

*Középkortörténeti
tanulmányok 6.*

KÖZÉPKORTÖRTÉNETI

TANULMÁNYOK

6.

Középkortörténeti tanulmányok 6.

A VI. Medievalisztikai PhD-konferencia

(Szeged, 2009. június 4-5.)

előadásai

Szegedi Középkorász Műhely

Szeged 2010

A kötet megjelenését támogatta:

Magyar Tudományos Akadémia – Magyar Országos Levéltár – Szegedi Tudományegyetem

Medievalisztikai Kutatócsoportja

Szegedért Alapítvány

Szegedi Középkorász Műhely

Szegedi Tudományegyetem Medievalisztikai PhD programja

Szerkesztette:

G. Tóth Péter

Szabó Pál

© a szerzők

© a szerkesztők

Előszó

Immár hatodik alkalommal jelentkezik a Szegedi Tudományegyetem Történelem Doktori Iskolájának Medievalisztikai Programja az egykori és mai doktorandusz hallgatóinak tanulmányait egybefűző konferenciakötettel. Az 1999-ből eredő kezdeményezésről ma már biztos kijelenthető, hogy annak idején a kétévenként tartandó PhD-konferencia ötletéből életképes hagyomány szökött szárba. A középkortudomány művelésének Szegeden egykor Kristó Gyula akadémikus által összekovácsolt elkötelezett tábora évről évre olyan fogékony, érdemi tudományos eredmények elérésére képes ifjú kutatókkal gyarapszik folyamatosan, akik sorában minden bizonnyal többen is ott vannak – mint ígéretes kezdők – a következő évtizedek majdani meghatározó szakmai teljesítményeit produkáló szakemberek között.

A kötetünk lapjain napvilágra kerülő írások jó része bemutatkozó tudós ifjak névjegeként kezelendő. Akadnak persze néhányan közöttük – főként a sorozat megelőző darabjaiban is írásokkal jelentkezők –, akiknek a neve már széles körben ismert a szakmai közvélemény előtt. Ők korábban letették névjegyüket, s mélyebb rajzolatú betűkkel írott nevüket – több közzé tett, figyelmet keltő alkotásuknak köszönhetően – nem most kezdi ismeretlenként ízelgetni a szakközönség. Ragaszkodásuk a konferencia-részvételhez, illetve a kapcsolódó tanulmánykötetben való megjelenéshez nem egyszerűen szép kifejeződése a szegedi közép-kutató műhelyhez kötődésüknek és az iskolaközösség vállalásának, hanem egyszersmind a mérce magasan tartásának is olyan biztosítéka, amely a most indulókat hasonlóan nagy igényű, elmélyült kutatásokban megalapozott teljesítményekre sarkallja.

Összefoglalóan természetesen a jelen kötetben publikált tanulmányok kapcsán is érvényes sok-sok minden, mint ami az előző kötetekről elmondható volt; így a tudományági sokszínűség, a tematikai gazdagság, a megközelítési módszerek változatossága, s talán – mint ami a szegedi középkor-történeti kutatóműhely leginkább érvényes általános vonása – a forrásközpontú kiindulás, nemkülönben pedig a kútfők kritikus kezelésén alapuló elemzések, értékelések és következtetések megfogalmazása. Könnyű belátni, hogy eme sajátosság nagymértékben a szegedi medievalisztikai PhD-iskola alapítójának, Kristó Gyulának az életművében nyert megalapozást, és számos vonatkozásban ma is az ő szellemi hagyatékából táplálkozik.

Újdonsága a most közre adott tanulmánygyűjteménynek, hogy a benne helyet kapott 25 alkotás sorában 5-öt olyan fiatal szerzők jegyeznek, akik doktori stúdiumaikat nem a szegedi PhD-iskolában végezték, hanem vagy az ország más egyetemén, vagy távolabbi, határon túli képzőhelyeken. Elfogadták a konferenciaszervezők meghívását, és azzal is megtisztelték vendéglátóikat, hogy előadásuk szövegét publikálásra kidolgozott formában a szerkesztők rendelkezésére bocsátották. Erősen hisszük, hogy a nyitás ezen megnyilvánulása – amely csak felerősíti annak a korábban is jellemző körülménynek az értékét, miszerint a szegedi doktori képzés résztvevői rendre más-más hazai egyetemeken működve bontakoztatják ki munkásságukat – még inkább közel hozza egymáshoz a középkortudomány hazai, illetve Kárpát-medencei kutatóműhelyeit.

A könyvespolcra most felkerülő hatodik kötet a sorozatban publikált tanulmányok száma meghaladja immár a százat. Ugyan jól tudom, hogy a tudományos eredményesség számára nem feltétlenül a számszerűség szolgáltatja a legmegbízhatóbb mércét, mégis úgy gondolom, e most meghaladott beszédes szám sok minden kifejezésére alkalmas. Feltétlenül elegendő mennyiség ahhoz, hogy a külső szemlélők számára megnyugtató képet sugallva átláthatóvá tegye egy törekvő és szorgos fiatal alkotóközösség sokoldalú

kutatótevékenységét, de ahhoz is elegendő, hogy belülről erősítse e műhely tagjainak ön-
nön eredményeik értéktudatán alapuló egészséges belső tartását és szakmai önbecsülését.
Csak bizakodhatunk abban, hogy az illetén módon is megnyilvánuló éltető erő az elkövet-
kező években változatlan intenzitású kutatómunkát tart lendületben, illetve olyan, az eddi-
giekhez hasonló színvonalú teljesítmények napvilágra kerülését alapozza meg, amelyek
kétévente – a szegedi középkortörténeti kutatóműhely hírneve öregbítésére – új köteteket
töltenek ki magvas tartalommal.

Szeged, 2010 tavaszán

DR. ALMÁSI TIBOR

Hahót Miklós szlavón báni működése (1343–1356)

„*András király úr fiát, Martell Károlyt ... Buda királyi városába hozták. Cifó mestert, Miklós bán urat... és sokan másokat küldött Lajos király úr az említett gyermek herceg szolgálatára.*”¹

A magyar krónikákban a szlavón-horvát báni tisztséget két alkalommal is betöltő Hahót Miklós neve mindössze egyetlen alkalommal bukkan fel, a Névtelen Minorita gesztájának fentebb idézett helyén. Személye és pályája azonban mindenféleképpen több figyelmet érdemel, hiszen első báni működésének idejére (1343–1346) esik a szlavón és a horvát bánság egyesítése, második *banatusa* idejére (1353–1356) pedig Anjou István második szlavón hercegsége.²

Hahót Miklós a német eredetű Hahót³ nemzetségből származott, születési idejét 1290–1295 közé tehetjük. Apja, István 1272–1290 között varasdi ispán volt, anyja nevét nem tartották fenn az oklevelek, testvéréről nincs tudomásunk.⁴ Miklós és családja már valószínűleg a XIV. század első éveiben a Nápolyból érkezett Anjou Károly hívévé szegődött, valószínűleg ennek köszönheték, hogy a családnak később nevet adó várat – a Zala megyében fekvő Alsólendvát⁵ – Kőszegi Iván 1314-ben elfoglalta. Miklós az oklevelek *narratió*inak bizonyossága szerint részt vett ura harcaiban az oligarchák ellen,⁶ neve első ízben csak 1317-ben bukkan fel a forrásokban, ekkor még csak „*vir nobilis magister Nicolaus*”-nak írják, vagyis semmilyen tisztséget nem viselt.⁷ 1323-ban udvari ifjú (*aule iuvenis*) volt, a királyi udvar tagja, valamint soproni ispán.⁸ Ebben az évben kapta vissza urától érdemei elismerésül Alsólendva várát, a hozzá tartozó birtokokkal és falvakkal együtt.⁹ 1324-ben Zala megye élére kerül és egészen 1343-ig viselte a megye ispáni tisztségét.¹⁰ Az oligarchák elleni harcokban hadi jártasságot szerző Miklóst ott találjuk Károly 1320–30-as években vívott háborúiban, nem egyszer önállóan vezetett különböző katonai akciókat, így az 1328-as osztrák hadjáratban a Stájerország ellen küldött sereg élén állt, azzal a feladattal, hogy Walsee Ulrich kezéből a Muraközt visszaszerezze. Miklós a hadjárat során a stájer főúr két várát elfoglalta, azonban a kezén lévő magyar terület csak 1337-

¹ NÉVTELEN, 7. fejezet

² Vjekoslav Klaić a horvát XIV. századi horvát hercegekről és bánokról írott tanulmányában Hahót Miklós működésének nem szentel önálló fejezetet. A bánnal az István herceg tevékenységét feldolgozó részben találkozunk, illetve a Szécsi Miklósról szóló oldalak bevezetésében. (KLAJČ 1900. 137–138., 181.)

³ A nemzetség eredetéhez: TÓTH 2003. 265–296.

⁴ KARÁCSONYI 1995. 582–583.; ENGEL 1996. (Hahót nem, 3. tábla)

⁵ Miklós már első felbukkanásakor Lendvaiként szerepel a forrásokban. („De Lyndua” 1317. február 24. DL 1884) Leszármazottait Alsólendvai Bánfi néven tartjuk számon.

⁶ „*revocantes ... in memoriam fidelitatum servitia que idem [sc.Nicolaus] nobis in cunctis nostris negociis et negociorum expeditionibus nostris emulis et infidelibus se viriliter opponendo et presertim indebellatione quamplurimum exercituum nostrorum infidelium nobis rebellantium non accendentium*” (1317. február 24. DL 1884)

⁷ 1317. február 24. (DL 1884)

⁸ 1323. március 29. (DL 1884)

⁹ 1323. november 27. (DF 266742)

¹⁰ 1324. december 26. – 1343. március 26. (ENGEL 1996, Zala megye)

ben jutott vissza Károly uralma alá.¹¹ Személyes súlyát mutatja az a tény is, hogy 1330-ban több nemessel együtt ítélkezett a királyi család ellen merényletet megkísérlő Záh Felicián felett.¹² 1333-ban a bárók sorába került, elnyerte a királynéi lovászmester tisztségét, melyet egészen első szlavón báni kinevezésig viselt.¹³ Rendszeresen megfordult a királyi udvarban, 1329-től kezdve szinte minden évből van adatunk arra nézve, hogy az országbíró vagy a nádor bírótársai között szerepelt, illetve valamely ügyben fogott bíróként működött közre a király székhelyén.¹⁴

Hahót Miklós 1343-ban ért el karrierje csúcsára, amikor I. Lajos király szlavón bánná nevezte ki, neve 1343. május 19-én szerepel először egy uralkodói diplomában, mint „*banus tocius Sclavonie*”.¹⁵ Lajos érdeklődése ebben az időben fordult a horvát területek felé, amelyet újra magyar uralom alatt szeretett volna látni és ehhez kipróbált katonára volt szüksége az ország déli külföntartományában. Miklós első szlavón bántóságának ideje nagyrészt a horvát urak ellen vívott harc jegyében telt, valamint erre az időszakra esik Zára városának sikertelen lázadása Velence uralma ellen. Az 1344–45-ös horvát hadjáratok, valamint Zára 1345–46-os lázadásának eseménytörténete Kristó Gyula XIV. századi háborúkat feldolgozó művéből részletesen ismert, ezért ezek minden részletére nem szeretnék kitérni, pusztán a Hahót Miklós személyét érintő vonatkozásokat emelném ki.¹⁶

A Hahót Miklós szlavón bán vezette magyar sereg 1344 őszén indult meg az elhunyt Nelipics hűtlenné vált fia: János és özvegye: Vladisláva ellen. A hadjárat időpontját az a tény is segít meghatározni, hogy Miklóstól 1344 augusztusa és novembere között egyetlen oklevelet sem ismerünk.¹⁷ A magyar sereg Vladisláva megerősített székhelyét, Knin várát meg sem kísérelte ostrommal bevenni, csak a környéket dúlta fel, de az özvegy a hosszan tartó ostrom lehetőségétől megriadva békét kért a magyar uralkodótól. Velence látva, hogy a magyar király befolyása egyre növekszik Horvátországban – megkísérelt egy szövetséget létrehozni az egymással is hadilábon álló horvát urak között, amelynek az éle természetesen Lajos ellen irányult. Ezért a magyar király 1345-ben maga állt seregei élére és júliusban már a Bihácson felállított katonai táborban keltezett. Hahót Miklós és az általa vezetett seregrész azonban már korábban megérkezett Knin várához, ahol a szlavón bán tárgyalta ura nevében Vladislávával és itt foglalták írásba meghódolásuk feltételeit.¹⁸ A horvát urak Lajos személyes megjelenése és a Vladislávával folytatott sikeres tárgyalások hatására meghódoltak a magyar uralkodónak, vagyis Horvátország visszakerült a magyar korona uralma alá, Lajosnak sikerült a békétlen Horvátországot pacifikálnia.¹⁹ Ennek

¹¹ KRISTÓ 1988. 72–74.

¹² 1330. május 15. (F CD VIII. 3. 419–427.)

¹³ 1333. július 13. – 1343. március 26. (ENGEL 1996. királynéi lovászmester)

¹⁴ 1329. decembere – Visegrád – bírótárs (DL 91425)

1330. július 8. – Visegrád – bírótárs (DL 69666)

1333. január, március – Visegrád – fogott bíró és bírótárs (F CD VIII/3. 687–695 és DL 322)

1335. február – Visegrád – bírótárs (DL 2877)

1336 január – Visegrád – bírótárs (A.O. III. 253–256)

1340. május – Visegrád – fogott bíró (NAGY 1889–1891. I. 154–157.)

1341. május – Visegrád – fogott bíró (A.O. IV. 94–96.)

¹⁵ SMIČ. XI. 47. sz.

¹⁶ A vonatkozó évek hadtörténetének részletes ismertetése: KRISTÓ 1988. 98–102.

¹⁷ 1344. augusztus 22. (DL 100049), 1344. november 11. (SMIČ. XI. 125. sz.)

¹⁸ 1345. június 23-án kelt a meghódolás feltételeit tartalmazó oklevél. (SMIČ. XI. 157. sz.)

¹⁹ Miklós horvát hadjáratokban szerzett érdemeiről: „*Nicolaus banus dum partes Croatiae, quae per quosdam aemulos nostros potencialiter olim in praeiudicium nostre maiestatis fuissent occupate, viriliter se oppo-*

eredményeképpen a szlavón bán jogköre 1345 augusztusától kezdve kibővült, Horvátország ügyei is hozzá tartoztak és címe szlavón-horvát bánra változott.²⁰ 1345-től általában két albánnal (*vicebanus*) kell számolnunk, egyikük Szlavóniában, másikuk pedig Horvátországban helyettesítette a bánt.²¹

Zára városa a Bihácson időző magyar uralkodóhoz szintén elküldte hódoló küldöttségét. Azonban a követek csak késve érkeztek meg, már nem találkoztak Lajossal. Velence azonban ezt úgy értelmezte, hogy az Adria partján fekvő városállam többé már nem tekinti magát Szent Márk köztársasága alattvalójának és ezért 1345. augusztus 12-én váratlanul támadást indított Zára ellen. Az ostromlott városiak követséget menesztettek a magyar uralkodóhoz, a hírek Hahót Miklós szlavón bán közvetítésével jutottak el hozzá. („*nunciavit nobis Nicolaus banus tocius Sclavonie ...*”).²² A magyar sereg vezetője Kotromanics István bosnyák bán volt, de ott találjuk a szlavón-horvát bánt is, aki 1345 októberében Bihácson kelet.²³ A sereg novemberben eljutott Zára falai alá, de nem bocsátkoztak harcba az ostromlókkal, hanem elvonultak, aminek az oka a kortárs krónikaíró szerint az volt, hogy velenceiek megvesztegették a magyar vezetőket.

1346-ban Lajos ezért maga indult Zára felmentésére, de nem ért el sikert, amiben a névtelen krónikás ismét Velence aranyainak hatását látta.²⁴ A magyar uralkodó 1346. július 2-án vonult el a város alól, Miklós négy nappal később adta ki utolsó, szlavón-horvát bánként keltezett oklevelét, melyben Myke fia. Miklós körösi várjobbágyot mentette fel várjobbágyi állásából, amiért Zára alatt súlyos sebeket kapva harcolt.²⁵ Az oklevelek tanúsága szerint maga Miklós is megsebesült az Adriai-tenger partján fekvő város alatt zajló összecsapásokban.²⁶ A zárai krónikás „megvesztegetésre” irányuló teóriáját látszólag alátámasztja az a tény, hogy 1346 júliusában változás történt a szlavón-horvát báni tisztségben, az uralkodó az állítólag kegyvesztett Hahót Miklós helyett erre a tisztségre Szécsi Miklós korábbi asztalnokmestert nevezte ki.²⁷

Azonban Lajos figyelme ebben az időszakban már inkább Nápoly felé fordult, öcsce, András halálát megbosszulandó. A hadjárat hosszas előkészítést igényelt és a hadban jártas, tapasztalt szlavón-horvát bán személye fontos lehetett a király számára ehhez a feladathoz. Nem mellékes az sem, hogy Miklós a hadjárat során súlyosan megsebesült, leváltását ez a tény is indokolhatta. Kegyvesztettsége ellen szól az is, hogy továbbra is bejáratos maradt a királyi udvarba – például a következő évben, 1347-ben több ízben Budán találjuk a nádor bírótársai között.²⁸ Ezt erősíti meg az is, hogy 1347 nyarán Lajos több olyan oklevelet is átír, illetve megerősít, melyek a Miklós részére tett birtokadományokról szólnak.²⁹

nens, per suam industriam et sagacitatem easdem partes laudabiliter restauravit et nostro dominio subiugavit” (1347. július 1. SMIČ. XI. 285. sz.)

²⁰ Első kettős báni *intitulatio*jú oklevele 1345. augusztus 21-én kelt. (SMIČ. XI. 173. sz.)

²¹ Lackfi István szlavón-horvát bán mellett Mihály fia: Péter körösi ispán töltötte be a szlavón vicebáni tisztséget (SMIČ. XII. 77. sz.), míg Csúz János volt a horvát vicebán. (SMIČ. XII. 26. sz.)

²² 1345. augusztus 25. (SMIČ. XI. 176. sz.)

²³ SMIČ. XI. 186. és 187. sz.

²⁴ OBSIDIONIS IADRENSIS III. 692–723.

²⁵ SMIČ. XI. 231. sz.

²⁶ „*idem Nicolaus banus audacter dimicans duo lethalia vulnera nobis intuentibus in se recipiens*” (1347. július 1. SMIČ. XI. 285. sz.)

²⁷ SMIČ. XI. 237. sz. Valószínűleg már ő vitte a körülzárt záraiaknak a Lajos által erősítés gyanánt küldött élelmet. (KRISTÓ 1988. 108.)

²⁸ 1347. május 20. (DL 66625), 1347. november 3. (DL 25048)

²⁹ pl.: 1347. július 6. (DL 497, DL 2269, DL 2821)

Ide tartozik az is – igaz, valamivel későbből –, hogy Lajos a volt szlavón-horvát bánt tette meg unokaöccse, Martell Károly nevelőjének.³⁰

Mindazonáltal Hahót Miklós ispáni tisztséget 1349-ig, bárói pozíciót 1353-ig nem töltött be. 1349-ben Zala megye élére került ismét, az ispáni tisztséget 1351-ig viselte.³¹

Miklós másodszor 1353-ban került a szlavón-horvát báni tisztségbe.³² Ebben az időszakban már sokkal kevesebb olyan fegyveres összecsapásról tudunk, amiben tevőleges is harcolt. Annyi bizonyos, hogy az 1354 nyarán zajlott, szerbek ellen vezetett királyi hadjáratban részt vett Szlavónia akkori urával, István herceggel együtt. A hadjárat eredményéről nincs tudomásunk.³³ A szlavón-horvát bán vezette magyar sereg ostromolta meg Klissza várát 1355 végén, ahol Uros szerb király embereivel nézett szembe. Az uralkodó a következő évben azonban ismét leváltotta Miklóst a szlavón-horvát báni tisztségről és helyére Paksi Leustákot nevezte ki.

Miután fentebb áttekintettük Miklós bánságainak „külpolitikai”, hadi eseményeit, térjünk át a „belpolitikára”. Első szlavón bánsága (1343–1346) idejének nagy részében csak a „*banus tocius Sclavonie*” címet viselte, vagyis csak egy terület volt az irányítása alatt és ott a királyi hatalom legfőbb képviselőjének számított. Hasonló volt a helyzet 1345 után is, annyi különbséggel, hogy a szlavón bánságot Lajos egyesítette a frissen kezébe került horváttal, így a bán irányítása alá két terület tartozott. Második szlavón bánsága (1353–1356) két nagyobb időszakra tagolható. Az első 1354. augusztusáig, Anjou István herceg haláig tartott. Ekkor ugyanis nem a bán számított a területen a királyi hatalom legfőbb képviselőjének, hanem a herceg. A fiatal, ambiciózus *dux* ugyanakkor aktívan részt is vett a tartomány életében, a nevében kelt oklevelek olyan ügyekről rendelkeznek, amilyenekről a korábbi báni diplomák is szólnak. István halála után a tartományt névleg fia, a csecsemő János herceg örökölte, aki helyett édesanyja, Margit hercegnő és Hahót Miklós bán intézte az ügyeket – elvileg. Gyakorlatilag azonban az ügyek intézése nagyrészt a szlavón-horvát bánra maradt, Margittól meglehetősen csekély számú oklevelet ismerünk, amelynek nagyobb része privilégium.³⁴ Így – bár *de iure* – nem a bán volt a területen a királyi hatalom legfőbb képviselője, *de facto* mégis ez a helyzet állt elő.

A szlavón bánok a XIV. században szinte bizonyos, hogy évenként tartottak közgyűléseket (*generalis congregatio*). Az 1350-es évek előtt a közgyűléseket Szlavónia teljes lakosságának tartották, 1345 után külön Szlavónia és Horvátország számára,³⁵ majd a szlavón és a horvát bánság szétválásától (1356) Szlavóniában külön tartották a bánok a *congregatio*kat Körös és külön Zágráb megye számára. Hahót Miklós második bánsága idején visszatérő fordulattá vált az oklevelekben, hogy a közgyűléseket István herceg parancsából tartja,³⁶ míg az első *banatusa* alatt kelt okleveleiben nincs nyoma annak, hogy királyi parancsra hívták volna össze a tartomány lakosainak közgyűlését. Itt nemcsak a

³⁰ NÉVTELEN 7. fejezet. Az árulás mellett foglalt állást pl.: Pór Antal (PÓR 1892.), Engel Pál (ENGEL 1982. 107.)

³¹ 1349. augusztus 10 – 1351. december 5. (ARCH. 245.)

³² 1353. április 29. (A.O. VI/60. sz.) – 1356. február 22. (DL 58021)

³³ Hahót Miklós egy említésben fennmaradt oklevelében olvashatjuk a következőket: „*in quindenis residentie exercitus ... domini Stephani ... ducis*” (A.O. VII. 455–468.) 1354. június 26. (TKAL I/183. sz.) és 1354. december 6. (SMİČ. XII. 198. sz.) között nem maradt ránk Hahót Miklós nevében kiadott diploma.

³⁴ Margit és a gyermek 1354 közepétől – végétől 1355 közepéig – második feléig Budán tartózkodott a királyi udvarban. 1354. november 6. (DF 254164) és 1355. április 27. (SMİČ. XII. 217. sz.) között a hercegnő oklevelei a királyi székhelyen keltek. 1355 őszén térhettek vissza Zágrábba, mert november 30-án Margit Zágrábban keltez. (SMİČ. XII. 236. sz.) Nem sokat időzött azonban Szlavóniában, hiszen 1356 tavaszán már Bécsben találjuk. (F CD IX/2. 499–500.)

³⁵ pl.: 1353. szeptember 19-én Miklós Kninben tartott közgyűlést Horvátország lakosainak. (SMİČ. XII. 146. sz.)

³⁶ „*de mandato et precepto ... domini Stephani ... ducis*” (1353. szeptember 19. SMİČ. XII. 146. sz.)

perek felvétele történt meg, hanem néhány esetben ítéletet is hoztak. Miklós második szlavón bánsága idején a közgyűlési ítéleteket a herceg és a bán együtt hozták,³⁷ a herceg nevében kelt oklevelekben foglalták írásba, míg – ha arra szükség volt – a káptalannak a mandátumot a bán nevében állították ki.³⁸ A bíraskodás mellett a közgyűléseken okleveleket írtatták át a bánnal az ott megjelent személyek, ahogyan 1353. májusában Mihály fia: Pál és rokonai írtatták át Ákos Mikcs volt szlavón bán adománylevelét Hahót Miklóssal.³⁹

A bán bírói tevékenységét a közgyűlések mellett a báni törvényszéken látta el, ahol nemes bírótársakkal együtt ítélkezett. Hahót Miklós úgy első, mint második szlavón bánsága alatt hozott ítéleteket a báni ítélőszéken. Így utasított egy hatalmaskodót esküdtételre,⁴⁰ hozott ítéletet többszöri halasztás után Magyar Pál és a verőcei polgárok perében.⁴¹

Hahót Miklós az egyetlen XIV. századi szlavón bán, akitől kamarabérleti szerződést ismerünk. A kérdéses dokumentum 1344. november 11-én kelt, Zágrábban. A szlavón báni kamarát egy zágrábi (Vlfardus fia: Jakab), valamint négy kaproncai (Pál fiai: Miklós, Raphael, Mihály és Staulen fia: Zuetk) polgár vette bérbe egy évre háromszáz dénármárkáért. A kérdéses dokumentum pontosan meghatározza, hogy milyen érméből mennyit kell verniük a bérbevevőknek, a pénznek finomságát is megadva. Ugyanakkor rendelkezett arra az esetre nézve is, ha hamisításon kapnák a polgárokat. A szerződés szerint a szlavóniai adókat szintén egy évre kapták bérbe a kamarabérlők.⁴² Az első, név szerint ismert báni kápolnaispán és adószedő, Salamon fia: Imre szintén Hahót Miklós első szlavón bánsága alatt bukkan fel.⁴³

Hahót Miklós utolsó szlavón-horvát báni kiadványa 1355. október 14-én kelt,⁴⁴ a források azonban 1356. február 22-ig említik a nevét banként.⁴⁵ Utódja, Paksi Leusták csak 1356. áprilisában jelenik meg először Szlavónia első embereként az oklevelekben.⁴⁶ Hahót Miklós elmozdításában valószínűleg szerepe lehetett előrehaladott életkorának is, hiszen 1356-ban Lajos ismét háborúba bocsátkozott Velencével Dalmácia birtoklásáért. Régi, kipróbált embere még betöltötte a királynéi tárnokmesteri és segesdi ispáni tisztséget, tehát a bárók sorában maradt.⁴⁷ Hahót Miklós valószínűleg 1359-ben hunyt el.⁴⁸

BIBLIOGRÁFIA

A.O.	NAGY IMRE–TASNÁDI NAGY GYULA: Anjoukori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis I–VII. Budapest 1878–1920.
ANJOU-OKLT.	Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. Főszerkesztő: Kristó Gyula. Budapest–Szeged 1990–
ARCH.	Zala megye archontológiája. /Zalai Gyűjtemény 50./ Zala Megyei Levéltár. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg 2000. (A középkori rész Bilkei Irén

³⁷ „iuxta sentenciam domini nostri ducis et nostram” (1353. május 19. SMIČ. XII. 122. sz.)

³⁸ Ítéletlevél: 1353. május 22. (NAGY 1889–1891 I. 26. sz.), mandatum: 1353. május 19. (SMIČ. XII. 122. sz.)

³⁹ 1353. május 13. (SMIČ. XII. 120. sz.) Szintén: 1353. június 8. (SMIČ. XII. 133. sz.)

⁴⁰ 1353. szeptember 14. előtt (SMIČ. XII. 144. sz.)

⁴¹ 1354. február 1. (SMIČ. XII. 167. sz.)

⁴² SMIČ. XI. 125. sz.

⁴³ „exactor marturinarum et comes camerarum domini Nicolai ... bani” 1345. október 30. (DF 282332)

⁴⁴ 1355. október 14. (SMIČ. XII. 230. sz.)

⁴⁵ 1356. február 22. (DL 58021)

⁴⁶ 1356. április 6. (F CD IX/7. 141.)

⁴⁷ 1357. október 13 – 1358. július 1. (ENGEL 1996. (királynéi tárnokmester)

⁴⁸ ENGEL 1996. (Hahót nem, 3. tábla)

- munkája)
- DF Magyar Országos Levéltár, Mohács Előtti gyűjtemény, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- DL Magyar Országos Levéltár, Mohács Előtti gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár
- ENGEL 1982. ENGEL PÁL: Honor, vár, ispánság. *Századok* 106 (1982) 880–922. [ENGEL PÁL: Honor, vár, ispánság /Millenniumi magyar történelem – Historikusok/ Budapest 2003. 101–161.]
- ENGEL 1996. ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Budapest 1996.
- FCD GEORGIUS FEJÉR: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae 1829–1844.
- KLAIĆ 1900. KLAIĆ, VJEKOSLAV: Hrvatski hercezi i bani za Karla Roberta i Ljudevita I. (1301–1382). *Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. Knjiga 142. Zagreb 1900. 126–218.
- KRISTÓ 1988. KRISTÓ GYULA: Az Anjou-kor háborúi. Budapest 1988.
- NÉVTELEN Névtelen szerző: Geszta Lajos királyról. Fordította: Kristó Gyula. Budapest 2000. /Millenniumi Magyar Történelem – források/
- OBSIDIONIS Obsidionis Iadrensis libri duo. Iohannes Georgius Swandtnerus, Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genui I–III. Vindobonae 1746–1748.
- IADRENSIS
- PÓR 1982. PÓR ANTAL: Nagy Lajos 1326–1382. Budapest 1892.
- SMIČ. MARKO KOSTRENCIĆ – T. SMIČIKLAS: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatie ac Slavonie. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. I–XVII. Zagrabiae 1904–1981.
- NAGY 1889–1891. NAGY IMRE: Sopron vármegye története. Oklevéltár. I–II. Sopron 1889–1891.
- TKAL. JOANNES BAPT. TKALČIĆ: Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae, metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae. Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba. I–XIV. Zagrabiae 1889–1932.
- TÓTH 2003. TÓTH ENDRE: Hoholt - Hahót: A jövevény nemzetségek eredetéhez. *Századok* 137 (2003) 265–296.

Városi és körzeti fellebbviteli bírászkodás Brassóban és a Barcaságban (1558–1580)

Az erdélyi szász területi öngazgatások bírósági szervezetének és működésének bemutatásában a történeti kutatás csaknem kizárólag a XIX–XX. századi szász jogtörténeteszek eredményeire támaszkodik.¹ A rendszeres kutatás viszont néhány hosszú történeti időszakot tárgyaló szintézisben kimerül, csupán sematikusan mutatja be a bírászkodás intézményi rendszerét, nem figyelve az intézmény belső igazgatásában végbe-
menő történeti változásokra és működési mechanizmusokra. Jelen tanulmányban kísérletet teszünk arra, hogy a brassói magisztrátus 1558 és 1580 között fennmaradt jegyzőkönyvének (Gerichtliches Rathspröcolll)² elemzésével bemutassuk a város és körzete bírósági gyakorlatának szervezetét és hatáskörét. A XVI. századból fennmaradó egyetlen tanácsi jegyzőkönyv a magisztrátus igazságszolgáltatási fóruma elé kerülő ügyek feljegyzéseit tartalmazza. Elemzése annál is fontosabb, mivel lejegyzése a szász humanisták fél évszázados kodifikációs próbálkozásának eredményeképpen megalkotott, a római jog recepcióján alapuló jogkönyv, a Statuta iurium municipalium Saxonum in Transylvania (röviden Statutumok) megszerkesztésének időszakával esik egybe.³ A jogkönyv szerzője, Mathias Fronius maga is a brassói tanács tagja,⁴ 1588-ban bekövetkezett haláláig a város és a körzet bírósági életének meghatározó szereplője.⁵ A jogkönyvet, privilégiumként való megerősítése (1583) előtt, bevezették a bírósági gyakorlatba, és ellenőrizték, hogy a megfelel-e a helyi jognak.⁶ A brassói tanácsi protokollum feljegyzései által megjelenített bírósági gyakorlat elemei, az ítéletek argumentációja szorosan kapcsolódnak a Statutumok szövegéhez. A bírósági jegyzőkönyv feltárásának és kiértékelésének nemcsak a bírósági gyakorlat

¹ A legidézettebb jogtörténeti szintézisek máig a XIX. század második felében tevékeny Friedrich Schuler von Libloy három kötetes erdélyi jogtörténete, valamint a XX. század első feléből Georg Eduard Müller a szász székek és körzetek igazgatásáról írt munkája.

² Gerichtliches Rathspröcolll / Actele judecătorești. Brassó város levéltára / Archiva orașului Brașov. Român Országos Levéltár Brassó megyei Igazgatósága / Direcția Județeană Brașov a Arhivelor Naționale. IV. D. nr. 1.

³ A szász humanisták jogi munkái a következők: Johannes Honterus: Sententiae ex Libris Pandectarum Juris civilis excerptae (1439), a jusztiniánuszi Pandektákból írt kivonata, és egy átfogóbb mű: a Compendium juris civilis in usum Civitatum ac Sedium Saxonicalium in Transylvania collectum (1544), a XVI. század második feléből pedig Thomas Bomelius, szebeni tanácsos és a provinciajegyző kézírata, a Statuta iurium municipalium civitatis Cibiniensium reliquarum civitatum et universorum Saxonum Transilvanicorum (1560). Bomelius munkájának kiegészítéseképpen készültek el végül a Statutumok. Lásd: Fronius előszava a Statutumok német kiadásához, in: EIGEN-LANDRECHT XXIV–XXXIII.

⁴ GerRatsProt nr. 1. I.

⁵ TEUTSCH 1881. 243. Martinus Ziegler a Virorum Coronae eximiorum ac illustrium vita, honores et mors írásában Froniusról mint „respublicae Coronensis iudex dignissimus, statutorum provincialium conditor” emlékszik meg. In: QUELLEN V. 100. A Statutumok német kiadásának előszavában Fronius mestereként a reformátor Honterust nevezi meg. Fronius maga is Wittembergben tanult. Lásd: FABRITIUS 1855. 136.

⁶ A jogkönyv bírósági gyakorlatba való bevezetéséről lásd: Johann Wayda, szebeni polgármester 1582. július 2-án címzett levelét a beszercei bírósághoz és tanácsához: Beszerce város levéltára / Archiva orașului Bistrița. Român Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága / Direcția Județeană Cluj-Napoca a Arhivelor Naționale. Seria I. nr. 4979, továbbá Fronius előszavát a Statutumok német kiadásához: EIGEN-LANDRECHT XXVIII.

szempontjából van jelentősége, hanem a korabeli társadalom életének megismeréséhez is kiváló forrásnak bizonyul.

A Brassói körzet a szász székektől vagy a vármegyei szerveződési formától eltérő közigazgatási fejlődés eredményeképpen jött létre, hasonlóan Beszterce vagy Fogaras körzetéhez.⁷ A német lovagok várainak védelmében letelepedett hospesek először a király által kinevezett hivatalnok autoritása alatt, rendszerint a székely ispán, majd a szebeni ispán szoros védelme alatt álltak.⁸ A magyar királyok kiemelt támogatása folytán a város és a kerület lakói fokozatosan elnyerték mindazokat a jogokat, amelyeket a német vendégek a középkori királyságban élveztek. A bírói joghatóságot tekintve a körzet már 1428-ban egyesült a szászföldi igazgatással, majd a Nemzeti Univerzitás megalakulásával (1486) csatlakozott az erdélyi szászok közös politikai, közigazgatási és újjáalakult igazságszolgáltatási szövetségéhez. A körzet eltérő igazgatási fejlődéséből adódó különbözősége a széki szerveződési formához képest az Univerzitás központosítótnak tűnő rendszerén belül is megmaradt. A Szász Univerzitás éppen mivel a székek és körzetek önrendelkezésén épült fel, nem jelentette az önzagzatások beolvasztását. A szász székek (a Hét és Két szék) és körzetek (Brassó és Beszterce körzete) különállósága az Univerzitást nem fosztotta meg semmivel, a rendi egység jogi státusának biztosítása elegendő alapot szolgáltatott a szövetség fennmaradásához.⁹ Mivel a kezdetektől fogva meghatározó szerepe a városoknak volt, ez a tény a szász Univerzitásának döntően városszövetségi jelleget kölcsönzött.¹⁰

Akárcsak a többi szász önzagzatás esetében a Brassói körzet igazgatási központja a kezdetektől fogva a város volt. Brassó gazdasági és politikai megerősödésének következtében közvetlenül vett részt a körzet vezetésében, a város vezetői a körzet igazgatását is ellátták. A körzet területi szerveződése a XVI. századra nagyvonalaiiban kialakult, a várossal együtt összesen 14 kiváltságolt települést foglalt magába.¹¹ A XV. század végétől, különböző jogcímek alatt birtokolva, a város igazgatása alá került egy sor jobbágyfalu, a törösvári uradalom, a vár és a hozzátartozó, összesen kilenc (magyar, illetve székely és román lakosságú) falu,¹² a Corpus Christi Testvériség jobbágyfalvai,¹³ majd a fejedelemség korában további birtokok is a város földesúri hatalma alá kerültek.¹⁴ Brassó gazdasági erejét a körzetben a jobbágyfalvak birtoklása tovább emelte.

A széki és körzeti szerveződési forma különbségei a város és a körzet bírósági szervezetében is megmutatkoztak. A város és körzetének rendes bírósága, a választott városi és körzeti bírói hivatal közvetlenül a gerébek bírósága után alakult ki, a királyföldi viszonyokhoz képest a kinevezett bírói tisztség (a kinevezett királyi tisztségviselő, a királybíró) közbeiktatása nélkül, hasonlóan, ahogyan a besztercei városi és körzeti bíróság is

⁷ Ahogyan például a Fogarasi körzet Fehér megye külön adminisztrációs területe volt.

⁸ SCHULER VON LIBLOY 1855. 194–195.

⁹ SINDILARIU 2007. 12.

¹⁰ GÜNDISCH 1993. 338.

¹¹ A körzet központja, Brassó mellett négy mezőváros: Földvár, Barcarozsnyó, Prázsmár és Feketealom, valamint a szabad falvak: Botfalu, Hóltőveny, Szászhermány, Keresztényfalva, Szászmagyaros, Barcaszentpéter, Szászveresmart, Vidombak, Szászvolkány. MÜLLER 1941. 186.

¹² Krizba, Apáca, Tatrang, Pürkerec, Zajzon, Hosszúfalu, Csernátfalva / Négyfalu, Türkös, Bácsfalu. 1498-tól a birtoktest Brassóval együtt adózott, majd 1500-tól az igazságszolgáltatás tekintetében is a város joghatósága alá került. SCHULER VON LIBLOY I. 195.

¹³ Zernest és Ótohán. MÜLLER 1941. 307.

¹⁴ A XVI. században Sárkány, Szunyogszeg, Mikesfalva, Újfalu. MÜLLER 1941. 307.

kialakult.¹⁵ Az igazságszolgáltatás élén a városi bíró (*iudex civitatis*), majd a hivatal átalakulásával a főbíró (*iudex superior*) állt. Az Univerzitás nyomására, a 16. század elején, a széki igazgatási rendszerre jellemző társasbíróság kollégiális rendszerének asszimilációja történt.¹⁶ Az üléseken, a főbíró mellett, részt vett a volt bíró is, vagy a rangidős szenátor, esetenként a *villicus* (Stadthann), anélkül, hogy a bírótárs hivatala intézményesült volna. A széki bírósági szervezet meghonosítására Besztercén is történt kísérlet, a bírótársként működő *iudex sedis* tisztsége azonban csak 1544–1545 között jelenik meg.¹⁷ A rendes bíróság mellett Brassóban a *villicus* (Stadthann) is ellátott alsó fokú igazságszolgáltatási tevékenységet. A *villicus* bíróságának tagja volt még a városgazda mellett a piacbíró (Marktrichter), feladatkörük, a város statútuma (1577) szerint, a kisebb perértékű ügyek eldöntésére és büntetéspénzek kiszabására terjedt ki.¹⁸ A *villicus* a helyettes bírói (*iudex surrogatus*) szerepkört is ellátta, a városban és a körzetben egyaránt.¹⁹

A körzet szabad települései saját bírósági fórummal rendelkeztek. A mezővárosokban (Földvár, Rozsnyó, Feketehealom és Prázsmár) az alsó fokú bíraskodás feladatkörét a bírók és *villicus*okból (Hann) összetevődő testület látta el, a szabad falvakban pedig a falunagy (Hann). Az ezen a szinten hozott határozat ellen a mezővárosok esküdttanácsához, illetve a Brassóhoz közel eső Botfalu, Szászhermány, Barcaszentpéter, és Vidombak esetében a brassói bíróhoz lehetett felfolyamodni.²⁰ Mindemellett a falunagyoknak nem állt jogában a tanúk megeskütése, a perfolyamat bizonyítékának számító jogi aktusra csak az illetékes esküdtek tanácsa előtt kerülhetett sor. Feketehealom és Prázsmár hatásköre a mezővárosok területére szorítkozott. Földvár és Rozsnyó a maguk során ellátták a szomszédos falvak elébük fellebbezett pereiket is (Földvár Hőltövény, Szászveresmart és Szászmagyaros, Rozsnyó pedig Keresztényfalva és Szászvolkány ügyeiben volt illetékes).²¹ A körzeti bíróságoknak ez a struktúrája, úgy tűnik, a XVI. századra már kialakult.²² A kiváltságolt mezővárosok pallos joggal is rendelkeztek, azonban büntető ügyekben a mezővárosok esküdttanácsa a Brassóból kiküldött két tanácsos (referens) segítségével határozott, a végleges ítéletet viszont a városi magisztrátus mondta ki.²³ Töröcsvár, a vár vezetését két választott várnagy (Kastellan, Burgraf) látta el, akiknek jogában állt halálbüntetést kiszabni és végrehajtani.²⁴ A földesúri birtokok igazságszolgáltatását a forrásokban tiszteknek nevezett, rendszerint a

¹⁵ MÜLLER 1941. 245. A széki közigazgatások kinevezett királybírói tisztsége (a helyi érdekeket képviselő széki, illetve városbíróval közösen tartott üléseken) Szeben és a Szebeni szék esetében 1464-ig, a Hét szék esetében 1469-ig, a királybíró-választás jogának elnyeréséig állt fenn.

¹⁶ MÜLLER 1941. 246.

¹⁷ Beszterce város levéltára, Seria III. a, Magistratsprotokoll nr. 3. 33., 44. Lásd még: SZABÓ 2008. 108.

¹⁸ KOLOSVÁRI-ÓVÁRI 1885. 540.

¹⁹ Ahogy a töröcsvári uradalom 1504-ben vezetett számadásaiból kiderül. QUELLEN I. 85–86.

²⁰ A Brassó szomszédságában fekvő falvak már 1454-től a város közvetlen jurisdikciója alá tartoztak. SCHULER VON LIBLOY 1885. 195.; MÜLLER 1941. 245.

²¹ A középkorban Hőltövény Földvár feudális tartozéka volt. SCHULER VON LIBLOY 1885. 194.

²² Lásd: az 1504 és 1550 közötti töröcsvári számadásokban, a vár bevételei között szereplő tételben („Proventus byrsagiorum iudicium civitatis et provinciae”), in: QUELLEN I. 82–173 (1504–1513), 466–475 (1522), 537–542 (1523), 582–590 (1524), 626–633 (1525), 677–693 (1526); QUELLEN II. 467–490 (1527–1537); QUELLEN III. 24–78 (1538–1547), 466–493 (1548–1549). A mezővárosok bírói és *villicus*i hivatalnokairól további adatok: Barcaság első népszámlálása 1526-ból, in: QUELLEN II. 15–29; Zählung der Wirte im Sachsenland (1532), in: QUELLEN II. 282–284; a barcasági adókimutatásokban, in: QUELLEN III. 6–24 (1536), 133–135 (1541), 590–593 (1550). A XVI. század második feléből a mezővárosi bíróságok működéséről: GerRatsProt. I. 31, 37, 310, 380 (Rozsnyó), 11, 19 (Földvár), 221 (Prázsmár), 42, (Feketehealom), stb.

²³ SCHULER VON LIBLOY 1868. 163.

²⁴ QUELLEN I. 98.; QUELLEN III. 563.

brassói magisztrátus sorai közül kikerülő, választott tisztviselők látták el.²⁵ A fellebbezés menete ezekről a fórumokról, a többi szász öngazgatáshoz hasonlóan, a 16. században a városi magisztrátus elé vezetett.²⁶ A széki bírósági szervezet kialakulásához képest a körzetekben a városi magisztrátus mellett a körzeti gyűlésnek is megmaradt az igazságszolgáltatásban betöltött többé-kevésbé hangsúlyos szerepe.²⁷ A fellebbezés következő foka, a megalakulásától kezdve (1486) Szász Egyetem volt. A legfelsőbb fórum pedig, a szász kiváltságok egyik legfontosabb elemeként a király, az Erdélyi Fejedelemség korában a fejedelem, pontosabban a királyi, illetve a fejedelmi tanács voltak.²⁸ Büntető perekben a városi magisztrátus különbírósként működött, ítélete ellen nem létezett fellebbezés, csak a rekurzus lehetősége a király, illetve a fejedelem elé.²⁹

A brassói tanács 1558–1580 között vezetett jegyzőkönyve kiváló forrás a bírósági gyakorlat tanulmányozására. Tulajdonképpen ítéletkönyv, a brassói magisztrátus, valamint a Barcaság fellebbezési fórumának ítélezési anyagát tartalmazza.³⁰ Az elnevezés a lényegét tekintve értendő, mert nem csupán szorosan vett ítéletekről van szó, hanem változatos feljegyzéseket tartalmaz, így céhszabályzatokat,³¹ szerződéseket,³² tanácsi határozatokat,³³ származást bizonyító levél bejegyzését is.³⁴ Ezeknek a száma azonban a tulajdonképpeni peranyaghoz képest elenyésző. A jegyzőkönyv feljegyzései a tanács elé vitt ügyek rövid leírását tartalmazzák, a peres felek neve és származása mellett, a per rövid ismertetését, a meghozott, „talált” ítéletet, a határozat megindoklását, és esetenként az ügy továbbviteléről szóló feljegyzést. A közel 650 feljegyzésre kerülő ügy túlnyomórészt fellebbezés. A protokollumba feljegyeztek továbbá nem fellebbezéses bírósági anyagot is, így például halálos ítéletet,³⁵ vagy boszorkánysággal vádolt asszony és templomi lopással gyanúsított lánya esetében kiállított levelet (*proscriptio*) is,³⁶ amely esetekben a városi magisztrátus különbírósként első fokon ítélt. A jegyzőkönyvbe bemásolt ügyek a bíróság elé került eseteknek, úgy tűnik, csupán egy részét képezik. Így például kimaradt a jegyzőkönyvből a városban valószínűleg nagy port kavaráó, 1570 elején történt testvérgyilkossági eset, amiről

²⁵ MÜLLER 1941. 276. A töröcsvári uradalom (a forrásokban Zekler jozag, Zeklischen Jozag) falvaiban a két „zeklischen Tyst”, további két tanácsos Újfalu, Zernyest és Sárkány esetében. Lásd: az 1598-tól brassói tanácsos Marcus Schunckabunk krónikájában (1597–1603) a brassói hivatalnokok listáját in: QUELLEN VI. 2–7. A sárkányi tiszttartókról 1578-ból lásd: GerRatsProt. 1. 409.

²⁶ Kolosvári-Óvári 1885. 512. Eigen-Landrecht I. 11. 1. A mezőváros központú székekben a fellebbezést a mezőváros és a szék közös képviselője (officium) látta el. SCHULER VON LIBLOY 1868. 161.

²⁷ A XVI. század első felében a brassói és besztercei körzeti gyűlés igazságszolgáltatási feladatokat is ellátott. MÜLLER 1941. 263.

²⁸ EIGEN-LANDRECHT I. 11. 1. A fejedelmi tábla elé csak szász községet lehetett meghívni, szász személy kizárólag gyilkossági és hatalmassági ügyekben volt megidézhető. TRÓCSÁNYI 2005. 292–293.

²⁹ EIGEN-LANDRECHT I. 11. 1.

³⁰ Liber Actuarius. Quo summatim sententiae finales iudiciorum senatus Coronensins. Item et dominorum provincialium terrae Barca consignantur. GerRatsProt. 1. 3.

³¹ GerRatsProt 1. 252. (1572: Barbierer Constitution), 253. (1572: Cymer Constitution), 282. (1573: Tischler Constitution).

³² GerRatsProt. 1. 150. (1568: Vertrag Vrteils Weys Zwyschen den Wagneren vnd Tishlern von Cronstadt)

³³ GerRatsProt. 1. 239. (1571: Beschluss vom Kirchen landt), GerRatsProt. 1. 1. (1574: tanácsi határozat az adósokról és kezesekről)

³⁴ GerRatsProt. 1. 13. (1558: Legitimatío filij Vincentij vicecastellanij Arcis Thewrwh)

³⁵ GerRatsProt. 1. 21. (1559: Sententia vber den Blös Newsteder oder Magýar Gall)

³⁶ GerRatsProt. 1. 98. (1563: Proscriptio der Ursula Týnnes Maxin vnd irer tochter Anne)

több korabeli krónika is megemlékezik.³⁷ Bár a gyilkost a király kegyelme felmentette, az ügy tárgyalására minden bizonnyal a városi magisztrátus előtt került sor.

A jegyzőkönyv feljegyzései szerint a brassói szenátus fellebbezési fóruma az egész körzet területére kiterjedt. Minden olyan ügyet fogadott, amelyet a brassói bíró, illetve villicustól, a körzet mezővárosainak esküdt-üléseiről, valamint a földesúri bíróságokról elébe vittek. Ez az eljárás még nem volt pontos, gyakoriak az olyan esetek, amikor a tanács valamely elébe vitt ügyet nem vett át vagy mert a perbeli felek az illetékes fórumot kikerülve fordultak a tanácshoz,³⁸ vagy mert érvényes bírói ítélet után próbáltak fellebbezni.³⁹ A fellebbezést a felek közül bármelyik benyújthatta, aki a rendes bíróság ítéletének megváltoztatásában vagy enyhítésében bízott. A magisztrátus előtti eljárás summás (szóbeli) per formájában történt, az ügy rövid ismertetése és a peranyag felülvizsgálása után döntött a tanács. A fellebbezések tárgya legtöbbször az alsóbb fokon kiszabott büntetések elleni panasz, magánjogi (tulajdon és örökség feletti, az osztályt megkérdőjelező, szerződésszegések, zálogügylek, kártérítésszerű ügyek) perek, nagyon sok esetben rágalmazás-ügylek (becsületsértés), testi sértés, vagy apaság meghatározása, házasságtörés miatt indított perek képezték. A fellebbezés minden személy elismert joga volt, erre nézve a Statutumokban nagyon pontos megfogalmazást találunk.⁴⁰ Az eljárás a bírósági próbák elemzéséből, tanúvallomások, a felek esküjének, az írásos próbák: testamentumok, osztálylevelek, zálogcédulák, szerződések, valamint a bíróság munkáját segítő borbélyok, ún. hivatali asszonyok (Amtfrawen) „szakvéleményéből”, és annak a megítéléséből állt, hogy az első fokon hozott ítélet megfelelt-e az érvényes törvényeknek vagy a szokásjognak. Hogyha szükségesnek találta, a tanács a per eldöntése érdekében, új esküt ítél oda a feleknek. A magisztrátus rendszerint hétfőnként ülésezett fellebbezési ügyekben. Az üléseken részt vett a főbíró is.⁴¹ A felek és a tanúk előzetes kihallgatása, a vádlott kikérdezése (beleértve a tortúrát is), a vallomások jegyzőkönyvbe vétele a bíró feladata volt.

A fellebbezés útja a városi magisztrátustól a körzeti urak, a provinciálisok gyűlésére, a jegyzőkönyvben Land Barcza-nak nevezett fórum elé vitt. A Barcaság gyűlése feltehetőleg a körzet mezővárosainak bíráiból tevődött össze. Erre következtethetünk egy határvita miatt tárgyalásra került ügy alapján, amely után a jegyző feljegyezte, hogy a határozatról kiállítottak egy dokumentumot a provinciális bírák aláírásával.⁴² A Barcaság fóruma szabályos időközönként, évente kétszer gyűlt össze, meghatározott ülésszakokra, húsvét előtti ötödik vasárnapot (Reminiscere) követő hétfőn és Szent Mihály napja utáni hétfőn (októberben), pár héttel az Univerzitás rendes gyűlése előtt (Szent György-napon, április 23-án és Katalin-napon, november 25-én). Az üléseket a brassói tanácsházán (Rathaus) tartották. Egyes esetekben, amikor a magisztrátus ülése ugyanazon a hétfőn gyűlt össze mint a területi uraké (domini provinciales), egyazon napon látták el a fellebbezés mindkét fokát. A Barcaság gyűlésén hozott döntést a tanács jegyzőkönyvbe szintén bejegyezték (viszont nem minden esetben) a magisztrátus határozata alá. Határvitákban

³⁷ Kalender-Aufzeichnungen von Michael Forgats, mit Zusätzen von Valentin Forgats, Christoph Gressing, Valentin Gressing, Asarela Mederus, Marcus Draudt (1203–1694) in: QUELLEN IV. 41f.; továbbá: Fortsetzung der Historien des Hieronymus Ostermayer (1562–1570) in: QUELLEN V. 140.

³⁸ GerRatsProt. I. 31., 42.

³⁹ GerRatsProt. I. 19., 197.

⁴⁰ „Die recht vergonnen den teidigs parteien beid in grossen vnd kleinen wichtigen vnd geringern sachen sich mit beruffung auff ober Richter zu behelffen: Drumb sollens die Richter nicht also annehmen als geschehe die Prouocation ihnen zur schmach oder ihren ehren zum nachteil.“ EIGEN-LANDRECHT I. 11. 4.

⁴¹ A brassói gyakorlat különbözik a szebenitől, ahol a magisztrátus bírósági ülésein a királybíró nem vett részt.

⁴² GerRatsProt. I. 320.

vagy olyan ügyekben, amelyeknek a körzetre általában nézve volt kiterjedt vonzata (így például az egyházi birtokok ügyében), a magisztrátus a területi bírakkal közösen döntött. A körzet igazgatásában betöltött szerepe szerint a városi magisztrátus kettős minőségben jelenik meg, egyrészt mint a közösség (a szabadságjogok tulajdonképpeni jogalanyának) exponense törvényhozói minőségében, a statutáris jogok hordozójaként, másrészt az igazságszolgáltatás, az illetékességi körébe tartozó minden törvénykezés felügyelőjeként.⁴³ E kettős megbízatás biztosította a városi magisztrátusnak a helyi, területi fórumok teljes ellenőrzését. Nem kevesek azok az ügyek, amikor a perben hozott ítélet általános jogszabály erejével bírt, amely az egész igazgatási területen hatályba lépett.⁴⁴ Mindezek arra engednek következtetni, hogy a területi gyűlés a brassói magisztrátus ellenőrzése alatt működött, még akkor is, ha a fellebbezési bíraskodás hierarchiájában felette is állt. A legegyszerűbb módon, például amikor a további fellebbezést a városi tanács nem engedte tovább. Az 1558–1580 között feljegyzett esetek rövid elemzése is jól láttatja, hogy a legtöbb esetben, a Barcaságra továbbvitt 74 fellebbezés ügyében, a területi gyűlés mindössze háromszor változtatta meg a brassói magisztrátus ítéletét.⁴⁵ Meg kell viszont említeni, nem jegyezték fel minden esetben a fellebbezés kimenetelét, és az ügy további sorsa nagyon sok esetben valamelyik fél távolmaradásával dőlt el.

A Barcaság gyűlésétől a szászok legfelsőbb fóruma, a Nemzeti Univerzitás elé vitt a fellebbezés útja. E fórum elé, viszont gyakorlatilag már nagyon kevés ügy került (a jegyzőkönyv feljegyzései szerint a tárgyalt időszakban összesen öt alkalommal). Amikor a fellebbező fél nem a körzetről származott, egyes esetekben, a Land Barcza kimaradt, a brassói magisztrátusról egyenesen az Univerzitás elé vitték az ügyet.

Brassó város és a Barcaság fellebbezési bíraskodásának intézményi rendszere, a maga bonyolultságában elsősorban a helyi fejlődés eredményeképpen alakult ki. A körzet igazságszolgáltatásának működésében, Brassó dominanciája ellenére, fennmaradt a körzet települései vezetőinek is a viszonylagos szerepe. A szászok szövetsége által szorgalmazott jogegységesítés viszonylatában a körzeti bíraskodást nem annyira a bírósági intézmény szervezetének a széki formához való hasonlósága jellemezte, mint inkább a bírósági eljárás reformjának megvalósítása. A Statutumok által megcélzott jogrend egysége főképpen abban állt, hogy ugyanazon eljárás és törvények szerint ítélték a szász joghatóságok igazgatása alá tartozó területeken mindenhol. A bírósági szervezet tekintetében a bíróságok hatásköre három elv szerint fogalmazódott meg: hogy minden közösség valamilyen rendes bíróság illetékességi körébe tartozik (területi elv), hogy a fellebbezés rendjének megvan a maga rendje (a fellebbezés menetében egyetlen fokot sem lehet kikerülni), és hogy az ügy természete meghatározza a bíróságok hatáskörét (anyagi elv). S bár a szász bíróságok intézményi rendszere továbbra is megtartotta a széki vagy körzeti szerveződésre jellemző sajátosságait, a Statutumok által is megfogalmazott kompetencia-elv⁴⁶ azonban elégségesnek bizonyult, hogy a rendes eljárás lefolyásának alapvető feltételeit a szász bíróságokon megteremtse.

⁴³ Ahogyan a szebeni XV. század végi városi alkotmány fogalmaz: a magisztrátusból „Rath des Lands und der Stadt” válik. Lásd: SEIVERT 1869. 10–11.

⁴⁴ GerRatsProt. I. 150: „Vnd dieses vrteil haben M(ein) h(erm) zw einem gemainen Recht alhie vnd in Burczenland zw halten ausgesprochen.”

⁴⁵ GerRatsProt. I. 42., 189., 209.

⁴⁶ EIGEN-LANDRECHT I. 1. 3.

BIBLIOGRÁFIA

- EIGEN-LANDRECHT Das Eigen-Landrecht der Siebenbürger Sachsen. Unveränderte Wiedergabe des Erstdruckes von 1583. Szerk.: Adolf Laufs. München 1973.
- FABRITIUS 1855. KARL FABRITIUS: Die Siebenbürgischen Studierenden auf der Universität zu Wittenberg im Reformationszeitalter. In: *Archiv des Vereins für Siebenbürgischer Landeskunde*. N. F. II. (1855) 134–141.
- GerRatsProt Gerichtliches Rathsprotocoll / Actele judecătorești. Brassó város levéltára / Archiva orașului Brașov. Román Országos Levéltár Brassó megyei Igazgatósága / Direcția Județeană Brașov a Arhivelor Naționale.
- GÜNDISCH 1993 KONRAD G. GÜNDISCH: Das Patriziat siebenbürgischer Städte im Mittelalter. (Studia Transylvanica 18) Köln–Weimar–Wien 1993.
- KOLOSVÁRI-ÓVÁRI 1885. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye I. Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai. Közreadja: KOLOSVÁRI SÁNDOR – ÓVÁRI KELEMEN. Budapest 1885.
- MÜLLER 1941. GEORG EDUARD MÜLLER: Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Nationsuniversität, 1141–1876. Hermannstadt 1941.
- QUELLEN I. Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. Erster Band. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt, 1503–1526. Kronstadt, 1886.
- QUELLEN II. Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. Zweiter Band. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt, 1526–1540. Kronstadt 1889.
- QUELLEN III. Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. Dritter Band. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt, 1541–1550 (1475–1571). Kronstadt 1896.
- QUELLEN IV. Quellen zur Geschichte der Stadt Brasso. Vierter Band. Chroniken und Tagebücher, 1143–1867. Brasso 1903.
- QUELLEN V. Quellen zur Geschichte der Stadt Brasso. Vierter Band. Chroniken und Tagebücher, 1392–1851. Brasso 1909.
- QUELLEN VI. Quellen zur Geschichte der Stadt Brasso. Sechster Band. Chroniken und Tagebücher, 1549–1827. Brasso 1915.
- SCHULER VON LIBLOY 1855. FRIEDRICH SCHULER VON LIBLOY: Siebenbürgische Rechtsgeschichte. Erster Band: Äußere Rechtsgeschichte und öffentliches Recht. Hermannstadt 1855.
- SCHULER VON LIBLOY 1868. FRIEDRICH SCHULER VON LIBLOY: Siebenbürgische Rechtsgeschichte. III. Bd. Die siebenbürgischen Prozessrechte und das Strafrecht. Hermannstadt 1867.
- SEIVERT 1869. GUSTAV SEIVERT: Hermannstädter Lokalstatuten. Hermannstadt 1869.
- ŞINDILARIU 2007. THOMAS ŞINDILARIU: Einführung. In: Käthe Hientz – Bernhard Heigl – Thomas Şindilariu (szerk.): Hermannstadt und Siebenbürgen. Die Protokolle des Hermannstädter Rates und der Sächsischen Nationsuniversität, 1391–1705. (Veröffentlichungen von Studium Transsylvanicum) Hermannstadt 2007. 7–20.
- SZABÓ 2008. SZABÓ ANDRÁS PÉTER: Beszterce város fejedelemségkori kormányzata és politikai elite – Egy archontológia forrásai és hasznosítási lehetőségei. In: *URBS Magyar Városhistória Évkönyv* III. (2008) Budapest 2008. 105–118.
- TEUTSCH 1881 FRIEDRICH TEUTSCH: Aus der Zeit des sächsischen Humanismus. In: *Archiv des Vereins für Siebenbürgischer Landeskunde* N. F. XVI. 2. Heft (1881) 227–277.
- TRÓCSÁNYI 2005 TRÓCSÁNYI ZSOLT: Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben. Budapest 2005.

A csanádi székeskáptalan hiteleshelyi vonzaskörzete (1239-1353)

A Szent Györgyről nevezett csanádi székeskáptalan a középkori Dél-alföld legnagyobb káptalana volt, létszáma – a mai szövegében a XIV. században összeállított – nagyobb Gellért-legenda szerint 30 fő lehetett.¹ Több okból is indokoltnak tartjuk, hogy a térség legjelentősebb egyházi testületének közhitelű oklevéladó tevékenységét a legújabb szempontok szerint vonjuk vizsgálat alá. A csanádi székeskáptalan volt a Szegedhez legközelebb eső, huzamosan működő hiteleshely és ebből kifolyólag leginkább e testülethez fordultak a szegedi polgárok is jogcselekmények írásba foglalása végett, jóllehet ennek írásos emlékei csak a jelen tanulmányban vizsgált időszakot követően maradtak fenn. A helytörténeti vonatkozást tovább erősíti a csanádi püspökség jelenkori jogutódja, a Szeged-Csanádi egyházmegye. Továbbá ismeretes az is, hogy a hiteleshelyek történetének szisztematikus feldolgozását idehaza leginkább a szegedi medievisztika, különösképp a Capitulum Egyháztörténeti Kutatócsoport kezdeményezte, és az így született tanulmányok az ország déli felén lévő hiteleshelyek közül már többet bemutattak, hasznos esettanulmányok születtek egy leendő átfogó intézménytörténet megírásához.²

Az csanádi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenységéről – amiben a Szent Üdvözítőről nevezett csanádi társaskáptalan is segítette³ – a fennmaradt források közül először IV. Béla király 1239. november 22-én kelt oklevele tájékoztat minket.⁴ A vizsgált korszak felső határa viszont nem a káptalan belső gyakorlatából következik, hanem a szakirodalom által elfogadott határ átvételén alapul,⁵ hogy jelen dolgozat eredményei a korábbi hasonló jellegű munkákkal összehasonlíthatóak legyenek.⁶ A Nagy Lajos király által elrendelt (1351. évi 3. tc.) hiteleshelyi pecsét-felülvizsgálat, végrehajtásának évében, 1353-ban a kisebb, s így bármiféle nyomásgyakorlásnak kevésbé ellenálló hiteleshelyektől elvették hiteleshelyi pecsétjüket, s vele együtt a jogot, hogy ilyen jellegű tevékenységet folytassanak. A csanádi székeskáptalan ez természetesen nem érintette, továbbra is állított ki közhitelű okleveleket a felek kérelmére vagy hatósági megbízásra és ezzel a Dél-Alföld magánjogi életének egyik elsőrangú szerve volt.

Dolgozatunk célja, hogy a káptalan működtette hiteleshely által a vizsgált korszakban kiadott és rendelkezésünkre álló oklevelek alapján annak működési területét, egyben területi illetékességét megállapítsa, továbbá hogy eredményeinket összevegyük az országban működő hasonló intézmények gyakorlatával, és az országos tendenciákkal.

¹ SRH II. 495; A magyar székeskáptalanoknak átlagosan 28 tagja volt a középkorban. A legnagyobb székeskáptalan a pécsi és az esztergomi volt 39–40 kanonokkal, a legkisebb pedig a kalocsai, amely a XIV. században 10 fős lehetett. KOSZTA 2000. 49–50.

² BORSA 2000. 100.; BILKEI 2009. 92.

³ Az országos tendenciának megfelelően, a XII–XIII század fordulója körül, társaskáptalan is létrejött Csanádon, a Szent Üdvözítőről nevezve. Élére a főesperesek közül az elsőt, a székesegyházat állították, ettől kezdve a társaskáptalani prépost, úgynevezett kispépost méltóságát rendesen a székesegyházi főesperes töltötte be. A társaskáptalan és vezetője egyik legfontosabb feladata a székeskáptalan hiteleshelyi tevékenységének segítése volt. JUHÁSZ 1926. 107–110.

⁴ DL 238; SZENTPÉTERY 1923. 203. (666. sz.) Bár a címből hiányzik *Lodomerie*, az oklevél azonban minden kétséget kizáróan valódi. W. VII. 76–77. (50. sz.); JUHÁSZ 1927. 218.

⁵ Vö. DRESKA 2009. 29–30.

⁶ A teljesség igénye nélkül: KOSZTA 1998.; TÓTH 2000.; PARLAGI 2001.; KOSZTA 2007a; KOSZTA 2007b.

Mint említettük a káptalan hiteleshelyi tevékenységére vonatkozó első adatunk IV. Béla 1239. november 22-én kelt okleveléből származik.⁷ Ezen oklevél arról tudósít minket, hogy egyik részről a néhai Hahót nembeli Buzád bán fia, Buzád mester, másik részről Já-cint szőregi apát és monostora közötti per tárgyát képező *Zobor* birtokért Buzád mesternek – minthogy azt erőszakkal és jogtalanul foglalta el – 100 márkát kellett fizetnie a szőregi monostor számára a csanádi székeskáptalan színe előtt.⁸ Jóllehet, Buzád – volt bán – 1233-ban a domonkosok pesti rendházába vonulva vissza, végrendeletében fiára hagyta a birtokot,⁹ az valahogy mégis a szőregi apátság kezére jutott.¹⁰ A pénzösszeg kifizetésének megtörténte tisztán állt a király előtt, mind a csanádi székeskáptalan, mind a szőregi apát levelelének tükrében. Az eset határozott hasonlóságot mutat az egri székeskáptalan hiteleshelyi tevékenységére utaló első adattal: a Váradi Regestrum szerint 1219-ben két ügyben is az egri káptalan volt a színhelye bizonyos összegek kifizetésének. Habár a pénz kifizetését igazoló iratról nem esik említés, E. Kovács Péter szerint, ha közvetve is, de bizonyíték lehet valamilyen oklevéladói tevékenység meglétére.¹¹ A vételárak és más pénzösszegek kifizetésének rögzítése – az eskütételek és a tüzesvaspróbák mellett – jellemző a legtöbb székesegyház hiteleshelyi tevékenységének kezdetekor.¹² Nem tudni, hogy a csanádi hiteleshely tevékenységének első említése előtt pontosan mennyivel kezdett működni, mindenesetre a közeli Aradon folyó közhitelű oklevéladásról már 1221-ből tudomásunk van.¹³ Valószínűnek látszik, hogy mind Csanád, mind pedig Arad a XIII. század első évtizedeiben kezdte meg hiteleshelyi tevékenységét, mint a hiteleshelyi oklevélkiadás megkezdésének második hullámához sorolható jelentősebb székeskáptalanok, királyi alapítású társaskáptalanok és egy-egy szerzetesi konvent.¹⁴

115 év	Oklevelek száma	Évi átlag	Koronkénti összesítés
1239	1		Árpád-kor összesen 9 oklevél
1247	1		
1280–1289	4	0,4	
1290–1299	3	0,3	
1300–1309	4	0,4	
1310–1319	6	0,6	Anjou-kor összesen 94 oklevél
1320–1329	24	2,4	
1330–1339	26	2,6	
1340–1349	28	2,8	
1350–1353	6	1,5	

A következő átírásban fennmaradt csanádi oklevél, a Csanád-nem osztálylevele 1247-ből származik, mellyel később részletesebben is foglalkozunk. Több mint három

⁷ DL 238.

⁸ Sajnálatos módon *Zobor* egyértelmű lokalizálására nincs lehetőségünk, minthogy ilyen nevű birtokot Szőregtől és Csanádtól elég távol, Nógrád (Cs. I. 111.; Gy. IV. 322.) és Sopron (Cs. III. 629.) megyében ismernek a történeti földrajzi munkák.

⁹ F. III/2. 334–335.

¹⁰ KARÁCSONYI 1977. 81–82.; BOROVSKY 1896. 72. vö. JUHÁSZ 1926. 20.; JUHÁSZ 1927. 218. és JUHÁSZ 1933. 69.

¹¹ E. KOVÁCS 1990. 29.

¹² Vö. SZENTPÉTERY 1930. 12.; KOSZTA 1998. 13.

¹³ JUHÁSZ 1960. 101–102.

¹⁴ KOSZTA 1998. 17.

teljességgel forráshiányos évtized után az 1280-as évekből már négy oklevél ránk maradása is jelzi a differenciált és rendszeres oklevéladást, és az azt végző hiteleshelyi kancellária kialakulásának megtörténtét Csanádon.

Összesen 103 – különböző formában – korunkra maradt kiadványát ismerjük a csanádi székeskáptalannak az 1353-ig terjedő időszakból, ami más, már kutatott káptalanokhoz viszonyítva eléggé alacsony szám, ám nem példa nélkülien alacsony. Parlagi Márton a bácsi káptalan hiteleshelyi tevékenységének vizsgálatakor 97 db oklevelet talált az 1301 és 1353 közötti időszakból, habár Bács esetében további 30 oklevél ismert az Árpád-korból.¹⁵ Az ismert oklevelek számának csekély voltában, nyilvánvalóan szerepet játszik a káptalan levéltárának más hiteleshelyekénél lényegesen mostohább sorsa Bácsón és Csanádon is. Nem véletlen, hogy a török betörések által leginkább sújtott és leghamarabb menekülni kényszerült dél-alföldi káptalanok iratanyaga maradt fenn a legkevésbé teljes formában. Csanád esetében jelentős pusztítás érkezett az országhatárokon belülről is, 1514-ben Dózsa György keresztesei kirabolták és felégették a várossal együtt a székesegyházat is.¹⁶ A csanádi hiteleshely utolsó kiadványa 1549. augusztus 2-án kelt,¹⁷ ugyanis az intézmény tagjai már Csanád első török ostromakor, 1550-ben kénytelenek voltak a székesegyház pusztulásával többször elpusztult káptalani levéltár romjaival Aradra menekülni. 1552-ben pedig, ahogy a csanádi hiteleshely Aradra, úgy az aradi hiteleshely tagjai a csanádiakkal együtt valószínűleg Gyulára menekültek a török elől. Innen mindkét hiteleshely levéltára a gyulafehérvári székeskáptalanba került, melynek követe az 1604. évi országgyűlésen jelentette: a török veszedelem elől Aradról és Csanádról Fehérvárra vitték az okleveleket.¹⁸

Dolgozatunk témája természetesen nem előzmények nélküli. Borovszky Samu 1897-ben, Csanád vármegye részletes történetének megírásakor a Szent Györgyről nevezett csanádi székeskáptalannak szentelt hat oldal egyik bekezdésében már taglalta a székeskáptalan hiteleshelyi tevékenységét. „A káptalan előtt nagyjából a következő jogügyletek forogtak: beiktatások, tiltakozások, egyezségek, zálogosítások, birtokeladások, vizsgálatok, idézések, becslések. Ránk nézve legfontosabbak a birtokba való iktatások, mert mutatják, hogy a káptalan működési köre mely országgrészre terjedt ki. Összesen 99 iktatásról van tudomásom, melyről káptalani oklevelek maradtak fenn. Ezekből Temes vármegyére esik 33, Csanád vármegyére 24, Krassó vármegyére 11, Zaránd vármegyére 8, Arad vármegyére 7, Keve s azután Torontál vármegyére 5, Csongrádra 4, Békés vármegyére 2, a sebesi kerületre 2, a miháldi kerületre 2, Bodrog vármegyére 1.”¹⁹ Ezen eredményt Borovszky az 1549-ig terjedő időszakból általa ismert összesen 361, nagyobb részben kiadatlan káptalani oklevelekről készített regeszták alapján kapta. A kapcsolódó források feldolgozottsági szintjén sokat javított a csanádi egyházmegye történetírója, Juhász Kálmán.²⁰ Ám Juhász a csanádi oklevelek gyűjtése és regesztázása mellett, kifejezetten a területi illetékesség megállapítására törekvő vizsgálatokat nem igazán folytatott. 1933-ban általánosságban csak annyit közölt, hogy „a hiteleshely működésköre egybe esett a püspökség – Csanád, Temes, Krassó, Arad, Keve (Torontál) vármegyék – területével; kivételesen azonban kiterjedt a püspökséggel határos Csongrád, Békés és Bodrog vármegyék

¹⁵ PARLAGI 2001. 95–97.

¹⁶ BOROVSZKY 1897. 87.

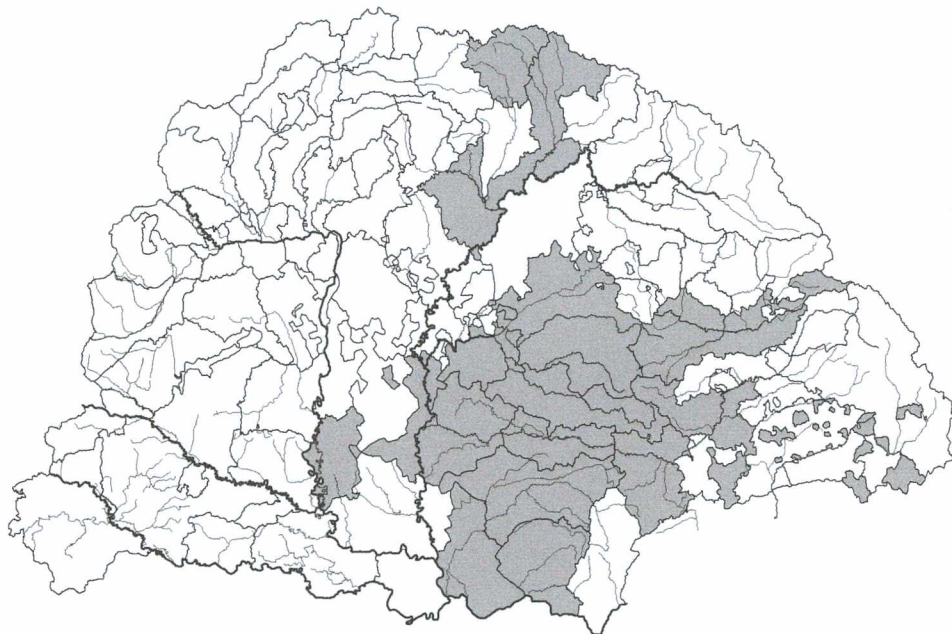
¹⁷ JUHÁSZ 1941. 158. (707. sz.)

¹⁸ JUHÁSZ 1960. 103.

¹⁹ BOROVSZKY 1897. 94.

²⁰ JUHÁSZ 1941. 5–9., 96–158.

területére is.”²¹ Így a területi illetékesség kérdésével Borovszky óta, azaz több mint 110 éve senki sem foglalkozott részletetekbe menően.

Belső tevékenység (1239–1353)

Az általunk vizsgált időszakban a csanádi székeskáptalan 102 közhitelű kiadványáról van tudomásunk, amely közül 86 oklevél tartalmaz földrajzi neveket.²² A diplomákban szereplő 307 helység 19 vármegye területén helyezkedett el.²³ A káptalan hiteleshelyi vonzaskörzetének vizsgálata során alapvető fontosságú feladat, hogy térképen ábrázoljuk mind a belső, mind pedig a külső tevékenység során a kiadványokba került helységeket megyékre vetítve, hiszen ezek alapján rajzolható meg a káptalan hiteleshelyi vonzaskörzete. A vonzaskörzet térképre vitelénél külön térképen kell ábrázolni, hogy a hiteleshelyet *fassio* megtétele végett felkeresők honnan, illetve mely helységek ügyében jelentek meg; és azt is, hogy a hiteleshely mely területre kapott megbízást rendszeresen.²⁴ E vizsgálatot elvégezve azt láthatjuk, hogy míg a belső közhitelű tevékenység következtében 17 vármegye

²¹ JUHÁSZ 1933. 117.

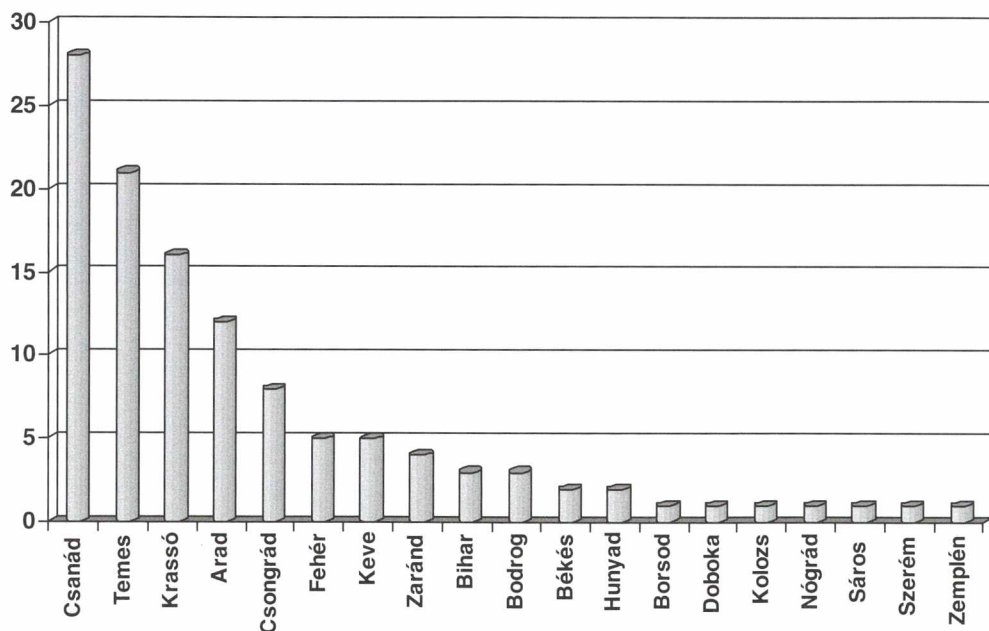
²² Természetesen a hajdan kiadott és az általunk ismert oklevelek között jelentős számbeli különbség van, ezért a ránk maradt oklevelek statisztikai értelemben nem vehetők reprezentatív mintavételnek. Mindamellett az egyes hiteleshelyek tevékenységének összehasonlításához szükséges arányokat és tendenciákat figyelhetünk meg rajtuk keresztül.

²³ A helységek közül jelenleg 11 darab (3,5%) azonosítatlan, viszont 6 esetben az azt tartalmazó oklevél tudni véli, hogy melyik megyéhez tartozott. Így a mellékelt táblázatban ezek a megyék fel lettek tüntetve és csak a segédkönyvnl szerepel kérdőjel.

²⁴ Mint erre Borsa Iván is felhívta a figyelmet. BORSA 2000. 103. Kristó Gyula szerint Borsa nyitott kapukat döntetett, hiszen Koszta László már ezt megelőzően elvégezte a pécsi káptalan 1353 előtti területi hatáskörének vizsgálatát, és azt nemcsak szövegesen mutatta be, hanem grafikonok és térképek segítségével is. KRISTÓ 2003. 171–172.

került ábrázolásra, addig a hatóságok *mandatumai* és a felek felkérései alapján 12 megye területén fordultak meg a káptalan emberei.

A legtöbb esetben a középkori Csanád vármegye területén fekvő helységnevek kerültek a kiadványokba, számszerint 113 alkalommal. A többi vármegyében található települések és birtokok neveinek előfordulása a csanádi hiteleshely okleveleiben a következőképpen alakul: Temes 44, Krassó 36, Arad 35, Fehér 17, Csongrád 12, Bihar 12, Keve 10, Zaránd 6, Borsod 4, Bodrog 3, Békés, Doboka, Hunyad, Kolozs és Zemplén 2-2, míg Nógrád Sáros és Szerém megye 1-1. Csanád megye kiemelkedő mutatóját leginkább az magyarázza, hogy a megye harmadát birtokló Csanád nembelieknek a csanádi hiteleshely által kiállított 4 osztálylevelében (1247, 1285, 1337, 1344) 75 alkalommal szerepel megyebeli helységnév.²⁵ Jóllehet, az 1247. és 1285. évi okleveleket Karácsonyi János nyomán XIV. századi hamisítványként tartja számon a szakma,²⁶ azokat mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül, mert régebbi oklevelek felhasználásával készültek.

A hiteleshelyi kiadványokban szereplő vármegyék és az oklevelek száma (1239-1353)

Amennyiben az oklevelek számát vizsgáljuk a bennük említett földrajzi nevek megyéi szerint, akkor a következő képet kapjuk: Csanád 28, Temes 21, Krassó 16, Arad 12, Csongrád 8, Fehér és Keve 5-5, Zaránd 4, Bodrog és Bihar 3-3, Békés és Hunyad 2-2, Borsod, Doboka, Kolozs, Nógrád, Sáros, Szerém és Zemplén vármegye csupán 1-1 birtoka

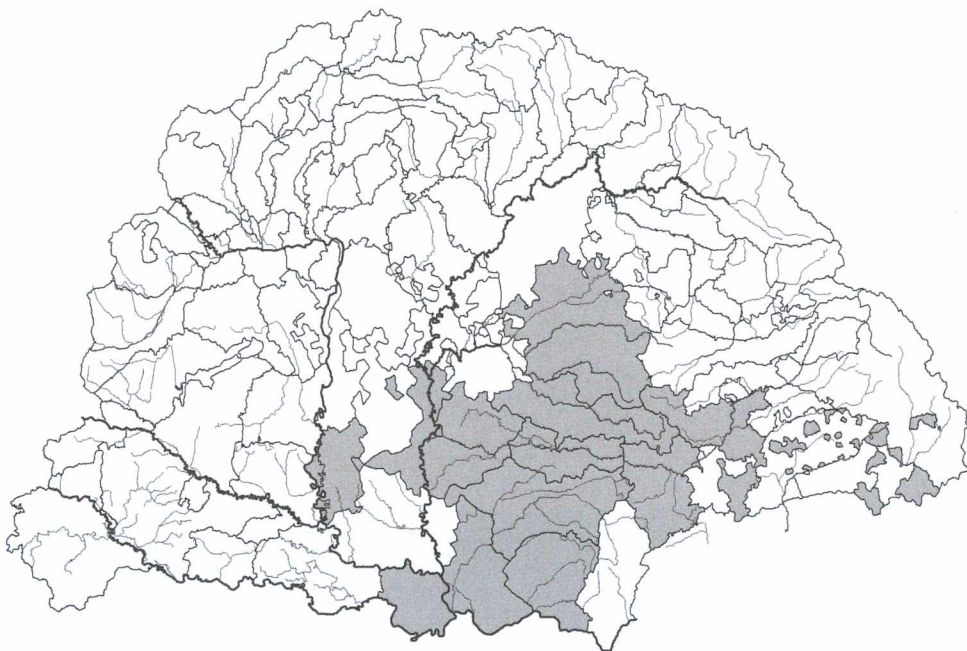
²⁵ Vö. Gy. I. 839.

²⁶ KARÁCSONYI 1902. 18–19. (99–100. sz.) Karácsonyi szerint az oklevelek a XV. század nyelvezetével íródtak, tartalmuk pedig ellentétben van Csanád nemzetség 1256. és 1337. évi osztálylevelével.

vagy települése szerepel a forrásokban. Egy oklevél a benne előforduló helynévanyag alapján egy, kettő vagy több megyénél is szerepelhet.²⁷

Relatio-s tevékenység

A XIII. század második felétől, a jogi írásbeliség kiszélesedése eredményeként, a peres ügyek közbülső fázisaiban is egyre inkább teret nyert az írásbeliség, ahogy ezt a csanádi hiteleshely *relatio*-s tevékenysége folytán keletkezett oklevelek is mutatják.

Külső tevékenység (1239–1353)

Az Árpád-korból a már említett két kétes hitelű osztálylevél által átírt királyi parancslevél maradt fenn. A csanádi székeskáptalan 1247. ápr. 14-i jelentéséből tudjuk, hogy IV. Béla király 1247. febr. 9-én Székesfehérvárott kelt parancsában utasítja a csanádi és az aradi káptalanokat, hogy a Csanád-nemzetségbeli Kelemenus bán fiának, Pongrác ispánnak Arad, Csanád, Temes és Szerém megyei, az oklevélben felsorolt falvakban fekvő birtokainak határait Byluk Péter mester királyi kiküldött jelenlétében járják be, és erről tegyenek jelentést. Ennek megtörténtét a két káptalan együttesen jelentette 1247. április 14-én. Pongrác *comes* tekintélyét és birtokai számát mutatja, hogy a határjárás elvégzésére IV. Béla király udvari tisztjét, Bilaki Pétert, a csanádi és aradi káptalanok pedig nem kispapjak egyikét vagy valamelyik fiatalabb kanonokot küldi ki, hanem méltóságviselő tagjaikat: János csanádi örkanonokot és István aradi olvasókanonokot.²⁸ Csaknem négy évtized múlva, IV. László király 1285. ápr. 26-i oklevelében említi saját *mandatumát*, melyben megpa-

²⁷ KOSZTA 2007A 91.

²⁸ KARÁCSONYI 1900. 348.; W. VII. 242. (169. sz.)

rancsolta Gergely csanádi püspöknek és a káptalannak, hogy vizsgálják meg a Csanád nembéli Tamás *comes* Temes, Arad és Csanád megyebeli felsorolt birtokait egyedül vagy nemzetségének többi tagjával együtt birtokolja-e.²⁹

Az Anjou korban az Árpád-korhoz képest tízszer több oklevél maradt ránk. Ezen oklevelek tükrében a csanádi székeskáptalan 22 *mandatumot* kapott. A királytól³⁰ és az országbírótól³¹ 8-8, a nádortól 3 alkalommal kapott parancsot a káptalan.³² Egy esetben pedig Erzsébet királynétől kaptak utasítást.³³ E *mandatumok* alapján a csanádi hiteleshely emberei Csanád és Temes megyébe 11-11, Krassó megyébe 9, Arad megyébe 5, Keve és Zaránd megyébe 2-2, Bihar, Csongrád, Fehér, Hunyad és Szerém megyékbe egy-egy alkalommal lettek kiküldve tanúbizonyosság tételére. Csanád megyében sosem kellett 50 km-nél messzebb menniük, Temes megyében 40 és 110 km-es távolság között, átlagosan 70 km-re jártak el Csanádtól. Krassó megyében a 9 esetből ötször 110 km-es vagy azon túli távolságban végeztek határjárást és iktatást. Arad megye esetében 140 km volt a legnagyobb Csanádtól számított távolság. Kevében 75 és 90, Zarándban 80 és 105 km-re tanúskodtak. A legnagyobb távolságot az erdélyi Fehér megye esetében tapasztaljuk 1337-ben, amikor a Csanád-nembeli Telegdiék és Makófalviak ősi birtokainak kettéválasztásakor Csanádtól 230 km-re is végeztek határjárást. Ez az egyetlen alkalom, amikor 200 km-nél távolabb jártak el, ami feltűnően nagy távolság a dunántúli hiteleshelyek hatóköréhez mérten, ám nem az a keleti országrész hasonló tevékenységet végző intézményeinek esetében, hiszen az egri székeskáptalan és a leleszi konvent hiteleshelyi kiküldöttei is meghaladták keleti irányban a 200 km-es távolságot.³⁴

Károly Róbert 1312-ben intézte első parancsát a csanádi székeskáptalanhoz, amelynek megfelelően kiküldöttük Bihar megyében segédkezett határjárásnál és iktatásnál.³⁵ Az Anjou-korban, az első néven nevezett káptalani ember a *succentor*, Ipolitus mester volt 1317-ben. Úgy tűnik, hogy akárcsak Pécsen és Bácsón, úgy Csanádon is a székesegyház liturgiájában, illetve az iskolai énektanítással kapcsolatos kötelezettségei neki engedtek a legtöbb időt a méltóságviselők helyettesei közül az ilyen jellegű munkára.³⁶ Az 1320-as évektől kanonokok majd pedig karpapok szerepelnek a csanádi káptalan tanúságul kiküldött embereiként. A csanádi kispépost egy alkalommal, 1329-ben tűnik fel káptalani emberként, a székesegyházi főesperességének területén, Csanádtól 33 km-re található Ajtonymonostora és Serjén – ellentmondás miatt sikertelen – iktatásánál.³⁷

A Károly Róbert új arisztokráciájába bekerült Becsei Imre és fiai, Töttös (István) és Vesszős (György) mesterek az 1330-as évektől kezdődően igen expanzív birtokpolitikát folytattak Baranya, Tolna és Bodrog vármegyékhez hasonlóan³⁸ Csanád és Csongrád me-

²⁹ DL 322., W. IX. 420.

³⁰ ANJOU-OKLT. III. 189. (418. sz.). (1312); ANJOU-OKLT. IV. 65. (157. sz.), 71. (173. sz.) (1317); DF 254788. (1332); DL 87024. (1332); DL 40674. (1334); DL 76592. (1339); DL 76622. (1340); DL 76834.; ANJOU-OKLT. XXXI. 169. (282. sz.), 190. (331. sz.) (1347).

³¹ ANJOU-OKLT. VI. 51. (119. sz.) (1321); ANJOU-OKLT. VI. 56. (135. sz.) (1321); DL 2600. (1330); DL 3290.; ANJOU-OKLT. XXIV. 65. (138. sz.) (1340); DF 274060. (1344); DL 41012. (1346); ANJOU-OKLT. XXXI. 459. (886. sz.) (1347); DL 91412. (1350).

³² DL 87034. (1333), DL 40688. (1334), F. IX/I. 344. (1348).

³³ DL 40649. (1333)

³⁴ E. KOVÁCS 1990. 26, 43; KUMOROVITZ 1928. 6.

³⁵ ANJOU-OKLT. III. 189. (418. sz.)

³⁶ KOSZTA 1998. 107–108., PARLAGI 2001. 105.

³⁷ DL 85221; ld. még 3. jegyzet.

³⁸ KOSZTA 1998. 36; PARLAGI 2001. 100; FEDELES 2003. 13; TÓTH 2000. 625.

gyékben is, amint erről a csanádi hiteleshely oklevelei tudósítanak. A csanádi székeskáptalan két alkalommal járt el Becsei Imre,³⁹ szintén két alkalommal (1333, 1339)

A külső munka szélső pontjai (1239□1353)⁴⁰

Égtáj	Ny	É-Ny	É-K	K		D-K	D-Ny
Helység	Adorján	Sövényháza	Oroszi	Kalántelek	Diód	Csatár	Nyárád
Megye	Bodrog	Csongrád	Bihar	Hunyad	Fehér	Krassó	Szerém
Távolság	kb.	kb.	kb.	kb.	kb.	kb.	kb.
Csanádtól	125 km	50 km	110 km	185 km	230km	155 km	130 km

pedig Becsei Töttös érdekében,⁴¹ akik így három Csanád és egy Csongrád megyei birtokot szereztek. 1328-ban az országbíró utasítására a csanádi hiteleshely megidézi Becsei Imre és fiai ellen Bolachuch fiát, Boza-t.⁴² Egyetlenegy esetben fordult elő, hogy a csanádi székeskáptalan az Anjou-kor egyik újítása, a *mandatum generale*⁴³ alapján járt el, és az is a

³⁹ DL 76429. (1330), DL 76457 (1332).

⁴⁰ Jelen dolgozatban, terjedelmi okok miatt, csak a vonzáskörzet szélső pontjait jelöljük, megadva ezek Csanádtól való légvonalbeli távolságát.

⁴¹ DL 87034. (1333), DL 76592. (1339)

⁴² DL 76396. (1328).

⁴³ A *mandatum generale*, avagy általános mandátum olyan újfajta parancslevél, mellyel a király elrendelte, hogy ha azt egy hiteleshely előtt felmutatták, akkor annak el kell végeznie a bemutató által kért vizsgálatot, idézést vagy határjárást. Az ilyen *mandatum* nagy előnyt jelentett a kedvezményezettnek, hiszen nem kellett

Becseiek érdekében történt. Károly Róbert 1339. január 15-i parancsában utasítja a csanádi káptalant, hogy március 28-ig, amikor és ahányszor Becsei Töttös mester lévő várnagy és barsi ispán⁴⁴ vagy officialisa ezen oklevelet bemutatva felkeresi őket, a káptalan tartozik kiküldeni emberét tanúsággal idézésekre, tudományvételekre, tilalmazásokra, birtokbejárásokra, határjel megújításokra és felállításokra, s ezekről minden esetben jelentést kell tenni.⁴⁵ A *mandatum generale* érvényességi ideje általában 1 év volt és a XIV. században elsősorban egyházi testületek kapták. Emre országos tendenciával ellentétben a csanádiakhoz szóló általános parancs, világi személy részére és csupán két hónapra szólt. A pécsi káptalan előtt is sokkal gyakrabban mutattak fel ilyen oklevelet világiak, továbbá 14 esetből 12 ott is a Becseiek javára történt.⁴⁶ Hasonlóképp a bácsi káptalan esetében háromszor előforduló *mandatum generale* közül is kettő világi személy, Becsei Imre fia Töttös számára készült.⁴⁷

Eredmények

A hiteleshely *relatio*-s és belső tevékenységét tekintve is kiemelkedik Csanád, Temes és Krassó vármegye. A vizsgált korszakból ismert 35 esetből 27 alkalommal (77%) ezen területekre kaptak megbízásokat tanúságtételre. A káptalant felkereső ügyfelek kérésére kiállított és helységneveket is tartalmazó 49 oklevél közül 32-ben (65%) szerepel az ezen megyékben található település, birtok és egyéb ingatlan, így e három megyében láthatjuk a csanádi hiteleshely működésének törzsterületét.

A következő csoportba tartozó megyék közül Arad emelkedik ki 12 oklevéllel, majd Keve és Zaránd következik 5-5 oklevéllel és 2-2 külső hiteleshelyi munkával. Az Arad megyei birtokokra vonatkozó oklevelek száma annak ellenére is magas, hogy a megyében 1221-óta hiteleshelyként működött az aradi, Szent Mártonról nevezett királyi alapítású társaskáptalan is.⁴⁸ A csanádi székeskáptalan 5 esetben foglalta írásba jelentését a tanúságával Aradban végzett vizsgálatról, határjárásról és iktatásról.⁴⁹

A hiteleshely aktivitási területéhez tartoznak még a harmadik csoportba helyet kapó *comitatus*ok, úgymint Békés, Bihar, Bodrog, Csongrád, Hunyad, Szerém megyék, habár – a fentebb említett vármegyékhez viszonyítva – igen alacsony arányban szerepelnek az oklevelekben. A csekélyebb számú kiadvány ellenére is indokolt a káptalan vonzaskörzetéhez sorolni ezen 6 megyét, mivel Békés kivételével mindegyik esetben hatóságok utasítására külső feladatokat is végeztek a csanádi hiteleshely kiküldöttei.

A közhitelű diplomákban előforduló 19 megye közül 7 vármegye nem tartozott a káptalan hiteleshelyi tevékenységének vonzaskörzetéhez. Ezen vármegyék voltak: Borsod, Fehér, Doboka, Kolozs, Nógrád, Sáros és Zemplén. Fehér megyén kívül mindegyik *comitatus* csupán egyetlen kiadványban szerepel és a csanádi hiteleshely *testimoniuma* pedig egyetlen alkalommal sem szállt ki e megyék területére. A belső hiteleshelyi tevékenység során keletkezett oklevelekbe leginkább azért kerülhettek be, mert az okiratokban rögzített ügyben érdekelt egyik fél számára a csanádi volt a lakhelyéhez legközelebb eső

esetről esetre a királyhoz vagy az országbíróhoz fordulnia, ezzel gyorsabbá és lényegesen kisebb költségűvé vált az ügyintézés.

⁴⁴ Később királyi ajtónállómester, pilisi ispán, óbudai várnagy, visegrádi várnagy, királynéi tárnokmester. ENGEL 1996. 48., 54., 106., 163., 282., 358., 365., 379., 460., 474.

⁴⁵ DL 76592.

⁴⁶ KOSZTA 1998. 27., 36.

⁴⁷ PARLAGI 2001. 99–100. A pécsváradi konventre nézve ld. KÖFALVI 2006. 40–41. (128. jegyzet).

⁴⁸ JUHÁSZ 1960. 101–102.

⁴⁹ DL 2600; DL 76589; W. VII. 220. (147. sz.)

hiteleshely vagy, mert több, a csanádi hiteleshely vonzáskörébe tartozó birtok mellett távolabbi megyében fekvő birtok is ugyanazon ügylet tárgyát képezte.

Amennyiben az egyházigazgatás szempontjából készítettünk összegezést, megállapíthatjuk, hogy a csanádi egyházmegyét egy főesperessége kivételével teljesen lefedte a csanádi székeskáptalan hiteleshelyi vonzáskörzete. A kivételt képező terület, melynek település- és birtoknevei ekkor még egyáltalán nem jelennek meg a ránk maradt oklevelekben, a Sebesi kerület.⁵⁰ A csanádi egyházmegye Kevéről, majd 1320-tól Torontálról nevezett főesperességének Torontál vármegye által lefedett területéről is csak egy, a káptalan által 1326-ban végzett vizsgálatról készült jelentésben Csanád vármegyéhez tartozónak vélt Akács birtok tűnik fel a forrásokban.⁵¹ Megállapítható az is, hogy a csanádi egyházmegye határain kívül a káptalan hiteleshelyi tevékenységet végzett a bács-kalocsai, bihari és erdélyi *diocesis*ek területén is. Több, mint valószínűnek tartjuk, hogy a szomszédos püspökségek területén működő nagyobb hiteleshelyek is folytattak hiteleshelyi tevékenységet a csanádi egyházmegye területén elhelyezkedő birtokokon és/vagy az ott élő nemesek számára.⁵²

A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenységét 1353-ig feltáró és azt bemutató Koszta László fogalmazta meg a hiteleshelyek területi illetékességével kapcsolatban, hogy működési területüket „csupán fizikai korlátok, a kor nehézkes közlekedése, rossz útviszonyai és a szomszédos hiteleshelyek konkurenciája” alakította.⁵³ Csanád esetében a konkurencia kezdetektől adott volt, hiszen Péccsel ellentétben Csanád soha sem volt egyedüli hiteleshely a püspöksége területén. Aradon a Szent Mártonról nevezett királyi alapítású társaskáptalan már 1221-től működött hiteleshelyként. Csanád vármegyén belül 1239-ben ugyanazon ügy kapcsán az egresi⁵⁴ ciszterci és rahoncai⁵⁵ monostor konventje is feltűnik oklevéladó tevékenységgel, Szőreg monostora pedig a szegedi polgárokat iktatta Tápé birtokába 1247-ben.⁵⁶ Tehát az egyházmegyében már a XIII. század első felében több intézményt is fel tudtak keresni a terület nemesei magánjogi ügyeik írásba foglalása érdekében. Szomszédos és ezáltal konkurens hiteleshelynek számított még a bácsi, a kalocsai, a váradi és a titeli is. Talán nem tévedünk, ha a Torontál megyére vonatkozó csanádi oklevelek hiánya és a Keve megyére vonatkozó oklevelek csekély száma mögött Titel hiteleshelyi szerepét feltételezzük. Titel és Csanád vonzáskörzetének vetélkedését láthatjuk a csanádi egyházmegye dél-nyugati részén abban is, hogy a Keve és Krassó megye határán, Titledől 50, Csanádtól pedig 116 km-re elhelyezkedő Szőlős birtok iktatásakor eredetileg a titeli káptalan tanúskodott volna 1343 végén,⁵⁷ ám ellentmondás miatt végül is a csanádi hiteleshely tanúbizonyságával valósult meg a birtok határjárása és iktatása 1346-ban.⁵⁸ Természetesen további kutatásra és összehasonlító vizsgálatokra van szükség Csanád és a szomszédos hiteleshelyek vonzáskörzetének és e vonzáskörzetek átfedésének behatárolására.

⁵⁰ KRISTÓ 1988. 469–470. Sebes kerület és főesperesség. Karánsebes vidéke eredetileg Krassó megyéhez tartozott. 1319-től vlach kerület (*districus*) létesült itt, amely utóbb Temes megyéhez tartozott, de olykor a Szörényi bánsághoz is számították. Főesperessége a XIII. század végén szakadt ki a krassói főesperességből.

⁵¹ DL 76353; ANJOU-OKLT. X. 56–57. (42. sz.); ORTVAY, Földleírás 406–408, 429. ENGEL szerint Akács a középkor végén Torontál megyéhez tartozott.

⁵² Vö. KOSZTA 2007b 154.

⁵³ KOSZTA 1998. 95. Idézi: KRISTÓ 2003. 171. és FEDELES 2003. 9.

⁵⁴ DL 61140; DL 61141; JUHÁSZ 1927. 73, 73–87, 218–219., JUHÁSZ 1933. 117.

⁵⁵ DL 62150; JUHÁSZ 1927. 88–89. (–95), 219–220.; JUHÁSZ 1933. 117.; továbbá GY. I. 868.

⁵⁶ F. IV/1. 455.; JUHÁSZ 1926. 21.

⁵⁷ ANJOU-OKLT. XXVII. 462. (747. sz.)

⁵⁸ DL 41012.; KRASSÓ 17.

A közeli hiteleshelyekkel való konkurálás mellett az együttműködésre, és a párhuzamos eljárásra is akad példa. A már említett, kétséges hitelű oklevél szerint, a IV. Béla király 1247. február 9-i parancsára Pongrác ispán több megyében elhelyezkedő birtokain végzett határjárásról április 14-én együttesen tett jelentést a csanádi és az aradi káptalan.⁵⁹ Majd egy évszázaddal később I. Károly király 1340. november 26-án két külön *mandatum* útján kérte fel a csanádi és az aradi káptalant a tőlük nagyjából azonos távolságra levő Temes megyei Öcse birtokon, Becsei Imre fia Töttös mester kárára elkövetett hatalmaskodás kivizsgálására.⁶⁰

Úgy tűnik a hiteleshelyi tevékenységnek városösszekötő szerepe is volt az egymástól 60 km-re elhelyezkedő Arad és Csanád esetében.⁶¹ Mivel saját érdekeltség esetében, mint magánfeleknek az egyházi intézményeknek is a legközelebbi hiteleshelyhez kellett fordulniuk, ezért az aradi káptalan fontos okleveleinek átírása érdekében többször is felkereste a csanádi székeskáptalant. Így Csanádon 1323-ban⁶² és 1334-ben⁶³ is *privilegiális* oklevélben átírták Imre király 1202 körüli – erősen töredékes – privilégiumát, amelyben a király Richárd aradi prépost kérésére az aradi Szent Márton egyházat megerősítette valamennyi birtokában, felsorolva azokat határaikkal és a szolgáló népek neveivel. A csanádi székeskáptalan pedig bizonyára az aradi hiteleshelyet vette igénybe azonos célból, bár a vizsgált korszakból erről nem maradtak fenn példák. A csanádi káptalan kiküldöttje 1239 és 1353 között kimutathatóan csak egyszer, 1338. október 6-án járt Aradon, amikor a nádori emberek a csanádi káptalan tanúságával mentek az aradi káptalanhoz köztudomást vételezni Simánd birtok perének és kérdéses eladásának ügyében.⁶⁴ Az aradi hiteleshely magánszemély kérésére 1332. július 29-én átírta a csanádi káptalan egyik 1323. évi oklevelét,⁶⁵ 1347. október 6-án pedig az aradi káptalan előtt tiltakoztak egy a csanádi káptalanban történt bevallás ellen.⁶⁶

Összefoglalás

A jelen dolgozatban bemutatott kutatási eredmények alapján lehetőségünk nyílik a csanádi székeskáptalan kezdeti hiteleshelyi működése során keletkezett és valamilyen formában korunkra maradt kiadványai segítségével megrajzolni az intézmény közhitelű tevékenységének hatókörét. Az 1239-től adatolható és Nagy Lajos király által elrendelt pecsétfelülvizsgálatig terjedő *intervallumban* a hiteleshelyi kiadványokba 19 vármegyében található ingatlan neve került. Az intézmény hiteleshelyi praxisának törzsterületét a káptalan székhelyének *comitatusa*, Csanád és az attól déli irányban elhelyezkedő két megye, Temes és Krassó képezte. A második csoportot Arad, Keve és Zaránd megye alkotta. A harmadik csoportba tartozó vármegyék, úgymint Békés, Bihar, Bodrog, Csongrád, Hunyad, Szerém megyék alkoták a káptalan vonzaskörzetének szélső pontjait. A diplomákban szereplő további 7 megye, úgy

⁵⁹ „Nos igitur preceptis ac mandatis Serenitatis Vestre fideliter obtemperantes, vt tenemur, socios nostros fidedignos, Joannem Custodem de Capitulo Chanadiensi, et Stephanum Lectorem Orodiensem cum predicto homine vestro Magistro Petro vice nostra misimus pro testimonio ...” W. VII. 220. (147. sz.), 242–245. (169. sz.), Temes 2.

⁶⁰ ANJOU-OKLT. XXIV. 309. (686. sz.); DL 76622.; Z.I. 592–593. (563. sz.); JUHÁSZ 1962. 41. sz.

⁶¹ Vö. KOSZTA 2007A.101. ÉS FEDELES 2003. 21.

⁶² ANJOU-OKLT. VII. 327. (713. sz.); ZW. I/2. Bd. 378–379.; REG. ARP. 61–62.; JAKÓ 1997. 126–127. (13. sz.); JAKÓ 2004. 180. (470. sz.); W. I. 85–86. (43. sz.)

⁶³ DL 30572.; REG. ARP. I/1. 61–62.; HO. VIII. 11. (6. sz.); JAKÓ 1997. 131. (29. sz.)

⁶⁴ DL 76589.; ANJOU-OKLT. XXIII. 12–13. (9. sz.)

⁶⁵ DL 2202.

⁶⁶ DL 91383.; ANJOU-OKLT. XXXI. 480. (932. sz.)

mint Borsod, Fehér, Doboka, Kolozs, Nógrád, Sáros és Zemplén nem tartozott a csanádi székeskáptalan hiteleshelyi vonzáskörzetéhez.

Már régóta ismert tény, hogy a hiteleshelyek száma az ország területén nyugat-keleti irányban haladva fokozatosan csökken, és ezzel paralel területi illetékességük növekszik.⁶⁷ Mint láthatjuk ez Csanád esetében is igazoltnak vehető, minthogy a csanádi székeskáptalan hiteleshelyi működésének törzsterülete három vármegyét is magába foglal, és nem korlátozódik kizárólag a káptalan székhelyének vármegyéjére, mint ahogy azt a dunántúli intézmények közül, a Koszta László és Fedeles Tamás által mintaszerűen feldolgozott pécsi székeskáptalan esetében láthatjuk.⁶⁸ A csanádi székeskáptalan kiterjedt hiteleshelyi vonzáskörzete sokkal inkább a szintén a keleti országrészben levő egri székeskáptalanéhoz hasonlít.⁶⁹

Dolgozatunk további eredményének tartjuk, hogy a XIV. század első felére nézve sikerült pontosítani a szakirodalomban legutóbb a csanádi hiteleshellyel kapcsolatos, C. Tóth Norbert által a megyék és a hiteleshelyek közötti XIV. és XV. századi viszony elemzésekor – Juhász Kálmán munkái alapján – vázolt⁷⁰ és Kristó Gyula által is átvett⁷¹ képen. E szerint ugyanis „az aradi és a csanádi káptalan hatáskörének területe nagyjából meg egyezhetett, habár valószínű, hogy a csanádié inkább Csongrád, Békés, Temes és Torontál, míg az aradié Zaránd, Temes, Keve, Krassó és Erdélyben Hunyad megye volt.” E megállapítás a jelen dolgozatban bemutatott kutatási eredmények alapján a XIV. század első felére nézve nem helytálló, és pontosításra szorul.

Rekonstruálva a csanádi székeskáptalan 1239 és 1353 közötti hatókörét elmondható, hogy bár működésének törzsterülete Csanád, Temes és Krassó megyére, vagyis a csanádi egyházmegyén belül esett, azonban számos esetben a praktikusság vagy a szükség diktálta okokból átléptek más, szomszédos egyházmegye területére. Ekképpen újra igazoltnak látszik Koszta László következtetése, miszerint „a hiteleshelyi működés első két évszázadában az egyes káptalanok és konventek területi illetékességét nem korlátozták, így azok nem követték sem az egyházi, sem a világi igazgatási határokat.”⁷²

Természetesen a jövő feladatai közé tartozik a részletek minél alaposabb és pontosabb kimunkálása a hiteleshelyi tevékenység teljes feldolgozása révén. Elengedhetetlen a szélesebb forrásbázis megteremtése, melynek egyik módja a csanádi mellett a szomszédos hiteleshelyek kiadványainak vizsgálata, a különböző hiteleshelyek területi illetékességének megállapítása végett, a másik módja pedig a vizsgálgódás időhatárainak kiszélesítése lehet.

BIBLIOGRÁFIA

- ANJOU-OKLT. Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. Budapest–Szeged 1990–
- AO. NAGY IMRE–TASNÁDI NAGY GYULA: Anjoukori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VIII. Budapest 1878–1920.
- BILKEI 2009. BILKEI IRÉN: A zalavári és kapornaki bencés konventek hiteleshelyi tevékenysége a Mohács utáni évtizedekben. In: *Loca credibilia. Hiteleshelyek a középkori*

⁶⁷ C. TÓTH 2002. 361–362.; KRISTÓ 2003. 171.; FEDELES 2003. 20.; C. TÓTH 2009. 50.

⁶⁸ KOSZTA 1998. 79–95.; FEDELES 2003. 9–22.

⁶⁹ E. KOVÁCS 1990. 24–27.

⁷⁰ C. TÓTH 2002. 361.

⁷¹ KRISTÓ 2003. 170.

⁷² KOSZTA 1998. 94. Idézi: KRISTÓ 2003. 172.

- BOROVSKY 1896. *Magyarországon*. Szerk. Fedeles Tamás – Bilkei Irén. Pécs 2009. 87–130.
BOROVSKY SAMU: Csanád vármegye története 1715-ig. I. kötet. A vármegye általános története. Budapest 1896.
- BOROVSKY 1897. BOROVSKY SAMU: Csanád vármegye története 1715-ig. II. kötet. A vármegye részletes története. Budapest 1897.
- BORSA 2000. BORSA IVÁN: A hiteleshelyekről. In: „*Magyaroknak eleiről*” *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. Piti Ferenc, szerkesztőtárs: Szabados György. Szeged 2000. 99–106.
- C. TÓTH 2002. C. TÓTH NORBERT: Adatok a megyék és a hiteleshelyek közötti viszonyra a 14. és a 15. században. *Századok* 136. (2002) 351–364.
- CS. CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Budapest 1890–1913.
- DF Magyar Országos Levéltár, Mohács Előtti gyűjtemény, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- DL Magyar Országos Levéltár, Mohács Előtti gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár
- DRESKA 2009. DRESKA GÁBOR: A pannonthalmi konvent hiteleshelyének kiadványai (1321–1500). In: *Loca credibilia. Hiteleshelyek a középkori Magyarországon*. Szerk. Fedeles Tamás–Bilkei Irén. Pécs 2009. 29–48.
- E. KOVÁCS 1990. E. KOVÁCS PÉTER: Az egri káptalan hiteleshelyi és oklevélkiadói tevékenysége az Árpád-korban. *Archivum* 1990. 5–43.
- ENGEL
ENGEL 1996. Magyarország a középkor végén. (elektronikus dokumentum) Szerk. ENGEL PÁL. ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I. Budapest 1996.
- F. GEORGIUS FEJÉR: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae 1829–1844.
- F. ROMHÁNYI 2000. F. ROMHÁNYI BEATRIX: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Budapest 2000.
- FEDELES 2003. FEDELES TAMÁS: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi vonzaskörzete (1354–1526). In: *Középkortörténeti tanulmányok. A III. Medievistikai PhD-konferencia (Szeged, 2003. május 8–9.) előadásai*. Szerk. Weisz Boglárka. Szeged 2003. 9–22.
- GY. GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Budapest 1963–1998.
- HELLER 1973. GEORG HELLER–KARL NEHRING: Comitatus Sirmiensis. (Die historischen Ortsnamen von Ungarn Herausgegeben von Gerhard Ganschow.) (Serie A Band 1) München 1973.
- HELLER 1986.. GEORG HELLER: Comitatus Bihariensis. (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Die historischen Ortsnamen von Ungarn Herausgegeben von Gerhard Ganschow–Karl Nehring.) (Serie A Band 20) München 1986.
- HO. Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. I–VIII. Győr–Budapest 1865–1891.
- HORVÁTH 1904. HORVÁTH SÁNDOR: Regesták a lipői és túróczyi registrumhoz. Második közlemény. *Történelmi Tár*. 1904. 240–265.
- JAKÓ 1940. JAKÓ ZSIGMOND: Bihar megye a török pusztítás előtt. (Település- és népi-ségtörténeti értekezések 5.) Budapest 1940.
- JAKÓ 1997. JAKÓ ZSIGMOND: Erdélyi Okmánytár I. (1023–1300) Budapest 1997.
- JAKÓ 2004. JAKÓ ZSIGMOND: Erdélyi Okmánytár II. (1301–1339) Budapest 2004.
- JAKÓ 2008. JAKÓ ZSIGMOND: Erdélyi Okmánytár III. (1340–1359) Budapest 2008.
- JUHÁSZ 1926. JUHÁSZ KÁLMÁN: Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében. Budapest 1926.
- JUHÁSZ 1927. JUHÁSZ, KOLOMAN: Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter. Ein

- Beitrag zur Frühgeschichte und Kulturgeschichte des Banats. (Deutschtum und Ausland 8–9. Heft) Münster 1927.
- JUHÁSZ 1933. JUHÁSZ KÁLMÁN: A csanádi püspökség története (1243–1307). Csanádvármegyei könyvtár 24. Makó 1933.
- JUHÁSZ 1941. JUHÁSZ KÁLMÁN: A csanádi székeskáptalan a középkorban (1030–1552). Csanádvármegyei könyvtár 38. A csanádi egyházmegye története Második rész. Káptalanok, szerzetesrendek. Makó 1941.
- JUHÁSZ 1960. JUHÁSZ KÁLMÁN: Aradi hiteleshely vezetői. *Szántó-Kovács János Múzeum Évkönyve* XX. (1960) 101–134.
- JUHÁSZ 1962. JUHÁSZ KÁLMÁN: Egy dél-alföldi hiteleshely kiadványai. Aradi regeszták. Gyula 1962.
- KÁLLAY A nagykállói Kállay-család levéltára. (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai.) I–II. Budapest 1943.
- KARÁCSONYI 1900. KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I. Budapest 1900.
- KARÁCSONYI 1902. KARÁCSONYI JÁNOS: A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Budapest 1902.
- KARÁCSONYI 1977. KARÁCSONYI PÉTER: Szőreg középkori története. In: *Szőreg és népe*. Szerk. Hegyi András. Szeged 1977. 67–88.
- KOSZTA 1998. KOSZTA LÁSZLÓ: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353). Pécs 1998.
- KOSZTA 2000. KOSZTA LÁSZLÓ: Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerk. Kollár Tibor. Szeged 2000.
- KOSZTA 2007a KOSZTA LÁSZLÓ: Püspöki székhely és városfejlődés. Pécs központi funkciói és vonzáskörzete a 14. század közepéig. In: *Capitulum III. Írásbeliség és egyházszervezet. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből*. Szerk. Koszta László. Szeged 2007. 83–112.
- KOSZTA 2007b KOSZTA LÁSZLÓ: A pozsegai káptalan hiteleshelyi tevékenysége 1353-ig. In: *Capitulum III. Írásbeliség és egyházszervezet. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből*. Szerk. Koszta László. Szeged 2007. 133–189.
- KÓFALVI 2006. KÓFALVI TAMÁS: A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526. Szeged 2006.
- KRASSÓ Pesty Frigyes: Krassó vármegye története. III. (Oklevéltár.) Budapest 1882.
- KRISTÓ 1988. KRISTÓ GYULA: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest 1988.
- KRISTÓ 2003. KRISTÓ GYULA: Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szeged 2003.
- KUMOROVITZ 1928. KUMOROVITZ BERNÁT LAJOS: A leleszi konvent oklevéladó működése 1569-ig. *Turul* 42 (1928) 1–39.
- ORTVAY, Földleírás ORTVAY TIVADAR: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzék alapján feltüntetve. *Geographia ecclesiastica Hungariae ineunte saeculo XIVo*. I–II. Budapest 1891–1892.
- PARLAGI 2001. PARLAGI MÁRTON: A bácsi káptalan hiteles helyi tevékenysége a 14. század első felében. In: *Tanulmányok a középkorról. A II. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2001. április 3.) előadásai*. Szerk.: Weisz Boglárka, Balogh László és Szarka József. Szeged 2001. 95–112.
- RÁCZ RÁCZ ANITA: A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen 2007.
- REG. ARP. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN: Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stripis Arpadianae critico-diplomatica*. I–II. Budapest 1923–1987.
- SRH *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stripis*

- Arpadianae gestarum. Enendo operit praefuit Emericus Szentpétery. II. Budapest 1938.
- SZENTPÉTERY 1930. SZENTPÉTERY IMRE: Magyar oklevéltan. Budapest 1930.
- TEMES Pesty Frigyes–Ortvay Tivadar: Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez. I. 1183–1430. Pozsony 1896.
- TÓTH 2000. TÓTH ILDIKÓ: Káptalan a déli határszáron (A boszniai székeskáptalan területi hatóköre a XIV. század közepéig). In: „Magyaroknak eleiről” Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc, szerkesztőtárs: Szabados György. Szeged 2000. 617–635.
- W. Wenzel Gusztáv: Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I–XII. Pest–Budapest 1860–1874.
- Z. A gróf Zichy-család okmánytára. Codex diplomaticus comitum Zichy. I–II. Szerk.: Nagy Imre–Nagy Iván–Véghely Dezső. Pest 1871–1872.
- ZW. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I–VI. Hermanstadt–Köln–Wien–Bukarest 1892–1981.
- ZsO. Zsigmonkori oklevéltár. Budapest 1951–

A helyneveket tartalmazó csanádi oklevelek

Dátum	Lj ⁷³	M	Helységek felsorolása		
			Helynév	Megye	Segédkönyv
1239. nov. 22. előtt	DL 238. W. VII. 76– 77. (50. sz.)	B	Zobor	?	?
1247. ápr. 14.	DL 322. W. VII. 220□221. (147. sz.), 221–223. (148. sz.), 242–245. (169. sz.), TEMES 2–3. (3. sz.), REG. ARP. 255–256. (847. sz.), KARÁCSONYI 1902. 18–19. (99–100. sz.)	K	Pongrácfája (Pangrachfalya)	Arad	Gy.I.183.
			Pangráctelke	Arad	Gy.I.183.
			Tömpös (Thembes)	Csanád	Gy.I.874– 875., Cs.I.705.
			Ladány (Ladan)	Csanád	Gy.I.862., Cs.I.699.
			Palota (Palatha)	Csanád	Gy.I.866., Cs.I.701.
			Béb (Beeb)	Csanád	Gy.I.848., Cs.I.694.
			Pordánymonostora (Pradanmunustura)	Csanád	Gy.I.867., Cs.I.701.
			Oroszlános (Wruzmunustura)	Csanád	Gy.I.865–866. Cs.I.700.
			Kenézmonostora (Keneuzmunustura)	Csanád	Gy.I.860– 861., Cs.I.698.
			Szanád (Zanath)	Csanád	Gy.I.869., Cs.I.702.
			Csóka (Chaka)	Csanád	Gy.I.854., Cs.I.695.
			Tömörkény (Temorka, Temerken)	Csanád	Gy.I.874., Cs.I.705.
			Zenta-rév (Zyntharew)	Csanád	Cs.I.707., Gy.I.877–878.
			Kér (Egyhazasker)	Csanád	Gy.I.865, Cs.I.698.
			Razsán (Rasan),	Csanád	Gy.I.868., Cs.I.701.
			Szentmiklós (Zent Miklous)	Csanád	Cs.I.703., Gy.I.871–872.
			Baromlak (Borumlok/Barumloh)	Csanád	Gy.I.847., Cs.I.694.
			Pataktó (Pathakthow)	Temes	Cs.II.56.
			Halász (Halaz)	Csanád	Gy.I.864–865.
			Kalántelek (Kalanteluk)	Hunyad	ENGEL
			Kis-Hódos (Kyshwdus)	Arad	Gy.I.178.
			Csávás (Chawas)	Temes	Cs.II.31.
			Tejes(d) (Teyes)	Arad	Gy.I.187.

⁷³ Táblázatban található rövidítések feloldása: Lj = levéltári jelzet átirások/kiadások; M = munka jellege, B = belső, K = külső.

			Poklosi (Pukluussy/Pwklwssy)	Arad	GY.I.183.
			Nádasd (Nadasd)	Arad	GY.I.182., Cs.I.776.
			Kökényér (Woffa Illeyse/ Woffahyelesse/Kwkenyer)	Csanád	GY.I.862., Cs.I.699.
			Nyárád (Narad in Syrmia)	Szerém	Cs.II.250, ENGEL
1285. ápr. 26. előtt	DL 322. W. IX. 419– 422. (299. sz.)	K	Szentlőrinc (ZentLeurencz)	Csanád	GY.I.871., Cs.I.703.
			Kisfalu(d) (Kysffalw)	Csanád	GY.I.861., Cs.I.698.
			Malomszeg (Molunzegh)	Csanád	GY.I.864., Cs.I.699.
			Ladány (Ladan),	Csanád	GY.I.862., Cs.I.699.
			Palota (Palata)	Csanád	GY.I.866., Cs.I.701.
			Pordánymonostora (Pradamunustra)	Csanád	GY.I.867., Cs.I.701.
			Boldogasszonyfalva (Bodugazunffalwa)	Csanád	GY.I.849., Cs.I.694.
			Szanád (Scanath)	Csanád	GY.I.869., Cs.I.702.
			Tömörkény (Temerken)	Csanád	GY.I.874., Cs.I.705.
			Kér (Keer)	Csanád	GY.I.865, Cs.I.698.
			Pádé/Podve(j) (Paduey)	Csanád	GY.I.866., Cs.I.701.
			Agár (Agar)	Csanád	GY.I.846.
			Csóka (Chaka)	Csanád	GY.I.854., Cs.I.695.
			Razsán (Rasan)	Csanád	GY.I.868., Cs.I.701.
			Szentmiklós	Csanád	GY.I.871– 872., Cs.I.703.
			Pataktó (Patoktho),	Temes	Cs.II.56.
			Csókató (Chakato)	Csanád	GY.I.854., Cs.I.695.
			Razsántó (Rasanto)	Csanád	GY.I.868., Cs.I.701.
			Béb (Beeb)	Csanád	GY.I.848., Cs.I.694.
			Kökényér (Kwkener)	Csanád	GY.I.862., Cs.I.699.
			Rabe (Rábé)	Csanád	GY.I.867.
			Zombor (Zumbur)	Csanád	GY.I.878., Cs.I.707.
			Csávás (Chawas)	Temes	Cs.II.31.
			Kalántelek (Kalantelwk)	Temes	Cs.II.44.

1285	JUHÁSZ 1933. 64.	B	a Karassó folyó és Györög közeliében fekvő, meg nem nevezett birtok	Krassó	Cs.II.102., Gy.III.484.
1288	DL 25769. KRASSÓ 117. (78. sz.)	B	Al(só)-Ikus (Olykus)	Arad	Gy.I.178., Cs.II.42.
1288	JUHÁSZ 1933. 80. DL 1235.	B	Papd (Popd)	Temes	Cs.II.56.
1296	DL 30588. TEMES 6–7. (9. sz.)	B	Palota	Csanád	Gy.I.866., Cs.I.701.
1299	DL 1551. JUHÁSZ 1933. 112.	B	Felső-Adorján (Adrian)	Bodrog	Gy.I.704– 705., Cs.II.192.
1299	DL 756.	B	Felső-Adorján (Adrian)	Bodrog	Gy.I.704–705.
1300	DL 57231.	B	Küke (Kuke)	Krassó	Gy.III.490.
			Valter (Wolter)	Keve	Gy.III.321.
			Bélán (Belan)	Keve	Gy.III.315.
			Rejt/Rét (Rety)	Temes	ENGEL
			Popth Papd(i)	Temes	Cs.II.56.
			Tömörkény (Temerken)	Csanád	Gy.I.874., Cs.I.705.
			Wonuz	Csanád	Gy.I.877.
1304	DL 86897.	B	Fel-Gödös (Fulgudus)	Csanád	Gy.I.857.
			Szőlös (Zeuleus)	Csanád	Gy.I.874, Cs.I.705.
1305	BOROVSKY 1897. 166.	B	Tímár (Tymar)	Csanád	Cs.I.705, Gy.I.872.
			Egyházas-Szölös (Zeuleus)	Csanád	Cs.I.704., Gy.I.872–873.
1311. jan. 9.	DL 1765. AO. I. 238– 239. (223. sz.), TEMES 9. (12. sz.), JUHÁSZ 1941. 98. (31. sz.)	B	Sáp (Sap)	Bihar	RÁCZ 238., JAKÓ 1940. 334., ENGEL
			Kalanda	Nógrád	Cs.I.100., Gy.IV.255.
			Mouruch (Morócz-gátja)	Csongrád	Cs.I.682.
1312	ANJOU-OKLT. III. 189. (418. sz.)	K	Mátéháza ? (Mathetelke)	Bihar	ENGEL
			Patrugh	Bihar	?
			Oroszi (Orozy)	Bihar	Cs.I.618., Gy.I.649., RÁCZ 211., JAKÓ 1940. 310.
1315. szept.22.	DL 96062. ANJOU-OKLT. IV. 33. (65. sz.)	K	Ajtonymonostora (Ahtunmonostor)	Csanád	Gy.I.846.
1317.	TEMES 10–	K	Pél	Temes	Cs.II.56.

máj. 6.	12. (14. sz.), ANJOU-OKLT. IV. 65. (157. sz.), 71. (173. sz.), AO. I. 424– 425. (384. sz.)				
1320	DL 107801. JUHÁSZ 1927. 222– 224. (5. sz.)	B	Kesznyéten (Keznethen)	Zemplén	Cs.I.352.
			Szaggyú (Zagio)	Temes	Cs.II.62.
			Al-Zsolca (Alsolcha)	Borsod	Cs.I.168., Gy.I.817.
			Lövő (Leveu)	Borsod	Gy.I.786.
			Csécs (Chech)	Borsod	Gy.I.766., Cs.I.170.
			Gyarak	Zaránd	Cs.I.732.
			Chydbay	Borsod	?
			Maráza (Maraz)	Zemplén	Cs.I.365.
			Verebes	Békés	ENGEL
			Cenissed	?	?
			Kis-Szaggyú (KisZagio)	Temes	Cs.II.62.
			KunZagio, Velchefalva	Temes	Cs.II.70.
1321. máj. 9. előtt	ANJOU-OKLT. VI. 51. (119. sz.)	K	Perde (Haram-/Három- Budurfalva)	Krassó	Gy.III.479., Cs.II.105.
1321. máj. 15.	ANJOU- OKLT.VI. 56. (135. sz.)	K	Perde (Haram-/Három- Budurfalva)	Krassó	Gy.III.479., Cs.II.105.
1322	DL 66657. ANJOU-OKLT. VI. 325. (887. sz.), JUHÁSZ 1941. 98. (36. sz.)	B	Kendi	Sáros	Cs.I.299. ENGEL
1323. máj. 1.	ANJOU-OKLT. VII. 79–80. (156. sz.)	B	Módos (Modus)	Keve	Gy.III.319.
			Nagy-Eremény (Nag Ermen)	Krassó	Cs.II.101., Gy.III.481– 482.
			Kis-Ermény (Kys Ermen)	Krassó	Cs.II.101., Gy.III.481–482.
			Kő (Keo, Kev)	Arad	Gy.I.180., Cs.I.774.
			Gyarak (Gyrak)	Arad	Gy.I.177., Cs.I.771.
			Negyed (Nygeed)	Arad	Gy.I.182.
			Dég (Deeg)	Temes	Cs.II.33.
1323. aug. 24.	DL 40432. ANJOU-OKLT. VIII. 191– 192. (407. sz.),	K	Nagy-Ermény (Nogheremen)	Krassó	Cs.II.101., Gy.III.481– 482.
			Kis-Ermény (Kysheremen)	Krassó	Cs.II.101., Gy.III.481–

	KRASSÓ 6–10. (10. sz.)				482.
1323. szept. 3.	DL 68198. KRASSÓ 6–10. (10. sz.), JUHÁSZ 1941. 98. (37. sz.), ANJOU-OKLT. VII. 208. (446. sz.), ANJOU-OKLT. VII. 243–244. (520. sz.)	K	Nagy-Ermény	Krassó	Cs.II.101., GY.III.481–482.
			Kis-Ermény	Krassó	Cs.II.101., GY.III.481–482.
1323. nov. 17.	ANJOU-OKLT. VII. 268. (579. sz.)	K	Nagy-Eremény (Nagheremen)	Krassó	Cs.II.101., GY.III.481–482.
			Kis-Eremény	Krassó	Cs.II.101., GY.III.481–482.
			Kétkunfalu	Krassó	GY.III.490.
			Füzeső (Fizestou)	Krassó	GY.III.483.
			Asszonylaka (Ozunloka, Ozonloka)	Krassó	GY.III.478., Cs.II.98.
			Zajdrug-háza (Zaydrughaza)	Krassó	Cs.II.109., GY.III.498.
			Lászlóháza (Lazlauhaza)	Krassó	Cs.II. 104., GY.III.490.
1323	AO. II. 108–109. (99. sz.), JUHÁSZ 1941. 98. (38. sz.), ANJOU-OKLT. VII. 327. (714. sz.)	B	Füloplaka (Phyluplaka)	Arad	Cs.I.770., GY.I.176.
			Velnök/Velnek (Welnuk)	Csanád	Cs.I.706., GY.I.876.
1323	ANJOU-OKLT. VII. 327. (713. sz.), ZW. I/2. Bd. 378–379. (410. sz.), REG. ARP. 61–66. (202. sz.), JAKÓ 1997. 126–127. (13. sz.), JAKÓ 2004. 180. (470. sz.), W.I. 85–86. (43. sz.)	B	Asszonynépe (Ascennepe)	Fehér	GY.II.131.

1324. júl. 15.	DL 91200. ANJOU-OKLT. VIII. 176. (347. sz.), AO. II. 147– 148. (133. sz.)	B	Tejes(d) (Teyed)	Arad	Gy.I.187.
			Kozmahaz	Nógrád	Cs.I.102.
			Vika (Wyk)	Hunyad	Cs.V.147.
1326. jan. 31.	DL 76353. ANJOU-OKLT. X. 56–57. (42. sz.), Z. I. 274– 275. (296. sz.)	K	Akács/Akác (Akach)	Csanád	Gy.I.846., Cs.I.693.
			Szentmiklós (Zemyklos)	Csanád	Cs.I.703., Gy.I.871–872.
1326. jan. 23.	ANJOU-OKLT. V. 200. (507. sz.) ZsO. III. 601–603. (2623. sz.)	K	Ittebe (Ithebew)	Keve	Cs.II.119. Gy.III.316– 317.
			Szentgyörgy (Zentgyurgh)	Keve	Cs.II.120., Gy.III.320.
			Udvarnok (Wduarnok)	Keve	Cs.II.121., Gy.III.321.
			Dersk(Haram-) (Harumdersk)	Keve	Cs.II.118., Gy.III.315.
			Vida (Wyda)	Keve	Cs.II.121., Gy.III.321.
1326. febr. 6.	DL 76354. ANJOU-OKLT. X. 60. (49. sz.), JUHÁSZ 1941. 98. (40. sz.) Z. I. 275– 276. (297. sz.)	B	Szemlék (Zemlek, Scelemek)	Csanád	Gy.I.870., Cs.I.703.
1326. okt. 7.	DL 91214.	B	Ellés (Hehellius)	Csongrád	Gy.I.895., Cs.I.680.
1329. jún. 27. után	ANJOU-OKLT. XIII. 218– 219. (349. sz.) DL 85221. JUHÁSZ 1941. 98–99. (42. sz.)	K	Ajtonymonostora (Outhonmonostora/ Hohtunmonwstura)	Csanád	Gy.I.846.
			Serjén (Syrien)	Csanád	Gy.I.869., Cs.I.702.
1329. júl. 10.	DL 2550. AO. II. 418– 419. (363. sz.), ANJOU-OKLT. XIII. 238. (381. sz.)	B	Felső-Szőlös (Zeuleus)	Csanád	Cs.I.704., Gy.I.872.
1329. aug. 1.	DF 277263. ANJOU-OKLT. XIII. 266– 267. (431. sz.) JAKÓ 2004. 245–246. (658. sz.)	B	Szovát (Zovath)	Kolozs	Gy.III.376, Cs.V.324.
			Saramas	Kolozs	Gy.III.369., Cs.V.399.
			Ketelen(-Doboka) (Keduelen)	Doboka	Gy.II.75.
			Omboz	Doboka	Gy.II.85.

1329. nov. 29.	DF 266365. ANJOU-OKLT. XIII. 371– 372. (620. sz.)	K	Öcse (Ewche)	Temes	Cs.II.55.
1329. nov. 30.	B. II. 1. ANJOU-OKLT. XIII. 373– 374. (623. sz.) DL 87003.	B	Abony (Oboyn)	Csanád	Gy.I.846., Cs.I.693.
1329.	DL 87006. ANJOU-OKLT. XIII. 403– 404. (678. sz.)	B	Fel-Tímár (Fultimar)	Csanád	Cs.I.705., Gy.I.874.
			Egyházas-Szölös	Csanád	Cs.I.704., Gy.I.872.
1330. márc. 30. után	DL 2600. ANJOU-OKLT. XIV. 117– 118. (175. sz.), AO. II. 479– 482. (414. sz.), TEMES 41–44. (30. sz.)	K	Csenej (Cheney)	Temes	Cs.II.31.
			Bachy	Temes	Cs.II.26.
			Sarád (Sarad)	Temes	Cs.II.20–21.
			Rekettyő/Rikató (Rekathoufeu)	Temes	Cs.II.59., ENGEL
			Serfesd/Servus dei (Seruusdey)	Arad	Gy.I.184., Cs.I.778.
1330. aug. 1.	Z. I. 362□ 364. (371. sz.), DL 76429. ANJOU-OKLT. XIV. 276– 277. (456.sz.)	B	Diós/Gyós (Dyos/Gyous)	Csanád	Cs.I.695., Gy.I.854.
			Szemlék (Zemlek)	Csanád	Cs.I.703., Gy.I.870.
1331. okt. 26.	ANJOU-OKLT. XV. 247. (422. sz.)	K	Remete	Temes	Cs.II.60.
			Károly (Korulus)	Temes	Cs.II.44.
1332. máj. 17.	DF 254788.	B	Béz (Beez)	Csanád	Gy.I.849.
			Palota (Palata)	Csanád	Gy.I.866., Cs.I.701.
			Szilvaszeg (Silva)	Csanád	Gy.I.866., Cs.I.704.
			Törösd (Twrusd)	Csanád	Gy.I.875.
			Kökényér (Kukyner)	Csanád	Gy.I.862., Cs.I.699.
1332. máj. 20.	DL 87024.	K	Tárnok (Tarnuky)	Csanád	Gy.I.863., Cs.I.705.
1332. máj. 28.	JUHÁSZ 1941. 99. (48. sz.)	K	Kemecse	Csanád	Gy.I.860., Cs.I.698.
1332. júl. 15.	DL 76457. Z. I. 392–393. (397. sz.)	B	Moharéve (Mohol)	Csongrád	Cs.I.682.
1333. máj. 9.	DL 87034. ANJOU-OKLT. XVII. 114. (241. sz.)	B	Szemlék (Zemlek)	Csanád	Gy.I.870., Cs.I.703.
1333.	DL 76477.	B	Szölös	Csanád	Cs.I.704.,

júl. 28.	ANJÓU-OKLT. XVII. 170. (378. sz.), Z. I. 418. (418. sz.)				Gy.I.872.
1333. aug. 30.	DL 40649. ANJÓU-OKLT. XVII. 184. (412. sz.)	K	Remete	Temes	Cs.II.60.
1334	DL 30572. REG. ARP. I/1. 61–62. HO. VIII. 11. (6. sz.) JAKÓ 1940. 1997. 131. (29. sz.)	B	Nagysáros (Saris)	Zaránd	Cs.I.743., ENGEL
			Kissáros (Saris)	Zaránd	Cs.I.743., ENGEL
			Bodola (Bodol)	Fehér	ENGEL
			Kemey/Ellen	?	?
			Golosa	?	?
			Bárd (Bard)	Zaránd	Cs.I.726., ENGEL
			Fel-Kér (Felquer)	Bihar	Cs.I.612., GY.I.631., RÁCZ 142., JAKÓ 1940. 278.
			Chwba	?	?
			Juvenin	?	?
			Szentkirály (Sencural)	Fehér	GY.II.186., ENGEL
			Megyer (Mghyer)	Bihar	Cs.I.616. GY.I.642., RÁCZ 184., ENGEL
			Homorog (Humorok)	Bihar	Cs.I.610., GY.I.626., RÁCZ 125- 126., JAKÓ 260., ENGEL
			Régeny (Regnen)	Bihar	GY.I.656– 657., RÁCZ 231–232., JAKÓ 1940. 329., ENGEL
1334. júl. 22.	DL 40674.	K	Moghkereke	Temes	Cs.II.45.
1334. okt. 13.	DL 40688. ANJÓU-OKLT. XIX. 75. (155. sz.)	K	Mogchkereky	Temes	Cs.II.45.
1336. okt. 6. előtt	ANJÓU-OKLT. XX. 276. (368. sz.)	B	Zeer	Csongrád	Gy.I.904–905.
1336. dec. 13.	DL 91276. ANJÓU-OKLT.	B	Zeer	Csongrád	Gy.I.904–905.

	XX. 334. (480. sz.)				
1337. jún. 11.	DF 253646. ANJOU-OKLT. XXI. 316., TEMES 45- 56. (32. sz.), JAKÓ 2004. 338–340. (939. sz.), 341. (942. sz.)	K	Makófalva (Mokofalwa)	Csanád	Gy.I.863– 864., Cs.I.669.
			Kisfalud (Kysfolwd)	Csanád	Gy.I.861., Cs.I.698.
			Vásárhely-Makó (Wasarhel-Moko)	Csanád	Gy.I.863– 864., Cs.I.669.
			Szentlőrinc (Scenthleurenych)	Csanád	Gy.I.871., Cs.I.703.
			Szentmiklós (ScentMyklous)	Csanád	Gy.I.871– 872., Cs.I.703
			Rázsán (Rasaan)	Csanád	Gy.I.868., Cs.I.701.
			Tömörkény (Temerken)	Csanád	Gy.I.874., Cs.I.705.
			Bel-Tömpös (Belthembes)	Csanád	Gy.I.874– 875., Cs.I.705.
			Szentmiklós-Tömpöse (ScentMikloustembeseu)	Csanád	Cs.I.703., Gy.I.872.
			Hódegyház (Hodyghaz),	Csanád	Gy.I.858., Cs.I.697.
			Csóka (Choka)	Csanád	Gy.I.854., Cs.I.695.
			Pádé (Podwe)	Csanád	Gy.I.866; Cs.I.701.
			Fejéregyház (Feyreghaz)	Csanád	Cs.I.696., Gy.I.856.
			Al-Szanád (Olzanath)	Csanád	Gy.I.869., Cs.I.702.
			Fel-Szanád (Felzanath)	Csanád	Gy.I.869., Cs.I.702.
			Rábé (Rabee)	Csanád	Cs.II.59. Gy.I.867.
			Palata	Csanád	Gy.I.866., Cs.I.701.
			Ladány (Ladaan)	Csanád	Gy.I.862., Cs.I.699.
			Boldogasszonyfalva (Bodugazunfalwa)	Csanád	Gy.I.849., Cs.I.694.
			Kökényér (Kukyner, Kwkyner)	Csanád	Gy.I.862., Cs.I.699.
			Kér (Keer)	Csanád	Gy.I.865, Cs.I.698.
			Pordány (Paradan)	Csanád	Gy.I.867., Cs.I.701.
			Kanizsamonostora (Monusturoskanysa)	Csanád	Gy.I.860., Cs.I.700.
			Veresdob (Werusdub)	Csanád	Gy.I.877, Cs.I.706.

		Oroszlános (Wruzlanus, Orozlanus)	Csanád	Gy.I.865–866. Cs.I.700.
		Vasantó (Wosunthow)	Csanád	Gy.I.876, Cs.I.706.
		Dedénszeg (Dedenzege)	Csanád	Cs.I.695., Gy.I.854.
		Vég-Valkány (Wegwolkan)	Csanád	Cs.I.706., Gy.I.876.
		Agártó (Agathow)	Csanád	Gy.I.846.
		Almaszeg (Almazug)	Arad	Gy.I.170, Cs.I.766.
		Petercse (Pecherche)	Arad	Gy.I.183., Cs.I.777.
		Szécsény (Scecheen)	Arad	Gy.I.185, Cs.I.779.
		Hódi (Hody)	Arad	Gy.I.178, Cs.I.772.
		Mykkehaza = Fekethetow	Arad	Gy.I.176.
		Úrkuta (Wrkuta)	Arad	Gy.I.175., Cs.I.769.
		Bontó (Bonchou/Duburdun)	Arad	Gy.I.175., Cs.I.769.
		Tejesd (Teyesd)	Arad	Gy.I.187.
		Kaprevár (Caprewar)	Arad	Gy.I.179; ENGEL
		Petws	Arad	?
		Kadraszó (Kadrassou)	Arad	Cs.I.772., Gy.I.175.
		Kapu (Kapw)	Arad	Gy.I.179.
		Kengyeltó (Kengeltow)	Arad	Gy.I.179.
		Fülöpköve (Philepkuy)	Arad	Gy.I.176.
		Iltótó/Iltýó (Ilthethow)	Arad	Gy.I.178.
		Szlatina (Scalatina)	Arad	ENGEL Cs.II.65.
		Csávás (Chawas)	Temes	Cs.II.31.
		Acsád (Azad)	Temes	Cs.II.22.
		Perdő (Perew)	Krassó	Gy.III.479., Cs.II.105.
		Gyertyános (Gyurthyanos/Stanizlohaza)	Temes	Cs.II.39.
		Pestes (Pesthws)	Temes	Cs.II.56.
		Hódos (Hudus)	Temes	Cs.II.41.
		Belenik/Benedek (Belynyg)	Fehér	Gy.II.133–134.
		Krakov (Krakkó)	Fehér	Gy.II.169–170.
		Székes (Sceuke)	Fehér	Gy.II.185.
		Csáklya (Cheklya)	Fehér	Gy.II.137.
		Diód (Gyod)	Fehér	Gy.II.162–163.
1337.	DF 285546.	B	Rábé (Rabe)	Temes Cs.II.59.

nov. 24.	ANJOU-OKLT. XXI. 617.				
1338. máj. 4.	DL 3143.	K	Borz(ov)atő-Báka (Borzafueboka)	Keve	Cs.II.117. Gy.III.314.
1338. máj. 24.	Pesty F. hagyatéka	B	Bécs (Beech)	Keve	Cs.II.117.
1339. jan. 8. előtt	DL 76589. Z. I. 550–556. (528. sz.), ANJOU-OKLT. XXIII. 12–13. (9. sz.)	K	Arad (Orod)	Arad	Cs.I.765. Gy.I.170–172
			Simánd (Symand)	Arad	Gy.I.184., Cs.I.778.
1339. márc. 12.	DL 76592. Z. I. 558–559. (531. sz.), ANJOU-OKLT. XXIII. 73–74. (126. sz.)	K	Diós (Gyous, Gyows, Dyos)	Csanád	Cs.I.695., Gy.I.854.
			Szőlős	Csanád	Cs.I.704., Gy.I.872.
1339. márc. 12.	DL 76593. ANJOU-OKLT. XXIII. 74. (127. sz.), Z. I. 560–561. (532. sz.)	K	Hegyes-Egyház	Csanád	Gy.I.858., Cs.I.697.
1339. nov. 11.	ANJOU-OKLT. XXIII. 314. (688. sz.) DF 268443.	B	Kiskunduro	Temes	?
			Fáv (Fau)	Békés	Gy.I.506.
			Geszt (Gezth)	Bihar	Gy.I.619., Cs.I.608–609., RÁCZ 110., JAKÓ 1940. 245.
			Sáp	Bihar	HELLER 1986. 280., RÁCZ 238., JAKÓ 1940. 334., ENGEL
1340. márc. 11.	DL 3290. ANJOU-OKLT. XXIV. 65. (138. sz.)	K	Al(só)-Adorján (Aladria, Oladrian)	Bodrog	Gy.I.704– 705., Cs.II.192.
1340. dec. 16.	DL 76622. Z. I. 590– 591. (561. sz.), ANJOU-OKLT. XXIV. 333. (734. sz.)	K	Öcse (Ecse)	Temes	Cs.II.55.
1341. ápr. 24.	DL 3363. ANJOU-OKLT. XXV. 112. (233. sz.), AO. IV. 92–	K	Varsány (Wosssyan)	Zaránd	Cs.I.748.

	93. (71. sz.), JUHÁSZ 1941. 101. (86. sz.)				
1342. jan. 24.	DF 238364.	B	Gatály (Gathuly)	Krassó	Cs.II.101., GY.III.483.
1342. febr. 9.	DL 87125.	B	Temesvár	Temes	Cs.II.21–22.
1343 előtt	F. IX/1. 626. (344. sz.)	?	Sövényháza (Süenház)	Csongrád	Cs. I. 683; ENGEL
1343. febr. 13.	DF 254788.	B	Palata	Csanád	GY.I.866., Cs.I.701
			Silva	Csanád	GY.I.866., Cs.I.701.
1343. ápr. 4.	DL 71314. ANJOU-OKLT. XXVII. 131– 132. (151. sz.), DL 71541. ANJOU-OKLT. XXVII. 132– 133. (152. sz.), TEMES 72– 73. (40. sz.)	B	Újudvar (Wyoduor)	Temes	Cs.II.69.
			Csud (Chud)	Temes	Cs.II.32.
			Győr (Gewr)	Temes	Cs.II.40.
			Kyseud/Pasarustow (Posárostó)	Temes	Cs.II.58.
			Donát(-telke) (Donathteleky)	Temes	Cs.II.34.
			Meggyes (Medyes)	Temes	Cs.II.50.
			Gyöngyödegyháza (Gungudyghaza)	Temes	Cs.II.39.
			Zamer	Krassó	?
			Alsógatály	Krassó	Cs.II.101., GY.III.483.
			Felsőgatály	Krassó	Cs.II.101., GY.III.483.
1343. máj. 2.	DL 29673.	B	Vonuz (Wonuz)	Csanád	GY.I.877.
			Mikelaka (Mykelaka)	Arad	GY.I.181.
1344. máj. 3.	DF 254789.	B	Tömbös (Keethembes)	Csanád	GY.I.874– 875., Cs.I.705.
			Fejéregyház (Feyryghaz)	Csanád	Cs.I.696., GY.I.856.
			Kadraszó (Kerustiankenezhaza in districtu Zaad)	Arad	Cs.I.772., GY.I.175.
			Kér (Keer)	Csanád	GY.I.865, Cs.I.698.
			Úrkuta (Wrkutha)	Arad	GY.I.175., Cs.I.769.
			Csóka (Chuka)	Csanád	GY.I.854.
			Szanád (Zanad)	Csanád	GY.I.869., Cs.I.702.
			Kisfalud (Kysfolud)	Csanád	GY.I.861., Cs.I.698.
			Kemecse	Csanád	Gy.I.860., Cs.I.698.
			Vásárhely (Wasarhel)	Csanád	Cs.I.693.,

					GY.I.858–859.
1344. júl. 4.	HO. III. 123. sz. DF 274060.	K	Csanakeszi/Csanakesző (Chanakezu/Chanakezew)	Zaránd	Cs.I.729., ENGEL
1345. jún. 2.	DF 267426.	B	Weingartskirchen (Wyngarth)	Fehér	GY.II.194.
1345. jún. 9.	DL 3770. DL 3771. DL 37585 JAKÓ 2008. 114–115. (264–265. sz.)	B	Chybar/Weingartskirchen (Vegarthkerch)	Fehér	GY.II.194.
			Csata (Chata)/ Birnbau (Byrbow)	Fehér	GY.II.137, 134.
			Veresegyház (Wereseghaz)	Fehér	GY.II.191.
			Gergelyfája (Gergusfaya)	Fehér	GY.II.161.
			Drassó (Drason)	Fehér	GY.II.140.
			Ringelkirch (Regurkerh)	Fehér	GY.II.182.
			Sahttelek (Sahteuteluk)/ Bencenc (Benchench)	Fehér	GY.II.182, 133.
			Vincenc (Wynchench)/ Rohndorf (Rehundorph)	Fehér	GY.II.182, 193.
			Demeterpataka (Demeturpataka)	Fehér	GY.II.140.
1345. aug. 22.	DL 91360.	B	Pétermonosotra (Peturmunustura)	Csongrád	Cs.I.682. GY.I.899.
			Pálmonosora (Palmunustura)	Csongrád	GY.I.898– 899., Cs.I.682
			Móricgátja (Moruchyn)	Csongrád	Cs.I.682.
1345. aug. 22.	DL 91361.	B	Pétermonosotra (Peturmunustura)	Csongrád	Cs.I.682., GY.I.899.
			Pálmonosora (Paulmunustura)	Csongrád	GY.I.898– 899., Cs.I.682.
			Móricgátja (Moruchy)	Csongrád	Cs.I.682.
1346. máj. 8.	DL 91369.	B	(Haram-)Terkő (Harumturku)	Krassó	GY.III.497.
			Syalad	Krassó	?
			Vízvár/Izvor (Vzvar)	Krassó	Cs.II.109., GY.III.485.
			Igan (Igon)	Krassó	GY.III.484.
			Brankfalva (Braychfolua), avagy Vrajcsfalva(Wraychfolua)	Krassó	Cs.II.99., GY.III.498.
			Szőlős (Sceulus)	Krassó	GY.III.496., Cs.II.107.
1346. jún. 14.	DL 41012. KRASSÓ 15– 23. (17. sz.)	K	Szőlős	Krassó	Cs.II.107. GY.III.496.
1347. ápr. 19.	DL 76834 ANJOU-OKLT. XXXI. 190. (331. sz.), Z. II. 243– 244. 168. sz.	K	Szőlős (Zeuleus)	Csanád	Cs.I.704., GY.I.872.
			Veresegyház (Wereseghaz)	Arad	Cs.I.781., GY.I.187.

1347. okt. 6.	DL 91383. ANJOU-OKLT. XXXI. 480. (932. sz.)	B	Gatály (Gatal)	Krassó	Cs.II.101., Gy.III.483.
			Újudvar (Vyudvar)	Temes	Cs.II.69.
1348. máj. 19.	F. IX/1. 628– 629. (344. sz.)	K	Sövényháza (Süenház)	Csongrád	Cs.I.683., ENGEL
1349. máj. 13.	DL 30114.	B	Aranyás(z)ó, (Zaramaz/Saramas)	Temes	Cs.II.24.
			Berekszó (Belkerekzow)	Temes	Cs.II.27.
1350. jan. 25.	DL 91412.	K	Csatár	Krassó	Cs.II.99., Gy.III.480.
1350. okt. 18.	DL 29673.	B	Vonuz (Wonuz)	Csanád	Gy.I.877.
			Mikelaka (Mykelaka)	Arad	Gy.I.181.
1351. aug. 3.	DL 51594. Kállay II. 8. (1071. sz.)	K	Belényes	Krassó	Cs.II.98., Gy.III.479.
1352. jún. 27.	DL 4289. AO. V. 593– 594. (368. sz.)	B	Ószöllös	Csanád	Gy.I.872– 873., Cs.I.704.
1353. jún. 2.	DF 278628.	B	Szakál (Zakal)	Bihar	Cs.I.622., Gy.I.663., RÁCZ 249., JAKÓ 1940. 343.
			Battyánülése (Bathanylysy)	Bihar	Cs.I.603., HELLER 1986 57–58., RÁCZ 45., JAKÓ 1940. 205.

*Önazonosság és idegenfelfogás Radulfus Glaber műveiben**

Radulfus Glaber, az első ezredforduló ismert történetírója két fontos művet hagyott ránk: az egyik a *Históriák* címet viseli, ebben az ezredig év körüli eseményeket akarta megírni az emberek okulására. Másik műve egykori előljárójának, Vilmos dijoni apátnak az életrajza. Írásaiból megismerhetjük a XI. századi szerzetes gondolatait arról, mit értett sajátjának, és mit tartott magától idegennek.¹

Radulfus Glaber (Kopasz Rudolf) nem viselt magas egyházi méltóságot, egyszerű szerzetes volt. Életét azonban nem egyetlen monostor falai között élte le. Összeférhetetlen ember lehetett: vallomása szerint jelenléte teher volt szerzetestársak számára, távolléte pedig megkönnyebbulés.² Ennek tudható be, hogy élete során több rendházban is megfordult. Pályafutása valószínűleg az auxerre-i Szent Germanus közösségben kezdődött, majd eljutott a dijoni Szent Benigus monostorba és a kor nagy szellemi központjába a clunyi apátságba is. Később visszatért kiindulási pontjába, az auxerre-i monostorba.³ A Clunyben való tartózkodás komoly hatással lehetett rá. Cluny távolabbi területekkel is kapcsolatot tartott, így Glabernak is megvolt a lehetősége, hogy értesüléseket szerezzen, mi történik a nagyvilágban.

Glaber nem vall a sajátjának semmilyen várost, országot. Nincsenek nála olyan hazaszeretetet kifejező fordulatok, mint a kor másik nagy történetírójánál, Merseburgi Thietmárnál.⁴ Minden bizonnyal burgundi volt, hisz burgundiai monostorokban járt élete során. Nem vállal közösséget sem Burgundiával, sem tágabb hazájával, a Francia Királysággal, gyakran említi azonban a francia királyt, II. Róbertet. Pártját fogja annak, aki a király oldalán áll, szembehelyezkedik azzal, aki a király ellensége.⁵ Glaber, a szerzetes egyrészt a szerzetesi hivatás iránt fejezi ki ragaszkodását, valamint azon monostorok iránt, amelyekben megfordult. Glabernak eszménye volt, hogy aki egyszer szerzetes lesz, az többé nem hagyhatja el a rendet. Elbeszél egy esetet, miszerint I. Ottó a rossz szerzeteseket el akarta kergetni a Szent Pál monostorból. Szent Pál azonban megjelenik neki álmában és

* A dolgozat az MTA-SYLFF támogatásával készült.

¹ GLABER. Ebben a kötetben GLABER, VITA. Életéről, műveiről lásd a fenti kiadás bevezetőjét (Introduction) és a jegyzeteket. (Lásd FRANCE 1989A.)

² GLABER V. 3.

³ Glaber születése 980 körülre tehető. 12 éves korában szerzetes nagybátyja vitte őt rendházba, (GLABER V. 3.) valószínűleg Auxerre-be. Auxerre mellett megfordult Réome-ban (Moutiers-Saint-Jean), majd Saint-Léger-de Champceaux-ba távozott, onnan a dijoni St Benigne rendházba. Itt Vulpiano-i Vilmos vezetése alatt élt. Azonban összeveszett előljárójával, és olyan monostorba távozott, mely nem állt Vilmos vezetése alatt. Így elkerült a Cluny-i apátságba (1030–1033/1034/1035). Innen a St-Bèze monostorba ment, majd visszatért kiindulási helyére, az Auxerre-i Szent Germanus rendházba. Auxerre-ből Moutiers-Sainte-Marie -ba is eljutott. Halála 1046. 1047 körülre tehető. A *Históriákat* az 1020-as évek végén kezdhetette írni. FRANCE 1989A. XXXI–XXXIII., XLV.; VADAS 2007.

⁴ THIETMAR VI. 10., VII. 2.

⁵ Anjou grófját, a királpárti Fulko Nerrát pártfogolja Glaber, a királlyal szemben fellépő Blois grófjait nem. FRANCE 1989B. 101–112.; FRANCE 1992. 41–49. 45.

megtiltja neki, hogy elkergesse őket, hisz minden ember aszerint a rend szerint ítéltetik meg, amelyben Istennek szentelte magát, és minden bűnös megjavulhat.⁶

Glaber sajátjának érzi az auxerre-i monostort. Itt felkérték őt arra, hogy újítsa fel az oltárok feliratait. Felkérőt így említi: „szolgatársaink és testvéreink”.⁷ Közösséget vállal tehát az itteni szerzetesekkel, övéinek vallja őket. Glaber egy történetet is elmesél, mely az apátság dicsőségét öregbíti. Leírja, hogyan ostromolta meg II. (Jámbor) Róbert francia király az Auxerre-i St. Germanus monostort. Az elbeszélés szerint köd borította be az épületet, úgy, hogy az ostromlók nem látták, merre hajtsák dárdáikat, a védők ellenben nagy pusztítást végeztek a soraikban. A monostor így megmenekült.⁸

Glaber számára meghatározó élményt jelentett a Cluny-i tartózkodás. Cluny szellemiségének hatását mutatja krónikájában az a rész, melyben a négyességről elmélkedik. Összefüggésbe hozza a négy evangéliumot, a négy sarkalatos erényt és a négy elemet.⁹ Glaber történeteket is leír, melyek Cluny dicsőségét öregbítik. Ilyen a marseill-i utazó és az afrikai remete története és Maiolus apát fogságának esete. Ezekkel a történetekkel alább részletesebben foglalkozunk. Meg kell azonban említeni, hogy Glaber nem mindenben értett egyet a cluny-i szellemiséggel. A Cluny-i reformmozgalomnak fontos eleme volt, hogy a megújított monostorok kerüljenek Cluny vezetése alá. Glaber ezzel szemben fontosnak tartotta, hogy az egyes monostorok legyenek függetlenek. A cluny-i reformmozgalom másik lényeges eleme volt, hogy Cluny közvetlenül a pápa fennhatósága alatt állt, a megreformált, Cluny-nek alárendelt monostorok pedig függetlenek voltak a helyi püspöktől. Glaber egy ízben egy érseknek ad igazat a pápával szemben. Ebben a történetben Anjou grófjáról, Fulkóról mesél a krónikás, akinek sok vér tapadt a kezéhez. Ezért vezeklésképpen elzarándokolt Jeruzsálembe, majd monostort alapított a Loches-i vár közelében, hogy ott a szerzetesek lelke üdvéért imádkozzanak. Tours érseke, Hugó azonban megtagadta a Loches-i monostor fölszentelését, mivel Fulkó területet és szolgákat sajátított el az érsekségtől. Fulkó a pápához fordult, aki egy bíborost küldött, hogy szentelje föl a monostort. Glaber az érsek pártjára áll, és kijelenti, egy püspök sem avatkozhat be egy másik püspök egyházmegyéjének ügyeibe. A felszentelés napján beomlott a templom.¹⁰ Ebben az elbeszélésben megjelenik egyrészt a pápa bírálata, másrészt a püspök jogainak védelme. Mindez azt mutatja, hogy Glaber a cluny-i eszméket nem fogadta el maradéktalanul.¹¹

Glaber fogalomhasználatában felfigyelhetünk a tengerentúl (*transmarinus*) és tengeren innen (*citramarinus*) kifejezésekre. Tengerentúlon nemcsak a nyugati tengeren túli területet – a Brit szigeteket – érti,¹² hanem a Bizánci Birodalmat is.¹³ A *tengeren innen*

⁶ GLABER I. 14. Kereszténységgel való közösségvállalása kifejeződik egy szaracénok elleni csata leírásánál, melyben a keresztényeket mieinknek nevezi. GLABER IV. 22.

⁷ GLABER, *Historiae* V. 8. „*quondam rogatus a conseruis et fratribus nostris eiusdem loci ut altariorum titulos, qui a scolasticis compositi olim fuerant, sed uetustate, ut pene cuncta, facessente minime comparebant, reformarem.*”

⁸ GLABER II. 15–16. A történetnek az a fordulata, hogy a jókat egy csodálatos természeti esemény, köd segíti a harcban, megjeleni a krónika egy magyar vonatkozású részében is.

⁹ GLABER I. 2. ; FRANCE 1975. 283–294. A Szt. Hugó idején átépített III. Cluny-i monostor kórusának oszlopfői is mutatják a négyesség szellemiségét: a figurák megjelenítik a 8 (kétszer 4) zenei hangot, a Paradicsom 4 folyóját, valószínűleg a 4 sarkalatos erényt is. HEARN 1985. 109. 112.

¹⁰ GLABER V. 5. 6.; FRANCE 1989A. LXI.; FRANCE 1988. No. 4. 497–508.

¹¹ Pápák (XIX. János) bírálata a mű más részén is megjelenik (GLABER IV. 4.), VIII. Benedeket azonban tisztelettel említi a császárkoronázás kapcsán: a császárt a pápának kell kiválasztania. GLABER I. 23.

¹² GLABER II. 3. „*...exorsus est bellicus tumultus in uniuersa occidentali orbis plaga, uidelicet tam in regionibus Galliarum quam in transmarinis Oceani insulis, uidelicet Anglorum atque Brittonum necnon et Scottorum.*”

fordulat lényegében a kontinenst jelöli a számára. Henrik német király és Róbert francia király meggyőződése szerint a „*legkeresztényibb és legnagyobb királyok a mi tengeren inneni világunkban*”.¹⁴ Ezzel a térséggel közösséget vállal a krónikás, hisz a *mi világunknak* nevezi.¹⁵ Figyelemre méltó, hogy Franciaországgal, vagy a Franciaország valamely tartományával ilyen formában nem vállal közösséget Glaber. A magáénak vall azonban egy olyan tágabb térséget, melybe a Francia és a Német Királyság egyaránt beletartozott.

Glaber földrajzi felfogásának másik fontos kifejezése a római világ (*orbis Romanus*).¹⁶ A história bevezető gondolataiban ez a mondat szerepel: számos esemény történt „*a római világban éppúgy, mint a tengeren túli vagy a barbár tartományokban*”.¹⁷ Glaberben továbbra is él az egykori egységes világ eszménye, és sajnálkozik a fölött, hogy a zsarnokság és a háborúk miatt a birodalom szétesett.

A krónika emlékezetes része az, melyben az égtájak fölött elmélkedik a krónikaíró szerzetes. Leírja, hogy II. Henrik Rómába érkezik, hogy ott császárrá koronázza őt VIII. Benedek pápa (1012–1024). A pápa megajándékozza a német uralkodót egy aranyalmával, aminek kereszt volt a tetején.¹⁸ Miután Glaber az ajándékozást leírja, – talán a kereszt és a gömb kapcsán – elgondolkodik azon, mért van a kereszténység inkább elterjedve nyugaton és északon, mint keleten és délen. Azt a magyarázatot adja, hogy Krisztus, amikor a keresztet függött, nyugat felé nézett, és észak felé volt kinyújtva a jobb keze. Ezeken a tájakon tehát jobban elterjedt Krisztus hite. Kelet a háta mögött volt, dél felé pedig a bal keze mutatott. Ezeken a tájakon tehát kevésbé terjedt el a kereszténység.¹⁹ Ez a felfogása azért lehet meglepő, mert a korabeli szemléletben a kelet számított szent égtájaknak, hiszen ott van Jeruzsálem. Észak számos forrásban a pogányságot, barbárságot jelképezi. Glaber felosztása ezzel szemben éppen nyugatot és északot dicsőíti meg.²⁰

Franciaországot Galliaként említi a burgund szerzetes, négyszögletesnek tartja, és leírja határait. Északon a Rif-hegyek° (*Rifeis montibus*) határolják, délen Hispánia. Balra az óceán, jobbra az Alpok jelentik Gallia határait. Hogy Glaber éppen a fenti határokat sorolja fel, érzékelteti, hogy a korabeli ember gondolkodásában meglevő észak inkább a mai fo-

¹³ GLABER VI. 5. *Nonne etiam in transmarinis partibus regnum Grecorum post Basilium Michaheli mihi oboedienti tradidi?*”

¹⁴ GLABER I. 1. „*Isti igitur duo in nostro citramarino orbe tunc christianissimi atque premaximi habebantur*”

¹⁵ FRANCE 1989A. 4. o. 2. jegyzet szerint GLABER Nyugat-Európát, a mediterrán térség nyugati végét érti a *citramarino orbe* kifejezés alatt. Mindenképpen olyan térségről van itt szó, melybe egyaránt bele tartozott a francia és a német király uralma alatt álló terület. Lásd még FRANCE 1988B. 105–119., 109–110.

¹⁶ GLABER II. 17.; V. 13.; I. 16. GLABER „római világ”-fogalmába, úgy tűnik, nem tartozik bele a Bizánci Birodalom. FRANCE 1988B. 109–110.

¹⁷ GLABER I. 1.

¹⁸ GLABER I. 23

¹⁹ GLABER I. 24.

²⁰ Lásd FRAESDORFF 2005. 104–129. Nem Glaber az egyetlen, aki összefüggésbe hozza az égtájakat Krisztus testével. Hasonló összefüggést figyelhetünk meg egy XIII. századi észak-német térképen, az ebstorfi világ-térképen. Ez az észak-német műalkotás Krisztus fejét, kezeit és lábait is rávetíti a világra. A térkép tetején ábrázolják a keleti égtájakat, ahogy ez a római és a középkori térképek többségénél szokásban volt – innen a kelet felé tájékozódik, vagyis *orientálódik* kifejezés. A keleti oldalt jelzi Krisztus feje. Az északi oldalon van a jobb keze, délen a bal. Nyugati oldalon helyezkedik el a lába. (FRAESDORFF 2005. 120.) Ez a felosztás a négy égtáj közül a keletet tiszteli meg leginkább. Glaber is hasonlóképpen hangolja össze Krisztus tagjait a világtájakkal, de más értelmet ad ennek a képnek. Nála éppen kelet és dél tűnik fel előnytelen színben, nyugat és észak pedig megdicsőül.

galmaink szerinti *északkelet*ek feleltethető meg.²¹ Tekintsük át, hogyan jelennek Franciaország különböző területei a burgundiai szerzetes nézőpontjából. Glaber a Francia Királyság részét képező Burgund Hercegséget nevezi Burgundiának. A független Burgund Királyság önála Austrasia. A hercegség egyházi szempontból is fontos, hisz területén feküdt a clunyi apátság. Glabernél a Burgund Hercegség területegységként (territóriumként) is megjelenik (Burgundia), de lakóit, az ott élő embereket is említi.²³

A normannokat Glaber olyan népként mutatja be, akik először ellenségei a kereszténységnek, kihasználva a nyugaton uralkodó zavaros viszonyokat; később azonban maguk is keresztény hitre térnek. Jogos párhuzamot vonni Glaber krónikájában a normannokról és magyarokról rajzolt kép között. Megtérésük után a normannok és magyarok egyaránt hasznára válnak a kereszténységnek. Richárd herceg és Szent István mindketten ékeskednek azzal az érdemmel, hogy segítik a zarándokokat.²⁴

Bretagne-t Galliához sorolja a krónikás, Gallia Szarvának (*Cornu Gallię*) nevezi. Ugyanakkor az ő szemében Gallia leghitványabb része Bretagne. Lakói gorombák, civilizálatlanok, haragosak és ostobán fecsegők.²⁵ A fejedelemről, Conanról (Rennes grófja) is rossz képet rajzol a krónikás: Conan ugyanis pökhendi módon saját magát koronázza meg. Ez a szöveghely példázza: előfordult, hogy egy uralkodó függetlensége érzékeltetése végett saját magát ékesítette koronával. Glaber az önjelölt Conant zsarnoknak, *tyrannus*nak nevezi. Hogy ki méltó a királyi címre, arról nem beszél. A császári címről azonban ki mondja, hogy csak az méltó rá, akit a pápa választ ki erre a tisztségre.²⁶ Glaber egy fordulatos csatát is leír, melyben Conan bretonjai vermet ásnak Fulkó harcosainak. A csatában menekülést színlelnek, és az ellenség nagy részét belecsalják a verembe. Fulkó azonban tovább harcolt, és legyőzte Conant.²⁷

Neustria eredetileg a Meroving királyság egyik részbirodalma volt. Glaber azonban a Francia Királyság északi részét nevezi Neustriának. Az Isten békéje mozgalmat Glaber szerint egész Galliában betartották, Neustria népe azonban nem tartotta meg. Polgárháború tört ugyanis ki Henrik király és Blois Odo fiai között. Ezt követően járvány sújtotta azt a vidéket.²⁸ Ebben a részben is kifejeződik, hogy Glaber fontosnak tartja a keresztények közti békét, és ellenzi a polgárháborút.

A krónikás a Francia Királyság egy másik népéről is kifejezett ellenérzéssel ír. Jámbor Róbert és Konstancia házassága kapcsán felháborodással szól Konstancia aquitán kíséretéről: A krónikás szavai szerint az aquitánok illetlenül vannak öltözve, „*pojácák módjára borotvált szakállúak*” („*histrionum more barbīs rasi*”). Ezekből a sorokból kiérződik az északi és a déli tartományok szokásainak, erkölcsiségének különbözősége. Glaber, a szigorú erkölcsű burgund szerzetes megbotránkozással ír a délies divatról. Meg-

* Az antik görög földrajzi irodalomban keletebbre, *Szkítia* északi határaként szerepel, valamint néhány középkori *Szkítia* leírásban is: Exordia Scythica, Regino, Beda Venerabilis, Kézai Simon [Szabó Pál, szerkesztő megjegyzése].

²² GLABER II. 4. Lásd FRAESDORFF 2005. 82–113.

²³ GLABER II. 1; IV. 18.

²⁴ GLABER I. 20. 21.; GYÖRKÖS 2002. 120–125.

²⁵ Pierre Abélard (1079–1142) hasonlóan vélekedik a bretonokról. Barbár földnek nevezi Bretagne-t, ahol a szerzetesek „gyalázatos” és „zabolátlan” életűek, a nép pedig „durva és műveletlen”. ABAELARDUS 1985. 32.

²⁶ GLABER I. 23. A lengyel Boleszlávról német évkönyv (Annales Quedlinburgenses) jegyezte fel, hogy saját magát koronázta meg 1025-ben.

²⁷ GLABER II. 4. A csata 992-ben történt, helye Conquereuil. Conan elesett a csatában. FRANCE 1989A. 59. 3. j. G. Devailly: Conan I. le Tors. In: Lexikon des Mittelalters III. 110–111.

²⁸ GLABER V. 16. Lásd még GYÖRKÖS 2000. 62–75.

jegyzendő, hogy az aquitánok divatját a királyi udvarban is sokan átvették. A krónikás szerint ők a *Sátán bélyegét* viselik magukon. Ez a fordulat, hogy a gonoszok meg vannak jelölve a Sátán jelével, Szent János jelenéseiből, az Apokalipszisből való.²⁹

Krisztus keresztségének leírásánál előnyös színben tűnt fel a nyugati égtáj. Glaber a história egy másik elbeszélésében is jó értelemben ír róla. A burgund krónikás ritka tünényként beszéli el, hogy Berneval közelében feltűnt egy cet, és északról nyugat felé úszott. Ennek igazolásaképpen elmond egy még meghökkentőbb esetet. Eszerint egy Brendan nevű remete társaival együtt partra szállt egy szigeten. A szigetről nem sokkal később kiderült, hogy nem sziget, hanem egy óriási cet. Az állat, hátán a remetékkel elkezdett úszni nyugat felé. Messze nyugaton egy szép szigeten értek partot, ahol szent életű remetét találtak.³⁰ Az elbeszélés a Szent Brendánról szóló történetek egyik változata. A nyugati égtáj itt is előnyös színt kap, hiszen a nyugati sziget szép fekvésű, és szent életű emberek lakják. Glaber ugyan nem említi, de a Szent Brendan történetekben a szerzetesek azért kelnek útra, hogy megtalálják nyugaton a boldogok szigetét. Az óriási cethal, amit szigetnek vélnek, más legendaváltozatban is előfordul. Ott azonban nem a teljes utat töltik a cet hátán.³¹

A Brit szigeten történt eseményekről, a dán hódításról szintén tud Glaber. Elképzelhető, hogy Normandiából szerezte az értesüléseit.³²

Glaber keletről való felfogásában egyaránt találhatók rokonszenves és ellenszenves vonások. Keleten van a szent város, Jeruzsálem. Ide törekszenek a zarándokok. A zarándoklatok bemutatása azonban nem egyértelműen pozitív Glabernél. Vannak, akik szerinte csak azért kelnek útra, hogy aztán eldicsekedhessenek vele: jártak Jeruzsálemben. Azt sem mulasztja el megjegyezni a krónikás, hogy egyes vélemények szerint a keleti zarándokok az Antikrisztus eljövetelét jelzik előre. Hiszen az Antikrisztusnak keleten kell eljőnie. Akik tehát Jeruzsálembe tartanak, abba az irányba mennek, ahol az Antikrisztusnak el kell jőnie.³³ Glabernél tehát a zarándoklatok bemutatása összekapcsolódik a közeli világvége tudatának gondolatával.³⁴

Fent már olvashattuk Glaber példázatában, hogy keleten és délen kevésbé van elterjedve a kereszténység. Jeruzsálemet is beárnyékolja a szaracénok jelenléte.³⁵ Elbeszéli, hogy Babilon hercege – vagyis a kairói uralkodó, al-Hākim – leromboltatja a jeruzsálemi Szent Sír templomot.³⁶ Az eset 1009-ben történt. A templom lerombolásának híre világvégefélelmeket idézhetett elő nyugaton, mivel a korabeli hagyomány szerint az Antikrisztusnak Babilonból kell származnia, és al-Hākimot babiloni hercegnek tartották. Európában,

²⁹ GLABER III. 40. Jelenések 13, 16. Gascogne neve Fleury-i Abbó megölése kapcsán jön elő: GLABER III. 11.

³⁰ GLABER II. 2.

³¹ BRENDAN 2001. Glabernél cethal viszi át a szerzeteseket a távoli, boldog szigetre. Más mondákban is találkozhatunk azzal a fordulattal, hogy egy állat – gyakran nőstényszarvas – átvezet egy népcsoportot a vízben, a túloldalon pedig egy szép, biztonságos helyen érnek partot. Ez az állat jelképezheti azt a lényt, mely az elhunyt lelkét a túlvilágra vezeti (mint a görögöknél Hermész), illetve kapcsolatot tart az emberi lélek és a túlvilág között (mint a keresztény hitben az angyal). BERZE NAGY 1927. 65–80., 145–164.

³² Ezt a normann kapcsolatok említése valószínűsíti. GLABER II. 3.

³³ GLABER IV. 21; ENGELBERT 1995. 482.

³⁴ Glaber művéről és végítéletfélelmekről lásd VADAS 2007. 31–49.

³⁵ Leírja a húsvéti ünnepet, melynek során botrányt okoz egy örült szaracén – később társai ölik meg őt. GLABER IV. 19.

³⁶ GLABER III. 24.

Orleans közelében az a hír terjedt el, hogy a zsidók bujtatták fel a szaracénokat a jeruzsálemi templom lerombolására, így Orleans környékén üldözni kezdték a zsidókat.³⁷

Afrika többször is a szaracénokkal kapcsolatban kerül szóba Glabernél.³⁸ Hogy Glaber mit tekintett Afrikának, azt érdekes módon példázza a Vezúv kitörésének elbeszélése. Miután leírja a jelenséget, hozzáteszi, ilyesmi csak Afrikában van. Nem kizárt tehát, hogy Afrika Glaber szemében a déli, meleg területeket jelenthette.³⁹

A következő jelenet szintén Afrikában játszódik. Glaber itt egy Marseilles-ből való utazóról beszél, aki „Afrikában” egy remetével találkozik. A remete szavai szerint Cluny fölötté áll a római világ többi monostorának, hiszen számos lelket megmentenek ott az ördög karmai közül. Olyan gyakran mutatják be ott a szentmisét, hogy szinte minden nap megszabadítanak egy lelket a démonok hatalmából.⁴⁰ Odilo apát életrajzírója, Jotsaldus szintén elbeszél egy hasonló történetet. Nála egy aquitániai zárandok a történet hőse, aki egy szigeten remetével találkozik. A remete közli vele, hogy azon a szigeten lángok törnek elő, a lángokban pedig emberek lelkei szenvednek, és démonok kínozzák őket. A Clunyek imádságai azonban kiszabadíthatják ezeket a lelkeket. A Jotsaldus történetében szereplő zárandok Clunyben elmondja a történetet Odilo apátnak. Az apát ezek után elrendeli, hogy a Mindenszentek utáni nap legyen a halottakért való imádkozás napja.⁴¹ Glaber és Jotsaldus elbeszélése részletekben ugyan különböznek, de mindkettő kifejezi, mennyire fontos volt Clunyben a halottakért való imádkozás.⁴² Glaber és Jotsaldus a clunyi apátság dicsőségét is kifejezik. Mindkét történet remetéje távoli vidékeken lakik, Glabernél Afrikában, Jotsaldusnál egy Földközi-tengeri szigeten, de még ott is tud a burgundiai monostorról, és a clunyek imádságát tartja a leghatásosabbnak.

Glaber elbeszélésében érdekes a marseilles-i utazó alakja is. A krónikás szerint azok közé tartozik, akik azért utaznak, hogy lássanak, és tudásukat bővítsék, és soha sincsenek meglegedve. Ő tehát se nem zárandok, se nem kereskedő, mai szóval azt mondhatnánk, turista. Glaber szavaiból úgy tűnik, az ilyen fajta ember nem volt egyedi, hiszen a krónikás azt mondja róla, „*azok közé tartozik...*”. Akadtak tehát olyan emberek, akik tudásuk bővítése és a látnivalók kedvéért keltek útra, és az utazást megengedhették maguknak.

³⁷ France szerint a kairói uralkodót a jeruzsálemi papok kegyes csalása bosszanthatta fel. A papok ugyanis egy szerkezettel úgy tudták előidézni a húsvéti lángot, mintha az magától lobbant volna lángra. FRANCE 1989A. 133. 4. jegyzet, 202–203. 2. jegyzet; GLABER IV. 19. III. 24. A Szent Sír templomának lerombolásáról Chabannes-i Adémar is ír. Ademari Historiarum libri III. Ed. G. Waitz. In: Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Tomus IV. Ed. G. H. Pertz. Hannoverae. MDCCCXLI. Unveränderter Nachdruck, Stuttgart 1981. III. 47.

³⁸ GLABER IV. 22. Glaber által említett egyik szaracén vezér Almanzur. Neve mögött Ibn Abi Amir rejtőzik, a cordobai kalifa első minisztere. A keresztényekkel szemben elért sikerei révén kapta az al-Mansūr nevet, ami azt jelenti, Győztes. Legnagyobb győzelme a híres keresztény zárandokhely, Santiago de Compostella elfoglalása volt. Miután meghalt, a keresztények sikeresen viaszszorították a muszlimokat, a félszigetről azonban nem sikerült Afrikába szorítani őket. FRANCE 1989A. 33. 3. j., 82. 2. j.

³⁹ GLABER II. 13. FRANCE 1989A. 74. 2. j.

⁴⁰ GLABER V. 13.

⁴¹ JOTSALD 1999. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi LXVIII. II. 15.

⁴² A két történet példázza, hogy a X–XI. században milyen formában élt a tisztítóhelyben való hit. Más forrás olyan hitről tanúskodnak, mely szerint a megholtak lelke jégbe van bezárva, ismét más szerint madár formájában él tovább. Ezekben a történetekben is hangot kap, hogy mise mondásával meg lehet szabadítani ezeket a szenvedő lelkeket. Glabernél nincs arról szó, milyen módon szenvednek a lelkek. Jotsaldusnál *tűzben* való szenvedéssel találkozunk. A feltörő tűz gondolata lehet az, ami miatt a szenvedés helyét a déli égtájon helyezi el a szerző. DINZELBACHER: 1981. 101–105.

A szaracénok a krónika egyes fejezeteiben pusztító ellenségként tűnnek fel. Glaber elbeszéléseiből megtudhatjuk két szaracén vezér nevét (Algalif, Almuzor), azt is, hogy honnan jöttek, közelebbit azonban nem tudunk meg erről a népről. Glaber elbeszél egy esetet, amikor a szaracénok foglyul ejtik a clunyi apátot. Ebben a történetben emberközeli módon mutatja be a muszlim harcosokat.⁴³

A szaracénok ez alkalommal is „Afrikából” érkeztek. Az Alpok hegyei közt támaszpontot foglaltak el, és onnan rabolták a környéket. Amikor Maiolus, a clunyi apát éppen Itáliából utazott hazafelé, őt is megtámadták a szaracénok, és sebesülten fogságba ejtették. Levelet írtak vele az övéihez, hogy hozzanak érte váltságdíjat.⁴⁴ Glaber elbeszélésében aránylag kedvező képet fest az idegen rablókról. Az apáttal jól bántak. Amikor az nem ette meg a szaracénok száraz kenyerét, fogvatartói közül az egyik, aki észrevette Maiolus szentségét,⁴⁵ süttött neki friss kenyeret a pajzsán. Amikor az egyik harcos ráállt az apát Bibliájára, a többiek nekitámadnak, és levágták a lábát. Glaber megmagyarázza, hogy a próféták jövődölései, melyek Krisztusban teljesedtek be, a szaracénok értelmezése szerint Mohamedre vonatkoznak.⁴⁶ Glabernek ezek a sorai azért értékesek, mert megemlíti Mohamed nevét, és ismereteket árul el az iszlámról. Ugyanakkor ez az első adat Cluny és az iszlám kapcsolatára, ami a XII. században Petrus Venerabilisszal teljesedik ki: az ő ösztönzésére fordították latin nyelvre a Koránt.⁴⁷ Glaber leírja, hogy Hispániából érkeztek menekült szerzetesek Clunybe. Ők hozhattak magukkal ismereteket az iszlámról.⁴⁸ A burgund szerzetes elbeszélése azért is érdekes, hiszen ez a történet is gyarapítja azon esetek sorát, melyekben a támadók tisztelettel fordulnak a számukra idegen vallás szent embere felé.⁴⁹

Az apátért utóbb megérkezett a váltságdíj, és kiszabadult. Provance grófja, II. (Arles-i) Vilmos nem sokkal később körülvette a szaracénok tengerparti támaszpontját, Le Garde Freinet-t (Fraxinetumot), és elfoglalta a haramiák fészékét. Glaber szerint a szaracénok közül egy sem tért vissza a hazájába.⁵⁰

Itáliát személyes tapasztalatból is volt alkalmja megismerni Glabernek, hisz előjárójával, Vulpianói Vilmostal maga is járt ott.⁵¹ Mestere elbeszéléséből is szerezhett ismereteket erről a vidékről, hisz Vilmos Itáliából származott, és szerzeteseket is hozott magával Dijon-ba. Gúnyval említi az itáliai hercegek megfutamodását a szaracén vezérrel szemben,

⁴³ Algalif: al-halifa, a kalifa. FRANCE 1989A. 32. 1. jegyzet. Almuzor: Ibn Abī Āmir, a cordobai kalifák első minisztere, aki az al-Mansur, vagyis Győztes nevet viselte. FRANCE 1989A. 33. 3. j.

⁴⁴ GLABER I. 8., 9.; BRUCE 2007. 15 (4) 426–440. Maiolus fogságba esését róla szóló életrajzok is megemlítik: VITA BREVIOR; MIGNE PL 137. 767.; MIGNE PL 142. 959–960. Ezek a beszámolók nem árulnak el iszlámmal kapcsolatos ismereteket, és nem mutatják emberségesnek a szaracénokat, bár a Vita Breviorban és Syrusnál is szerepel, hogy a szaracénok csodálatot, tiszteletet mutatnak az apáttal szemben.

⁴⁵ GLABER I. 9. „*Cernens vero unus illorum uiri Dei reverentiam*”

⁴⁶ GLABER I. 9.

⁴⁷ Idézi: SOUTHERN 1962. 25.; FRANCE 1989A. 21. 2. j.; LE GOFF 2000. 38–39.

⁴⁸ GLABER III. 12. FRANCE 1989A. 22. 1. j. Hispániai eretnység kapcsán is említi: a sardíniaiak rontják meg őket, se sikerül kigyomlálni az eretniséget. GLABER II. 23. Hispániai térség egy szaracénok elleni harc elbeszélésében is megjelenik. A keresztények zsákmányukat Clunynek adták. GLABER IV. 22.

⁴⁹ Ebbe a sorba illik bele Heliodórosz története a Bibliában (Makkabeusok 2. könyve, 3. Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Szent István Társulat, Budapest 2000.), Nagy Sándor találkozása a jeruzsálemi főpappal, Attila találkozása Nagy Szent Leó pápával. Lásd FÓTI 1910. 52–64. Ide tartozik Toursi Gergely és Paulus Diaconus elbeszélése Hospitiusról, aki a longobárdok kezéből menekült meg csodálatosan. Thietmárnál is találunk hasonló történetet (THIETMAR, VII. 42–43.), de megemlíthetjük Konstantinnak (Cirrill) és Metódnak a magyarokkal való találkozása is, és más történetek. Lásd MORAVCSIK 1928. 108–109.

⁵⁰ GLABER I. 9. Vilmos mellett fivére Rothbald, valamint Turini Arduin gróf vezették az ostromló sereget. N. Coulet: Wilhelm (=Guillem) II. v. Arles. In: Lexikon des Mittelalters. IX. 150–151.

⁵¹ GLABER IV. 7.

akit Algalifnak nevez: elmenekülnek, „ahogy ez a modern itáliaiak gyakori szokása”.⁵² A kifejezés érezteti, hogy valaha – vélhetően a rómaiak korában – más volt rájuk jellemző, saját kora Itáliájának bátorságát azonban nem dicséri a krónikás. A lombardokat gögös lázadókként állítja be Glaber.⁵³ A rómaiak nála telhetetlenek, elbizakodottak.⁵⁴ Az eretnekséggel is kapcsolatba hozza Itáliát: leírja Vilgardus eretnokségét, aki túlságosan tisztelte az antik irodalmat.⁵⁵ Az orleansi eretnokséget szerinte szintén Itáliából hurcolta be egy nő.⁵⁶

Glaber a Bizánci Birodalmat előbb *regnum Grecorum* görögök királyságaként említi, később nevezi *imperiumnak*, birodalomnak ezt az államot. Trónviszályoktól terhes birodalomnak mutatja be: IV. Mihály császár szerinte az ördögtől kapta az országát.⁵⁷ A görögök tudományáról és a görög szerzetesek fegyelméről azonban elismerően szól.⁵⁸

Észak megjelölésére különböző kifejezéseket használ: amikor arról ír, hogy a kereszténység jobban el van terjedve északon, a pozitívabb „septentrio” kifejezéssel él; amikor azonban a „hagymányos” felfogásnak megfelelően, sötétebb színekkel ecseteli az északiakat, akkor az *aquilo* kifejezést alkalmazza. Így tesz a normann támadás leírásakor. Germánia nála nem a Rajnától keletre, hanem északra (északkeletre) helyezkedik el – nyilván a korabeli ember fejében levő térképnek megfelelően. Germánia nála nemcsak germán népek hazája, hiszen a térség lakói közé számítja a szláv liuticsokat is. Az a Germánia-felfogás köszön itt vissza, amely már Paulus Diaconus művében is megtalálható: Germánia Paulusnál is számos nép otthona.⁵⁹ A liuticsok Glaber művében a „második Retia” lakói. Azért nevezheti Raetiának ezt az északi vidéket, mert ott volt a szláv redárok hazája.⁶⁰ A liutics szót latinból értelmezte: eszerint ez a nép a *lutum*, sár szóból kapta volna a nevét, mert felfogása szerint mocsárban laknak. A liuticsok Glaber szerint az Úr szenvedésének milleniumakor támadtak Szászországra és Bajorországra. A burgund szerzetes művében szerepet kap Krisztus születésének ezredik éve, de még fontosabb a szenvedés ezredik évfordulója. Ehhez kapcsolódnak a közeli világvégevel összefüggő hiedelmek. A végítélet előtt az istenellenes hatalmak támadást intéztek Isten népe ellen. Talán Glabert is hasonló gondolatok vezették, amikor a liuticsok támadását 1033-as tette. A pogányok elleni harcok II. Konrád császár vezeti, ő az, aki győzelmet arat fölöttük. Konrádot a krónika más pontjain ördögtől valónak mutatja be Glaber, ezen a helyen azonban nem mond róla rosszat. Konrád itt a keresztény császár, aki győzelemre vezeti népét a pogányokkal szemben.⁶¹ Attól a Germánia-fogalomtól, melybe különböző barbár népek tartoznak bele, meg kell különböztetnünk a Német-római Birodalom fogalmát. Glaber a német császárt rómaiak császárának (*Imperator Romanorum*) nevezi. Itt is tetten érhető a szerzetes-krónikás nemzetek fölötti eszménye. A német területekkel kapcsolatban elsősorban Szászországot ismeri. Megemlíti Bajorországot, és Vilmos apátról írt életrajzban szól Svábföldről is, ahonnan Vilmos nagypapja származott. A németeket nem mutatja ellenszenvesnek a francia króni-

⁵² GLABER I. 17. „sepius mos est istis modernis Italicis”

⁵³ GLABER III. 1. „Longobardorum gens consueta fraude”; GLABER IV. 1. „Papienses, ceterorum superbissimi”

⁵⁴ GLABER IV. 2., IV. 4. *insolentia Romanorum*

⁵⁵ GLABER IV. 5., II. 23. Merseburgi Thietmárnál olvashatunk Brúnóról, Köln érsekeről. Egy Poppo nevű klerikus látomása szerint Krisztus a filozófia hiábavaló felhasználásával (inanem philosophiae execucionem) vádolta Brúnót, de Szent Pál megmentette az érseket. II. 16.

⁵⁶ GLABER III. 8. ; LAMBERT 1997. 9–32.

⁵⁷ GLABER IV. 5. FRANCE 1988B. 109–110.

⁵⁸ GLABER I. 2. V. 7.; VADAS 2007. 36.

⁵⁹ PAULUS I. 1. 75. 76.; FRAESDORFF 2005. 56.

⁶⁰ GLABER IV. 23.; FRANCE 1989A. 208–209. 1.j.

⁶¹ GLABER IV. 23.

kás. II. Konrád az, akit sötét színekkel ábrázol, mint aki az ördögtől kapta a hatalmát.⁶² Ebben az esetben azonban Konrád személyét ítéli el, nem a német népet. A többi német uralkodót tisztelettel említi. A frank és szász király közti viszályt helyteleníti. A keresztények közti háború miatt isteni büntetés, hogy Galliát megtámadja a magyarok fejedelme. Ezek után békét köt egymással a frank és a szász uralkodó. Miután a keresztény királyok között megszületik a béke, a magyarok is megtérnek.⁶³

Az Alpok közt élő népről is van véleménye Glabernak. A krónikás itt egy ereklýe-hamisítóról ír, aki Galliából menekült az Alpok közé. Ott hamisítványaival becsapja a helyi lakókat. Glaber oktalannak nevezi az ottani népeket.⁶⁴ A történet arról is árulkodik, hogy akadt, aki visszaélt azzal a felfokozott ereklýtisztelettel, mely ezt a kort jellemezte.

A poroszok Szent Adalbert kapcsán kerülnek szóba a krónikában. Glaber elbeszéléséből kitűnik, hogy a csehországi hittérítő kivágta azt a fát, ami előtt a poroszok áldozni szoktak. Adalbert azon a helyen mutatott be misét. A poroszok ezek után ölték meg a hittérítő püspököt. Amint befejezte a misét, lelkét is kilehelte.⁶⁵ A történet rávilágít arra, hogy a pogány poroszokat saját hitük védelme készteti Adalbert meggyilkolására.

Csehországot Adalbert kapcsán említi Glaber. Lengyelország és a Kijevi Rusz népe kiesik a világképéből. A magyarokról a burgundi monostorokban egyrészt a kalandozások emléke élt – amit saját bőrükön tapasztalhattak – másrészt a német kapcsolatok, illetve a zarándokutak révén juthatott el információ a magyarokról. A magyarok esetében leginkább a jeruzsálemi zarándokokat segítő király említése lehet emlékezetes. Megemlítendő, hogy III. Henrik Aba elleni csatáját hasonlóképpen beszéli el, mint II. Róbert Auxerre-i ostromát.⁶⁶

A zsidókkal kapcsolatos részeknél érdemes figyelni a Glaber szóhasználatára. Az Ószövetség népével kapcsolatban mindössze egyszer említi a *Iudeis* szót, egyébként a *Hebres*, *Israhelice plebs*, *filií Israhel* kifejezéseket használja. Az Ószövetséget tiszteletben tartja, a prófétákat azonban inkább keresztény „tulajdonnak” tekinti.⁶⁷ Mózes tiszteletben részesíti, hisz ereklýének tekinti a botját. Egy példázatban azonban hitetlennek mutatja be az Ószövetség nagy alakját: Mózes eleinte nem meri megfogni a kígyóvá vált bot végét. Glaber szerint ez jelképezheti a zsidóságot, akik elutasították Krisztust. Mózes végül

⁶² GLABER IV. 5

⁶³ GLABER I. 22. A Vilmos apátról szóló életrajzban egy lotharingiai térségből származó egyházi személy is feltűnik. GLABER, VITA XI. Kölni kanonok voltát lásd FRANCE 1989A. 284–285. 4. j.

⁶⁴ GLABER IV. 6. „brute gens”

⁶⁵ GLABER I. 10. Adalbert korai életrajza és a Querfurti Brúnó féle életrajz nem szólnak róla, hogy Adalbert megsemmisített volna egy pogány szentélyt. Megemlítendő, hogy a XI. század második felében alkotó Brémai Ádám jóra való, segítőkész emberekként írja le a poroszokat (homines humanissimi), ám megjegyzi róluk, hogy üldözik a keresztény hitszónokokat. Adami Gesta Hamburgensis ecclesiae pontificum Ex recensione Lappenbergi MGH Scriptorum rerum Germanicarum 8. Editio altera. Hannoverae 1876. Adam's von Bremen Hamburgische Kirchengeschichte. Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit. Band 7. Übersetzt von J. M. Lappenberg. Leipzig 1888. IV. 18. In: QUELLENSAMMLUNG. Ádám gondolatait a XII. századi Bosau Helmold is átveszi. Brémai Ádám és a nyomdokaiban járó Helmold ezen kívül feljegyzik, hogy a poroszok kevésbé becsülik az aranyat, ezüstöt valamint a szőrmét, aminek bővében vannak. Olyan jellemzők ezek, melyeket toposzszerűen szokás volt leírni az északi, vagy északnak tartott népekről, akiket, mint távoli barbárokat, idealizáltan ábrázoltak. Helmoldi presbyteri Bozoviensis Cronica Sclavorum. Editio Secunda. Post Iohannem M. Lappenberg recognovit Bernhardus Schmeidler. MGH Scriptorum rerum Germanicarum 18. Hannoverae et Lipsiae 1909. Helmolds Chronik der Slawen. Übersetzt von J. C. M. Laurent. Zweite Auflage. Neu bearbeitet von W. Wattenbach. Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit. Zeite Gesamtausgabe. Zwölftes Jahrhundert. Achter Band. Leipzig 1888. I. 1 In: QUELLENSAMMLUNG. Lásd FRAESDORFF 2005. 287., 351.

⁶⁶ ÁKÍF 185–187.; ENGELBERT 1995. 473–488.

⁶⁷ GLABER I. 9.

mégis megfogja a kígyót. Ez azt jelképezi Glaber szemében, hogy a zsidóság a világ végén megtér.⁶⁸ A Krisztust elutasító népet, illetve saját korának zsidóságát *Iudeis* néven említi a krónikás. A burgund szerzetes merőben negatívan mutatja be a zsidókat. Ellenszenve leginkább a Szent Sír templomának lerombolása és az orleáns-i zsidóüldözés kapcsán bontakozik ki.⁶⁹ Megvan nála azonban az a meggyőződés, hogy a zsidóság a világ végén megtér Krisztushoz.

Glaber művében találunk olyan utalásokat, melyek helytelenítik a keresztények közötti háborút: elítéli a frank és a szász uralkodó viszályát, Anjou Gótfredus csodálatos módon, vérontás nélkül győzi le Blois Odo fiait. Vannak olyan harcok, amelyeket helyesel: ilyen a szaracénok és a liuticsok elleni küzdelem, ami pogányok elleni harcot jelent; a magyarok III. Henrik korában ugyan keresztények voltak, a német uralkodó magyarok elleni háborúja mégis szinte szent háborúként tűnik fel a burgund krónikásnál. Jónéhány esetben (így a fent említett Gótfredus esetében is) igazságosnak tartja a háborút akár keresztények közt is, ha az az általa igazságosnak tartott rend helyreállítását célozza.⁷⁰

Glaber írásairól elmondható, hogy inkább a keresztény világ, valamint egyes monostorok iránt fejez ki ragaszkodást, mintsem ország vagy népcsoport iránt. Figyelemre méltó nála az égtájak sajátos megítélése, valamint Afrika-képe. Glaber nem ellenzi következetesen a háborút, művében mégis több helyen kiérezhetjük azt a meggyőződést, hogy a keresztény népeknek békében kell egymással élniük.

BIBLIOGRÁFIA

- ABAEILDUS 1985. PETRUS ABAELARDUS: Szerencsétlenségeim története. Fordította, utószót, jegyzeteket írta: Turgonyi Zoltán. Budapest 1985.
- AKÍF Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1999.
- BERZE NAGY 1927. BERZE NAGY JÁNOS: A csodaszarvas mondája. *Ethnographia* 38 (1927) 65–80., 145–164.
- BRENDAN Szent Brendan apát tengeri utazása. Fordította és gondozta: Majorossy Judit. Szeged 2001.
- BRUCE 2007. SCOTT G. BRUCE: An abbot between two cultures: Maiolus of Cluny considers the Muslims of La Garde-Freinet. *Early Medieval Europe* 2007-15 (4) 426–440. <http://web.clas.ufl.edu/users/ncaputo/euh4930-08/articles/bruce.pdf>
- DINZELBACHER 1981. PETER DINZELBACHER: Vision und Visionsliteratur. Stuttgart 1981. 101–105.
- ENGELBERT 1995. PIUS ENGELBERT: Rodulfus Glaber und die Ungarn. In: *Unum omnes in Christo in unitas servitio. Miscellanea Gerardo J. Békés OSB*. Vol. I. Panonhalma 1995. 473–488.
- FÓTI 1910. FÓTI JÓZSEF LAJOS: A római Attila-legenda. *Akadémiai értesítő*. 21. évf. 1910. 52–64.
- FRAESDORFF 2005. FRAESDORFF, DAVID: Der barbarische Norden. Vorstellungen und Fremdkategorien bei Rimbart, Thietmar von Merseburg, Adam von

⁶⁸ GLABER III. 19. V. 10. A zsidók jövődő megtéréséről bibliai alapot lásd Szent Pál apostol rómaiakhoz írt levele 11, 1–32. Evangélium Szent Máté szerint 23, 39. A jövődő megtéréséről Adso is ír *Liber de Antichristo* c. művében. FRANCE 1989a 230. 2. jegyzet.

⁶⁹ GLABER III. 20. 23. 24. 25. Rossz színben tűnik fel nála Raynard, Sens grófja is, aki valószínűleg védelmet nyújtott a zsidóknak. Ebben korban megjelenik egy olyan szemlélet, mely a zsidókat kapcsolatba hozza az eretnekekkel és a szaracénokkal: ők a szaracénok szövetségesei. Ezek a gondolatok eszmei alapot adhattak az üldözésükhöz. FRASSETTO 2002. http://findarticles.com/p/articles/mi_hb050/is_1_71/ai_n28914758/

⁷⁰ FRANCE 1988b. 105–119.

- Bremen und Helmold von Bosau. Berlin 2005.
- FRANCE 1975. JOHN FRANCE: The Divine quaternity of Rodulfus Glaber. *Studia monastica* 17 (1975) 283–294.
- FRANCE 1988. JOHN FRANCE: Rodulfus Glaber and the Cluniacs. *Journal of Ecclesiastical History* 39 (1988) No. 4. 497–508.
- FRANCE 1988B JOHN FRANCE: War and Christendom in the thought of Rodulfus Glaber. *Studia monastica* 30 (1988) 105–119.
- FRANCE 1989A Előszó és jegyzetek. In: Rodvulfi Glabri, *Historiarvm Libri Quinqve*. Rodulfus Glaber, The five books of the histories. Ed. J. FRANCE, N. Bulst. Oxford 1989.
- FRANCE 1989B Rodulfus Glaber and french politics in the early eleventh century. In *Francia –Forschungen zur westeuropäischen Geschichte*. 16/1 (1989) 101–112. (http://francia.digital-sammlungen.de/Blat_bsb00016292_00113.html 2009.05.09. 15:24:16.
- FRANCE 1992. Glaber as a reformer, *Studia monastica*, 34 (1992) 41–49.
- GLABER Rodvulfi Glabri, *Historiarvm Libri Quinqve*. Rodulfus Glaber, The five books of the histories. Ed. J. France, N. Bulst, Oxford 1989.
- GLABER, VITA Rodulfi Glabri Vita Domini Willelmi Abbatis. Rodulfus Glaber, The life of St William. Ed. Neithard Bulst. Oxford 1989.
- GYÖRKÖS 2000. GYÖRKÖS ATTILA: Isten békéje és a treuga Dei a 11. századi Franciaországban. *Aetas* 2000/3. 62–75.
- GYÖRKÖS 2002. GYÖRKÖS ATTILA: La relation de Raoul Glaber sur les premières décennies de l'Etat hongrois. In: *The First Millenium of Hungary in Europe*. Editors-in-chief Klára Papp, János Barta. Co-editors Attila Bárány, Attila Györkös. Debrecen 2002. 120–125.
- JOTSALD 1999. JOTSALD VON SAINT-CLAUDE: Vita des Abtes Odilo von Cluny. Herausgegeben von Johannes Staub. Hannover, 1999. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi* LXVIII. II. 15.
- LAMBERT 1997. MALCOLM LAMBERT: Medieval heresy. Popular movements from the Gregorian reform to the reformation. Oxford 1997. 9–32.
- LE GOFF 2000. JACQUES LE GOFF: Az értelmiség a középkorban. Budapest, 2000.
- MORAVCSIK 1928. MORAVCSIK GYULA: A Kyrillos legenda magyar vonatkozású epizódjához. In: *Ethnographia* 39 (1928) 108–109.
- PAULUS PAULUS DIACONUS: A longobardok története. Fordította és életrajzzal és magyarázó jegyzetekkel ellátta Gombos F. Albin. Brassó 1901.
- HEARN 1985. Romanesque sculpture. The revival of Monumental Stone Sculpture in the Eleventh and Twelfth Centuries. M. F. HEARN. 1985. 109. 112.
- SOUTHERN 1962. R. W. SOUTHERN: Western Views of the Islam Middle Ages Cambridge 1962.
- THIETMAR THIETMAR VON MERSEBURG: Chronik. Neu übertragen und erläutert von Werner Trillmich. Darmstadt, 1974.
- VADAS 2007 VADAS ANDRÁS: Rodulfus Glaber és az ezredforduló félelmei a Historiarum libri quinque című műben. *Világtörténet* 2007. tavasz–nyár 31–49.
- VITA BREVIOR *Vita Brevior* Martin Marrier et André Duchesne Bibliotheca Cluniacensis. 1614. 1763–1782. <http://www.uni-muenster.de/Fruehmittelalter/Projekte/Cluny/BibliothecaCluniacensis/bctext.php?seite=911> és 912. 2009.12.20. 15:34:50
- MIGNE PL 142. Sancti Odilonis Abbatis Cluniacensis V. De Vita Beati Maioli Abbatis libellus. MIGNE: Patrologia Latina 142. 959–960. www.documentacatholicaomnia.eu 2009.12.13. 13:42:24
- MIGNE PL 137. Vita Sancti Maioli auctore Syro monacho. Liber tertius, IV. MIGNE: Patrologia Latina. 137. 767.

QUELLENSAMMLUNG Quellensammlung zur mittelalterlichen Geschichte. Berlin 1998. CD-ROM
FRASETTO 2002 MICHAEL FRASETTO: Heretics and Jews in the writings of Ademar of
Chabannes and the origins of medieval anti-Semitism. In: *Church History*.
March, 2002.
http://findarticles.com/p/articles/mi_hb050/is_1_71/ai_n28914758/
2009.11.04. 16:38:28

Az erdélyi dékánkanonoki tisztség betöltése az Árpád- és az Anjou-korban

A dékánkanonok az a káptalani tisztségviselő, aki a testület jogi és gazdasági ügyeit intézi, s akit a kanonokok évente választanak maguk közül.¹ A köztudatban róluk élő kép forrásai a kanonoki testületek fennmaradt statútumai,² melyek közül az 1334. évi zágrábi (és az ennek alapján megfogalmazott 1374. évi váradi), az egri (1478/1480), a váradhegyfoki (1497) és a pozsonyi (1521) tartalmaz a helybeli dékánkanonokra vonatkozó előírásokat, míg az 1397. évi esztergomi vizitációs jegyzőkönyv a dékánok feladatkörét ellátó *divisorokkal* foglalkozik.³ Természetesen egyik szabályzat sem abszolút átfogó jellegű, mindegyikük eltérő módon tárgyalja a kérdéskört, más-más helyi problémára keresve a megoldást, így a szakirodalom többnyire a különféle normatívák összegzésével próbálja körvonalazni a tisztségre és betöltőire vonatkozó tudnivalókat.

Míg azonban első körben, az általános körkép felvázolása során az „átlagtérközelítés” rendjén van, módszertanilag annál inkább kifogásolható, ha az egyes káptalanok modern monográfusai minden további nélkül rávetítik az így kapott képet az adott testületre. Valószínű ugyanis, hogy – miként a vármegyék esetében⁴ – itt sincs két egyformán működő intézmény, illetve, hogy a késő középkorra vonatkozó eredmények nem vetíthetők vissza a korábbi századokba. Nagy vonalakban nyilván mindenhol ugyanazt találjuk, de a fenti eljárás éppen a helyi – esetenként igencsak meghatározó – sajátosságokat fedné el, és egy pontosabb összkép kialakítását akadályozná meg. Másfelől pedig a tényleges működés mindenhol többé-kevésbé eltér a szabályok által felvázolt ideáltípustól. A fenti két szempont szerint tehát szükséges minél több kanonoki testület működését és tagságát önmagában, az okleveles adatok figyelembevételével (is) vizsgálni, mert csak így léphetünk tovább a dékánkanonoki intézmény megismerésében.

Az alábbiakban e vizsgálódás egyes vonatkozásait a XIII–XIV. századi erdélyi káptalan kapcsán szeretném bemutatni. A célterület megválasztását a személyes érintettség mellett az is indokolja, hogy az eddigi behatóbb elemzésekhez⁵ viszonyítva különleges (nem dunántúli) intézményről és különleges (nem későközépkori) időszakról van szó. További előnyt jelent, hogy a korszakra vonatkozó erdélyi okleveles anyag szinte teljesen feltárt,⁶ témám szempontjából pedig különösen annak volt jelentősége, hogy a káptalan privilegiális okleveleinek méltóságsorában rendszeresen feltüntették az aktuális dékánkanonok nevét (ami máshol a XIV. század közepe után már inkább kivételnek számít, mint-

¹ MÁLYUSZ 1971. 64–65.

² Felsorolásukat lásd SOLYMOSI 1992. 137–140.

³ E szabályzatok kiadásai közül az alábbiak estek kezem ügyébe: Várad, 1374 (DOCROMHIST C, XIV. 681–728.); Esztergom, 1397 (KOLLÁNYI 1901.); Eger, 1478/1480 (SOLYMOSI 1992.); Váradhegyfok, 1497k (BUNYITAY II. 209–213.); Pozsony, 1521 (KNAUZ 1866.).

⁴ Vö. C. TÓTH 2008. 7.

⁵ KÖBLÖS 1994. (a budai, győri, esztergomi és pozsonyi káptalanról, 1440–1526); FEDELES 2005. (a pécsi káptalanról, 1354–1526); KRISTÓF 2008 (a váradi káptalanról, 1440–1526).

⁶ Átfogó, teljességre törekvő kiadványok: EOKM I–III. (1023–1359, regeszták); DOCROMHIST C, X–XV. (1351–1380, *in extenso* szövegkiadások). Ezek mellett néhai Jakó Zsigmond (1916–2008) szívélyes engedélyével lehetőségem volt az ő kézíratos regesztáit is átnézni, melyet utólag is hálásan köszönök neki.

sem szabálynak). Így a XIII. század végétől az erdélyi dékánkanonoknak szinte hiánytalan névsora állítható össze (az 1317 és 1387 közti 70 évben csak háromból nem ismerjük a dékán nevét!),⁷ ami már lehetővé teszi, hogy szilárd következtetéseket vonjunk le a tisztség működésére vonatkozólag.

Ugyanakkor a választott intézmény és kor jelentős nehézségeket is hordoz magában. Tágabb értelemben ilyen az előmunkálatok hiánya⁸ vagy az azonosítási nehézségek. Közelebről pedig súlyos hiányosság, hogy az erdélyi káptalannak nem maradt fenn statútuma (bár minden bizonnyal létezett). Így esetünkben a szokásoshoz képest fordított utat kell bejárni: a szórt adatokból megismert működésből következtetni a hajdani eszményre és szabályokra. E kirakójáték során – persze a kellő óvatossággal – útmutatóként hasznosíthatók a többi káptalan statútumai.

1. A dékánválasztás időpontja

A dékánt – mint tudjuk – évente választották, melynek időpontja egy adott káptalanban rögzített volt, testületenként azonban nagy eltéréseket tapasztalhatunk. A várადhegyfoki társaskáptalanban újévkor, Váradon nagyböjt második (*Reminiscere*) vasárnapján, Győrött, Pozsonyban és talán Budán Szent Györgykor (április 24.), Veszprémben július 13-án, Egerben július 15-én (később itt is április 24-én), Zágrábban és Esztergomban Szent Lőrinc előestéjén (augusztus 9.; Esztergomban ez később június 13-ra módosult), Székesfehérvárott pedig Szent István- király napján (augusztus 20.) került sor a választásra.⁹ Semmiféle rendszert (sem védőszenthez, sem földrajzi elhelyezkedéshez, sem időszakokhoz köthetőt) nem tudunk felfedezni a fenti kavalkádban, így le kell mondanunk arról, hogy káptalanunk esetében már külső analógiával eldöntsük a kérdést.

Marad tehát az a lehetőség, hogy a dékánválasztás időpontját a Függelékben közölt archontológiai táblázat felhasználásával határozzuk meg. A választásra nyilván a korábbi dékán utolsó és utódjának első említése között került sor. Csak a legszűkebb időközöket említve: 1312-ben április 19. és augusztus 28., 1313-ban április 27. előtt, 1320-ban március 26. és június 2., 1323-ban február 1. és május 5., 1325-ben április 20. és május 30., 1329-ben április 10. és július 27., 1330-ban április 24. és június 8., 1347-ben március 21. és június 20., 1351-ben február 7. és május 8., 1353-ban április 7. és május 30., 1372-ben május 2. és 23., 1386-ban május 1. és szeptember 20. között váltotta fel az új dékán a régit.¹⁰ Ezek alapján pedig Gyulafehérvárott a tisztújítást – csakúgy mint Pozsonyban, Győrött s később Egerben is – a középkori év egyik kitüntetett napján: Szent György vértanú ünnepén (április 24.), vagy (talán csak az 1340-es évektől?) inkább ennek oktavája (május 1.) körül tartották.¹¹ Ugyanerre utalnak azok az időpontok, mikor a dékánságot üresedésben

⁷ Az erdélyi dékánok listáját 1387-ig a Függelékben közlöm, melyre a továbbiakban külön nem hivatkozok.

⁸ Az erdélyi egyházmegye esetében még olyan pozitívista szellemű összefoglalással sem rendelkezünk, mint legtöbb magyarországi társánál.

⁹ BUNYITAY II. 212.; DocROMHIST C. XIV. 708.; KNAUZ 1866. 537.; SOLYMOSI 1992. 141–142.; KÖBLÖS 1994. 17–18.; ESZTJKV 11–12.; FEDELES 2005. 60.

¹⁰ Az a furcsaság, hogy 1361. eleje és 1362. vége közötti két évben három dékánkanonokkal (Borsa nb László, Péter kézdi főesperes, Székesfehérvári Miklós) is találkozunk, azzal magyarázható, hogy az 1362. május elején megválasztott Péter az év derekán vagy őszén meghalt, így ismét *electiot* kellett tartani.

¹¹ Néha (pl. 1346-ban) egy-egy dékánkanonok hivatalviselése túllépi e kereteket, ami az esetleges rendkívüli körülmények mellett a méltóságosorok konzervatív voltával is magyarázható, vagyis azzal, hogy a hiteleshelyi kancellária némi késéssel frissítette ezeket: minthogy nem használták épp minden nap (így 1318. május 21. és július 13. közötti két hónapban hat privilegialis oklevelet állítottak ki, vö. GYÖRFFY 1983. 1129–1133), a tisztújítás utáni napokban megszokásból becsúszhatott a régi dékán neve (ld. alább).

találjuk (1364. április 30., 1377. május 3., illetve 1382. május 4.¹²), illetve az a tény, hogy az 1318. május 21-én kiállított privilegium írnoka először még a régi dékánt: Adorjánt említi a méltóságsorban, s csak utóbb javítja át nevét a nemrég megválasztott Miklósséra.¹³

Az április végi–május eleji időpont azonban a jelek szerint nem érvényes a XIV. század második évtizede előtti időkre, hiszen Gerendi Saul 1291. augusztus 4. után, de még az év vége előtt váltotta fel Pétert, János 1298. szeptember 13. és 1299. március 27. között Miklóst, aki (másodszor megválasztva) 1302. szeptember 4. és 1303. március 7. között foglalta el „Székely” János helyét.¹⁴ Ami arra a megállapításra vezet, hogy ekkoriban még az év legvégén (november 25.–december 25.) került sor a dékánválasztásra.

A régi gyakorlatról az újra való átmenet¹⁵ mindenképpen 1303 és 1311 között ment végbe, valószínűleg az 1307–1310. évi püspökválasztási bonyodalmak¹⁶ következményeként. Ugyanis Monoszló nb. Péter erdélyi püspök 1307. november 27-én bekövetkezett halála után a káptalan összeült megválasztani utódját, de Kán nb. László erdélyi vajda, aki saját kiskorú fiát szeretne volna a püspöki székben látni, az öregebb kanonokokat a káptalan épületében fogságba ejtette, azokat pedig, akik a gyulafehérvári szerzetesrendekhez menekültek, ugyancsak összefogatta. Néhány nap múlva ugyan feltételeken elengedte a foglyokat, majd január 7-ére ismét összehívva a kanonokokat, szabályellenesen (a szavazatok megszámálása nélkül) megválasztatta fiát, és oklevelet állíttatott ki a *postulatori*ról, majd lefoglalta a püspöki és káptalani javakat.¹⁷ Látható, hogy az elhúzódo és botrányos püspökválasztás épp a dékáni tisztújítás kikövetkeztetett időpontjára esett, amelyre így valószínűleg nem kerülhetett sor!

A vajda a továbbiakban ugyan – a jelek szerint – már nem korlátozta a tagok személyes szabadságát és a testület hétköznapi életét,¹⁸ ám a zavaros idők nem értek véget: 1308. február 19-én a sebesi szászok rohanták meg a székesegyházat,¹⁹ s egy időre talán káptalan hiteleshelyi működése is megszűnt.²⁰ A helyzet csak utóbb normalizálódott, Gentilis pápai legátus megérkezése és a belpolitikai helyzet változása nyomán.²¹ 1309. július 19-én, hosszú szünet után említenek ismét erdélyi dékánkanonokat Éliás személyében, aki által a vajda megüzente, hogy nem ragaszkodik fia püspökségéhez, és szabad választást enged.²² A fentiek ismeretében feltételezhető, hogy 1307 decembere helyett csak 1308. vagy még inkább 1309. április végén kerülhetett sor dékánválasztásra, és utóbb ez a tisztújítási időpont állandósult.²³

¹² DL 97793; DocROMHIST C, XV. 173.; TelOkI I. 203. Az 1337. január 13-án jelzett üresedés (EOKM II. 921. sz.) háttérben bizonyára valami különleges esemény (pl. Adorján dékán lemondása vagy lemondatása) áll.

¹³ EOKM II. 294. sz.

¹⁴ Az időpontokat itt nem magyarázhatjuk a régi dékánok esetleges elhalálozásával: amellett, hogy ez ilyen gyakran amúgy is valószínűtlen lenne, mindhármukkal találkozunk még a későbbiekben.

¹⁵ A dékánválasztási időpont megváltozása nem ment kivételszámban: láthattunk rá példát fennebb Esztergom és Eger esetében.

¹⁶ Vö. MONVAT I/2. 154–177.

¹⁷ MONVAT I/2. 155., 161.

¹⁸ 1308. május 1-jén veszi át a káptalan Nagylak neki örökölt hagyott felét (EOKM II. 81. sz.), december 2-án – már a szász dékánságokkal kezdett perre készülve – oklevelet írat át (EOKM II. 92. sz.).

¹⁹ MONVAT I/2. 208.

²⁰ Nem ismerjük egyetlen ilyen jellegű oklevelét sem 1308-ból vagy 1309. elejéről (vö. EOKM II.). Az így támadt űrt a kolozsmonostori konvent (melynek 1308-ból ismert az első hiteles kiadványa) próbálta betölteni (EOKM II. 84. sz.).

²¹ 1308. december 20-án a testület már tiltakozni mer a vajdai önkény ellen a pápai auditorok előtt.

²² MONVAT I/2. 155–156., 174–175.

²³ Hogy miért nem tértek vissza a régi gyakorlathoz, nehéz megmondani: a váltás ténye viszont kétségtelen.

2. A dékánok újraválasztása

A XIV. századi belső szabályzatok általában tiltották ugyanazon személy újraválasztását: Zágrábban négy évig „pihentették” a lejárt mandátumú dékánt, Váradon már csak a hivatalviselést követő évben nem lehetett újraválasztani (ám mindkét testület esetében kivételt tehettek, ha a választás egyhangú volt).²⁴ Az a tény viszont, hogy szükség volt tiltásra, már önmagában arra utal, hogy a dékán megbízatásának újabb évre történő megerősítése nem volt ritka jelenség, legalábbis a fenti intézményekben.

Mit írhatott elő az erdélyi káptalan feltételezhető szabályzata e kérdéskörben? Erre ismét csak a gyakorlat megvizsgálásával következtethetünk. Ha az egymást követő évek dékánjaira összpontosítunk, azt találjuk, hogy a 94 ismert dékáni évben 22 alkalommal (23,4%) az előző év tisztségviselőjét látjuk viszont.²⁵ Sőt, többször előfordult, hogy valaki három egymást követő éven át töltötte be a dékánkanonokságot (1302–1305: Krakkói Miklós; 1337–1340: Pál; 1347–1350: Gyalui Miklós; 1383–1386: Lőrinc fia: Péter), az 1379 és 1383 közti négy évben pedig folyamatosan Péter kolozsi főesperes volt a dékán, ami más-hol szinte példátlan! Bár kivételek mindig vannak, egy esetlegesen létező, a dékánok újraválasztását tiltó előírás ilyen mértékű áthágását nem tarthatjuk valószínűnek – ilyen tehát, úgy vélem, elméletileg sem lehetett az erdélyi káptalannál.²⁶

Érdemes most a kérdést a dékánkanonokok személye felől is megvizsgálni, mert így a jelenség okára is fény derülhet. Az a 94 év, amelyből ismerjük a gyulafehérvári dékánkanonok nevét, 37 személy között oszlik meg, ami azt jelenti, hogy egy főre átlagosan $94/37 = 2,54$ év, azaz 2–3 tisztségviselés esik – jóval több, mint más testületekben.²⁷ Legtöbbször – tízszer! – (Gyalui?) Miklós hunyadi, majd kolozsi főesperest választották meg, őt követi Péter kolozsi főesperes hét, Adorján kézdi főesperes hat, Pál ugocsai, majd krasznai főesperes és György fia Miklós szolnoki főesperes öt-öt mandátummal. Ők öten (ami a dékánok 13,5%-a) az ismert dékáni évek 35,1%-át töltötték be, ami a tisztségnek egy szűk csoport általi kisajátítása felé mutat.²⁸

Még nyilvánvalóbb ez a tendencia, ha az egyes, mintegy félnemzedéknyi hosszúságú alkorszakokat tesszük vizsgálatunk tárgyává. Azt találjuk, hogy 1285–1297 között András, 1297–1313 között pedig (Krakkói?) Miklós és Gergely kiemelkednek a mezőnyből mandátumaik számát tekintve. 1313–1325 között nincs ilyen személyiség, de 1325–1344 közötti hosszú időszakot szinte teljesen lefedik Adorján kézdi, Pál ugocsai, majd krasznai, és Salamon hunyadi, majd tordai főesperesek (a dékáni évek 26,3% + 26,3% + 21,1%, összesen: 73,6%-val). 1344–1357 között (Gyalui?) Miklós kolozsi főesperes (61,5%), 1357–1375 között György fia: Miklós szolnoki és Borsa nembeli László telegdi, majd dobokai főesperes (27,8%, ill. 22,2%, összesen: 50%), 1375–1387 között pedig Péter kolozsi főesperes és Lőrinc fia Péter örkanonok (41,7%, illetve 33,3%, összesen: 75%)

²⁴ KÖBLÖS 1994. 17.; DOCROMHIST C, XIV. 709.

²⁵ Az újraválasztások időbeli eloszlása arra utal, hogy ez csak 1300 után jött gyakorlatba, csúcspontját a század derekán érte el, majd utána csekély mértékben visszaesett.

²⁶ Az, hogy egy tiltó rendelkezés mennyire kihatott a gyakorlatra, a késő középkori Pozsony példája mutatja, ahol az 1521. évi statútum előírta, hogy minden kanonok sorra kell kerüljön (KNAUZ 1866. 321–324.) – itt egyszer sem fordult elő azonnali újraválasztás. Ellenben Győrött és Pécsen a XIV. századi erdélyihez hasonló „repetázási” aránnyal (az évek 25%, illetve 22,7%-a) találkozunk (KÖBLÖS 1994. 17.; FEDELES 2005. 271.).

²⁷ Sajnos csak jóval későbbi adatokkal vethetjük össze: 1440–1526 között Székesfehérvárott (ahol egyszerre két dékán volt hivatalban) ez az arány $76/44 = 1,72$; Győrött $32/17 = 1,88$; Pozsonyban $43/35 = 1,22$ (KÖBLÖS 1994. 18.); 1354–1526 között Pécsen pedig $22/12 = 1,83$ (FEDELES 2005. 61.).

²⁸ Pécsen a dékánviselt személyek 16,6%-a, Székesfehérvárott 15,9%-a sajátította ki a dékáni évek mintegy 35%-át, ami az erdélyihez hasonló arány. Győrött és Pozsonyban jóval kisebb (20,6%, ill. 20,8%) koncentrációt figyelhetünk meg (vö. KÖBLÖS 1994. 259., 261., 263.; FEDELES 2005. 61., 271.).

bizonyultak a legtöbbször újraválasztott dékánoknak. Az idő előrehaladtával egyre inkább megfigyelhető az a gyakorlat, hogy egy-egy generáción belül a mandátumok 50–75%-át azon egy-két-három rátermett kanonokra bízzák, aki épp akkor élte legaktívabb életszakaszát, és nyilván szívesen járt el a testület magánügyeiben.

A gyakori újraválasztások okára a szakirodalom már alighanem megtalálta a választ: egyfelől a potenciális jelöltek köre szűkült, hiszen már a XIV. században jelenséggé vált, hogy több kanonok nem tartózkodott a káptalanban, a jelenlevők közül pedig többen a hiteleshelyi feladatok ellátásával voltak lefoglalva; másfelől pedig minden káptalan nyilvánvalóan szívesebben látott olyan személyt gazdasági és jogi ügyei intézésénél, aki mindkét téren adottságokkal rendelkezett és már bizonyított.²⁹

3. Párhuzamosan viselt tisztségek

Az ismert statútumok nem tiltották, hogy olyasvalakit válasszanak dékánná, aki már méltóságot vagy egyéb hivatalot tölt be a káptalanban, sőt az 1478. évi egri szabályzat kifejezetten említi, hogy a dékánt az egyszerű kanonokok vagy a méltóságot viselők (*in dignitate constitutus*) közül választják.³⁰ Mégis az tűnne természetesnek, hogy ezt a sok fáradozással és nyügget járó hivatást inkább a mesterkanonokok vállalják, hiszen ők elvben jobban rászorulnának a dékánság nyújtotta jövedelemkiegészítésre, míg a más bevételekkel is rendelkező *dignitariusok* vagy főesperesek inkább csak a plusz terhet látták volna benne.³¹

Azonban a XIV. századi Gyulafehérváron, egyelőre csak az 1317 utáni (Anjou-kori) dékánnévsort tanulmányozva, meglepő eredményre jutunk: a betöltője neve szerint ismert 67 dékáni évben 53-ban (79,1%) a dékán egyúttal egy főesperességet is irányított. Ráadásul még csak nem is a legkisebb jövedelemmel rendelkező *archidiaconatusokat*³²: a legtekintélyesebbek (Gyulafehérvár, Küküllő) ugyan valóban nem szerepelnek listánkon, de a legszegényebbek (Kraszna, Hunyad, Kézdi) aránya sem túl magas (17,5/ 53), és inkább a közepesen tehetősekkel találkozunk.³³ A főespereseken kívül még két alkalommal (3%) éneklőkanonok, négyszer (6%) örkanonok töltötte be a dékáni tisztséget, összesen tehát az esetek több mint 88%-ában egyszerű kanonoknál tekintélyesebb személy.³⁴ Még dékánviselt mesterkanonokok közt is többségben voltak azok, akik nemcsak egyszerű javadalmat birtokoltak, hanem gazdagabb plébániákat (Kolozsvár, Pián, Segesd, Igen) is.

Az 1315 előtti időkben látszólag egészen más a helyzet: a 27 ismert esetben csak 8 alkalommal (29,6%) szerepelnek főesperesek a dékáncanonokok sorában (*dignitariusok* egyszer sem, plébános-kanonokok kétszer). Ez az arány azonban félrevezető, mert ekkoriban a méltóságsorban többnyire nem volt szokás kiírni a dékáncanonokok egyéb viselt

²⁹ KÖBLÖS 1994. 17–18. Arra már nehezebb válaszolni, hogy mégis miért tiltották az újraválasztást.

³⁰ SOLYMOSI 1992. 147.

³¹ Ezen előfeltevéssünket látszik megerősíteni a pécsi arány, ahol az ismert 22 dékáni évből mindössze négyet (18,2%) töltött be egy éneklőkanonok és két főesperes (FEDELES 2005. 61., vö. 271. is).

³² A főesperességek bevételeire egyrészt az 1317 és 1320 közötti pápai adóztatás becsléseiből (MONVAT I/1 31–36.), másrészt az 1332–1337 között az erdélyi kanonokok (köztük a főesperesek) fizette pápai tized nagyságából, továbbá a plébánias helyek számából (vö. MONVAT I/1 90–144.) következtethetünk (minden plébánia 1 ferto, illetve 1 Ft *cathedraticumot* fizetett az illetékes főesperesnek éves körútjakor, ld. MÁLYUSZ 1971. 83.).

³³ Ugyanígy a távolság sem jelentett szelekciós tényezőt (nem is jelenthetett, hiszen a főesperesek többsége általában a káptalanban vagy családi birtokain tartózkodott, s csak évente egyszer volt köteles kiszállni „terepre”): bár a legtávolabbiak (Szatmár, Ugocsa) valóban ritkán bukkannak fel (1–1 alkalommal), leggyakrabban nem a székesegyház környékén székelő (Hunyad, Torda, Küküllő), hanem az észak-erdélyi *archidiaconatusok* (Szolnok, Doboka és főként Kolozs) vezetőit láthatjuk a dékánok sorában.

³⁴ A legtöbbször újraválasztott személyek is az ő soraikból kerültek ki.

tisztségét, melyekről csak véletlenül, más oklevelekből szerzünk tudomást.³⁵ Mégis, ha a főesperes-dékanok aránya netán ekkor is meghaladta az 50%-ot, valószínűleg nem érte el a későbbi 79,1%-ot.³⁶ 1315 után tehát nemhogy csökkent volna a méltóság- és tisztségviselők érdeklődése a dékanság iránt, hanem az valamiért épp felértékelődött a szemükben.

Ennek okát azonban egyelőre nem tudni. Lehet, hogy a dékáni tisztség valamiféle 1315 körül végrehajtott reformja áll a háttérben, melynek nyomán a funkció presztízse és jövedelme annyira megnőtt, hogy az még a jómódú, nem túl elfoglalt és a főesperesek érdeklődését is felkeltette, és cserében a vele járó terheket is készek voltak felvállalni.

A fenti kérdőjelek egyben jól mutatják azt is, hogy pusztán statisztikák révén a mélyebb okokat nem lehet megismerni: ehhez a tisztséget betöltők csoportjának behatóbb szociológiai elemzése szükséges, amire azonban most nem keríthetünk sort.

BIBLIOGRÁFIA

- AOKLT Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301–1387. Szerk. Kristó Gyula—Blazovich László—Géczi Lajos—Almási Tibor—Kőfalvi Tamás—Tóth Ildikó—Makk Ferenc—Piti Ferenc—Sebők Ferenc. I–XV (1301–1331), XVII (1333), XIX–XX (1335–1336), XXIII–XXVII (1339–1343), XXXI (1347). Budapest–Szeged 1990–2007.
- BUNYITAY BUNYITAY VINCE: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. I–III. Nagyvárad 1883–1884.
- C. TÓTH 2008. C. TÓTH NORBERT: Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban. Nyíregyháza 2008.
- DF Magyar Országos Levéltár, Mohács Előtti gyűjtemény, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- DL Magyar Országos Levéltár, Mohács Előtti gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár
- DOCROMHIST C Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania, vol. X–XV (1351–1380). Sub redacția: acad. Stefan Pascu, etc. București 1977–2007.
- EOKM Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzé teszi Jakó Zsigmond. I–III (1023–1359). Budapest 1997–2008.
- ESZTJKV Az esztergomi székeskáptalan jegyzőkönyve. Registrum capituli cathedralis ecclesiae Strigoniensis (1500–1502, 1507–1527). Közzéteszi: Solymosi László. Budapest 2002.
- FEDELES 2005. FEDELES TAMÁS: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). Tanulmányok Pécs történetéből 17. Pécs 2005.
- GYÖRFFY 1983. GYÖRFFY GYÖRGY: Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registruma. *Századok* 117 (1983). 1103–1134.
- KÁLLT A nagykállói Kállay család levéltára. (Az oklevelek és egyéb iratok kivona-

³⁵ Bertalan tordai és Gerendi Saul tordai főesperességéről vagy Pál apoldi plébániájáról a káptalan érdekében végzett tevékenység (ügyvédekés birtokperben, oklevél átírása, stb.) során szerzünk tudomást (EOKM I. 328, 440. sz.; DF 277193), van úgy, hogy akkor sem: Bertalant 1276-ban csak dékánnak mondják, s csak a századok 1277. januárjában végrehajtott gyulafehérvári pusztításakor tudjuk meg, hogy épp a küüllői főesperességet töltötte be (EOKM I. 345, 349. sz.). Éliás hunyadi és Gergely szolnoki főesperességére csak az 1309. évi püspökválasztási jegyzőkönyv világít rá (MONVAT I/2. 157–159). A párhuzamosan viselt tisztség következetesen való jelzése csak 1313-ban került bevezetésre a káptalani írásműhelyben: Benedek dékán április 27-én jelző nélküli, május 29-én viszont már kolozsvári plébánosként szerepel (EOKM II. 207–208. sz.).

³⁶ Dékansága idején Pál apoldi és Benedek kolozsvári plébános, továbbá „Székely” János biztosan csak meszterkanonok volt, ahogy – amennyiben azonosításunk helyes – Krakkói Miklós és Alvinci János is. Így dékáni éveik aránya (14,8–37 %) meghaladta a később tapasztalt 12%-nyit.

- p>
- tai.) Szerk. Szentpétery Imre. I–II. (1224–1386). Budapest 1943. (A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság kiadványai 1–2. sz.)
 KNAUZ 1866. KNAUZ NÁNDOR: Balbi Jeromos, II. Lajos tanára. *Magyar Sion* 4 (1866) 244–261., 321–327.
 KOLLÁNYI 1901. KOLLÁNYI FERENC: Visitatio capituli E. M. Strigoniensis anno 1397. *Történelmi Tár* 1901. 71–106., 239–272.
 KÖBLÖS 1994. KÖBLÖS JÓZSEF: Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12. Budapest 1994.
 KRISTÓF 2008. KRISTÓF ILONA: A váradi káptalan személyzete 1440–1526 között, Debrecen 2008. (PhD-tézis, kézirat).
 MÁLYUSZ 1971. MÁLYUSZ ELEMÉR: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest 1971.
 MONVAT Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár. I/1. *Collectorum Pontificorum in Hungaria*. Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375. (Fejérpataky László bevezető tanulmányával.) Bp. 1887. I/2. *Acta legationis cardinalis Gentilis*. Gentilis bíbornok magyarországi követségének okiratai 1307–1311. (Pór Antal bevezető tanulmányával.) Budapest 1885. [reprint: 2000.]
 SOLYMOSI 1992. SOLYMOSI LÁSZLÓ: Az egri káptalan dékánválasztási statútumai. *Levéltári Közlemények* 63 (1992) 137–156.
 TELOKL Codex diplomaticus sacri Romani imperii comitum familiae Teleki de Szék. A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. Szerk. Barabás Samu. I–II (1206–1526). Budapest 1895.
 UB ZIMMERMANN, FRANZ – WERNER, CARL – MÜLLER, GEORG – GÜNDISCH, GUSTAV – GÜNDISCH, KONRAD: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII (1191–1486). Hermannstadt, Bukarest 1892–1991.

FÜGGELÉK³⁷

Név	Párhuzamos tisztség	Kimutatható hivatalvi- selés	Eszmei hivatalvise- lés
³⁸ Kázmér mgr (1–2.)	?	1268.s.d.–1269.s.d. ³⁹	1267.XII–1269.XII?
.....
Bertalan (1.)	tordai fesp	1274.VI.25 előtt ⁴⁰	[1270–1272]??
.....
Bertalan (2.)	küküllői fesp	1276.[IX.14. előtt] ⁴¹	1275.XII–1276.XII?
.....
Marcell	?	1286.[III.19.k] ⁴²	1285.XII–1286.XII
(Alvinci?) János (1.)	-	1287.s.d. ⁴³	1286.XII–1287.XII
Pál	<i>apoldi plb</i>	1288.X.27 ⁴⁴	1287.XII–1288.XII
András (1.)	?	1289.s.d. ⁴⁵	1288.XII–1289.XII
?	?	-	1289.XII–1290.XII
Péter mgr (1.)	?	1291.VIII.4–1291.s.d. ⁴⁶	1290.XII–1291.XII
Gerendi Saul mgr	[tordai fesp]	1291.s.d.–1292.s.d. ⁴⁷	1291.XII–1292.XII
András (2.)	?	1292.s.d. ⁴⁸	1292.XII–1293.XII
Péter mgr (2.)	kolozsi fesp	1294.s.d. ⁴⁹	1293.XII–1294.XII
?	?	-	1294.XII–1295.XII
András (3.)	?	1296.s.d. ⁵⁰	1295.XII–1296.XII
?	?	-	1296.XII–1297.XII
(Krakkói?) Miklós (1.)	-	1298.II.23–X.13 ⁵¹	1297.XII–1298.XII
(Alvinci?) János (2.)	-	1299.III.27 ⁵²	1298.XII–1299.XII
Éliás mgr (1.)	?	1300.VII.1 ⁵³	1299.XII–1300.XII
[Demjén nb?] Benedek	?	1301.X.20 ⁵⁴	1300.XII–1301.XII
„Székely” János (1.)	-	1302.IX.4 ⁵⁵	1301.XII–1302.XII
(Krakkói?) Miklós (2–4.)	-	1303.III.7–1305.XI.25 ⁵⁶	1302.XII–1305.XII

³⁷ Rövidítések: f = fia, fesp = főesperes, éneklők = éneklőkanonok, k = körül, mgr = magister, nb = nembeli, örkk = örkanonok, plb = plébános.

³⁸ A Miklós dékánkanonokot említő 1268. évi oklevél minden bizonnyal hamisítvány (lásd EOKM I. 272. sz.).

³⁹ EOKM I. 270–271., 279. sz.

⁴⁰ EOKM I. 328. sz. (A jelzett időpontban már csak volt dékán).

⁴¹ EOKM I. 345. sz.

⁴² EOKM I. 422. sz.

⁴³ EOKM I. 432. sz.

⁴⁴ EOKM I. 440. sz.

⁴⁵ EOKM I. 456. sz.

⁴⁶ EOKM I. 485., 488–489., 491. sz.

⁴⁷ EOKM I. 495–496., 510–511. sz.

⁴⁸ EOKM I. 512. sz.

⁴⁹ EOKM I. 531–532. sz.

⁵⁰ EOKM I. 555–557. sz.

⁵¹ EOKM I. 433. sz. (Az oklevél dátuma – épp archontológiai okokból – 1298-ra helyesbítendő), 573. sz.

⁵² EOKM I. 576. sz. Az 1299. IX. 21-i oklevél méltóságsorát nem vettük figyelembe, mert hibásan nevezi meg az örkanonokot (EOKM I. 584. sz.), így gyanú alá esik.

⁵³ EOKM I. 595–596. sz.

⁵⁴ EOKM II. 9. sz.

⁵⁵ EOKM II. 18. sz.

⁵⁶ AOKLT I. 361. sz.; EOKM II. 48. sz.

Gergely (1–2.)	[szolnoki fesp]	1306.XI.18–1307.XI.1 ⁵⁷	1305.XII–1308.V.1?
?	?	-	1308.V.1–1309.V.1?
Éliás mgr (2.)	hunyadi fesp	1309.VII.19–24 ⁵⁸	1309.V.1–1310.V.1?
?	?	-	1310.V.1–1311.V.1
Gergely (3.)	[szolnoki fesp]	1311.V.7–1312.IV.19 ⁵⁹	1311.V.1–1312.V.1
„Székely” János (2.)	-	1312.VIII.28– 1312.XI.11 ⁶⁰	1312.V.1–1313.V.1
Benedek (1.)	<i>kolozsvári plb</i>	1313.IV.27–V.29 ⁶¹	1313.V.1–1314.V.1
?	?	-	1314.V.1–1315.V.1
?	?	-	1315.V.1–1316.V.1
?	?	-	1316.V.1–1317.V.1
Adorján mgr (1.)	kézdi fesp	1317.VI.29–VII.8 ⁶²	1317.V.1–1318.V.1
Miklós mgr (1–2.)	tordai fesp	1318.V.21–1320.III.26 ⁶³	1318.V.1–1320.V.1
Péter mgr	szolnoki fesp	1320.VI.2 ⁶⁴	1320.V.1–1321.V.1
Domokos (1–2.)	dobokai fesp	1321.V.1–1323.II.1 ⁶⁵	1321.V.1–1323.V.1
Adorján mgr (2.)	kézdi fesp	1323.V.5–1324.III.14 ⁶⁶	1323.V.1–1324.V.1
Benedek (2.)	<i>kolozsvári plb</i>	1324.X.9–1325.IV.20 ⁶⁷	1324.V.1–1325.V.1
Pál mgr (1.)	ugocsai fesp	1325.V.30–XII.6 ⁶⁸	1325.V.1–1326.V.1
„Szőke” János mgr	ózdai fesp	1326.XII.10 ⁶⁹	1326.V.1–1327.V.1
Salamon mgr (1–2.)	hunyadi, ill. tordai fesp	1327.V.10–1329.IV.10 ⁷⁰	1327.V.1–1329.V.1
Pál mgr (2.)	krasznai fesp	1329.VII.27–1330.IV.24 ⁷¹	1329.V.1–1330.V.1
[Szentgyörgyi?] István (Lőrinc f)	<i>piáni plb</i>	1330.VI.8 ⁷²	1330.V.1–1331.V.1
Adorján mgr (3.)	kézdi fesp	1331.V.17–1332.IV.10 ⁷³	1331.V.1–1332.V.1
?	?	-	1332.V.1–1333.V.1
Salamon mgr (3.)	tordai fesp	1334.II.17 ⁷⁴	1333.V.1–1334.V.1
Gyalui Miklós mgr (1– 2.)	hunyadi fesp	1334.VII.4–1336.IV.8 ⁷⁵	1334.V.1–1336.V.1
Adorján mgr (4.)	kézdi fesp	1336.IX.23–X.18 ⁷⁶	1336.V.1–1337.I
üresedés		1337.I.13 ⁷⁷	

⁵⁷ EOKM II. 52., 71. sz.

⁵⁸ MONVAT I/2. 170., 159.

⁵⁹ EOKM II. 184., 197. sz.

⁶⁰ EOKM II. 201–202. sz.

⁶¹ EOKM II. 207–208. sz.

⁶² EOKM II. 276., 278. sz.

⁶³ EOKM II. 294., 361. sz.

⁶⁴ EOKM II. 370. sz.

⁶⁵ AOKLT VI. 109. sz.; EOKM II. 448. sz.

⁶⁶ EOKM II. 452., 478. sz.

⁶⁷ EOKM II. 506., 516. sz.

⁶⁸ EOKM II. 520., 546. sz.

⁶⁹ EOKM II. 579. sz.

⁷⁰ EOKM II. 593., 644. sz.

⁷¹ EOKM II. 657., 674. sz.

⁷² EOKM II. 678. sz.

⁷³ EOKM II. 704–705., 746. sz.

⁷⁴ EOKM II. 796–797. sz.

⁷⁵ EOKM II. 814., 891. sz.

⁷⁶ EOKM II. 907., 912. sz.

⁷⁷ EOKM II. 921. sz.

Pál mgr (3–5.)	krasznai fesp	1337.X.10–1340.III.3 ⁷⁸	1337.I–1340.V.1
Adorján mgr (5–6.)	kézdi fesp	1340.VII.11–1341.IX.5 ⁷⁹	1340.V.1–1342.V.1
Salamon mgr (4.)	tordai fesp	1343.IV.3 ⁸⁰	1342.V.1–1343.V.1
Óbudai Bulcsú mgr	szatmári fesp	1344.III.17–18 ⁸¹	1343.V.1–1344.V.1
[Gyalui?] Miklós mgr (3–4.)	kolozsi fesp	1344.VI.3–1346.V.5 ⁸²	1344.V.1–1346.V.1
„Nagy” László mgr	-	1347.I.13–III.21 ⁸³	1346.V.1–1347.V.1
[Gyalui?] Miklós mgr (5–7.)	kolozsi fesp	1347.VI.20–1349.XII.15 ⁸⁴	1347.V.1–1350.V.1
Péter (1.)	kézdi fesp	1351.I.4–II.7 ⁸⁵	1350.V.1–1351.V.1
Benedek (1–2.)	- , éneklők	1351.V.8–1353.IV.7 ⁸⁶	1351.V.1–1353.V.1
[Gyalui?] Miklós mgr (8.)	kolozsi fesp	1353.V.30–XII.13 ⁸⁷	1353.V.1–1354.V.1
Benedek (3.)	éneklők	1354.VIII.28 ⁸⁸	1354.V.1–1355.V.1
[Gyalui?] Miklós mgr (9–10.)	kolozsi fesp	1355.XI.7–1357.III.3 ⁸⁹	1355.V.1–1357.V.1
László mgr	hunyadi fesp	1357.VIII.27–1358.III.24 ⁹⁰	1357.V.1–1358.V.1
Miklós mgr (György f) (1.)	szolnoki fesp	1358.VII.7 ⁹¹	1358.V.1–1359.V.1
Borsa nb László mgr (1.)	telegdi fesp	1359.V.19–1359.IX.17 ⁹²	1359.V.1–1360.V.1
Miklós mgr (György f) (2.)	szolnoki fesp	1360.XII.30 ⁹³	1360.V.1–1361.V.1
Borsa nb László mgr (2.)	dobokai fesp	1361.VII.17 ⁹⁴	1361.V.1–1362.V.1
Péter mgr (2.) ⁹⁵	kézdi fesp	1362.V.26 ⁹⁶	1362.V.1–1363.V.1
Szécsi Miklós (Simon/ Salamón f)	ózdai fesp	1362.XI.11 ⁹⁷	
„Tót” Tamás mgr (1.)	hunyadi fesp	1363.XII.9 ⁹⁸	1363.V.1–1364.V.1
üresedés		1364.IV.30 ⁹⁹	
?	?	-	1364.V.1–1365.V.1
Miklós mgr (György f)	szolnoki fesp	1365.VIII.1–1367.I.13 ¹⁰⁰	1365.V.1–1367.V.1

⁷⁸ EOKM II. 956., III. 9. sz.⁷⁹ EOKM III. 24., 70. sz.⁸⁰ EOKM III. 124. sz.⁸¹ EOKM III. 190., 192. sz.⁸² EOKM III. 204., 329. sz.⁸³ EOKM III. 367., 373. sz.⁸⁴ EOKM III. 398., 550. sz.⁸⁵ EOKM III. 582., 590. sz.⁸⁶ EOKM III. 604., 710. sz.⁸⁷ EOKM III. 718., 737. sz.⁸⁸ EOKM III. 763. sz.⁸⁹ EOKM III. 815., 892. sz.⁹⁰ EOKM III. 949., 999. sz.⁹¹ EOKM III. 1027. sz.⁹² EOKM III. 1073., 1088. sz.⁹³ DocROMHist C, XI. 591.⁹⁴ DL 96380.⁹⁵ Alighanem még hivatalviselése alatt meghalt.⁹⁶ DocROMHist C, XII. 78.⁹⁷ DocROMHist C, XII. 109.⁹⁸ DocROMHist C, XII. 197.⁹⁹ DL 97793.

(3–4.)			
Péter (1.)	kolozsi fesp	1367.X.12 ¹⁰¹	1367.V.1–1368.V.1
Borsa nb László mgr (3.)	dobokai fesp	1368.VIII.25 ¹⁰²	1368.V.1–1369.V.1
Miklós mgr (György f) (5.)	szolnoki fesp	1369.XI.4–9 ¹⁰³	1369.V.1–1370.V.1
„Tót” Tamás mgr (2.)	hunyadi fesp	1370.VI.3–1371.III.20 ¹⁰⁴	1370.V.1–1371.V.1
Péter (2.)	kolozsi fesp	1371.X.4–1372.V.2 ¹⁰⁵	1371.V.1–1372.V.1
Borsa nb László mgr (4.)	dobokai fesp	1372.V.23–1372.VI.1 ¹⁰⁶	1372.V.1–1373.V.1
László mgr (András f) (1–2.)	<i>segesdi plb</i>	1373.V.1–1375.III.14 ¹⁰⁷	1373.V.1–1375.V.1
?	?	-	1375.V.1–1376.V.1
Péter (Lőrinc f) (1.)	örkk	1377.I.18 ¹⁰⁸	1376.V.1–1377.V.1
üresedés		1377.V.3 ¹⁰⁹	
László	-	1377.VI.16–VIII.22 ¹¹⁰	1377.V.1–1378.V.1
László	<i>igeni plb</i>	1378.XI.22–1379.IV.17 ¹¹¹	1378.V.1–1379.V.1
Péter (3–5.)	kolozsi fesp	1379.IX.24–1382.I.16 ¹¹²	1379.V.1–1382.V.1
üresedés		1382.V.4 ¹¹³	
Péter (6.)	kolozsi fesp	1382.VII.9–XII.5 ¹¹⁴	1382.V.1–1383.V.1
Péter (Lőrinc f) (2–4.)	örkk	1384.I.13–1386.V.1 ¹¹⁵	1383.V.1–1386.V.1
Péter (7.)	kolozsi fesp	1386.IX.20 ¹¹⁶	1386.V.1–1387.V.1

¹⁰⁰ DL 30665 (ld. még DL 36543 is); DocRomHist C, XIII. 309.

¹⁰¹ DL 36908.

¹⁰² DocRomHist C, XIII. 542.

¹⁰³ DL 30702; KÁLLT II. 1631. sz.

¹⁰⁴ DocRomHist C, XIII. 780., XIV. 13.

¹⁰⁵ DocRomHist C, XIV. 82., 200.

¹⁰⁶ DocRomHist C, XIV. 222., 219.

¹⁰⁷ DocRomHist C, XIV. 360., 542.

¹⁰⁸ DocRomHist C, XV. 109.

¹⁰⁹ DocRomHist C, XV. 173.

¹¹⁰ DocRomHist C, XV. 254., 311.

¹¹¹ DocRomHist C, XV. 514., 548.

¹¹² DocRomHist C, XV. 636.; DF 278743.

¹¹³ TELOKL I. 203.

¹¹⁴ UB II. 558., 559.; DF 255011.

¹¹⁵ UB II. 586.; Szeben v lt, Nemesi iratok nr. 2.

¹¹⁶ TELOKL I. 215. = UB II. 607.

Az egyszerű ember mindennapjai Zsigmond herceg számadásainak tükrében

Jagelló Zsigmond herceg budai számadásai, mint azt néhány korábbi tanulmányban¹ igyekeztünk szemléltetni, igen gazdagok művelődéstörténeti adatokban. Jelen írásomban ebből a gazdagságból merítve azt vázolom fel, milyen lehetett az egyszerű ember élete Budán, Zsigmond herceg udvarában.

Legelőször is tisztáznom kell, mit értek az „egyszerű ember” fogalma alatt. Krzysztof Szydlowiecki az udvarmester, az udvarnokok és a kamarások természetesen nem tartozhatnak az említett fogalomba. Egyházi személy volta miatt nem sorolom ide Miklós papot sem. Az udvari bolondot pedig azért nem, mert folyamatos és személyes kapcsolatban állt Zsigmonddal. Emiatt, valamit sajátos feladata okán is, sok szempontból kivételes helyzetben volt.² Az udvarban élő többi személyt azonban, úgy gondolom, célszerű ez alkalommal vizsgálódásunkba bevonni.

A vizsgált személyek

A forrás kifizetésekről³ tanúskodó bejegyzései alapján a következő kategóriákat lehet elkülöníteni: Első csoportjukat a forrás *artifices*-nek nevezi. Ide tartoznak: borbély, szűcs, kovács, varga, és a lengyel szóval nevezett *plathnyerz*, vagyis fegyverműves. Az ő feladatuk magától értetődően szakmájuktól függően eltérő.

A második csoport a lengyelül *byk*-nek nevezett szolgálószemélyzet, a harmadik a *laicellus*-nak nevezett apródok. A számadásokban csoportonként elkülönítve szerepelnek a trombitások, szakácsok, sáfárok, lovászok, fullajtárok, kocsisok. Az *officiati*-nak titulált személyeket is bevontam a vizsgált személyek körébe, forrásunk a kenyérsztót, fürdőszolgát, vadászt, orvost, ellenőrt, kocsiőrt, abrakosztót sorolja ide.

A sort a szolgálkkal zárom, akikre a legegyszerűbb, legkevesebb felelősségteljes feladatokat bízta, a legkevesebb bérért. Őket a forrás etnikumukra utalva oroszokként emlegeti.

Jelen írásomban nem kívánok a létszám pontosabb elemzésébe bocsátkozni, inkább a felsorolt személyzet feladatait, életkörülményeit, ismertetem.

Artifices

Széles körben ismert tény, hogy a vizsgált időszakban a hajvágás és borotválás mellett a borbély⁴ másik fő feladatköre a seborvoslás, érvágás és foghúzás műveleteire terjedt ki. Nincs ez másképp Zsigmond udvarában sem. Sőt, az arányok igen erőteljesen a gyógykezelések javára billennek a kozmetikai műveletekkel szemben. Szintén érdemes megemlíteni, hogy a borbély tevékenységével kapcsolatos bejegyzések sűrűbben fordulnak elő, mint mászt mesteremberekével kapcsolatosak. Ennek oka nem az, hogy sok baleset történt, sokkal inkább az, hogy a borbélynak a szokott járandósága felett tiszteletdíjat is

¹ HOROGSZEGI 2005.; HOROGSZEGI 2007.; HOROGSZEGI-RÁBAI 2007.; RÁBAI-HOROGSZEGI 2005.; RÁBAI 2007.; RÁBAI 2009.

² A bolondnak a Jagelló udvarban betöltött szerepéről ld: SŁOWINSKI 1993.; WILSKA 1998. ill. ANTANAVIČIUS – PETRAUSKAS 2007. 44.

³ SZK. 62–66., 125–128., 145–151., 180–187., 208–211.

⁴ SZK. 25., 32., 37., 47., 59., 71., 78., 91., 104., 127., 135., 137., 171., 185., 199.

fizettek, és ezt bevezették a számadásokba, míg a többi mesterember a szokásos munkája után csak ritkán számíthatott ilyen juttatásra. A neki fizetett összegeket számlálva úgy tűnik, a borbély mestersége jobb megélhetést biztosított, mint a többi mesteremberé. Szombatonként elkísérte a herceget, hogy a szokásos fürdőzés alkalmával megborotválja, amikor azonban Zsigmondnak eret kellett vágatnia, a királyi borbélyért küldtek,⁵ akinek I arany tiszteletdíjat fizettek. Az udvar többi tagjának érvágását viszont Zsigmond borbélyja végezte. Az udvari bolond vette igénybe leggyakrabban a borbély szépművészeti szolgáltatásait,⁶ míg sérülések leggyakrabban a lovászokat és a kocsisokat érték.⁷

A kovács⁸ tevékenysége kevesebb érdekességet tartogat számunkra. A hozzá köthető bejegyzések döntő többsége szén és vas, illetve patkószegek beszerzéséről tanúskodik. A maradékból az állapítható meg, hogy a kovács munkája főként a lovak patkolásából, és a lószerszámok karbantartásából állott. Másik fő feladatkörét a járművek vasalatainak karbantartása, és az újonnan vásárolt szekerek összerakása jelenti.⁹ Egyéb vasmunkákkal csak elvétve találkozhatunk a forrásban.¹⁰ A kovács bérének megállapítását segíti egy bejegyzés, amely egyszerre adja meg a kifizetett összeget, és a fizetett időtartam hosszát is. Ennek tanúsága szerint járandósága negyedévre 5 forint volt.¹¹ Más bérezésről szóló bejegyzések általában csak a kifizetett összeget adják meg.

A varga¹² feladata sem tartogat különösebb meglepetéseket számunkra, ruhákat, huzatokat, lábszárvédőket, cipőket varrt. Talán érdemes kiemelni, hogy a forrásban egy alkalommal női varga¹³ is megjelenik, aki ingeket készített Zsigmondnak.

A szücs,¹⁴ szokásos munkáján felül, némi plusz pénzért olykor a herceg drágább ruhadarabjainak szellőztetését, kitergetését végezte.¹⁵ Foglalkoztatottsága leginkább akkor nőtt meg, amikor Zsigmond elhagyta Budát, és hazatért Krakkóba. A késő őszi időjárás miatt ugyanis megnőtt a meleg ruha keletje, és a szolgálégynek báránybőrrel bélelt felöltőtől kezdve mindenféle prémes holmit az ő feladata volt elkészíteni.¹⁶

A fegyverművest éppen csak megemlítem, hiszen összesen két bejegyzés tanúskodik arról, hogy az udvarban szolgált.¹⁷

Coci

A szakácsok¹⁸ kellemes helyzetben voltak az udvartartáson belül. Nem csak azt értem ez alatt, hogy könnyen juthattak nagyobb, vagy jobb minőségű porcióhoz, – erre nem utal a forrás, de a dolgok természetéből következtethető – hanem inkább azt, hogy felelősséggel járó, bizalmi pozíciójuk révén könnyen előnyhöz juthattak. Többször megesett,

⁵ Szk. 104.

⁶ Szk. 42., 59., 71., 133.

⁷ Szk. 32., 36., 37., 78., 122.

⁸ Szk. 19–21., 29., 39., 44., 49., 64., 73., 74., 79., 81., 90., 94., 107., 120., 135., 142–145., 162., 172., 185., 192., 195., 203.

⁹ Szk. 135.

¹⁰ Szk. 21.

¹¹ Szk. 64.

¹² Szk. 31., 60., 65., 72., 161., 179., 185., 199.

¹³ Szk. 31.

¹⁴ Szk. 26., 32., 33., 52., 68., 105., 149., 185., 200–202.

¹⁵ Szk. 32., 52., 105.

¹⁶ Szk. 137., 149.

¹⁷ Szk. 19., 216.

¹⁸ Szk. 32., 42., 81., 83., 94., 102., 122., 150., 184., 198., 203.

hogy valamilyen ingyencséggel kedveskedtek a hercegnek, és ezért jutalmat kap-tak.¹⁹ A konyha személyzete 1502-ben 7 főből állt, ezek közül ketten kaptak 3 forintot, és öten 2 forintot, egy kifizetés alkalmával,²⁰ azaz feladataikban, felelősségükben, helyeseb-ben: rangban, valamelyest különböztek egymástól.

Bikowie

A következő vizsgált csoport a *byk*-nek nevezett szolgálóké. Feladataik nem válnak el élesen a *laicellus*-ként emlegetett csoport tevékenységi körétől, de utóbbiak keve-sebb fizetést kaptak, és a forrás is következetesen különválasztja a két csoport tagjait. A kérdés vizsgálatát itt is nehezíti az a körülmény, hogy a szokásos munkáikról nem készült feljegyzés, hiszen mindez nem járt plusz kiadással.

A szolgálók esetében volt egy olyan köre a feladatoknak, amelyet mindannyian el-vegeztek, ha szükség volt rá, ezek: különféle dolgok vásárlása, kisebb javítások, illetve a legkülönfélébb apró szolgáltatások kifizetése, melyeket utólag vezettek be a számadás-könyvbe. Pénz is volt tehát rájuk bízva. Ezeken a feladatokon belül bizonyos specia-lizálódás is megfigyelhető. Ilyen például az idősebb Mazurek²¹ esete, aki sokkal több javí-tást végzett, mint a többi szolgáló. Smolik²² főként a szegényeknek tett adományokat adta át. Choczymowski²³ főleg a javításokért járó pénzüsszegek kifizetésével foglalkozott, illet-ve a takarításért, és mosatásért járó fizetéssel. Balyczky²⁴ tevékenysége szerteágazóbb, fizetett sörért és borért, pénzügyekkel kapcsolatos futárszolgálatot is végzett, valamint több ízben ő adta át a szórakoztatásért járó adományt.

Laicelli

Mint fentebb említettem, az ő tevékenységük nem tért el élesen az előbbiektől (*byk*). Ők is végeztek javításokat, az ifjabb Mazurek²⁵ főként a herceg tunikáinak javításá-ban jeleskedett, és következetesség figyelhető meg abban is, hogy ő adta át Zsigmondnak a különféle játékokhoz – kocka, golyó, pörgettyű – szükséges kisebb össze-geket. Ennek a csoportnak a tagjai végezték a hercegi ruhatár rendben tartásának egyes feladatait, olykor a szobához való füstölő vásárlását, illetve egyikük hordozta a herceg számszerűjét vadászat alkalmával.²⁶

Officiati

A szolgálattevők ezen csoportjába tartozik Péter vadász, Czys visitator, Schidor fürdőszolga, Cristoff kenyérosztó, Drya kocsiőr, és az orvos, másként doctor medicus. Utóbbi háromnak²⁷ csak a létezéséről tudunk, illetve a titulusukból következtethetünk a tevékenységükre.

¹⁹ Szk. 32., 81.

²⁰ Szk. 184.

²¹ Szk. 21., 25., 29., 34., 37., 38., 43., 47., 50., 54., 55., 68., 71., 76., 80., 86., 92., 100., 101., 109., 110., 126., 148., 178., 183.

²² Szk. 25., 27., 28, 30, 37, 41, 49., 52., 61., 80., 83., 86., 87., 90., 94., 102., 105., 109., 120., 126., 131., 148., 183., 217.

²³ Szk. 25., 26., 33., 34., 42., 45., 51., 55., 61., 66., 72., 79., 86., 94., 99., 105., 120., 123., 136., 137., 143., 156., 169., 183.

²⁴ Szk. 20., 25., 37–39., 45., 47., 52., 55., 60., 68., 73., 76., 78–81., 83., 86., 93., 98–101., 109., 119., 121., 148., 203., 205.

²⁵ Szk. 24., 30., 31., 34., 37., 54., 67., 72., 80., 87., 93., 137., 148., 167., 172., 179. 183., 196.

²⁶ Szk. 107.

²⁷ Szk. 186.: orvos; 42., 65., 127., 147., 165., 186., 196., 198., 199., 200.: kocsiőr; 146., 186.: kenyérosztó.

Péter, a vadászaton kívül egy alkalommal tetten érhető levélkézbesítés közben is.²⁸ A szokásos bérezésén felül általában golyókra, kanócra és löporra²⁹ kapott pénzt, illetve egyszer azért is fizetett egy helyi lakosnak, hogy vezesse őt a lelőni kívánt madarakhoz.³⁰ A rá költött összegek általában megtérültek, egy alkalommal annyi hattyút lőtt, hogy kocsi kellett érte küldeni.³¹

Czys³² ellenőr mindig akkor jelenik meg a számadásokban, amikor a herceg szobájával kapcsolatos kiadás merül fel. Füstölőt, fehér gyertyát vásárol, ablakot javíttat. Ezen kívül nagyon gyakran vásárolt kendert. Hogy mihez volt szükséges ez, nem derül ki egyértelműen, a kendert utazások előtt kényes tárgyak becsomagolásánál használták, de lehetséges, hogy a huzatos rések eltömítéséhez ill. egérlyukak betöméséhez is ezt használták. Rágcsálóproblémájuk biztosan volt, mert fellelhető egérfogóra kiadott összeg is.³³

Schidor,³⁴ a fürdőszolga vásárolta a szappant a fürdéshez, valamint rendszeresen fürdette Zsigmond kedvenc kutyáját, Byeliczek-et, aki, mint a nevéből valószínűsíthető, fehér volt. A kutya általában hetente, kéthetente vett kényeszerű szappanos fürdőt.

A sorban utoljára kerülnek megemlítésre a legegyszerűbb munkát végzők. Őket a forrás orosz-nak nevezi, utalva ezzel származásukra. Az ő feladataik³⁵ a következők voltak: vízfordás a főzéshez, takarításhoz, fürdőhöz, jégfordás a bor hűtéséhez, fürdő előkészítése, ha pedig a herceg szombatonként nyilvános fürdőbe ment, akkor ők erősítették fel a lepedőket, amivel Zsigmondtól elkülönítették a többieket. Takarítottak, apróbb beszerzéseket intéztek, fát hordtak, és általában minden cipekedéssel járó munkát ők végeztek. Ők takarították és fűtötték be a kályhákat is.

Jövedelem

Nehezen állapítható meg, hogy az egyes személyek mekkora időtartamra, mennyi fizetést kaptak. Az is bonyolítja a helyzetet, hogy amikor a herceg útra kelt, előtte mindig kifizette az udvartartás tagjait, és attól függően, hogy mennyi idő telt el a legutóbbi fizetés óta, az összegek mindig váltakoznak. Mindazonáltal az egész budai számadáskönyv adatait együtt vizsgálva kibontakozik egy többé-kevésbé világos kép. Jelen tanulmány keretei nem engedik a számok aprólékosabb elemzését, így megelégszünk azzal, hogy az udvartartás különböző csoportjait fizetésük nagysága szerint sorba állítjuk. Az eddig vizsgált csoportok közül a mesteremberek, trombitások és a szakácsok tartoznak az első fizetési kategóriába. Őket követi kis lemaradással a *byk*-nek nevezett szolgálók csoportja, velük nagyjából egy kategória a lovászok és kocsisoké, valamint a vadász, a visitator, és a fürdőszolga. Utánuk az apródok következnek, a sor legvégén az orosz-ok csoportja áll.

A rendszeres bérezésen kívül egyéb juttatások is jártak az udvar tagjainak. Mint tudjuk, az egész hercegi udvart Ulászló tartotta fenn, így a vizsgált csoportok szállásáról és élelmiszerrel való ellátásáról is a király gondoskodott, sáfárjain keresztül. Olykor megesett, hogy az ellátás nem volt megfelelő, ilyen esetben Zsigmond gondoskodott a pótlásáról.³⁶

²⁸ Szk. 113.

²⁹ Szk. 88., 101., 171.

³⁰ Szk. 196.

³¹ Szk. 103.

³² Szk. 26., 29., 32., 41., 42., 118., 123., 127., 132., 147., 157., 166., 173., 185., 195., 198., 201.

³³ Szk. 78., 118., 132., 141., 142., 173., 193., 195., 198., 201., 205. – kender; 78. – egérfogó

³⁴ Szk. 24., 26., 42., 45., 55., 65., 91., 96., 102., 109., 115., 127., 147., 170., 172., 173., 186.

³⁵ Szk. 19., 21., 23., 25., 28., 30., 34., 35., 42., 44., 45., 46., 47., etc. passim

³⁶ Szk. 37., 42., 98.

A ruházkodás kérdésköre a forrás természetéből következően szorosan összefügg a bérek és juttatások kérdéskörével, így ezt a kérdést is e helyen tárgyalom: a *calceus*-nak nevezett lábbelire adott pénzösszegek nagyon gyakran szerepelnek a bejegyzések között.³⁷ Ez arra utal, hogy igen gyenge minőségű lehetett. Ezen kívül rendszeresen kaptak pénzt ingre.³⁸ Előfordult, hogy valakinek tönkrement az inge, így kénytelen volt félmeztelenül megjelenni.³⁹ Ilyenkor soron kívüli pénzösszeggel oldották meg a helyzetet. Rendszeresen kaptak egyéb ruhára való pénzt is. Legtöbbször pénzt, olykor ruhaanyagot is.⁴⁰ A lovászok munkaruházatának számító erős bakancsot és bőr lábszárvédőt szintén a herceg biztosította.⁴¹ A budai számadásokban ugyan nem esik szó róla, de Sándor litván nagyfejedelem számadásai alapján nem tűnik merész kijelentésnek, hogy az udvarban szolgálók bizonyos csoportjai uniformist hordtak.⁴²

A járandóság része volt a bor fejadag is. Erre vonatkozó utalásaink korlátozottak, mert szintén a királyi sáfár utalta ki, olykor megesett azonban, hogy elmulasztotta, vagy rossz minőséget adott, ilyenkor Zsigmond fizetett pénzt a bor helyett, vagy bort vásároltatott, és azt osztották ki. A boradag növelése egyfajta kárpótlásként is használatos volt. A krakkói hazautazás közben gyakran történtek rendkívüli események, mint például keréktörés, szekér vízbeesés. Ilyenkor a menet haladt tovább, és a szekeret a hideg éjszakában őrzők, akik a javítás után sokkal később értek a szálláshelyre, extra fejadagot kaptak, olykor kisebb pénzösszeget is.⁴³

Nem éppen juttatás, de anyagi haszon volta miatt ide kívánczik az újívi ajándékozás szokása. Az udvarban szolgálók a herceg elé járultak, és köszöntötték, akiknek képessége volt hozzá, énekkel, trombitajátékkal, fúvós hangszerrel, az orgonista orgonajátékkal, ő pedig ajándékként pénzt adott nekik.⁴⁴

Szintén nem járandóság volt, de az úr, szolgájához való szolidaritását példázza az a néhány eset, amikor Zsigmond kezességet vállalt némely emberéért, vagy pénzt ad nekik, szorult anyagi helyzetükre való tekintettel.⁴⁵

Higiénia, táplálkozás, betegség, halál

Az ezekkel kapcsolatos kiadásokon keresztül a korabeli szociális gondoskodás egy aspektusa figyelhető meg. A betegek orvosságát, a borbély által végzett gyógykezelést, a kezeléshez szükséges eszközöket a herceg biztosította. Halál esetén a temetéshez is hozzájárult.⁴⁶ Példaként röviden bemutatnék egy esetet. 1500. április 6-án Wyrzbyata *laicellus* eltörte a lábát. A herceg parancsára fél forintot fizetnek kötözőanyagra, és vánkossra, a sérült testrész látásmasztásához. Április 8-án a borbély bekötözi a lábat, amiért a herceg 2 forintot fizet. Április 10-én Wyrzbyata negyed forintot kap kiadásai fedezésére. A követ-

³⁷ DIVÉKY 1914. 563. Szk. passim

³⁸ SZK. 19., 25., 35., 43., 50., 54., 71., 76., 86., 98., 102., 105., 113., 137., 158., 187., 196., 203., 220.

³⁹ SZK. 54., 85., 98., 113.

⁴⁰ SZK. 39., 95., 98., 148., 150.

⁴¹ SZK. 45., 49.

⁴² ANTANAVICIUS – PETRAUSKAS 2007. 46.

⁴³ SZK. 158., 159., 162., 163.

⁴⁴ SZK. 82., 83.

⁴⁵ SZK. 46., 68.

⁴⁶ SZK. Myedzyrzeczki: 35., 37., Mathusz: 46.; Péter vadász: 103–104., 143.; Jurek: 76.; Thurek: 32.; Temetés: 73.; 100., 106., 166., 174., 175.

kező bejegyzést július 14-én találjuk, amikor a lábat gyógyultnak nevezi a szöveg, és a borbély, ezúttal már egy másik, fél forintot kap.⁴⁷

Láthatjuk tehát, hogy a szöveg tanulmányozásával a gyógyuláshoz szükséges idő, és a vele járó költségek is megállapíthatók. A forrásadottságok általában nem ilyen szerencsések, legtöbbször csak egy alkalommal történik utalás a sérülésre és az ezzel járó kiadásra. A szöveg nem részletezi a sérülések fajtáit, olykor megjegyzi, hogy varrni kellett a sebet, vagy kötözni, egy alkalommal pedig lórúgásról⁴⁸ esik említés. A betegségekről általában nem lehet megállapítani, milyen fajták. A szavakból: *debilitabatur*, *morbidas*, *aegrotus*, *infirmabatur*, nem derül ki. A szifilisz azonban többször néven van nevezve. A betegség megtalálható a hercegi udvarban is. A herceg biztosan nem szenvedett a kórban.⁴⁹ Egy bejegyzésben azt olvashatjuk, hogy Zsigmond pénzt ad szifiliszos betegeknek, akik a városon kívül, a mezőn feküdtek.⁵⁰ Nem ismervén a kór terjedésének módját, feltehetőleg a betegek ilyenén elkülönítésével próbáltak védekezni a terjedés ellen.

Az egészségi viszonyok vizsgálatának sarkalatos pontja a tisztaság kérdése. A forrás nem említi, hogy a mi célcsoportunk tagjai is vettek volna fürdőt. Ez nem meglepő, hiszen ha fürdöztek is, akkor ez nem került be a hercegi számadásokba, így pusztán e forrás vizsgálatával ez a kérdés nem válaszolható meg. A bolond rendszeresen elkísérte Zsigmondot a fürdőbe, sőt, ezen alkalmakon kívül is gyakran fürdőzött,⁵¹ azt sincs okunk feltételezni, hogy a hercegi udvar elitje nem követte ura példáját, de ennek vizsgálata nem tartozik jelen tanulmányba.

A mindennapi életről alkotott képünk nem lehet teljes a táplálkozás vizsgálata nélkül. Ez alkalommal sajnos nem tehetjük ezt meg. A hercegi udvar ellátását, mint fentebb említettem, a király biztosította, így a számadáskönyvben erre vonatkozó adatok csak szórványosan találhatók, és mindig valami rendkívüli eseményhez kapcsolódnak. A királyi sáfár nem adott, rosszat adott, valaki megbetegedett, ezért külön porciót kapott, hogy megerősödjön.⁵² Ezzel szemben a számadások Krakói részében a táplálkozás nagyon jól vizsgálható.⁵³

A szegénység ekkoriban is az élet természetes velejárója volt. A számadásokban nagyon gyakran találkozhatunk betegeknek, szegényeknek, vagy szerzeteseknek adott kisebb-nagyobb összegekkel. Divéky Adorján a hercegről adott jellemrajzában jószívűségének tudta ezt be. Semmi okunk nincs kételkedni Zsigmond jószívűségében, de a képet árnyalnunk kell. Az alamiznaosztás elvárás is volt, ami arra hivatott, hogy reprezentálja a keresztény uralkodó együttérzését és gondoskodását a szerencsétlen sorsúak felé.⁵⁴ Rendszeresen adott alamiznát szombaton a fürdőbe menet, vagy onnan jövet.⁵⁵ A nagyobb egyházi ünnepek alkalmával, így pl. 1500. nagypéntekén csaknem 12 forint került így szétosztásra,⁵⁶ egy átlagos ló ára ekkor 10 forint volt. Gyakori az is, hogy szerzetesek ke-

⁴⁷ SZK. 27., 28., 47.

⁴⁸ SZK. 27.: kötözés, 32: sebvarrás, 122.: lórúgás.

⁴⁹ SZK. 32., 39., 41., RÁBAI KRISZTINA: Adalékok Zsigmond lengyel herceg számadásaihoz.

⁵⁰ SZK. 23., 144.

⁵¹ SZK. 21., 25., 31., 32., 33., 39., 44., 46., 47.

⁵² SZK. 28.

⁵³ Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawii, Rachunki Królewskie Syg. 29. 33. Mikrofilm Nr. 30541, 30546.

⁵⁴ ANTANAVIČIUS – PETRAUSKAS 2007. 45.

⁵⁵ SZK. 21., 23., 25., 26., 28., 30., 45., 46.

⁵⁶ SZK. 29.

resték fel otthonában énekel, csengettyűjátékkal, kisebb ajándékokkal, mely megkeresésre általában bőkezű adomány volt a válasza.⁵⁷

A kéregetések másik fajtája, a törökökkel függ össze. Több alkalommal találhatunk olyan bejegyzést, ahol valaki társai török fogságból való kiváltására kér adományt. Nem tisztem megítélni, mekkora bevétele származhatott ebből a törököknek, de ez a forrás megmutatja a tevékenység üzletszerű jellegét.⁵⁸

Szórakozás

Milyen szórakozások álltak rendelkezésre az udvarban szolgálóknak? Az előkelőbbek sakkkal, kártyával, kocka, golyó, vagy pörgettyűjátékkal mulatták az időt.⁵⁹ Feltételezhető, hogy az udvar alacsonyabb rangú tagjai is játszottak effajta játékokat, bár egyértelmű bizonyítékot nem szolgáltat a forrás. Ami viszont bizonyos: a farsang alkalmával különféle álruhákba öltözve szórakozott az udvar népe, lónak, császárnak, landsknehtnek⁶⁰ álcázták magukat. Gyakori szórakozás az éneklés, és zene, kardtánc, lándzsavívás.⁶¹ Több alkalommal keresték fel az udvart medvetáncoltató rutének, illetve mutatványosok, táncosok, zenészek, vagy éppen kutyát táncoltatók.⁶² A mulatozásnak olykor lerészegedés lehetett a vége. A forrás egy alkalommal megjegyzi, hogy az udvari bolond részegség miatt nem tudta urát elkísérni a fürdőbe.⁶³ Divéky Adorján egyenesen részegesnek titulálja őt, feltehetőleg az ő hatására Zolnay László is hasonló véleményének ad hangot.⁶⁴

Összefoglalásként megállapítható, hogy Zsigmond herceg számadásai bőségesen szolgáltatnak adatot a középkor végi udvari élet részleteinek megismeréséhez, akár ha az egyszerű embert tekintjük vizsgálódásunk célpontjának, akár – noha erről ez alkalommal nem esett szó – az udvari elit életét kívánjuk megismerni.

BIBLIOGRÁFIA

DIVÉKY 1914.	DIVÉKY ADORJÁN: Zsigmond lengyel herceg II. Ulászló udvarában, <i>Századok</i> 48. (1914) 449–463., 562–576.
HOROGSZEGI 2005.	HOROGSZEGI ZOLTÁN: Zsigmond lengyel herceg utazásai Magyarországon In: <i>Medieviztikai tanulmányok. A IV. Medieviztikai PhD konferencia</i> (Szeged, 2005. június 9–10.) előadásai. Szerk. Marton Szabolcs – Teiszler Éva. Szeged 2005. 35–44.
HOROGSZEGI 2007.	HOROGSZEGI ZOLTÁN: Egy számadáskönyv kultúrtörténeti vonatkozásai. In: <i>Medieviztikai tanulmányok 5. Az V. Medieviztikai PhD konferencia</i> (Szeged, 2007. június 7–8.) előadásai. Szerk. Halmágyi Miklós – Révész

⁵⁷ Szk. 20., 38., 42., 65., 111 etc. passim

⁵⁸ Szk. 109., 143., 175.

⁵⁹ Szk. 94., 50., 24., 109., 89., 90., 167.

⁶⁰ Szk. 21., 22.

⁶¹ Szk. 20.

⁶² Szk. kutyatáncoltató: 22.; zenész cigányok: 34., éneklő parasztok: 35., medvetáncoltatók: 36.

⁶³ Szk. 25.

⁶⁴ DIVÉKY 1914. 461., 462; VÖ: ZOLNAY 1974. 7. Divéky azonban részegségnek tekinti az esetet, amikor a bolond eltéved, és egy paraszt vezet haza, (Szk. 91.) amikor összetöri a kemencét a rajta levő edényekkel, (Szk. 54.) de azt is, amikor elveszíti az övét, (Szk. 169.) és mikor a fekvőhelyét javíttatják. (Szk. 166.) Ezeket az alkalmakat, különösen az utóbbi kettőt a részegséggel kapcsolatba hozni nem megalapozott. Ilyen alapon a herceg udvari káplánja is gyanús, ő ugyanis feltűnően sok alkalommal nem képes misézni "betegsége miatt". (Szk. 22., 25., 28., 35., 39., 40., 44., etc. passim.)

- Éva. Szeged 2007. 33–40.
- HOROGSZEGI–RÁBAI 2007. HOROGSZEGI ZOLTÁN–RÁBAI KRISZTINA: Medizingeschichtliche Hinweise eines Abrechnungsbuches. In: *Virus, Beiträge zur Sozialgeschichte der Medizin*. Wien 2007. 121–124.
- ANTANAVIČIUS–PETRAUSKAS 2007. DARIUS ANTANAVIČIUS–RIMVYDAS PETRAUSKAS (ed. and transl.): Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitu knygos (1494–1504). Vilnius 2007.
- RÁBAI–HOROGSZEGI 2005. RÁBAI KRISZTINA–HOROGSZEGI ZOLTÁN: Szemelvények Zsigmond lengyel herceg budai számadásaiból. *Documenta Historica*. 67. Szerk. Pándi Lajos. Szeged 2005.
- RÁBAI 2007. RÁBAI KRISZTINA: Jagelló Zsigmond számadásainak orvostörténeti tanulságai. In: *Medievisztikai tanulmányok*. 5. Az V. Medievisztikai PhD konferencia (Szeged, 2007. június 6–7.) előadásai. Szerk. Halmágyi Miklós–Révész Éva. Szeged 2007. 133–140.
- RÁBAI 2009. RÁBAI KRISZTINA: Everyday life at the court of prince Zygmunt Jagiellończyk (1499–1507). *Quaestiones Medii Aevi Novae XIV*. 2009. Varsó (megjelenés alatt)
- SŁOWINSKI 1993. SZK. MIROSLAW SŁOWINSKI: Błazen. Varsó 1993.
- WILSKA 1998. DIVÉKY ADORJÁN: Zsigmond lengyel herceg budai számadásai (1500–1502., 1505.). Magyar Történelmi Tár XXVI. Budapest 1914.
- ZOLNAY 1974. MAŁGORZATA WILSKA: Błazen na dworze Jagiellonów. Varsó 1998.
- ZOLNAY LÁSZLÓ: Szeged környék néhány művelődéstörténeti emléke 1500 őszéről. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1974–75/1. 5–8.

A steppei eredetű harcmodor nem steppei környezetben történő használatának néhány kérdése

„Tanítsátok gyermekeiteket a Koránt olvasni és tájászni.”

Muszlim hadíth

A steppei eredetű harci kultúra kutatása Magyarországon megélni látszik az elmúlt években: számos hiánypótló tanulmány látott napvilágot, új megközelítésben láttatva a téma kérdéseit, valamelyest változtatva a sokáig egyoldalú, sőt esetenként felületes korábbi szemléletmódon.¹ Az alábbiakban ehhez az öröndes folyamat-hoz kívánunk hozzájárulni. Egyrészt a nyugati harci kultúrára épülő európai terjeszkedés (X-XIII. század) két iránya közül a dél-nyugati, a hazánkban kevésbé ismert középkori Ibér-félsziget hadtörténetének jellegzetességeire hívjuk fel a figyelmet, néhány olyan, ide-haza kevésbé tanulmányozott katonai konfrontáció bemutatásával, ahol a keleti harcászati bizonyos steppei eredetű elemei azonosíthatók. Emellett szeretnénk rámutatni a Magyarországot középkori története alatt mindvégig érintő másik, keleti irányú terjeszkedés egyes, a hispániai eseményekkel összevethető hadtörténeti jelenségeire.²

A steppei eredetű harcászati nem az „eredeti”, nomád környezetben történő alkalmazása két „alapesettel” jellemezhető.

Az egyik, amikor az ilyen módon harcolók egy másik, általában letelepült politikai formációt támadnak, ahol egy, a steppeitől különböző harci kultúra szervezi a védelmet ellenük. A Kárpát-medencében megtelepülő, részben, vagy egészben nagyállattartó nomád gazdaságú és ennek megfelelően steppei harci műveltséggel rendelkező népek ismert példái az első alapesetnek, olyan értelemben, hogy nyugat felé egy nagy vonalakban egységnek mondható harci kultúrával állnak szemben. Utóbbi megjelenítői számára komoly kihívást jelent a steppei katonai nyomás elhárítása, ez csak egyidejű gazdasági-politikai, és értelemszerűen katonai reformok útján sikerülhet, ám a veszély újra és újra jelentkezhet, hosszú századokon át.³

A második lehetőség az Árpád-kori magyar történelem XI–XIII. századi szakaszából is ismert, amikor is a konfliktusba került haderők egy vagy több katonai alakulata (akár mind a két oldalon) sajátjának tudhatja a steppei harcászati módszereit. Ilyenkor a vegyes hadrend alkalmazásának különféle példái mellett az is megtörténhet, hogy nem steppei környezetben, de részben vagy egészben ilyen módon harcoló ellenfelek között zajlik és

¹ Itt a sokáig „tabuként” kezelt 907. évi pozsonyi csata és egy sor egyéb, a korai magyar hadtörténet szempontjából fontos esemény modern feldolgozására gondolunk. A teljesség igénye nélkül: B. SZABÓ 2004.; B. SZABÓ 2007A; FELFÖLDI 2004.; NÉGYESI 2003.; SZABADOS 2007.; TORMA 2008.; VESZPRÉMY 2003.

² A téma összehasonlító elemzés formájában tervezett alaposabb kibontása doktori disszertációnk részét képezi.

³ Így történik ez az avarok–magyarok, a késői nomádok (besenyők, úzok, kunok) különböző célú katonai akciói, végül 1241-ben a mongol invázió – és az egykor hasonló „támadóból”, addigra alapvetően megváltozott berendezkedésűvé lett Magyar Királyság – esetében. A nálunk a közelmúltig is visszatérően „ismeretlen, könnyűlovas harcmodorként” aposztrofált taktikai elemek alkalmazása valójában nagyon is ismert a kelet-európai térségben, ettől függetlenül állandóan feladja a leckét a letelepült államok vezetésének.

dől el a fegyveres konfliktus.⁴ Itt olyan harci érintkezések kínálkoznak vizsgálatunk tárgyául, ahol a katonai vezetés egyebek mellett olyan egységeket is bevet, amelyek tagjai – általában származásuknál fogva – elsajátítják és alkalmazzák a nomád taktika elemeit.

Erre a második lehetőségre számos példát ad a középkori iszlám világ is, amely a Kelet-Római Császárság és a Mennyei Birodalom után a harmadik volt azon kultúrközpontok között, amely a leghosszabb időt töltötte a steppei nomádok szomszédságában. Az iszlám volt az, amelyik a legsikeresebben adoptálta, fejlesztette tovább a steppei harcászat eszköztárát. Jól ismert tény, hogy mind a kínaiak, mind pedig a bizánciak kezdetől fogva „tudományos igyekezettel” tanulmányozták a veszélyes szomszédság harci kultúráját, és komoly erőforrásokat fordítottak a nomád taktika elemeinek elsajátítására. Emellett kifejezetten törekedtek a nomádok azonos módon háborúzó saját ellenfeleit szövetségül megnyerni.⁵ Ugyanez elmondható az iszlám, a közép-ázsiai steppevidék felé katonailag is eredményesen terjeszkedni próbáló hatalmáról. A hadművészet az idők során felhalmozódott, – a muszlim Keleten is – mesterről tanítványra öröklődő ismereteit bizonyos szerzők különböző traktátusokban, időről időre az iszlám világban is összefoglalták. Az adaptáció és a középkor folyamán *állandóan továbbfejlesztett formában történő, saját felhasználás terén* a muszlimok jutottak a legtovább.⁶

Az egyik legfontosabb forrásmunkánk a XIV. század második feléből a *Kitab ghunyat at-tullab fi marifat ramy an-mushshab* című kézikönyv, az egyiptomi mameluk hadvezér, Taybugha al-Ashrafi al-Maklamishi al-Yunani tollából. Ez a részletes, az íjász-harcmodorral foglalkozó, a korábbi tudást rendszerező munka a steppei eredetű lovas (és gyalogos!) íjászat számos elemét hagyta ránk, olyan módszertani leírásokkal, amely az íjász katonák kiképzésének részét képezte a Mameluk Szultánság idején.⁷

Korántsem véletlen, hogy a középkori muszlim íjászat legfontosabb alapító mesteri Horezm (Transoxiana) területéről származtak, amely közvetlenül határos volt a közép-ázsiai steppevidékkel.⁸ Maga Taybugha, bár művét arabul írta, neve alapján egyértelműen kipszák-török származású volt, ahogyan a mameluk állam vezetése is a Fekete-tengeri steppevidékről rendszeresen a Nílus partjaira szállított ugyanilyen rabszolgakatonák (*ghulam*) hatalomra kerülésével jött létre.⁹

⁴ Erre a jó néhány Árpád-kori példa közül az 1167. évi zimonyi ütközetet hozzuk, mint a bizánci-magyar háborúk történetének egyik epizódját. VESZPRÉMY 2008. 111–116.; SZABADOS 2007. 489–490.

⁵ Kínából SIMA QUIAN 2007. 17–18., 41–42.; valamint egy Szung-kori követjelentés a mongolokról 1237-ből (idézi: B. SZABÓ 2007B. 37–40.) lehetnek példáink. Bizáncból BÖLCS LEÓ Taktikája a magyar őstörténettel foglalkozók legjobban ismert ilyen tudományos munkája. A steppei harcmodort bírók egymás elleni felhasználására a Biborbanszületett Konstantin császár leírta 894. évi bolgár-bizánci háborút, illetve a besenyők 1091. évi, a kunok felhasználásával történt legyőzését említhetjük, Lebunion mellett. KAPITÁNYFFY 2003. 66.

⁶ A középkor alatt itt a muszlim terjeszkedéstől 1492-ig terjedő időszakot értjük. Utóbbi dátum a muszlim világban is korszakhatár (Granada eleste), továbbá innen – ha eltolódásokkal és helyenként más ütemben is, mint Nyugaton – de az iszlám területén is megkezdődött a tűzfegyverek hatalomátvétele.

⁷ „Az alapvető íjászat könyve kezdők számára”. Angol fordítása LATHAM–PATERSON 1970. Egy másik, 1500 körüli névtelen szerző szintetizáló munkájának, a *Kitab fi bayan fadl al-qaws w-al-sahm wa-awsufihima* angol fordítása: FARIS–ELMER 1945. További, nemcsak az íjászzattal, de a közelharcra is részletesen foglalkozó munka: ÖZTOPÇU 1986. Az ezekben a művekben leírt íjász-ismeretek alapjául Taybugha könyve szolgált.

⁸ A muszlim hódítás előtt a perzsák is keresztülmentek ezen a folyamaton, ám a gyorsabban tanuló arabok ellenében ez már későn jött. Ám a három legfontosabb iszlám íjászkola, Abu Hashim al-Bawardi, Tahir al-Balkhi és Ishak ar-Raffa mellett, a régi iráni íjászhagyományt képviselő V. Bahrám szasszanida király (Bahrám-e Gur, Kr. u. 420–438) vonalát tekintjük a negyedik jelentős irányzatnak. LATHAM–PATERSON 1970. 37–38.

⁹ A Mameluk Szultánságról önálló monográfia magyarul még nem született. Néhány angol nyelvű alapmű, amely a rabszolgakatonákkal is foglalkozik: GLUBB 1973.; IRWIN 1986.; AYALON 1994.

Az iszlám és a lovas nomádok a VII. századtól a steppevidék különböző pontjain való találkozásai kölcsönös kulturális kicserélődési folyamatot indítottak el. Ez a későbbiekben a muszlim világ legtávolabbi részein, még a Maghreb területén, így Hispániában (Al-Ándalusz) is érezte hatását, s az írásos emlékeken túl, az ikonográfiai forrásokban is jól felismerhető nyomai maradtak.¹⁰ Jelen tanulmányban csak utalhatunk a steppei eredetű íjász-harcmodor jellegzetességeinek számtalan ábrázolására. Ezek közül néhány kifejezetten a Kárpát-medencéhez kötődik. A klárafalvai későavar nagyszíjvégen látható lovas vadász és egy kortárs szíriai freskó harcosa ugyanazon technikával feszíti fegyverét. A Szent László-legenda templomi falfreskókon ránk maradt ábrázolásai közül a kakaslovníci, hátréfél nyilazó kun technikájának vannak ugyancsak kortárs, steppei eredetű párhuzamai, muszlim és bizánci ikonográfiai példákkal,¹¹

A háborúzó iszlám minden hadszíntéren törekedett a korabeli hadművészet csúcsát jelentő tudást saját céljaira felhasználni: így az említett, nyugat-európai harcokultúrával határos nyugati frontvonalán, az Ibér-félszigeten is. Az ismeretek többirányú áramlását jól mutatja a *Kitab fi 'ilm an-nussab* című további íjász-traktátus részlete, amelyben a szerző ismeri a gyalogos maghrebi (andalúziai) íjások kedvelt löpőpozícióját: „*A negyedik mód az egyenesen ülésben való lövésre hasonlít. A bal lábszárat és a bal térdet a földre kell helyezni, a jobb lábszárat függőlegesen kell tartanod. A kettő között egy lábszárnnyi vagy valamivel kisebb távolságnak kell lennie. Ebben a helyzetben lösz. Ezt az ülést maszákfí-nek [vívó-póz] nevezik. Az andalúziai íjások többsége így lö*”¹²

A szemben álló felek a Pireneusi-félszigeten is folyamatos katonai nyomás alatt próbálták tartani egymást, ez pedig az újabb és újabb taktikai fejlesztések irányába hatott, a már meglévő eszköztár mellett. A hosszú háborús érintkezés egy jól nyomon követhető „katonai kultúrcserét” is hozott, ennek során az ellenfelek egymás bizonyos módszereit, esetenként eszköztárának elemeit vették át és használták fel az „átadó fél ellenében” is.¹³ Továbbá, magától értetődően, a korszak hadművészeti csúcsának számító taktikai elemeket is igyekeztek bevetni. A keresztény erők folyamatos utánpótlást kaptak a Pireneusokon túlról, a nyugat-európai nehézlovas hadművészet bölcsőjének irányából. Válaszul a félszigeti muzulmán hatalmak, amikor csak módjukban állt, a steppei eredetű harci műveltség olyan, részükről esetleg korábban sem ismeretlen elemek alkalmazásával éltek, mint a hullámokban támadás, illetve a folyamatos nyílzáporral operáló felőrlő taktika, azaz a „lovasíjász zárótűz”. Mégpedig ezeknek „naprakész” formáit készsége szinten magukénak tudó ismerői útján. Ennek fényében a 942-es hispániai akció során foglyul ejtett és a kalifa testőrségébe besorozott „turk” harcosok esetét is kiegészíthetjük egy megjegyzéssel. A „lovasíjász csúcstechnológia” kiváló

¹⁰ HIDÁN 2005. 33–45. A szerző számos figyelemre méltó példát hoz a XI–XII. századi Ibér-félsziget hadtörténelmének, valamint régészeti anyagának lehetséges keleti párhuzamaira. A hispán fegyverzet ikonográfiai megjelenítésének bemutatására NICOLLE, David: *Armas and Armour of the Crusading Era I–II.* című könyvének (London 1999.) ábráit vette át. A film hadtörténelmi háttérére koncentrálni munkája megérne egy kibővítést a spanyol-portugál szakirodalom bevonásával.

¹¹ Lásd a képmellékletben. Egyéb ismert példaként az „aquileai lovasként” elhíresült hátréfél nyilazó (késői nomád, esetleg magyar) könnyűlovas harcost említjük. Utóbbit Bóna István ugyancsak a muszlim világgal hozza kapcsolatba. BÓNA 2000. 89–90. Az ábrázolások elemzése és a módszerek rekonstruálása, az itt különösen nehezen nélkülözhető gyakorlati szempontokat is a kutatás módszerei közé emelve, már megkezdődött Magyarországon. HIDÁN 2006. 435–446. BAKAY–PAPP 2008. 115–150. Lásd még a pomázi Íjász Útja Iskola internetes oldalát, „Találkozás a gyökerekkel” menüpont alatt. Bizonyos, hogy a közeljövőben a „gyakorló íjász szemével” tovább vizsgálódva sok, a figyelmet eddig elkerülő információra derül fény – a steppei eredetű hadművészet Kárpát-medencei megjelenésével kapcsolatban is.

¹² ÖZTOPÇU 2002. 191.

¹³ IGAZ 2005. 10–19.

ismeretét a félszigeti muszlimok előtt ellenséggként is demonstráló öt magyart pont e korabeli „fegyverkezési verseny” miatt akarhatta III. Abd al-Rahman (912–961) a maga közvetlen közelében tudni, kiemelt figyelmet fordítva az ilyen professzionális zsoldosok „megbecsült állásba” helyezésére.¹⁴ A VIII–IX. századtól a származásra és vallásra tekintet nélkül alkalmazott zsoldosság intézménye a „népvándorlás utolsó hullámával” (normann, szaracén és magyar inváziók kora) is összefüggésbe hozható. A korszakban tökéletesen eltérő berendezkedésű politikai hatalmak használták előszeretettel az esetenként ugyanazon nációból érkező, kizárólag harci tudásukból élő, fizetett katona-elemeket, a nomád népek fiaitól a szlávokon át a varégekig.¹⁵

A hispániai omajjádok kalifátusának (756-tól) helyi dinasztiák vezette, *taifák* néven ismert utódállamokra hullása után (1031) gyorsan megszűnt a korábban az északi keresztény államokat sakkban tartó muszlim katonai nyomás. Innentől már a folyamatosan erősödő keresztény királyságok (León-Kasztília, Aragónia, a két erősebb szomszéd árnyékában egy ideig Navarra, valamint a XII. század közepétől az önállósodó Portugália) szinte évenként vezettek rendszeresen ismétlődő hosszabb-rövidebb „behatolásokat” (*incursiones*), „lovass portyákat” (*cabalgadas*) a félszigeti iszlám ellen.¹⁶ Ez a sok esetben kevesebb anyagi haszonnal, mint inkább pszichológiai hatással járó, „felőrlő háború” (*guerra de desgaste*) sajátos hispán hadtörténeti kontextusba helyezendő: a hadviselés fenti „helyi” válfajai az említett kultúrcsere hatására sajátos változásokat hoztak a keresztény erők, nagy vonalakban a nyugat-európai nehézpáncélos fejlődést mutató hadszervezetében.¹⁷ Itt nem áll módunkban hosszabb elemzést adni a középkori Hispánia hadművészetének alakulásáról, csak arra mutatunk rá, hogy a leírások és ábrázolások tükrében a XI. századra egyfajta „hasonulás” jött létre a két hadviselő kultúra között.¹⁸ A muszlimok mindvégig keresték a lehetséges legjobb ellenszert a keresztény ellenfél elitjének, a mindent legázoló, csatadöntő nehézlovasság ellensúlyozására. A másik oldal harcmodorát ismerő „hitetlen” zsoldosok rendszeres alkalmazása mellett bizonyos andalúziai megoldások is születtek.¹⁹ A félszigeti iszlám katonai vezetői egyfelől folyamatosan törekedtek a nehézlovasság hadművészet elemeinek elsajátítására, ugyanakkor ezzel párhuzamosan állandóan frissítették saját, könnyűlovasság ismereteiket is. Az eredeti mód újra dominánssá válása a *gineta-lovasság* felbukkanásával fémjelezhető.²⁰ A

¹⁴ Idézi ELTER 1996. 179.

¹⁵ Türkök (feltehetően magyarok) bizánci alkalmazására lásd a konstantinápolyi arab hadifogoly, Hārūn ibn Jahya Konstantinápoly-leírását (HKÍF 27. 28.). Muszlim horezmi lovassíjászok XII. századi magyarországi jelenlétéről (a hispániai mór) *Abu-Hamid al-Garnati utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153* című útleírásból értesülhetünk (ABU-HÁMID AL GARNÁTI 60–62.), Árpád-házi Imre herceg a hildesheimi évkönyvben felbukkanó „dux Ruizorum” címét pedig a feltehetően nálunk is alkalmazott „varangiánus gárda” parancsnokaként is magyarázzák (ÁKÍF 1999. 216. 716. sz. jegyzet).

¹⁶ A rekonkvizta kezdetét a félszigeti és nemzetközi szakirodalom is csak legkorábban erre az időre datálja. Az általunk forgatott spanyol művek: BERLANGA 2006. 297., 349.; IMS 1995. 98.; CORTÁZAR 1988. 134.; VSZ 1983. 11–12.

¹⁷ A fegyvertípusok periodizációját lásd DEL CAMPO 1993. 177–191.

¹⁸ NICOLLE–MCBRIDE 2002. 21.

¹⁹ Jól ismert történelmi tény, hogy a rekonkvizta keresztény katonai vezetői nem idegenkedtek esetenként a „túloldalon” fegyveres szolgálatot vállalni, ha érdekeik így kívánták, akár korábbi hűbéruraik ellenében sem. A legendás „mio Cid” (Rodrigo Diaz de Vivar 1044–1099), portugál oldalon Geraldo sem Pavor (? –1176) alakja a legismertebb. MARTÍNEZ DIEZ 2001. és DE SOUSA PEREIRA 2008. Az északi hatásokra formálódó félszigeti muzulmán hadviselés sajátosságaira, többek között az andalúz „nehézlovasság” jelenségére lásd DEL CAMPO 1993. 161–164.

²⁰ BRETT–FORMAN 1985. 126. Az elnevezés a berber Zenata-törzs nevéből jön, akik lovaglási stílusa a leginkább megtestesítette a maghrebi bennszülöttek ősidők óta gyakorolt, s a keleti, steppei „rásegítő hatás” alatt továbbfejlődött, rendkívül mozgékony harcmodorát. X. (Bölcs) Alfonsz (1252–1284) krónikája szerint ezek a lovasok „hivatalosan” csak 1263-ban bukkantak fel a félszigeten, mint Granada szövetségesei. Idézi DEL

keresztények erre a „válaszra adott felelete” saját könnyebb fegyverzetű lovasság létrehozása volt: a gínetá, mint a lovasság egyik fegyverneme azután a rekonkvizta utolsó időszakától (a XIII. századtól) az újkorig megőrizte előkelő helyét a hispániai hadtörténetben. A jelenség érdekes Kárpát-medencei párhuzama a steppei eredetű magyar taktika – a X. századi életmód- és államberendezkedés megváltozása után is – folyamatos megléte, a nehézlovasság korlátok közötti terjedése és az oszmán veszély hatására újra előtérbe kerülő könnyűlovas harcmódor „reneszánsza”. Fontos hangsúlyozni, hogy Négyesi Lajos megállapítása, miszerint a könnyű- és nehézlovas kategóriákban mindig az alkalmazott harcéljárás kell keresni, s e (nálunk is) meglehetősen mereven alkalmazott kategóriák a nyugat-európai, egyoldalú szemléletmódot tükrözik, Hispániában is megállja a helyét, de csak e sokoldalú kultúracsere hatásainak ismeretében.²¹

Az Ibér-félszigeti, háromnegyed évezredes muzulmán jelenlét alatt az északra terjeszkedni kezdő keresztény hatalmakkal létrejött háborús konfliktusok különböző forráscsoportjai bőséges anyaggal látják el a középkori hadtörténet helyi és más nemzetekhez tartozó kutatóit.²² A továbbiakban az észak-afrikai berber dinasztiák „muszlim visszahódítási kísérletekként” is értelmezhető invázióinak azon momentumaiból hozunk néhány példát, amelyek bizonyos vonatkozásaikban ugyancsak párhuzamba állíthatók a korábbi, vagy éppen kortárs helyi- és a kelet-európai hadtörténet egyes eseményeivel – elsősorban is a nagy csaták tanulságaira koncentrálva.²³

Azoknak a nagy mezei ütközeteknek a korabeli dokumentálása, amelyekben a hadat viselő felek taktikájának részletesebb elemzésére nyílna mód, az Ibér-félszigeten sem gyakoriak, noha a korabeli tudósítók itt is mindkét fél részéről kiemelt figyelmet szenteltek a „mindent eldöntő” nagy összecsapásoknak.²⁴ A nagyobb létszámú hadseregekkel operáló hadjáratoknak itt is, a középkori hadviselés egyik axiómájaként, valamilyen területi (viszsa)hódítás volt a célja.²⁵ Számuk elenyészőnek mondható a keresztény és muzulmán hadviselő felek, fenti, más típusú katonai akcióival összevetve. Ebből az következik, hogy jóval kisebb volt a valós stratégiai jelentőségük.²⁶ Valóban: az először a taifák megsegítésére érkező, majd Hispániát a saját afrikai államuk részévé tenni szándékozó Almoravida (1086-tól), később az Almohád-dinasztia (1146-tól) hiába verte meg többször is mezei ütközetben a keresztényeket: Almoravida győzelem született Sagrjas-Zalaca (1086), Consuegra (1097) és Uclés (1108) mellett is, ám ezek – azon túl, hogy csekély területi

CAMPO 1993. 158. A velük azonos módon harcoló észak-afrikai katonai egységek azonban a rekonkvizta időszakában mindvégig jelen lehettek, hiszen a félszigeti muszlim politikai formációk mindig is nagy számban alkalmazták őket.

²¹ A „letelpedett állam egyenlő nehézlovasság” illetve a „nomád életmód egyenlő könnyűlovas taktika” az ibériai ellenfelek kultúrájának, berendezkedésének ismeretében is tarthatatlan. NÉGYESI 2000. 375–378.

²² Del Campo műve mellett az újabb spanyol hadtörténeti szakirodalom kiváló összegző munkája FITZ 1998. A spanyolok mellé a portugálok is igyekeznek felzárkózni, többek között: BARBOSA 2004.; BARBOSA 2008.; BARROCA 1994.; BARROCA 1998.; BARROCA–MONTEIRO 2000.; HENRIQUES 2006.

²³ Az észak-afrikai inváziók történetére továbbra is alapmű HUICI 2000.; Alarcos újabb, régészeti és művelődéstörténeti összefoglalása: ALARCOS 1995.

²⁴ FITZ 1998. 290.

²⁵ Az egységes félszigeti iszlám állam rettegett hadura, Al-Mansur (Muhammad ibn Abu 'Amir) egyébként ugyancsak inkább lélektani célzatú hadjárait, bár esetenként régóta keresztény kézen fekvő vidékekre is eljutottak (997-ben még Compostelát is kifosztotta), ugyanezért tudták gyorsan kiheverni: a teljhatalmat szerzett egykori államminiszter (978–1002) ugyan komoly területeket vont időlegesen uralma alá, kevésbé koncentrált azonban a várak és erődített városok elfoglalására és megtartására. FITZ 1998. 298., valamint BRETT–FORMAN 1985. 30.

²⁶ FITZ 1998. 288–289.

nyereséget hoztak az észak-afrikaiaknak – az erőviszonyokon nem sokat változtattak, hiszen Toledót és így a város által biztosított „félsziget szívét” nem tudták visszaszerezni.²⁷ Az almoravidáktól elszenvedett első kasztíliai vereség tipikus példája az ellenség valódi erejét nem jól ismerő, tájékozatlan és könnyebb győzelemre számító haderő súlyos, megálázó vereségére, ami a másik fél területén éri a támadókat.²⁸ A nagy mezei ütközetekre tehát leginkább az egyéb harci tevékenységek utolsó fázisaként került sor: terület illetve erősség elfoglalása, legalább ennek kísérlete, vagy a behatolások végződtek az ellenfelek által mozgósított nagyobb seregek összecsapásával. Erre példa az Uclés-i ütközet is, ahol az almoravida ostromlók, a kasztíliai trónörökös vezette felmentő sereg érkezéére felhagytak a város ostromával és fejezték be a támadást mezei ütközet formájában.²⁹

Az ellenséges vidékre történő nem megfelelően vezetett keresztény támadás megismétlődött az almohádok inváziója során is. 1195. július 19-én az almohád kalifa, Abū Yusūf Ya'qub al-Mansūr (1184–1199) muszlim armádiája megütöközt a VIII. Alfonz király (1154–1214) és Diego Lopez de Haro vezette, döntően páncélos nehézlovass kasztíliai sereggel. A csata előzménye az északi nyomást csökkentendő, 1190-es kasztíliai-almohád békekötés volt, amit a keresztény fél szegett meg egy egészen Sevilla környékéig pusztító cabalgada-val, illetve a Guadiana-folyó által védett Alarcos erődjének megerősítésével – mindezt a kalifa távollétében. A berber uralkodó ezért teljes mozgósítható afrikai haderejének Európába „átdobásáról” döntött. A Sevilleba érkező almohád sereg létszámát a helyi erőkkel (reguláris gyalogos és zsoldos csapatokkal, továbbá nagyszámú önkéntessel, valamint a VIII. Alfonzzal ellenséges viszonyban álló Pedro Fernández de Castro katonáival) kiegészült muszlimok létszáma az addig bevetett legmagasabb lehetett és bizonyos, hogy felülmúlta a kasztíliai haderőt.³⁰ A Calatrava-lovagrend az almohád felvonulási útvonal közelében fekvő erősségekből mozgósított egységei eredménytelenül próbálták megakasztani a muszlimok haladását: a nyomasztó túlerő utolsó szálíig felmorzsolta őket. A hírre a kasztíliai monarcha is sürgős mozgósítást rendelt el, elsősorban a legfőképp fenyegetett Toledo környékéről. A magukat szintén fenyegetve érző León és Navarra ugyancsak útnak induló csapatait nem óhajtotta bevárni, ami az események ismeretében fatális hibának bizonyult: bár a július 16-án felfedezett, Alarcos irányába menetelő muszlim hadoszlopok végét sem látta, olyannyira bízott nehézlovasságában (és talán abban, hogy a csak néhány napi járóföldre lévő leóni szövetségesek mégis utolérlik), hogy előkészületeket tett a csatára. Abū Yusúftól további haladékokat kapott: az almohád kalifa ugyanis, be akarván várni minden, elhúzódva beérkező seregrészét, 18-án még nem válaszolt a kivonuló kasztíliai nehézlovassok provokációjára. Csak egy nappal később, már jól felkészülten vette fel a

²⁷ LÓPEZ-LARREA 2000. 102.

²⁸ Ennyiben a magyarok ellen vezetett balvégzetű német hadjáratokra (907, 1031 és 1051) is hasonlít. Sagrajas-Zalaca esetére helyi párhuzam is kínálkozik: a Toledót visszafoglaló VI. Alfonz ugyanúgy országa túlsó végéről sietett az alulbecsült „déli veszedelem” elhárítására (Zaragoza erődjét ostromolta), mint a várost korábban birtokló vizigótok uralkodója, a legelső félszigeti muszlim invázió nagy csatájában (Guadalete-folyó, 711. július) életét is elvesztő Roderic (710–711). ANDERLE 2000. 23–24.

²⁹ A Don Sancho infáns halálával járó ütközet hozta talán a legkomolyabb területi nyereséget az első muszlimoknak, mivel VI. Alfonz león-kasztíliai uralkodó (1065–1109) valamennyi, a korábbi évek alatt elért hódításait semmissé tette egy időre, a keresztény monarcha által a sevillei taifától elfoglalt egy sor erődített város, a csata következtében újra muszlim kézre jutása okán. FITZ 1998. 308.

³⁰ Jiménez de Rada toledói érsek (~1170–1247) *Historia de rebus Hispaniae* című krónikájában lakonikusan csak annyit ír, hogy a muszlimok annyian voltak „mint a tenger homokja”. DE RADA 1989. 299. A rekonkvizta nagy csatáinak létszám-problémáit is nagy gonddal elemzi FITZ 1998. 353–366. Vö. a Muhi csatában résztvevő ellenfelek becsült és reális létszámával. B. SZABÓ 2007B. 126.

kesztyűt, az alarcosi erősségtől „két nyíllövésnyire”, egy előnyös fekvésű dombhát („La Cabeza”) két oldalán felállítva haderejét.

A keresztények két vonalban állították fel a maguk csapatait: az elsőben Don Diego López de Haro mintegy 10 000 főnyi nehézlovasa, míg a másodikban (tartalék) maga a király ugyancsak nehézlovas-, valamint gyalogos egységei (utóbbiak nagyrészt a toledói városi milíciából) foglaltak helyet. A muszlim haderő lényegesen jobban tagolt volt: az elővédben kaptak helyet a döntően íjász hispániai önkéntesek, a Banū Marīn berber harcosai³¹ és a forrásokban „Guzz” néven említett zsoldos lovasíjászok.³² Mögöttük az Abū Jahya vezette Hintata-berberek elit egységeit, míg a balszárnyon a helyi andalúz, a jobbszárnyon pedig más maghrebi csapatokat (a Zenata és Masmuda törzsek tagjai) helyeztek el. A szárnyak katonái valamennyien lovasok voltak. Leghátul, az említett magaslat és az almohád tábor védelmében, a kalifa saját tartalék hadereje állt fel, többek között személyes fekete-afrikai testőrgárdája (*imesebelen*).³³ Abū Yusūf megfogadta Abū 'abd Allah ibn Sanadī kádi tanácsát és az elővéd önkénteseit, valamint a vezír, Abū Jahya elit egységeinek egy részét gyakorlatilag „beáldozta” a Lopez de Haro vezetésével egy tömbben előrenyomuló kasztíliaiak rohamának. A keresztény nehézlovasok lendületét ez a fanatikusan harcoló seregrész, létszámánál fogva, nem utolsósorban pedig a rekkenő hőség miatt sikerrel törte meg. A kasztíliaiak a mintegy három órás öldöklő harc során (kétszer is a La Cabeza-domb feljük eső oldala mögé visszavonulva és újrendezve soraikat) mindannyiszor át tudták verekedni magukat a muszlim seregrész zömén. Az almohád vezír is ekkor lelte halálát. A szárnyaknak azonban ez az idő bőségesen elegendő volt ahhoz, hogy – a hullámokban támadás steppei harcmódorát (arab elnevezésén *karr wa farr*, azaz „támadj és fuss”) alkalmazva mindkét oldalról zárótűz alatt tartva a „gyaurokat” – felmorzsolják soraikat és hamarosan már a védekezést is lehetlenné tegyék számukra. A krónikás kútfő által is az ókori párthus hadművészethez hasonlított, keleti eredetű taktika plasztikus leírását találjuk a latin nyelvű *Primera Crónica General*, Alarcosra vonatkozó részében. A szöveg szerint az Almohádok, illetve a velük egy seregben harcoló hispániai muzulmán csapatok a kasztíliaiak számára követhetetlen gyorsasággal váltogatták a támadást és a színlelt megfutamodást. Ezzel sikerült teljes mértékben szétzilálni a keresztiesek hadsoraikat.³⁴

A kasztíliai monarcha ekkor döntött a tartalék csatába küldéséről. Ezek azonban, a rájuk is kellő „figyelmet fordító” lovasíjászok miatt nem tudtak beavatkozni az eseményekbe és a nehézpáncélosok döntő többségének pusztulását látva, mintegy ötezen Alarcos erődjébe

³¹ Az idehaza *merinida* (*marínida*) néven jobban ismert, az almohádok uralmát 1269-ben Észak-Afrikában felváltó berber dinasztia névadó törzse. BRETT–FORMAN 1985. 43.

³² Ezeket a nevükben az oguz elnevezést hordozó segédcsoportokról csak az mondható el biztosan, hogy a korábban említetteknek megfelelően, nagy valószínűséggel török etnikumúak voltak. Lovasegységeiket az almohádok az afrikai rivális, Ayyubida-dinasztia ellen viselt harcok idején szerződtették. A fentebb leírt lovasíjász csúcstechnológia hordozóiként már az Almoravida-időkből tudunk egy kisebb kontingensük Maghrebbre érkezéséről, ám akkor még nem kerültek át Hispániába. NICOLLE–MCBRIDE 2002. 22.

³³ A Szaharán-túli területekről származó fekete rabszolgakatonák tovább fokozták az amúgy is jó néhány afrikai harci eszközt (dromedárok, vízilóbbőr harci dobok, stb.) felvonultató berber dinasztiák hadainak egzotikus hatását – ez a legkevésbé sem növelte a keresztény csapatok harci szellemét.

³⁴ „*Erat autem exterius ante atrium acies Almohadum militaris, equis et armis et infinita multitudo terribilis in aspectu: á dextris autem ipsorum et á sinistris erat Arabes velocitate et lancearum agilitate nocui inexpertis, qui et fugiendo impetunt, et fugati acrius insolescunt. In planitie vero, ubi volubilitati non obset angustia, noviciores reperiuntur. Hi similes Parthis, sagittarum insistent negotiis, et in clavarum ponderibus vasta fuerunt vertiginis, et hi et illi, extraordinariis vagationibus intenti, acierum ordinem non observant, ruotis agminibus venientibus, ruptis agminibus ex adverso, grassandi tribuant facultatem.*” Idézi DEL CAMPO 1993. 160–161.

menekültek, ahol a muszlimok körülzárták és csak súlyos váltságdíj fejében engedték el őket. Maga VIII. Alfonz az éjszaka leple alatt idejében elmenekült ahhoz, hogy a borzasztó vereség után az újabb megaláztatást elkerülje (a váltságdíj összegéről a csatában egyébként alig részt vevő Pedro Fernández de Castroval kellett volna tárgyalnia...).

A szintén súlyos veszteségeket elkönyvelő almohádok sikeréhez az 1278-as dürnkruti ütközetet lehet melléteni, nyilván a különböző terepviszonyokat, illetve a Habsburg-magyar koalícióban jobban érvényesülő vegyes hadrendet szem előtt tartva. De ide kívánczik az a kevés biztosnak vehető adat, rekonstrukciós elképzelés is, amelyet a 907-es pozsonyi, illetve az 1241-es liegnitzi (Legnica) csatáról ismerhetünk, melyekben a korszak nehézpáncélosait alighanem a fentihez sokban hasonlító módszerrel győzték le a steppei taktika alkalmazói.³⁵ Alarcosnál „minden összejött”, ami a könnyűlovasság dominanciájú, ám gyalogságot is nagy számban felvonultató muszlimok győzelmét és a keresztények vereségét okozta. Utóbbiak javára csak azt a dicséretes szándékot írhatjuk, hogy igyekeztek volna ellenfeleiket nem Kasztília uralta területeken megakasztani. Ez azonban akkor még balul sült el.

Nem úgy 17 évvel később, a hispániai iszlám hatalmát véglegesen lejtmenetbe állító Las Navas de Tolosa melletti ütközet (1212. július 16.) során. Az eredmény már nem egy rosszul vezetett mezei ütközet katonai fogyatékoságait, hanem a koalícióban akcióba lépő és a visszavágóra a rekonkvizta addigra már jól artikulálódott eszméjének jegyében ideológiailag is nagyon komolyan készülő, ibér keresztény hatalmak és az almohádok valószínű viszonyait tükrözte.³⁶

Las Navas az említett ütközetek sorában kivételnek számít, hiszen a keresztények részéről afféle „leszámolásnak” indult, pontosabban meghatározott, konkrét területi hódítási tervek nélkül.³⁷ Az északi koalíciós erők felkészültségének már a csata előtt is meg voltak az eredményei. Sikertelen az almohádok által rájuk kényszeríteni akart katlan helyett egy nyíltabb csatahelyen felsorakozniuk és így lényegesen jobban tagoltan állíthatták fel a most már amúgy is kiegyenlítettebb létszámú hadseregüket: három sorba és soronként három oszlopba, a jelen lévő hispán királyok számának megfelelően.³⁸ A most is a keresztény nehézlóvasok rohamával kezdődő csata elejének döntően más irányt szabott, hogy a Las Navas-nál gyakorlatilag teljes létszámukban az elővédbe állított és járandóságuk ki nem fizetése miatt elégedetlenkedő andalúz csapatok félreállva átengedték a keresztények szokás szerint ék alakú tömbbé összeálló első két sorát. A muszlim sorok közé mélyen benyomuló keresztény eket így a „hitharcos” második almohád seregrész próbálta feltartóztatni. Mivel ezúttal késlekedett a szárnyak oldaláról egyidejűleg meginduló könnyűlovasság bekerítő akciója, az almohád derékhad domboldalon kiépített állásaikból lezúduló egységeinek jutott az a feladat, hogy az iszlám legázolt önkéntesein keresztül ellenpontozzák. Nem is sikertelenül: a két hadsereg derékhadának küzdelme végül elég időt adott a

³⁵ NÉGYESI 2003. 11–25.; a legnecai csata forrása: DŁUGOSZ 1975.

³⁶ Kasztília, Aragónia és Navarra uralkodót, a portugál és nem ibér önkénteseket ekkor pápai bulla is segítette. Az ideológiai rákésztetés a muszlim félnél is megvolt: Muhammad an-Nasir kalifa (1198–1213) az újabb almohád hadjárat előtt kihirdette a dzsihádot. BERLANGA 2006. 519–521. A két csata menetének különbségeit szemléletesen mutatja be a „Balawat” spanyol kutatócsoport honlapja.

³⁷ FITZ 1998. 282. Hasonlóan a pozsonyi csatában megsemmisülő keleti-frank és bajor haderő vezetőinek szándékához.

³⁸ HUICI 1964. 467–468. Az arab kútfő a Las Navasnál megjelenő muszlimok létszámát félmillióra (!) teszi. Úgy tűnik, hogy a keresztények létszámát Alarcosnál is 300 000 ezerre becsülő krónikás számadatait nagyjából tízzel kell elosztani ahhoz, hogy reális adatokat kapjunk... FITZ 1998. 366.

muszlim jobb- és balszárny Alarcosnál fényes sikert hozó átkaroló manőveréhez. A fejleményeket figyelő ibériai „háromkirályok” irányította tartalékok azonban most időben érték el a már harcoló keresztény csapatokat, s avatkoztak be az addig almohád fölényt mutató ütközetbe.³⁹ A bekerítést késve végrehajtó könnyűlovas szárnyak így maguk kerültek két tűz közé és morzsolódtak fel. A muszlim erők felbomlása ezzel vette kezdetét: mind több túlélő lovasegységük menekült el a csatamezőről, magukra hagyva a még harcoló gyalogosokat. Az egyesült keresztény hadsereg borzalmas közelharcban végül eljutott az almohád táborát védő palisádokhoz. Ezen keresztültörve bejutottak a táborba, ahol utolsó mozzanatként, a Muhammad an-Nasir főhadiszállását és kincstárát teljes lemészárlásukig védő imesebelen testőrgárdákat is legyőzték.

Alarcos és Las Navas csatái mellett, a rekonkvizta hátterével lezajlott további ütközetek tanulságait is érdemes lenne elemezni. Dolgozatunk végén most csak arra van módunk, hogy a keresztények 1212-es győzelme mellé egy másik, 250 évvel korábbi, hasonlóan eredményes politikai újrendeződés és hadseregszervezési tevékenység példáját állítsuk. Azt, amely során Madarász Henrik és Ottó szász királyok alatt, a korábban egymás ellen – az ibér keresztény politikai formációkhoz hasonlóan – gyakran háborúzó német tartományurak, erőiket egy adott történelmi pillanatban egyesíteni tudták a kontinens „peremvidékéről” kiinduló támadásokkal szemben. A külső támadók katonai nyomását Európa nyugati felén mindkét irányból sikerült kivédeni. Ennek következtében, mind Dél-, mind pedig Kelet-Európa felé mód nyílt az expanzió megkezdésére és a területszerzésre. Ez azonban már nem ugyanazt az eredményt hozta. Amíg az Ibér-félszigeti iszlám hatalmát a XIII. század közepére gyakorlatilag felszámolták, addig a „középkori Drang nach Osten” célja ugyanúgy nem valósult meg, mint az észak-afrikai berber dinasztiák terve, az Ibér-félsziget visszaszerzése, azaz egy tartós, „muszlim rekonkvizta”. Ámde a Magyar Királyság összehasonlíthatatlanul hangsúlyosabb szereplőként élte meg a középkor alkonyát a saját térségében, mint a hispániai muszlimok legutolsó politikai formációja, a granadai naszridák állama.

BIBLIOGRÁFIA

ABU-HÁMID AL GARNÁTI	Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában. 1131–1153. Közzétette: Bolsakov–Mongajt, arab nyelvből ford. Iványi Tamás; jegyz. kieg. Czeglédy Károly. Budapest 1985.
ÁKÍF	Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szeged 1999. [Hildesheimi évkönyv. Catalogus fontium historiae Hungaricae. Ed: Albinus Franciscus Gombos. I. 140–141.]
ALARCOS 1995.	Alarcos '95. El fiel de la balanza. Toledo 1995.
ANDERLE 2000.	ANDERLE, ÁDÁM: Spanyolország története. Budapest 2000. 23–24.
AYALON 1994.	AYALON, DAVID: Islam and the Adobe of War: military slaves and Islamic adversaries. Aldershot 1994.
B. SZABÓ 2004.	B. SZABÓ JÁNOS: Gondolatok a 9–10. századi magyar hadviselésről. In: <i>Fegyveres nomádok, nomád fegyverek</i> . Szerk. Balogh–Keller. Budapest, 2004. 124–138.
B. SZABÓ 2007a	B. SZABÓ JÁNOS: Az Árpád-kor csatái a steppei népek hadviselésének tükrében. <i>Hadttörténelmi Közlemények</i> 120. 2007/2. 501–526.
B. SZABÓ 2007b	B. SZABÓ JÁNOS: Tatárjárás. Magyarország és a mongol hódítás. Buda-

³⁹ VIII. Alfonz két uralkodótársa navarrai VII. Sancho (1194–1234) és aragóniai II. Pedro (1196–1213) voltak.

- péld. 2007. 37–40.
-
- BAKAY–PAPP 2008. BAKAY KORNÉL–PAPP GYÖRGY: Lovasíjászat és őstörténet. Vasszilvagy 2008.
-
- BARBOSA 2004. BARBOSA, PEDRO GOMES: Conquista de Lisboa. Lisszabon 2004.
-
- BARBOSA 2008. BARBOSA, PEDRO GOMES: Reconquista Cristã – Séculos IX–XII, Lisszabon 2008.
-
- BARROCA 1994. BARROCA, MÁRIO JORGE: Do Castelo da Reconquista ao Castelo Românico (séc. IX a XII). Lisszabon 1994.
-
- BARROCA 1998. BARROCA, MÁRIO JORGE: Castelos Medievais Portugueses. Origens e Evolução (Séc. IX–XIV). In:
- La Fortaleza Medieval: Realidad y Símbolo*
- . Alicante 1998.
-
- BARROCA–MONTEIRO 2000. BARROCA, MÁRIO JORGE–MONTEIRO, JOÃO GOUVEIA: Armamento medieval português. Palmela 2000.
-
- BERLANGA 2006. BERLANGA, JOSÉ LUIS VILLACANAS: La formación de los reinos hispánicos. Madrid 2006.
-
- DAI BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTIN: A Birodalom kormányzása. Budapest 2003. 177.
-
- BÓNA 2000. BÓNA ISTVÁN: A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest 2000. 89–90.
-
- BRETT–FORMAN 1985. BRETT, MICHAEL–FORMAN, WERNER: A mórok. Budapest 1985. 126.
-
- CORTÁZAR 1988. GARCÍA DE CORTÁZAR, JOSÉ ANGEL: História de España. Dirigida por Miguel Artola. 2. Madrid 1988. 134.
-
- DE RADA 1989. DE RADA, JIMÉNEZ: Historia de los hechos de España. Madrid 1989. 299.
-
- DE SOUSA PEREIRA 2008. DE SOUSA PEREIRA, ARMANDO: Geraldo sem Pavor. Porto 2008.
-
- DEL CAMPO 1993. DEL CAMPO, ALVARO SOLER: La evolución del armamento medieval en el reino castellano-leonés y Al-Andalus (siglos XII–XIV). Madrid 1993. 177–191.
-
- DLUGOSZ 1975. DLUGOSZ, JAN: Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Liber septimus et octavus. Varsoviae 1975. 11–39. Fordította Németh András. In:
- Tatárjárás*
- . Szerk. Nagy Balázs. Budapest 2003. 216–220.
-
- FARIS–ELMER 1945. FARIS, NABIH AMIN–ELMER, ROBERT P.: The Book On The Excellence Of The Bow And Arrow And The Description There of Arab Archery. An Arabic Manuscript of about A.D. 1500. New Jersey 1945.
-
- FELFÖLDI 2004. FELFÖLDI SZABOLCS: A nomád hadviselés egyik jellegzetes problémája: a folyón való átkelés. In:
- Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*
- . Szerk. Balogh László – Keller László. Budapest 2004. 75–94.
-
- FITZ 1998. FITZ, FRANCISCO GARCÍA: Castilla y León frente al Islam: estrategias de expansión y tácticas militares (siglos XI–XIII). Sevilla 1998.
-
- GLUBB 1973. GLUBB, SIR JOHN: Soldiers of Fortune: The Story of The Mamlukes. New York 1973.
-
- HENRIQUES 2006. HENRIQUES, ANTÓNIO CASTRO: Conquista do Algarve. Lisszabon 2006.
-
- HIDÁN 2005. HIDÁN CSABA LÁSZÓ: Cid alakja Giovanni Paolucci „Cid” című filmjében és a valóságban.
- Studia Caroliensia*
- 2005/4. 33–45.
-
- HIDÁN 2006. HIDÁN CSABA LÁSZÓ: Különböző nyilazási módok és a Szent László-legenda íjászábrázolásai.
- Studia Caroliensia*
- 2006/3–4. 435–446.
-
- HKÍF A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1995. [Bölcs Leó: Taktika 101–109.; Hārūn Ibn Jahya földrajzi munkája 27–28.]
-
- HUICI 2000. HUICI, MIRANDA AMBROSIO: Las grandes batallas de la reconquista durante las invasiones africanas. Granada 2000.
-
- HUICI 1964. Ibn Abi Zar': Rawd al-qirtas. Fordította és jegyzetekkel ellátta HUICI, MIRANDA AMBROSIO. Valencia 1964.
-
- ELTER 1996. Ibn Hayyan: Al-Muqtabas fi Tarikh al-Andalus. Fordította: Elter István.

- In: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk. Kovács László–Veszprémy László. Budapest 1996.
- IGAZ 2005. IGAZ LEVENTE: Kultúrák határán – Kelet és Nyugat hadművészetének találkozása a rekonquiszta idején. *Valóság* XLVIII. 2005/8. 10–19.
- IMS 1995. IRADIEL, PAULINO–MORETA, SALUSTIANO–SARASA, ESTEBAN: *Historia medieval de la Espana cristiana*. Catedra: Madrid 1995–2006.
- IRWIN 1986. IRWIN, ROBERT: *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mameluke Sultanate 1250–1382*. London 1986.
- KAPITÁNYFFY 2003. KAPITÁNYFFY ISTVÁN: *Hungarobyzantina. Bizánc és a görögség a középkori magyarországi forrásokban*. Budapest 2003.
- LATHAM–PATERSON 1970. LATHAM, JOHN DEREK–PATERSON, WILLIAM FORBES: *Saracen Archery*. London 1970.
- LÓPEZ–LARREA 2000. LÓPEZ, JÚLIO–LARREA, DAVALILLO: *Atlas histórico de España y Portugal*. Madrid 2000.
- MARTÍNEZ DIEZ 2001. MARTÍNEZ DIEZ, GONZALO: *El Cid Histórico*. Barcelona 2001.
- NÉGYESI 2000. NÉGYESI LAJOS: Gondolatok a lovasság csapatnemeiről. (A könnyű- és nehézlovasság problematikája.) In: *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak konferenciája*. Szerk. Bende Livia–Lőrinczy Gábor–Szalontai Csaba. Szeged 2000. 375–378.
- NÉGYESI 2003. NÉGYESI LAJOS: A pozsonyi csata, 907. In: *Fegyvert s vitézt énekelek...* Szerk. Hermann Róbert. Budapest 2003. 11–25.
- NÉGYESI 2003. A muhi csata 1214. április 11. In: *Tatárjárás*. Szerk. Nagy Balázs, Budapest 2003. 394–405.
- NICOLLE–MCBRIDE 2002. NICOLLE, DAVID–MCBRIDE, ANGUS: *The Moors. The Islamic West 7th–15th Centuries AD*. Oxford 2002.
- ÖZTOPÇU 1986. ÖZTOPÇU, KURTULUŞ: *A Fourteen-Century Mamluk-Kipchak Military Treatise: "Munyatul-Guzat"*. Los Angeles 1986.
- ÖZTOPÇU 2002. ÖZTOPÇU, KURTULUŞ: *A 14th-Century Archery Treatise in Mamluk-Kipchak*. Kitab fi 'ilm an-nussab. Istanbul 2002. (Sudár Balázs fordítása.)
- SIMA QUIAN 2007. SIMA QUIAN: *A hunok legkorábbi története*. Budapest 2007.
- SZABADOS 2007. SZABADOS GYÖRGY: A régi magyar taktika Árpád-kori írott kútfőkben. *Hadtörténelmi Közlemények* 120. 2007/2. 475–500.
- TORMA 2008. TORMA BÉLA GYULA: Csata a Brenta folyónál, 899. *Hadtörténelmi Közlemények* 121. 2008/2. 425–447.
- VESZPRÉMY 2003. VESZPRÉMY LÁSZLÓ: A morvamezei csata. In: *Fegyvert s vitézt énekelek...* Szerk. Hermann Róbert. Budapest 2003. 26–41.
- VESZPRÉMY 2008. VESZPRÉMY LÁSZLÓ: *Az Árpád- és Anjou kor csatái, hadjáratai*. Budapest 2008. 111–116.
- VSZ 1893. VALDEÓN, JULIO–SALVACH, JOSÉ MARÍA–ZABALO, JAVIER: *Historia de España*. Dirigida por Manuel Tuñón de Lara. IV. Barcelona 1983.

1

2

1. A klárafalvai későavar nagyszíjvég lovas vadásza. In: KÜRTI Béla: "...avarnak mondták magukat...". A szegedi Móra Ferenc Múzeum kiállítási vezetője. 19. 12. kép.

2. VIII. századi lovasíjász-ábrázolás részlete a szíriai Qasr al-Hayr erődjéből. A húzó kéz tartása az avar kortársával azonos, úgynevezett „közép-ázsiai húrfogás”, a hüvelykujjon íjászgyűrű alkalmazásával. NICOLLE, David – MCBRIDE, Angus: *The armies of Islam 7th–11th Centuries*. London, 1982. 7.

3

4

5

3. Részlet Kakaslomnic (Veľká Lomnica, Szlovákia) templomi freskójáról: a hátrafelé nyilazó kun a hűrt húzó kezében két további nyílvezzőt tart, kilövésre készen. A kép lelőhelye: http://www.nemzetismeret.hu/image.php?id=a_040b.

4. IV. Kilidzs Arslán rúmszeldzsuk uralkodó (1246–1266) érméje. A szultán ugyanúgy a húzó kézben tart további néhány nyílvezzőt. A kép lelőhelye: http://www.tirendaz.com/en/?page_id=3

5. Egy XIV. század elejére datált bizánci Szent Demetriosz ábrázolás a Louvre anyagából. Itt a két előző ábrázoláson megfigyelhető nyílvezzőtartás előkészítő mozdulata látható: az íjász ujjával „elosztja” a tegeből kihúzott nyilakat. PARANI, Maria G: *Reconstructing the Reality of Images. Byzantine material culture and religious iconography (11th to 15th centuries)*. Leiden-Boston, 2003. 113. A kép lelőhelye: <http://www.imagefree.org/freeimage/ViewImage.aspx?imageId=67149>

A raguzai (dubrovnik) diplomácia a XIV. század közepén (1343-1367)

A jól szervezett raguzai (dubrovnik) diplomácia irányításában a városszervezet mindhárom igazgatási intézménye részt vett valamilyen formában: követeket választottak, döntöttek a követségek részleteiről (mint a követek fizetése, szolgák száma, a szállítóeszköz, az útvonal, ajándékok stb.) és ezek költségeinek előteremtéséről, elszámolásáról, valamint a követi utasítások, levelezések lebonyolítását végezték. Az alábbi írás célja a diplomácia gyakorlatban való működésének bemutatása – a mű végén egy konkrét (1361 novemberében a magyar uralkodóhoz induló) követség ismertetésével, – de a kor hatalmi és külpolitikai viszonyainak részletes elemzése nélkül.

Forrásként a város irányítását és közigazgatását betöltő Nagytanács, Kistanács, Szenátus jegyzőkönyvei (*Libri Reformationes*)² szolgáltak, az 1343–1367 közötti éveket vizsgáltam, mert az 1343 előtti, az 1352 és 1356 közötti, az 1365. év és az 1367 utáni néhány év esetében a dokumentumok sajnos hiányoznak. Felhasználtam még a követi és egyéb levelezéseket is tartalmazó forráscsoportot (*Lettere di Levante*),³ amely 1359-től külön jelenik meg, előtte a városi jegyzőkönyvekbe jegyezték le őket.

A középkorban Ragusa (Dubrovnik) városa mindig egy másik állam fennhatósága alá tartozott, amely viszonyokat lazább-szorosabb kötelékek jellemeztek, és diplomáciai tevékenysége is ehhez, és az aktuális hatalmi viszonyokhoz alkalmazkodott. A VII. század első felétől, megalapításától kezdve Ragusa 1204-ig, kisebb megszakításokkal, Bizánc alattvalója volt. A Bizánchoz fűződő laza kapcsolatot⁴ 1204 után a velencei uralom váltotta fel (egészen 1358-ig), amely tényleges alattvalói státuszt jelentett különösen a velencei fennhatóság első évtizedeiben.⁵ A Velencében megválasztott velencei nemes került Ragusa városának élére (ő volt a *comes*), és irányította az általa kinevezett tagokból álló tanáccsal a várost. A XIII. század második felében a velencei comes hatalma csökkent a megerősödő raguzai nemesség árnyékában, azonban a velencei uralom végéig (1358-ig), a velencei hatalmat szimbolizálta. 1358-ban a velencei-magyar háborút lezáró zárai béke értelmében Dalmácia a Magyar Királyság részévé vált, így történetében először Ragusa magyar fennhatóság alá került. A magyar király és Ragusa 1358. május 27-én külön szerződést kötött,⁶

¹ A tanulmányban a Ragusa elnevezést használom, a többi dalmát helynév esetében is a magyar historiográfiában használatos elnevezéseket alkalmazom megadva a mai helyneveket.

² LR I–IV

³ *Litterae et Commissiones Ragusinae*.

⁴ MOSHER STUARD 1992. 17.

⁵ CARTER 1972. 85., 89., 90–92.

⁶ A dokumentum többek között tartalmazta, hogy szabadon választhatták meg a város első emberét, amely a király jóváhagyásához volt kötvé, az évenkénti adófizetést (500 aranydukát), a hajóállítási kötelezettséget, a király jelvényeinek viselését, szabad kereskedelmet a szerb területekkel és Velencével, még akkor is, ha a király háborúban áll velük. (*Diplomatarium Ragusanae* 3.) Bizonyos idő elteltével (vita tárgya, hogy mikor, mivel nincs dátum az oklevélen) a szabadon választott városi előljáró királyi megerősítését I. Lajos király megszünteti és csak azt a kikötést teszi, hogy nem lehet Ragusa első tisztségviselője velencei személy vagy a király ellensége. Gelcich 1360-ra dátumozza ezt az oklevelet. (*Diplomatarium Ragusanae* 15.) Az utóbbi oklevél keltezésének problémájáról ld: Foretić, V.: *Povijest Dubrovnika do 1808*, tom. I. Zagreb 1980. 136.;

amely alapján a raguzaiak tulajdonképpen önállóan intézték a város bel- és külügyeit, ami a diplomáciai tevékenységük élénkülésén, háború indításán és békekötésen is nyomon követhető.⁷ Már az, hogy Raguz a Magyar Királysághoz került (zárai béke) és a külön a királlyal megkötött kedvező szerződés létrejötte is ügyes diplomáciai tevékenységről árulkodik, a megerősödött raguzai nemesség tárgyalásokat folytatott a magyar királlyal, de ezekről keveset árulnak el a városi jegyzőkönyvek.

Természetesen a Raguzával szomszédos szláv területek eseményei, hatalomváltásai is befolyásolták a város külpolitikáját, hiszen közelebb voltak a város területeihez, mint a története során bármelyik más hatalom, amelynek a fennhatósága alá tartoztak, és amelytől segítséget várhattak volna bármilyen probléma esetén, tehát az ügyes diplomáciai intézkedések sok mindent eldönthettek. A tárgyalt időszakban Raguz kapcsolatban állt a szerb királyokkal, IV. Urošsal, akinek az 1346-os koronázásán is részt vett egy raguzai küldöttség, majd V. Urošsal, de leginkább a szerb uralkodók alattvalóival, mint Raguz szomszédságában Trebinje uraival „Nenad Strachinichal,” majd „Voyslav de Voinoval,” és a Zeta nevű terület befolyásos családjával, a Balša családdal. A boszniai bánokkal (Kotromanič István, majd I. Tvrtko) is igyekeztek jó viszonyt ápolni a raguzaiak, ahogy a Neretva-folyó környékén elhelyezkedő és raguzai területekkel szomszédos Hum (ma Chel mum) urával, „Senchoval.”⁸ (1. térkép)

A városigazgatás 1358 előtt és után

A raguzai városszervezet alapja a Nagytanács volt, amelynek feladata: a törvényhozás, adók, vámok kiszabása, gazdasági ügyek intézése. 1358 előtt a comes és az általa választott Kistanács hozza meg a végleges döntéseket, amely hatalommal a Nagytanács ruházta fel. A XIV. században a gyakorlatban már nem volt hatalma a comesnak, az 1332-től zárttá váló Nagytanácsban ülő raguzai nemesek irányítják a várost, de az 1358 előtti jegyzőkönyvek bejegyzései a velencei comes egykori hatalmát tükrözik még.⁹ 1358 februárjától, miután a zárai béke értelmében Raguz a Magyar Királysághoz került, a velencei comes hazatért, a város első tisztségviselője pedig a rektor („rector”) lett, akit a raguzai nemesek saját maguk közül választottak a Nagytanácsban.¹⁰

A diplomáciai feladatok részleteivel (levelek megírása, követek tájékoztatása) a velencei hatásra, 1252-ben létrejött Szenátus,¹¹ a „Consilium Rogatorum” foglalkozott, amelynek tagjait 1358 előtt a comes választotta a Nagytanács tagjai közül, de a gyakorlatban kissé háttérbe szorult a Kistanács és a comes mögött. 1358 után a raguzai nemesség saját maga közül választja meg a Szenátus tagjait a Nagytanácsban, akiknek a száma akkoriban 35-60 személy körül volt.¹²

Harris, R.: Dubrovnik. A history, Saqui, London, 2003. 66.; Janeković-Römer, Z.: Višegradski ugovor temelj Dubrovačke Republike, Golden Marketing. Zagreb 2003. 83.

⁷ 1409-től Raguz a kivételével a dalmát városok és területek újra Velencéhez kerülnek, mivel László nápolyi király eladja Dalmáciára vonatkozó jogait Velencének, aki háborút indít e jogainak érvényesítésére. és 1420-tól a dalmát városok végleg Velencéhez tartoztak. (ENGEL-KRISTÓ-KUBINYI 1998. 409–410.) Kivéve Raguz a városát, amely 1526-ig a Magyar Királyság része, a raguzaiak a magyar királyok alattvalóinak vallották magukat, elküldték a szokásos adót is.

⁸ LR I. 169., 226.; LR II. 12–13., 48., 60–61., 208., 226., 259–260., 280–281., 402., 404.; LR IV. 4–6., 13., 40., 53., 72., 90–91.

⁹ LR II. 24., 32–33. 41. CARTER 1972. 119.

¹⁰ LR II. 208–209.

¹¹ HARRIS 2003. 127.

¹² LR I. 277–278.; LR II. 195., 241.; LR III. 44.; LR IV. 105.

A Nagytanács, néha a Kistanács a különösen fontos diplomáciai küldöttség utasításainak kidolgozására külön tapasztalt embereket választott –ők voltak a „sapientes” – általában 5-30 főt, akik a Szenátus munkáját segítették.¹³

A diplomáciai ügyek intézése

1358 előtt és után is a Nagytanácsban határoztak minden külpolitikát érintő cselekedetről, akár egy levél küldéséről, megválaszolásáról, vagy egy diplomáciai küldöttség menesztéséről volt szó, viszont a részletek kidolgozásának és végrehajtásának feladata 1358 előtt főleg a comes és a Kistanácsa hatáskörébe tartozott, míg 1358 után ez a Szenátus feladata volt, a Kistanács az ehhez kapcsolódó pénzügyeket intézte.¹⁴

A jól működő raguzai diplomácia egyik legfontosabb tényezője, pillére a tájékozottság, az információ megszerzése volt, és annak birtokában, kihasználva értékét cselekedtek: követeket vagy levelet küldtek. A raguzai városvezetés elvárta, hogy a raguzai kereskedők, hajósok, utazók nyitott szemmel és „füllel” járjanak, információkat gyűjtsenek, hazatérve pedig kikérdezték őket a látottakról, hallottakról. Még a híresztelések, mendemondák is érdekelték a város irányítóit, amelyek más helyekkel, személyekkel voltak kapcsolatosak, de vegyítve a különböző helyekről és személyektől érkező információkat valós következtetéseket tudtak levonni, amelyet ha hasznosnak gondoltak, felhasználtak.¹⁵ Az információ birtokában döntöttek követség elindításáról, vagy küldtek levelet a már ott lévő követnek.

Követküldés

Miután elhatározták, hogy követet küldenek egy adott helyre, döntöttek a követek számáról, amely a küldetés céljától, fontosságától és veszélyességétől is függött.¹⁶ Általában 1 vagy 2 követ indult útnak, fontosabb diplomáciai küldöttségénél 4-5. A Nagytanácsban három jelöltből választottak meg egy személyt a követi tisztségre, aki nem utasíthatta vissza a rá bízott feladatot, vagy ellenkező esetben pénzbüntetéssel sújtották. A büntetés összegéről, amely nem csekély volt, a Nagytanácsban a követküldéssel egy napon döntöttek.¹⁷ A követi tisztség nehéz feladatát elfogadták a megválasztott személyek, a vizsgált években kevés esetet találtam, amikor a nemesnek fizetnie kellett, mert nem vállalta a rá bízott diplomáciai ügy lebonyolítását.¹⁸ A város állta a követ fizetését, a napi költségeit (étel-ital), és a szolgák költségeit, olykor a ruházatát, de előre meghatározták az összegeket. Előfordult, hogy ugyanazon helyre, de más időszakban, évben küldött követek ugyanazt az összeget kapták költségeikre, és a kíséretük is megegyezett. Az is megjelenik a jegy-

¹³ LR II. 56., 61., 208., 212.; LR III. 110., 118.

¹⁴ LR I. 167–168.; LR II. 38., 40., 56., 60., 68., 73., 92., 172., 174–175., 178., 208–211., 216., 259–261., 278.; LR III. 22., 24., 30., 32–33., 36., 40–43., 51–57., 60., 72–73., 100., 114., 130., 143–145., 148., 160., 163., 170., 175., 178., 191., 193–199., 203–206., 210., 213., 216–219., 237., 245–247., 260–261., 277., 282–283.; LR IV. 8., 14., 29–30., 35., 38., 42–43., 54., 67., 72–73., 78., 90–91., 98., 107–108.

¹⁵ KREKIĆ 1997. 253. LR III. 266. Például 1357. jan. 3-án a Szenátus a szerb területekre készülő követség elindulását, a szerb területekről érkező raguzai kereskedők által hozott hírektől teszi függővé, akiknek a Nagytanácsba kellett megjelenniük a híreket elmondani. (LR II. 171–172.) 1361. május 25-én a Nagytanácsban arról döntenek, hogy a szerb területen lévő kereskedőket értesíteni kell a hírekről. (LR III. 81.)

¹⁶ KREKIĆ 1997. 253.

¹⁷ Ld. 14. lábjegyzet. A büntetés összege általában 50-100 iperper volt, fontos küldetésnél akár az 500-2000 iperper is elérte. Az utóbbira példa: LR II. 209.; LR III. 52.; LR IV. 67. Az iperper ezüstpénz volt, nagyobb értékeknél használják, fizetés meghatározásánál stb. 3 iperper ért 1 aranydukátot. (HARRIS 2003. 2. melléklet) A raguzaiak évi 500 aranydukátot fizettek a magyar uralkodónak adóként. A XIV. század második felében 12 iperper elég volt egy felnőtt évi élelmezésére Raguzában. (MOSHER STUARD 1992. 157.)

¹⁸ LR I. 168.; LR IV. 68.

zőkönyvekben, hogy honnan teremti elő Raguza városa a követség anyagi hátterét, amelyet leggyakrabban a sóeladásból, vámokból (pl. borvám) vagy kölcsönből fedeztek.¹⁹ A hazatérés után a követeknek el kellett számolniuk a költségekkel, amely a Kistanácsban történt (sajnos kevés elszámolás maradt fenn.)²⁰

A követek

A követ elnevezése „ambassiator,” vagy „ambaxiator” formában bukkan fel a leggyakrabban a forrásokban, de néha a „nuntius” szót is alkalmazzák szinonimaként.²¹ Mint a többi tisztségviselőt, a követeket is a Nagytanács választotta a tagjai közül, vagyis nemes személyek („mittendo...nobilem hominem”)²² töltötték be ezt a pozíciót, mivel a Nagytanács tagjaiként részt vettek annak ülésein, így tisztában voltak a város külpolitikájával, és érdekeivel, továbbá a kor hatalmi viszonyaival. Számos ismertebb követ diplomáciai küldetése, küldetési előtt és után a Szenátus tagja volt, de a rektor tisztségét is betöltötték.²³ A politikai körülmények, érdekek, nemzetközi viszonyok pontosabb ismeretében, így egy nemes jobban tudta a várost képviselni. Emellett azonban nagyon fontos volt a követek személyes tulajdonságai, mint a tapasztalat, rátermettség, ravaszság, megbízhatóság, diszkréció, türelem, és a nagyfokú lojalitás Raguza és lakói iránt. Az információ birtoklása mellett a hatékony diplomácia másik tényezője a követek személyes ügyessége, tudása volt.²⁴ Azonban olyan feladattal, ahol nem számított annyira a politikai tájékozottság, mint például egy levél elvitelével nem nemes raguzaiakat („mittendo...hominem de populo” „mittendo...bonum hominem de populo”)²⁵ is megbízott a városvezetés. 1362-ben nem nemes raguzai vitt a dalmát-horvát bánnak egy bizonyos pénzösszeget.²⁶ 1364. november 10-én a Szenátus egy nem nemes raguzait küld a magyar királyhoz, raguzai kereskedőket Szávaszentdemeteren ért károk ügyében, a sérelem orvoslására egy lóval és egy szolgával.²⁷

Kíséret, utasítás, futárok

A Nagytanácsban határoztak a szolgák, a lovak, vagy hajó számáról, felszereltségéről, vagyis a kíséretéről, amelyhez sokszor a pap, a jegyző, az „expeditor” (a pénz kezelője) is hozzátartozott.²⁸ A vizsgált időszakban három esetben a kíséret tagjai között volt szakács is.²⁹ Megkülönböztették a lovas és a gyalogos szolgákat, fizetésüket a város állta, valamint ha szükséges volt az öltözetüket is.³⁰ 1358 márciusában, amikor a magyar királyhoz induló követségről döntöttek, amelynek célja az oly fontos külön szerződés megkötése

¹⁹ Lásd a 14. lábjegyzetet. A napi költségekre 3-4, olykor 10 iperpert szántak.

²⁰ LR II. 73., 92.; LR III. 60., 211.

²¹ Ld a 14. lábjegyzet „Ambaxiatoribus seu nunciis domine regine Hungarie” (LR IV. 42.) A középkor során a követ, a diplomáciai küldött elnevezése a nuntius volt, a késő középkorban jelenik meg alternatívájaként az ambaxiator szó. (QUELLER 1967. 3., 25., 65.)

²² LR III. 193.

²³ Ld. a 62. lábjegyzetet.

²⁴ KREKIĆ 1997. 253.

²⁵ LR III. 187. 196.

²⁶ Op.Cit. 228–229.

²⁷ LR IV. 35-36.

²⁸ Lásd a 14. lábjegyzetet. „...expeditorum qui debeat facere rationem de dictis expensis” (LR III. 203.)

²⁹ LR II. 56., 178.; LR III. 283.; Lexikon II. 238. Queller szerint a szakács a diplomáciai kíséretben a küldöttség tagjai számára készítette az általuk megszokott ételeket, továbbá a szakács révén a követ mást is megvendégelhett, és nem utolsó sorban a mérgezést is elkerülhették. (QUELLER 1967. 189.)

³⁰ LR IV. 67.

volt a királlyal, a követek és szolgálók öltöztetését is külön meghatározták a tanácsstagok. A követek 200 iperpert kaptak a költségeikre, amelyből csináltatniuk kellett egy bíborszínű hermelinszegélyű ruhát, és egy ugyanilyen bíborszínű hermelinszegélyű köpönyeget maguknak. A nemesek, mindegyikük 6-6 szolgálója is új öltözetet kapott: köpönyeget, alsóruházatot, süveget, lábbelit. A kíséretükhöz tartozott még egy pap és egy jegyző – szintén mindkettejüknek új öltözet járt – és további 10 szolgáló.³¹ A követek és a kíséret is a várost képviselte, reprezentálta, jó benyomást akartak kelteni az uralkodóban és az udvarban.

A részletek, mint a szolgálók, lovak összegyűjtése, az ajándék megvásárlása már a Szenátus feladata volt. Általában egy hét vagy tíz nap alatt tették meg az előkészületeket a követség elindításáig (lásd a követség leírását példaként).

Mindenre kiterjedő tájékoztatással, utasítással látták el a követet, követeket. A Szenátus ülésein, (ahol a rektor és a Kistanács tagjai is részt vettek hivataluknál fogva), ahol a szenátorok, mint tapasztalt politikusok és egykori követek, részletesen megtárgyalták a követnek szánt utasításokat, és minden felvetett javaslatról szavaztak, ahol az egyszerű többség szavazata döntött.³² Levélküldés esetén is így határoztak a levél tartalmáról, amely a legmegfelelőbb szavakkal íródott. A követekhez küldött utasítások leggyakrabban olasz nyelven, de latin is fennmaradt. A követ saját belátására bízták, hogy hogyan viselkedjen, beszéljen, de ha esetleg audienciára hívták, a mondanivalóját előre meghatározták.³³ Arra is utasították, hogy meddig maradjon az adott helyen, mikor térhet vissza Raguzába.³⁴

Raguza városa és a követek közötti kapcsolatot, a levélváltásokat, híreket a futárok („*cursores*”) biztosították, és ők vitték a leveleket más fejedelmek, városok és Raguzai köztársaság.³⁵ A futárok nem nemes raguzaiak voltak, akik gyakran veszélyes vállalkozást vittek végbe egy-egy levél eljuttatásakor, és fontos láncszemei voltak a hatékonyan működő raguzai diplomáciának.

Ajándék

A Nagytanács döntötte el, hogy az adott követ, küldöttség vigyen-e és milyen értékben ajándékot, amelynek a költségéről, az ajándék megvásárlásáról már a Szenátus gondoskodott (néha a Kistanács).³⁶ Nem minden küldöttség vitt magával ajándékot, hiszen annak funkciója volt: egy fontos cél elérésének megkönnyítése az ajándéktárgy révén vagy csak a jóindulat kialakítása Raguzai irányába, ez alapján változott az ajándékok értéke. A követek vittek magukkal szöveteket (flandriai, francia, gyapjú, festett gyapjú, posztó), hermelin és menyétszőrmét, bort, édességeket, gyümölcsöket, mandulát, fűgét, fűszereket (sáfrány, gyömbér, bors), viaszgyertyát.³⁷ Az állatok közül leginkább vadászatra használt madarakat, sólymokat, héjakat vittek, 1358 márciusában 5 szép sólyommal akartak a raguzaiak I. Lajos magyar király kedvében járni.³⁸ 1361 októberének végén a raguzai városvezetés 2 héját, egy vadat és egy szelídítettet ajándékozott a bolgár uralkodónak.³⁹ 1362

³¹ LR II. 209–210.; Lexikon I. 176. 229.; Lexikon II. 313., 389.; Lexikon III. 610.; Lexikon VI. 1047. Az 1358-as márciusi követségről részletesen lásd: JANEKOVIĆ-RÖMER 1998.

³² Lásd a 14. lábjegyzetet.

³³ LR III. 186., 232–233., 237–238.

³⁴ Op.Cit. 228–229.

³⁵ LR II.1., 5., 178., 205.; LR III. 155., 183., 193.; IV. 9., 36.

³⁶ Ld. a 14. lábjegyzetet.

³⁷ LR I. 135.; LR II. 208., 216., 261., 266.; LR III. 53–54., 210–212., 247., 261.; LR IV. 7., 54., 68.; Lexikon I. 147–149.; Lexikon II. 313., 273.; Lexikon IV. 706., 725.; Lexikon VII. 1191., 1237.

³⁸ LR II. 210.

³⁹ LR III.133.; Lexikon I. 78.; Lexikon IV. 747.

augusztusában a szerb uralkodóval és alattvalóival 1361 vége óta folytatott háború lezárására, a békét megkötni induló raguzai követség drága szöveteit, köpönyegeket visznek, kb. 5 ezer iperper értékben.⁴⁰ Sokszor csak az ajándék értékét határozták meg, magát a tárgyat nem.⁴¹ Általában a szerb királynak, a boszniai bánnak, vagy más balkáni főuraknak drága szöveteit, fűszereket, csemegéket vittek, a magyar királyi udvarba sólymokat, gyümölcsöket, édességeket, szöveteit (főleg bársonyt) küldtek ajándékként.⁴² (Lásd az írás végén a követség leírásánál)

Útvonalak

Az Adria keleti partján fekvő Ragusa városánál találkozott az adriai tengeri és a balkáni szárazföldi útvonalak, amelyek a földrajzi adottságok révén kialakult, évszázadokon át használt utak voltak. A tengeri útvonal a tagolt, dalmát partvidék, öblök, csatornák, szigetek mentén húzódott. A Balkánon folyók partjain, hágókon és völgyeken át közlekedtek. A vizsgált időszakban (1343–1367) az úti céltól és az útba eső területek hatalmi viszonyaitól, háborús konfliktusaitól függött, hogy a raguzaiak melyik útvonalat használták, és az úti cél határozta meg a követek fizetését, költségét, a szolgálak, lovak számát is. A források révén 6 útvonalat lehet elkülöníteni, amelyeket a raguzai követek, futárok használtak. (2. térkép)

1. Az egyik a vízi út volt, amelyet a raguzai követek általában egy kisebb evezős hajóval („barcha”) tettek meg, nagyobb, vagy ünnepélyesebb kíséretnél gályán közlekedtek, akár Velencébe, Zarába (ma Zadar), a dalmát-horvát bánhoz, vagy más dalmát városba, például Zenggbe (ma Senj) tartottak.⁴³ 1361 októberének végén egy hajóval („barcha”) és 4 szolgálal a dalmát-horvát bánhoz, és a bán kíséretében már ott lévő raguzai követhoz igyekezett az a raguzai nemes, aki 10 iperper fizetést kapott, ha Dalmáciába megy, ha a horvát területekre („Chrohacias”), akkor 20 iperper járt neki.⁴⁴

2. A magyar királyhoz utazó követek több szárazföldi útvonalat is használtak,⁴⁵ az egyik lehetőség volt, ha Raguzából elhajóztak Zenggig és onnan a zenggi úton („per viam de Segna”)⁴⁶ lovakon utaztak Zágrábba, vagy Zágrábon át Budára, Visegrádra. Ez volt talán a leghosszabb út Raguzából, úgy vélem, hogy a követi kíséret céljától, nagyságától függött, hogy merre közlekedtek. (2. térkép)

3. Zárából Dubicán keresztül vezetett az út a hegyek hágóin át Zágrábba.⁴⁷ A raguzai követek gyakran hajóztak el Zarába, mivel a dalmát-horvát bán legtöbbször ebben a városban tartózkodott.⁴⁸ 1360. november 3-án egy embert küldtek Zarába egy hatevezős, felfegyverzett hajón („barcha”), hogy megtudakolja, vajon a magyar uralkodó mikor jön a városba, vagy egyáltalán várható-e az érkezése. Végül kettő követet Zarába az idősebb magyar királynéhez, kettőt pedig I. Lajos királyhoz – Zágrábba – küldtek, akik a szárazföldön utaztak odáig, viszont ők a Spalatoból (ma Split) kiinduló útvonalat használták,

⁴⁰ LR III. 210–212.; Lexikon IV. 706. 725.; Lexikon VI. 1119.; Lexikon III. 525.; Lexikon VII. 1191., 1237.

⁴¹ LR III. 261., 292.; LR IV. 14., 71., 78.

⁴² LR III. 285.; LR IV. 68.; Lexikon VII. 1241.

⁴³ LR II. 207., 210.

⁴⁴ LR IV. 134.

⁴⁵ LR II. 209.

⁴⁶ LR III. 57. A zenggi utat használták a velencei és más észak-itáliai követek is a magyar uralkodóhoz tartva. (HUSZTI 1941. 98–99.)

⁴⁷ LR III. 51–55. Lásd a követség részletes leírásánál.

⁴⁸ Például LR III. 134., de lásd a 14. lábjegyzetet.

amely a visszatérő követek számadásából derül ki.⁴⁹ Zárát és környékét a jegyzőkönyvekben tenger mellékként, tengerpartként („ad maritimam”) is nevezik.⁵⁰ (2. térkép)

4. Egy másik úton Raguzából a szárazföldön, a part mentén raguzai területeken, Stagnumon (ma Ston) át Spalatoba értek, vagy elvitorláztak ugyanebbe a dalmát városba, ahonnan egy szárazföldi út vezetett a hegyeken át, Dubica érintésével Zágrábba.⁵¹ 1358-ban a magyar uralkodóhoz induló követség lovait tengeren Spalatoig szállították,⁵² tehát valószínű, hogy ezen az útvonalon indultak Zágráb felé. 1362. március 25-i határozat szerint egy raguzai nemesnek a magyar király követét Spalatoig kellett kísérnie.⁵³ (2. térkép)

5. Az egyik leggyakrabban használt út a Neretva-folyó völgyén át érintve Narentum (ma Drijeva) kereskedővárost, Bosznián keresztül érte el Szávaszentdemetert (Sanctum Demetrium, ma Sremska Mitrovica). Ez volt a boszniai út („per viam Bosne”),⁵⁴ amelynek kiindulópontját, a Neretva torkolatánál szárazföldön közelítették meg, vagy elhajóztak odáig. 1361 decemberében a Szenátus, a magyar király udvarában tartózkodó két követének akart üzenni, hogy maradjanak a királyi udvarban, de mivel nem tudták, hogy elindultak-e már vissza Raguzába, és melyik útvonalon, hogy mindenképpen elérjék őket, ezért az üzenetet 4 futár vitte, akik két útvonalon indultak el: ketten a zágrábi úton („per viam Sagrabie”), ketten pedig Szávaszentdemeteren át („per viam Sancti Demetrii”) közlekedtek.⁵⁵ Úgy gondolom, hogy a zágrábi út azt jelentette, hogy Zágrábnak tartottak a magyar udvarból, mivel a zenggi út a Zengg és Zágráb közötti utat jelölte. Zágrábtól viszont kettő útvonal vezetett a dalmát partvidékre: egy Zára irányába, a másik Spalato felé, továbbá Zengbe tartva is az Adriához értek el. 1362 januárjában 2 futár indult egy levéllel a Magyar Királyságban tartózkodó raguzai követhoz Szávaszentdemeteren (ma Sremska Mitrovica) át. Az egyikük utazott csak tovább lovon a raguzai követhoz, a másik Szávaszentdemeteren várta meg, hogy a lovas futár visszaérkezzen a követ válaszával.⁵⁶ (2. térkép)

Elvitorláztak, vagy a szárazföldön, lovakkal mentek Boszniába, a bánhoz, és a raguzai területekkel szomszédos Hum urához, a Neretva környékére, vagy a másik közvetlen szomszédjukhoz Voyslavhoz, Trebinje urához, aki a szerb uralkodó alattvalója volt.⁵⁷ 1367 májusában négy követ hajózott el Slanoba egy kisebb gályán („lignum”) Tvrtko bánért és kíséretéért, akik Raguzába tartottak.⁵⁸

6. Raguzából délre hajózva a partok mentén jutottak el Cattaro (ma Kotor) városába, Buduába (ma Budva), Dulcignoba (ma Ulcinj). A Balša családhoz elhajóztak a Kotori-öbölbe, vagy Zetába, ahonnan a szerb uralkodóhoz is eljuthattak a balkáni útvonalakon keresztül.⁵⁹ (2. térkép)

A meghatározott diplomáciai feladat elvégzése után a követek visszatértek Raguzába, költségeikről elszámolást készítettek, és bekapcsolódtak a raguzai városvezetésbe, a Nagytanács üléseibe, és talán nem is olyan sokára újra megválasztották őket a raguzai érdekek képviselőitőre követnek.

⁴⁹ LR III. 51–53. Lásd a követség részletes leírásánál.

⁵⁰ LR III. 51–52. Lásd a 71. lábjegyzetet.

⁵¹ HUSZTI 1941. 99–100.

⁵² LR II. 217.

⁵³ LR III. 170.

⁵⁴ LR III. 57.

⁵⁵ LR III. 148.

⁵⁶ LR III. 155.

⁵⁷ LR IV. 72.

⁵⁸ LR IV. 90–91.

⁵⁹ LR IV. 54.

Végezetül a vizsgált periódus összes diplomáciai missziója közül egy különösen érdekeset mutatnék be, az 1360-as évek végén a magyar királyhoz induló követséget, amelyen keresztül az eddig tárgyalt raguzai diplomáciai gyakorlat is jól megfigyelhető.

1360. november 3-án a Kistanácsban a harang hangjára a törvény szerint összegyűltek elfogadták és megerősítették, hogy egy megfelelő embert küldjenek Zarába egy hatevezős, felfegyverzett hajón („barcha”).⁶⁰

1360. november 4-én kelt levelében a raguzai rektor és a Kistanács a Zarába küldött raguzait („*Milce de Poveresco*”) utasítja, hogy menjen egyenesen Zára városába, ahol tudja meg: van-e hír arról, hogy a magyar király Zarába érkezik, mikorra várják, és mennyi ideig marad a városban. Ha Zarába érkezik I. Lajos király, akkor minél előbb térjen vissza a küldött Raguzába vagy ha késlekedne valami miatt, akkor küldjön egy levelet a megszerzett hírekről. Ha a király mégsem érkezne Zarába, akkor azt tudakolja meg: van-e hír arról, hogy esetleg máshova utazik.⁶¹

1360. november 20-án a raguzai Nagytanácsban a jelen lévő 102 tanácsos közül, akik a harang hangjára a törvény szerint összegyűltek, mindenki elfogadta és megerősítette, hogy küldjenek követséget a magyar királyhoz – aki a tenger mellékre („ad maritimam”) jön – és az ő édesanyjához, az idősebb királynéhoz.⁶² (A király kíséretében az ifjabb királyné is ott volt, ahogy az a későbbi bejegyzésekből kitűnik.)

Hasonlóképpen a Nagytanácsban⁶³ 70 tanácsos elfogadta és megerősítette, hogy 4 követet küldjenek.⁶⁴

A Nagytanácsban ... 80 tanácsos elfogadta és megerősítette, hogy ha a magyar király nem a tenger mellékre („ad Maritima”)sic) érkezne, akkor a követek közül kettőnek addig kell mennie, míg el nem érnek az uralkodóhoz.⁶⁵

Hasonlóképpen a Nagytanácsban ... 93 tanácsos elfogadta és megerősítette, hogy az említett 2 követ egy nagyobb gályával („galeam maiorem”) menjen.⁶⁶

A Nagytanácsban ... 71 tanácsos elfogadta és megerősítette, hogy akiket a tenger mellékre követnek választanak meg, azok nem utasíthatják vissza e tisztséget, ha nincsenek úton, ellenkező esetben fizetniük kell 500 iperpert.⁶⁷

Hasonlóképpen a Nagytanácsban ... 63 tanácsos elfogadta és megerősítette, hogy akiket követnek választanak, hogy a szárazföldi úton, felfelé utazzanak a magyar királyhoz, nem utasíthatják vissza a tisztséget, ha nincsenek úton, ellenkező esetben fizetniük kell 1000 iperpert.⁶⁸

⁶⁰ LR III. 51.

⁶¹ Litterae et Commissiones Ragusinae 32. okl.; Diplomatarium Ragusanae 17. okl.

A trauiak a magyar király édesanyjának érkezéséről tudtak, ugyanis egy Trauban (Trogir), 1360. november 3-án kelt bejegyzés szerint a trauai comesnak és három választott embernek az idősebb királyné elé kell mennie, aki Zarába jön. (CD XIII 47. okl.)

⁶² LR III. 51.

⁶³ A következőkben a pontozott rész az ismételt félmondatot jelöli a november 20-i bejegyzésekben: „a jelen lévő 102 tanácsos közül, akik a harang hangjára a törvény szerint összegyűltek.” Minden részletről, javaslatról külön szavaztak, így a bejegyzésenkénti eltérő számok azt mutatják, hogy mennyi tanácsos szavazatával fogadták el a felvetést. A jelenlévők egyszerű szavazattöbbsége döntött. Megfelelő számú tanácsosnak kellett jelen lennie az ülésen, hogy az határozatképes legyen. (LONZA 2004. 12–14.)

⁶⁴ LR III. 51.

⁶⁵ Ibidem

⁶⁶ LR III. 51.

⁶⁷ LR III. 52.

⁶⁸ Ibidem

A Nagytanácsban ... 72 tanácsos elfogadta és megerősítette, hogy a tenger mellékre induló követek mindegyike 50 iperper fizetést kapjon.⁶⁹

Hasonlóképpen a Nagytanácsban ... 81 tanácsos elfogadta és megerősítette, hogy a szárazföldön keresztül utazó követek fizetéséig 80 iperpert kapjanak, ha Zágráb területéig („ad contratam de Ysagrep”) mennek, ha Zágráb vidékén túl („ultra contratam Ysagrabie”) közlekednek még 50 iperper legyen a fizetségük.⁷⁰

A Nagytanácsban ... 71 tanácsos elfogadta és megerősítette, hogy mind a 4 követ a király úrhoz és a királyné asszonyhoz utazzon, ha Horvátország valamelyik részén tartózkodnak, ugyanis a tenger mellék alatt a teljes Horvátországot értjük („quia intelligimus Marinam totam Croaciam”).⁷¹

Hasonlóképpen a Nagytanácsban ... 85 tanácsos elfogadta és megerősítette, hogy mindegyik követet 5 szolga kísérje, a szárazföldön utazó követek kíséretében legyen egy pap is, és egy „expenditor” (pénzügyek kezelője), ha a dolgok úgy alakulnak.⁷²

A Nagytanácsban ... 86 tanácsos elfogadta és megerősítette, hogy ha a véletlen úgy hozná, hogy a két követ a Magyar Királyságba menne, attól a naptól fogva, hogy elválnak a másik két követtől, minden nap 10 iperpert költhetnek magukra, a szolgákra, a papra, az expenditorra és a lovakra, de a költségekről számadást kell csinálniuk, amelyet majd elkészítenek a Kistanács számára, amikor visszatérnek.⁷³ (Ekkor még nem tudták a raguzaiak, hogy a király hova érkezik, ezért számolnak két követséggel és két útiránnyal, 2 követ Zarába, 2 pedig a magyar királyhoz – Zágrábba vagy máshova – menne, pedig I. Lajos ekkor már Zágrábban volt.⁷⁴ Az idősebb királyné Zarába ment a dalmát-horvát részek helyzetének, állásának megújítására, valószínűleg a raguzaiak is tudták ezt, a király tartózkodási helye volt bizonytalan.⁷⁵)

A Nagytanácsban ... „Marinus de Mençe” és „Nicola de Caboga” lett követnek választva a magyar királyhoz, ha szükséges a szárazföldön felfelé utazni, akkor „Laurencius de Volcassio” és „Iohannes de Bona” a tengerparti területekre, a tenger mellékre indulnak követségbe.⁷⁶

⁶⁹ Ibidem

⁷⁰ LR III. 52.; Lexikon II. 292.

⁷¹ LR III. 52. Vinko Foretić szerint „a dubrovnikai nemesség Horvátországot úgy szemlélte, hogy abba Dalmácia is beletartozik a Magyarországgal való kapcsolatában a Tenger mellékkel (latin neve Maritima vagy Marina),” „1360 november 20-tól a Nagytanács jegyzőkönyveinek szövegéből nyilvánvaló, hogy a Dalmát-Horvát Királyságot, amelybe Dubrovnik is beletartozik, a dubrovnikiai Horvátországnak tartják, Magyarország viszonylatában nevezik azt Tenger melléknek.” (FORETIĆ 1980. 136.) Az észak-dalmát területek, mint például Zára és környéke lehetett a tenger mellék.

⁷² LR III. 52.

⁷³ Ibidem

⁷⁴ SEBESTYÉN 1939. 38.

⁷⁵ CD XIII. 54. okl. A traiu bejegyzés szerint november 13-án még az is felmerült a traiiakban, hogy Erzsébet idősebb királyné esetleg Trauba is eljön. November 19-én biztosan Zárában volt a királyné, a traiiak az ő kérésére 4 követet küldenek hozzá tárgyalni, ajándékként pedig 93 uncia ezüsttel szőtt női alsóruházatot, valamint 200 dukátot visznek a követek Zarába, ahol a pénzen ajándékokat vesznek a bárók számára, akik a királyné kíséretében tartózkodnak. (CD XIII. 47. okl.)

⁷⁶ LR III. 52. Mind a négy raguzai férfi tapasztalt politikus és követ volt, számos tisztséget viseltek a városban (mindegyikük volt rector, megválasztásukkor közülük hárman is szenátorok voltak) és követségben is képviselték már Ragusa érdekeit, a magyar királynál is. (LR II. 132., 196., 210., 229., 233., 241.; LR III. 13., 44., 46., 76., 101., 125., 134., 150., 165., 209., 256.)

Hasonlóképpen a Nagytanácsban ... minden tanácsos elfogadta és megerősítette, hogy a követek teljesítsék azt az utasítást is: hívják meg Raguzába a legszívélyesebb módon a király urat a két királynéval együtt, ha a tengermellékre jönnek.⁷⁷

A Nagytanácsban ... 99 tanácsos elfogadta és megerősítette, hogy felhatalmazzák a rektort és a Szenátust, utasítsák a követeket, teremtsék elő a költségeket (kölcsonból) és más szükséges dolgokat a követség számára, valamint ha szükség lesz rá, szerezzenek lovakat a magyar királyhoz a szárazföldön utazó követeknek.⁷⁸

November 20-án a Szenátusban a harang hangjára a törvény szerint összegyűltek közül 29 tanácsos elfogadta és megerősítette, hogy készítsék elő a megfelelő pénzüsszeget a lovak vásárlására a magyar királyhoz induló követség számára.⁷⁹

Hasonlóképpen a Szenátusban ...⁸⁰ 24 tanácsos elfogadta és megerősítette, hogy hirdessék ki: minden raguzainak, akinek lova van a raguzai területeken belül, jeleznie kell azt a rektornak, ellenkező esetben 50 iperper büntetés jár, továbbá a lovaikkal útra kész kereskedők csak a rektor és a Kistanács engedélyével indulhatnak.⁸¹ (37 lovat jelentettek a rektornak).⁸²

A Szenátusban ... 24 tanácsos elfogadta és megerősítette, hogy vegyék át a Gamba családtól a kéthónapnyi borvamból származó pénzt.⁸³

Két nappal később 1360. november 22-én a Szenátusban ..., ahol jelen volt 33 tanácsos, mindenki elfogadta és megerősítette, hogy a követek 150 libra⁸⁴ (kb. 50 kg) csemeget, édességet vigyenek és más ajándékokat.⁸⁵ 30 üveg szirupot,⁸⁶ narancsokat, citromokat,⁸⁷ 4 „cipó”, tömb cukrot,⁸⁸ mézes gyömbért 100 szelencében,⁸⁹ 3 tucat festett, díszes kesztyűt;⁹⁰ 200 libra (kb. 65 kg) viaszgyertyát;⁹¹ édesfűszerekből 20 librát (kb 6,5 kg);⁹² 20 libra (kb 6,5 kg) borsot;⁹³ 2 staria (kb 128-142 kg) fügét,⁹⁴ 2 staria (kb 128-142 kg) mandulát.⁹⁵

⁷⁷ LR III. 52.; Lexikon II. 256., 299.

⁷⁸ LR III. 52–53.

⁷⁹ LR III. 53.

⁸⁰ A következőkben a pontozott rész az ismételt részt jelöli a Szenátus bejegyzéseiben: „a harang hangjára a törvény szerint összegyűltek.”

⁸¹ LR III. 53.; Lexikon II. 317.

⁸² Reformationes, vol. 18. f. 57. A kiadott forrásban csak 31 szerepel. (LR III. 53.)

⁸³ LR III. 53.

⁸⁴ 1 libra kb. 328 g volt. (HARRIS 2003. 2. melléklet)

⁸⁵ LR III. 53–54.

⁸⁶ Lexikon I. 37. Cukorszirup lehetett.

⁸⁷ Lexikon I. 57., 228.

⁸⁸ „Panis IIII de çuccaro.” (LR III. 53.) A XIV. század elejéről származó, egy firenzei kereskedő leírásában a cukor több formában fordul elő, tömb alakban („in pani”) is megjelenik, ahogy rög, darab, por formában is szállították különböző helyekről (Ciprus, Alexandria, Sziria, Kairo). A leírásban rózsza és ibolyacukor is felbukkan, amelyek a nevüket onnan kaphatták, hogy a cukor készítése során a sziruphoz rózsavizet és ibolya esszenciát kevertek. (PEGLOTTI 1970. 435.; LOPEZ-RAYMOND 1990. 112–114.) A XV. század közepén íródott raguzai forrás szerint a tömb formában lévő cukornak fehérnek, száraznak, és jó tömör állagúnak kell lennie, a por alakúnak pedig nagygnak és szemcsésnek. (LOPEZ-RAYMOND 1990. 352.)

⁸⁹ Lexikon I. 220.; Lexikon VI. 1048.

⁹⁰ Lexikon II. 398.; Lexikon III. 524. Az eredeti forrásban 3 tucat kesztyű szerepel és nem négy, mint a kiadott forrásban. (Reformationes, vol. 18. f. 57.; LR III. 54.)

⁹¹ Lexikon II. 393.; HARRIS 2003. 2. melléklet.

⁹² Lexikon VI. 1110.; HARRIS 2003. 2. melléklet.

⁹³ HARRIS 2003. 2. melléklet.

⁹⁴ 1 staria kb. 64,5–71,5 kg volt. (HARRIS 2003. 2. melléklet)

⁹⁵ Ibidem

A Szenátusban ... 20 tanácsos elfogadta és megerősítette, hogy a Zaráig utazó követek szolgálai 4 iperpert kapjanak fizetésként.⁹⁶

Hasonlóképpen a Szenátusban ... 32 tanácsos elfogadta és megerősítette, hogy ha úgy alakulna, hogy a követek a szárazföldön felfelé indulnának, saját szolgálait vigyék. A szolgák, a pap, az expenditor kapjanak öltözetet: köpönyeget, alsóruházatot, süveget, lábbelit 12 grosso értékű szövetből.⁹⁷

1360. november 23-án a Szenátusban a harang hangjára a törvény szerint összegyűltek közül 21 tanácsos elfogadta és megerősítette, hogy az esztergomi érseknek 100 dukátot, a nádornak 200 dukátot ajándékozzanak.⁹⁸

Hasonlóképpen a Szenátusban ...⁹⁹ 28 tanácsos elfogadta és megerősítette, hogy a 4 követ a Kistanács 2 tagjával menjen és válasszon a szép drágakövekből („de pulcris coellis”), aztán vigyék azokat a Kistanácsba, ahol majd döntenek róla.¹⁰⁰

A Szenátusban elfogadták és megerősítették, hogy a Magyar Királyságba utazó két követet négy szolga kísérije majd, akik kapjanak 2 iperpert, és őket is úgy kell majd felszerelni, ahogy azokat, akik a másik 2 követtel mentek el.¹⁰¹

1360. november 24-én a Szenátusban ..., ahol jelen volt 33 tanácsos, 32 elfogadta és megerősítette, hogy vásároljanak 2 aranszövetet, 2 ezüstös női alsóruházatot,¹⁰² 3 ezüstitálát,¹⁰³ 2 kanalat,¹⁰⁴ ezüstitükröt, fegyvereket, majd pedig mutassák be ezeket a dolgokat, azután adják át a követeknek az utasítással együtt.¹⁰⁵ (Ezeket a tárgyakat I. Lajos királynak és feleségének szánták, a másik követség, amely az idősebb királynéhoz már elindult, vitte az édességeket, fűszereket stb.)

Hasonlóképpen a Szenátusban elfogadták és megerősítették, hogy vásároljanak vagy csináltassanak egy ezüstitálát, és „Nicola de Caboga” zálogban lévő tálját, ha ép és már nem másé, pedig vegyék meg.¹⁰⁶

A Szenátusban mindenki elfogadta és megerősítette, hogy írjanak „Marinus de Bonának”, „Nicola de Sorgonak” a borvám miatt (400 dukát), amelyet a városnak kölcsönadnak, valamint értesítsék azokat, akiktől az ajándéknak szánt tárgyakat vásárolják a decemberi és januári nagyvámából.¹⁰⁷

1360. november 27-én a Szenátusban ..., ahol jelen voltak 34-en, mindenki elfogadta és megerősítette, hogy engedélyezik a követeknek, hogy tegyenek belátásuk szerint a lovakról: vásároljanak a kíséret számára vagy eladhatják azokat a visszafelé úton.¹⁰⁸

November 28-án a Szenátusban ..., ahol részt vett 34 tanácsos, közülük 24 elfogadta és megerősítette, hogy a követek indulása legyen elhalasztva hétfő reggelig, a gálya holnap menjen Gravosiumba (ma Gruž), ellenkező esetben 100 dukát büntetést fizessenek.¹⁰⁹ (A

⁹⁶ LR III. 54.

⁹⁷ LR III. 54.; Lexikon I. 176., 229.

⁹⁸ LR III. 54.

⁹⁹ A következőkben a pontozott rész az ismételt részt jelöli a Szenátus bejegyzéseiben: „a harang hangjára a törvény szerint összegyűltek.”

¹⁰⁰ Ibidem.; Lexikon II. 238.

¹⁰¹ LR III. 54.

¹⁰² Lexikon II. 326.

¹⁰³ Lexikon I. 92.

¹⁰⁴ Lexikon I. 219.

¹⁰⁵ LR III. 54.

¹⁰⁶ Ibidem.; Lexikon I. 92.

¹⁰⁷ LR III. 54.

¹⁰⁸ LR III. 55.

¹⁰⁹ LR III. 55.

középkori várostól és kikötőjétől néhány kilométerre volt Gravosium, amely a mai városnak a kereskedelmi kikötője. Úgy gondolom, hogy gályával mehettek a követek valószínűleg Spalatoig, és onnan a szárazföldön felfelé indultak Zágráb irányába a királyhoz.)

1360. november 29-én a Nagytanácsban minden jelen lévő elfogadta és megerősítette, hogy köszönik meg „Johannes Milites” úrnak, hogy elengedi „magister Cobellust” „cyroicus” (orvost), aki feleségével együtt elmehet a magyar királyné asszonyhoz egy hónapra és megkapja a fizetését is.¹¹⁰

A Szenátus bejegyzéseiből még megtudjuk, hogy nyomon követték a követek működését (dec.16-i bejegyzés) a királynál, aki 1360. november 17. és november 28. között Zágrábban, december 6. és december 9. között viszont Kőrösön, ugyanakkor december 16-tól egészen 1361. január 6-ig újra Zágrábban tartózkodott.¹¹¹

Mind a négy raguzai követ 1360. január 15-ig visszaérkezett Raguzába, a Kistanács január 15-i bejegyzése szerint: mind a négy követ számadást készített a pénzről, amelyet a magyar királyhoz és az idősebb királynéhoz induló követségre kaptak. Marinus és Nicola elmondták, hogy három lovat eladtak Spalatoban 60 dukátért.¹¹² (Ők mentek a szárazföldön felfelé, tehát Spalato érintésével jutottak el Zágrábba a magyar királyhoz.)

BIBLIOGRÁFIA

CARTER 1972.	CARTER, FRANCIS W.: Dubrovnik (Ragusa), A Classic City-State. London-New York 1972.
CD XIII.	Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Ed. Smičiklas, T. XIII. Zagrabiae 1915.
Diplomatarium Ragusanae	Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum Regno Hungariae (Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára). Ed. Gelcich, Josephus. Budapest 1887.
ENGEL-KRISTÓ-KUBINYI 1998.	ENGEL PÁL-KRISTÓ GYULA-KUBINYI ANDRÁS: Magyarország története 1301–1526. Budapest 1998.
FORETIĆ 1980.	FORETIĆ, VINKO: Povijest Dubrovnika do 1808 I. NZMH: Zagreb 1980.
HARRIS 2003.	HARRIS, ROBIN: Dubrovnik, A history. London 2003.
HUSZTI 1941.	HUSZTI DÉNES: Olasz-magyar kereskedelmi kapcsolatok a középkorban. Budapest 1941.
JANEKOVIĆ-RÖMER 1998.	JANEKOVIĆ-RÖMER, ZDENKA: „The recognition of Hungarian Sovereignty – A Challenge for Ragusan Diplomacy” In: <i>Diplomacy of the Republic of Dubrovnik, International Symposium, Diplomatic Academy</i> . 3/1998 Zagreb 309–317.
KREKIĆ 1997.	KREKIĆ, BARIŠA: „Dubrovnik’ s Diplomacy in the Late Middle Ages and the Renaissance and Role of IUC as its Successor” In: <i>Society, University and World Community</i> . Oslo–Stockholm–Copenhagen–Oxford–Boston 1997. 252–260.
Lexikon I–VII.	Lexikon latinitatis medii aevi Iugoslaviae. Ed. Kostrenčić, Marko. Tomus I–VII. Zagrabiae 1969–1976.
Litterae et Commissiones Ragusinae	Litterae et Commissiones Ragusinae. Ed. Tadić, Jorjo SANU: Fontes rerum Slavorum Meridionalium 4. Tomus I. Beograd 1935.

¹¹⁰ LR III. 55–56. 1362 májusában a raguzai Nagytanács egy évvel meghosszabbítja Cobellus mester szerződését a várossal, „magistrum Cobellum ciroycum”. (LR III. 190.)

¹¹¹ LR III. 57. Sebestyén 1939. 38. CD XIII. 54. okl.

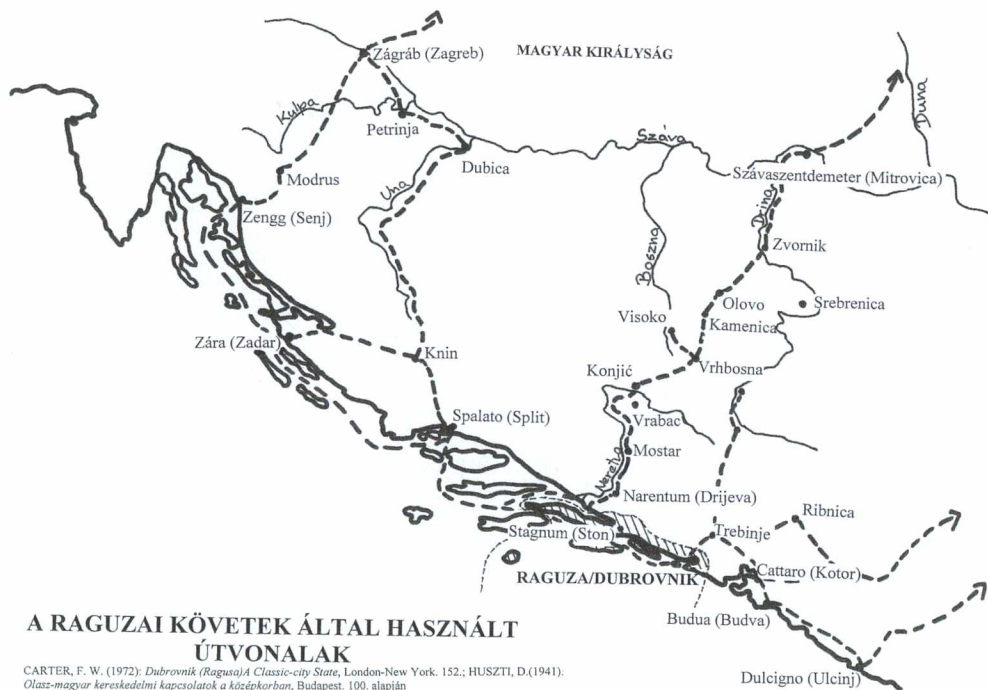
¹¹² LR III. 60.

- LR I–IV. Monumenta Ragusina Libri Reformationum. Ed. Gelcich, Josephus JAZU: MSHSM vol. 10. Tomus I–IV. Zagrabiae 1879–1896.
- LONZA 2004. LONZA, NELLA: „Election procedure in the Republic of Dubrovnik” In: *Dubrovnik Annals* 8 (2004) Zagreb-Dubrovnik 7–41.
- LOPEZ–RAYMOND 1990. LOPEZ, ROBERT S. – RAYMOND, IRVING W.: *Medieval trade in the Mediterranean World*. New York–Oxford 1990.
- MOSHER STUARD 1992. MOSHER STUARD, SUSAN: *A State of Deference: Ragusa/Dubrovnik in the Medieval Centuries*. Philadelphia 1992.
- PEGOLOTTI 1970. FRANCESCO DI BALDUCCIO PEGOLOTTI: *La pratica della mercatura*. Ed. Evans, A. New York 1970.
- QUELLER 1967. QUELLER, DONALD E.: *The office of ambassador in the Middle Ages*. Princeton–New Jersey 1967.
- SEBESTYÉN 1939. SEBESTYÉN BÉLA: *A magyar királyok tartózkodási helyei*. Budapest 1939.

RAGUZA/DUBROVNIK VÁROSA A XIV. SZÁZAD KÖZEPÉN ÉS A SZOMSZÉDOS TERÜLETEK

RAUKAR, T. (1997): *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Zagreb. 124. alapján

A RAGUZAI KÖVETEK ÁLTAL HASZNÁLT ÚTVONALAK

CARTER, F. W. (1972): *Dubrovnik (Ragusa) A Classic-city State*, London-New York. 152.; HUSZTI, D. (1941). *Olasz-magyar kereskedelmi kapcsolatok a középkorban*, Budapest. 100. alapján

Premontrei prépostságok az esztergomi érsek joghatósága alatt

A KIRÁLYI EGYHÁZAK JOGÁLLÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ *

A középkori magyar egyházszerkezetre vonatkozó kutatások egyik, mind a mai napig nem kellően tisztázott kérdése az esztergomi érsek kormányzati joghatósága alá tartozó intézmények egyházi jogi helyzete. A XIV. század utolsó éveitől a XV. század közepéig terjedő időszakban több olyan forrás is ismert – az 1397-es esztergomi káptalani *canonica visitatio*,¹ IX. Bonifác 1400.,² V. Miklós 1454.,³ II. Pius pápa 1464. évi bullái,⁴ valamint Gergely milkói püspök, Szécsi Dénes esztergomi érsek vikáriusaként 1449-ben végzett vizitációs útvjáról készült jelentés⁵ –, amely tételesen felsorolja azokat az intézményeket, amelyek ugyan nem (mind) az esztergomi egyházmegyében feküdtek, mégis az érsek kormányzati joghatósága alatt álltak⁶. Ezen *intézménycsoport* meglehetősen változatos: voltak közöttük Benedek-rendi apátságok, társaskáptalanok, plébániák, *decanatusok* és több premontrei prépostság is. A jelen tanulmányban ez utóbbiakat vizsgálom alaposabban.⁷

A középkori Magyarországon létesült több mint harminc férfi premontrei prépostság közül összesen 12 kolostor esetében mutatható ki az esztergomi érsek kormányzati joghatóságának érvényesülése. Az adatok megoszlása nem egyenletes: a két vizitációs forrásban és a három pápai oklevélben nem mindig szerepel az összes intézmény egyszerre, előfordulásuk, ha nem is estleges, mindenestre feltűnően egyenetlen. Vegyük sorra elsőként ezeket az intézménycsoport szerinti felsorolásokat!

A források között időrendben az első az 1397-es esztergomi *canonica visitatio*. Az érsekség állapotát feltáró vizsgálat eredményei után következnek az *érsekségnek alávetett egyéb egyházak*. Ezek között a társaskáptalanok után szerepel a leleszi, a váradhegyfoki, a bozói, a sági, a zsámbéki, a jászói, a turóci, a bényi, a hatvani, és a csúti (csöti) premontrei prépostság.⁸

1400. május 1-én IX. Bonifác pápa megerősítette az esztergomi érsek lelki joghatóságát többek között a zsámbéki, csúti, leleszi, jászói, váradhegyfoki premontrei prépostságok felett: a megnevezett intézmények kötelesek voltak az érsek zsinatán megjelenni, és egyedül csak ő volt egyházi feljebbvalójuk, aki iránt tisztelettel és engedelmességgel kel-

* A jelen tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00530/08/2) támogatásával készült.

¹ KOLLÁNYI 1901. 242–244.

² MV I/4. 198–201., PRT VII. 539.; X. 612. V. ö.: PRT X. 106., XII/B. 75., 102., 106., MEZEY 1976.

³ LUKCSICS 1938. n. 1340.; KUBINYI 1999. 235.

⁴ MREV III. 173–174. V. ö.: PRT X. 106., XII/B. 75., 102., 106.; MEZEY 1976.

⁵ BATTHYANY III. 462–464.

⁶ A jelen felsorolásban nem szerepel az egyes kutatásokban megjelenő, ugyanakkor erősen kétes hitelű VIII. Bonifác nevéhez köthető 1295-ös és IX. Bonifác egy másik, 1399-ben kelt állítólagos bullája. FEJÉR VI/1. 350–353., ZsO I. 6145. E források értékelése azonban nem e tanulmány feladata.

⁷ A kérdéses intézménycsoport egésze a folyamatban levő kutatás témája. A probléma egészére ld.: KISS 2005., Pannonhalmára ld.: KISS 2004., a székesfehérvári társaskáptalanra ld.: KISS 2007.

⁸ KOLLÁNYI 1901. 242–244.

lett viseltetniük, a pápa a püspöki kormányzati hatalom minden eleme alól mentesítette a felsorolt prépostságokat.⁹

Mintegy fél évszázaddal később, 1449-ben Szécsi Dénes esztergomi érsek, prímás parancsára Gergely milkói püspök, az érsek vikáriusa több intézményt is meglátogatott (*visitatio*). Az intézmények különböző fajtái, valamint az, hogy jelentős részük más egyházmegyében feküdt arra utal, hogy az érseki helynök a különleges jogállású, exempt intézményeket vizitálta. A vikárius premontrei prépostságok közül azonban egyedül a csütit (csőtit) kereste fel.¹⁰

Néhány évvel ez után, 1454. október 8-án Szécsi Dénes esztergomi érsek kérte egyes egyházak exemptiójának megerősítését V. Miklós pápától, aki ezt teljesítette is. A premontrei prépostságok közül Zsámbék, Csút (Csőt), Lelesz, Jászó, Váradhegyfok található meg a felsorolásban bencés apátságok, társaskáptalanok, plébániák és két *decanatus* társaságában.¹¹

Végül II. Pius pápa 1464. június 12-én kelt bullájában, hivatkozva elődje, IX. Bonifác rendelkezésére, ismét részletesen felsorolta az esztergomi érsek joghatósága alá tartozó egyházi intézményeket, köztük ismét több premontrei prépostságot is (Csút/Csőt, Zsámbék, Hatvan, Nyúl-sziget, Jászó, Lelesz, Váradhegyfok, Darnó).¹² Az említett felsorolások – mint látható – nem minden esetben ugyanazokat a prépostságokat említik. Bény, Bozók, Darnó, Nyúl-sziget, Ság és Turóc csak egy-egy alkalommal szerepelt. Valamivel többször, két alkalommal tűnik fel Hatvan, míg Jászó, Lelesz, Váradhegyfok és Zsámbék egy kivétellel minden összeírásban szerepelt. Végül legtöbbször, valamennyi felsorolásban ott van a csúti (csőti) prépostság neve. Kérdés, hogy ez a sajátos megoszlás, eltérés mire vezethető vissza. Ahhoz, hogy erre a kérdésre választ kapjunk, meg kell vizsgálni az egyes intézmények létrejöttének körülményeit rend- és háztörténeti szempontból, valamint a különleges egyházi jogi státuszra vonatkozó források keletkezési körülményeit és tartalmát.

A fehér kanonokok magyarországi története – így az egyes intézmények sajátos egyházi jogi helyzetének kialakulása is – számos problémát vet fel.¹³ A premontrei rend és az *ordinarius* viszonyát alapvetően két általános kiváltságokat (*privilegium commune*) rögzítő pápai bulla határozta meg. Az első III. Ince pápa 1198. július 27-én kelt privilégiuma. Az egyik ide vonatkozó rendelkezés szerint egyedül a rend legfőbb törvényhozó szerve a generális káptalan jogosult büntető intézkedéseket, szankciókat hozni, ezeket egyetlen érsek vagy püspök sem érvénytelenítheti, hacsak erre kifejezett pápai felhatalmazása nincs. Hasonlóképpen rendelkezett a pápa a bulla egy másik részében. Itt az olvasható, hogy egyetlen érsek, püspök, vagy ezek *officialisai* sem vehetik tilalom (*interdictum*) alá a premontreiek egyházait, a kanonokokat nem függeszthetik fel (*suspensio*), ilyen intézkedésre ismét csak a rend generális káptalana jogosult.¹⁴ Ezzel szinte szó szerint egyező

⁹ MV I/4. 198–201. MEZEY 1976. 368–374.

¹⁰ BATTHYANY III. 462–464.

¹¹ LUKCSICS 1938. n. 1340., KUBINYI 1999A. 235.

¹² MREV III. 173–174. V.ö.: PRT X. 106., XII/B. 75., 102., 106; MEZEY 1976.

¹³ Az egyik legfontosabb probléma a forrásanyag igen gyér és egyenetlen volta. Hazai okleveles emlék rendkívül csekély számban maradt fenn a premontreiekről, a különböző rendi katalógusok (az ún. I. és II. Ninivei Katalógus – mindkettő 1241 előtt készült –, az 1270 körül készült *Vetus Registrum*, az 1294 körül összeállított *Catalogi Recentiores* és az ezeket összedolgozó, csekély forrásértékkel bíró XVII. századi Jean Le Paige-féle jegyzék), bár alapvető források, sok helyen pontatlanok. OSZVALD 1957., KÖRMENDI 2001A, KÖRMENDI 2001B, KÖRMENDI 2002A, KÖRMENDI 2002B.

¹⁴ III. Ince oklevelének teljes szövegét közli: OSZVALD 1957. 236.

kiváltságot olvashatunk IV. Márton pápa 1281. december 6-án kelt kiváltságlevelében: egyetlen érsek vagy püspök sem veheti tilalom alá a premontreiek egyházait, a kanonkokat nem sújthatja kiközösítéssel (*excommunicatio*).¹⁵ E kiváltságok az *ordinarius* kormányzati joghatóságának (*potestas iurisdictionis*) egyik legfontosabb elemét, az egyházi fenytékek alkalmazását érintették, azaz részleges passzív exentiót biztosítottak. Ennek további feltétele volt – a más intézményeknél is megjelenő mentességet biztosító pápai kiváltságlevelekkel összevetve – egy magasabb hierarchikus szint (tartományi érsek, Apostoli Szék) alá rendelés.¹⁶ Ez esetünkben látszólag hiányzik, e felettes joghatóságot azonban itt a rend generális káptalana gyakorolta.

E rendelkezések azonban csak általános kiváltságokat (*privilegium commune*) fogalmaztak meg, és alapvetően nem az egyes intézményeket emelték ki a rendes egyházi hierarchiából, hanem rendi generális káptalan törvényhozói és kormányzati joghatóságát erősítették meg. Az egyes intézmények tényleges egyházjogi helyzetét azonban alapvetően nem ezek, hanem a konkrét esetekben kiadott egyedi kiváltságok (*privilegium speciale*) határozták meg. Ez adhat magyarázatot arra, hogy a középkori Magyarországon létrejött valamennyi premontrei intézmény miért nem részesült azonos egyházjogi kiváltságokban.

A magyar egyháztörténet-írásban elterjedt felfogás, hogy az esztergomi érsek kormányzati joghatósága nemcsak főegyházmegyéje intézményei, hanem a királyi egyházak felett is érvényesült. E sommás megállapítás azonban pontosításra szorul. Egyrészt hangsúlyozni kell, hogy ez a különleges jogállás a XII. század utolsó negyede és a XIII. század első fele közötti időszakban fokozatosan alakult ki.¹⁷ Másrészt tisztázni kell, hogy pontosan mit is tekintünk királyi egyháznak. A leginkább kézenfekvőnek az tűnik, hogy a királyi alapítású intézményeket tekintjük annak. Ez azonban éppen a premontrei prépostságok esetében okoz fejtörést: az eddig megismert források tanúsága szerint ugyanis az esztergomi érsek kormányzati joghatósága nemcsak a királyi alapítású premontrei prépostságokra (Váradhegyfok, Csút, Jászó, Turóc, Nyúl-sziget¹⁸) terjedt ki, hanem több olyan intézményre is, amelyeket magánszemélyek hívtak életre (Bény, Bozók, Hatvan, Lelesz, Ság, Zsámbék), vagy éppen ismeretlen személy (Darnó). Ezekben az esetekben felmerül a kegyuraság kérdése is.

A probléma megoldásához több szempontot is figyelembe kell venni: 1) az egyes intézmények egyházi közigazgatási helyzetét, 2) az alapítás körülményeit, a kegyuraság kérdését, 3) az egyes intézményekre vonatkozó kiváltságokat.

Az érintett intézmények közül a váradi egyházmegyében egy intézmény (Váradhegyfok), a veszprémi három (Csút/Csót, Nyúl-sziget, Zsámbék), az egriben és az esztergomban pedig 4-4 prépostság feküdt (Darnó, Hatvan, Jászó, Lelesz; Bény, Bozók, Ság, Turóc¹⁹). A 12 prépostság egyharmada eleve az esztergomi egyházmegyében feküdt, ezek esetében kizárható, hogy különleges jogállásuk lett volna. Feltűnő ugyanis hiányuk az 1400-as, 1449-es, 1454-es és 1464-es forrásokból. Ugyanakkor az 1397-es *canonica visitatio*ban szerepel Bény, Bozók, Ság és Turóc is, mégpedig az egyéb alárendelt javadalmak és méltóságok (*Beneficia et dignitates extra ecclesiam sed subjectae*) fel-

¹⁵ DL 2395 – Lodomér esztergomi érsek 1293. szeptember 15-i átiratában, amely tartalmazza V. Ince pápa keltezetlen (1276-ra datálható) privilégiumát is. Vö. OSZVALD 1957. 236–237.

¹⁶ Vö. Kiss 2006. 38–39.

¹⁷ Kiss 2004, Kiss 2006. 43–115., Kiss 2007.

¹⁸ Jánoshida egyes feltételezések szerint királyi alapítású volt, ez azonban nem bizonyítható egyértelműen, ezért részletesebben itt nem foglalkozom vele. Vö. OSZVALD 1957. 243., KÖRMENDI 2002A. 45. és 1. jegyzet.

¹⁹ ROMHÁNYI 2000. 69., ROMHÁNYI 2008. (Turóc) szerint a nyitrai egyházmegyében feküdt.

sorolásában. Valószínű azonban, hogy a forrás az ő esetükben csak azt kívánta hangsúlyozni, hogy az érsek és nem a székeskáptalan joghatósága alatt állnak.²⁰

A többi nyolc premontrei intézmény egyházi jogi helyzete eleve más volt, mivel nem az esztergomi egyházmegyében feküdtek. Az egri egyházmegye területén a XIII. század közepén létesült darnói prépostságot²¹ forrásaink csak egy alkalommal említik (1464). A korábbi forrásokban talán azért nem szerepelt, mert – bár ez elsősorban csak a XIV. század közepe és a XV. század eleje közötti időszakra igaz – szinte egybeolvadt Lelesszel.²²

Ugyanebben az egyházmegyében további három prépostság létesült: *Hatvan*, *Jászó* és *Lelesz*. Ezek közül Jászó királyi alapítás volt, míg a másik kettőt magánszemélyek hívták életre. A hatvani prépostság feltehetőleg a XIII. században jött létre egy bizonyos Symon Banco jóvoltából.²³ A magánalapításból következőleg elméletileg Hatvan nem szerepelhetne az esztergomi érsek kormányzati joghatósága alá tartozó intézmények felsorolásában. Ennek dacára két alkalommal is felbukkan ilyen összefüggésben (1397, 1464). Ezt a változást konkrét források hiányában nehéz megragadni, csupán feltételezhető az, hogy a hatvani prépostság is királyi kegyuraság alá került, és mint ilyen kapott helyett e két említett forrásban.²⁴

Lelesz esete sem kevésbé problémás. Eltekintve attól, hogy az alapítás ideje sem megnyugtatóan tisztázott,²⁵ az eredetileg egyházi alapításként létrejött prépostság kegyurasága meglehetősen változatosan alakult. IV. Béla egy 1252-ben kelt adománylevele szerint a fundator, Boleszló váci püspök (1188(?)–1212) a kegyuraságot a királyra, II. Andrássra ruházta, majd fia 1252-ben azt András comesnek és utódainak adta.²⁶ A kegyuraság később ismét megváltozott: 1290. április 29-én IV. László azt a Balogsemjén nb. Ubul fia Mihály comes fiainak, István és Pál mestereknek adományozta. Ebből azt is megtudjuk, hogy a prépostság patrónusai korábban a Baksa család tagjai voltak.²⁷ Lelesz ennek ellenére a XIV–XV. századi említett forrásokban egy kivétellel (1449) rendre szerepel, ez alapján legalábbis annyi feltételezhető, hogy ismét királyi kegyuraság alá került. Az esztergomi érsek kormányzati jogható-

²⁰ KOLLÁNYI 1901. 242.

²¹ OSZVALD 1957. 242.; KÖRMENDI 2002B. 24.; ROMHÁNYI 2000. 20.; ROMHÁNYI 2008. (Darnó).

²² A XIV. század második felében és a XV. század elején két esetben is a leleszi konvent *tagjaként* mint hiteleshelyi kiküldött szerepel Lőrinc ill. Egyed darnói prépost (1369, 1418). OSZVALD 1957. 242.

²³ KMTL 257. (Koszta László); KÖRMENDI 2001B. 106–108.; KÖRMENDI 2002B. 23.; VAJK 2004.; ROMHÁNYI 2008. (Hatvan). Ezzel szemben MRH II. 23. és RUPP 1870–1876. I. 702. Báncsa nb. István váci püspökben kereste az alapítót, az alapítást 1240 körülre helyezte. Ugyancsak széles körben elterjedt felfogás, hogy Hatvan még 1180 előtt jött létre, ennek azonban kézzelfogható bizonyítéka nincs. OSZVALD 1957. 243.; ROMHÁNYI 2000. 30.

²⁴ Egy 1273. március 9-re keltezett királyi oklevél szerint a prépostság és az egri püspök, Lampert között egy plébániaegyház miatt kialakult tizedvitában IV. László járt el a prépostság érdekében: az ügy kivizsgálását kérte X. Gergely pápától. FEJÉR V/2. 82–83.

²⁵ Egyes vélemények szerint a XII. század végén (OSZVALD 1957. 245.; ROMHÁNYI 2000. 41.; ROMHÁNYI 2008. (Lelesz)), más felfogás szerint a XIII. század elején létesült (KÖRMENDI 2002A. 46.). Elképzelhető azonban az is, hogy a prépostságot a XIII. század elején újra kellett alapítani. Vö. FEJÉR VIII/3. 734.; RA 295. (1214); OSZVALD 1957. 245. és 98. jegyzet.

²⁶ FEJÉR IV/2. 140–141.; OSZVALD 1957. 245.; ROMHÁNYI 2000. 41.; KÖRMENDI 2002A. 46.; ROMHÁNYI 2008. (Lelesz).

²⁷ DF 285752; FEJÉR V/3. 487.; RA 3553.; ROMHÁNYI 2000. 41.; KÖRMENDI 2002A. 46.; ROMHÁNYI 2008. (Lelesz). A király ugyanazon a napon kelt másik oklevelében megparancsolta a prépostnak, a konventnek és a monostor jobbágynak, hogy engedelmeskedjenek a kegyuraknak. DL 56478; ÁÚO IX. 558.; RA 3554. Május végén az uralkodó meghagyta, hogy a kegyuraknak járó adót a monostor népei fizessék meg. DF 285756; ÁÚO IX. 549. (év nélkül); RA 3558. Vö. OSZVALD 1957. 246.

ságára nézve értékes információt őrzött meg egy 1348. július 31-én kelt oklevél. Ebben az egri püspök, Miklós Balázs leleszi préposttal szemben elismerte a prépostság jogi kiváltságait (*iusque exemptionis eiusdem monasterii!*), a püspök csupán annak külső (plébánia)egyházai felett tudta fenntartani püspöki jogait (tizedszedés). A joghatóság szempontjából rendkívül fontos, hogy a vita rendezése Telegdi Csanád esztergomi és István kalocsai érsek közbenjárásával történt. Annak ellenére, hogy az oklevél meglehetősen általánosan fogalmaz a prépostság jogi kiváltságaival kapcsolatban – egy helyen exemptiont, más helyen egyéb jogokat említ – annyi kiolvasható a szövegből, hogy a püspök elismerte a prépostság sajátos jogi helyzetét, vagyis azt, hogy bár egyházmegyéje területén fekszik, felette sem tizedszedés, sem egyéb tekintetben nem gyakorolhat joghatóságot.²⁸ A joghatóság kérdésében Kanizsai János esztergomi érsek 1399. november 20-án kelt panaszlevele tekinthető döntőnek, amelyben az Apostoli Székhez folyamodott, mivel István egri püspök a leleszi prépostság feletti joghatóságot elvitatta tőle. Az érsek panaszában két fontos elemre is hivatkozott: a prépostság felett régi szokás szerint az esztergomi érsek gyakorolja a joghatóságot, a szerzetesek az esztergomi érsek zsinatán jelennek meg. Ez utóbbi a döntő, hiszen ebben egyértelműen megnyilvánul az érsek kormányzati joghatósága.²⁹

Az eredetileg szintén az egri egyházmegyében fekvő,³⁰ valószínűleg a XII. század végén, a XIII. század elején létesült *Jászó* biztosan királyi alapítás volt, az azonban nem határozható meg egyértelműen, hogy mely uralkodó hívta életre.³¹ A kegyuraságban a későbbiekben nem állt be változás,³² az 1397–1464 közötti források egy kivétellel (1449) minden alkalommal megemlíti Jászt is. Ugyancsak az esztergomi érsek kormányzati joghatóságára utal az az 1415. január 16-án kelt oklevél, amelyben Stibor egri püspök a jászói konvent tizedügyében a Szentszéktől kiküldött eseti bíró, egyúttal *János esztergomi érsek általános helynöke* intézkedett.³³

A váradi egyházmegyében egyetlen királyi alapítású premontrei intézmény létesült: *Váradhegyfok*.³⁴ A XIV–XV. századi forrásokban Váradhegyfok egy kivétellel (1449)

²⁸ FEJÉR IX/1. 583–585.

²⁹ FEJÉR X/2. 685–691.; ZsO I. 6170. Vö. ZsO I. 6187., 6196. Az érsek panaszában egészen odáig elment, hogy kijelentette: a rend valamennyi prépostja és monostora az ő joghatósága alá tartozik. Érdekes megjegyezni, hogy az oklevél külön is említést tesz IX. Bonifác pápáról, akihez az érsek panaszát küldi, és aki bő fél évvel később (1400. május 1., MV I/4. 198–201.) részletesen is összeírta az esztergomi érsek joghatósága alatt álló egyházi intézményeket. Feltehető, hogy ez utóbbi bulla és a panaszlevél között szoros összefüggés volt.

³⁰ Az 1410-es években kelt oklevelekben Jászt rendre esztergomi egyházmegyei intézménynek nevezik. Pl. ZsO IV. 1040. (1413), 1825. (1414), V. 211., 272. (1415)

³¹ OSZVALD 1957. 243.; ROMHÁNYI 2000. 33.; ROMHÁNYI 2008. (Jászó) /1220-as évek, Kálmán herceg!/, Körmendi 2002a. 45. A prépostság oklevelei a tatárjáráskor elpusztultak, azért került sor 1255-ben a korábbi adományok megújítására. Itt olvasható az a rövid megjegyzés, mely szerint a prépostságot IV. Béla egyik elődje alapította.

³² Erre egyértelmű utalás történik IV. Béla 1256. november 8-i oklevelében: „propter ius patronatus, quod nobis observamus”. FEJÉR VII/5. 322. Ugyanígy erre utal IV. Béla egy 1263. augusztus 17-i oklevele, amely Jászt *monasterium nostrum*nak nevezi. Vö. RA 1345. Még egyértelműbb III. András 1290. december 21-i diplomája: „quod ius patronatus monasterii B. Johannis B. ordinis Premonstratensium de Jasow a primo sue foundationis tempore immediate semper ad regiam dinosceretur pertinere maiestatem”. DF 232770; RA 3682; FEJÉR VI/1. 58–60. 1422 tavaszán Zsigmond bemutatása alapján nyerte el a préposti javadalmat Füredi András fia Péter. ZsO IX. 419.

³³ ZsO V. 77. Vö. ZsO V. 211., 272.

³⁴ PAULER 1899. I. 665–666.; HORVÁTH 1931.; OSZVALD 1957. 251–252.; KMTL 293. (Makk Ferenc), 712. (Hervay Ferenc Levente); ROMHÁNYI 2000. 71.; ROMHÁNYI 2008.; KÖRMENDI 2002a. 48–49.; KÖRMENDI 2002b. 26.

mindig szerepel, ez alapján biztosan állítható, hogy az esztergomi érsek kormányzati joghatósága alatt állt.

A veszprémi egyházmegyéből három olyan premontrei intézmény ismert, amely szerepel a XIV–XV. századi idézett forrásokban: Csút/Csöt, Nyúl-sziget és Zsámbék. E három intézmény közül csupán egyetlen volt magánalapítású, a zsámbéki, amelyet az Eynard nb. Egyed és Smaragd comesek alapították a XII–XIII. század fordulóján.³⁵ Az 1397 és 1464 közötti idézett forrásokban Zsámbék csak 1449-ben nem szerepel. Ez alapján feltételezhető, hogy királyi kegyuraság alá került. Erre utal az is, hogy 1475-ben Mátyás király adta a premontrei prépostságot a pálosoknak.³⁶

A *nyúl-szigeti* premontrei prépostságot minden bizonnyal II. András király alapította, valamikor 1225 előtt.³⁷ A joghatóság tekintetében érdekes adatot őrzött meg egy 1297. január 14-i oklevél. Ebben Lodomér érsek elmarasztalta a premontreieket, mivel a szigeten lakó világiaknak istentiszteleteket tartottak, keresztelek, gyóntattak, vezeklést szabtak ki, temettek, és ezzel megsértették a veszprémi püspök szentendrei főesperesének jogait. Az, hogy az ügyben az esztergomi érsek hozott ítéletet, arra utal, hogy már ekkor az ő kormányzati joghatósága alatt állt a prépostság.³⁸ Ezt csak megerősíti az, hogy az intézmény szerepel II. Pius pápa 1464. évi bullájában is.³⁹

A *csúti* helyesebben *csöti* prépostság volt az utolsó királyi alapítás, amely 1264 előtt IV. Béla jóvoltából jött létre.⁴⁰ Sajnos az Árpád-kori okleveles adatokban a prépostság egyházi jogi helyzetének alakulására vonatkozó adat nem található, így csak a későbbi, sokszor idézett forrásokra hagyatkozhatunk. Csút (Csöt) az egyetlen premontrei prépostság, amely mind az öt 1379–1464 közötti forrásban szerepel. Ez alapján biztosan állítható, hogy az esztergomi érsek kormányzati joghatósága alatt állt. Ennek alapja a királyi alapítás és kegyuraság volt, amelyet megerősít az is, hogy Mátyás király adta a prépostságot a pálosoknak.⁴¹

A premontrei prépostságok és az esztergomi érsek joghatósága szempontjából összességében a következő mondható el. Az 1397 és 1464 közötti források alapján 12 ilyen intézmény neve merül fel. Elvileg ezek mind királyi egyházként (királyi alapítású vagy királyi kegyuraság alatt álló intézményként) szerepelnek e forrásokban. Ez a szám azonban nem pontos, mivel négy intézmény (Bény, Bozók, Ság, Turóc) csak 1397-ben szerepel és mind Esztergom egyházmegyeiek voltak. A többi nyolc esetben a különleges jogállás kialakulásában a királyi alapítás vagy a királyi kegyuraság lehetett a döntő mozzanat.

³⁵ GYÖRFFY 1956.; OSZVALD 1957. 252.; ROMHÁNYI 2000. 75–76.; ROMHÁNYI 2008. /Zsámbék/; KÖRMENDI 2002A. 50.

³⁶ DAP III. 303. A pálosok ennek megerősítését 1480-ban is kérték a pápától. MREV III. 260–267. A királyi kegyuraságnak ugyanakkor ellentmondani látszik egy 1467. június 11-én kelt oklevél, amelyben Maróti Mátyus elidegenítette zsámbéki kegyúri jogát. DL 106098. Regesztája: KÖFALVI 2006. 377. Mivel a szöveg általános értelemben templomot, egyházat említ, elképzelhető, hogy nem a prépostságra vonatkozik a Keresztelő Szt. János egyház kitétel. Elgondolkodtató, hogy a pálosoknak történt átadás után a rend 1480-as pápai kérvényében az átadás indokaként a premontrei prépostság pusztult állapota szerepelt. MREV III. 264.

³⁷ II. András ezévből kelt adománylevele nem szól az alapításról. Vö. DL 121 (budai káptalan, 1410. május 8-i átírásában), DL 8388 (Bebek Detre 1399. évi tartalmi átírásában), FEJÉR III/2. 11., VII/5. 234.; RA 423.

³⁸ MES II. 397. Vö. OSZVALD 1957. 247.

³⁹ Arra azonban, hogy az 1397-es, 1400-as, 1454-es forrásokban Nyúl-sziget miért nem szerepel, egyelőre nem lehet megnyugtató választ adni.

⁴⁰ 1264: DF 208789 (/a budai káptalan többszörös átírásában/, MES I. 509.; RA 1415.; DF 248407; DF 248413 /III. András 1291. június 3-i átírásában/; MES I. 514–517.; RA 1416.). Az ún. csúti főesperesség problémájára ld.: MREV I. 91. 1. jegyzet; MEZEY 1963. 8., velük szemben: MÁLYUSZ 1969.

⁴¹ DAP I. 56–63.; ROMHÁNYI 2000. 20. (1475–1477 között); KUBINYI 1999. 246. (1482) A pálosok ennek megerősítését 1480-ban kérték a pápától, az itt lefolytatott vizsgálat szerint a premontrei prépostság teljesen pusztult állapotban volt ekkor. MREV III. 260–267., különösen 264.

BIBLIOGRÁFIA

- AOKLT Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301–1387. Szerk. Kristó Gyula—Blazovich László—Géczi Lajos—Almási Tibor—Kőfalvi Tamás—Tóth Ildikó—Makk Ferenc—Piti Ferenc—Sebők Ferenc. I–XV (1301–1331), XVII (1333), XIX–XX (1335–1336), XXIII–XXVII (1339–1343), XXXI (1347). Budapest–Szeged 1990–2007.
- ÁÚO Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Szerk. Wenzel G. I–XII. Pest–Budapest 1863–1874.
- BATTHYANY Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium opera et studio Ignatii comitis de Batthyany episcopi Transsilvaniae collectae et illustratae. I–III. Albae-Carolinae–Claudiopoli 1785–1827.
- CSÁNKI CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Budapest 1890–1913.
- DAP Documenta artis Paulinorum. A magyar rendtartomány kolostorai. Gyűjtötte: Gyéressy Béla. Sajtó alá rendezte: Tóth Melinda, Pintér Gábor és Széphelyi Frankl György. I–III. Budapest 1970–1978.
- DF Magyar Országos Levéltár, Mohács Előtti gyűjtemény, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- DL Magyar Országos Levéltár, Mohács Előtti gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár
- FEJÉR FEJÉR GEORGIUS (ed.): Codex diplomaticus ecclesiasticus ac civilis. Budae I–XXVIII. 1829–1844.
- GYÖRFFY 1956. GYÖRFFY GYÖRGY: Adatok a Pilis megyei monostorok történetéhez. *Művészettörténeti Értesítő* 5 (1960) 280–281.
- HABOVŠTIK 1966. HABOVŠTIK, ALOJZ: Frühmittelalterliche Wallanlage und romanische Bauten in Biňa. Nitra 1966.
- HO Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Szerk. Nagy Imre, Paúr Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső, I–V. Győrött, 1865–1873. Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Véghely Dezső. VI–VIII. Budapest 1876–1891.
- HOKL Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerk. Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula. Budapest 1879.
- HORVÁTH 1931. HORVÁTH, ANTONIUS: Ad bibliographiam monasteriorum ex Hungaria. *Annalecta Praemonstratensia* 8 (1931) 183–201.
- KISS 2004. KISS GERGELY: A pannonthalmi apátság egyházjogi helyzete a 11–13. században (exemptio és protectio). *Századok* 138 (2004) 265–324.
- KISS 2005. KISS GERGELY: „... iurisdictionem ... in abbatiis et praepositis regalibus, ecclesiae Strigoniensi per Ungariam ubicunque subiectis ...” A királyi egyházak helye a középkori magyar egyházi hierarchiában. Eredmények és kutatási lehetőségek. In: *Medieviztikai tanulmányok. A IV. Medieviztikai PhD-konferencia (Szeged, 2005. június 9–10.) előadásai*. Szerk. Marton Szabolcs – Teiszler Éva. Szeged 2005. 57–69.
- KISS 2006. KISS GERGELY: Abbatis regalia – hierarchia ecclesiastica [!] A királyi alapítású bencés apátságok egyházjogi helyzete a 11–13. században. *METEM-Könyvek* 51. Budapest 2006.
- KISS 2007. KISS GERGELY: A székesfehérvári prépostság egyházjogi helyzete a középkorban. *Századok* 141 (2007/2) 271–297.
- KMTL Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század) Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál – Makk Ferenc. Budapest 1994.
- KOLLÁNYI 1901. KOLLÁNYI FERENCZ: Visitatio capituli E. M. Strigoniensis anno 1397. In: *Történelmi Tár* 1901. 71–106., 237–272.

- KOSZTA 1993. KOSZTA LÁSZLÓ: [A] ciszterci rend története Magyarországon a kolostorok alapítása idején 1142–1170. (Áttekintés a rend magyarországi megtelepedésének 850. évfordulójára.) *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 1993:1–2. 115–127.
- KÖFALVI 2006. KÖFALVI TAMÁS: A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526. Szeged 2006.
- KÖRMENDI 2001A KÖRMENDI TAMÁS: A 13. századi premontrai monostorjegyzékek magyar vonatkozásairól. *Történelmi Szemle* 43 (2001) 61–72.
- KÖRMENDI 2001B KÖRMENDI TAMÁS: A premontrai rend megtelepedése az Árpád-kor Magyarországon. A rend korai hazai története a kezdetektől az 1235-i Catalogus Ninivensisig I. *Turul* 74 (2001/3–4.) 103–111.
- KÖRMENDI 2002A KÖRMENDI TAMÁS: A premontrai rend megtelepedése az Árpád-kor Magyarországon. A rend korai hazai története a kezdetektől az 1235-i Catalogus Ninivensisig II. *Turul* 75 (2002/1–2.) 45–55.
- KÖRMENDI 2002B KÖRMENDI TAMÁS: A magyarországi premontrai cirkária az 1241/1242-i tatárjárást követő évtizedekben (az írásos források alapján). *Kút. Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola kiadványa* 1 (2002:1) 1–35.
- KUBINYI 1999A KUBINYI ANDRÁS: Dél-magyarországi bencés apátok 1449. évi szekszárdi gyűlése. In: Kubinyi András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest 1999. 233–237.
- KUBINYI 1999B KUBINYI ANDRÁS: Mátyás király és a monasztikus rendek. In: Kubinyi András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest 1999. 239–248.
- LUKCSICS 1938. LUKCSICS PÁL: XV. századi pápák oklevelei. (Olaszországi Magyar Oklevéltár 2.) II. Budapest 1938.
- MÁLYUSZ 1969. MÁLYUSZ ELEMÉR: A „csúti főesperesség”. *Levéltári Közlemények* 1969. 271–277.
- MES Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I–II. Ed. Knauz, F. Strigonii, 1874–1882, III. Ed. Dedek C. L. Strigonii 1924.
- MEZEY 1963. MEZEY LÁSZLÓ: Csütmonostor alapítástörténete és első oklevelei. *Tanulmányok Budapest múltjából* 15 (1963) 9–42.
- MEZEY 1976. MEZEY LÁSZLÓ: Az esztergomi érsekség primáciává fejlődése. *Vigília* 41 (1976/6.) 368–374.
- MEZŐ 1996. MEZŐ ANDRÁS: Templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század). *METEM-Könyvek* 15. Budapest 1996.
- MREV Monumenta romana episcopatus Vespreniensis – A veszprémi püspökség római oklevéltára ... Edita Collegio Historicorum Hungarorum Romano – A veszprémi püspökség római oklevéltára ... Közrebocsájtja a Római Magyar Történeti Intézet. I–IV. Budapestini 1896–1907.
- MRH Damiani Fuxhoffer benedictini Pannonii Monasteriologiae regni Hungariae libri duo. Recognovit Maurus Czinár. I–II. Pestini 1850–1860.
- MV Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni Magyar Okirattár. Series I. Tom. I–VI. Budapestini 1887–1891
- PAULER 1899. PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Budapest 1899.²
- PRT A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk. Erdélyi László – Sörös Pongrácz. Budapest 1902–1916.
- RA Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II/1. Ed. Szentpétery Emericus 1923–1943.; II/2–4. Manuscriptis Emericus Szentpétery adhibitis et completis critice digessit Ivan Borsa.

	Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Borsa Iván. Budapest 1961–1987
ROMHÁNYI 2000.	F. ROMHÁNYI BEATRIX: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Budapest 2000.
ROMHÁNYI 2008.	F. ROMHÁNYI BEATRIX: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Arcanum CD-ROM Budapest 2008.
RUPP 1870–1876.	RUPP JAKAB: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre, vagyis a nevezetesebb városok, helységek, s azokban létezett egyházi intézetek, püspökmegyék szerint rendezve. I–III. Pest–Budapest 1870–1876.
VAJK 2004.	VAJK ÁDÁM: A csornai premontrei prépostság alapítása. <i>Soproni Szemle</i> 2004. 386–395.
ZSO	Zsigmondkori oklevéltár. Összeállította: Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert. I–X. Budapest 1959–2007.

	Egyházmegye	1397 Can. vis. Strig.	1400 IX. Bonifác	1449 Gergely milkói p., vic. vis.	1454 V. Miklós	1464 II. Pius	Egyéb
Bény	<i>esztergomi</i>	•	x	x	x	x	x
Bozók	<i>esztergomi</i>	•	x	x	x	x	x
Csút (Csőt)	veszprémi	•	•	•	•	•	1475–1482 k.
Darnó	egri	x	x	x	x	•	x
Hatvan	egri	•	x	x	x	•	?1273. 03. 09.
Jászó	<i>egri/esztergomi</i>	•	•	x	•	•	1415. 01. 16.
Lelesz	egri	•	•	x	•	•	1252, 1290.04.29., 1348.07.31., 1399.11.20.
Nyúlsziget	veszprémi	x	x	x	x	•	1297. 01. 14.
Ság	<i>esztergomi</i>	•	x	x	x	x	x
Turóc	<i>esztergomi</i>	•	x	x	x	x	x
Váradhegyfok	várad	•	•	x	•	•	x
Zsámbék	veszprémi	•	•	x	•	•	1475

I. Táblázat – Premontrei prépostságok az esztergomi érsek joghatósága alatt

A gepidák avar kori továbbélésének vizsgálatáról

A gepidák avar kori továbbélésének kérdése egy olyan tágabb kérdéskörbe illik bele, amelynek kutatása elméleti szinten is felerősödött a közelmúlt során. A régészeti emlékekből és az írott kútfőkből megismerhető csoportok azonosítási problémája például élénk vitát generál a német nyelvterületen.¹ Peter Stadlernek a VI–VII. századi Kárpát-medence leletanyagát elemző, 2008-as megjelenésű tanulmánya az írott források és a régészet adatai alapján a kora avar korszakban külön megfogható etnikumnak tekintette az avarokon kívül a bolgárokat, kutrigurokat, dunai szvéveket,² és a gepidákat. A jellegzetesen nyugati típusú Meroving kultúrkörhöz kötődő leleteket (spathák, saxok, pajzsdudorok, sisakok, vas tausirozott övcsatok, fibulák), melyek főként a Dunántúlon és Erdélyben jelentkeznek, a gepidákhoz és a szvévekhez kapcsolta. Az osztrák kutató véleménye szerint az Avar Kaganátus 630-as években bekövetkező krízisekor a Dunántúlról gepida csoportok vándorolnak nyugati területekre, ahol lelet-anyaguk jól elválik, valamint a Tisza vidékre, ahol a tiszafüredi temető legkorábbi fázi-sában igazolható jelenlétük.³ Kérdésként merül fel, hogy hogyan kerülnek az alapvetően 567-ig a Tisza vidéket, Erdélyt, és az egykori Pannonia Secunda tartományt kezükben tartó keleti germánok a Dunántúltra, ahonnan pusztán régészeti módszerekkel kívánták további sorsukat nyomon követni? Peter Stadler ebben az esetben korábbi régészeti leletanyagra alapozott teóriákat használt fel (Fettich Nándor, Kiss Attila), melyeket az írott kútfők és az azokat feldolgozó modern munkák (Walter Pohl) adataival egyeztetett. A Kárpát-medencén belüli vándorlások rekonstrukciójánál az 1930-as éveket idéző „tárgyak vándorlása = a különböző etnikumok migrációja” módszertani sablont alkalmazta. A gepidák avar kori továbbélésének vizsgálatához, a vegyes érvelést elkerülendő, érdemesebb az írott kútfők adatait és a régészeti anyagból leszűrhető következtetéseket saját környezetükben vizsgálni, ugyanis erre eddig nem került sor. Terjedelmi okokból a régészeti leletanyag teljes, minden részletre kiterjedő vizsgálatára itt nem vállalkozhatom, hiszen az maga is külön írás tárgyát képezné. Munkámban inkább az írott kútfők tüzetesebb vizsgálatát végzem el. Előbb azonban áttekintem azokat a kutatástörténeti előzményeket, melyek alapján a gepidákat az avar kori Dunántúlon keresték.

Az avar kori gepidák régészeti hagyatékának kutatása már az első temetőfeltárásokkal megkezdődött. Kovács István a mezőbándi temetőről helyesen állapította meg,

¹ A fontosabb témát érintő szakmunkák: BRATHER 2000.; BRATHER 2004. Sebastian Brather ultrakritikus nézeteivel szemben Völker Bierbrauer fejtette ki nézeteit, fenntartva bizonyos esetekben a régészeti kultúrák és etnikumok azonosíthatóságának lehetőségét. BIERBRAUER 2004.

² STADLER 2008. 661–662., 675–677. Stadler véleménye szerint az írott forrásokban megjelennek a szvévek is az avar kori Kárpát-medencében. Állítása azonban téves, hiszen írott forrás nem számol be ittélükéről, csupán Paulus Diaconus egy részlete alapján feltételezhető, hogy maradtak csoportjaik egykori szállásterületükön. PAULUS DIACONUS II. 26.; SZÁDECKY-KARDOSS 1998. 34.

³ STADLER 2008. 670–671., 675–677. A temetőt közlétevő Garam Éva más véleményen volt. Garam szerint a temető legkorábbi fázisában található germán anyag valóban a gepidákhoz köthető, de ezek a gepidák a korábbi alföldi elődeik helyben maradt avar fennhatóság alatt élő leszármazottai. GARAM 1995. 378. Az avar temetőben a gepidák elkülönítése egyes germán típusú tárgyak segítségével történt meg (fűlbevaló, csontfésű, kerámia, ovális vascsat, vas övveret, bronz szíjvég, orsógomb, alpi típusú övveret).

hogy azt a gepida kort követően az avar időszakban is használják.⁴ Az írott kútfők adatait elsőként Paul Reinecke vizsgálta 1928-ban.⁵ Az 1930-as években a magyar régészet művészettörténeti irányzatát képviselő Fettich Nándor vetette fel azt, hogy a II. germán állatstílusban készült Kárpát-medencei tárgyak avar fennhatóság alatt dolgozó gepida ötvösök termékei lennének, jelenlétük pedig az avar közegben a széttelépített gepidákat mutatná.⁶

A Dunántúl, mint a gepida maradványok lehetséges továbbélésének helyszíne, az 1970-es évek végén, a Kölked mellett előkerült temetők és telep feltárásának értékelésekor született meg. Kiss Attila 1979-től több ízben is közzétette a Dunántúli gepida továbbélést hangsúlyozó nézeteit.⁷ A szerző a feltűnően nagy számú, kora avar korszakra keltezhető délkelet-dunántúli germán jellegű leletanyag eredetére próbált meg választ találni. Kiss Attila külön megvizsgálta az írott forrásokból leszűrhető, valamint a régészeti anyag értelmezéséből fakadó adatokat, melyeket végül egyeztetve megalkotta az avar kori dunántúli gepida enklávé elméletét. A kizárólagos gepida továbbélésre írott források alapján az alábbi érveket állította fel: 1. Az Avar Kaganátuson belül 567 után egyedül a gepidákat említik meg, mint alávetett germán csoportot a kortárs kútfők 2. Konstantinápoly 626-os avar ostromakor részt vettek kontingenseik avar fennhatóság alatt, 50 évvel a királyság bukása után is! 3. A IX. századi *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* említ Alsó-Pannoniában (Pannonia inferior) a gepidákat.⁸ Véleménye szerint a Kárpát-medencében az avar korszakban a germán törzsek közül egyedül a gepidák jelenléte mutatható ki az írott kútfők szintjén is.⁹

Kiss Attila a régészeti leletanyagot azért tekintette jól vizsgálhatónak, mert az alapvetően steppei típusú nomád kultúra és a letelepedett germán csoport anyagi műveltsége között jól látható markáns eltérések mutatkoznak. A régészeti anyagon belül két csoportot különített el, melyeket elsődleges és másodlagos források körének nevezett meg. Az elsődleges források azokat a tárgytípusokat takarták, melyek 567 előtt a Tisza vidéken és a kora avar kori Dunántúlon is egyaránt megtalálhatóak: fegyverzet (spathák, pajzsdudorok, kétélű köpüs nyílcsúcsok), viseleti elemek (kétoldalas csontfésűk, fülbevalók, ovális övcsatok, négyszögletes vas övveretek), használati eszközök (juhnyíró ollók, vonókések, pecsételt kerámia).¹⁰ A másodlagos források körébe olyan leletek tartoznak, melyek az avar kori germán jellegű anyagnak határozhatóak meg.¹¹ Kiss szerint a Kárpát-medencét elfoglaló avarok a Tisza vidéken maradt gepidákat korábbi szállásterületükről egyszerűen áttelepítették. A leletanyag, mely germán és nyugati Meroving kultúrkörből jól ismert, bár lehet import, azonban Kiss szerint nem kereskedelmi áruként kezelendő. Úgy véli, a tárgyi kultúra mellett a rítus révén megmaradnak a sajátos gepida karakter nyomai is az avar-kori temetkezésekben. A Kölked-A temető korai fázis temetkezései (580–630) köthetők egyértelműen a gepidákhoz, a középső és a kései periódusban már igen intenzív az avar behatás a leletanyagban.

⁴ KOVÁCS 1913. 388.

⁵ REINECKE 1928. 96.

⁶ MAROSI-FETTICH 1936. 63–93.; FETTICH 1965. 107–110.

⁷ KISS 1979.; KISS 1987.; KISS 1992.; KISS 1996.; KISS 2001A.

⁸ KISS 1987. 204.; KISS 1992. 37–38.

⁹ A gepidák mellett a feltételezhető, hogy langobardok is maradtak korábbi szállásterületükön, valamint az itáliai avar kalandozások alkalmával és menekültekként is kerülhettek vissza a Kárpát-medencébe. POHL 1988. 229. Teljes vándorlással egyébiránt sem lehet számolni egy-egy *gens* esetében. A teljes vándorlások irodalmi toposzára Vajda László hívta fel a kutatás figyelmét. VAJDA 1995.

¹⁰ KISS 1992. 51–56.

¹¹ KISS 1992. 56–58. Háromszög alakú csattesttel ellátott csatok, vas szíjvég, vas vagy bronz köberakásos övveret, négyzetes bronz áttört övveret, bronz szíjvég.

Kiss Attila nézeteivel szemben hamar megjelentek az első ellenérvek is Bálint Csanád és B. Tóth Ágnes tollából.¹² Míg B. Tóth Ágnes főként a két terület nem teljesen összeegyeztethető kerámiajára utalt, addig Bálint Csanád a teljes érvelést vonta kétségbe, és a Kiss Attila által létrehozott rendszer az „etnikum = tárgy” képlet manuális leképezésének tekintette. Bálint Csanád ugyanakkor felhívta arra a lényeges momentumra is a figyelmet, hogy az írott kútfők nem szólnak az Avar Kaganátuson belüli áttelepítésről.¹³ Véleménye szerint a továbbélő gepidák emlékeit főként korábbi szállásterületükön, azon belül is főként Erdély kora avar kori anyagában érdemes keresni.¹⁴ Újabban Vida Tivadar a dél-dunántúli közösségeknek főként a gazdag nemzetközi (langobard Itália, mediterráneum, Meroving Európa) kapcsolataira világított rá.¹⁵ Vida nem kapcsol konkrét etnikumot a dél-dunántúli közösségekhez, a rájuk alkalmazott avar kori germán terminus is mértéktartó, követendő. Az avarokkal együtt harcoló, szabad, jól reprezentált, díszfegyverekkel eltemetett helyi germán arisztokrácia véleménye szerint kívül esik a kor görög auktorainak látó- és érdeklődési körén, vagy pusztán avarként jelennek meg a történeti munkákban.¹⁶

A régészeti kutatástörténet problémáinak áttekintése után érdemes megvizsgálni, hogy az írott kútfők miként emlékeznek meg 567 után a Kárpát-medencében továbbélő gepidákról. A primér források mellett megjelennek majd a filológusi-történeti állásfoglalások is, melyek egyes igen lényeges pontokon (*Conversio*) nem függetlenek a korábban tárgyalt régészeti elméletek eredményeitől sem. A legtöbb avar kori gepidákra vonatkozó forrás természetesen az Avar Kaganátus fennállásának korai periódusából ismert, szemben a VII. század közepét követő külpolitikai tekintetben is elzárkózó idősokkal.

567-ben az avar–langobard támadás megdöntötte a Gepida Királyságot, a gepidák egy része azonban bizánci területekre távozott. Euagriustól tudjuk, hogy Sirmium kapuit is a fosztogató avar és langobard erőkkel szemben a bizánci csapatoknak nyitották meg.¹⁷ A harcban legyőzött gepidák egy része az Alboin vezette langobardokhoz csatlakozott, akikkel együtt részt vettek Itália meghódításában (és a langobardok további etnogenezisében), azonban a népesség nagyobb része az avarok fennhatósága alá került, mint ahogy arról Paulus Diaconus is tudósít: „A gepidák nemzettsége viszont annyira megfogyatkozott, hogy ettől az időtől fogva nem volt többé saját királyuk, hanem azok, akik a háborút túlélhették, vagy a langobardok alattvalói lettek, vagy mind a mai napig kemény uralom alatt nyögnek, miután hazájukat a hunok (ti. avarok) vették birtokukba.”¹⁸

Konstantinápoly ostromáig az írott kútfők adatai alapján a Kárpát-medence etnikailag sokszínű terület volt: itt nomád, germán, szláv és mediterrán elemek szimbiózisa jött létre, melynek fenntartását nagyban elősegítette a Kaganátusba beáramló bizánci aranybevétel. A különböző csoportok identitásának megőrzésénél igen fontos mozzanat, hogy a kaganátust megalapító nomádok nem tudtak létrehozni egy olyan univerzális ideológiát,

¹² BÁLINT 1995. 310–312.; B. TÓTH 1993. 75.

¹³ Az írott források terén nagyon fontos megfigyelésnek számít még, hogy nem csak a gepidák vannak jelen a germán kultúrát hordozó csoportok közül az avar kori Kárpát-medencében. Bálint Csanád ezen a ponton utalt Samo történetére, aki maga frank kereskedő volt, feltételezhetően nem egyedül élt övéi közül ilyen státuszban avar területen.

¹⁴ BÁLINT 1989. 176–177.

¹⁵ VIDA 2008. 38–40.

¹⁶ VIDA 2008. 29–31.

¹⁷ EUAGRIUS V. 12.; LAKATOS 1973. 89–90.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 33.

¹⁸ PAULUS DIACONUS I. 27.; POHL 1988; Walter Pohl véleménye szerint Alboin politikája nagy tudatosságot mutat Itália elfoglalását illetően. A langobard király Itália megszerzéséhez a Kárpát-medencei *gens*ek leg-erősebbikének, a gepidáknak a fegyveres erejét is fel kívánta használni. A gepida király feletti győzelme és lányának nőül vétele révén a gepida fegyveres erő is rendelkezésére állhatott céljainak megvalósításához.

mely révén a fennhatóságuk alá kerülő közösségeket etnikailag integrálhatnák.¹⁹ Az etnikai homogenizáció azért sem megy könnyen, mert a beáramló óriási bevételek elosztása továbbra is fenntartja a kaganátus megalakulása előttről való etnikai közösségek elitjét, melyek vezetői a bevételekből részesülve lojálisak a nomád vezetéshez.²⁰ Ez a kép csak a bizánci „aranyfolyam” elapadása után változik meg, hiszen a Karoling korra a korábbi etnikai sokszínűséget felváltja az egységesülő avar társadalom képe.²¹

Az írott forrásokban a gepidák az elkövetkező fél évszázadban javarészt a kagáni hatalom elől menekülő dezertórként, bizánci szolgálatba átvált személyekként jelennek meg, de a nomád hatalmi struktúrába beilleszkedő egykori szállásaikon továbbélő, az avar erőkkal együttarcoló csoportokról is vannak értesüléseink.

Az avarok Kárpát-medencei honfoglalásuk után igen offenzívan léptek fel új szomszédaikkal, a bizánciakkal szemben. A nomád gyakorlathoz igazodva az uralmuk alá tartozónak tekintettek minden gepidát, így a bizánci területekre menekülteket is. Az 570-es években az avar-bizánci tárgyalások visszatérő momentumma, Sirmium átadása mellett, egy Usdibad nevű gepida férfi és a többi gepida dezertőr kiadatása.²² Az 567 utáni években az avarok elfoglaltságát kihasználva a gepidák közül többen is követték Usdibad és társai a példáját. A kortárs vizigót történetíró Iohannes Biclaensis az 572-es évnél tárgyalja az avarok megsemmisítő győzelmét a gepidák felett, Kunimund vesztes csatáját. Míg a forráshely első fele a királyság megdöntéséről számol be, addig a caput második részében a gót szerző külön kiemeli, hogy a megölt gepida uralkodó Kunimund kincseit az ariánus püspök Trasarik és a király unokája/unokaöccse (a latin szövegben *nepos*) Reptila vitte Konstantinápolyba.²³ A korábbi kutatás szerint az eseményeket Iohannes Biclaensis tévesen datálta 572-re, hiszen azoknak az 567-es krízis idején kellett bekövetkezniük.²⁴ A hagyományos értelmezésektől eltérő megoldást egyedül Szádeczky-Kardoss Samu kínált. Szádeczky-Kardoss olvasatában nem a caput egésze, csupán a gepida püspök és királyi sarj menekülése vonatkozott az 572 évre. A filológus szerző feltételezte, hogy a gepidák geril-laszerű ellenállást tanúsítottak az avarokkal szemben, melyet csak a császár és a kagán között létrejövő béke hatására hagyhattak fel. A bizánci–avar kapcsolatban beállt enyhülés használhatták fel az örökösök a dezertálásra.²⁵ Szádeczky-Kardoss érvelését erősítheti, hogy az 568–569-es tárgyalások alakalmával az avar követek Usdibad mellett nem említik sem a bizánci területre menekült püspököt, sem pedig Kunimund törvényes utódjának kiadatását. Sajnálatos módon kútfőink adatai nem olyan részletesek, hogy azokból rekonstruálhassuk a VI. század második felének gepida uralkodódinasztiáját. Ebből fakadóan nem tudjuk azt sem, hogy Usdibad milyen pozíciót tölthetett be a kései Gepida Királyságban. Az azonban joggal feltételezhető, hogy a gepida királyi család és a nemesség jelentős része avar fennhatóság alá kerülhetett. A nomád birodalom szervezésének elengedhetetlen eleme-

¹⁹ Ennek a tipikus nomád jelenségnek a türköknél való megjelenésére: VÁSÁRY 1983. 200–201.

²⁰ Ez a modell ismert volt már a korábbi európai hun történelemből is. Erre részletesebben: SCHÄFER 2001. 27.

²¹ POHL 1987. 50–52.

²² SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 34–37. Usdibadról csak Menander protektor számol be. Ő mindössze annyit közöl róla, hogy bizánci fennhatóság alá szökött, valamint az avar kagán kiadatását követelte több ízben is. MARTINDALE 1992. 1396. Ehhez képest Bóna István munkájában a sirmiumi gepida sereg vezetőjének titulálja, Kunimund egyik titkos ellenlábásának. BÓNA 1974. 84.

²³ IOANNES BICLARENSIS 572.; HORVÁTH 2008.

²⁴ Bóna István Usdibad „árulásával” együtt tárgyalja a gepida püspök és trónörökös szökését, mely egyenes következménye volt az előbbinek. BÓNA 1974. 84.; POHL 1988. 58.; SCHMIDT 1941. 542. Schmidt nem adja meg az esemény pontos idejét. Lakatos Pál nem tér ki az esemény datálásával kapcsolatban felmerülő problémákra, egyszerűen az 567-re vonatkozó források között tárgyalja. LAKATOS 1973. 86.

²⁵ SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 41.

ként a maghódított csoport élére hozzájuk lojális vezetőket helyeztek, akik esetleg csak részben kötődtek a hatalmát fosztott uralkodódinasztiához. A gepidák esetében e folyamatok kútfők híján nem rekonstruálhatóak, azonban meglétüket kizárni sem lehet. A fentebb vázoltak tükrében ugyanakkor helytállónak tűnik Szádeczky-Kardossnak az esemény datálását érintő megjegyzése.

Az 580-as és 590-es években főként a gepida szákevényekről tudósítanak a bizánci auktorok. 582-ben a kagán haragja elől menekülő avar fősámánt Bokolabrast 7 dezertőr gepida kísérte el a Birodalom területére.²⁶ Theophylaktos Simocattes 591-ben egy vadászat alkalmával a bizánci seregben szolgáló gepidáról ír, aki díszes aranyövéért meggyilkolja a császár testőrét.²⁷ Valószínűleg ez a személy is az avar fennhatóság elől menekülhetett bizánci szolgálatba, ugyanis későbbi bírósági tárgyalásán, amiről szintén Theophylaktos emlékezik meg, kiderült, hogy a gepida–langobard (566) harcok idején még nem lehetett fegyverforgató korban.²⁸ 594-ben az Al-Dunai szlávok elleni hadjárat alkalmával szökik át a bizánciakhoz egy keresztény gepida, aki információival nagyban hozzájárul Priskos győzelméhez.²⁹

Az 599-re datálhatóan Theophylaktos Simokattes tollából származik az első tudósítás avar területen élő gepidákról. Az avar törzsorszáig előretörő Priskos bizánci hadvezér 4000 fős felderítő erői a Tiszán átkelve a gepidák 3 települését/körzetét fedezik fel.³⁰ Az éppen mulatságot ülő és lerészegedő barbárokat meglepi a bizánciak, és túlzó becsléssel közülük 30000-et mérsárolnak le. A helyszín pontos meghatározása nem lehetséges, ugyanis kevés információnk van a teljes eseménysorról. Annyi biztos, hogy Priskos Viminaciumból indult útnak, észak felé haladva ért előbb a Tiszához, ahol összecsapott több ízben is a kagán csapataival. Walter Pohl a gepida falvakat a Duna-Tisza közé eső területre lokalizálta.³¹ Ez logikusnak tűnik, hiszen a Tiszán átkelve valóban a Duna-Tisza közti területekre juthattak a felderítő csapatok. Maga az esemény azon túlmenően, hogy megjelennek benne az avar fennhatóság alatt falvaikban élő gepidák, mind a vallástörténet, mind pedig az identitástudat megőrzésének szempontjából fontos. Több kutató felvetette már, hogy a Theophylaktosnál olvasható helyi ünnep egyfajta pogány germán rituálé lehetett, az alapvetően felszínesen krisztianizálódott gepidák körében.³² Hasonló ünnepségekről a kora középkori szerzők több esetben megemlékeznek a germán kultúrkör népeinél.³³ A különböző istenségek, túlvilági lények számára fenntartott kultuszhelyek általában egybeestek a kora középkorban a hatalmi központokkal, mint ahogy azt a skandináviai példák is mutatják. Az előkelők csarnokai nem csak a hatalom központjai voltak, hanem egyben a

²⁶ THEOPHYLAKTOS SIMOKATTES I. 8., 1–9.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 51., 53.

²⁷ THEOPHYLAKTOS SIMOKATTES VI. 2. 4–8.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 90–91.

²⁸ THEOPHYLAKTOS SIMOKATTES VI. 10. 4–18. Az elrabolt övet a gepida férfi be akarta olvasztatni Konstantinápolyban, azonban az ötvősenek gyanús volt a dolog, ezért lefogattatta és a palotába vitette gyanútlan megrendelőjét, ahol tolmács segítségével hallgatták ki. Tárgyalása során először azt állította, hogy az arany övet maga szerezte (a langobard király fiától) az 566-os gepida–langobard összecsapások során, amikor a bizánciak Kunimundot támogatták. Vallatása során végül kiderült, hogy a testőr gyilkosság útján jutott az övhöz. Szádeczky-Kardoss a tolmács alkalmazása miatt feltételezte, hogy a gepida férfi nem élhetett régóta a Birodalomban, talán egyike lehetett a Bokolabrast kísérő 7 gepidának. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 91. 11. j.

²⁹ THEOPHYLAKTOS SIMOKATTES VI. 8. 13–19.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 98–101.

³⁰ THEOPHYLAKTOS SIMOKATTES VIII. 3. 11–12.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 134–135. Szádeczky-Kardoss véleménye szerint a görög *khóron* kifejezést a magyar falu, járás, körzet szavakkal egyaránt fordítható.

³¹ POHL 1988. 157.

³² SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 135.; SEVIN 1955. 107.; GALLINA 1999. 104.

³³ ADAM BREMENSIS IV. 25–26.; MERSEBURGI THIETMAR I. 17.; GEORGIUS TUORIENSIS, VITA S. GALLI 2.; GREGORIUS MAGNUS, DIALOGI 3., 27., 28.

törzsi-népi vallási kultusz helyszínei, ahol a ciklikusan ismétlődő kultikus események is megrendezésre kerültek.³⁴

A Theophylaktosnál szereplő történet másik értelmezési lehetősége: az identitás megőrzését célzó ünnep. A korai identitástudat kérdésével foglalkozó egyiptológus Jan Assmann szerint a csoporttudat, a közös emlékezet, átadásának helyszínei már az ókori társadalmakban is az év egyes szakaszaiban megtartott ünnepek voltak.³⁵ Ezek adtak alkalmat arra, hogy az eredetmítoszokat, szokásokat, a közös szemiotikai rendszer elemeit átadják a következő generációknak is. Ezek a ceremóniák, ünnepek, szokások Assmann szerint egyben az identitásrendszer infrastrukturális csatornái. A politikai elnyomás idején az identitás megőrzésének egyik alapköve a kulturális, egyes egyedi esetekben a vallási elhatárolódás lehetett. A Theophylaktos-i forráshely ily módon való értelmezése mindenképpen fényt derít arra, hogy miért lehetek még közel fél évszázaddal is az Avar Kaganátus Kárpát-medencei kialakulása után – nyilván az egykori szállásterületükön – hagyományait ápoló magukat gepidaként meghatározó közösségek. A nomád birodalmak eleve nem törekedtek a különböző etnikai csoportok identitásának megbontására, viszonylagos belső önállóságukért cserébe ellenben megkövetelték a rendszeres szolgáltatásokat (adók, ajándékok), és katonai segéderők küldését a hadjáratok alkalmával.³⁶

Az önálló életet élő falvak mellett az Avar Kaganátus katonai erejében is találunk gepidákat. Theophanes a Priskos vezette 599-es hadjárat alkalmával a bizánciak foglyai közül 3200-at gepidaként határozott meg, azonban adata, figyelembe véve több szempontot is, kritikával kezelendő. A IX. századi szerző ezeket a részeket Theophylaktos Simokattes munkájából kivonatolta, aki nem említi munkájában a foglyok között a gepidákat. Az eredeti forrás 3000 avar, 4000 és 2200, valamint 8000 szláv, míg Theophanes 3000 avar, 800 szláv, 3200 gepida és 2000 barbár hadifogolyról számol be a győztes csata után.³⁷ Sajnálatos módon Theophanes kézirati hagyománya e ponton eléggé hiányos, az ide vonatkozó számadatokat már Carolus de Boor is a Theophanes latin fordítását őrző Anastasius Bibliotecarius kéziratából egészítette ki.³⁸ 599-et követően gepida csapatokról csak Konstantinápoly 626-os ostrománál tudósít szintén Theophanes, ahol bolgárok és szlávok mellett segítettek az avar erőket. A gepidák forrásokkal adatolhatóan mindössze kétszer jelennek meg a kaganátus haderejében, szemben a több hadjáratban is megemlített szlávokkal és bolgárokkal.³⁹ Természetesen nem biztos, hogy ez az egykori valóságot tükrözi, hiszen számos forrás nem közöl adatokat a kagan oldalán harcolók etnikai hovatartozásáról. Az alapvetően Bizánc történetét megörökítő szerzőktől nem várható el, hogy erre is kiterjedjen figyelmük.⁴⁰ Theophanes adata jól jelzi a korai Avar Kaganátus katonai erejének etnikai sokrétűségét, mely a további századokban egyre kevésbé jelenik meg a források szintjén is.

³⁴ SIMEK 2003. 87–97.; SIMEK 2006. 35–41.

³⁵ ASSMANN 2004. 67., 89., 140–141., 203–206.

³⁶ BARFIELD 1992. 5–8. „A meghódolóktól ezeket követelik: szálljanak velük együtt hadba bárki ellen, amikor nekik úgy tetszik (PLANO CARPINI VII, 2).”

³⁷ THEOPHANES A.M. 6093.; Theophylaktos Simokattes VIII. 3. 15.

³⁸ ANASTASIUS BIBLIOTHECARIUS 173–174. ...vivos autem optinerunt Avarum quidem tria milia, Sclavinos vero octingentos et Gepedum tria milia ducentos, nec non et duo milia barbarorum... LAKATOS 1973. 111–112. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 134–135. Theophanes több az említett pontok mellett eltér az események helyszínének meghatározásánál is. Az ő kézírataiban az összecsapásra nem a Tiszánál, hanem a Dunánál került sor.

³⁹ POHL 1988. 229–230.

⁴⁰ BÁLINT 2006. 289.

A VI–VII. századi gepidák Avar Kaganátuson belüli helyzetét a hun kori clódek sorsával való összehasonlítás még érzékletesebben szemlélteti, ugyanis egyazon etnikum két ízben is a Kárpát-medencében uralkodó nomádok alattvalójává vált. Walter Pohl avar monográfiájában el is végzi a két történeti periódus összevetését, melyek között véleménye szerint a legnagyobb különbség a vezető réteg nomád birodalomba betöltött szerepében mutatkozik. A germán előkelők Attila idején betagozódtak a Hun Birodalom kötelékébe, annak vezető elitjébe, ezzel szemben Baján idején nem ismerünk igazán hasonló státuszban gepida, vagy más etnikumhoz tartozó vezetőket. Véleménye szerint a történeti forrásokban a kaganátus elitje, a fegyverfogó, reprezentatív elem mindig a meghatározó, a többitől kevesebb az információ. Ugyanakkor az egyes csoportok között nagy lehetett az átjárás, hiszen nem minden magát avarnak valló volt kizárólagosan lovasnomád, valamint nem minden gepida lehetett csak letelepült közösség tagja.⁴¹ A helyzet érdekessége mégis az, mint azt a források is kiválóan bizonyítják, hogy a különböző *gens*ek nem játszanak olyan nagy szerepet az uralkodó elitben.⁴²

Walter Pohl alapján véve jó érzékelteti a két periódus közötti különbséget, de nem veszi figyelembe a forrásadottságbeli különbséget. A hun korból Jordanes révén ismerjük az elitet, és annak etnikai összetételét, ugyanis a gót származású történetíró saját felmenői révén maga is érintett volt Hun Birodalom elitjének (a *logades*eknek) etnikai meghatározásában.⁴³ Az avar korból ellenben javarészt olyan bizánci híradások állnak rendelkezésre, melyek csak általában az avarokról emlékeznek, a kagán környezetéhez tartozó vezetők származásáról nincs adatunk. A hun időkhoz mérten az avar kor forrástani hátránya tehát kettős természetű. Egyfelől nincs egy „gepida Jordanes”, aki saját közösségének avar éra alatti történiáját lejegyezte volna, tehát a gepida belső emlékezet álláspontja nem maradt korunkra. Másrészt a hun kormányzatba betekintést nyert Priskoszhoz képest nincs hasonlóan részletes szemtanúi leírás az avar kagánról és környezetéről.⁴⁴ Igaz, Priskos fragmentumai sem számolnak be részletesen a hun elit etnikai összetételéről, ugyanis a görög auctor csak a hun és szkíta terminusokat használja; germánokról nem is szól.⁴⁵

Az avar történelem forrásokban legszegényebb periódusa a VII. század dereka és VIII. század vége közötti időszak, aminek egyenes következménye, hogy a Kaganátus nem avar népeiről is alig vannak információink. Ez a hiányos, külső szemléletű kép úgy láttatja, hogy az Avar Kaganátus korábban tapasztalható etnikai sokszínűség eltűnik.

Másfél százados hiátus után először a VIII. század végén említik a gepidákat. Theodulfus orleansi püspök 7. carmenjében, melynek témája a kapzsiság, szól az alakatlan avarok mellett, a pannoniai gepidákról is.⁴⁶ Ez az első forrás, ahol lakóhelyükként szerepel az egykori római tartomány, csakhogy itt le kell szögezni: alapvetően antik és keresztény szerzők szentenciáitól hemzsegető költeményről van szó. A versben használt (*Gipes*) forma egyedinek tekinthető, a késő antikvitás, kora középkor időszakában inkább a *Gepidae* (Jordanes, Ennodius), *Gipides* (Corripus), *Gebodus* (Prosper) alakok voltak használatban.⁴⁷ Az egyedi változat megjelenése mögött több dolog sejthető: 1. a népnév a nyelv

⁴¹ POHL 1988. 225–226.

⁴² POHL 1988. 226.

⁴³ JORDANES, GETICA 94–95.; JORDANES, ROMANA 331.; CHRISTIENSEN 2002. 337–339. Jordanes munkájában szinte kizárólag az Amal nemzetség tagjait, valamint a gepidákat Ardarich királyukkal nevezi meg.

⁴⁴ PRISKOS FRAG. 11., 13. Priskosnál csak közvetett utalások találhatók az Attila kori elit etnikai képére. Egyes elejtett megjegyzéseiből azonban megtudjuk, hogy görög származású *logades*ek is találhatók a hun elitben.

⁴⁵ THOMPSON 2003. 23.

⁴⁶ „Quod deformis Abar Pannonicusque Gipes.” THEODULPHUS, CARMEN 7. 32.; LAKATOS 1973. 116.

⁴⁷ NEUMANN 2000. 165.

változása folytán belső fejlődésen ment keresztül; 2. torzult alakban jutott el a szerzőhöz a népnév; 3. pusztán a metrika követelte meg az eltérést. A népnév változását jelző kontrollforrások hiányában legvalószínűbbnek az utóbbi tűnik, ugyanis a disztichonban megírt költemény metrikája követelhetette meg a korábban használt népnévi alak rövidülését.

Theodulfot követően a gepidák szintén Pannonia lakóiként jelennek meg a 870-es éveikből való *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* című egyházi vitairatban.⁴⁸ A korábbi történeti-filológiai kutatás teljes egészében hitelt adott a gepidák létére vonatkozó adatának.⁴⁹ Kiváló példa erre az 1979-es edictiójában Herwig Wolfram véleménye: „*tehát még 870-ben is léteztek pannoniai gepidák, akik mintegy etnikum tűnnek fel.*”⁵⁰ Wolfram ezen megjegyzése mind a későbbi történeti, mind pedig a régészeti irodalomba szerves egészként épült be, sőt Kiss Attila ezeket a gondolatokat több ízben is idézte.⁵¹ Azonban érdemes áttekinteni, hogy milyen szövegkritikai érvek jelennek meg a német szerző IX. századi gepida továbbélését bizonyító elemzésében. A Gepida Királyság történetének rövid áttekintése után a szerző Paulus Diaconus gondolatait idézi az avar fennhatóság alatt maradt gepidákról, amik alapján még a VIII. században is sejthető az etnikai kontinuitás. Az igazi megdöbbentő rész azonban csak ezek után következik: Wolfram a gepidák Pannonia jelen-léte mellett nem filológiai érveket sorakoztat fel, hanem a magyar régészet eredményeire hivatkozik.⁵² Ebben az esetben a klasszikus körérvelés jelenségével állunk szemben.⁵³

A hasonló körérvelés elkerülésének céljából érdemes a forrás szintjére lehatolni, ügyelve a tágabb szövegösszefüggésre. A *Conversio* két helyen emlékezik meg a gepidákról, számunkra a 6. caput adatai érdekesek.⁵⁴ A karantán misszió előtt az ismeretlen szerzőnek lehetősége nyílik rá, hogy felvázolja Pannonia történetét 377 és 803 között. „*A régi időkben ugyanis a rómaiak uralkodtak a Dunától délre Alsó-Pannonia (Pannonia Inferior) tájain és körülötte a szomszédos területeken, s ott maguk a saját védelmükre várakat és erődítményeket emeltek és sok más építményt, amint azt máig láthatni. Még a gótokat és a gepidákat is uralmuk alá hajtották. Ám az Úr születése utáni 377. évet követően és utóbb a Dunától északra fekvő pusztaságok lakói, a hunok elhagyták szállásaikat, és átkelven a Dunán kiűzték a rómaiakat, a gótokat és a gepidákat. A gepidák közül azonban egyesek máig is ott élnek.*” (Nótári Tamás fordítása)⁵⁵

Az idézet több ponton is problémás. Először tisztázni kell a térbeli kereteket, mit ért a szerző Pannonián. A *Conversio*-ban a gepidák lakhelyeként mind a 3., mind a 6. fejezetben Alsó-Pannónia (Pannonia inferior) szerepel. Ez a kifejezés a Traianus császár-féle provincia-átalakítások után született meg a Kr. u. II. század elején.⁵⁶ A III. század végi diocletianusi reformok már két részre osztották a Pannonia Inferiort, Pannonia Valeria és Pannonia

⁴⁸ A *Conversio* megírásának idejére és a szerző kilétére összefoglalóan: WOLFRAM 1995. 193., 197.

⁴⁹ SCHMIDT 1941. 543.

⁵⁰ „...hätte es also noch 870 pannonische Gepiden gegeben, die als eigenes Ethnikon auffielen.” WOLFRAM 1979. 105.

⁵¹ Wolfram gondolatai megjelennek Walter Pohl avar monográfiájában is: POHL 1988. 230. Pohl elfogadja a *Conversio* tudósításának hitelét, ami véleménye szerint azért is érdekes, mivel a királyság bukása után 300 évvel később is adatolhatóan fennmaradt a gepida név. Kiss Attila már avar kori gepidákat kutató tanulmányaiban is hivatkozza az előbbieket: KISS 1987. 204.; KISS 1992. 38.

⁵² Ekkor még nem került sor a kölkedi feltárások eredményeinek előzetes közlésére, Wolfram szóbeli információt köszöni meg Kiss Attilának. WOLFRAM 1979. 105. 18. jegyzet.

⁵³ A problémára korábbi munkáiban Bálint Csanád is felhívta már a figyelmet: BÁLINT 1995 és BÁLINT 2006.

⁵⁴ *Conversio* B. et Car. 3., 6. c. A 3. caput csak megelőlegezi a 6-ban leírtakat, azonban igen fontos kiemelni, hogy a Pannonia Inferior, mint a gepidák egykori szállásterülete ekkor jelenik meg először a műben.

⁵⁵ NÓTÁRI 2005. 181.

⁵⁶ MÓCSY 1975. 98–100.

Secunda tartományokra.⁵⁷ A késő antikvitás és a kora középkor szerzői azonban sokszor használnak a terület megnevezésére eltérő terminusokat. Az egykori traianusi Pannonia superior és inferior felosztási rend jelenik meg Eugippius *Vita Sancti Severini*ében is.⁵⁸ Egyedi esetnek minősül Jordanes eljárása, aki „Belső Pannónia” (Pannonia Interior) tartományról szól a *Geticában*.⁵⁹ A kora középkor során gyakran csak a Pannónia tartomány nevet használják a Raetia, Norricum és Itália szomszédságában fekvő vidékre.⁶⁰ Az ókori jelentéstartalom mellett Karoling kori utóélete is van az egykori római provinciális elnevezésnek. Megjegyzendő, hogy az antik elnevezésektől a Karoling korszakban sem térnek el, hiszen a terület lokalizációjához csak az antik geográfiai munkák és térképek álltak rendelkezésre az Avar Kaganátus felbomlásának idejéig. A kaganátus bukása után a területet a Frank Birodalomba integráló Karoling adminisztráció általában egységes tartományként kezeli, de 828-ig megtalálható a klasszikus kettéosztott tartomány név is az okleveles anyagban.⁶¹ 828-ig (a bolgár támadásig) Pannonia Inferior közigazgatási értelemben vett tartományba beletartoztak a Dráva–Száva között elterülő területek is, melyeknek központja Sirmium volt. A IX. század végére a Dráva és Száva közötti területeket már nem tekintették Pannonia részének.⁶² A világi mellett ugyanakkor egyházi közigazgatásra vonatkozó értelme is van a tartomány nevének: Pannonia inferior fogalma a Drávától északra fekvő területeket takarja, melybe nem tartoztak bele a korábban valóban gepidák uralta római területek. Ezt a határmegvonást alátámasztja a *Conversio* 8. caputja, ahol a karantánok területét a Duna és Dráva összefolyásáig bezárólag határozza meg a névtelen szerző, amit már nem tekint Pannónia részének.⁶³ Herwig Wolfram révén elfogadottá vált, hogy a *Conversioban* az egyházmegyei értelmezés rejlik a Pannonia elnevezés mögött, szemben a közigazgatási terület jelentésével. Mind a *Conversio*, mind pedig a korabeli okleveles anyag alapján a 870-es évekre a Rába–Bakony–Balaton nyugati vidéke–Dráva határolta területeket tekintették Pannoniának.⁶⁴ Az említett három népcsoport (rómaiak, gótok, gepidák) által birtokolt közös terület egy helyre lokalizálható: a diocletianusi Pannonia Secundába, annak is elsősorban a Sirmium környéki területeire. Pannonia Secunda azonban nem tartozik bele a pannoniai egyházkörzet fogalmába. A Drávától északra csak a gótok és a rómaiak jelenléte mutatható ki írott kútfőkkkel, a gepidákkal nem számolhatunk; a *Conversio* szerzője főként korábbi irodalmi tradíciókból merít munkájához, nincs a gepidák kapcsán helyi hagyományokra építő forrása.

A rómaiak, gótok és a gepidák esetében egyértelműen a korábbi Kárpát-medencére vonatkozó forrásokból megismerhető csoportokkal van dolgunk, ellenben a hun népnév használata ebben az esetben anakronisztikus. Ennek oka, hogy a hunok fogalmán egyszerre érti az V. század hunjait és az avarokat is a *Conversio* szerzője.⁶⁵ Herwig Wolfram szerint a névtelen író a huntek egyszerűen a lovasnomád csoportok közös megnevezéseként tünteti fel.⁶⁶ A frankok már Nagy Károly hadjárata idején használták az avarokra a hun megnevezést. Alcuin egy levelében így fogalmaz: „*Hasonlóképpen az avarok is, akiket mi hunok-*

⁵⁷ MÓCSY 1974. 103–105.

⁵⁸ EUGIPPIUS I., V.; WOLFRAM 1995. 69–70.

⁵⁹ JORDANES, *GETICA* 274.

⁶⁰ WOLFRAM 1995. 69.

⁶¹ BÓNA 1984. 347–349.

⁶² WOLFRAM 1995. 70.

⁶³ *CONVERSIO* 8.

⁶⁴ KISS 2001b 75.

⁶⁵ „*Hasonlóképpen összefoglalást kell adni az avarokról is.*” *CONVERSIO* 6.

⁶⁶ WOLFRAM 1979. 104.

nak mondunk...”⁶⁷ Az elnevezés mögött feltehetően a hasonló életmód, és az azonos területek birtoklásának összekapcsolódása sejthető a latin nyelven író auktorok körében. Az avarok és hunok azonosításának kiinduló pontja több középkori toposzhoz hasonlóan Sevillai Izidorus *Etimologiae* című munkája volt, melynek szövegtani kapcsolat is kimutatható a későbbi munkákkal.⁶⁸

A hun népnév vitatható értelmezési köre mellett összekuszálódik a terület történelme is a 6. caputban. A rómaiak, úgymond, a gótokra és a gepidákra is kiterjesztették hatalmukat még a hunok bejövetele előtt. Hasonló eseményekre nem kerülhetett sor, főleg a gepidák esetében, hiszen a hunkor előtt még nem éltek a római provincia szomszédságában sem.⁶⁹ A hunok bejövetelét 377-es évhez kapcsolja a szerző, mely adat feltételezhetően Marcellinus Comes munkájából származik (427).⁷⁰ Bár az esemény datálása valószínűleg innen ered, de a leírás, mint ahogy arra Lošek is rámutatott, Orosius munkájával is igen szoros, szinte szó szerinti egyezéseket mutat.⁷¹ Problémás azonban, hogy sem Marcellinus comesnél, sem pedig Orosiusnál nem szerepelnek a gepidák. Tovább tetézi a szöveghellyel kapcsolatos aggályokat, hogy Pannónia történetéből kimarad annak hun kort követő, teljes germán korszaka, ami részben az avarok és hunok azonosításából következhet. A *Conversio* szerzője viszont nem szolgai módon másol, hanem önállóan is szűr be elemeket, mint ahogy ezt Samo történetének elbeszélésénél a Fredegár-krónika és a *Gesta Dagoberti I. regis Francorum* felhasználása példázza.⁷² A 6. caputot ennél fogva egy tudálékos kompilációként értékelhetjük, melynek forrásértéke Pannónia IX. század előtti múltjára vonatkozóan igen csekély.

Ennek láttán különösen érdekes, hogy bár a tudomány a fentebb tárgyalt részletnek összességében nem tulajdonít komoly forrásértéket, ám annak egyetlen mozzanatát, a gepidák továbbélését kritika nélkül fogadja el. A *Conversio* „*De Gepidis autem quidam adhuc ibi resident*” mondatát már korábban összevetették Paulus Diaconus első könyvének 27. fejezetének alábbi részével: „*usque hodie, Hunnis eorum patriam possidentibus, duro imperio subiecti gemunt*”, ám Wolfram nyomán a kutatás Paulus Diaconus felhasználását

⁶⁷ ALCUIN, EPIST 7., 32.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 276.

⁶⁸ „...*Hugnos antea Hunnos vocatos, postremo a rege suo Auares appellatos...*”. SEVILLAI IZIDOR, ETIMOLOGIAE IX. 2., 66. Az Izidornál található királyról kapott népnév antik toposz. Isidorus művét kivonatolta többek között Paulus Diaconus is, aki a hun és avar azonosság gondolatát is tőle kölcsönzi. PAULUS DIACONUS I. 27., II. 10., IV. 26., IV. 37.; GIEBAUF 2006. 97–98. Mindemellett megjegyzendő, hogy belső források híján nem tudjuk, hogy az avarságnak milyen hagyományai voltak.

⁶⁹ A gepidák lokalizációja királyságuk 454-es megalakulásáig igen kérdéses. A kutatásban három határozott álláspont alakult ki a gepidák 3–4. századi elhelyezkedését illetően: Bóna István szerint Daciától északnyugatra, Felső-Tisza vidéken, a Szamos, Ér, Berettyó és Sebes-Körös által határolt területet birtokoltak. BÓNA 1961. 206. Kurt Horedt úgy véli, hogy az északkeleti Kárpátokban sikerült egy kisebb erdős területet uralmuk alá vonniuk. HORED T 1971. 711. Velük szemben Godlowski szerint a Wielbark-kultúra egyes csoportjai, akik egészen a 4. századig a Visztula vidékén maradtak, alkották volna a korai gepida kultúra magját. GODLOWSKI 1994. 80–81. Birbrauer Godlowski elképzelését elfogadva egy kisebb katonai csoportnak véli a Fastida vezette gepidákat, akik vereségük után visszatértek Visztula vidéki szállásterületeikre. BIERBRAUER 1994. 96.

⁷⁰ „*Pannoniae, quae per quinquaginta annos ab Hunnis retinebantur, a Romanis receptae sunt.*” MARCELLINUS COMES 427. Az 50 év kivonásával kapjuk meg a *Conversio*ban szereplő 377-et. WOLFRAM 1979. 104.; LOŠEK 1997. 32.

⁷¹ „*Sed post annos nativitatís Domini CCCLXXVII et amplius Huni ex sedibus suis in aquilonari parte Danubii in desertis locis habitantes, transfretantes Danubium expulerunt Romanos et Gothos et Gepidos.*” CONVERSIO 6. „*Tertio decimo...anno imperii Valentis gens Hunorum, diu inaccessis seclusa montibus, exarsit in Gothos eosque...ab antiquis sedibus expulsi.*” OROSIUS 7.33.9.

⁷² NÓTÁRI 2007. 251–252.

lehetőségét elvetette.⁷³ Bár szó szerinti egyezések nem figyelhetőek meg, de a mondat szerkesztésekor használt egyes nyelvi elemek és sorrendjük (időhatározó, helyhatározó, állítmány) feltűnő hasonlóságot mutatnak. Paulus tudósítása részletesebb, a *Conversio* szerzője csak a mondat tartalmának kivonatolására vállalkozott, amit saját történeti keretébe illesztett be. Mindezek figyelembe vételével úgy vélem, hogy az uralkodó álláspont ellenében igenis számolnunk kell a *Historia Langobardorum* használatának eshetőségével! Paulus Diaconus munkájának több VIII–IX. századi kézírata ismert, közülük nem egy az Alpokon túl keletkezett; a IX–X. században élt Regino is nagyban merített munkájából; mindemellett a középkor egyik legtöbbet olvasott és legtöbbet kivonatolt (100 fennmaradt kézirat!) szerzőjéről van szó.⁷⁴

Világosan látszik, hogy a *Conversio* nem alkalmas arra, hogy gepida maradványokat a bizonyosság erejével mutassunk ki a 800-as évekből. A IX. századi forrásaink (2 adat!) érdekes módon nem korábbi szállásterületükön emlékeznek meg a gepidákról; ennek okát nem tudjuk magyarázni. A gepidák Pannoniába kerülése nem nyomon követhető, s csak a VIII. század végéről van hiteles adatunk itt-tartózkodásukról. Esetleges kora avar kori áttelepítésükről híradások nem emlékeznek, ezek hiányában ezt a folyamatot rekonstruálni kétséges. A kora avar korszakban bizánci kútfőkkel adatolhatóan egykori szállásterületük déli részén biztosan éltek még közösségeik. Ha elfogadjuk is a *Conversio* adatát, akkor sem tudjuk meghatározni, hogy mikor és honnan (Alföld, Sirmium környéke?) érkezhettek ide ezek a csoportok. Az is érdekesen hat, hogy a különböző kora avar kori csoportok közül (bolgár, mediterrán, germán, szláv) éppen a gepidák etnikai hagyományai mutattak olyan erősséget, hogy azt 300 éven keresztül megőrizte volna az adott közösség emlékezete.

Az is felmerülhet, hogy a pannóniai gepidák csak egyszerűen a Karoling kor tudáskereső szerzőinek alkotásai lennének. II. Eugenius pápa egy Pilgrim révén interponált oklevélben a későbbi *Avaria* és *Moravia* területein emlékezik meg a rómaiak és a gepidák ideje alatti térítő tevékenységekről.⁷⁵ Kérdéses, hogy a rómaiak mellett miért éppen a gepidák szerepelnek, akiknek történetéről a nyugati írók alig szólnak még királyságuk fennállásának időszakában is. Elképzelhető, hogy esetünkben a „vetustas” kifejezés történelmi példázataul használhatják íróink a rómaiak mellett a gepidák emlékét. Máskülönben 1988-ban Walter Pohl is felhívta a figyelmet arra, hogy teljes etnikai kontinuitást nem feltételezhetünk a VI. századi gepidák és a Karoling kori források gepidái között. Ugyanakkor a neves osztrák szerző szerint a majd 300 év időbeli távolság, valamint az erős avar, és keleti behatások révén egy újabb ethnogenezis játszódhatott le ebben a germán közösségben, mely azonban nevét szívósan megőrizte. A *Conversio* 6. fejezetének részletes elemzése azonban bizonytalanná teszi az embert a „bécsi iskola” fejének etnikai kontinuitást sugalló véleményével szemben.

Összegzőképpen az alábbiakat szögezhetem le. Az avar kor gepidáinak dunántúli jelenléte sem a régészeti leletek, sem pedig az írott kútfők segítségével nem bizonyítható. A legnagyobb problémát a kutatásban jelen lévő vegyes érvelések gerjesztik. Körérvélések, körbehivatkozások és vegyes érvelések kerültek bele mind a történeti, mind pedig a régészeti szakmunkákba; ezek egy idő után kibogozhatatlanul olvadtak egymásba, a kü-

⁷³ PAULUS DIACONUS I. 27.; WOLFRAM 1979. 24.; WOLFRAM 1995. 285.; LOŠEK 1997. 31–33.

⁷⁴ WAITZ 1878. 28. Első kézíratai természetesen Itáliából ismertek a langobard szerzőnek, de már a IX. század elejéről maradtak fenn másolatok az Alpokon túli kolostorokban is. A pozsonyi csata (907) történetét részletesebben megőrző Aventinus esetében hasonló módon mutatta ki Veszprémy László Regino használatát (szó szerinti egyezések, tartalmi kivonatolás). VESZPRÉMY 2008. 25.

⁷⁵ LAKATOS 1973. 116.

lönböző szerzők ezeket észre nem véve evidenciaként kezelték az egyes hipotéziseket is. Ennek egyenes következménye, hogy egy VI. század végén induló és a VII. század derekáig nyomon követhető régészeti sík összemosódott egy a VIII. század végére, IX. századra vonatkozó egyébként sem biztos írott forrásanyag tudósításaival. Forrásainkban avar fennhatóság alatt főként a görög nyelven író auktorok munkáinak köszönhetően közel fél évszázadon keresztül, ha csonkán is, de nyomon követhető az Avar Kaganátusban élő gepidák története. Theophylaktos Simokattes a VII. század elején saját falvaikban élő, tradícióikat őrző közösségekről tudósít. Az etnikailag sokrétű korai avar periódus után a VIII. század végére és a IX. századra datálhatóan már Pannónia területén élő gepidákról tudósítanak kütfőink. A IX. század fő forrásának számító *Conversio* értesülései kritikával kezelendők, ugyanis az ismeretlen szerző az adott helyen korábbi források adatait egységes egészzé alakítva adja elő. A szerző célja ezzel nem Pannónia történetének nyomon követése lehetett, csupán az avar és karantán misszió előtti történetek bemutatására szolgál a rövid leírás.

BIBLIOGRÁFIA

- ADAM BREMENSIS ADAM BREMENSIS: *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*. In: *Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*. Tomus 2. Ed.: Schmeidler, Bernhard. Hannover 1917.
- ANASTASIOS Theophanis Chronographia. Vol II. Theophanis vitas Anastasii tripertitam. Rec.: de Boor, Carolus. Lipcse 1885.
- BIBLIOTHECARIUS JAN ASSMANN: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Budapest 2004.
- ASSMANN 2004
- B. TÓTH 1993 B. TÓTH ÁGNES: Gepida fazekasság. In: Bóna István–Cseh János–Nagy Margit–Tomka Péter–Tóth Ágnes: *Hunok–Gepidák–Langobardok. Történeti régészeti tézisek és címszavak*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993. 75–76.
- BÁLINT 1989 BÁLINT CSANÁD: Die Archäologie der Steppe. Völkerschaften zwischen Volga und Donau im 6.–10. Jahrhundert. Wien–Köln 1989.
- BÁLINT 1995 BÁLINT CSANÁD: Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai. Régészeti tanulmányok. Magyar Őstörténeti Könyvtár 7. Szeged 1995.
- BÁLINT 2006 BÁLINT CSANÁD: Az ethnosz a koraközépkorban. (A kutatás lehetőségei és problémái). *Századok* 140 (2006) 277–347
- BARFIELD 1992 BARFIELD, THOMAS J. = The Perilous Frontier. Nomadic Empires and China. Cambridge–Oxford 1992.
- BIERBRAUER 1994 BIERBRAUER, VOLKER: Archäologie und Gesichte der Goten vom 1.-7. Jahrhundert. *Frühmittelalterliche Studien* 1994. 51–171.
- BIERBRAUER 2004 BIERBRAUER, VOLKER: Zur ethnischen Interpretation in der frühgeschichtlichen Archäologie. In: *Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters*. (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 8.). Hrgs.: Pohl, Walter. Wien 2004. 45–84.
- BÓNA 1961 BÓNA ISTVÁN: Az újhartyáni germán lovassír. *Archaeologiai Értesítő* 88. (1961) 192–209
- BÓNA 1974 BÓNA ISTVÁN: A középkor hajnala. A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében. Budapest 1974.
- BRATHER 2000 BRATHER, SEBASTIAN: Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie. *Germania* 78 (2000/1) 139–177.
- BRATHER 2004 BRATHER, SEBASTIAN: Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen, Alternativen.

- Berlin–New York 2004.
- CHRISTENSEN 2002 CHRISTENSEN, ARNE. SØBY: Cassiodorus, Jordanes and the history of the Goths. Studies in a Migration Myth. Copenhagen 2002.
- CONVERSIO LOŠEK, FRITZ: Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg. *Monumenta Germaniae Historica Studien und Texte*. Band 15. Hannover 1997.
- CSEH 1990 CSEH JÁNOS: Adatok az V-VI századi gepida emléktárhelyekhez. *Tisicum* 7. (1990) 29–77.
- EUAGRIUS EUAGRIUS: The Ecclesiastical History of Euagrius with the Scholia. Ed.: Bidez, Joseph–Parmentier, Léon. London 1898/1964.
- EUGIPPIUS Eugippii Vita Sancti Severini. In: *Monumenta Germaniae Historica Auctores Antiquissimi*. Tomus I, 2. Ed.: Sauppe, Hermann. Berlin 1877.
- FETTICH 1965 FETTICH, NÁNDOR: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc. *Studia Archaeologica* III. Budapest 1965.
- GALLINA 1999 GALLINA ZSOLT: A gepidák hitvilága. In: *A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön*. Szerk. Havassy Péter. Gyulai Katalógusok 7. Gyula 1999. 94–106.
- GARAM 1995 GARAM, ÉVA: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. *Cemeteries of the Avar Period in Hungary*. Vol. 3. Budapest 1995.
- GARAM 2003 GARAM ÉVA: Avar kori fibulák. *Archaeologiai Értesítő* 128 (2003) 95–123.
- GEORGIUS GEORGIUS TURONENSIS: Vita Sancti Galli. Georgii Turonensis opera 2.
- TURONENSIS, VITA S. Miracula et opera minora. In: *Monumenta Germaniae Historica Scriptorum rerum Merovingicarum*. Tomus I, 2. Ed.: Krusch, Bruno. Hannover 1885.
- GALLI
- GIEBAUF 2006 GIEBAUF, JOHANNES: Barbaren- Monster- Gottesgeisseln: Steppennomaden im europäischen Spiegel der Spätantike und des Mittelalters. Graz 2006.
- GODLOWSKI 1994 GODLOWSKI, KAZIMIERZ: Die Barbaren nördlich Westkarpaten und das Karpatenbecken – Einwanderung, politische und militärische Kontakte. *Specimina Nova* IX 1993 (1994), 65–89
- GREGORIUS MAGNUS, Ex Gregorii Magni dialogorum libris. In: *Monumenta Germaniae Dialogi Historica Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX*. Ed.: Waitz, Georg. Hannover 1878. 524–540.
- HOREDT 1971 HOREDT, KURT: Zur Geschichte der frühen Gepiden im Karpatenbecken. *Apulum* 9 (1971) 705–712.
- HORVÁTH 2008 HORVÁTH EMŐKE: Iohannes Biclaensis krónikája. *Aetas* 2008/1, 116–127.
- IOHANNES Iohannis abbas Biclaensis chronica. Chronica minora saec. IV. V. VI.
- BICLARENSIS VII. In: *Monumenta Germaniae Historica Auctores Antiquissimi*. Tomus 11. Ed.: Mommsen, Theodor. Berlin 1894. 207–220.
- JORDANES, GETICA JORDANES: Getica (De summa temporum vel origine actibusque gentis Gothorum). In: *Monumenta Germaniae Historica Auctores Antiquissimi*. Tomus 5. Ed.: Mommsen, Theodor. 1882.
- JORDANES, ROMANA JORDANES: Romana (De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum). In: *Monumenta Germaniae Historica Auctores Antiquissimi*. Tomus 5. Ed.: Mommsen, Theodor. Berlin 1882.
- KISS 1979 KISS, ATTILA: Das Gräberfeld und die Siedlung der awarenzeitlichen germanischen Bevölkerung von Kölked. *Folia Archaeologica* 30 (1979) 186–192.
- KISS 1987 KISS, ATTILA: Das Weiterleben der Gepiden in der Awarenzeit. In: *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert*. Hrgs.: Hänsel, Bernhard. München 1987. 203–218.
- KISS 1992 KISS, ATTILA: Germanen im awarenzeitlichen Karpatenbecken. In: *Awarenforschungen*. Hrgs.: Daim, Falko. Archaeologia Austriaca

- Monographien I. Wien 1992. 35–134.
- KISS 1996 KISS, ATTILA: Das awarenzeitlichen gepidische Gräberfeld von Kölked-Feletekapu A. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 2. Innsbruck 1996.
- KISS 2001a KISS, ATTILA.: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B. Monumenta Avarorum Archaeologica 6. Budapest 2001.
- KISS 2001b KISS PÉTER: Egy forrás a 9. századi Pannóniáról. A *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 1997-es edíciója. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 16. Szerk. Róna-Tas András. Budapest 2001. 69–88.
- KOVÁCS 1913 KOVÁCS ISTVÁN: A mezőbándi ásatások. *Dolgozatok* 4 (1913) 265–429.
- LOŠEK 1997 LOŠEK, FRITZ: Die *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg. *Monumenta Germaniae Historica Studien und Texte*. Band 15. Hannover 1997.
- MARCELLINUS COMES Marcellini V. C. Comitibus Chronicon. *Chronica minora saec. IV. V. VI. VII.* In: *Monumenta Germaniae Historica Auctores Antiquissimi*. Tomus 11. Ed.: Mommsen, Theodor. Berlin 1894. 37–108.
- MAROSI-FETTICH 1936 MAROSI ARNOLD-FETTICH NÁNDOR: Dunapentelei avar sírleletek. Trouvailles avars de Dunapentele. *Archaeologica Hungariae* 18. Budapest 1936.
- MARTINDALE 1992 MARTINDALE, JOHN. R.: The Prosopography of the Late Roman Empire III. A.D. 527–641. Cambridge 1992.
- MERSEBURGI THIETMAR Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon. Ed.: Wattenbach, Wilhelm–Kurze, Friedrich. *Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*. Tomus 54. Hanover 1889.
- MÓCSY 1974 MÓCSY ANDRÁS: Pannonia a késői császárság idején. Budapest 1974.
- MÓCSY 1975 MÓCSY ANDRÁS: Pannonia a korai császárság idején. Budapest 1975².
- NEUMANN 2000 GÜNTHER NEUMANN: A népnév eredete. Nagy Margit–Günther Neumann–Walter Pohl–B. Tóth Ágnes: A gepidák. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Studia Archaeologica* VI (2000) 165–167.
- NÓTÁRI 2005 NÓTÁRI TAMÁS: Források Salzburg kora középkori történetéből. Szeged 2005.
- NÓTÁRI 2007 NÓTÁRI TAMÁS: A salzburgi historiográfia kezdetei. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 23. Szeged, 2007.
- OROSIUS PAULUS OROSIUS, *Historiarum adversus paganos libri VII.* Ed.: Zangemeister, Carolus. In: *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* 5. Wien 1882.
- PAULUS DIACONUS Pauli Historia Langobardorum. In: *Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX.* Ed.: Waitz, Georg. Hannover 1878. 12–188.
- PLANO CARPINI PLANO CARPINI = Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpin, és Rubruk útjelentései. Közre adja: Györffy György. Budapest 1965
- POHL 1987 POHL, WALTER: Das awarische Khaganat und die anderen Gentes im Karpatenbecken (6.–8. Jh.). In: *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert*. Hrgs.: Hänsel, B. München 1987. 41–52.
- POHL 1988 POHL, WALTER: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr. München 1988.
- PRISKOS PRISCUS: Fragmenta. In: Blockley, R. C.: The fragmentary classicising historians of the later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus. Liverpool 1981.
- REINECKE 1928 REINECKE, PAUL: Die archäologische Hinterlassenschaft der Awaren. *Germania* 12 (1928) 87–98.
- SCHÄFER 2001 SCHÄFER TIBOR: A hun birodalom felbomlása. In: *Nomád népvándorlás*

- ok, magyar honfoglalás. Szerk. Felföldi Szabolcs-Sinkovics Balázs. Magyar Östörténeti Könyvtár 15. Budapest 2001. 25-35
- SCHMIDT 1941 SCHMIDT, LUDWIG: Die Ostgermanen. München 1941².
- SEVILLAI IZIDOR SEVILLAI IZIDOR: Etymologiae sive Origines. Ed.: Lindsay, Wallace Martin. Oxford 1911.
- SEVIN 1955 SEVIN, HEINRICH: Die Gebiden. München 1955.
- SIMEK 2003 SIMEK, RUDOLF: Religion und Mythologie der Germanen. Stuttgart 2003.
- SIMEK 2006 SIMEK, RUDOLF: Götter und Kulte der Germanen. München 2004.
- STADLER 2008 STADLER, PETER: Ethnische Verhältnisse im Karpatenbecken und Beziehungen zum Westen zur Zeit des Awarischen Khaganats im 6. und 7. Jahrhundert. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden–Awaren–Slawen*. Hrgs.: Bemann, Jan–Schmauder, Michael. Bonn 657–678.
- SZÁDECZKY-KARDOSS SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: Az avar történelem forrásai. Magyar Östörténeti Könyvtár 12. Budapest 1998.
- THEODOLPHUS Theodolpus Aurelianensis episcopus: Carmina. Ed.: Dümmler, Ernst. In: *Monumenta Germaniae Historica Poetae*. Tomus I. Berlin 1880.
- THEOPHANES The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284 – 813. Trans. Cyril Mango–Roger Scott. Oxford 1997.
- THEOPHYLAKTOS The History of Theophylact Simocatta: An English Translation with Introduction. Transl. Michael and Mary Whitby. Oxford 1986.
- SIMOKATTES THOMPSON 2003 THOMPSON, E. A.: A hunok. Ford. Felföldi Szabolcs. Debrecen 2003.
- THOMPSON 2003 THOMPSON, E. A.: A hunok. Ford. Felföldi Szabolcs. Debrecen 2003.
- VAJDA 1995 VAJDA LÁSZLÓ: A népvándorlások kérdéséhez. *Századok* 129 (1995) 107–143.
- VÁSÁRY 1983 VÁSÁRY ISTVÁN: Nép és ország a türköknél. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Szerk. Tőkei Ferenc. Budapest 1983. 189–193.
- VESZPRÉMY 2008 VESZPRÉMY LÁSZLÓ: Aventinus híradása a magyarok 907. évi győzelméről. Csata Pozsonynál. Lovagvilág Magyarországon. *Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok*. Budapest 2008. 20–42.
- VIDA 2008 VIDA, TIVADAR: Conflict and coexistence: the local population of the Carpathian Basin under Avar rule (sixth to seventh century) In: *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*. Ed.: Curta, Florin. Leiden 13–46.
- WAITZ 1878 WAITZ, GEORG: Praefatio. Pauli Historia Langobardorum. In: *Monumenta Germaniae Historia Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX*. Ed.: Waitz, Georg. Hannover 1878. 12–188.
- WOLFRAM 1979 WOLFRAM, HERWIG: Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien. Wien–Köln–Graz 1979.
- WOLFRAM 1995 WOLFRAM, HERWIG: Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* Ergänzungsband 31. Graz–Wien–Köln 1995.

A kunok 1094-es hadjárata a Bizánci Birodalom területén

A kelet-európai régióban a XI. század második felében megjelenő kunok a mongol hódításig jelentős szerepet töltek be a térségben. A XI. század utolsó évtizedeiben már nemcsak a kunok délorosz steppei területeivel közvetlenül szomszédos rusz fejedelemségek, hanem távolabb, a Balkán-félszigeten levő Bizánci Birodalom, majd a Kárpát-medencei Magyar Királyság is szembesült az újonnan megjelent török nyelvű nomád nép portyázó hadjárataival. Tanulmányomban miután röviden ismertetem a kunok és a Bizánci Császárság közötti kapcsolatokat a XI. században, a kunok 1094-es birodalom elleni támadását fogom részletesen megvizsgálni az írott források, elsősorban a bizánci császárlánynak, Anna Komnénének¹ Alexias című munkája alapján.²

Az írott kútfők tanúsága szerint a kunok 1054–1055-ben jelentek meg Kelet-Európában.³ A délorosz steppe elfoglalása után hamarosan feltűntek a Kárpátoktól keletre is, de régészeti és írott forrásaink alapján egyaránt arra következtethetünk, hogy a kunok egy ideig még nem költöztek a Dnyesztertől nyugatra, a steppe nyugati végeit jelentő Moldvába és Havasalföldre, bár ellenőrzésük alatt tarthatták a területet.⁴

A kor egyik legjelentősebb hatalma, a Bizánci Birodalom is hamarosan szembesült az újonnan megjelent török nyelvű nomád néppel.⁵ Bizánci források alapján először 1078-ban támadtak a birodalom ellen. Ekkor a Paristrion⁶ területén élő besenyőkkel szövetség-

* A tanulmány megírását a 68762 számú OTKA pályázat támogatta.

¹ Anna Komnéné (1083–1153) a Bizánci Birodalom hatalmát helyreállító Komnénos-dinasztia alapítójának, a császár I. Alexios Komnénosnak (1081–1118) és feleségének, Eiréné Dukainának nyolc gyermeke közül az elsőszülött volt. Ennek következtében öccse, a későbbi II. Jóannés Komnénos (1118–1143) 1087-es születéséig, illetve az 1092-es trónörökös jogok ráruházásáig Anna volt a bizánci trón várományosa. Ezért, és a Dukas-családdal kötött egyezmény miatt, Annát a korábbi császár, VII. Michael Dukas (1071–1078) és Alániai Mária fiával, Konstantinossal jegyezték el. Konstantinos korai halála után Anna jegyese, majd férje Niképhoros Bryennios lett, és a császárlány az ő számára kívánta megszerezni a bizánci trónt. 1118-ban, miután sikertelenül igyekezett testvérét megfosztani a tróntól, kolostorba vonult, ahol megírta apja, I. Alexios történetét, az Alexiaszt. Egyes feltételezések szerint nem zárható ki, hogy a korban is rendkívül tanulnak számító császárlány férjének, Niképhoros Bryenniosnak (1062–1137) a *Τηλ ἱστορίας* c. torzóban maradt munkájához összegyűjtött anyagát saját élményeivel kiegészítve rendszerezte, stílusában egységesítette. A férjére utalhat az, hogy a munka jelentős részét hadiesemények leírása képezi, ezek pedig gyakran olyan részletek és alaposak, hogy személyes jelenlétet feltételeznek. L. HOWARD-JOHNSTON 1996. 260–303. Howard-Johnston feltételezését cáfoló tanulmányokat l. az *Anna Komnene and her times* c. kötetben, ed. TH. GOUMA-PETERSON. NEW YORK–LONDON 2000. A korszakkal kapcsolatos egyik legkitűnőbb forrás, a tizenöt könyvből álló mű végső formájában – még ha Howard-Johnstonnak részben igaza is van – mégis csak Anna Komnéné munkájának tekinthető.

² Az óorosz öskronika, *Az elmúlt idők története (elbeszélése)* (*Povest' vremennykh let*) egyetlen mondatban írja le, hogy a kunok Devgeničszel görög, azaz bizánci földre vonultak, majd harcok után a császár elfogta Devgeničet, és megvakította (PVL I. 148., 349.). A bizánci szerzők közül még háromnál szerepel a történet röviden összefoglalva. Így a XII. században élő Zonaras (ZONARAS 305–306), a kortárs Michael Glykas (GLYKAS 621.), valamint a XIII. századi Theodóros Skutariótés írnak az eseményekről (DE FRANKOPAN 2005. 147.).

³ PVL I. 109, 309.

⁴ PÁLÓCZI HORVÁTH 1994. 34.

⁵ A Bizánci Birodalom és a kunok közti kapcsolatok összefoglalását l. RASOVSKIJ 1935.; DIACONU 1978.

⁶ Az I. Bolgár Cárság megszűnése (1018) lehetővé tette, hogy II. Basileios bizánci császár (976–1025) az Al-Duna vidékét megszervezze és beillesse a birodalomba. Paristrion vagy Paradunavon thema (*Παριστριων*,

ben a mai Törökország északnyugati részén levő Adrianopolist (ma Edirne) ostromolták.⁷ A támadók azonban, miután hírvél vették, hogy bizánci sereg közeledik, visszavonultak.

A XII. század egyik legkiválóbb bizánci szerzőjének, Anna Komnénének műve szerint a következő megjelenésük a Bizánci Birodalom területén 1087-ben szintén a besenyők hívásának köszönhető. A dristrai (ma a bulgáriai Silistra) csata helyszínére késve érkező kunok azonban, mivel a besenyők nem akarták megosztani velük a szerzett zsákmányt, a segítséget kérő szövetségeseik ellen fordultak, és azok csúfos vereséget szenvedtek a kunoktól. A kunok visszavonultak, mivel elfogytak tartalékaik,⁸ és mert feltehetően ekkoriban még nem ismerték kellően a Balkán-félsziget hatalmi viszonyait. Két évvel később, 1089-ben ismét a Bizánci Birodalom területein voltak. Céljuk a besenyők elleni bosszú volt, de I. Alexios Komnénos bizánci császárnak (1081–1118) sikerült harc nélkül visszafordítania a kunokat.⁹

Néhány évvel később, 1091 elején azonban olyan helyzetbe került a II. Basileios császár 1025-ös halála után hanyatló fázisban levő Bizánci Birodalom, amelyben a „barbár” kunok nyújtotta segítség tulajdonképpen Konstantinápolyt mentette meg, a várost ugyanis a szárazföldről a besenyők, a tengerről pedig a smyrnai emír, Tzachas kerítette be. Az 1091. április 29-i lebunioni csatában a kunok segítségével a bizánciak legyőzték a besenyőket.¹⁰ A győzelem következtében a birodalom 1122-ig megszabadult a több mint negyven éve tartó besenyő fenyegetéstől.¹¹

Míg a kunok első négy megjelenése (1078-ban, 1087-ben, 1089-ben és 1091-ben) a Dunától délre levő területeken a besenyőkhöz köthető, az ötödik, az 1094-es kapcsán a besenyők már nem játszottak szerepet. A XI. században a kunok Bizánci Birodalom elleni támadásai, illetve portyái közül ez az 1094. évi volt a legsúlyosabb. Ebben az évben a kunok támadásának a zsákmányszerzés mellett két oka is lehetett. Egyfelől az Anna Komnéné által ál-Diogenésnek¹² nevezett trónkövetelő támogatása – ez azonban feltehető-

Παραδουναβον) külön területi-adminisztratív egységet képzett, amelynek Dristra (ma Silistra) volt a központja. A thema határai a Balkán-hegység, a Duna a Vidinnel szemben levő szakasza a torkolat vidékéig és a Fekete-tenger (MÁRCULET 2005. 124.; MÁRCULET). Paristrion történetével kapcsolatosan l. még BĂNESCU 1933.; BĂNESCU 1944.; BĂNESCU 1946.

⁷ A besenyők és a Bizánci Birodalom XI. századi kapcsolatára l. a mindmáig alapmunkának tekinthető ВАСИЛЬЕВСКИЙ 1908.; GYÓNYI 1942., újabb keletű monográfia a DIACONU 1970. Jó francia nyelvű áttekintés MALAMUT 1995. A besenyők vallásával és történetével kapcsolatos legújabb magyar nyelvű összefoglalás BALOGH 2009. 93–108.

⁸ Al. VII, v, 1–2.

⁹ Al. VII, vi, 3.

¹⁰ A kunok és bizánciak 1091-es besenyők feletti győzelmével kapcsolatosan OSTROGORSKY 2003. 318. A kunok 1091-es hadjáratairól l. KOVÁCS SZILVIA: A kunok és az 1091-es lebunioni csata. In: „Kun-kép.” A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. Rosta Szabolcs. Kiskunfélegyháza 2009. 273–288.

¹¹ A besenyők utolsó nagy támadása a Bizánci Birodalom ellen 1122-ben volt, amikor is a bizánciak hatalmas csapást mértek a Dunától északról érkező besenyőkre. A beroéi (ma Stara Zagora, Bulgária) csatában aratott győzelem emlékére II. Jóánnes Komnénos császár „a mindmáig besenyőnek nevezett ünnepet rendelte el a történtekre való emlékezésül és öröm jeléül” (NIKETAS Hist. 13–16.; vö. angol ford. MAGOULIAS 1984. 10–11.; a részlet magyar fordítása: GYÖRFFY 1990. 214.). A csatával kapcsolatos forrásunk szerint a császár uralkodásának ötödik évében (1122. augusztus. 15. és 1123. augusztus. 14. között) került sor erre az összecsapásra. A csata időpontját 1122-re datálja Kurtz (KURTZ 1907. 86.). Míg Györffy indokolatlanul későre, 1124-re teszi az összecsapást. L. GYÖRFFY 1990. 213. A csata után a Magyar Királyság területére menekülő besenyőkről l. MAKK 1974. 253–254.

¹² A trónkövetelővel kapcsolatban egyes kutatók úgy gondolják számos jel utal arra, hogy valóban IV. Rómanos Diogenés fia lehetett (FRANKOPAN 2005. 147–166.). A császárlány szerint az ál-Diogenés egy charaxbeli alsóbb társadalmi rétegből származott. Nem lehet pontosan tudni, hogy a trónkövetelő az Ízmit melletti ke-

en csak ürügy lehetett a kunok számára –, másfelől pedig nem lehet kizárni Vasil'evskij feltételezését sem, aki szerint a kunok bosszújának is tekinthető ez a támadás, mert a bizánciak kevéssé mutatkoztak hálásnak a lebunioni csatában nyújtott segítségükért.¹³

A támadás datálásával kapcsolatban számos évszám, így az 1091, 1092, 1095, 1096, sőt az 1114-es is felmerült,¹⁴ ami azért is érthetetlen, mert Gyóni bebizonyította, hogy Anna Komnéné leírása alapján nagy bizonyossággal lehet arra következtetni, hogy 1094-ben került sor az eseményekre. Az Alexiasból tudjuk, hogy a császár 1094-ben a raškai Volkanos (Vlkan) ellen indult, aki rajtaütéseivel zaklatta a határ menti területeket. Hadjáratát azonban félbe kellett szakítania a Niképhoros Diogenész – IV. Rómanos Diogenésznek (1068–1071) és második feleségének, Eudokia Makrembolitissának fia – vezette összeküvés miatt, akit miután levert, 1094. június 29-én Péter és Pál apostol napján megvakítottak.¹⁵ Majd a Neilos és Blachernitis eretnekek ügyével foglalkozott.¹⁶ Ezután következik Anna munkájában a kunok támadásával kapcsolatos események leírása, amelyek 1094 őszére datálhatók.¹⁷

A kunok által támogatott trónkövetelőt az eseményekkel kapcsolatos legfontosabb forrásunk, I. Alexios Komnénosz császár lánya, Anna Komnéné munkájában szélhámosnak nevezi, azt állította magáról ugyanis, hogy ő nem más, mint León, IV. Rómanos Diogenész császár fia. Ezt a császárlány kizártnak tartja, mert szerinte León elesett a szeldzsukokkal folytatott Antiocheia melletti csatában (1075).¹⁸ Meg kell jegyezni, hogy Anna Komnéné Léonnal kapcsolatosan téved, mikor azt állítja, hogy meghalt a harc során. Anna férjének, Niképhoros Bryenniosnak munkájából ugyanis tudjuk, hogy IV. Rómanos Diogenésznek egy másik, Kónstantinos nevű fia esett el az említett csatában.¹⁹ Annál is furcsább Anna tévedése mivel korábban maga írja azt, hogy León a szkítákkal, azaz a besenyőkkel folytatott harcok során halálos sebet kapott.²⁰

Anna Komnéné elbeszélése szerint I. Alexios Komnénosz császár már korábban a Krím félszigeten levő Kherszón városába száműzte a trónkövetelőt,²¹ aki azonban az oda

reszkedelmi centrumból, Charaxból (ma Hereke, Törökország) származott, vagy pedig a szó egyszerűen csak katonai tábort jelent (ui. a görög *charax* jelentése 'palisád'), és ez az ál-Diogenész alacsony származását erősíti (REINSCH 1996. 320. 14. l.).

¹³ ВАСИЛЬЕВСКИЙ 1908. 111–112.

¹⁴ A különböző hipotézisek felsorolását l. DIACONU 1978. 48–50.

¹⁵ Al. IX, ix, 6.

¹⁶ Al. X, i–ii, 1. Neilos tagadta Mária istenszülo mivoltát, és úgy gondolta, hogy Krisztus csak a feltámadása után lett istenné, míg Blachernitis feltehetően Szent Simenon, az Új Teológus tanításait vette át, azaz misztikus volt (ANGOLD 2000. 477–478).

¹⁷ L. GYÓNI 1952. 497–498.

¹⁸ Al. X, ii, 2.

¹⁹ ВАСИЛЬЕВСКИЙ 1908. 109. 2. l.; SEWTER 1982. 296. 8. l.; REINSCH 1996. 320. 15–16. l. IV. Rómanos Diogenésznek (1068–1071) – akit 1071-ben nemcsak megbuktatott a VII. Michaél Dukast (1071–1077) támogató párt, de meg is vakítottatott – három fia volt: Kónstantinos, Niképhoros és León. Ez utóbbi két fiú „bíborbanszületett” volt Anna Komnéné szerint (Al. VII, ii, 3). Tehát ha a trónkövetelő valóban az volt, akinek mondta magát, akkor jogszerűen követelte a trónt az uzurpatorként hatalomra kerülő I. Alexios Komnénostól.

²⁰ Al. VII, 3, 8. Az a tény, hogy a császárlány „nem tudja” megkülönböztetni egymástól a Diogenész fiúkat azért is különös, mert tudjuk, hogy a Komnénoszok szoros, rokoni kapcsolatban álltak a Diogenészekkel. A három fiú egyike, Kónstantinos Diogenész a császár Theodóra nevű lánytestvérét vette feleségül, míg a Diogenész fivérek nővére I. Alexios öccsének, Adrianosnak volt a felesége (HILL 1996. 43.). Azt pedig Anna maga írja le, hogy Niképhorost és Leónt apjuk halála után Alexios magához vette (Al. IX, vi, 1).

²¹ Anna Komnéné szerint apja kezdetben nem törődött a keletről érkező szegényesen öltözött trónkövetelővel, de az úton-útfélen hirdette, hogy ő az egyik fia IV. Rómanos Diogenész császárnak. És amikor a hír eljutott Theodóra Komnénéhez, – Anna Komnéné ebben az esetben is tévedett, mert Theodóra valójában nem León,

kereskedni járó kunokkal összebarátkozva megszökött, és jó ideig velük élt. Majd a kunok támogatásával elindult, hogy megszerezze a bizánci trónt.²²

A császár viszonylag gyorsan értesült arról, hogy a kunok és a trónkövetelő a birodalma ellen vonulnak, és igyekezett megtenni a kellő óvintézkedéseket, vagyis felfegyverezte seregét, és megkezdte a harci előkészületeket. Megerősítette a Balkán-hegység átjáróit, majd miután értesül arról, hogy a kunok elfoglalták Paristriont,²³ össze-hívta hadvezéreit és rokonait,²⁴ hogy megtanácskozzák a kunokkal szembeni lépéseket. Ennek kapcsán Anna egy különös történettel igyekszik igazolni apja lépéseit. Azt állítja ugyanis, hogy a tanácskozás során a megjelent rokonok és hadvezérek nem támogatták a császárt abban, hogy a kunok elé kivonuljon. Ezért a döntést I. Alexios az isten ítéletére bízta. Két lepecsételt táblát helyeztek el a Szent Szófia székesegyház oltárára, az egyiken az állt, hogy vonuljon a kunok ellen, és támadja meg őket, a másikon pedig, hogy ne. Majd egész éjszakai virrasztás és éneklés után III. Nikolaos Grammatikos pátriárka (1084–1111) az egyiket feltörte, és felolvasta az azon levő szöveget, tudniillik a harc szükségességéről szólót. Ezt a császár isten hangjaként értelmezte, így folytatta az előkészületeket, és elrendelte a hadsereg összehívását Ankhialosnál (a mai bulgáriai Pomorie).²⁵ A sereg összegyűlte után magához hívatta három rokonát: Niképhoros Melissénos cézár,²⁶ Geórgios Palaeologost²⁷ és Jóánnész Taronitést²⁸, akiket Beroé (a mai bulgáriai Stara Zagora)²⁹ és vidéke védelmének megszervezésével bízott meg. Az összegyűlt seregének élére is kinevezte a parancsnokokat. A Balkán-hegység átjáróinak felügyelete és védelme a Dabatenos,³⁰ Geórgios Eupherbénos³¹ és Kónstantinos

hanem Kónstantinos Diogenész özvegye volt – az nagyon elszomorodott a hallottak miatt. Az Alexias tehát azt sugallja, hogy a császár nővérének kérésére száműzte és záratta be a trónkövetelőt (Al. X, ii, 3). Egyes kutatók szerint 1092-ben került sor a trónkövetelő száműztetésére (ВАСИЛЬЕВСКИЙ 1908. 111.; КНЯЗЬКИЙ 2003. 102–103.). Az orosz források alapján tudjuk, hogy Vladimir Monomach kijevi fejedelem egyik lánya León cárevis (Леонъ царевичъ) felesége volt. Természetesen kérdéses, hogy az 1094-ben megvakított trónkövetelő és az Ираѣвъ Évkönyvben szereplő León esetében egy és ugyanazon személyről van-e szó (КОНОВАЛОВА–ПЕРХАВКО 2000. 44–45.).

²² Al. X, ii, 4.

²³ A Dunán nagy valószínűséggel Dobrudzsa déli részén, Silistra közelében kelhettek át. Erre utalnak a Tzimiskés (969–976) korában épített Păcuil lui Soare szigetén levő bizánci erődítmény ásatásai (DIAONU 1978. 51–55.). Ennek a Păcuil lui Soare–Silistra útvonalnak a használatát bizonyíthatja, hogy az utóbbi településtől mindössze 7 kilométerre levő Kalipetrovóban talált pénzérmékből és ékszerekből álló kincsleletet a kunok 1094-es támadása elől rejthették el (OBERLÄNDER–TÄRNOVEANU 1992. 42–43.).

²⁴ A császár stratégiájának fő jellemzője, hogy hadvezérei – kiknek döntő többsége a rokonai és az idegenek közül került ki – nem cselekedhettek önállóan, azonban I. Alexios mindig megtanácskozta velük a teendőket (BUCKLER 1968². 359.). A hadvezéreinek adott kevés hatalom a császár uralkodása elején gyakori összeesküvésekkel magyarázható. Ezt támasztja alá, hogy uralmának végén sokkal nagyobb önállóságot engedélyezett vezéreinek (PRICE 2005. 91.).

²⁵ Al. X, ii, 5–6.

²⁶ Eudokia Komnéné férje, Niképhoros Melissénos a cézár címet Thesszaloniké városának vezetésével együtt I. Alexios Komnénos császártól kapta. Niképhoros több hadjáratban is elkísérte sógorát (SKOULATOS 1980. 240–245.).

²⁷ A császár sógora volt, mivel 1081-ben I. Alexios feleségének, Eirené Dukasnak testvérét, Annát vette el (SKOULATOS 1980. 99–105.).

²⁸ I. Alexios nővérének, Mária Komnénének és Michaél Taronitásnak volt a fia (SKOULATOS 1980. 155–156.).

²⁹ Beroének a Balkán-hegységtől délre, a Sredna Gora lábainál fekvő városnak fekvése következtében stratégiai jelentősége volt.

³⁰ SKOULATOS 1980. 74.

³¹ A császár tapasztalt katonája lehetett, ui. már a besenyők elleni harcokban is részt vett (SKOULATOS 1980. 94–95.).

Humbertopulos³² irányítása alatt álló seregek feladata volt. Végül a császár maga is az abban a térségben levő Chortareaba,³³ a Balkán-hegység keleti részén levő hágóhoz ment, és ellenőrizte, hogy a hágók védelmével kapcsolatos parancsait végrehajtották-e. Ezután az Ankhialos melletti Szent-tónál (ma Pomorijsko ezero) tábort vert. Rövid idő múlva itt értesítette a császárt egy Pudilos³⁴ nevű vlach³⁵ előkelő arról, hogy a kunok átkeltek a Dunán.³⁶ Itt – mint többen utaltak már erre – Anna önellentmondásba keveredett, ugyanis korábban azt írta, hogy a kunok már elfoglalták Paristriont,³⁷ ehhez azonban át kellett már kelniük a Dunán. Egyes kutatók úgy próbálták ezt a problémát megoldani, hogy feltételezték, Pudilos nem a Dunán való átkelésről számolt be, hanem a Balkán-hegységen és a Tundža felső folyásán való áthaladásukról értesítette a császárt, vagyis már korábban elfoglalták Paristriont. Ha a Balkán-hegységen keltek át a kunok, akkor érthető, hogy a későbbiekben a császár miért aggódott Adrianopolis miatt. Ugyanakkor Ljubarskij megjegyzi: Anna Komnéné következő mondatai cáfolják annak lehetőségét, hogy a Balkán-hegységen keltek át a kunok. Ugyanis az Alexias szerint miután megérkezik Pudilos a hírekkel, a császár pedig intézkedett Adrianopolis védelméről, levélben parancsolja meg Kónstantinos Katakálón Euphorbénosnak,³⁸ hogy vegye magához Monastrast³⁹ és Michaél Anemast⁴⁰ azok csapataival, majd amint meghallják, hogy a kunok átkeltek a hágókon kövessék őket és vártalan rajtaütésekkel zaklassák. Azt sem lehet azonban kizárni, hogy Anna Komnéné első alkalommal a Dunán átkelő, és a paristrioni részekben portyázó különálló egységekre utal, később pedig arra gondolhatott, hogy Pudilos a kun főszereg folyón való átkeléséről értesítette a császárt.⁴¹ Gyóni úgy gondolja, hogy a Katakálón Euphorbénosnak kiadott parancsok korábbiak, ezért nagy valószínűséggel a Balkán-hegységen való átkelésről van szó.⁴² Diaconu

³² Humbertopulos (Humber fia) normann származású kitűnő harcos előbb Niképhoros Botaneiatés, majd I. Alexios császár seregében. Részt vett az 1091-es lebonioni csatában is a besenyők ellen, ugyanabban az évben azonban összeesküvést szőtt a császár ellen, ezért száműzték, I. Alexios azonban hamarosan megbocsátott neki (SKOULATOS 1980. 68–71.).

³³ A Pravadiból Aidosba vezető út ezen, a Nadír-Derbend átjárón vezet át. L. még TIB 6. 237.

³⁴ A Kekauménosnál említettek mellett, akik az 1066-os vlach–bolgár–görög lázadás élén álltak, ez az egyik első névszerint ismert vlach előkelő l. GYÓNI 1952. 502–503. 39. lj.

³⁵ Nem lehetetlen, hogy ez a Pudilos a környéken élő vlachok egyik olyan vezetője volt, aki a bizánci adminisztrációhoz közel állt. A vlachok egy másik része azonban a kunokat támogatta. A vlachok szerepéről 1094-ben l. GYÓNI 1952.

³⁶ Al. X, ii, 6.).

³⁷ Al. X, ii, 4.

³⁸ A császár ezen harcosa, akinek neve az Alexiasban három formában is (Katakálón Kónstantinos, Kónstantinos Euphorbénos és Euphorbénos Katakálón) megjelenik jelentős szerepet töltött be a kunokkal folytatott harcokban. Ugyan nem tudta megakadályozni a kunok átkelését a Balkán-hegységen, de utóbb a Goloé környékén levő fosztogató kunokon rajtaütött és többeket elfogott közülük. Anna szerint a császár érdemeiért nobilissimus címmel tüntette ki. Ugyancsak az ő feladata volt, hogy seregével bejusson a kunok által szorongatott Adrianopolisba, de a kunok váratlanul megtámadták és csaknem elesett az ekkor folytatott harcokban (Al. X, iii, 5). Később részt vesz a trónkövetelő elfogásában Putzában (Al. X, iv, 5). Katakálón további szerepére l. SKOULATOS 1980. 62–65.).

³⁹ Monastras, a „félbarbár” (féligen talán kun) az Alexiasban legtöbbet szereplő katonája volt a császárnak. Huszonhárom évig volt I. Alexios Komnénos hű embere. Az Alexiasban tulajdonképpen nyomon követhető katonai pályája, azaz hogyan lett érdemei következtében néhány ember parancsnokából Pergamon tartomány helytartója (BYZTURC. II. 192.; SKOULATOS 1980. 213–215.).

⁴⁰ Az előkelő családból származó Michaél Anémas később, 1094–1102 között részt vett egyik testvérével és számos más előkelővel együtt egy összeesküvésben, amelynek célja I. Alexios meggyilkolása és az ő trónrajtutása volt (Al. XII, v, 6; SKOULATOS 1980. 200–202.).

⁴¹ ЛЮБАРСКИЙ 1965. 555. 950. lj.

⁴² GYÓNI 1952. 504.

szerint nem egyszerűen technikai hibáról van szó, hanem a császárlány arra utalt, hogy előbb a Dunától északra levő Paristriont foglalták el a kunok, majd utána keltek át a folyón az attól délre levő területek meghódítására.⁴³ Meg kell azonban jegyezni, hogy nincs konszenzus azon a téren, hogy Bizánci Birodalom fennhatósága kiterjedt-e az Al-Duna északi partjára, sőt van olyan kutató, aki kifejezetten elutasítja ennek lehetőségét.⁴⁴ A XI. század ezen periódusában pedig végképp kérdéses a Bizánci Birodalom hatalmának kiterjedése a folyótól északra, hiszen a Dunától délre levő területeken is csak az 1091-es lebunioni csata után kezdtek hozzá a besenyőktől visszaszerzett területek újra beillesztéséhez.

A Pudilostól kapott hír hallatán a császár tanácskozást hívott össze, ahol arról döntött, hogy Kantakuzénos,⁴⁵ Tatikios,⁴⁶ Elkhan Skaliarios⁴⁷ néhány „barbár” harcossal vonuljanak az érintett térségben egy Therma⁴⁸ nevű faluba, és gondoskodjanak annak védelméről.⁴⁹ Majd mivel a tanácskozáson jelenlevők úgy gondolták, hogy Ankhialos biztonságosabb a császár számára, I. Alexios Komnénos ezt a Burgas-öbölben egy félszigeten fekvő várost választotta hadi bázisként. A város stratégiai szempontból kettős előnnyel rendelkezett: egyrészt bevehetetlen falai voltak, másrészt pedig a Fekete-tenger partján feküdt, ennek következtében mind a fővárossal, mind pedig az Al-Duna vidékével könnyű volt a kapcsolattartás.⁵⁰

Miután Alexios hírért vette, hogy a kunok Adrianopolis felé vonulnak, magához hívatta a város vezetőit,⁵¹ és parancsba adta nekik, hogy erősítsék meg a város védelmét, a kapukat tartsák zárva, és megtiltotta nekik, hogy a kunokkal nyílt harcot vállaljanak, mivel a császár tudatában volt saját serege képességeinek.⁵² Ugyanakkor más embereinek parancsba adta, hogy kövessék és váratlan rajtaütésekkel zaklassák a kunokat, ha azok átkeltek a hegyeken.⁵³

Figyelemre méltó, hogy a császár stratégiailag a Balkán-hegység vonalát tekintette a kunok előtt álló egyetlen biztos és védhető akadálnak, meg sem próbálta a birodalmára törő nomádokat a Duna vonalánál megállítani vagy a paristrioni részekben feltartani. Feltételezte,

⁴³ DIACONU 1978. 56.

⁴⁴ MĂRCULEȚI 2005. 124.; MĂRCULEȚI.

⁴⁵ Magas rangú katona I. Alexios Komnénos seregében, csak az Alexiasból ismerjük (SKOULATOS 1980. 49–50.).

⁴⁶ Tatikios szolga származású volt, ugyanis apja Anna Komnéné nagyapjának fogságába esett „szaracén” volt (Al. IV, iv, 3), de I. Alexios seregében magas rangú katonává lett, mivel félelmet nem ismerő harcos volt (SKOULATOS 1980. 287–292.).

⁴⁷ Török emír, kinek Annánál szereplő 'Elχάν névében az *ilkhan* török cím ismerhető fel. 1086/1087-ben a császártól vereséget szenvedett, majd felvette a kereszténységet (Al. VI, xiii, 4), és a császár szolgálatába állt (SKOULATOS 1980. 281.).

⁴⁸ Ankhialostól mintegy 20 km-re északnyugatra levő település, a mai bulgáriai Banevo (TIB 6. 477–478.).

⁴⁹ Al. X, ii, 6.

⁵⁰ STEPHENSON 2000. 104.

⁵¹ A két parancsnok Katakalon Tarkhaniotés (SKOULATOS 1980. 286–287.) és Niképhoros Bryennios volt. Ez utóbbi, akit 1078-ban trónkövetelés miatt megvakítottak (Al. X, ii, 7), volt Anna Komnéné férjének, a történetíró Niképhoros Bryenniosnak a nagyapja (Skoulatos 1980. 218–224.).

⁵² Egyes elképzelések szerint a császár nem bízott meg seregében, mivel katonáinak nagy hányada idegen eredetű zsoldos volt (BUCKLER 1968². 361–362.). Ennek ellentmond részben, hogy I. Alexios uralkodása kezdetén híján volt a kellő katonai tapasztalattal és fegyelmekkel rendelkező katonáknak. Legalábbis Anna Komnéné, valamint férje, Niképhoros Bryennios munkái arra utalnak, hogy a császárnak az idegen zsoldosokba vetett bizalma azzal magyarázható, hogy I. Alexios korábban kialakult szemlélete szerint a bizánci katonák nincsenek birtokában hadi tapasztalatoknak, fegyelmezetlenek és gyávák (SHEPARD 1996. 102.). Ez lehet a magyarázata, hogy a császár ragaszkodott az idegen származású zsoldosokhoz, a lebunioni csatánál pedig kénytelen volt a kunok segítségét kérni. I. Alexios Komnénos császár hadseregéről uralkodása kezdetén, ill. az azzal kapcsolatos gondokról l. BIRKENMEIER 2002. 56.

⁵³ Al. X, ii, 7.

hogy a kunok célja nem a korábbi harcok során elnéptelenedett és mezőgazdaságilag kevésbé fejlett moesia-i részeken, hanem a gazdag thrákiai és makedóniai területeken való portyázás lehetett. A hegyi átjárók megerősítésével ezt szerette volna megakadályozni.⁵⁴

A császár minden törekvése ellenére a kunok mégis könnyen átkeltek a Balkán-hegységen, mivel a vlachok megmutatták nekik az átjárókat. Így hamarosan már a Kelet-Balkán fontos hágóját délről őrző Goloé⁵⁵ városánál voltak, amikor a lakosság értesült a kunok közeledtéről, a helyőrség kapitányát láncra verte, és átadta az örömmel fogadott kunoknak. Goloé példáját más szomszédos városok is követték, és egyre többen ismerték el a trónkövetelő uralmát. A trónkövetelő feltehetően a sikereken felbuzdulva Adrianopolis helyett Ankhialos felé vette a kunokkal az irányt.⁵⁶ A császár számára nyilvánvaló volt azonban, hogy a várost ostrommal nem tudják bevenni, sőt a terep is rendkívül kedvezőtlen volt a könnyűlovas harcmodorral rendelkező kunoknak. Ezért seregét zárt csatarendben úgy állította fel a kunokkal szemben, hogy a frank zsoldosokkal megerősített bizánci egységeket hátulról a város, jobbról a tenger, balról pedig egy sziklás, bokros, szőlős rész védte, ugyanakkor megtiltotta katonáinak, hogy bárki is megbontsa a zárt alakzatot. A kunok a bizánciakkal szemben szintén felállították soraikat, de nem támadták meg a császár seregét, feltehetően azért, mert tisztában voltak azzal, ha nem tudják megbontani az ellenfél sorait, akkor a kedvezőtlen terep számukra hátránnyal jár. Ennek következtében három napos patthelyzet után a kunok és a trónkövetelő elvonultak Adrianopolis felé. A trónkövetelő arra számított ugyanis, hogy a várost védő idősebb Nikhéphoros Bryennios harc nélkül átadja Adrianopolist.⁵⁷ Nikhéphoros azonban megállapította, hogy a trónkövetelő nem IV. Rómanos Diogenész fia.⁵⁸ Így a város ostromzár alá került, ennek következtében a lakosság és a katonaság nélkülözni kezdett, ezért a császárhoz fordultak segítségért, aki sikertelenül próbált egységeket a városba bejuttatni. Forrásunk, Anna Komnéné munkája szerint közel negyvennyolc nap után Nikhéphoros Bryennios úgy döntött, hogy vállalja a nyílt összecsapást,⁵⁹ és kivonult a városból. A kemény csata során az egyik bizánci harcosnak, Marianos Maurokatakálónak⁶⁰ csaknem sikerült megölnie a kunok fővezérét, Togortakot,⁶¹ akit állítólag csak nyögérei tudtak megmenteni.⁶² Togortak a bizánciak előtt nem volt ismeretlen, 1091-ben ugyanis együtt harcoltak a besenyők ellen a lebunioni csatában.

⁵⁴ STEPHENSON 2000. 105.

⁵⁵ Feltehetően a mai Lozarevóval azonosítható, Burgastól mintegy 59 km-re északnyugatra, a legfontosabb hágó a Riški prohod (Sidéra) déli bejáratát őrző település (TIB 6. 271.).

⁵⁶ A kunok város környékén zajló portyáiról a XII. századi forrás, Meletios élete is említést tesz (ГИБИ. 92.).

⁵⁷ Azt remélte, hogy Nikhéphoros Bryennios nemcsak a várost adja át, de pénzzel is támogatja, és ha a stratégia-
ilag fontos Adrianopolis a kezében van, gyakorlatilag megállíthatatlan a kun sereg a fővárosig (Al. X, iii, 3.).

⁵⁸ Anna Komnéné azt írja, hogy a vak várparancsnok a vár falairól kihajolva a trónkövetelő hangjáról állapította meg, hogy nem az, akinek mondja magát (Al. X, iii, 4.). Nem lehetetlen, hogy Bryennios saját, illetve családjának érdekei miatt nem akart közelebbi találkozót a trónkövetelővel, ugyanis nem sokkal az 1094-es események után, valamikor 1095 és 1097 között lett a császár legidősebb lányának, Annának a férje Bryennios hasonló nevű unokája (SKOULATOS 1980. 225.; FRANKOPAN 2005. 156.).

⁵⁹ Az ostromzár mind a negyvennyolc napján voltak kisebb harcok (Al. X, iii, 4.).

⁶⁰ Anna Komnéné sógora, mivel férjének Nikhéphoros Bryenniosnak a lánytestvérét vette feleségül. A trónkövetelő és a kunok elleni harcban tett szert nagy hírnévre (SKOULATOS 1980. 186–187.).

⁶¹ Az Alexiasban a XI. század egyik legjelentősebb kun vezére – akinek neve az óorosz forrásokban Тугорканъ – Тоуртканъ (BYZTURC. II. 316.) alakban két hadjárat kapcsán is szerepel. Nevének a különböző változatok miatt több lehetséges etimológiája van: 1. тугар+қан 'született fejedelem'. 2. тоуртqu 'harkály'; 3. тоуртаq-қан 'kán, aki megjavít, rendbe hoz' (БАКАКОВ 1984. 75.; vö. RÁSONYI–BÁSKI 2007. 759.).

⁶² Al. X, iii, 6.

Időközben a császár a hírek hallatán úgy döntött, hogy elhagyja Ankhialost, és Adrianopolishoz vonul. Miután csellel sikerült a trónkövetelőt elfogni,⁶³ a császár Kis-Nikaiába (a mai törökországi Hafsa)⁶⁴ vonult, ahol híret vette annak, hogy a fosztogatni szétszéledő kunok egyik vezére, Kitzés 12 ezer emberével Thrákia területét pusztítja.⁶⁵ Itt, Taurokomos⁶⁶ vidékén került sor a hadjárat legnagyobb csatájára, amelyben a némileg túlzó számadatokat emlegető forrásunk szerint a bizánciak mintegy hétezer kunt öltek meg, és háromezer foglyot ejtettek, a többiek pedig elmenekültek. A császár a szerzett zsákmányt a környéken élők között széosztotta, majd visszatért Kis-Nikaiába. Ott a kunok vezetői a két vereség után békeajánlattal keresték meg. Anna szerint azonban apja, I. Alexios Komnénos átlátott a tervükön, tudniillik, hogy így kívántak időt nyerni, és míg az uralkodó a kun vezetőket várakoztatta, futárokat küldött a Balkán-hegység hágóit védő egységekhez, hogy akadályozzák meg az azokon való visszavonulásukat. Amikor arról értesült, hogy a kunok ismét Adrianopolis közelében, Avrilevónál⁶⁷ vannak, összegyűjtötte seregét, és ő is odavonult. A bizánci csapatok nem túl nagy létszámára utalhat az a tény, hogy a császár cselhez folyamodva igyekezett elhíttetni a kunokkal, hogy serege hatalmas. Három nomád származású harcosát⁶⁸ azzal bízta meg, hogy csapataikkal vonuljanak a kunok közelébe, verjenek sátrakat, amelyeknek mindegyike mellé éjszaka gyűjtsanak tizenöt vagy annál is több tüzet.⁶⁹ Másnap reggel itt, Adrianopolistól északnyugatra újabb csatára került sor, amelyben a kunok ismét vereséget szenvedtek a bizánci uralkodó nehézfegyverzetű seregétől. A császár seregének könnyűfegyverzetű csapataival a csatából menekülő kunokat egészen a Sidéra-szorosig⁷⁰ követte, többször rajtuk ütött, majd visszatért Goloéba.⁷¹

I. Alexios Komnénos a kunokkal szemben viselt egyetlen hadjáratában⁷² tanúbizonyságát adta kitűnő stratégiai képességeinek. Ankhialosnál már a terepviszonyok jó megválasztásával sikerült a kunokat meghátrálásra kényszeríteni. A továbbiakban Anna Komnéné leírása alapján három nagy csatára került sor. Ezek mindegyikében a kunok vonultak vissza vagy szenvedtek vereséget. Adrianopolisnál csaknem maga a kunok vezetője is elesett, majd Thrákia területén Kitzés hadát a domboldalról a bizánci seregben harcoló szeldzsuk íjászokkal csalogatta le a császár sík terepre, ahol a nehézlovasság a számára kedvezőbb közelharc-

⁶³ A császár egy Alakaseus nevű embere a trónkövetelő bizalmába férkőzve egy Putza nevű erődbe csalta őt és kun kísérőit, ahol a város lakói a tiszteletükre rendezett lakomán leitatták őket. A kunokat lemészárolták, a trónkövetelőt pedig elfogták, majd később a császár anyjának parancsára megvakították (Al. X, iv, 5.).

⁶⁴ Edimétől délkeletre mintegy 25 km-re.

⁶⁵ Anna Komnéné amennyire megbízható a személyek leírása tekintetében, olyan megbízhatatlan, ha az összecsapó hadseregek létszámáról van szó. Minden esetben – amúgy a korra jellemzően – túlzóak az ilyen jellegű adatai.

⁶⁶ Adrianopolistól délkeletre levő hely, pontos helye nem ismert (TIB 6. 472.).

⁶⁷ Adrianopolistól északra, pontosan nem lokalizálható (TIB 6. 159–160.).

⁶⁸ Uzas, mint neve is utal rá, feltehetően úz származású volt (GYÓNI 1942. 66–67.; BYZTURC. II. 228.). A „szkíta Karatzas” (karaca ’feketés’) szintén úz vagy besenyő származású volt (BYZTURC. II. 153.; SKOULATOS 1980. 27–28.). A harmadik Monastras volt l. a 38. lj.

⁶⁹ Al. X, iv, 10.

⁷⁰ Ez Balkán-hegység keleti részén levő čalykavaki szorossal (GYÓNI 1952. 505–512.), a mai Riški hegyi átjáróval lehet azonos (TIB 6. 441.).

⁷¹ Al. X, iv, 11.

⁷² I. Alexios Komnénos uralkodása idején, 1114 novemberében ugyan a kunok még egyszer betörték a birodalomba, de a császár vezette sereg érkezésének hallatán visszavonultak a Dunától északra (Al. XIV, viii, 1, ix, 1.).

ban aratott győzelmet. Két ilyen jelentős vereség után⁷³ a kunok már valóban a visszavonulást fontolgathatták. Erre utal a harmadik, ebben a hadjáratban az utolsó elszenvedett vereségük helyszíne is, ez ugyanis már Adrianopolistól északnyugatra volt.

A Bizánci Birodalom határpolitikájának szempontjából a kunok 1094-es hadjárata több érdekességgel szolgál: feltűnő a bizánciak kiváló információszerzése, a császár a kunok szinte minden hadmozdulatáról időben értesült. Meglepőnek tűnhet, hogy I. Alexios nem is igyekezett megvédeni a paristrioni területeket, ahol az 1091-es lebunioni csata következtében sikerült helyreállítani a birodalom hatalmát.⁷⁴ Bár ez arra is utalhat, hogy a Bizánci Birodalomnak három év alatt még nem sikerült teljes mértékig Paristriont a birodalomba visszailleszteni. Ahogy Goloé és a szomszédos városok lakosságának átállása a kunok oldalára is azt mutatja, hogy a helyi bolgár lakosság, akárcsak a hegyvidéken élő vlachok továbbra is inkább a birodalom ellenségeit támogatták. Ehhez kapcsolódik végezetül az, hogy a „császár Akhillesz-sarka a Balkán-hegységben élő vlachok hűtlensége volt.”⁷⁵ Ezeknek a Balkán-hegységben élő vlachoknak köszönhetően sikerült kijátszani ugyanis a szorosokat őrző bizánciak figyelmét, és tulajdonképpen harc nélkül átkelni a birodalom egyik legfontosabbnak tekintett védővonalán.

A kunok a XI. században öt alkalommal vezettek portyázó hadjáratokat a Bizánci Birodalom területére az írott források alapján. Az első négy megjelenésük az Al-Duna vidékén élő besenyőkhöz köthető, míg a században utolsónak az 1094-es hadjárat során egy trónkövetelőt támogatva jelentek meg a Dunától délre. Hangsúlyozni kell, hogy egyik alkalommal sem a kunok önálló hadjáratáról van szó. Az 1094-es támadásnak katonai célja az uszupátor trónhoz juttatása volt. Természetesen a trónkövetelő ennek következtében a birodalom fővárosát, Konstantinápolyt is meg akarta szerezni.⁷⁶ Egyes feltételezések szerint a kunok támadása nem véletlenül volt 1094-ben, hanem tulajdonképpen ugyanabban az évben elbukott Niképhorosz Diogenész vezette összeesküvés egyenes következményének tekinthető.⁷⁷ Azonban a kunok szempontjából ez a hadjárat is – akárcsak a korábbiak – inkább zsákmányszerző célokat szolgált.⁷⁸ Ezt két érveléssel lehet alátámasztani. Egyrészt szállásterületük nyugati határa valószínűleg a XI. század utolsó évtizedében még a Dnyesztertől keletre lehetett.⁷⁹ Másrészt a kunok a források alapján egy hatalmi vákuumot kitöltve rendezkedtek be a délorosz steppén, és majd csak akkor jelentek meg szállásterü-

⁷³ Még ha nem is fogadjuk el Anna Komnéné számadatait – amely szerint Thrákiában tízezer harcost veszítettek a kunok – jelentős veszteségeik lehettek a támadóknak, ráadásul a Bizánci Birodalmat jól ismerő vezetőjük, a trónkövetelő sem segítette már őket.

⁷⁴ STEPHENSON 2000. 105.

⁷⁵ STEPHENSON 2000. 105.

⁷⁶ Al. X, iii, 3. Diaconu úgy gondolja, ha a politikai cél az ál-Diogenész trónra juttatása volt, akkor a katonai nem lehetett más, mint a birodalom fővárosának elfoglalása (DIACONU 1978. 51.).

⁷⁷ Frankopan véleménye szerint a nagy támogatást élvező Niképhorosz Diogenész vezette összeesküvés kudarcba fulladásáról értesült a száműzetésben levő testvér, aki tisztában volt a császár helyzetével, és ezt kihasználva támadott a kunokkal szövetségben a Bizánci Birodalom ellen (FRANKOPAN 2005. 155.).

⁷⁸ Még a XII. század végén–XIII. század elején – mikor a kunok jelentős szerepet tölthettek be a II. Bolgár Császárság létrehozásában és megerősödésében – sem szerepelt stratégiai törekvéseik között a hódítás. Elsődleges céljuk sokkal inkább a portya volt (VÁSÁRY 2004. 269–270.).

⁷⁹ Az a tény, hogy a száműzött trónkövetelő a krími Kherszón városában kerül kapcsolatba a kunokkal és hogy Tugorkán/Togortak volt a kun sereg egyik vezére, arra utal, hogy a Fekete-tengertől északra levő steppéről érkeztek a kunok (SPINAI 1985. 74.). Tugorkán lakhelyét a források nem határozzák meg; egyetlen közvetett utalás arra, hogy hol nomadizálhatott törzsével, a kunok 1096-ös Rusz elleni hadjáratával kapcsolatos. Ekkor Tugorkán a Dnyeper bal partján levő Perejeszlavl ostromára vonult, és mivel a Dnyeper gázlóit szigorúan őrizték a ruszok, a folyón való átkelés szinte lehetetlen volt. Ezért Pletneva arra következtet, hogy Tugorkán a Dnyeper bal partján nomadizált (ПЛЕТНЕВА 1990. 52.).

let-, illetve lakhelykeresési szándékkal a kelet-európai államok területén, mikor a mongol hódítás elől menekültek.⁸⁰

Az 1094-es hadjárat során történtek a bizánci sereggel a legkomolyabb összecsapások, és ennek során szenvedhettek el a kunok jelentősebb vereségeket is. A kunokban a vlachok és a bolgárok szövetségést láttak a gyűlölt Bizánccal szemben, véleményem szerint elsősorban is inkább a kunokban, és nem a trónkövetelőben, akit nem ismerhettek. Annak ellenére, hogy egyes kutatók úgy vélik, a trónkövetelő jelentősége abban nyilvánult meg, hogy a különböző városok lakóit a kunok mellé állította.⁸¹ A hadjárat nehéz, a kunok számára vereségekkel tele szakasza tulajdonképpen akkor kez-dődött, mikor a trónkövetelő biztatására a kunok továbbhaladva déli irányba görögök lakta vidékre értek, ahol a lakosság már nem támogatta őket. Ennek és a császár fegyelmezett seregének köszönhetően a kezdeti sikerek ellenére a kunok vereséget szenvedtek.

Vezérük Togortak, aki a lebonioni csatában még a bizánciak szövetségese volt, az óorosz évkönyvek Tugorkánjaként jól ismert a Kijevi Russzal való kapcsolatairól. Tugorkan feltehetően részben a bizánci kudarc miatt is kárpótolni akarván seregét, 1096 tavaszán megtámadta a Ruszt. Perejeszlavl folyója, a Trubež mellett azonban a Szvjatopolk Izjaszlavič és a Vladimir Monomach vezette seregtől vereséget szenvedett, és ebben a hadjáratban fiával együtt el is esett.⁸²

A kunok a Balkán-félszigeten, majd a XI–XII. század fordulóján a rusz fejedelmektől elszenvedett vereségek hatására két évtizedig nem támadtak a Bizánci Birodalom ellen. Legalábbis forrásaink szerint a legközelebbi támadásukra csak 1114-ben került sor. Ekkor már a császár is a Dunához vonult, hogy ott csapjon össze a birodalmára támadó kunokkal, akik azonban értesülvén arról, hogy a császár közeledik, visszavonultak a Dunától északra.⁸³

BIBLIOGRÁFIA

ANGOLD 2000.	ANGOLD, M.: <i>Church and society in Byzantium under the Comneni, 1081–1261</i> . Cambridge 2000.
BALOGH 2009.	BALOGH LÁSZLÓ: A besenyők hitvilága és a világvallások. In: <i>Térítés – megtérítés. A világvallások terjedése Kelet-Európa népei között</i> . Szerk. Balogh László–Kovács Szilvia. Magyar Őstörténeti Könyvtár 25. Budapest 2009. 93–108.
БАСКАКОВ 1984.	БАСКАКОВ, Н. А.: Имена половцев и названия половецких племен в русских летописях. In: <i>Тюрская ономастика</i> . Ред. Кайдаров, А.Т.–Баскаков, Н.А.–Джанузаков, Т.Д.–Суперанс-кая, А.Б. Алма-Ата 1984. 48–76.
BĂNESCU 1933.	BĂNESCU, N.: La question du Paristrion ou Conclusion d'un long débat. <i>Byzantion</i> 8 (1933) 277–308.
BĂNESCU 1944.	BĂNESCU, N.: Le thème de Paristrion-Paradounavon (Paradounavis). Les origines.

⁸⁰ A kunok közvetlen szomszédaiaknak, a rusz fejedelemségeknek területére sem jelentettek mint hódítók veszélyt (PRITSAK 1982. 308.). Általában a nomád népekre jellemző, hogy a mongol kor előtt kényszerből hagyták el korábbi lakhelyeiket (GOLDEN 1987–1991. 41–81.).

⁸¹ STEPHENSON 2000. 104.; FRANKOPAN 2005. 158. Sokkal valószínűbb az a feltevés, hogy a térségben élő vlachok a kunokban a Bizánci Birodalom elleni fellépés lehetőségét látták. Ugyanakkor felismerték az életmódbeli hasonlóságokat is (GYÓNI 1952. 513.). Sőt talán ez a hasonlóság hozzájárult ahhoz is, hogy a XII. század folyamán a Balkán-félszigeten megtelepedő kunok nemcsak együtt éltek a vlachokkal, hanem – mint Vásáry István feltételezi – egy részük el is vlahosodott, és a század végén közülük kerülnek ki a II. Bolgár Császárság uralkodói (VÁSÁRY 2005.).

⁸² PVL I, 151. 352.

⁸³ Al. XIV, viii, 1, ix, 1.

- BĂNESCU 1946. Le nom. *Bulletin de la Section Historique* 25/2 București 1944. 139–151
BĂNESCU, N.: Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie. București 1946.
- BIRKENMEIER 2002. BIRKENMEIER, J.: *The Development of the Komnenian Army: 1081–1180*. Boston 2002.
- BUCKLER 1968.² BUCKLER, G.: *Anna Comnena. A Study*. Oxford 1968.²
- BYZTURC MORAVCSIK GYULA: *Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen Quellen*. Zweite durchgearbeitete auflage. Berlin 1958.
- DIACONU 1970. DIACONU, P.: *Les Petchénègues au Bas-Danube*. Bucarest 1970.
- DIACONU 1978. DIACONU, P.: *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe–XIIe siècles*. București 1978.
- FRANKOPAN 2005. DE FRANKOPAN, P. D.: Unravelling the Alexiad: Who was 'Devgenevich' of the Russian Primary Chronicle and 'Pseudo-Diogenes' of the Greek sources? *Byzantine and Modern Greek Studies* 29/2 (2005) 147–166.
- ГИБИ Гръцки Извори за българската история. Т. X. Съставители и редактори: Войнов, М.–Тъпкова-Займова, В.–Любомир Й. София 1980.
- GLYKAS MICHEALIS GLYCAE: *Annales*. http://www.veritatis-societas.org/203_CSHB/1828-1897_CSHB_24_Michael_Glycas_Annales_%5BBekkeri_Editio%5D_GR.pdf
- GOLDEN 1987–1991. GOLDEN, PETER B.: Nomads and Their Sedentary Neighbors in Pre-Čingisid Eurasia. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 7 (1987–1991) 41–81.
- GYÓNI 1942. GYÓNI MÁTYÁS: *A paristrioni «államalakulatok» etikai jellege. Archaizáló népnév és etnikai valóság Anna Komnene Alexiasában*. Budapest 1942.
- GYÓNI 1952. GYÓNI MÁTYÁS: La première mention historique des vagues des Monts Balkans. *Acta Antiqua* 1 (1952) 495–515.
- GYÖRFFY 1990. GYÖRFFY GYÖRGY: A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez. In: Györffy György: *A magyarság keleti elemei*. Budapest 1990. 200–219.
- HILL 1996. HILL, B.: Alexios I Komnenos and the Imperial Women. In: *Alexios I Komnenos, vol. 1: Papers*. Ed. by M. Mullett and D. Smythe. Belfast 1996. 37–54.
- HOWARD-JOHNSTON 1996. HOWARD-JOHNSTON, J.: Anna Komnene and the Alexiad. In: *Alexios I Komnenos. I: Papers*. Ed. by M. Mullett and D. Smythe. Belfast 1996. 260–303.
- КНЯЗЬКИЙ 2003. КНЯЗЬКИЙ, И.О.: *Византия и кочевники южнорусских степей*. Санкт-Петербург 2003.
- КОНОВАЛОВА–ПЕРХАВКО 2000. КОНОВАЛОВА, И.Г.–ПЕРХАВКО, В.Б.: *Древняя Русь и Нижнее Подунавье*. Москва 2000.
- KURTZ 1907. KURTZ, E.: Unedierte Texte aus der Zeit des Kaisers Johannes Komnenos. *Byzantinische Zeitschrift* 16 (1907) 69–119.
- ЛЮБАРСКИЙ 1965. Анна Комнина: *Алексиада*. Вступительная статья, перевод, комментарий Я. Н. Любарского. Москва 1965.
- MAGOULIAS 1984. MAGOULIAS, H.J. (transl.). *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*. Detroit 1984.
- МАКК 1974. МАКК FERENC: Megjegyzések II. István történetéhez. In: *Középkori kultúróink kritikus kérdései*. Szerk. Horváth János–Székely György. Budapest 1974. 253–259.
- MALAMUT 1995. MALAMUT, E.: L'image byzantine des Petchénègues. *Byzantinische Zeitschrift* 88 (1995) 105–147.
- MÁRCULEȚ 2005. MÁRCULEȚ, V.: Noi considerații asupra organizării teritoriilor bizantine de la Dunărea de Jos în secolele X–XI. *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica II*. (2005) 113–127.
- MÁRCULEȚ MÁRCULEȚ, V.: Asupra organizării teritoriilor bizantine de la Dunărea de Jos în secolele X–XII: thema Mesopotamia Apusului, strategatul Dristrei, thema Paristrion-Paradunavon. http://ebooks.unibuc.ro/istorie/ideologie/6.htm#_edn15. 2010.01.01. 11:58
- NIKETAS HIST. NICETAE CHONIATAE: *Historia*. I. A. van Diemen. Berolini et Novi Eboraci 1975.

- OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1992. OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU, E.: Numismatic and Historical Remarks on the Byzantine Coin Hoards from the 12th Century at the Lower Danube. *Revue des Études Sud-Est Européennes* 30/1–2 (1992) 41–60.
- OSTROGORSKY 2003. OSTROGORSKY, G.: *A bizánci állam története*. Budapest 2003.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1994. PÁLÓCZI HORVÁTH A.: *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában*. Karcag 1994.
- ПЛИТЕБА 1990. ПЛИТЕБА, С.А.: *Половцы*. Москва 1990.
- PRICE 1995. PRICE, T.J.: *An Analysis of the Strategy and Tactics of Alexios I Komnenos*. <http://www.deremilitari.org/resources/pdfs/pricej.pdf>. 2010.01.07. 20:26
- PRITSAK 1982. PRITSAK, O.: The Polovcians and Rus. *Archivum Eurasiae Medii Aevii* 2 (1982) 321–380.
- PVL *Повесть временных лет*. I–II. Подготовка текста Д.С. Лихачева, Перевод Д.С. Лихачева и Б.А. Романова. Москва–Ленинград. 1950.
- RÁSONYI–BASKI 2007. RÁSONYI L.–BASKI I.: *Onomasticon Turcicum. Turkic Personal Names*. As collected by L. Rásonyi. Bloomington 2007.
- RASOVSKIJ 1935. RASOVSKIJ D.A.: Les Comans et Byzance. *Bulletin de l'Institut Archeologique Bulgare (Actes du IVe Congrès International des Études Byzantines)* 9 (1935) 346–354.
- REINSCH 1996. *Alexias. Anna Komnene*. Übersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Diether Roderich Reinsch. Cologne 1996.
- SEWTER 1982. *The Alexiad of Anna Comnena*. Transl. from Greek by E.R.A. Sewter. Harmondsworth 1982.
- SHEPARD 1996. SHEPARD J.: 'Father' or 'Scorpion'? Style and substance in Alexios's diplomacy. In: *Alexios I Komnenos, I: Papers*. Ed. by M. Mullett and D. Smythe. Belfast 1996. 69–132.
- SKOULATOS 1980. SKOULATOS, B.: *Les personnages byzantins de l'Alexiade*. Louvain 1980.
- SPINEI 1985. SPINEI, V.: *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X–XIII. Români și turanici*. Iași 1985.
- STEPHENSON 2000. STEPHENSON, P.: *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*. Cambridge 2000.
- TIB *Tabula Imperii Byzantini* 6. *Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos*. Mit einer Abbildung im P. Soustal. Text und zwei Karten. Wien 1991.
- ВАСИЛЬЕВСКИЙ 1908. ВАСИЛЬЕВСКИЙ, В.Г.: Византия и печенеги (1048–1094). In: *Труды Б.Г. Васильевского*. Томъ I. Санктпетербургъ 1908. 1–175.
- VÁSÁRY 2004. VÁSÁRY I.: Cuman warriors in the fight of Byzantium with the Latins. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol 57. (3) 2004. 263–270.
- VÁSÁRY 2005. VÁSÁRY I.: *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185–1365*. Cambridge 2005.
- ZONARAS IOANNES: *Annales*.

*Tinódi Lantos Sebestyén és Thuróczy krónikájának összehasonlítása
Zsigmond császár személyén keresztül*

Elő pillantásra a két szerzőt egyáltalán nem érdemes összehasonlítani, elvégre Thuróczy János krónikája 1488-ban látott napvilágot latin nyelven,¹ míg Tinódi Lantos Sebestyén két munkája Zsigmond királyról 1552 táján készült, rímes magyar nyelven.² Az összehasonlítás annyiban mégis helyes lehet, hogy Zsigmond esetében egyik forrás sem számít primer forrásnak, vagyis nem az általuk vizsgált cselekménnyel egy időben íródtak, bár Thuróczy munkája közelebb esik Zsigmond korához.

A szakirodalom úgy tudja, hogy Tinódinak a *Zsigmond király és császárnak krónikája* illetve *História Zsigmond császárnak fogságáról Magyarországon történt dolgáról* írott munkái egyértelműen Thuróczy művének fordításai és megrímesítései lehetnek.³

A valóság azonban ennél bonyolultabb, erre kíván rávilágítani jelen tanulmányom. A két nagyon eltérő külsejű szöveg miatt csupán csak a tartalom vizsgálatára korlátozódik dolgozatom, ugyanakkor bízik benne, hogy így sem lesz haszontalan Tinódi érdemtelenül elfeledett munkáinak felelevenítése. Meg kell jegyeznem, hogy Tinódi munkásságával igen keveset foglalkozott az irodalomtörténelem, a történészek is rendszeresen elhanyagolják, leginkább Eger ostromának rekonstrukciójához használták eddig.⁴ Nehézkes rímei, régies szavai, kicsinek tartott forrásértéke miatt gyakran más kutatási témákkal foglalkoznak a kutatók.⁵

Tinódinak Zsigmond császárról írt második munkája igazán csak 1871-ben bukkant fel a szakma számára.⁶ A krónikát már a Heltainál történt kiadás óta ismerjük. Thuróczy munkája 1488-ban jelent meg két különböző nyomtatásban is, így Tinódi korára valóban jól ismert, közkedvelt forrássá válhatott.

Tinódi munkájának értékelését már a legelső versszak megnehezíti, ugyanis kétféle szövegvariációban maradt ránk:

¹ THURÓCZY 2001. 454.

² RMKT 464. (jegyzetek); Tinódi életéről lásd például HEGYI 1968.

³ RMKT 464., BERTA 1923. 29. A két munkát egyként kezelem, elvégre eredetileg is valószínűleg egy munka részeként készülhettek, végül a mai szöveg hagyomány mégis két külön részből maradt ránk. A 'krónikából' hiányzik is a fogságról íródott rész, így a kettő szépen kiegészíti egymást.; Tinódi maga is mondja, hogy Zsigmond királyról szóló krónikát fordított magyar nyelvre, tehát valószínűleg Thuróczyt használta. Ld. RMKT 1881. 358. 1205–1206. sorok.

⁴ Mivel nem kapcsolódik szorosan középkori témához, így csak kiemelésül utalnék a Tinódit elsők között újra felfedező Sugár István monografikus művére. SUGÁR 1971.

⁵ Hegyi kismonográfiáján kívül említhető még egy jelentéktelen Tinódi emlékkönyv, HORVÁTH–NASZÁDOS 1956. Ezeken kívül írt még róla ACSÁDY 1899. 1–25. és DÉZSI 1912. 1956-tól kezdve inkább csak a lexikonok szócikkeiben lehet megtalálni, az utóbbi évtizedekben pedig Tinódi megbízhatóságáról írt SZAKÁLY – DÁVID 1996. 481–489.

⁶ KNAUZ 1871. 316.; Zsigmondról írott munkáit Tinódi 1554-es saját kiadásából kihagyta, de 1574-ben Heltainál már a róla írt krónikája szerepelt. Ld. HELTAI 1574. Meg kell jegyezni, hogy Heltai Gáspár saját változtatásai és a rendelkezésünkre álló hiányos kéziratok miatt Tinódi eredeti munkáját már nem tudjuk 100%-ig rekonstruálni, néhol az eltérések Thuróczyhoz képest pont Heltaihoz vezethetők vissza. A Zsigmond fogságáról szóló ének a XVII. században Petrovai Miklós énekeskönyvében már megjelent, de csak Knauz óta ismert. BÓTA 1959. 18.

„Ím, megmondom Zsigmond király csudáját,
 Krónikáját és nagy kegyetlen voltát,
 Idegen nemzettel hadakozását,
 Országában mint veszte nagy urakat.”⁷

Ugyanez a kezdő strofa Heltai Gáspár változtatásaival:

„Megmondom Zsigmond király krónikáját,
 Emberségét, jóságát, vitéz voltát,
 Ez mellett az ő győzedelmes voltát,
 Szerencsétlenségét és apróságát.”⁸

Heltai Gáspár tehát saját szájíze szerint átírta az első versszakot (és lehetséges, hogy Tinódi versébe beszűrt két versszakot is Zsigmond király konstanzi döntéséről).⁹ Tinódinál tehát Zsigmond nagy formátumú uralkodó, míg a protestáns Heltai kicsinyíteni igyekszik. Thuróczy-nál – Tinódinál egyaránt Kis Károly trónra kerülésével (1387) kezdődik a történet, azonban jól látható, hogy amíg Tinódinál ez az epizód bevezeti Zsigmond történetét, úgy Thuróczy-nál önálló része a krónikaszerkesztésének. Thuróczy-nál a 195. fejezettől kezdődik kimondottan a Zsigmondról írott rész.¹⁰ Feltűnő, hogy semmiféle jelzöt nem használ Zsigmondra, nem minősíti őt, feltehetően azért, mert emléke még élénken élt sok ember emlékezetében, így nem akart senkit megbántani véleménynyilvánítással. Tinódi korban távolabb írt Zsigmondról, egy mohácsi csatavesztés után, kiegyensúlyo-zottan, de nem protestáns dühvel átítatottan, mint Heltai, így Tinódi szavai nagyjából a Zsigmondra emlékező naív, magyar népi tudat szavai lehetnek.

Nagyon érdekes a Tinódinál leírt nikápolyi csatához felvonulás is. A magyar források közül *egyedül* Tinódi említi meg a magyar és a francia csapatok mellett az angolokat. Nem tudjuk, hogy honnan vette ezt az információt, netán hasraütésszerűen sorolta fel őket is?¹¹ Sem Thuróczy, sem Bonfini nem tud angolokról, egyetlen – megbíz-hatatlanak tartott – olasz krónika emlékszik csak róluk és Tinódi.¹² Itt kell megjegyezni azt is, hogy a

⁷ RMKT 1881. 321.

⁸ HELTAI 1574. 32.

⁹ HELTAI 1574. 54.; RMKT 1881. 342. 669–680. sorok. Varjas Béla kísérő tanulmánya szerint egy versszakot biztosan az ígehirdető Heltai szűrt be a két versszak után a protestánsok okulására (magam is osztom vélekedését): „Királyt pápa hitszegésből ódozá/Tetszék királynak igen jól járt volna/De isten szerencsáját sárba nyomná/Mert azután mind nagyobb szégyent valla. Zsigmond példája mind a nagy uraknak/Hogy ne higgyenek római pápának/Mert haszontalan mind az ő ódozása/Hamis hitet követ, örök kárvallásra.”

¹⁰ THURÓCZY 2001. 231.

¹¹ RMKT 1881. 339. 588. sor. A Lantos megemlíttette a harcokat megelőzően a két vetekező bizánci császár nevét is (VII. János és II. Manuél), akikről Thuróczy vagy Bonfini egyáltalán nem szólt, ugyanakkor Manuél nevét szerzőnk Mihálynak énekelte meg. Tehát itt is saját anyaggyűjtésről lehetett szó. RMKT 1881. 338., 541., 554. sorok.; BRÉHIER 1999. 436., 439. A neves történész megállapítása alapján a későbbi II. Manuél és VII. János harcoltak Nikápolyt megelőzően a bizánci trónért.

¹² BÁRCZAY 1894.; KROPF 1897. 53. Utóbbi az egyetlen szerző, aki tagadta – egy általa is megbízhatatlannak tartott – francia veszteséglista alapján az angolok részvételét a nikápolyi csatában. Ő hivatkozta le viszont az olasz krónikát az angol sereggel kapcsolatban.; WERTNER 1925. 219. Az angol csapatokról annyit tud, hogy 1000 lovuk volt és valószínűleg II. John Lancaster vezette őket., RÁZSÓ 1973. 415.; VESZPRÉMY 1998. 606. „Kis számban angolok is voltak Zsigmond oldalán.”; BÁRÁNY 2005. 517–566. Utóbbi szerző briliánsan bizonyította az angolok részvételét Nikápolynál, sok külföldi forrást is elősorolt ennek bizonyítására. Egyikőjük sem tud viszont arról, hogy Tinódi, mint magyar forrás már megemlíttette az angolok részvételét

Lantost erősen érdekelték a régebbi, törökkel vívott csaták és a török szultá-nok is, tudjuk, hogy írt erről is egy krónikát, ami sajnos teljesen elveszett.¹³ Összességé-ben – a szakirodalommal egyetemben – hajlok arra, hogy Tinódi jól értesült, és valóban voltak angolok (vagy Magyarországon angolnak tartott) csapatok Zsigmond seregében.

További értékes történeti momentumokat is fel lehet lelteni Tinódi művének önálló vonásaiban. Így például még a munka elején Kis Károly megölésének részlete nem egyezik egyetlen általunk ismert magyar forrással sem. Az ominózus részlet szerint Tinódinál Thuróczyhoz képest Károly olasz őrei be voltak avatva a tervbe, és ők kacsintanak Forgách Baláznak, aki ekkor kardját elrántva ráút a királyra. Továbbá itt következik egy hadtörténeti érdekesség, miszerint az olasz örök szokás szerint kettesével örködtek.¹⁴ Valószínűleg ez így volt Tinódi korában is, de a XIV. század végén is.

Jeleznünk kell még, hogy Thuróczynál a Kis Károly kíséretében levő Garai Miklós nádor kacsint az orgyilkosnak,¹⁵ hogy mikor üthet, de a Tinódi féle változat hihetőbb, miszerint az örök beavatása nélkül nehéz lett volna kardot becsempészni egy féltve őrzött, Magyarországon idegen király környezetébe.

Vannak azután egészen apró, szinte elhanyagolható kiegészítései is Tinódinak. Lehetséges, hogy ezeket az 1-1 szónyi beszúrásokat Thuróczyhoz képest csak a rím, a verselés kedvéért illesztette bele szövegébe, de lehet, hogy valós hozzátoldásról van szó. Így említi például a Moldva elleni 1395-ös hadjáratot, aminek végén Zsigmond elé járult István moldvai vajda, és amit Tinódi kiemelt, *borokkal* ment a király elé.¹⁶ Máshol a költő említi, hogy a Zsigmond uralmával elégedetlen 32 vitézről a „hegedősek csácsogtak”, tehát még az ő korában is kedvelt volt a történet. Velük kapcsolatban valószínűleg ilyen forrásból merítve jelentette ki, hogy az *alföldön* bujkáltak, ez a részlet is hiányzik Thuróczynál.¹⁷

A nevezetes 1428-as galambóci ostromnál meghalt híres-nevezetes lengyel vitéz Thuróczynál fekete Kanizsai, Tinódinál Fekete Szaniszló nevű volt.¹⁸ Mind a két szerző emlékeztetésében hasonló a személynév mássalhangzói, feltehetően Thuróczy hibásan írt névváltozata okozta Tinódi névalakját is (ld. lent a 17. lábjegyzetet). Az egykorú források alapján Brocquiére-től tudjuk, hogy itt valójában egy lengyel vitézről van szó, akit Fekete Zavisa néven tisztelt a kor.¹⁹

Nikápolynál! Tinódi tehát az egyetlen magyarországi forrásunk az angol seregekre Zsigmond oldalán, ez pedig megerősíti a hitelét, önálló forrásként való használatának fontosságát.

¹³ RMKT 1881. 340. 609–610. sorok. „*Viadal ott mint lön bőven megírtam/A török császárok krónikájokban...*”

¹⁴ RMKT 1881. 324. 97–100. sorok.

¹⁵ THURÓCZY 2001. 229. 194. fejezet. Az örök itt is olasz szokás szerint kettesével voltak (eszerint a magyar örködési szokás más volt, de ez már egy külön tanulmányt igényelne!), azonban a jelt Garai adta meg a gyilkosságra. Bonfini szó szerint a Thuróczy féle variációt adta vissza ránk maradt munkájában. BONFINI 1995. 505–506.

¹⁶ RMKT 1881. 334. 419. sor.

¹⁷ RMKT 1881. 335. 479–480. sor; THURÓCZY 2001. 239–240., 202. fejezet. Itt már Bonfinitől vette forrását a Lantos ld. BONFINI 1995. 519. Nála a 32 vitéz konkrétan a Száva közelében egy mezőn táborozott.

¹⁸ RMKT 1881. 341. 663. sor; THURÓCZY 2001. 251. 208. fejezet.

¹⁹ SZAMOTA 1891. 85. Bertrandon de la Brocquiére 1433-ban utazott át Magyarországon, így ő volt korban a legközelebb eső szövegahagyományozó, ráadásul Galambócon és környékén is járt. Nála Advis herceg néven szerepelt az illető. Fekete Zavisa egyébként szinte népmesei magasságokat elért lengyel hős volt, a mi Toldi Miklósunkhoz vagy Kinizsi Pálunkhoz hasonlatos. Zavisa magyarországi szerepéről, galambóci hősi haláláról bővebben lásd: VESZPRÉMY 2008. 292., 294.; THURÓCZY 1985. 220–221.; Uo. II/2.(kommentárok) 259.; Veszprémi László vette észre, hogy Thuróczy fordítása helytelenül adta vissza a nevet, mivel az eredetiben szerinte Fekete Zavissa névváltozat szerepelt. Ellenben ld. THURÓCZY. 1991. 208. fejezet.; THURÓCZY 1985. 221. A fordítás igenis megfelelő lehet, Thuróczy összes kiadásában valójában a *niger zanissa* alakot használ-

A Hervoja bosnyák fejedelem elleni küzdelemben a két szerző megegyezik abban, hogy török támogatást is élvezett az ellenség, Tinódi viszont megemlíti a főseregek összecsapásakor, hogy „A tevéken sok harangok kongának”.²⁰ Ezt a török szokást valószínűleg saját, harctéri tapasztalataiból mérítette. Hasonlóan szó szerint említi ugyanitt a magyar visszavonulás vezényszavát („fút, fút, kavor”),²¹ amit talán egy oszmán krónikából/énekből emelt át? Lévéen, hogy számunkra (mai magyarsággal) igen helytelen a magyarsága (fuss, fuss, kavarog).

A Thuróczyról szereplő 1395-ös havasalföldi hadjáratnál megtörtént egy csoda, miszerint a legyőzött magyarok között az egyik vitéznek csak a feje maradt épen, és azt évek múlva találták meg, és ekkor még élt, merthogy gyónás nélkül nem halhatott meg. Tinódinál inkább Heltai kezemunkáját sejtethetjük, amikor ezt biggyesztette oda a csoda végére „nem hisznek annak.”²²

Tinódi határozott beszúrása a Thuróczy féle szövegbe az Ikács bosnyák király elleni hadjáratról szólva (1419-ben), hogy Péterfia Miklós „honlakó szegény legényekkel” erősítette seregét, vagyis a köznépéből toborzott katonákat az ellentámadásra, akik fizetés nélkül otthonaik védelmében szolgáltak.²³

Legkésőbb Zsigmond császár haláláról szólva válik egyértelművé, hogy Bonfini alapján is dolgozott Tinódi, hiszen szinte szó szerint adta elő Bonfini történetét a halálát megelőző eseményekről, Borbála hűtlenségéről, királynői törekvéseiről.²⁴ Ez azért jó hír a történész számára, mert világossá válik, hogy a Lantos nem egyszerűen rövidítve, megzenésítve akarta Zsigmond életét előadni közönségének egyetlen forrásból merítve, hanem valódi, kritikai történelmi hűségre törekedett, gyűjtötte az anyagot munkájához, forrásai között szelektált. *Összességében azt mondhatjuk Tinódi munkájáról, hogy nagyobb részt valóban Thuróczy alapján dolgozott*, ezt ültette át magyarra, máshol Bonfini volt a forrása (akinek szintén Thuróczy volt sokszor az alapja, de máshonnan is merített, főleg saját korában), azonban hozzájuk képest is vannak ismeretlen forráshelyű részletei, ahol értékes adalékokkal szolgálhat a magyar történelem számára. Éppen ezért Tinódi Lantos Sebestyén eme rimes krónikái megérdemlik a nagyobb történészi figyelmet, forrásul használhatók és kell is használnunk ezeket.

A legfontosabb érdekes önálló adalék egyértelműen Tar Lőrinc pokoljárásának legendája, amit egyedül Tinódi becses munkája őrzött meg számunkra.²⁵ Erre jelen tanulmányomban gondolatot sem érdemes vesztegetni, mivel bőségesen feldolgozták már.²⁶

ták, amit a fordítás Kanizsaiként adott vissza. Feltételezhetően véletlenül került ez a hiba az első brnói kiadásba, miszerint a kiadó fönt kötötte össze a v/u betű szárait, így n betűt alkotva belőle. Mindenesetre a Zanissa névalakból könnyen megérthető a Tinódi által készített Szaniszlónak hangzó magyarázat. Ez is nyilvánvalóvá teszi, hogy Tinódi valóban Thuróczyra alapozta munkáját.

²⁰ RMKT 1881. 343. 710. sor.

²¹ RMKT 1881. 344. 779. sor.

²² RMKT 1881. 346. 812. sor; THURÓCZY 2001. 256., 212. fejezet. Persze lehet, hogy a Lantos saját véleménye volt.

²³ RMKT 1881. 347. 837–840. sorok. Ezen információt szintén Bonfini-től merítette. BONFINI 1995. 552.

²⁴ RMKT 1881. 353–355. 1025–1084. sorok.; BONFINI 1995. 560. Tinódi leírja azt is Thuróczyval szemben, hogy Zsigmondot Pozsonyon és Budán keresztül vitték Nagyváradra, ahol koporsóba ültették (ravatalozták), és a szentek közé is be szeretnék volna sorolni. RMKT 1881. 357. 1151–1168. sorok. – Ugyanakkor fontos leszögezni, hogy Bonfini egyként (minden bizonnyal Thuróczyra támaszkodva) meséli el az általam kiemelt történeteket, mint Kis Károly megtámadása, Nikápoly előzménye, a felvonuló keresztes had összetétele.

²⁵ RMKT 1881. 357–358. 1169–1200. sorok.

²⁶ V. KOVÁCS 1985.; MÁLYUSZ 1984. 94., 266–269.; Tari Lőrinc pohárnokmester életrajzi vázlata, forrásokkal és irodalommal: ENGEL 1987. 451–453.; vö. ENGEL 1996. mutató szerint: II. 241. sk.; különösen I. 496. sk. Legutóbb: MAROSI 2002. Az elbeszélés mindenekelőtt, mint a budavári Szent Zsigmond-prépostság alapítás-

Tinódi befejező gondolatai viszont megint csak tisztán jellemzik a józan népi gondolkodásra oly jellemzően emlékezetbe véselt Zsigmond királyt:

„E királynak viadalja sok vala,
De diadalma igen ritkán lőtt vala,
Azért fejében míg korona vala,
Országait megoltalmazta vala.”²⁷

BIBLIOGRÁFIA

- ACSÁDY 1899. ACSÁDY IGNÁC: Tinódi Sebestyén. Budapesti Szemle 1899.
BÁRÁNY 2005. BÁRÁNY ATTILA: Angol lovagok a nikápolyi csatában. *Hadtörténelmi Közlemények* 2005/3. 517–571.
BÁRCZAY 1894. BÁRCZAY OSZKÁR: Nikápoly. *Hadtörténelmi Közlemények* 1894. 486–501., 589–598.
BERTA 1923. BERTA GYULA ORBÁN: Tinódi Sebestyén 'Cronica'-ja hadtörténeti szempontból. Budapest 1923.
BONFINI 1995. ANTONIO BONFINI: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Budapest 1995.
BÓTA 1959. TINÓDI SEBESTYÉN: Cronica. Kolozsvár 1554. A kísérő tanulmányt írta: Bóta László. Budapest 1959.
BRÉHIER 1999. BRÉHIER, LOUIS: Bizánc tündöklése és hanyatlása. Budapest 1999.
BUZÁS–FELD 1996. A budavári Szent Zsigmond templom és gótikus szobrai, kiállítási katalógus. Szerk. BUZÁS GERGELY – FELD ISTVÁN. Budapest 1996.
DÉZSI 1912. DÉZSI LAJOS: Tinódi Sebestyén. Budapest 1912.
ENGEL 1987. ENGEL PÁL: Zsigmond bárói: rövid életrajzok. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437*. I. Szerk. Beke László–Marosi Ernő–Wehli Tünde. Budapest 1987. 114 – 129.
ENGEL 1996. ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Budapest 1996.
HEGYI 1968. HEGYI JÓZSEF: Tinódi Lantos Sebestyén. Szigetvár 1968.
HELTAI 1574. HELTAI GÁSPÁR: Cancionale, azaz históriás énekeskönyv. (Kolozsvár 1574.) Budapest 1962.
HORVÁTH–NASZÁDOS 1956. HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY – NASZÁDOS ISTVÁN: Tinódi-émlékkönyv. Sárvár 1956.
KNAUZ 1871. KNAUZ NÁNDOR: Tinódi Sebestyénnek eddig ismeretlen versezete Zsigmond királyról. Régi Magyar Nyelvm emlékek 1871.
KROPF 1897. KROPF LAJOS: Nikápoly. *Hadtörténelmi Közlemények* 1897. 47–58.

történetének háttértörténete jelenik meg Tinódinál, mint a tizenhárom szepesi város elzálogosításának indoka. Eszerint Zsigmond, akit Tar Lőrinc figyelmeztetett a lelki üdvét fenyegető veszélyre, „*Ezt felel: léssen arról nagy gondja, / Mint ő ágyát pokolból kiiktassa, / És hogy mennyországra igazgathassa.*” Tehát a szepeségi városokért és a Szent Korona megcsonkításáért(!) nyert zálogösszegeből a budai prépostságot „rakatá”, „*Szent Zsigmondnak ő azt felnevezteté, / Hanem ha ágyát avval kivethette.*” RMKT 358. 1193–1196. sorok.; A budai Szent György téren folytatott ásások során nemrég fellelt épületmaradványok alapján azonban a régészeti irodalom is helytállóan tartja az 1410 körüli alapítás és az 1424 táján történt befejezés feltevését. Ezt fogalmazta meg a források elemzése alapján KUMOROVITZ 1963. 109 – 149.; vö. BUZÁS – FELD 1996. 5–6.; vö. MAROSI 2000. 153. sk.

A körülmények pompásan egyeznek: Tari Lőrinc úti szándéka a neki kiadott királyi menlevél tanúsága szerint 1408. január 10-én már megvolt, de útra nem kelhetett 1409 tavasza előtt, s szándékát, Szent Patrik írországi purgatóriumának meglátogatását 1411 őszén váltotta valóra. Azt persze nem tudhatjuk, hogy Tinódinak tényleg igaza van-e Zsigmond egyházalapítását illetően, illetve az öt forrásul vevő szerzőknek.

²⁷ RMKT 358. 1201–1204. sorok. Kiegyensúlyozott, lényeglátó a népi emlékezet.

- KUMOROVITZ 1963. KUMOROVITZ L. BERNÁT: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond prépostság történetéhez. *Tanulmányok Budapest múltjából* 1963. 103-152.
- RMKT 1881. SZILÁDY ÁRON: Régi Magyar Költők Tára. III. kötet Budapest 1881.
- MAROSI 2000. MAROSI ERNŐ: Centralizujúce tendencie v architektúre Uhorska okolo roku 1400. In: *Pocta Václavovi Menclovi. Zborník štúdií k otázkam interpretácie stredoeurópskeho umenia*, (zost. Dana Bořutova, Štefan Oriško) Bratislava 2000.
- MAROSI 2002. MAROSI ERNŐ: Tar Lőrinc pokolbeli látomásának ikonográfiája Tinódi szerint. *Palimpszeszt* 2002/5.
- MÁLYUSZ 1984. MÁLYUSZ ELEMÉR: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387-1437. Budapest 1984.
- RÁZSÓ 1973. RÁZSÓ GYULA: A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély. *Hadtörténelmi Közlemények* 1973/3. 403-444.
- SUGÁR 1971. SUGÁR ISTVÁN: Az egri vár és viadala. Budapest 1971.
- SZAKÁLY-DÁVID 1996. SZAKÁLY FERENC – DÁVID GÉZA: Újabb adalék Tinódi Sebestyén történetírói hiteléhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1996/4. 481-489.
- SZAMOTA 1891. SZAMOTA ISTVÁN: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054-1717. Budapest 1891.
- THURÓCZY 1985. JOHANNES DE THUROCZ: *Chronica Hungarorum*. Budapest 1985.
- THURÓCZY 1991. THURÓCZY JÁNOS: *Chronica Hungarorum*. Augsburg 1488. Budapest 1991.
- THURÓCZY 2001. THURÓCZY JÁNOS: A magyarok krónikája. Ford. és jegyz. Bellus Ibolya – Kristó Gyula. Budapest 2001.
- V. KOVÁCS 1985. Tar Lőrinc pokoljárása. Középkori magyar víziók. Szerk. és bevezetőt írta: V. KOVÁCS SÁNDOR. Budapest 1985.
- VESZPRÉMY 1998. VESZPRÉMY LÁSZLÓ: A nikápolyi hadjárat értékelése az újabb hadtörténetírásban. *Hadtörténelmi Közlemények* 1998/3. 603-609.
- VESZPRÉMY 2008. VESZPRÉMI LÁSZLÓ: Zsigmond Galambócnál 1428-ban. *Hadtörténelmi Közlemények* 2008/2. 283-302.
- WERTNER 1925. WERTNER MÓR: A nikápolyi hadjárat. *Hadtörténelmi Közlemények* 1925. 31-62., 213-253.

A szőlőbirtoklás, a bortermelés és borkereskedelem a középkori magyarországi zsidóság körében

Dolgozatom célja a középkori magyarországi zsidóság szőlőbirtoklásának, borkészítésének és kereskedelmének bemutatása, amelyen keresztül mind a zsidóság gazdasági, mind pedig kulturális életének egy részét ábrázolhatjuk. Ennek révén képet kaphatunk egyfelől a zsidó közösségek belső életéről, másfelől a környezettel valamint a hatalmi szervekkel való kapcsolatokról.

I. Szőlőterületek birtoklása

Források időbeli megoszlása

A középkor kezdeti időszakából csupán közvetett bizonyítékaink vannak arra, hogy a zsidóság kezében földbirtokok, így szőlők lehettek: a XIII. század elején a pozsonyi dűlőnevek között zsidókra utaló neveket is felfedezhetünk, valószínűleg egykori tulajdonosaik után maradtak fenn ezek a nevek.¹ A tulajdonjogot tekintve az első biztos adatunk Károly Róbert uralma alatt benyújtott dévényi panasz, amelyből kiderül, hogy a város a németekkel való háborúskodás során elszegényedett, a zsidóktól kölcsönöket vett fel, és ennek fejében szőlőik a tulajdonukba kerültek át.² 1400-tól kezdődően ugrásszerűen megemelkedik a forrásokban a szőlőt (hosszabb-rövidebb ideig) birtokló zsidók száma. Mindez hűen tükrözi a korszakban lejátszódó keresztény és zsidó lakosság közötti gazdasági kapcsolatrendszer kiszélesedését a kölcsönügyletek terén. 1450 után a szőlőbirtokokra vonatkozó adatok száma csökken, amelyre hatással lehetett 1475-ben Mátyás rendelete Pozsonyra vonatkozóan, hogy szőlőre nem lehet kölcsönözni.³ 1497-ben Sopron városa nehezítette a kölcsön felvételét, ezért a szomszédnak is tudnia kellett arról.⁴

A forrásaink arról is tanúskodnak, hogy a magyarországi zsidóság középkori történelmének lezárta, azaz a szabad királyi városokból való elűzésük,⁵ nem jelentett egyet a gazdasági kapcsolatok azonnali megszakadásával. Követeléseiknek igekeznek az egykori lakosok érvényt szerezni, panaszolják, hogy kiűzésük után szőlőiket leszüretelték.⁶ 1547-ben Saltzer Balázs a Rotenpeter dűlőben József kismartoni (egykori soproni) zsidó lakos szőlőjét vesz meg – amely a kiűzés utáni gazdasági kapcsolatok fennmaradását is igazolja.⁷

Szőlőbirtokok geográfiai elhelyezkedése

A zsidóság letelepedésének nyomait a középkor folyamán, mintegy 36 településen lehet kimutatni.⁸ Szőlőbirtokok esetében 13 területről vannak adataink: Nagyszombat,

¹ Kováts 1938. CVI.; Ortvay 1898. 377–444.

² MZSO I. 37.

³ MZSO I. 162.

⁴ MZSO V/1. III. 4.

⁵ MZSO I. 336.; 437.; MZSO II. 561.; MZSO IX. 84.

⁶ MZSO I. 305.

⁷ MZSO V/2. II. 34.

⁸ Kismarton, Nagymarton, Kabold, Szalonak, Zágráb, Sopron, Csepreg, Kőszeg, Vasvár, Kőrmend, Dévény, Pozsony, Bazin, Nagyszombat, Szakolca, Verbó, Galgóc, Nyitra, Szered, Trencsén, Kőrmöcbánya, Győr,

Dévény, Pozsony, Sopron, Sopronkeresztúr, Kismarton, Buda, Feketeváros, Meggyes, Ruszt, Visegrád, Székesfehérvár, Göncz. A települések többségükben az ország nyugati, határmentén helyezkednek el. A zsidó tulajdonban lévő szőlőbirtokok magas száma a nyugati határmenti településeken (Sopron, Pozsony), megvilágítja a korszakban a borkereskedelem szempontjából kiemelkedő gazdasági jelentőségű területeken élő zsidóság gazdasági tevékenységét, a környezetükkel lévő kapcsolatot. Az ország északkeleti régiójában mindössze egyetlen forrás utal arra zsidó szőlőtulajdonosra – Gönczön. Mindez nem lehet véletlen, hiszen a hegyaljai borkereskedelem illetve a hegyaljai borvidék jelentősége a XV. századtól emelkedik.⁹

Szőlők zálogba vétele és birtoklása

A szőlőterületek a legértékesebb ingatlannak számítottak, ezért könnyen lehetett kölcsönt felvenni rájuk. A zálog alá vett szőlőföld termésével nem mindenkoron egyértelmű ki rendelkezett: 1401-ben Izsák németújhelyi zsidó megkapta a jogot, hogy szabadon rendelkezzen a termékkel,¹⁰ gyakran azonban az a panasz éri a kölcsönzőket, hogy kamatot is szednek és a szőlőt is használják.¹¹ A zálogba adáskor szerződés megkötésére került sor, ebben a szerződő felek beiktattak egy kitételt, amely szerint, ha az adós nem törleszti az adósságát, akkor a zálog birtokosa „ha pénzére tovább nem várhatna, kereszténynek vagy zsidónak eladhatja azt”.¹² Fizetés esetén a zsidó fél írásban lemondott minden követeléséről, illetve telekkönyvi iratok esetén áthúzták a bejegyzést, így érvénytelenítve azt.¹³ Gyakoribbnak mondható, amikor az adósság kifizetése elmaradt. Általában, noha mindkét fél érvényes szerződést birtokolt, az adós (tulajdonos) felsőbb hatalmakhoz fordulva kereste a módját, hogy a szőlőjét ne veszítse el. A polgárok a városi szervektől polgári haladékidőt „respirium civile”-t, és az adósság érvénytelenítését kérték. A város a zsidó zálogtulajdonosok ellenében az uralkodóhoz irányítja panaszát: így Pozsony, Nagyszombat, Sopron városának előljárósága következetesen él azon lehetőséggel, hogy a kölcsönök visszafizetésének határidejét későbbre halasszák, kamatokat eltöröltsék, vagy érvényteleníttessék azt.

Amennyiben az adós nem tudott fizetni, a szőlő a zsidó kölcsönző tulajdonába került át. Mindez nem csupán jogi, hanem gyakorlati lépéseket is megkövetelt. Az egykori tulajdonos a szőlőt a szőlőmunkások előtt adta át az újnak. Gyakran emiatt zavargások törték ki, így Pozsonyban 1446-ban. Miért fordult a lakosság zsidókölcsönzőkhöz, ha mindez akár ingatlanjaik elvesztéséhez is vezetett? Ez magyarázható a térségben bekövetkező harcok miatti szegénységgel. A felvett hitelek két célt is szolgálhattak: mindennapi termelési célokra felvett kölcsönök: szüreteléshez, munkások felfogadására, eszközökre, nyersanyagra. Emellett az ekkoriban Magyarország felé áramló árukkal új kereseti lehetőség is lehetővé vált, azaz a vagyonszerzés alapjává.

A források tanúsága a szőlőtulajdonosokról: a soproni és pozsonyi telekkönyvek tanúsága

A soproni Első Telekkönyvben (1480–1553) mintegy 16 szőlőt zálogul vagy tulajdonban bíró zsidó lakos neve olvasható. A város szőlődűlőinek a száma 97-ra tehető, csu-

Szentmártonhegy, Tata, Székesfehérvár, Buda, Pest, Esztergom, Vác, Pásztó, Eger, Kassa, Sáropatak, Ungvár, Várad, Szeged.

⁹ KOMORÓCZY 1944.

¹⁰ MZSO I. 79.

¹¹ MZSO I. 162.

¹² MZSO V/1. 59.

¹³ MZSO I. 196.

pán 16-ban találhatunk zálogul lekötött földeket.¹⁴ A pozsonyi telekkönyvben (1436–1526) mintegy 68 fő szerepel zálogadóként. A dülők száma mintegy 290-re tehető, és ebből 160-ban található zsidó tulajdonban lévő szőlőterület.¹⁵ A két város között szembetűnő a különbség: mind a gazdasági területük, mind pedig a zsidó-keresztény gazdasági kapcsolatok kiterjedtsége mutatja a régió belül Pozsony vezető szerepét.

A zsidó lakosok közül mennyien foglalkoztak zálogügyletekkel? Erre a kérdésre csak megközelítő választ tudunk adni, hiszen a lélekszám meghatározása nem lehetséges pontosan. Kohn Sámuel 1528-ban Sopronban 400 fős lélekszámot vett alapul. Kováts Ferenc 120–128 főre becsülte,¹⁶ az 1379-es házösszeírás szerint¹⁷ 224–288 főre tehető a városi lélekszám. A telekkönyv szerint 16 szőlőt birtokló neve ismeretes, közülük három nem soproni. Az egyes álláspontok ellenére megállapítható, hogy Sopronban viszonylag szűk kör vett részt a szőlőkre adott kölcsönökben. A legkiemelkedőbb Manusich, aki kismartoni letelepedése után sem hagy fel soproni gazdasági tevékenységével (hat bejegyzés).

Pozsony esetében a háztulajdonosok száma alapján 1434-ben 189, míg 1452-ben 231 zsidó lakosa lehetett a városnak. A bejegyzések szerint a szőlőbirtokosok közül 53 foglalkozott hitelügyletekkel. Eszerint az itt élő családok jelentős szerepet vállaltak a hitelügyletekben, és ez nem összpontosult csak egy szűk kör kezén. A hitelezők közül kiemelkedik Asserl, akinek a neve mellett 51 bejegyzést rögzítettek. Az ő példája tanúskodik arról, hogy nem minden esetben egyedül biztosított hitelt, gyakran társai is voltak, és közösen vállalták az üzleti kockázatot.¹⁸ Tevékenységi köre az ingatlanokra adott kölcsönzés mellett a kereskedelmi területre is kiterjedt. Megemlíthető még Budai Jakab, akinek testvére is jelen volt az üzleti életben, valamint ő maga a borkereskedelemben is aktív szerepet vállalt.¹⁹

A telekkönyvi bejegyzések fontos üzenete, hogy a szőlők birtoklásában nem csupán a férfiak vehettek rész. A vallási ideál szerint a férfi vallási tanulmányoknak szenteli magát, míg eközben a nők bekapcsolódnak az üzleti életbe. A való élet az özvegyen maradt nőket arra kényszeríti, hogy a családjuk vagy önmaguk fenntartása érdekében szerepet vállaljanak az üzleti tevékenységben. Így a pozsonyi Prentel özvegye nem csupán a hitelügyletekben, hanem később a borkereskedelemben is sikereket ér el.²⁰

Forrásaink szerint nem csupán helyi zsidó lakosok kölcsönöztek keresztényeknek, hanem más területeken élők is - az egyes régiók kiterjedtebb gazdasági vonzáskörzetében. Az egyes településeken a következő települések zsidó lakosai váltak szőlőbirtokossá: a) Pozsony: *Bécsújhely; Sopron; Dévény; Nagyszombat; Kismarton; Szakolca; Buda; Hamburg.* b) Dévény: *Hamburg.* c) Sopron: *Németújhely; Bécs; Bécsújhely; Buda; Kabold; Kismarton; Sopronkeresztúr.* d) Óbuda: *Visegrád; Székesfehérvár.*

A bécsújhelyi zsidókkal való kapcsolattartás kitűnik a fentebbi példákából. Sopron-Pozsony-Bécsújhely igen élénk gazdasági összeköttetésben állt egymással, amely kiterjedt kereskedelmi kapcsolatokra, hitelügyletekre – ezt elősegítette a települések viszonylagos közelsége, illetve az itt élők közötti szoros, gyakran családi kapcsolat.²¹

Hamburgi birtokosok: 1360-ban Nagy Lajos vallási okokra hivatkozva – valójában a gazdasági okok miatt, elűzte királysága zsidó lakosait, néhány év múlva azonban engedé-

¹⁴ HEIMLER 1936.; KÜCSÁN 1999. 1–20.

¹⁵ ORTVAY 1898. 377–444.

¹⁶ MZSO IV. 'Előszó'

¹⁷ HÁZI 1958. 105–118.

¹⁸ MZSO IV. A. 10.

¹⁹ MZSO IV. A. 3. fejezet szőlő tevékenységéről.

²⁰ MZSO IV. B. 12.

²¹ KEIL 1998. 15–29.

lyezte a visszatérésüket.²² Az elűzöttek egy része Hamburgba menekült és később sem tért vissza Magyarországra. Gazdasági követeléseik azonban fennmaradtak, ennek nyomai a szőlőkre betáblázott adósságok, valamint tulajdonjoguk alapján válik világossá.

A kismartoni, kaboldi tulajdonosok pedig már a XVI. századi elűzéshez köthetőek. Az elűzéskor kapott háromhavi haladékidő nem bizonyult elegendőnek követeléseik rendezésére – sőt később újabb kölcsönöket is folyósítottak. Így nem csupán a régi, hanem egyúttal új gazdasági kapcsolatokról is olvashatunk a dokumentumokban: Pullendorfer Mihály 1544-ben elveszti a Goldberg dűlőben fekvő szőlőjét a kismartoni Manusch javára, aki azonban már pár hónap elteltével továbbadja Graf Mihálynak.²³

II. Bortermelés és borkereskedelem

„Nehoraj egy hordó borral Odenburk városából Neustat városába ment a vincellérhez, mielőtt megérkezett volna Neustat városába, útközben megszállt egy faluban. Azon az éjszakán a faluban, a bor fennmaradt a szekéren, és amikor Nehoraj kiment a szekérhez látta, hogy egy nem zsidó beleszúrta a kését a hordóba. Amikor a nem zsidó meglátta Nehorajt közeledni, kihúzta a kését a hordóból és elmenekült, azonban a bor a résen és kiömlött a földre. Ezután Nehoraj, amint megérkezett Neustatba, elmesélte a történeteket a bor tulajdonosának az áldott emlékü Jona fiának, Wolfnak. Elmentek morenu ha-haver Shalomhoz, aki megvizsgálta az ügyet, és a hordóban lévő bort megfelelőnek nyilvánította.”²⁴

A XIV. század végéről (1390–1410) származó responsum azért érdemel figyelmet, mert több területre vonatkozóan is fontos információt tartalmaz: így a zsidóság vallási hagyományaira, a borkereskedelemben betöltött szerepére illetve a kereskedelmi élet veszélyeire is.

Bor a hagyományban, bor készítése

A zsidóság vallási gyakorlatában a bor fontos szerephez jut péntek este (szombat) kidduskor, szombat lezárultakor (havdalah), purimkor (farsang), peszachkor, valamint az esküvőkön a hét áldás keretében borral köszöntik az ifjú párt.²⁵

A kóser bor elkészítésének szabályai vannak: Az Orlah szabálya szerint az ültetést követően három évig vissza kell metszeni a tőkét, hogy termést ne hozhasson. A Shmitah szabálya szerint minden hetedik évben gondozatlanul kell hagyni a termést, így az visszaszáll a teremőre (gyakori, hogy kiadták haszonbérletbe). A szőlőben tilos zöldséget termeszteni. A szüreteléskor és a borospincék környékén csak zsidó hitűek dolgozhattak a tisztasági szabályok miatt. Ha a bort nem zsidó személy szállította, a hordót le kellett pecsételni, azért, hogy illetéktelen kéz ne érinthesse. A fenti responsumban ezért minősül fontos döntésnek, hogy mégis rituálisan tisztának és fogyaszthatónak tekintették a bort, noha idegen kéz érinthette azt, de legalábbis a hordót. További bizonyítékunk egy másik responsum a XV. század közepéről (1440–1460) amelyben Jozsef ben Moshe arról tudósít, hogy Pozsonyból ajándékba kapott bort, és azt ő nem a pincébe viteti le, hanem a téli házban kívánja tárolni.²⁶ A responsumok rávilágítottak Bécsűj hely, Pozsony és Sopron zsidó lakosai közötti kapcsolattartásra – mind gazdasági téren, hiszen az első forrás kereskedelmi cikkről számol be, mind pedig szellemi téren, hiszen külföldi tekintélytől kértek véleményt vitatott kérdésben.

²² DÁN 1991. 9–12.

²³ MZSO V/2. II. 32.; MZSO V/2. V. 4.

²⁴ SCHEIBER 1992. 7–18. 15. sz.

²⁵ Encyclopaedia Judaica címszó alatt.

²⁶ SCHEIBER 1992. 17. sz.

Borkereskedelem

A belföldi borkereskedelemben a polgárság a zsidóságban némelykor gazdasági partnert, némelykor pedig vetélytársat látott. Ezért egyfelől igyekeztek korlátozni a kereskedelmi lehetőségeiket: súlyos adóterhekkel illették a zsidóságot Pozsonyban (borádó). 1354-ben Pozsonyba tilos vidéki bort szállítani,²⁷ Mátyás rendeletének értelmében a nagyszombati zsidók csak Nagyszombatról vehetnek bort.²⁸ A polgárok egy része békére törekedve zsidóktól vásárolt: Mórítz Pál soproni kereskedő számadáskönyvében²⁹ még a zsidóság kiűzése után is üzleti kapcsolatban maradt velük.

A bor zálogul is szolgálhatott, erről tanúskodik a korszak végéről a nagyszombati molnár, aki 30 akó bort Chech nagyszombati zsidónál helyezett el, azonban az megromlott.³⁰ Előfordult, amikor a zsidók maguk foglalják le a kölcsönök fejében a borral teli hordókat.³¹ A zsidók elleni erőszakos fellépések sem ritkák: a szállítás veszélyei között a rablótámadások első helyen álltak. Emellett a városi tanács jogi úton zároltathatja a zsidótulajdonban lévő borokat, miként tette azt Eysel bécsújhelyi zsidó lakos borával.³²

A zsidóság bortermelése és kereskedelme mellett további bizonyíték az adózás. A Budai törvénykönyvben olvashatjuk, hogy a zsidók kötelesek boraik után, akár saját terményük, akár vásárlás útján szereztek a városnak adót fizetni.³³ Buda mellett Sopron és Pozsony városok jegyzékei adnak útmutatást hasonló gyakorlatra. Sopron városában 1429-ben a bortizedet fizetők jegyzékében szerepel Kophel jud (6 urna bort) .

Pozsonyban a különféle adónemek között szerepel a zsidóborra kivetett taxa is. Nagy Lajoshoz 1371-ben a városi tanács részéről arról érkezett panasz, hogy a zsidó lakosok megtagadták az adó fizetését. Nagy Lajos nem késlekedett felszólítani a pozsonyi zsidóságot a fizetésre, olyan indokkal, hogy nem lehet újítani.³⁴ Az adófizetésre ezután Pozsonyban rendszeres formában sor került; 1415-ben, 1434-ben, 1452-ben és 1503/04-ben név szerinti feljegyzés készült, míg 1400–1526-ig a további évekre vonatkozóan az adó mennyiségét közlik a listák, néha a rendes adóval egybevonva.³⁵ Az évek folyamán a befizetett adók pénzbeli értéke nem adhat támpontot mélyebb elemzésre – az összevonás miatt. A nevekkal együtt feljegyzett bormennyiségek listája adhat számunkra felvilágosítást: a bort termelők avagy azzal kereskedők személyét illetően, a mennyiségről, illetve a lakosság körében mennyien fizették az adót?

Az adókönyvekben szereplő személyek száma a XV. század folyamán növekedett (1415: 7; 1434: 29; 1452: 35 fő), azonban a XVI. század eleji lista alapján visszaesés következett be (1503/4: 17 fő). A nevek száma alapján a bortermelésben és kereskedelemben 1434-ig szűk kör vett részt. 1434 után a korszakban némileg kiszélesedett az ezzel kereskedők köre, azonban a vizsgált korszakunk vége felé ismét visszaesés következett be. A befizetett borádó mennyisége növekvő mértéket mutat a XV. században: 1415-ben 120 urna, 1434: 269,5 urna, 1452: 289 urna bor árával adóztak. A csökkenés a XVI. század elején szembetűnő: csupán 19 urna bor árával adóztak. A visszaesés talán éppen a szőlőte-

²⁷ KIRÁLY 1894. 209.

²⁸ MZSO I. 174.

²⁹ MOLLAY 1994.

³⁰ MZSO V/1. 293.

³¹ MZSO VIII. 69.

³² MZSO IX. 37.

³³ MZSO I. 120.

³⁴ MZSO I. 48.

³⁵ MZSO IV. F.; MZSO VIII. 72.; 85.; 93.; 95.; 100.; 105.; 107.; 111–112.; 114.; 117.; 121.; 127.; 129.; 131–132.; 134.; 139.; 145.; 147.; 150.; 156.; 157.

rületek esetében már felhozott érveléssel függhet össze: a romló biztonsági helyzet mellett a nyugatra irányuló kereskedelem visszaesése is közrejátszhatott a zsidóság figyelmének elfordulásához.

Az 1415. évi jegyzékben csupán férfineveket találunk a listán. A legtöbbet adózó a nagyszombati Musch, aki 60 urna bor árával adózik.

Az 1434. évi jegyzékben a listán szereplő nevek és telekkönyvi bejegyzések közötti párhuzam is szembetűnő. A szőlőkre zálogot biztosítók közül kiemelkedő Asserl 5 urna bor árát fizeti, amely nem emeli a legnagyobb termelők/kereskedők közé, Budai Jakab azonban 100 akó után (korán bekapcsolódik a borkereskedelembe). Nők is szerepelnek a listán: Musch özvegye. Ő az egyik legnagyobb adófizető, ami a sikeres üzleti tevékenység jele.

Az 1452. évi adójegyzék nevei a bortermelés és kereskedelem kiszélesedéséről tanúskodik a pozsonyi zsidóság körében. Változások tanúi is lehetünk, hiszen Asserl, aki 1434-ben nem emelkedett a borkereskedők legkiemelkedőbbjei közé, most már 34,5 akó után a magasabb adófizetők csoportjához tartozik. A listán szereplő legmagasabb adófizető Leb 78 akó után fizetett adót. A nők közül Leubman judin 11 akó bor árát fizette be.

Az 1503/04. évi adójegyzéken Isak mindössze 3 urna adó után fizetett adójával a legmagasabb adófizető. A visszaesésre a kereskedelem hanyatlásban kereshetjük az indokot, hiszen a szőlőkre kiadott hitelek továbbra is jelen vannak a telekkönyvi bejegyzésekben.

Összegzés

A középkori magyarországi zsidóság életében a szőlő és a bor mind kulturális, mind gazdasági szempontból fontos szerepet töltött be. A vallási hagyományok a középkor folyamán továbbéltek. Gazdasági téren a szőlő birtoklása és a borkereskedelem mindenkoron függött az uralkodó rendelkezéseitől, a városok vezetőinek fellépésétől. A korlátozások ellenére és mellett a zsidóság szőlőbirtoklásáról, illetve a borkereskedelemben betöltött szerepéről tanúskodnak a források.

BIBLIOGRÁFIA

DÁN 1991.	DÁN RÓBERT: 'Mikor üzte ki I. Lajos a zsidókat?' <i>Tanulmányok Budapest múltjából</i> . Budapest 1991. 9–12.
HÁZI 1958.	HÁZI JENŐ: 'Az 1379. évi soproni telekkönyv' <i>Soproni Szemle</i> 12 (1958) 105–118.
HEIMLER 1936.	HEIMLER KÁROLY: Sopron topográfiája. Sopron 1936.
KEIL 1998.	MARTHA KEIL: 'Hitközségek a határ mentén: a bécsújhelyi és a soproni zsidóság a késő-középkorban' <i>Soproni Szemle</i> 52 (1998) 15–29.
KIRÁLY 1894.	KIRÁLY JÁNOS: Pozsony városjoga a középkorban. Budapest 1894.
KOHN 1884.	KOHN SÁMUEL: A zsidók története Magyarországon a legrégibb időktől a mohácsi vészig. Budapest 1884.
KOMORÓCZY 1944.	KOMORÓCZY GYÖRGY: Borkivitelünk észak felé. Kassa 1944.
KOVÁTS 1938.	KOVÁTS FERENC: 'Előszó' Magyar – Zsidó Oklevéltár IV. Budapest 1938. XXIX–CVVIII.
KÜCSÁN 1999.	KÜCSÁN JÓZSEF: 'Hol termett a soproni bor? Sopron szőlőskertjei a 17–18. században' <i>Soproni Szemle</i> 13 (1999) 1–20.
MOLLAY 1994.	MOLLAY KÁROLY: Das Geschäftsboch des Krämers Paul Moritz. Sopron város történeti forrásai. Sopron 1994.
MZSO	Magyar - Zsidó Oklevéltár. Monumenta Hungariae Judaica I–XVIII. Budapest 1903–1980.

- ORTVAY 1898. ORTVAY TIVADAR: Pozsony város története II/1. A város középkori topográfia 1300–1526. Pozsony 1898. 377–444.
- SCHEIBER 1992. SCHEIBER SÁNDOR: Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez. Szeged 1992. 7–18.

*Marca és commarcanus a Lex Baiuvariorumban**

Írásunkban a *Lex Baiuvariorum* szöveghelyeit vizsgálva a *marca* és a *commarcanus* kifejezést kívánunk behatóbban szemügyre venni. Mindkettő a határ fogalmához kapcsolódik: a *marca* maga a határ – ország- vagy telekhatár –, a *commarcanus* pedig a közös telekhatárral rendelkező szomszéd, vagyis a határszomszéd (*Grenznachbar*). A *marca* általánosan elterjedt a közélatinban, ezzel szemben a *commarcanus* kifejezés – ismereteink szerint – csupán a *Lex Baiuvariorum* három szöveghelyén fordul elő. (A *Lex Baiuvariorum* keletkezési ideje és helye tekintetében a szakirodalom meglehetősen megosztott, s e nézetek vázolására itt nincsen mód. Nem zárható ki, hogy a szöveg bizonyos részei, így például a *prologus* valamikor a VII. században született meg, a teljes törvényt szöveg azonban nagy valószínűséggel valamikor 737 és 743 között nyerte el végleges formáját, s e nézet elfogadása jelen vizsgálódásunk tekintetében megfelelő támpontot nyújthat.¹)

A latinizált *marca* és *commarca* kifejezéseknek megfelel az ófelnémetben a *Glossa Salomonis*ban olvasható bajor *gamarcha*² és a frank zsoldároknak és Notkernél olvasható *gimerchi*.³ A *commarca* alatt a regensburgi oklevelek⁴ nem annyira egy falu határát értik,⁵ vagyis nem valamiféle vonalat, hanem sokkal inkább egy változó szélességű, ám művelés alá nem volt sávot, például egy erdőt.⁶ A *commarcanus* és *commarca* kifejezések forrás helyei Erchempertus *Historia Langobardorum*-át kivéve nagyjából bajor, illetve alemann-frank területen születtek.⁷ A *marca* szót jogi terminusként legkorábban a *Lex Ribuarica* használta a földterület jogellenes birtokbavételének tényállásában,⁸ s a kapcsolódó rendelkezések⁹ elemzésével megállapítható, hogy a *marca* a latin *terminatio* szinonimájaként szerepel a szövegben, amely legtöbbször az *elhatárolást*, olykor pedig magát az *elhatárolt területet*, illetve a *határt* jelenti.¹⁰ Szintén a *Lex Ribuarica* rendelkezik arról, hogy aki lovat, embert (szolgát) vagy valamely más dolgot talált, illetve rablóktól elvett, azt *per tres marchas* fel kell mutatnia, s a királyi törvényszéknek át kell adnia, egyébként maga is tolvajnak számít.¹¹ Ebben a kontextusban a *marcha* nem határt, hanem valamiféle – a *Leges*

* A dolgozat az MTA-SYLFF támogatásával készült.

¹ A *Lex Baiuvariorum* keletkezési idejéhez és helyéhez lásd Nótári 2009. passim

² BERGMANN 1973. 66. Nr. 558; 80. Nr. 681.

³ SCHMIDT-WIEGAND 1979. 80–90.

⁴ *Die Traditionen des Hochstifts Regensburg und des Klosters S. Emmeram*. Quellen und Erörterungen zur Bayerischen Geschichte, Neue Folge VIII. München 1943. Nr. 11; 16.

⁵ SCHMIDT-WIEGAND 1977. 423. sk.

⁶ HOKE 1971. 1802.

⁷ OLBERG 1991. 144.

⁸ *Lex Ribuarica* 58b (Ed. Beyerle, F.–Buchner, R. MGH LL nat. Germ. III, 2. Hannover 1954.) *Quod si extra marca in sortrem alterius fuerit ingressus, iudicium (superius) conprehensum conpellatur adimplere.*

⁹ *Lex Ribuarica* 59, 2. *Si autem ibidem infra terminatione aliqua indicia seu sarte vel bundinas aut mudule facte extiterint, ad sacramentum non admitteatur, sed in praesenti, cum legis beneficium cogatur restituere.*

¹⁰ SCHMIDT-WIEGAND 1979. 77. sk.

¹¹ *Lex Ribuarica* 78. *Si quis caballum, hominem vel qualibet rem in via propriiserit, aut eum secutus fuerit, per tres marchas ipsum ostendat, et sic postea ad regies stapulum. Sin autem aliter agerit, fur iudicandus est. Quod si quis latronem aliquod tulerit, similiter faciat.*

*Visigothorum*¹² és a *Leges Burgundionum*¹³ hasonló tartalmú, ám a *marca* szót nem tartalmazó rendelkezéseivel párhuzamba hozható – közigazgatási egységet jelent.¹⁴

A *Pactus Alamannorum* és a *Lex Alamannorum* szövege *marca* alatt nem a település, hanem a tartomány határait érti,¹⁵ így például szabad embernek az alemann területen, vagyis határon kívüli eladásának szankcionálása kapcsán.¹⁶ A *Leges Langobardorum*-ból Ratchis 746-os rendelkezéséből arról értesülhetünk, hogy a langobard király hatalma alá tartozó terület határait meg kell védelmezni az ellenséggel szemben.¹⁷ A 799-es *Capitulare Saxonicum*-ban a *marca* mint birodalmi határ szerepel az *infra sua regna* szinonimájaként *in marcu* formában.¹⁸ Mindezen szöveghelyeken egyértelműen politikai, illetve közjogi határként fordul elő a *marca* kifejezés és annak változatai, nem pedig a *Lex Baiuvariorum* paraszti településeinek élethelyezeteit szabályozó *marca*- és *commarcanus*-helyeivel azonos értelemben.¹⁹

A *Lex Baiuvariorum* zálogjogról szóló *titulusának* (*De prignoribus*) rendelkezése más szolgáljának menekülésre történő rábeszélését, illetve a határon, vagyis a *marcán* történő átsegítését tizenkét *solidus*-ra bünteti: „*Si quis servum alienum ad fugiendum suaderit, et foras terminum eum duxerit, hoc est foras marca, cum XII solidis componat, et ipsum reducat.*”²⁰ Ezen, a *Pactus Alamannorum*-mal²¹ szoros nyelvi és tartalmi rokonságot mutató szöveghely nem valamiféle nagyobb politikai egység határáról vagy a tartományi határról tesz említést, hanem egy, a szabadok és szolgák által közösen lakott és művelt település-komplexum határáról.²²

A *marca* kifejezés kapcsán tehát leszögezhetjük, hogy jelentése a kora középkori jogi forrásokban annyiban helyzetfüggő, hogy jelölheti akár egy nagyobb politikai egység, akár egy falu, illetve település határát. Tekintettel arra, hogy ekkoriban határ alatt nem egy vonalat, hanem egy köztes területet értek, a *marca* esetében a *határ* jelentés mellett legtöbbször figyelembe jön a *határterület* jelentés is.²³ A falu, illetve falu jellegű település határáként az okleveles anyagban – így I. és II. Lothar, Pippin, Nagy Károly és Jámor Lajos okleveleiben – a *marca* mellett a *commarca* is előfordul.²⁴ A *marca* ugyanakkor – szemben például Kauffmann²⁵ nézeteivel, akik többek között ezzel kívánták a germán közösségi tulajdon hipotézisét alátámasztani – nem jelent közösen használt területet, amint

¹² *Leges Visigothorum* 8, 5. 6. (Ed. Zeumer, K. MGH Fontes iuris Germanici antiqui 22. Hannover–Leipzig 1894.)

¹³ *Leges Burgundionum* 85. (Ed. Salis, L. R. von. MGH LL nat. Germ. II, 1. Hannover 1892.)

¹⁴ SCHMIDT-WIEGAND 1979. 79; OLBERG 1991. 145.

¹⁵ SCHMIDT-WIEGAND 1979. 81; OLBERG 1991. 146.

¹⁶ *Pactus Alamannorum* 39, 1. (Ed. Merkel, J. MGH LL III. Hannover 1863.) *Si quis alterum ligat et foris marca eum vindit, ipsum ad locum revocat et 40 solidos componat.*

¹⁷ *Leges Langobardorum* Ra. 13. (Ed. Bluhme, F.–Boretius, A. MHG LL IV. Hannover 1868.) *...ut marchas nostras Christo custodiende sic debeat fieri ordinates et vigilatas, ut inimici nostri et gentes nostrae non possint per eas sculcas mittere aut fugacis exientes suscipere, sed nullus homo per eas introire possint sine signo aut epistola regis...*

¹⁸ *Capitulare Saxonicum* 10. (Ed. Boretius, A.–Krause, V. MGH LL Capit. I–II. Hannover 1883–1897.) *...ipsum malefactorum cum uxore et familia et omnia sua foris patriam facere et infra sua regna aut in marcu ubi sua fuerit voluntas collocare et habeant ipsum quasi mortuum.*

¹⁹ SCHMIDT-WIEGAND 1979. 77. skk.; OLBERG 1991. 147.

²⁰ *Lex Baiuvariorum* 13, 9. (Ed. Beyerle, K. München 1926.)

²¹ Vö. *Pactus Alamannorum* 39, 1.

²² SCHMIDT-WIEGAND 1979. 81; OLBERG 1991. 147.

²³ OLBERG 1991. 148.

²⁴ TIEFENBACH 1973. 75.

²⁵ KAUFFMANN 1910. 9. skk.

ezt a kifejezés szótörténeti eredete és továbbélése is mutatja. A *marca* ugyanis sokkal inkább az *elválasztás*, mintsem a *közös használat* jelentésben élt és él tovább, amint ezt a latin *margo*, az ófelnémet *mark*, a gót *marka*, a középfelnémet *marke* és az angolszász *mearc* is jelzik.²⁶

Ahogy a *marca*, úgy a határszomszéd, a *commarcanus* ellenőrzése alá tartozó *commarca* esetében sem csupán egy határvonalra, hanem egyúttal egy területre is kell gondolnunk, amely határos egy másik területtel, illetve telekkel, de attól világosan elkülönül. A *határszomszédok*, a *commarcani* a nagyobb gyűjtőkategóriát jelentő *szomszédok*, a *vicini* alá tartoztak. A *commarcanus* és a *vicinus* esetében azonban hang-súlyozottan nem szinonimáról van szó, amint a kifejezés nem rejt magában sem vagyoni, sem státuszbesorolást.²⁷ A határszomszéd, a *commarcanus* a *Lex Baiuvariorum*ban két jogilag releváns, törvényileg szabályozandó helyzetben került említésre: a két telek-szomszéd közti határvita, illetve a határjelzés megrongálás és megsértése,²⁸ valamint a telekhez kapcsolódó jogok, a birtokvitában tehető tanúságtétel és a tágabb értelemben erdőhasználati jog – a madárfészkek tartalmának megszerzése – kapcsán.²⁹

A *commarcanus* kifejezés kizárólag a *Lex Baiuvariorum* sajátja, ezzel szemben az alapszó, a *marca* megtalálható a *Pactus Alamannorum*ban, a *Lex Alamannorum*ban, a *Lex Baiuvariorum*ban, a *Lex Ribuariában*, a *Leges Langobardorum*ban és a *Capitulare Saxonicum*ban, valamint – akárcsak a *commarca* – a glosszákbán, és a VIII. századtól kezdve számos historiografikus szövegben és oklevélben.

A *Lex Baiuvariorum* tizenkettedik *titulus*ában a következő rendelkezés olvasható: „*Quotiens de commarcanis contentio nascitur, ubi evidentia signa non apparent in arboribus aut in montibus nec in fluminibus, et iste dicit...*”³⁰ A rendelkezés azon tényállásra vonatkozik, amikor a határszomszédok között vita alakul ki, és sem a fákon, sem a hegyeken, sem a folyópartokon nincsenek nyilvánvaló jelek. Ha az egyik ezt állítja, hogy ősei egy adott határig birtokolták e területet, és tulajdonul hagyták neki, és megmutatja a határ helyét, s ha a másik fél egy másik helyet mutat meg ugyanezen kijelentéssel, illetve ha nincsen más bizonyíték, és a felek nem egyeznek ki, akkor kölcsönösen esküt kell tenniük 'peres bajvívásra'. A bajvívókat nem sorsolhatják ki, hanem akinek mint erősebbnek közülük Isten a győzelmet juttatja, azon fél kapja meg peres igényének megfelelően a nevezett földterület. A *commarcanus* e szövegben tehát egyértelműen a határszomszédot jelöli, hiszen az egész *titulus* a megrongált/elpusztított határjelekkel foglalkozik (*De terminis ruptis*). Maga a törvény mondja ki, hogy a szomszédok (*vicini*) kötelesek a határjelek – jellel ellátott kövek, határjelző földsáncok, megjelölt fák³¹ – épségére ügyelni,³² vagyis von Olberggel együtt el kell utasítanunk Grimm³³ és von Kralik³⁴ azon meghatározását, miszerint itt egyfajta közös használatú területről, közbirtokról (*Allmende*), illetve egy adott területet, határt közösen használó közösségről (*Markgemeinschaft*) lehetett volna szó.³⁵

A tanúkra vonatkozó rendelkezéseket tartalmazó tizenhetedik *titulus*ban (*De testibus et eius causis*) szintén találkozhatunk a birtokvitákra vonatkozó előírások között a

²⁶ SCHMIDT-WIEGAND 1979. 75.

²⁷ OLBERG 1991. 150. sk.

²⁸ *Lex Baiuvariorum* 12, 3.

²⁹ *Lex Baiuvariorum* 17, 2; 22, 11.

³⁰ *Lex Baiuvariorum* 12, 8.

³¹ *Lex Baiuvariorum* 12, 4.

³² *Lex Baiuvariorum* 12, 3.

³³ GRIMM 1899. II. 9; 17.

³⁴ KRÁLIK 1913. 32. sk.

³⁵ OLBERG 1991. 141.

commarcanus kifejezéssel: „*Ille homo, qui hoc testificare voluerit, commarcanis eius debet esse et debet habere VI solidorum pecunia et similem agrum.*”³⁶ Eszerint a birtokperben olyan személy léphet fel tanúként, aki határszomszéd, szintén rendelkezik hat *solidusszal* – vagyis a birtokháborítás *compositiós* összegével – és hasonló telekkel. A vita itt nem a telekhatár körül bontakozik ki, hanem nagyobb földterület, rét vagy szántó körül, s a tulajdon tényét, illetve az öröklés útján történt szerzést csak olyan határszomszéd bizonyíthatja tanúként, aki saját szemével látta, hogy a felperes előbb vette használatba a telket, mint az alperes.³⁷ A vagyoni kritériumok kikötésével az is egyértelművé válik, hogy a *commarcanus* megjelölés nem tartalmaz pontosabb utalást az adott személy vagyoni és társadalmi helyzetére nézvést.³⁸

A *commarcanus* mint határszomszéd jelentést látszik megerősíteni a harmadik szöveghely is, amely a törvény gyümölcsösöskertekre vonatkozó *titulusában* (*De pomeriis et eorum compositione*) található: „*Pari modo de avibus sententia subiacetur, ut nullus de alterius silva, quamvis prius inveniat, aves tollere praesumat, nisi eius commarcanus fuerit, quem 'calasneo' dicimus.*”³⁹ Ennek értelmében hasonló ítéletnek kell születnie a madarak kapcsán is, hogy más erdejéből senki se vihessen el madarat – vagyis a fészek tartalmát –, még ha előbb fedezte is volna fel, kivéve a *calasneónak* nevezett határszomszéd. Vagyis a *commarcanus* itt sem szinonim a *vicinusszal*, hanem annak egy szűkebb értelemben vett fajtája, a *közös határral rendelkező szomszéd* megnevezése.

Ugyanezen jelentést támasztják alá a szinte kivétel nélkül bajor területen született glosszák is, hiszen az öt közül csupán egy esetben szolgál a *commarcanus* – illetve nem latinizált formája, a *carmarchum* – a *vicinus* definiálására. A kivételt egy, a VIII. század végéről származó bibliai glossza képezi, amelynek szerzője nem elégedett meg a bajor *carmarchum* és a latin *vicinus* azonosításával.⁴⁰ Ennek megfelelően a *vicinust confinisként* határozza meg, s ezzel világossá teszi, hogy ebben az esetben a szomszédságnak egy közelebbi, közös határt feltételező formájáról van szó.⁴¹ A további glosszák még egyértelműbbé teszik a *határszomszéd* jelentést: *finitimi tui kimarchun dine*,⁴² *conlimitant kamarchiun sint*, *kamarchun*, *kimarchont*,⁴³ *conlimitant gamarchun sint*,⁴⁴ *adfinēs kamarchun*.⁴⁵ Mind-ezen példák – illetve a *commarcanus*nak és a *calasneónak* a *Lex Baiuvariorum*ban nem teljes szinonimaszerű használata – alapján megkérdőjelezhetővé válik von Kralik azon állítása, miszerint a *commarcanus* kifejezés eredetileg a hivatalos frank nyelvhasználatot tükrözi a *Lex Baiuvariorum*ban, és hogy a törvény keletkezése idején a határszomszéd megnevezése a *calasneo*, nem pedig a *gamarco* volt.⁴⁶ Hasonló értelemben használják a kifejezést a freisingi oklevelek is,⁴⁷ a Monte Cassinó-i szerzetes Erchempertus IX. századi *Historia Langobardorum Beneventanorum*a pedig *commarcanus*nak nevezi a határterület

³⁶ *Lex Baiuvariorum* 17, 2.

³⁷ *Lex Baiuvariorum* 17, 2.

³⁸ OLBERG 1991. 142.

³⁹ *Lex Baiuvariorum* 22, 11.

⁴⁰ BERGMANN 1973. 106. Nr. 895.

⁴¹ OLBERG 1991. 143.

⁴² BERGMANN 1973. 38. Nr. 296.

⁴³ BERGMANN 1973. 72. Nr. 611; 78. Nr. 655; Nr. 663; 69. Nr. 581.

⁴⁴ BERGMANN 1973. 75. Nr. 637.

⁴⁵ BERGMANN 1973. 72. Nr. 611.

⁴⁶ KRALIK 1913. 32. sk. Vö. OLBERG 1991. 143.

⁴⁷ *Traditionen des Hochstifts Freising I.* Ed. Bitterauf, Th. Quellen und Erörterungen zur Bayerischen Geschichte, Neue Folge Iv. München 1905. Nr. 142; II. Nr. 446.

lakóját (*incola confinii*),⁴⁸ amely határ immáron nem a településen belül, hanem népek között húzódik.⁴⁹

A *commarca* megnevezés jelölhet különféle célokat szolgáló területet (*agrum aut pratum aut exaratum*⁵⁰), amit a *commarcanus* legtöbbször maga művel. Azonban a *calasneo* is valamiféle *commarcanus*-nak számít, ugyanakkor, ha nem tételezzük fel a *Lex Baiuvariorum*-ról e ponton eleve – a rá egyébként sem jellemző – pleonasztikus fogalmazásmódot, akkor meg kell próbálnunk meghatározni a *commarcanus* és a *calasneo* kifejezések közti különbséget.

Érdemes röviden megvizsgálni a *Lex Baiuvariorum* vonatkozó helyén olvasható *calasneo* kifejezést, tekintettel arra, hogy a törvény a madárfészkek tartalmának elvitelét az erdőből csak a *commarcanus*-nak, vagyis a *calasneónak* nevezett határszomszédnak engedélyezi: „...nisi eius commarcanus fuerit, quem 'calasneo' dicimus.”⁵¹ A *Lex Baiuvariorum* szerint tehát a tulajdonost kivéve kizárólag a *calasneónak* nevezett *commarcanus*-t, vagyis határszomszédot illeti meg az erdő használatának joga. E kifejezés kapcsán jegyzi meg Ruth Schmidt-Wiegand igen találóan, hogy a *Lex Baiuvariorum* esetében különböző nyelvi rétegekkel kell számolnunk, egyfelől egy frank eredetű hivatalos nyelvhasználattal, amely a törvény latin-germán keverékszavaiban mutatkozik meg, másfelől egy bajor, a törvénykezési fórumok előtt érvényesülő és a törvény glosszáiban lecsapódó népnyelvvél.⁵² Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a *Lex Baiuvariorum* három *commarcanus*-helye közül csak ebben az egy esetben kerül a „quem ... dicimus” fordulatba ágyazva – amely, ellentétben példának okáért a *Lex Salicával*, a bajor törvénytöredékben igen ritka – egy népnyelvi kifejezéssel közelebbi meghatározásra a határszomszéd. Ez azt engedi sejtetni, hogy itt nem pusztán pleonazmussal van dolgunk, vagyis hogy a *calasneo* mégsem teljességgel szinonim a *commarcanus*-szal, hanem annak valamely különös attribútumát akarja a szöveg kiemelni.⁵³

A szakirodalom egy része a *calasneo*, illetve a *calasnus* kifejezést egyszerűen határszomszédval adja vissza,⁵⁴ ez azonban nem visz bennünket közelebb a szó pontos jelentéséhez. Abban a kutatók, Grimm, von Kralik és Schmidt-Wiegand egyetértenek, hogy a *ca-*, *ga-*, illetve *ge-* előtag – az ófelnémet *gasello* (*Saalgenosse*, *Hausgenosse*) és *gaferto* (*Fahrtgenosse*) kifejezésekhez hasonlóan, amelyek az együttlakás és az együttutazás közös momentumát emelik ki – valamiféle közös, együttesen végzett tevékenységre utal.⁵⁵ Grimm először a germán **lêswô* alakból származtatta a szó második tagját, és párhuzamba állította az angolszász jogi szövegek *læs*, vagyis közönséges mező (*gemeine Wiese*) kifejezésével.⁵⁶ Ezen etimológia azonban abban az esetben állná meg a helyét, ha a *calasneo* helyett egy *calasveo* alakkal is számolhatnánk, márpedig mind a *Lex Baiuvariorum*, mind a freisingi oklevelek szöveggyománnyában ez előbb írásmód igencsak egyértelmű. Von Kralik az általa rekonstruált **lasna közönséges határ* (*gemeine Mark*) etimonból vezette le az általunk vizsgált szót, amellyel a közönséges határterület hipotézisét preconcepcióként elfogadva szintén nehezen védhető álláspontra helyezkedett.⁵⁷ Schmidt-Wiegand elsza-

⁴⁸ Erchemperti *historia Langobardorum Beneventanorum* 32. (Ed. MGH SS rer. Lang. Hannover 1878.)

⁴⁹ Ehhez lásd WATTENBACH–LEVISON–LÖWE 1963. 438.

⁵⁰ Vö. *Lex Baiuvariorum* 17, 2.

⁵¹ *Lex Baiuvariorum* 22, 11.

⁵² SCHMIDT-WIEGAND 1979. 83.

⁵³ OLBERG 1991. 152.

⁵⁴ Így például *Mittelaltinisches Wörterbuch III/1*. München 1968. 54.

⁵⁵ GRIMM 1854–1971. II. 671; KRALIK 1913. 33; SCHMIDT-WIEGAND 1979. 74. skk..

⁵⁶ GRIMM 1878. II. 735; GRIMM 1899. II. 11.

⁵⁷ KRALIK 1913. 61. sk.

kadt attól a prekonceptiótól, hogy a *közös használat* hipotézisének a *calasneo* etimonjában tükröződnie kellene, s azt a középfelnémet *gelaese* (*település, település helye*) szóval hozta összefüggésbe, s ennek megfelelően a *calasneo*t olyan személyként definiálta, akivel valakinek közös határa (*marca, finis, terminus*), illetve dologi megfelelőjét a *calasnust* körülhatárolt területként, határterületként (*commarca, confinium, terminatio*) határozta meg.⁵⁸

Von Olberg ezen interpretációs lehetőségek mellett jó érzékkel talált rá von Kralik egy továbbfejleszthető megjegyzésére,⁵⁹ amely szerint az ófelnémet *lâsan* és *lâsna* szavak mind a germán **lê* (*gewähren, erwerben*), mind pedig a **lêt* (*lassen*) gyökökből kialakulhatott, s ennek megfelelően a *lâsan*, illetve a *lâsna* a földterületen vagy földterületre adott engedélyt, illetve annak megszerzését (*das an Grund und Boden Gewährte, Gelassene*) jelentheti.⁶⁰ Emellett leszögezi azon tényt, hogy amennyiben példának okáért a malbergi glosszák olyan tartalmakat fejeznek ki, amelyeket latin kifejezésekkel nem lehet egyértelműen leírni, úgy nagy valószínűséggel a *Lex Baiuvariorum* sem egy tartalmilag teljességgel azonos szót akart egy germán fogalommal pontosítani. Ennek megfelelően a vonatkozó szöveghelyet „kivéve, ha az a *commarcanus* (vagyis határszomszéd) teszi, akit *calasneónak* nevezünk” fordítással adja vissza, ami jogilag a következőt jelentheti: senkinek sincsen joga más erdejéből a madárfészek tartalmát elvinni, kivéve azon határszomszédnak, aki számára a tulajdonos engedélyezte azon erdő használatát. A *calasneo* tehát nem más, mint az adott területet tulajdonosi engedély alapján művelő, illetve használó személy.⁶¹ A kifejezés párhuzamba állítható továbbá az ófelnémet *gilāzan, gelazen, kelāz(z)en* (*überliefern, geben, verleihen, gewähren, zugestehen, gestatten*) szavakkal, vagyis az átadás, átengedés, megengedés jelentés távolról sem volna idegen a *calasneo* tartalmától, különös tekintettel a gyakori *lāzan*-összetételekre az ófelnémetben, amelyek közül az újfelnémet már keveset ad vissza a *lassen* igével: így például *analāz(z)an* (*etwas über jemanden kommen lassen*), *analfēr lāzan* (*vorziehen*), *bilāzan* (*vergeben*), *biforalāzan* (*vorziehen*), *farlāzan aufgeben*, *framlāzan* (*nicht zurückhalten*), *irlāzan* (*erlassen, befreien*), *niderlāzan* (*niederlassen*).⁶²

A *calasneo* által használt területre vonatkozó egyéb jogi előírásokról a *Lex Baiuvariorum*ból nem értesülhetünk. A *calasneo* kifejezéshez kapcsolható szót, pontosabban annak megfelelő dologmegnevezést (*calasnus*) csak egyetlen forrásban, egy 828-ból származó freisingi oklevélben találunk: „... *quicquid in eis propriis habere visus sum in silvis in pratis in campis in agris in pascuis in vineis in aquarum decursibus in omnibus calasnis et in terminis sicut antecessores mei habuerunt*”.⁶³ Vagyis a különféle jellegű és eltérő célokat szolgáló földterületek felsorolása után megnevezésre kerülnek azon határok, illetve határterületek, amelyek ugyan a tulajdonos vagyonába tartoznak, ám más használatába lettek átadva (*calasnis*). Összegezve tehát a *calasneo*, akárcsak a *commarcanus* határszomszéd, ám nem saját területét, hanem a neki használatra átadott területet műveli, illetve használja, gyümölcsözteti. Hogy ezért milyen esetleges szolgál-tatásokkal tartozhatott a terület tulajdonosának, ez a kifejezés két előfordulási helyéből nem derül ki, ugyanakkor azonban valószínűsíthető, hogy – a *commarcanus* kifejezéshez hasonlóan – a *calasneo* besorolás sem takar vagyoni- vagy státuszhelyzetet.⁶⁴

⁵⁸ SCHMIDT-WIEGAND 1979. 83.

⁵⁹ KRALIK 1913. 63. skk.; 66. sk.

⁶⁰ OLBERG 1991. 153.

⁶¹ OLBERG 1991. 154.

⁶² OLBERG 1991. 154. Vö. SCHÜTZEICHEL 1989. 167. sk.

⁶³ *Traditionen des Hochstifts Freising I.* Nr. 550a

⁶⁴ OLBERG 1991. 155.

BIBLIOGRÁFIA

- BERGMANN 1973. ROLF BERGMANN: Verzeichnis der althochdeutschen und altsächsischen Glossenhandschriften. Mit Bibliographie der Glosseneditionen, der Handschriftenbeschreibungen und der Dialektbestimmungen. Arbeiten zur Frühmittelalterforschung der Universität Münster 6. Berlin–New York 1973.
- GRIMM 1854–1971. JACOB GRIMM – WILHELM GRIMM: Deutsches Wörterbuch I–XVI. Leipzig 1854–1971.
- GRIMM 1878. JACOB GRIMM: Deutsche Grammatik I–II. Berlin 1878.
- GRIMM 1899. JACOB GRIMM: Deutsche Rechtsalterthümer I–II. Leipzig 1899.
- HOKE 1971. RUDOLF HOKE: Grenze. In: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte I*. Berlin 1971. 1801–1804.
- KAUFFMANN 1910. FRIEDRICH KAUFFMANN: Altdeutsche Genossenschaften. Gemein und geheim, Bauern, Gesellen und andere Genossen. *Wörter und Sachen* 2 (1910) 9–12.
- KRALIK 1913. DIETER VON KRALIK: Die deutschen Bestandteile der Lex Baiuvariorum. Hannover–Leipzig 1913.
- MGH Monumenta Germaniae Historica. [SS rer.; LL; Fonteus iuris Germanici antiqui; MGH LL nat. Germ.] Hannover–Leipzig 1863–1897., 1954.
- NÓTÁRI 2009. NÓTÁRI TAMÁS: Adalékok a Lex Baiuvariorum datálásához és lokalizálásához. *Jogtörténeti Szemle* 2009/1. (sajtó alatt)
- OLBERG 1991. GABRIELE VON OLBERG: Die Bezeichnungen für soziale Stände, Schichten und Gruppen in den Leges Barbarorum. Arbeiten zur Frühmittelalterforschung 11. Berlin–New York 1991.
- SCHMIDT-WIEGAND 1979. RUTH SCHMIDT-WIEGAND: Marca. Zu den Begriffen 'Mark' und 'Gemarkung' in den Leges barbarorum. In: *Heinrich Beck – Dieter Denecke – Herbert Jankuhn (Hrsg.): Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung. Bericht über die Kolloquien der Kommission für Altertumskunde Mittel- und Nord-europas in den Jahren 1975 und 1976*. Teil 1. Abh. der Akad. der Wiss. in Göttingen, Phil.-Hist. Kl., 3. Folge, Nr. 115. Göttingen 1979. 74–91.
- SCHÜTZEICHEL 1989. RUDOLF SCHÜTZEICHEL: Althochdeutsches Wörterbuch. Tübingen 1989⁴.
- TIEFENBACH 1973. HEINRICH TIEFENBACH: *Studien zu Wörtern volkssprachiger Herkunft in karolingischen Königsurkunden. Ein Beitrag zum Wortschatz der Diplome Lothars I. und Lothars II.* Münstersche Mittelalter-Schriften 15. Fink: München 1973.
- WATTENBACH–LEVISON–LÖWE 1963. WILHELM WATTENBACH – WILHELM LEVISON – HEINZ LÖWE: Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vorzeit und Karolinger IV: Die Karolinger von Vertrag von Verdun bis zum Herrschaftsantritt der Herrscher aus dem sächsischen Hause, Italien und das Papsttum. Weimar 1963.

*Bártfa város jegyzői a XV. században**

A kancellária a középkori város fontos igazgatási szerve volt, amelynek élén a város jegyzője állt. A kancellária keletkezése és tevékenysége szorosan összefüggött a városi igazgatással kapcsolatos, a város különböző szervei által hozott jogi rendelkezések és határozatok írásban való rögzítésének szükségességével. A kancellária tehát a város különböző szerveinek autonóm helyzetét tükrözi a városigazgatás, a bíraskodás és a gazdasági élet területén.

Bártfa város igazgatásának történetét, ezen belül a városi kancellária működését, mind a mai napig nem tárta fel komplex módon a kutatás. Vendelín Jankovič, aki a *Bártfa város története* című monográfiájában a szóban forgó település középkori históriáját dolgozta fel, alapvető információkat közölt a városi igazgatás szerveiről, valamint a városi kancelláriáról. Megállapította, hogy Bártfa igazgatása megkövetelte a város életének minden területén az írásbeliség alkalmazását. Ezért Bártfa jegyzőket, helyettes nótáriusokat, valamint írnokokat alkalmazott, akik nem csak a város írásbeli ügyvitelében játszottak szerepet, hanem a tanácsosokat is segítették a város irányításában.¹ Jankovič azt állítja, hogy a XV. századi Bártfán külön szlovák írnokot alkalmaztak, ami a szlovák etnikum jelentőségét bizonyítja a városban. Az erre vonatkozó írott dokumentum 1457-ből származik, s a vásznak összeírásával kapcsolatos.² Jankovič a város címerével összefüggésben megemlékezett *Leonardus de Vnicov* (*Leonard z Uničova*) bártfai nótáriusról is. A szóban forgó személy elsősorban azért állt a kutatók érdeklődésének középpontjában, mert felmerült annak gyanúja, hogy ő volt a legrégebbi szerelmes ének szerzője.³ A korábbi szakirodalomban Abel Jenő és Myskovszky Viktor foglalkozott Leonárd (*Leonardus*) személyével.⁴ Mária Tischlerová munkájában egy Ferenc (*Franciscus*) és egy *Maternus* nevű bártfai nótáriusról írt.⁵ František Žifčák bártfai levéltári források alapján tett említést egy Stock György (*Georgius Stock*) nevű jegyzőről, aki Bártfán és Lőcsén is tevékenykedett.⁶ Bártfa város írásbeliségének kezdeteivel Darina Lehotská foglalkozott *Városi oklevelek és levelek Szlovákiában 1526-ig* című tanulmányában.⁷

A jelen tanulmányban azt tűztem ki célul, hogy képet adjak a XV. századi bártfai városi kancellária működéséről, meghatározzam a városi jegyzők személyét, feltárjam kompetenciájukat, szerepüket Bártfa igazgatásában, felderítsem anyagi és pénzügyi járandóságukat, amit a város folyósított nekik. Kutatásom további területe e téma során a jegyzők etnikai hovatartozásának és műveltségi szintjének megállapítása.

* A tanulmányt szlovák nyelvről fordította Tóth István, történész-muzeológus.

¹ KOKULA 1975. 57.

² KOKULA 1975. 60.

³ JANKOVIČ 1967. 428–432; GUTEK 2004. 130–137; A szerző részletes bibliográfiát közöl a szóban forgó városi jegyző személyével kapcsolatosan. TISCHLER 1997. 460.

⁴ ABEL 1885.; MYSKOVSKY 1879.

⁵ TISCHLER 1997. 460.

⁶ ŽIFČÁK 1976. 133.

⁷ LEHOTSKÁ 1964.

Tanulmányom elkészítéséhez a forrásbázist Bártfa város tanácsának középkori anyaga szolgáltatta, amely Oklevelek, Levelek és Városi könyvek elnevezés alatt ismert.⁸ Mivel munkám egy részkutatás eredményét mutatja be, így kiindulópontként a város jegyzőivel kapcsolatos XV. századi okleveleket és leveleket választottam.⁹ Átvizsgáltam az igazgatási, nyilvántartási és pénzügyi jellegű városi könyveket is.¹⁰ Felhasználtam továbbá a Fejérpataky László által közzétett városi számadáskönyveket,¹¹ valamint a krakkói egyetem diákjainak publikált anyakönyveit is.¹²

A városi írásbeliség kezdetei Bártfán

A kancellária létrejöttének alapfeltétele Bártfán, ugyanúgy, mint más városok esetében, az önkormányzat bizonyos szintű fejlettsége volt.¹³ Városi jegyzőre vonatkozó írásos adat, Bártfa fejlődésének sajátos vonásaiból fakadóan, csak az 1376-ot követő évekből maradt fenn. A legrégebbi bártfai nótárius nevét az a szepesi káptalan által 1385-ben kiállított oklevél őrizte meg, amely Mária királynőnek egy korábbi diplomáját erősítette meg. A királynő szóban forgó oklevele egyébként a Bártfa és a Sáros megyei Töltszék (ma Tulčík, Szlovákia) település vámszedői közti pereskedés során keletkezett.¹⁴ Mária királynő fentebb hivatkozott diplomáját Hencz(e) volt bírós és a jegyző, Miklós mester mutatta be a szepesi káptalannak.¹⁵

⁸ IVÁNYI 1910.; MMB, Mestské knihy / Városi Könyvek 1404–1922. I, II.

⁹ A szóban forgó témához kapcsolódó levelezés a 14. századból nem maradt fent.

¹⁰ A városi könyvek közül a hivatali jellegűeket tanulmányoztam át: Štatút mesta Bardejov (*Articuli pro consubilibus*) / Bártfa város statútuma 1404, MMB, Knihy / Könyvek 1. jelzet; (*Iuditiū bannitum*) Jogi eljárások jegyzőkönyve 1416–1443, 2. jelzet; (*Registrum arrestationum*) Végzések jegyzőkönyve 1429, 3. jelzet; (*Iuditiū bannitum*) Jogi eljárások jegyzőkönyve 1439–1447, 4. jelzet. A nyilvántartási jellegű könyvekből kiválasztottam a Bártfa Város Bejegyzéseinek könyve 1436–1498, 431. jelzet. A számadáskönyvekből az alábbiakat tanulmányoztam át: Daňový a účtovný zoznam mesta Bardejov za roky (Bártfa Város adó és számadáskönyve) 1418–1419, 918. jelzet; Účtovná kniha výdavkov mesta Bardejov za rok (Bártfa Város kiadási számadáskönyve) 1426, 1639. jelzet; Účtovná kniha výdavkov mesta Bardejov za rok (Bártfa Város kiadási számadáskönyve) 1429, 1642. jelzet; Účtovná kniha výdavkov mesta Bardejov za roky (Bártfa Város kiadási számadáskönyvei) 1432–1438, 1643. jelzet; Účtovná kniha výdavkov mesta Bardejov za roky (Bártfa Város kiadási számadáskönyvei) 1441–1447, 1648. jelzet; Účtovná kniha výdavkov mesta Bardejov za roky (Bártfa Város kiadási számadáskönyvei) 1458–1465, 1660. jelzet; Účtovná kniha výdavkov mesta Bardejov za roky (Bártfa Város kiadási számadáskönyvei) 1466–1476, 1669. jelzet; Účtovná kniha výdavkov mesta Bardejov za roky (Bártfa Város kiadási számadáskönyvei) 1488, 1682. jelzet; Účtovná kniha výdavkov mesta Bardejov za roky (Bártfa Város kiadási számadáskönyvei) 1493–1501, 1683. jelzet. A 1639, 1642, 1643 jelzetű publikálásra kerültek a következő munkában: FEJÉRPATAKY 1885.

¹¹ FEJÉRPATAKY 1885.

¹² ASUC

¹³ I. Károly király 1320-ban kiadott kiváltságlevele a német hospesek számára lehetővé tette Bártfa betelepítését, s további fejlesztésére ösztönözte az ottani vendégeket. A latin nyelvű oklevél szövegének *in extenso* kiadása: JUCK 1984. 94–95. Az oklevél regesztáját ld. IVÁNYI 1910. 4. (17. sz. regesztja). A városi hivatal 1320–1376 között az örökletes bírói tisztség jellemezte, jöllehet a 14. század második felében írásos dokumentumok utalnak a városi tanács létre, amely Bártfa város polgárainak választott testülete volt. Feltételezzük, hogy a gazdasági tevékenység és az öröklődő bírói jogkör a városi hivatal működése, valamint a bírászkodás vonatkozásában megkövetelte egy iskolázott írnok tevékenységét. Erre vonatkozó konkrét bizonyíték ebből az időszakból azonban mind ez ideig nem került elő. 1376-ban I. (Nagy) Lajos király megváltotta a soltészról a bírászkodás jogát, valamint a soltész házait és malmait, s mindezt átengedte Bártfa polgárainak. Ettől kezdve éltek a bártfai polgárok a szabad bíróválasztás kiváltságával, illetve a kassai és a budai vendégek jogával. (KOKULA 1975. 40.; RÁBIK 2006. 130–131.; ULICNÝ 1984. 126).

¹⁴ MMB, Listiny a Listy / Oklevelek és levelek 26. jelzet.

¹⁵ „...quod magister Nicolaus Notarius civitatis Barthfa et hencze antiquus Judex cives de eadem Barthfa, ad nostram personaliter venientes presentiam exhibuerunt nobis in suis ac totius universitatis Civium de eadem

Bártfa város írásbelisége és oklevelezési gyakorlata a XV. században fejlődött ki a maga teljességében. A rendkívül fontos intézménynek számító városi kancellária működését a XV. század elejétől több írott dokumentum,¹⁶ valamint a városi pecsét használata bizonyítja.

A városi kancellária személyzete

Az írott kútfők az írás mesterségét üzőkre különböző kifejezésekkel utaltak. A latin nyelvű forrásokban a *scriptor* és a *notarius* megjelölés fordult elő a leggyakrabban, míg a német nyelvű dokumentumokban leginkább a *Stadtschreiber* szó volt használatos. A *notarius* terminus a Bártfával kapcsolatos iratokban 1385-ben bukkan fel először (*magister Nicolaus notarius civitatis Barthfa*),¹⁷ s ettől kezdve folyamatosan találkozunk vele a XV. század végig. Feltételezzük, hogy a városi kancellária működésének kezdetén a jegyző volt az a személy, aki a kancelláriai ügymenet egészét intézte. A városi kancelláriában történt munkamegosztás kialakulását követően a *notarius* kifejezés a kancellária vezetőjének megjelölésére szolgált, aki további feladatokat is ellátott a város igazgatásában. Hasonló jelente van a *Stadtschreiber* kifejezésnek is, amely nem csupán az írnokot jelölte, hanem bizonyíthatóan a *notarius* szó szinonimájaként használták.¹⁸ A *scriptor* kifejezéssel a bártfai iratokban a városi gazdálkodással kapcsolatban találkozunk: a kútfők szerint a városi magtár írnokát nevezték így.¹⁹ A különböző források alapján²⁰ megállapíthatjuk, hogy a XV. századi városi kancelláriát a nótárius és az írnok (írnokok) alkották.

A városi nótárius hatásköre

A jegyző tevékenységének hatáskörébe Bártfa város 1404-ből keltezett statútuma enged bepillantást.²¹ A fenti statútum nem tartalmazott a városi igazgatás szempontjából új megállapításokat, következésképpen úgy vélem, hogy az nem volt más, mint az állandósult és addig érvényben lévő viszonyok kodifikációja.²² A város jegyzőjére vonatkozó rendelkezéseket a 18., 37., és 39. fejezetek tartalmazzák.²³ A hivatkozott fejezetek megállapításai

Barthfa personis litteras serenissime domine nostre Marie...“ MMB, Listiny a Listy / Oklevelek és levelek 26. jelzet.

¹⁶ Bártfa város által kiadott legrégebbi, 1394-ből származó testamentumot Darina Lehotská közli. (LEHOTSKÁ 1964. 106., 118.) A Bártfa város Magisztrátusa elnevezést viselő fondban a legrégebbi oklevél 1427-ből származik. Ebben a diplomában Bártfa bírása, Nicolaus Glawchener, és az esküdtek megkegyelmeztek Johannes Czaucsnak, aki több alkalommal megsértette a városi rendelkezéseket. (MMB, Listiny a listy / Oklevelek és levelek 180. jelzet). Az 1404. évi szabályrendeletet a kutatók Bártfa legrégebbi városi könyvéként szokták emlegetni (MMB, Knihy / Könyvek 1. jelzet), ám mivel ezzel a datálással kapcsolatosan kételyek merültek fel, így helyesebb az 1413-ban készült adóösszeírást a legrégebbi megőrzött városi könyvnek tekinteni. (MMB, Knihy / Könyvek 917. jelzet)

¹⁷ MMB, Listiny a listy / Oklevelek és levelek 26. jelzet.

¹⁸ A városi számadáskönyvbe az 1438. évvel kapcsolatosan a következő kiadásokat jegyezték be: „*Item dem stadtschreyber Materno 200 den.*“ (FEJÉRPATAKY 1885. 387.) a „*Item matri Materni notarii civitatis 100 cum 40 den.*“ (FEJÉRPATAKY 1885. 389.).

¹⁹ Bártfa Város Számadáskönyve 1432–1438, 1435. év 1643. jelzet, FEJÉRPATAKY 1885. 355.

²⁰ Adóösszeírások és számadások könyve 1437–1444, 936. jelzet.

²¹ MMB, Knihy / Könyvek 1. jelzet. Az idézett fondban a Város Szabályrendelete Bártfa legrégebbi könyvéként szerepel. Ezzel a datálással kapcsolatosan M. Tischlerová fenntartással élt. Tischlerová a szabályrendelet keletkezését 1429-re teszi. (TISCHLER 2001. 596.) A bártfai szabályrendelet a kassaiból került átvételre - *Articuli pro consulibus multum utiles, qui memoriae commendandi dignissimi existunt*, amelyet Hebenstreit bíró állított össze.

²² KOKULA 1975. 56.

²³ MMB, Knihy / Könyvek 1. jelzet 14-15., 25–27.

arra vetnek fényt, hogy a város nótáriusának joga volt bejegyzéseket tenni a városi könyvekbe, valamint elolvasni a városi tanácshoz intézett leveleket.²⁴ Ezek a rendelkezések ugyanakkor olyan, a lejegyzés idejére meggyökeresedett szokásokat is tartalmaztak, amelyeket a városi nótáriusnak be kellett tartania. A jegyzőnek, példának okáért, meg kellett esküdnie, hogy bizalmasan kezeli a városi tanács által megtárgyalt ügyeket, és becsületesen bánik a reá bízott pénzekkel.²⁵

A városi jegyző nem csak a kancellária adminisztrációjával szorosan összefüggő ügyeket intézte. A városi bíróság elé kerülő jogi esetek is megkövetelték az írásbeliséget, akárcsak az adózás, illetve a gazdálkodás különböző területei. A városi könyvek, mint példának okáért a *Iuditium bannitum* és a *Registrum arrestationum*,²⁶ amelyek tartalmát a városi bíróság üléseinek jegyzőkönyvei képezik, s melyek a városi polgárok tulajdonjogi ügyeivel kapcsolatosak (pl. adósságok, kölcsönök, örökösödési perek), arra utalnak, hogy a városi nótárius részt vett ezeknek az ügyeknek a tárgyalásán és lejegyezte azok lefolyását és eredményét. Egy további terület, amely nem nélkülözhetette az alapos írásbeliséget, az a városi polgárság adózása volt. Az ezzel kapcsolatos adatok az adó- és számadáskönyvekbe kerültek bejegyzésre.²⁷ Az adózók jegyzékét, a régebbi feljegyzések figyelembe vételével, mindig újonnan készítették el a telekkönyvek adatai és a háztartások nagysága alapján.²⁸ Valószínű, hogy az adófékönyvek vezetése a jegyző hatáskörébe tartozott, aki az adó kivetésének és behajtásának folyamatában személyesen is részt vett. Erről tanúskodik az adó- és számadáskönyv egy 1419-ből származó bejegyzése is: „*Registrum de tractibus, quos exigerunt Johannes et Jodocus notarius civitatis.*”²⁹

A jegyző anyagi és pénzügyi ellátása

Bártfa jegyzője a város alkalmazottai közé tartozott, következésképpen a város anyagi eszközöket biztosított a kancellária működtetésére, valamint a város nótáriusának ellátására. A jegyző hivatalba lépése alkalmából a város és a nótárius között írásos szerződés (*conventio*) jött létre, amely tartalmazta a jegyző fizetését, valamint azokat az egyéb anyagi természetű juttatásokat, amelyeket a város biztosított a számára.³⁰ A jegyzőnek rendszeresen teljesített kifizetésekről és egyéb járandóságokról a város számadáskönyvei őriztek meg fontos információkat. A város a jegyzőnek, szolgálataiért, az év különböző időszakaiban fizetést biztosított.³¹ 1432–1438 között a nótárius fizetsége 200–300 arany között mozgott, amihez nem számították hozzá az év folyamán kifizetett kisebb összege-

²⁴ „...keyn Rather oder Richter soll lassen schreyben In der Stadt buch welcherley sach das sey...” MMB, Knihy / Könyvek 1. jelzet, 18. fejezet, 14–15.

²⁵ HALAGA 1957. 24.

²⁶ MMB, Knihy / Könyvek (*Iuditium bannitum*) 1416–1443, 2. jelzet; továbbá (*Iuditium bannitum*) 1439–1447, 4. jelzet. Tartalmilag rokon könyv a *Registrum arrestationum* az 1429. évből, 3. jelzet.

²⁷ A bártfai polgárok adózásának kérdésével Alžbeta Gácsová foglalkozott. GÁCSOVÁ 1963. 117–128.; GÁCSOVÁ 1962. 22–50.; valamint GÁCSOVÁ 1972.

²⁸ GÁCSOVÁ 1972. 16.

²⁹ MMB, Knihy / Könyvek 918. jelzet 1.; FEJÉRPATAKY 1885. 175.

³⁰ A városi bejegyzések könyvében /431. jelzet, 119./ két ilyen szerződést találunk: *Conventio Francisci notarii*, illetve *Conventio Leonardi notarii*. A megállapodások szövegét szerzőik költői stílusban, hexametek és pentametek formájában jegyezték le, amelyben leírják a nótáriusok városba érkezését és a bíró, valamint városi tanács általi fogadtatásukat.

³¹ 1432-ben és 1433-ban például a fizetés kiutalását az Úr születésének ünnepére időzítették. 1435-ben viszont november 4-én, december 16-án és december 30-án történt a kifizetés. (MMB, Knihy / Könyvek 1643. jelzet 16., 41; FEJÉRPATAKY 1885. 358., 360.).

ket.³² A város a nótáriusnak fát,³³ ruhaneműt,³⁴ és más egyéb, a mindennapi élethez tartozó járandóságokat is biztosított. Ezek a „*pro commodo*” összefoglaló kifejezés alatt kerültek bejegyzésre a számadáskönyvekbe.³⁵ A város kötelezettséget vállalt arra is, hogy hajlékot biztosít a jegyzőnek, és ellátja őt gabonával, nyári és téli ruházattal, illetve vászonnal.³⁶

A városi nótáriusok pályafutása

Maga a jegyzői funkció, valamint a nótárius személyes részvétele a város ügyeinek intézésében, megteremtette az alapját annak, hogy a jegyző, adott esetben, magasabb városi hivatalt is elnyerjen: bekerülhetett a városi tanács tagjai, vagyis az esküdt polgárok (*iurati cives*) közé, sőt bíró (*iudex*) is lehetett belőle. Számos példát tudunk felhozni arra is, hogy a nótárius követként szolgált a várost, tudniillik gyakran kísérte el a bírót, illetve a tanács tagjait különböző szolgálati utakra.³⁷ Nemritkán magánszemélyek is felfogadták a városi jegyzőket, főként olyanok, akik fontos szerepet tölthettek be az ország életében.³⁸ Az általunk ismert bártfai nótáriusok többsége tevékenysége során megszerezte a város igazgatásában a legmagasabb posztokat. Fontos megjegyeznünk, hogy ilyen esetekben, esküdtként, illetve bíróként, továbbra is folytatták jegyzői tevékenységüket. Találónan szemlélteti az ilyen helyzetet Lannga Mihály (Michael Lannga) esete, aki nótárius, közjegyző, esküdt polgár és bíró is volt.³⁹

A bártfai nótáriusok műveltségi szintje és etnikai származása

A jegyzői munkakörben való tevékenykedés az általánosan elvárt ismeretekeken túl megkövetelte, hogy a nótárius bizonyos szintű jogi jártassággal rendelkezzen mind az egyházi, mind a világi jog területén. A jegyző képes kellett legyen arra is, hogy hivatalos leveleket szerkesszen latinul, németül, vagy esetleg valamelyik szláv nyelven. Ezen túlmenően, a gazdasági-pénzügyi kérdésekben is otthonosan kellett mozognia, és a jegyzői mesterség (*ars notaria*) fogásait is ismernie kellett. A prágai, a bécsi és a krakkói egyetem működése lehetővé tette, hogy XV. században a közép-európai régióból a diákok szélesebb köre folytasson magasabb

³² Účtovná kniha výdavkov mesta Bardejov za roky/Bártfa város kiadásainak számadáskönyve/ 1432–1438, 1643. jelzet. Találtunk példát arra, hogy egyes polgárok bor formájában „fizették ki” a jegyző bérét. FEJÉRPATAKY 1885. 315.

³³ Účtovná kniha výdavkov mesta Bardejov / Bártfa Város kiadási számadáskönyve/ 1432–1438, 1643. jelzet 37.

³⁴ A források különféle ruhadarabok emlegetnek: palást, köpeny („*pro panno*” – 1643. jelzet. 41), szövetyanyag („*pro tela*” – 1660. jelzet 63.o.) vagy „*hoffgewant*” (1643. jelzet 11.). A szóban forgó juttatások valószínűleg azzal függtek össze, hogy a nótárius gyakran képviselte a várost követként.

³⁵ FEJÉRPATAKY 1885. 396.

³⁶ *Conventio Francisci notarii a Conventio Leonardi notarii*. MMB, Mestská záznamová kniha / Városi bejegyzések könyve 431. jelzet 119.

³⁷ A város követként tevékenykedett Pál (Paulus), aki Bártfa tanácsának 1484-ben küldött leveleiben tájékoztatta a város vezetőit a királyi udvarban történekről, illetve arról, hogy mit intézett a vám dolgában a kincstárnoknál. (MMB, Listy / Levelek 2320. és 2324. jelzet). Bizonyíthatóan a város követe volt Michael Lanng nótárius, aki 1492-ben küldött levelében beszámolt a bártfai tanácsnak az országgyűlés eseményeiről. (MMB, Listy / Levelek 3065. jelzet.)

³⁸ Így szedett és írt össze házadót Jiskra számára Leonárd (Leonardus). (GUTEK 2004. 131.) György (Georgius) nótárius Talafúz János szolgálatában tevékenykedett, akitől fennmaradt egy néhány napra szóló kísérő levél az említett nótárius és káplán számára. (MMB, Listiny a Listy / Oklevelek, Levelek D.1. jelzet).

³⁹ Mestská záznamová kniha, /Városi bejegyzések könyve 431. jelzet 94. Más városi funkciót is betöltő nótáriusok voltak: Georgius zo Sabinova, esküdt 1458–1460 (MMB, Knihy / Könyvek 1660. jelzet), Walthazar Fewchter, a városi tanács tagja 1471–1474. (MMB, Knihy / Könyvek 1669. jelzet) 1474. évben a városi tanács tagjai sorában szerepel Georgius Stock. (MMB, Knihy / Könyvek 1669. jelzet) Ezt a funkciót töltötte be 1493–1496 években Andreas Rauber nótárius. (MMB, Knihy / Könyvek 1683. jelzet)

szintű iskolai tanulmányokat. Az egyetemi hallgatók közül sokan fokozat megszerzése nélkül abszolválták a tanulmányaikat, illetve csupán a *baccalaureatus*-t, azaz a borostyánkoszorús címet szerezték meg.⁴⁰ A bártfai nótáriusok műveltségi szintjének megállapításához a krakkói egyetem diákjainak jegyzékét is áttanulmányoztam.⁴¹ Ebben több diák szerepel Bártfáról és környékéről. Az első ismert bártfai nótárius Miklós (Nicolaus) volt, aki *magister*-i fokozattal rendelkezett, akárcsak a Kisszebenből származó Georgius Hermansteter.⁴² Fewchter Walthezar (Baltazár) *baccalaureatus*-át a bécsi egyetemen szerezte,⁴³ Maternus (Maternus de Falnek) pedig egyik, közjegyzőként kiadott okiratának formulájában saját műveltségére a „*scolaris olomocensis dyocesis*” kifejezéssel utalt.⁴⁴

A források a jegyzők etnikai hovatartozásának megállapításához, az esetek zömében, elégtelen információt tartalmaznak. A nótáriusok többségénél a keresztnév után a születés vagy a származás helye szerepel. Az utóbbi figyelembe vételével sikerült megállapítanom, hogy két jegyző a mai Morvaország területéről került Bártfára: Leonard z Uničova az Olomouci kerületben fekvő Uničovról (németül: Mährisch-Neustadt), Maternus pedig valószínűleg Fulnekről (németül: Fulneck) jött. A fenti két személy jegyzőként való alkalmazása azzal függ össze, hogy Bártfának szüksége volt olyan nótáriusra, aki ismerte a cseh nyelvet is. Leonárd jegyző esetében bizonyosan szerepet játszott Jiskrával való közeli kapcsolata, barátsága is. A mai Lengyelország területéről, Wrocławból, illetve Bieczből származó nótáriusok (Peter Bochner z Bieczy és Franciscus Withe) működésének magyarázatát Bártfa és a lengyel városok közti élénk kereskedelmi kapcsolatban látom. Végezetül megjegyzem, hogy György (Georgius) jegyző a Bártfa közelében fekvő Kisszebenből származott.

Bártfa város jegyzői 1385-től a XV. század végéig⁴⁵

Magister Nicolaus: 1385 körül szerepel a forrásokban.

Jodocus: 1419 körül tevékenykedett.⁴⁶ A városi számadáskönyvben az 1426. év alatt „volt jegyzőként” (*antiquus notarius*)⁴⁷ bukkan fel, ami arra utal, hogy Jodocus a nótáriusi posztról való távozás után is Bártfán maradt.

Maternus Fulnekből(?) (Maternus de Falnek): városi- és közjegyző. 1426-ban tűnik fel Bártfán, s 1438-ig tevékenykedett ott.⁴⁸ Iskoláit az olomouci egyházmegyében végezte (*scolaris Olomocensis dyocesis*).⁴⁹ Valószínűleg a krakkói egyetemnek is hallgatója volt.⁵⁰

⁴⁰ SOPKO 1988. 184.

⁴¹ ASUC

⁴² Néhány levélben, Georgiusnak címezve, íróik így szólítják meg őt „*Sapiens vir magister Georgii*” (1247. jelzet) vagy így vannak címezve „*circumspecto viro magistro Georgio*” (1426. jelzet).

⁴³ MMB, Knihy / Könyvek - Účtovná kniha mesta Bardejov za roky / Bártfa Város Számadáskönyve 1466–1474. 1.

⁴⁴ MMB, Listiny a Listy / Oklevelek és Levelek 313. jelzet. Nem kizárt, hogy Maternus valamelyik káptalani iskola diákja volt, hiszen ezek hasonló műveltséget nyújtottak, mint az egyetemek Facultas Artium-ai.

⁴⁵ A nótáriusok névsora kutatásunk jelenlegi állásának szintjén minden elérhető információt tartalmaz.

⁴⁶ MMB, Knihy / Könyvek – Daňový a účtovný zoznam mesta Bardejov za roky / Bártfa Város adók és számadások bejegyzése 1418–1419, 918. jelzet.

⁴⁷ MMB, Knihy / Könyvek 1639. jelzet 9.

⁴⁸ MMB, Knihy / Könyvek 1639. jelzet, elsőként említik Maternust a kiadások között 1426-ban (12.), az 1438. év kiadásai között augusztus 29. dátumnál Maternus van megjelölve, az október 3. dátumnál persze már Peter Bochner Bieczből nótárius bejegyzése szerepel. (FEJÉRPATAKY 1885. 397.)

⁴⁹ MMB, Listiny a listy / Oklevelek és Levelek 313. jelzet.

⁵⁰ ASUC I. 76.

Peter Bochner: A lengyelországi Nowy Sącz (német: Neu Sandez, magyar: Újszandec) közelében fekvő Bieczből származott, s 1438–1439-ben tevékenykedett Bártfán.⁵¹

Franciscus Withe: Wrocławból került Bártfára. 1439-től valószínűleg 1442-ig működött Bártfán.⁵² Városi- és közjegyző volt.

Georgius Stock: városi- és közjegyző; 1442–1447 között működött Bártfán. Ebből az időszakból Georgius Stock három levele maradt fenn, amelyeket a bártfai városi tanácshoz intézett.⁵³ Bártfai tevékenységének kezdetén írt levelében, egyéb személyes ügyek mellett, említést tett egy házáról, amely minden bizonnyal a sajátja volt, és az ott levő kútról.⁵⁴ 1447. május 25-én kelt levelében a bártfai városi tanácsot a Szepességben történő aktuális eseményekről tájékoztatta. Ezt a levelet Stock Lőcse város nótáriusaként írta alá (*Stadtschreiber der Stadt lewtscha*)⁵⁵ Egy néhány nappal később keltezett Stock levélből, amelyet szerzője a bártfai tanácsához intézett, kiderül: Stock arra kérte a város vezetőit, hogy bizonyos vagyontárgyait küldjék el neki Lőcsére.⁵⁶ A fenti levelek alapján megállapítható: Georgius Stock valamikor 1447 májusában lett Lőcse városának jegyzője. További tevékenységéről Talafúz János Bártfa városához intézett, 1454. június 1-jén írt levele ad tájékoztatást, amelyben az említett cseh kapitány arra kéri a bírót és az esküdt polgárokat, hogy a harmincadot gazdatisztjének, Georgius Stocknak adják át.⁵⁷ Georgius Stock nevével Bártfa város jegyzőkönyvében is találkozunk. Ebbe jegyzeték be ugyanis 1470-ben kelt végrendeletét.⁵⁸ Ez a testamentum Georgius Stockot „*conclivis huius civitatis*”-ként tünteti fel, ami arra utal, hogy Stock később visszatért Bártfára. Neve 1474-ben a városi tanács tagjainak jegyzékében is felbukkan.⁵⁹

Leonardus Moravské nové mesto/Mährisch-Neustadt-ból (ma Uničov, Csehország): városi jegyző. 1447-ben bukkan fel Bártfán⁶⁰ s valószínűleg 1458-ig tevékenykedett jegyzőként a városban.⁶¹ Külön szeretném hangsúlyozni, hogy a kutatás ennek a nótáriusnak a tevékenységét tárta fel a legteljesebben. Ez két dolognak köszönhető: egyrészt az első szerelmes ének szerzőségének megállapítására indított vizsgálódásoknak, másrészt pedig annak a szerepnek, amit Leonard a Bártfa városának adományozott címer megszerzésében és esetleges megtervezésében játszott.⁶² Leonard Bártfára érkezését a korábbi szakirodalom elsősorban a Magyar Királyság akkori politikai helyzetével hozta összefüggésbe, valamint a Jiskra fennhatósága alá tartozó királyi szabad városok azon törekvésével,

⁵¹ FEJÉRPATAKY 1885. 397., 403.

⁵² *Conventio Francisci notarii*. MMB, Knihy / Könyvek 431. jelzet 119.

⁵³ MMB, Listiny a listy / Oklevelek és Levelek 382., 487., 489. jelzetek.

⁵⁴ MMB, Listiny a listy / Oklevelek és Levelek 382. jelzet.

⁵⁵ MMB, Listiny a listy / Oklevelek és Levelek 487. jelzet.

⁵⁶ MMB, Listiny a listy / Oklevelek és Levelek 489. jelzet.

⁵⁷ „...vmb daz dreyssigist, daz ez die gest alle gar solden daz dreyssigist an sagen dem Gorgii Stokch meynem wyrnt vnd czu euch daz gelt ein legen czu getreuer hant...” MMB, Listiny a listy / Oklevelek és Levelek 750. jelzet.

⁵⁸ MMB, Knihy / Könyvek 431. jelzet. 90.

⁵⁹ MMB, Knihy / Könyvek - Účtovná kniha mesta Bardejov / Bártfa számadáskönyve 1466–1474, 1669. jelzet 164.

⁶⁰ MMB, Knihy / Könyvek - Mestská záznamová kniha / Városi bejegyzések könyve 431. jelzet 119.: Leonard 1447. január 20-án érkezett Bártfára.

⁶¹ A nagyváradi kanonok levele 1458. június 28-án már György (Georgius) nótáriusnak van címezve. MMB, Listiny a listy / Oklevelek és Levelek 1025. jelzet.

⁶² GUTEK 2004. 132. Ez a tanulmány, a városi könyvekben fennmaradt okmányok alapján, részletesen tárgyalja Leonard bártfai tartózkodását.

hogy cseh nyelvet ismerő írástudókat foglalkoztassanak.⁶³ Számos forrás tájékoztat Leonard és Jiskra közeli kapcsolatáról. Az rendelkezésre álló szakmunkák szerint Jiskra Leonard támogatója volt, Leonard pedig az ő bizalmasának számított Bártfán.⁶⁴ Leonard érdemei közé tartozik főként a város címerének megszerzése és javaslata a város pecsétjének elkészítésére.⁶⁵ Jelenlegi ismereteink szerint a Mátyás hatalomra kerülése után megváltozott politikai viszonyok vetettek véget jegyzői működésének.⁶⁶ Több forrás rámutat arra, hogy Leonard ebben az időben még működhetett Bártfán, hiszen felesége egyetértésével pap lett.⁶⁷ Később lelkészként a morvaországi Pozořicében működött.⁶⁸

Georgius Hermasteter: Kisszebenből (ma Sabinov, Szlovákia) került Bártfára. A szabad művészetek *baccalaureus*a volt. Városi jegyzőként 1458-tól⁶⁹ 1465-ig működött Bártfán.⁷⁰ 1458 és 1460 között a városi tanács tagja volt.⁷¹

Walthezar (Baltázár) Fewchter: városi- és közjegyző. 1471 és 1474 között a városi tanács tagja.⁷² Minden bizonnyal 1466-tól működött Bártfán.⁷³ A forrásokban 1473-ig jegyzőként és városi tanácsosként szerepel, 1474-ben csak esküdtként említik. Igaz, ebben a jegyzékekben nótáriusra vonatkozó adatok nem találhatók.⁷⁴ *Baccalaureus*-i címét a bécsi egyetemen szerezte.⁷⁵

Michael Lannig: városi jegyző és a városi tanács tagja 1480 körül.⁷⁶ 1483-ban a város bírájaként irányította Bártfát.⁷⁷

Paulus: 1484-ben városi jegyző. Több levele maradt fenn 1484-ből, amelyeket követeként küldött Bártfa város tanácsának.⁷⁸ A jegyzői feladatokat valószínűleg 1484 végéig látta el, mivel 1484 decemberében kelt levelében a sandomierzi vámszedő testvérét, Zsigmondot javasolta nótáriusnak.⁷⁹

⁶³ GUTEK 2004. 130.; KOKULA 1975. 60.

⁶⁴ GUTEK 2004. 131.; JANKOVIČ 1967. 431.

⁶⁵ GUTEK 2004. 132.

⁶⁶ GUTEK 2004. 133.

⁶⁷ Erről tanúskodik az az 1469-ben kelt levél, amelyet Olomouc város tanácsa intézett a bártfai városvezetők-höz. Ebben arról értesítik a bártfaiakat, hogy Leonard volt városi nótárius elhalálozott, s végrendeletében vagyona egy részét testvéreire hagyta. MMB, Listiny a listy / Oklevelek és Levelek 1782. jelzet. A levél beszámol arról is, hogy a házastársak a vagyon kérdésében megegyeztek: Leonard testvérei jogos igényt csupán hagyaték egy részére formálhattak, ugyanis a vagyon másik részét Leonard, végrendeletében, feleségére, Dorottyára hagyta. (1299. jelzet, Iványi alapján 1460–1470 közé datálva. IVÁNYI 1910.)

⁶⁸ F. Gutek idézi Leonard levelét, amelyet az egykori bártfai jegyző már pozoricei lelkészként intézett 1466-ban Bártfa város tanácsának vagyona és hajdani felesége, Dorottya ügyében. GUTEK 2004. 133.

⁶⁹ MMB, Listiny a listy / Oklevelek és Levelek 1025. jelzet.

⁷⁰ MMB, Knihy / Könyvek 431. jelzet. 37.

⁷¹ MMB, Knihy / Könyvek - Účtovná kniha výdavkov mesta Bardejov za roky / Bártfa Város kiadásainak számadáskönyve 1458–1465, 1660. jelzet.

⁷² MMB, Knihy / Könyvek - Účtovná kniha výdavkov mesta Bardejov za roky / Bártfa Város kiadásainak számadáskönyve 1466–1474, 1669. jelzet 114., 131., 146., 164.

⁷³ MMB, Listiny a listy / Oklevelek és Levelek 1629. jelzet. Paulus Dorholcz levele eként van címezve „domino Baltazar concivi et notario civitatis bartpha”.

⁷⁴ MMB, Knihy / Könyvek 1669. jelzet 174.

⁷⁵ MMB, Knihy / Könyvek- Bártfa Város számadáskönyve/Účtovná kniha mesta Bardejov za roky 1466–1474, 1.

⁷⁶ MMB, Knihy / Könyvek - Mestská záznamová kniha / Városi bejegyzések könyve 431. jelzet 94.

⁷⁷ MMB, Knihy / Könyvek - Mestská záznamová kniha / Városi bejegyzések könyve 99.

⁷⁸ MMB, Listiny a listy / Oklevelek és Levelek 2320 és 2324. jelzetek.

⁷⁹ MMB, Listiny a listy / Oklevelek és Levelek 2370. jelzet.

Andreas Rauber: városi jegyző 1493–1500 között.⁸⁰ 1493–1496 között esküdt is, 1497–1500 között pedig a város bírja is.⁸¹

Összegzés

Jegyző tevékenységét Bártfán a XIV. század 80-as éveinek közepétől tudjuk írásos dokumentumokkal bizonyítani. A fennmaradt városi könyvek, okiratok a XV. század elejétől tanúskodnak a városi kancellária rendszeres munkájáról. A városi kancellária ekkor a jegyzőből és az írnokból (írnokokból) állt. Az írásos feljegyzések elkészítésén kívül a nótárius egyéb feladatokat is ellátott: részt vett a városi bíraskodásban, illetve a lakosság adóztatásával kapcsolatos ügyek intézésében. A jegyzők a városi követek szerepét is betöltötték, s nemegyszer az esküdt polgárok közé emelkedtek. Ismerünk továbbá olyan jegyzőt is, aki később a város elsőszámú vezetője, vagyis bírja (*iudex*) lett. A város, szolgálataikért cserébe, fizetést adott a nótáriusoknak, valamint megtérítette a mindennapi élettel kapcsolatos különböző kiadásait. A jegyzők műveltségi viszonyaira vet fényt az a tény, hogy köztük *baccalaureus* és *magister* fokozatot szerettekkel is találkozunk. Egy nótárius a bécsi egyetem végzett, egy másik pedig, feltehetően, a krakkói. Két jegyző a mai Magyarország területéről, további kettő, valószínűleg, a mai Lengyelország városából származott, egy pedig a közeli Kisszebenből került Bártfára.

BIBLIOGRÁFIA

- ÁBEL 1885. ÁBEL JENŐ: A bártfai sz. Egyed temploma könyvtárának története. Budapest 1885.
- ASUC Album studiosorum universitatis Cracoviensis. Tomus I. (ab Anno 1400 ad Annum 1489). Krakov 1887. Album studiosorum universitatis Cracoviensis. Tomi II. fasciculus I. (Ab anno 1490 ad annum 1515). Krakov 1892.
- FEJÉRPATAKY 1885. FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Budapest 1885.
- GÁCSOVÁ 1962. GÁCSOVÁ ALŽBETA: Spoločenská štruktúra mesta Bardejova v r. 1437. Historický časopis 10 (1962) 22–50. (Bártfa város társadalmi struktúrája 1437)
- GÁCSOVÁ 1963. GÁCSOVÁ ALŽBETA: K zdaneniu bardejovského obyvateľstva v prvej polovici 15. storočia. Historické štúdie 8 (1963) 117–128. (Bártfa város polgárainak adóztatásához a 15. század első felében)
- GÁCSOVÁ 1972. GÁCSOVÁ ALŽBETA: Spoločenská štruktúra Bardejova v 15. storočí a v prvej polovici 16. storočia. Bratislava, 1972. (Bártfa város társadalmi struktúrája a 15. században és a 16. század első felében)
- GUTEK 2004. GUTEK FRANTIŠEK: Leonard z Uničova. Kniha 2003–2004. (2004) 130–137.
- HALAGA 1957. HALAGA ONDREJ: Archív mesta Košíc. Sprievodca po fondoch a zbierkach. 1957. (Kassa Város Levéltára. Gyűjtemények és fondok jegyzéke.)
- IVÁNYI 1910. IVÁNYI BÉLA: Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1501. I. kötet. Budapest 1910 (szlovák fordítása DROBNIÁK, František : Magistrát mesta Bardejov Listiny a listy 1319–1500. Inventár. Bardejov 1959)

⁸⁰ MMB, Knihy / Könyvek - Účtovná kniha mesta Bardejov za roky / Bártfa Város számadáskönyve 1493–1501, 1683. jelzet.

⁸¹ MMB, Knihy / Könyvek - Účtovná kniha mesta Bardejov za roky / Bártfa Város számadáskönyve 1493–1501, 1683. jelzet. Mivel bírói működésének időszakából nem ismerünk jegyzőre utaló adatot, ezért feltehető, hogy Andreas Rauber egy személyben volt a város nótáriusa és bírja.

- JANKOVIČ 1967. JANKOVIČ VENDELÍN: Kto je autorom najstaršej ľúbostnej piesne z roku 1457, nájdenej v Bardejove? (Ki a szerzője az 1457-ben Bártfán megtalált legrégibb szerelmes éneknek?) Slovenská literatúra 14 (1967) 428-432.
- JUCK 1984. JUCK, Ľubomír: Výsady miest a miestechiek na Slovensku (1238–1350). Bratislava 1984.
- KOKUĽA 1975. Dejiny Bardejova. (Bártfa története). Szerk. KOKUĽA ANDREJ – LUKÁČ ANDREJ – TAJTÁK LADISLAV. Košice 1975.
- LEHOTSKÁ 1964. LEHOTSKÁ DARINA: Počiatky a vývoj mestskej listiny a listu na Slovensku do roku 1526. Sborník archivních prací 14 (1964) 89–118.
- MMB Štátny archív Prešov, pob. Bardejov, Magistrát mesta Bardejov, vagyis az eperjesi levéltárban a Bártfa Város Magisztrátusa nevet viselő fond
- MYSKOVZSKY 1879. MYSKOVZSKY VIKTOR: Bártfa középkori műemlékei I. Budapest 1879.
- RÁBIK 2006. RÁBIK VLADIMÍR: Nemecké osídlenie na území východného Slovenska v stredoveku. Bratislava 2006. (Német telepítések Kelet-Szlovákia területén a középkorban.)
- SOPKO 1988. SOPKO JÚLIUS: O školstve a vzdelanosti na Slovensku v stredoveku. Historický časopis 36 (1988)
- TISCHLER 1997. TISCHLER MÁRIA – TISCHLER PAUL: Das mittelalterliche deutsche Lied aus Bartfled /Bardejov/ und seine Verfasserschaft. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 119 (1997) 460.
- TISCHLER 2001. TISCHLER MÁRIA: Hans Hebenstreit. Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon 11 (2001) 596.
- ULIČNÝ 1984. ULIČNÝ FERDINAND: K vývinu správy šarišských a zemplínskych miest a mestečiek v 14–16. storočí. (A sárosi és zempléni kisvárosok hivatalfejlődéséhez a 14–16. században.) In: *Vývoj správy miest na Slovensku*. Szerk. Marsina Richard. Martin 1984. 119–132.
- ŽIFČÁK 1976. ŽIFČÁK FRANTIŠEK: Kancelária Levoče v druhej polovici 16. storočia. Slovenská archivistika 11 (1976) 127–149. (Lőcse kancelláriája a 16. század második felében)

Adalékok Zsigmond lengyel herceg számadásaihoz

Az udvari számadáskönyveket a történeti kutatás a primer források között tartja számon. Szövegük tárgyilagos, soraik lényegretörőek. Olyan kútfők, melyek a leginkább arra hivatottak, hogy megismertessék az olvasót az udvar szervezetével, belső életével és mindennapjaival, de fényt vetnek az udvaron kívüli világ életére is. Azonban nemcsak királyi és hercegi udvartartások számadáskönyvei hagyományozódtak az utókorra. Nyugat-Európában – a középkor folyamán, de az újkortól különösen – bevett gyakorlat volt, hogy egyházi intézmények, egyházi tisztek betöltők, arisztokrata családok, és városok is számadáskönyvet vezessenek, melyekben feltüntették bevételeiket és kiadásait.¹

Számadáskönyvek írása a Lengyel Királyságban a XV. sz. második felétől vált elterjedtté. A Varsói és Krakkói Állami Levéltárban számos ilyen forrást őriznek, melyek egy része már napvilágot látott kritikai kiadásban, ám jelentős hányada még kiadatlan.² Ezen számadások sorába illeszkedik be a Jagelló Zsigmond hercegi éveiből származó, – az előadás alapját képező – két kötetnyi számadás is.

Jagelló Zsigmond, aki nevét anyai nagyapjáról, Luxemburgi Zsigmondról (magyar király 1387–1437) kapta, Habsburg Erzsébet és IV. Kázmér litván nagyfejedelem (1440–1492) és lengyel király (1447–1492) ötödik fiaként született 1467. január 1-én. IV. Kázmér 1492-ben bekövetkezett halála után a két idősebb fivér osztotta fel egymás között a hatalmat: János Albert lengyel király (1492–1501) lett, Sándort a litván rendek választották nagyfejedelemmé (1492–1506). A két fiatalabb fivér közül – mivel Frigyes élvezte a krakkói püspöki és a gnieznoi érseki javadalmakat – egyedül Zsigmond helyzete volt kérdéses, nem lévén megfelelő anyagi háttér egzisztenciája biztosításához. A kérdés gyakran került terítékre a család politikai összejövetelein, levelezéseikben, de végleges megoldás nem született.³ Az idősebb fivérek közül egyik sem akart vagy – a megerősödő rendi hatalomnak köszönhetően⁴ – nem tudott az uralma alatt álló területekből átadni a másiknak. Ideiglenesen különböző összegeket juttattak Zsigmondnak, mintegy járadékként,⁵ továbbá több hercegséget kapott ajándékba,⁶ és a család abban bízott, hogy hamarosan – esetleg I.

¹ LDM 1995. 508–510. *Rechnungsbücher* (Sprandel, R.) szócikk. ANTANAVIČIUS – PETRAUSKAS 2007. XXXV.

² A Varsóban, a Történelmi Documentumok Központi Archivumában (AGAD=Archiwum Głównie Akt Dawnych) őrzött fondokról tájékozódhatunk a következő honlapon: http://www.agad.archiwa.gov.pl/eng/zespolny_seria.pdf, azonban részletes lista, csak helyben áll rendelkezésre. Áttekintés a Varsói Levéltár anyagáról: ZIELIŃSKA 1992.

³ Tervben volt többek között egy rész leválasztása a Litván Nagyfejedelemségből Zsigmond számára. A löcsei találkozáson (1494) talán felmerült az is, hogy az akkori moldáv vajda, a lengyeleknek sok gondot okozó István helyére kerüljön, de mindezen kísérletek tervek maradtak csupán. Erzsébet anyakirályné fiai Ulászló és János Albert között, a magyar trón megszerzése miatt támadt harcban utóbbit támogatta, úgy gondolván Ulászló megtarthatja a cseh koronát, Sándor Lengyelország élére kerülhet, Zsigmond pedig litván nagyfejedelem lehet. CARO 1888. 686.; DIVÉKY 1913.; DIVÉKY 1920. 371–379.; PAPEE 1927. passim.

⁴ SAMSONOWICZ 1982. 49–69.; ANTANAVIČIUS – PETRAUSKAS 2007. XXVIII–XXX.

⁵ A neki jutott pénzüsszegek nyomon követhetőek egyrészt a számadáskönyveiből (Rachunki królewskie sygn. 29., 33., Archiwum Skrabu Koronnego I., Archiwum Głównie Akt Dawnych. Továbbiakban: Rachunki 29/ Rachunki 33), másrészt oklevelekkel is igazolható a kifizetések egy része. PAWIŃSKI 1893. Appendix 273–289.; PAPEE 1927. 70.

⁶ Mivel nem tartozik szorosan a témához, nem térnek ki a sziléziai hercegségek hovatartozásának problematikájára, csak néhány tájékoztató jellegű adatot közölnék a témához kapcsolódóan: 1499. nov. 27-én kapja

Miksa halálával, akinek örökségére ugyancsak igényt formáltak Erzsébet révén⁷ – megoldódik a helyzet. Addig is, 1498. telén Zsigmond és udvartartása Krakkóból átköltözött Budára, ahol II. Ulászló (1490–1516) volt hivatva gondoskodni öccse ellátásáról. Egészen 1501-ig tartózkodott Zsigmond Budán, amikor is János Albert halála miatt Krakkóba utazott, majd – elveszvé a remény, hogy bátyja örökébe léphet a lengyel trónon – ajándékként kapott Glogoviai Hercegségbe távozott.

A számadáskönyv adataiból láthatjuk, hogy Zsigmond meglehetősen „mozgékony” volt hercegi éveiben. Gyakran utazott hercegségei központjai között, de sűrűn megfordult Krakkóban is, és Budára is visszatért két alkalommal (1502. szeptemberétől novemberéig, valamint 1505. júniusától augusztusáig).⁸ Utolsó nagy útja, mely számadáskönyve alapján rekonstruálható, Vilniusba vezetett, majd onnan Krakkóba.⁹ Sándor – feltehetőleg szélütés következtében – 1506 nyarán nagyon gyenge fizikai állapotba került, bal oldalára lebéult. Érezvén, hogy közeleg a vég, Jan Lubranski poznani püspök révén,¹⁰ öccsét magához hivat-ta. Zsigmond és kísérete 1506. augusztus 4-én kelt útra és szeptember 17-én – azaz Sándor augusztus 19-én bekövetkezett halála után – érkezett meg Vilniusba.¹¹ Zsigmondot a litván rendek 1506. október 20-án választották nagyfejedelemmé Piotrkow-ban. Egy ideig bizonytalan volt a lengyel trón kérdése, lévén, hogy Ulászló is örökösként léphetett volna fel, de 1506. december 8-án Zsigmondot választották lengyel királlyá, majd 1507. január 24-én megkoronázták Krakkóban.¹²

A magyarországi forrásadottságok a XVI. század első felének fennmaradt számadáskönyvei tekintetében meglehetősen jónak mondhatók. Zsigmond számadásainak magyar vonatkozású részei mellett az utókorra maradt II. Ulászló (1490–1516) és II. Lajos (1516–1526) számadáskönyvének egy-egy része is, nem említve egyéb *registrum*okat.¹³

meg Zsigmond a – korábban János Albert birtokába tartozó – Glogoviai Hercegséget; 1501. dec. 8-án kerül birtokába – a hivatalosan Corvin János örökének számító – Opaviai Hercegség; 1504. jún. 4-én pedig II. Ulászló neki ajándékozza az Alsó-Lausitzi Ögrófságot. PALACKY 1867. 25.; GRÜNHAGEN 1884. 360–363.; DIVÉKY 1914. 55.; DOGIEL 1758. 546–548.

⁷ CARO 1888. 687.

⁸ DIVÉKY 1914. 163–211.

⁹ Rachunki 33. 210v–247.

¹⁰ „Item dominica in crastino Petri ad vincula dedi nuntio domini episcopi poznaniensis pro expensis qui cum litteris ad dominum principem venerat ½ florenum” Rachunki 33. 205.

¹¹ Rachunki 33. 210v, 219v.

¹² „Solitus erat singulis ferme annis fratres reges uisitare. Quom uero anno 1506 pro sua consuetudine Alexandrum in Lithuania agentem adire uellet, in itinere regem aegrotare illi nuntiatum est, maturabat ille iter, dumque duodecim millibus passuum adhuc a rege distaret uita excessisse percepit, quo nuntio accepto nihilominus locum mortis Alexandri (salubri capto consilio) adiit, fama erat / si Sigismundus tam subito non uenisset, de rebus Lithuanicis ex quorundam factionibus prope desperandum fuisse, uerum dum & Senatus & populus suum principem uidissent. Iagellonis memoria & Sigismundi uirtus omne periculum uicere, abiectis itaque factionibus Sigismundus mox Lithuanicis rebus 26 Octobris eodem anno praefectus est, & spes tunc summa pro consequendo paterno regno accessit... Alexandro in Lithuania apud Vilnam 19 Augusti 1506 morte extincto Senatus apud Piotrkouiam comitia pro regis electione habuit. Quomque uniuersae Sarmatiae Concilium frequens conuenisset, die octaua Decembris, factis eo die diuae uirginis conceptionis sacris officijs, omnium uotis... princeps... totius Senatus assensu Sigismundus Kazimiri quintus filius, Magni ducatus Lithuaniae Glogouiae Opauiaequae dux, & totius Silesiae summus praefectus Sarmatiae Poloniaeque rex assumptus et declaratus est.” DECIUS 1521. LIX–LX.

¹³ II. Ulászló számadásait (1494–1495) kiadta: ENGEL 1797. 17–181. II. Lajos 1526-os számadásainak kiadása: FRAKNÓI 1877. 45–236., továbbá ENGEL 1809. 187–236. Fontos még megemlítenünk Aragóniai Beatrix unokaöccsének számadásait: KOVÁCS 1992. Az udvari élet kutatásának jelenlegi állásával kapcsolatban ld: KUBINYI 1995. 309–335.; KUBINYI 2005. 13–32.

A szóbanforgó kéziratra és annak magyar történelmi vonatkozású részeire Divéky Adorján hívta fel a figyelmet. Az ő – lengyelországi levél- és könyvtárakban végzett – kutatómunkája annak a nagyszabású kutató és gyűjtő projectnek volt a része, amelyet a MTA Történelmi Bizottsága kezdeményezett a XIX. században és amelynek célja volt a hazai- és külföldi levél- és könyvtárak, valamint múzeumok anyagának szisztematikus feltérképezése, feldolgozása és a magyar történelmi vonatkozású anyag átírása.¹⁴

Az így napvilágra került források kiadása, ezáltal szélesebb olvasóközönség általi felhasználhatósága 1855-ben realizálódott a Magyar Történelmi Tár, majd a Történelmi Tár megjelenésével.¹⁵ A Divéky-féle átírás is így jelenhetett meg 1914-ben a Magyar Történelmi Tár hasábjain.¹⁶ Divéky a hercegi udvar számadásait nem írta át teljes egészében, hanem csak a herceg magyarországi tartózkodásának időszakát magába foglaló részt, továbbá azokat a szórványosan előforduló bejegyzéseket, amelyek magyar vonatkozással bírnak.¹⁷

Ami a számadáskönyvhöz kapcsolódó további feldolgozásokat, szakmunkákat illeti, a kép igencsak változatos mind a hazai, mind a külföldi szakirodalom tekintetében. Divéky szövegkiadását megelőzően Adolf Pawiński,¹⁸ lengyel történész foglalkozott alaposabban a kézirattal, akinek munkája a későbbi történészek körében Divékyéhez hasonló népszerűségnek örvendett.

Érthető módon a lengyel szakirodalom többet foglalkozott Zsigmond személyével, különös tekintettel királysága időszakára, de hercegi éveit is érdemben tárgyalták.¹⁹ Az okleveles anyagon kívül a számadáskönyvre is építettek ezek a szerzők, elsősorban Divéky átírását és Pawiński munkáját felhasználva, de a teljes szöveg kiadására mind a mai napig nem került sor.

Számos hazai kutató is értékesnek ítélte a forrást a mindennapok történetének kutatásában, de általánosságban megállapítható, hogy kultúrtörténeti érdekességgként kezelték a

¹⁴ LUKINICH 1935. A lengyel levéltárak és könyvtárak magyar vonatkozású anyagáról, továbbá annak kutatásáról: DIVÉKY 1927. 27–58.

¹⁵ Az MTA Történelmi Bizottsága az újonnan megjelenő folyóirat célját így határozta meg: „A 'Történelmi Tár' rendeltetése a' köz helyeken és magányosoknál elszórva levő kisebb történelmi emlékek 's okiratok' kiadása által mind a' hazai történetek' egyes részei és pontjai' felvilágosításához járulni: mind az író és olvasó közönség' részvételét a' történelem 's annak forrásai iránt felgerjeszteni és táplálni.” A Magyar Történelmi Tár olyan, bizonyos – meg nem határozott – időközönként megjelenő forráskiadvány volt, amely akkor jelent meg, ha elegendő anyag gyűlt össze, és annak kiadásához megfelelő pénzügyi háttér is rendelkezésre állt. 1855 és 1863 között láttak napvilágot az első XII kötet, majd a második évfolyam kötetei (XIII–XXV) 1867–1878 között. A Történelmi Bizottság és a Magyar Történelmi Társulat megegyezését követően, 1878-tól a kiadvány negyedévenként megjelenő folyóiratként új nevet kapott, Történelmi Tár, amelynek ugyancsak két sorozata jelent meg. 1911-től azonban a Történelmi Bizottság visszatért az eredeti névhez, az ismét meginduló – immár III. – sorozat első kötete Zsigmond lengyel herceg budai számadásainak szövegét tartalmazta. HERNÁDI 2002. 2.

¹⁶ DIVÉKY 1914.

¹⁷ Zsigmond számadásai két kötetben maradtak az utókorra. A két, hosszúkás alakú, barna bőrkötéses kötet bejegyzéseit különféle vízjelekkel ellátott papírlapokra írták. Mindkét kötetet Varsóban, a régi iratok fő levéltárában (*Archiwum Głównie Akt Dawnych*) őrzik, a korona kincstárának levéltári anyagában (*Archiwum Skrabu Koronnego*), a királyi számadások (*Rachunki królewskie*) között. Az első kötetet 29-es jelzet alatt tartják számon, a másodikat 33-as jelzet alatt, utóbbi kötet állagát tekintve jobb állapotban van. Az érdeklődők számára – állagvédelmi okokból – a forrás mikrofilmen érhető el és olvasható. Az első könyv számadásait 1500 és 1504 között jegyezték fel, a második könyv folytatólagosan tartalmazza az 1504 és 1507 közötti évek kiadásait és bevételeit.

¹⁸ PAWIŃSKI 1893.

¹⁹ A kapcsolódó szakirodalom áttekintése a MÖB által támogatott varsói és vilniusi kutatóutak révén valósulhatott meg. A teljesség igénye nélkül néhány fontosabb munka Zsigmond hercegi éveiről: NOWOGRODZKI 1937.; FINKEL 1920.; BORAS 1983.

számadásokat és ahhoz, amit Divéky tanulmányaiban megírt, érdemben nem tudtak hozzátenni, sőt néhány ponton el is vettek belőle félreértelmezve vagy sajtáságosan használva adatait.²⁰

Ezek közül most csupán egy tévedésre hívnám fel a figyelmet és ezen tévedés helyreigazítása közben próbálnék néhány eddig kevésbé ismert adatra, részletre rámutatni és kiegészíteni a forrással kapcsolatos ismereteinket.

A magyar orvostörténeti szakirodalom több jeles összefoglaló munkával gazdagodott az 1900-as évek első felében. Ezek közül talán a legismertebb Magyar-Kossa Gyula több kötetes írása²¹ és Farkaslaki Hints Elek ugyancsak monumentális műve, amely négy kötetben foglal össze hatalmas anyagot.²²

Az előadás megírásának alapötletét az a pontatlanság és az ebből származó félreértés szolgáltatta, amely Farkaslaki Hints Elek nagyszabású összefoglaló munkájának második kötetében olvasható Jagelló Zsigmonddal kapcsolatban. Farkaslaki hipotézise nagyon egyszerű: Jagelló Zsigmond – forrásokkal is bizonyíthatóan – szifiliszben szenvedett. Megállapítását a következő információkra alapozza:

1. „...Zsigmond herceg (II. Ulászló öccse) budai sétalovaglásai alkalmával gyakran adott pár dénárt, vagy forintot az alamizsnát kéregető „franczus” betegeknek, számadási könyve tanúsága szerint. A nagyfokú részvét oka talán abban található, hogy a herceg maga is részt vett az olasz háborúban és szintén e betegség áldozata lett.”²³
2. „...Zsigmond herceget Manardus még tornával és ecettel kevert mandulatejjel gyógyította, melyet a luetikus fekélyekre kentek..II. Ulászló királyunk öccsét pedig maga Manardus gyógykezelté.”²⁴
3. „...II. Ulászló öccse a már említett Zsigmond lengyel herceg a Szentháromság kórház meleg forrásait látogatta minden szombaton. A fürdőben egy részt lepedőkkel a maga részére választatott el... Valószínű, hogy a herceg nem szemérmességéből különítette el magát a közönségtől, hanem inkább azért, mivel syphilitikus fekélyei voltak, melyekkel nem akart dicsekedni.”²⁵

Mivel az említett könyv lábjegyzeteket nem tartalmaz, a második kötet elején található „főbb forrásmunká”-k felhasználásával teszek kísérletet a tévedés felderítésére. Ezek közül az egyik a Divéky-féle szövegkiadás, a másik Magyar-Kossa Gyula Magyar Orvosi Emlékek című monográfiájának harmadik kötete. Már az elején szeretném leszögezni, hogy egyáltalán nem akarom elvitatni Farkaslaki igen terjedelmes, hasznos és hiánypótló művének érdemeit, csupán arra a téves következtetésére szeretném felhívni a figyelmet, amely szerint Zsigmond – a források alapján – bizonyíthatóan szifiliszben szenvedett.

Ami az első pontot illeti, vagyis hogy Jagelló Zsigmond részt vett abban a nápolyi hadjáratban, melynek a vérbaj elterjedését tulajdonítják, egyértelműen cáfolni lehet. Az utókorra maradt számadáskönyvek alapján tudjuk, hogy a *registrumok* írásának ezen időszakában kétféle könyvvvel számolhatunk, a főkönyvek mellett ún. segédkönyveket is vezettek.²⁶ Zsigmond udvartartásának bevételeiről és kiadásáról írott két főkönyv mellett fennmaradt egy ezekkel párhuzamosan vezetett mellékkönyv, de a forrás bejegyzéseiből

²⁰ A témához ld. még: HOROGSZEI 2007. 33–40.

²¹ MAGYARY 1931.

²² FARKASLAKI 1939.

²³ FARKASLAKI 1939. 284.

²⁴ FARKASLAKI 1939. 284., 334. Utóbbi adat a névmutató alapján kapcsolható Zsigmondhoz.

²⁵ FARKASLAKI 1939. 303.

²⁶ ANTANAVIČIUS–PETRAUSKAS 2007. XXXV–XXXVI.

következtethetünk más segédkötet meglétére is, így többször olvashatunk utalást az udvar élelmezésének anyagi ellátásáért felelős Olbricht *dispensator registrumáról*.²⁷

Az udvari számadások egyik kiegészítő könyve, az udvarnokok *registruma*, – amely 1493 és 1508 között az udvarnokok számára történt fizetéseket tartalmazza – fennmaradt a kérdéses időszakból. Ez az a kötet, amelyre a főkönyv, az udvarnokoknak tett kifizetések alkalmával rendre hivatkozik és amelynek létezéséről már Divéky is tudott, de nem tartotta jelentősnek, mivel magyar vonatkozású adatai a főkönyvben is megtalálhatóak.²⁸ Ennek felhasználásával készítette el Pawiński lengyel történész Zsigmond itineráriumát. A herceg udvartartásához tartozó udvarnokok „bérezése” bizonyos számú ló alapján történt. Ők alkották tehát a herceg melletti lovas, fegyveres kíséretet,²⁹ amely minden bizonnyal a herceggel tartott volna, ha hadjáratba indult volna. Azonban a *registrum* alapján egyértelműen kiderül, hogy 1493–1495 között zajló hadjárat idején Zsigmond udvarnokai a Lengyel Királyság területén belül tartózkodtak, így bizonnyal állítható, hogy a herceg maga is.

Ami a herceg részéről megnyilvánuló kegyes cselekedetet, az alamizsna osztást illeti, a számadáskönyvből egyértelműen kiderül, hogy ezt nem csak a bujakór áldozatainak adja. Napi rendszerességgel fordulnak elő olyan bejegyzések, melyek a herceghez kéréssel forduló szegények, betegek, szerzetesek, stb. részére adott pénzbeni adományokat rögzítik. Ilyen jellegű kiadások azonban megtalálhatóak a többi, említett számadáskönyvben is.

A Manardus-szal kapcsolatos megállapítás is több ponton hibázik. Ez az adat egyértelműen Magyar-Kossa adatárából származik: „1503. Syphilis. Magyar antimon. – Ebben az évben halt meg Fridrik Kázmér krakkói bíboros, II. Ulászló öccse „vi et atrocitate eius morbi, quem Gallico vigente in Italia bello exortum, indeque nominatum dicimus” (Istánffy IV. 33.); Manardus gyógyította tormával, melyet mandulatejjel és ecettel keverve kentek reá a luetikus sebekre (Manardus: Epist. medic. Páris, 1528., lib. 14.; 4. – Nékám, 62. után idézem)...”.³⁰ Ezek alapján úgy tűnik, Farkaslaki pusztán összekeverte a két fiatalabb fivért, Frigyes és Zsigmondot. Az azonban, ami Magyarynál olvasható, ugyancsak tévedés.

Joannes Manardus (1462–1536) orvosi karrierje igen hamar elkezdődött, hiszen már 20 évesen a ferrarai egyetem tanára volt, majd a mirandolai Giovan–Francesco Pico udvari orvosa lett. A Magyar Királyságba viszont csak 1513-ban érkezett és 1518-ig tartózkodott az országban, mint királyi orvos. Visszatérve hazájába, Itáliába, I. Alfonso ferrarai fejedelem udvari orvosa lett, valamint tovább folytatta egyetemi oktató munkáját 1536-ban bekövetkezett haláláig.³¹

²⁷ „Item feria quarta Olbricht dispensatori ad dispensandum dedi ut in suo debet habere v flor[enos]” Rachunki 33. 15v, passim.

²⁸ Divéky konkrétan két levéltári jelzetre hivatkozik, de ezek közül az első (20. jelzetű) János Alberthez kapcsolható és csak a 21. jelzetűben található Zsigmond udvarnokaira vonatkozó anyag. *Reg. expositorum – Jo. Alberti regis Poloniae – 1492 per Jacobum Schidlowyeccki – D. 1492-95*; Rachunki królewskie sygn. 20., Archiwum Skrabu Koronnego I., Archiwum Głównie Akt Dawnych. *Regestrum curien. domini principis Sigismundi qui Ad Equos Serviunt Et quot Aliquis Equos habet Et A quo tempore cuilibet Incipit Servitium Similiter Quum aliquis Accepit pecunias ad suum servitium Et in quo Loco Etc.* – D. 1493-1508. Rachunki królewskie sygn. 21. Archiwum Skrabu Koronnego I., Archiwum Głównie Akt Dawnych.

²⁹ KUBINYI 1995. 321.; ANTANAVIČIUS–PETRAUSKAS 2007. XXVIII–XXX.

³⁰ MAGYARY-KOSSA 1931. 129. A hivatkozott levélben az említett recept szó szerint így olvasható: „Sed et radix quam Pannones tormam uocant, contrita, cum amygdalarum lacte mitior facta, aceto intinctus formam redacta. Caro etiam cum coepris more uestro condita.” MANARDI 1532. 292.

³¹ HERCZEG 1929.

Tudományos tevékenysége és művei igen jelentősek és alapvetőek a *syphilidologia* és a *dermatologia* területén. Elsősorban kiterjedt levelezése révén nyerhettünk bepillantást munkáságába, mely leveleiben orvosi tanácsokkal látta el a hozzá forduló pácienseit,³² így többek között a krakkói püspököt is. Ám a Magyary által hivatkozott levél nem Frigyeshez szól, hiszen 1532-ben íródott, vagyis jóval Frigyes halála után, a címzett pedig az akkori krakkói püspök Piotr Tomicki.³³ Ahogyan az a fentebbi rövid életrajzból is látható, Manardus nem is gyógykezelhette Frigyes, II. Ulászló magyar és cseh király udvari orvosaként, hiszen 1503-ban még nem volt az.³⁴

Végül pedig a 3. pont. Miért „rejtőzött” Zsigmond lepedők mögé, amikor fürdött? Farkaslaki szerint a testét borító fekélyeket akarta eltakarni. Ez az elmélet is több sebből vérzik. Egyrészt a forrásként használt Divéky-féle átírás olyan bejegyzéseket tartalmaz, melyek 1499 után keletkeztek. Ha feltételezzük, hogy Zsigmond valamikor 1493–95 körül fertőződött meg és figyelembe vesszük a betegség lefolyását, valamint szakaszait,³⁵ akkor nyilvánvalóvá válik, hogy ez semmiképpen nem az az időszak, amikor a herceg testét fekélyek boríthatták volna.

Budai tartózkodása alatt Zsigmond a budafelhévízi Szent Háromság ispotály melegvizű forrásait látogatta heti rendszerességgel. Az esetek nagy százalékában a herceg fürdésére vonatkozó mondatok előtt vagy után szerepel egy szorosan oda kapcsolódó mondat: *"Item eodem die sabbato ad clavos na zabyyanye lintheamina in balneo dedi oroschom tres denarios ungaricales"*.³⁶ Vagyis a szolgák pénzt kapnak szögekre, hogy azokkal rögzítsék a lepedőket a fürdőt előkészítendő.

Ezek alapján Farkaslaki azt a következtetést vonta le, hogy Zsigmondnak valami rejtegetni valója volt. Divéky szerint inkább szegénylős. Ennyiből akár arra is gondolhatunk, hogy szeretett egyedül fürdeni. A forrás nem ad pontos és egyértelmű magyarázatot arra, hogy miért volt szüksége a hercegnek az elkülönülésre.

Ellenben egy másik típusú bejegyzés, amely ugyancsak a szombati fürdők kiadásaihoz tartozik, talán közelebb vihet bennünket a megoldáshoz. Ezekben a sorokban füstölőszer vásárlásáról van szó, melyet nem csak akkor vásárolnak a patikából, amikor a herceg fürdeni megy, hanem más alkalmakkor is. Ahogyan arra a szövegből is fény derül, céljuk az illatosítás volt. A füstölőszer anyagára illetve összetételére vonatkozóan nem találunk semmit, de ha a herceg szobájának illatosítására használt füstölőszert ugyanazzal a latin és lengyel szóval adja meg, mint a fürdőzéshez vásároltat, akkor feltételezhetjük, hogy mindkét esetben ugyanazt a funkciót látta el, vagyis illatosított. Erre talán a termásvíz kellemetlen szaga indíthatta a herceget, de könnyen elképzelhető, hogy Zsigmond ezeket a füstölőszereket inhaláláshoz használta. Bármilyen is volt a szerek célja, hatásukat szűk, zárt térben

³² A szifilisszel kapcsolatban négy levele ismert. Az egyiket ezek közül Michael Sanctanna chirurgusnak írta, a többi címzettjei: Mellerstadi Pollich Márton, Tomicki krakkói püspök és Campegio bíboros. HERCZEG 1929. 54–55.

³³ A kérdéses levél címsora és datálása: Pro Reverendissimo Cracoviensi Episcopo, imbecillitate ventriculi & omnium principaliorum membrorum laborante...Datum: Ferrariae, VII. Idus Febr. M. D. XXXII. (Liber decimusquartus Epist. III.) MANARDUS 1532. 289–295.

³⁴ „1513. Manardus (HERCZEG, 14. old. és HIRSCH, IV. 111. szerint) ebben az évben került II. Ulászló udvarába. Herczeg Árpádnak ez az alapos értekezése, valószínűleg a legkimerítőbb, mit eddig Manardusról írtak, az Orvosi Hetilap 1927. évi folyamában is megjelent s itt ... olvashatjuk Manardusnak, mint syphilidologusnak méltatását... Egy alkalommal magyar tornát ajánl a luetikus krakkói püspöknek (Tomiczknak) gyógyszerül...” MAGYARY 1931. 137.

³⁵ GERGELY 1999. 217–222.; WARREL - VOX – FIRTH Press 2003. 607–617.

³⁶ DIVÉKY 1914. passim.

tudták csak kifejtetni, amit a legegyszerűbben úgy tudtak előteremteni a herceg emberei, ha lepedőket feszítettek ki sátor gyanánt a herceg számára.³⁷

Egy más jellegű forrás alapján akár arra is gondolhatunk, hogy Zsigmond a fürdőkben folyó "aktív közösségi élet" miatt rejtezett lepedő mögé, ami nem fért össze természetével. Legalábbis ez tűnik ki unokaöccséhez, II. Lajoshoz írt leveléből, melyben rokoni és gyámi kötelességének eleget téve próbálta befolyásolni és a helyes útra segíteni Lajost. Soraiban a fejedelemhez és az időhöz méltó életvitelre inti a fiatal magyar királyt és többek között ezt írja: "...Ne látogassa a fürdőket, kiszívják és elpuhítják ezek az embert. Ne lakmározzék bennük, ártalmas, sőt halálos is lehet. Ha mégis fölkeresi, úgy ritkán tegye és csak kevesed magával. Mindenekelőtt azonban a haszontalan léhűtők társaságát kerülje Felsőged, legyenek azok ifjak vagy felnőttek, mert ezek nem tudnak és nem is szoktak másról beszélni, mint ivásról, dorbézolásról és más hasonlókról..."³⁸

Összefoglalván az eddigieket, a Farkaslaki által összegyűjtött bizonyítékokra röviden a következő megjegyzésekkel élnek:

1. A Magyar Királyság területén az írott források alapján az 1500-as évek kezdetétől számolhatunk az Európa-szerte pusztító járvány, a korabeli orvosi szakirodalomban *morbis Gallicus*ként emlegetett betegség megjelenésével. Zsigmond is találkozott fertőzöttekkel és más rászorulókkal egyetemben természetesen adott pénzt a hozzá "kérés-sel érkezőknek", nem képezvén kivételt ez alól a „franczus”-ban szenvedő betegek sem.

2. Nem találtam semmiféle adatot vagy utalást arra, hogy Zsigmond részt vett volna a nápolyi hadjáratban. Az pedig, hogy Manardus gyógykezelt – a bevezetésben ismertetett recept felhasználásával – egyértelműen Magyary-Kossa Gyula egyik adatának félreértelmezése, ahol valójában a herceg fivéről, Frigyes krakkói kardinálisról van szó.

3. Az a lehetőség, hogy megfertőződésének feltételezett időpontja után évekkel még fekélyek borították a testét és ezért kellett lepedők mögé bújni szombati budai fürdőzései alkalmával, kizárható. Sem ilyen jellegű betegségre, sem annak kezelésére nem található adat a számadáskönyvben, sem más korabeli forrásban.

XV–XVI. századi forrásokat olvasva, felfigyelhetünk rá, – természetesen megfelelő kritikával kell kezelnünk ezeket az említéseket – hogy számos állami és egyházi vezetőről feljegyezték, hogy megfertőzte őket a francia kór. Megkapta VIII. Károly francia király, VI. Sándor pápa és fia Cesare Borgia, II. Gyula pápa, Miksa császár, V. Károly és nagy ellenfele I. Ferenc francia király, hogy csak a legnevezetesebbeket említsem. Híres magyar áldozatai között volt Bakócz Tamás esztergomi érsek, Forgách Ferenc püspök is. Nem képezte tehát titoktartás tárgyát, hogy ki kapta el a kórt. Különösen nem a kezdeti időszakban, amikor még nem tudták hogyan terjed. Ezek alapján nem tűnik indokoltnak, hogy miért ne jegyezték volna fel, ha Zsigmond is megbetegedett volna a nápolyi hadjáratban való – állítólagos – részvétele során.

³⁷ Erre enged következtetni az a tény is, hogy a számadáskönyv azon részeiben, melyek nem Budán íródtak, nem fordul elő a fürdő ilyenén való előkészítése, amely nyilván annak tudható be, hogy Budát elhagyva nem termálfürdőben tisztálkodott a herceg.

³⁸ FÖGEL 1917. 22.

BIBLIOGRÁFIA

- ANTANAVIČIUS – PETRAUSKAS 2007. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitu knygos (1494–1504). Ed. and transl. DARIUS ANTANAVIČIUS – RIMVYDAS PETRAUSKAS. Vilnius 2007.
- BORAS 1983. ZYGMUNT BORAS: Zygmunt Stary w Glogowie. Katowice 1983.
- CARO 1888. JACOB CARO: Geschichte Polens. Tomus V. Gotha 1888.
- DECIUS 1521. IODOCUS LUDOVICUS DECIUS: De vetustatibus Polonorum... Cracoviae 1521. LIX–LX.
- DIVÉKY 1927. DIVÉKY ADORJÁN: A lengyelországi könyv- és levéltárak magyar vonatkozású kézirati anyaga. *Levéltári Közlemények* 5 (1927) 27–58.
- DIVÉKY 1913. DIVÉKY ADORJÁN: Az 1494. évi lőcsei fejedelmi kongresszus. Lőcse 1913.
- DIVÉKY 1920. DIVÉKY ADORJÁN: Újabb elmélet az 1494. évi lőcsei fejedelmi kongresszusról. *Századok* 54 (1919–1920) 371–379.
- DIVÉKY 1914. DIVÉKY ADORJÁN: Zsigmond lengyel herceg budai számadásai (1500–1502., 1505). *Magyar Történelmi Tár* 26 (1914).
- DOGIEL 1758. MACIEJ DOGIEL: Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Litvaniae... Vilnae 1758–1764. Tomus I. pars prior, pars altera.
- KOVÁCS 1992. E. KOVÁCS PÉTER: Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508. Eger 1992.
- ENGEL 1809. J. C. VON ENGEL: Monumenta Ungarica. Vienna 1809. 187–236.
- ENGEL 1797. J. C. VON ENGEL: Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer, Tomus I. Halle 1797.
- FARKASLAKI 1939. FARKASLAKI HINTS ELEK: Az orvostudomány fejlődése az emberiség művelődésében. II. A középkor orvostudománya. Budapest 1939.
- FINKEL 1920. LUDWIK FINKEL: Elekcy Zygmunt I: Sprawy dynastji jagiellonskiej i unii polsko-litewskiej. Kraków 1920.
- FÓGEL 1917. FÓGEL JÓZSEF: II. Lajos udvartartása. Budapest 1917.
- FRAKNÓI 1877. FRAKNÓI VILMOS: II. Lajos király számadási könyve. 1525. január 12–július 16. *Magyar Történelmi Tár* 22 (1877).
- GERGELY 1999. GERGELY LAJOS: Orvosi mikrobiológia. Budapest 1999.
- GRÜNHAGEN 1884. COLMAR GRÜNHAGEN: Geschichte Schlesiens. Erste Band. Gotha 1884.
- HERCZEG 1929. HERCZEG ÁRPÁD: Manardus János Magyar udvari főorvos élete és művei. Budapest 1929.
- HERNÁDI 2002. HERNÁDI LÁSZLÓ MIHÁLY: A Magyar Történelmi Tár és a Történelmi Tár repertórium 1855–1934. Pécs 2002.
- HOROGSZEGI 2007. HOROGSZEGI ZOLTÁN: Egy számadáskönyv kultúrtörténeti vonatkozásai. In: *Középkortörténeti tanulmányok 5. Az V. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2007. június 7-8.) előadásai*. Szerk. Halmágyi Miklós–Révész Éva. Szeged 2007. 33–40.
- KUBINYI 2005. KUBINYI ANDRÁS: A királyi udvar a késő középkori Magyarországon. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. Etenye N. G. – Horn I. Budapest 2005. 13–32.
- KUBINYI 1995. KUBINYI ANDRÁS: A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szerk. Koszta László. Szeged 1995. 309–335.
- LDM 1995. Lexikon des Mittelalters. Tomus 7. Munich 1995.
- LUKINICH 1935. LUKINICH IMRE: A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága másolat- és kéziratgyűjteményének ismertetése. Budapest 1935.
- MAGYARY 1931. MAGYARY-KOSSA Gyula: Magyar orvosi emlékek: értekezések a magyar orvostörténelem köréből. I–IV. Budapest 1929–1940.

- MANARDI 1532. GIOVANNI MANARDI: Joannis Manardi Ferrariensis medici Epistolarum medicinalium lib. XX, Tomus secundus, nunquam antea in Gallia excusus. Lugduni MDXXXII.
- NOWOGRODZKI 1937. STANISŁAW NOWOGRODZKI: Rządy Zygmunta Jagiellończyka na Śląsku i w Łużycach (1499–1506). Kraków 1937.
- PALACKY 1867. FRANZ PALACKY: Geschichte von Böhmen: Das Beitalter Jagelloniden, Fünfter Band, zweiter Abtheilung. Prag 1867.
- PAPEE 1927. FRYDERYK PAPEE: Akta Aleksandra krola polskiego, wielkiego księcia litewskiego 1501–1506. Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. Tomus 19. Kraków 1927.
- PAWIŃSKI 1893. ADOLF PAWIŃSKI: Młode lata Zygmunta Starego. Warszawa 1893.
- RACHUNKI 29./33. Rachunki królewskie sygn. 29., 33., Archiwum Skrabu Koronnego I., Archiwum Główne Akt Dawnych.
Reg. expositorum – Jo. Alberti regis Poloniae – 1492 per Jacobum Schidlowyczki – D. 1492–95; Rachunki królewskie sygn. 20., Archiwum Skrabu Koronnego I., Archiwum Główne Akt Dawnych.
Regestrum curien. domini principis Sigismundi qui Ad Equos Serviunt Et quot Aliquis Equos habet Et A quo tempore cuilibet Incipit Servitium Similiter Quum aliquis Accepit pecunias ad suum servitium Et in quo Loco Etc. – D. 1493–1508. Rachunki królewskie sygn. 21., Archiwum Skrabu Koronnego I., Archiwum Główne Akt Dawnych.
- SAMSONOWICZ 1982. HENRYK SAMSONOWICZ: Polish politics and society under the Jagiellonian monarchy. In: *A Republic of Nobles: Studies in Polish History to 1864*. Ed. and transl. J. K. Fedorowicz. Cambridge 1982. 49–69.
- WARRELL – VOX – FIRTH 2003. DAVID A. WARRELL – TIMOTHY M. VOX – JOHN D. FIRTH: Oxford Textbook of Medicine. Oxford 2003.
- ZIELIŃSKA 1992. TERESA ZIELIŃSKA: Archiwum Główne Akt Dawnych: informator o zasobie. Warszawa 1992.

Zarándokkeresztek a X–XI. századi sírokból

Jelen tanulmányomban a bizánci keresztekkel kapcsolatos vizsgálataim eredményeit foglaltam össze, mely kutatások a tárgytypus kapcsán a keleti kereszténység kárpát-medencei jelenlétének és szerepének mélyebb megismerésére irányulnak. A bizánci keresztekkel kapcsolatban is felmerült annak lehetősége, hogy temetkezési mellékletként megjelenése a sírokban a keleti kereszténység ismertetőjegye,¹ így ezt a tézist vettem vizsgálat alá, a vizsgálatok ezt igazolják-e vagy cáfolják.

A keresztekkel számos kutató több tanulmányban is foglalkozott, elsőként Oberschall Magda készített egy nagyobb lélegzetű szintézist 1953-ban,² majd több kisebb, egy-egy aspektusát vizsgáló tanulmányt Lovag Zsuzsa,³ illetve Szatmári Imre tett közzé.⁴ A legnagyobb e témával foglalkozó mű, mely a közép-kelet-európai térség egészére kiterjedően gyűjtötte össze a bizánci keresztek 2001-ben látott napvilágát Radmilo Petrovič-tól.⁵ Utóbb, 2004-ben a kárpát-medencei zarándokkeresztek egyes típusaira nézve vizsgáldott Langó Péter és Türk Attila a Mindszent-Koszorús-dűlői hitelesítő ásatás eredményeinek közzététele részeként.⁶ Jómagam a keleti kereszténységgel kapcsolatban gyűjtöttem össze a bizánci ereklyetartó és zarándokkereszteket.⁷

A bizánci keresztek hosszú használatú tárgyak Európában, már a IV–V. században megjelennek a balkáni leletanyagban, és egész Közép-Kelet-Európában megtalálhatók egészen a XIV–XV. századig.⁸

Bulgária	138	IV–XIV.	Oroszország	126	VI–XV.
Albánia	4	VI–XIII.	Lengyelország	11	X–XIV.
Makedónia	44	IV–VI., IX–XV.	Románia	143	V–VI., VIII–XV.
Crna Gora	1	VII.	Szerbia	184	IV–XVI.
Szlovénia-Karantánia	4	V–VI., IX–X.	Horvátország	38	V–VII., IX–XIII.
Bosznia-Hercegovina	14	V–VI., IX–XII.	Magyarország	68	VI–XIII.
Csehország és Szlovákia	31	VIII–XII.			

A bizánci keresztek két nagy csoportra oszthatók, az egyszerű zarándokkeresztekre és az ereklyetartó mellkeresztekre. Ez utóbbinak egy korai, az ún. *jeruzsálemi* – másnéven *szentföldi* – típus, és a késői *kijevi típusa* ismert.⁹ Mindegyik anyagát tekintve jelentős többségben bronzból készült, de ismert néhány ólomból, ezüstből, aranyból vagy vasból készült példány is, mely készülhetett öntéssel vagy lemezből kalapálták. A Kárpát-

¹ VÁLYI 2000. 375.

² OBERSCHALL 1953. 207–251.

³ LOVAG 1980. 363–372.; LOVAG 1999.

⁴ SZATMÁRI 1995. 219–264.

⁵ PETROVIČ 2001.

⁶ LANGÓ-TÜRK 2004. 365–457.

⁷ RÉVÉSZ 2003.; RÉVÉSZ 2006.

⁸ PETROVIČ 2001. alapján

⁹ SZATMÁRI 1995.

medencében a VI. századtól jelennek meg a leletanyagban, előbb a zarándokkeresztek, utóbb az ereklyetartó típus.¹⁰

A Kárpát-medencéből ötvennyolc **ereklyetartó mellkereszt** ismert, melynek jelentős többsége szórványlelet,¹¹ egyetlen példány származik telepfeltárásból¹² és a többi mind temetőből. A temetőből származó példányok pontos vizsgálata azt mutatja, hogy bár egy rész szórvány (6), nem ismert a pontos sírszám (10), illetve nem lehetett beazonosítani az elhunyt nemét (2). Ahol ismert az elhunyt neve, az alábbi a megoszlás: öt gyermeksírból került elő, továbbá kettő férfi és egy női sírból származik.

Zarándokkereszt hetvenegy ismert, melynél ugyanaz figyelhető meg arányait tekintve mint az ereklyetartó keresztteknél. Négy kereszt leletkörülményeiről nincs adat,¹³ elég nagy számú a szórvány,¹⁴ ugyancsak egyetlen származik telepről,¹⁵ a többségük azonban

¹⁰ Anyaguk szerint: 74 bronzból, 11 ólomból, kettő ezüstből és egy-egy aranyból és vasból készült, valamint 37 esetben nem ismert az anyaga. A bronzból készült példányok közül három aranyozott, egy emailos és aranyozott, egy pedig zománcos, a vasból készült példány bronz berakással készült.

¹¹ Szórvány ereklyetartó mellkeresztek lelőhelyei: Békéscsaba-Jamina *öntött bronz ereklyetartó mellkereszt* (OBERSCHALL 1953. 216., 248.; SZATMÁRI 1995. 225–226.; PETROVIĆ 2001. 320. No. 598.; RÉVÉSZ 2006. 49.); Bicske-Nagyegyháza *öntött bronz ereklyetartó mellkereszt, jeruzsálemi típus* (LOVAG 1999. 25–26. No. 16.; RÉVÉSZ 2006. 49.); Dunaszekcső *ereklyetartó mellkereszt* (OBERSCHALL 1953. 247.; RÉVÉSZ 2006. 50.); Eger környéke *két ereklyetartó mellkereszt* (OBERSCHALL 1953. 216–217., 248.; PETROVIĆ 2001. 321. No. 599–600.; RÉVÉSZ 2006. 50.); Érsekcsanak-hajóállomás *bronz ereklyetartó mellkereszt* (FÉK 1962. 35. No. 289.; RÉVÉSZ 2006. 50.); Felsőszentivánpuszta – Bagodi dűlő *ereklyetartó mellkereszt* (OBERSCHALL 1953. 217., 248.; RÉVÉSZ 2006. 50.); Hódmezővásárhely *öntött bronz ereklyetartó mellkereszt* (OBERSCHALL 1953. 218.; SZATMÁRI 1995. 234–236.; RÉVÉSZ 2006. 51.); Jászdózsa-Kápolnahalom *ereklyetartó mellkereszt* (STANCZIK 1975. 169.; RÉVÉSZ 2006. 51.); Kecskemét környéke *ereklyetartó mellkereszt* (OBERSCHALL 1953. 213., 229., 247.; RÉVÉSZ 2006. 51.); Makó *öntött bronz ereklyetartó mellkereszt* (SZATMÁRI 1995. 226–227.; RÉVÉSZ 2006. 51–52.); Orosháza *öntött bronz ereklyetartó mellkereszt, jeruzsálemi típus* (FÉK 1962. 54. No. 674.; PETROVIĆ 2001. 315–316. No. 587., 587/1.; RÉVÉSZ 2006. 52.); Órszentmiklós *bronz ereklyetartó mellkereszt* (MRT 9. 260–261. 21/+ LELŐHELY; RÉVÉSZ 2006. 53.); Prahovo [Sr] *két bronz ereklyetartó mellkereszt* (PETROVIĆ 2001. 127. 68–69.; RÉVÉSZ 2006. 53.); Szőny *ereklyetartó mellkereszt, jeruzsálemi típus* (OBERSCHALL 1953. 217., 248.; LOVAG 1999. 24. No. 6.; PETROVIĆ 2001. 322. No. 603.; RÉVÉSZ 2006. 54.); Tápióbicske *ereklyetartó mellkereszt, jeruzsálemi típus* (LOVAG 1971. 148.; LOVAG 1999. 24. No. 7.; RÉVÉSZ 2006. 55.); Tatai bencés apátság *ereklyetartó mellkereszt* (OBERSCHALL 1953. 213., 247.; PETROVIĆ 2001. 320. No. 597.; RÉVÉSZ 2006. 55.); Velem-Szentvid *öntött bronz ereklyetartó mellkereszt* (KISS G 2000. 261–262., RÉVÉSZ 2006. 56.); Veszprém környéke *ereklyetartó mellkereszt* (OBERSCHALL 1953. 217., 248.; PETROVIĆ 2001. 322. No. 604.; RÉVÉSZ 2006. 56.); Nógrád megye *ereklyetartó mellkereszt* (OBERSCHALL 1953. 249.); ismeretlen lelőhelyű *tizenegy ereklyetartó mellkereszt* (OBERSCHALL 1953. 247–249.).

¹² A *jeruzsálemi típusú ereklyetartó mellkereszt a XI. századi Dunapentele-Öreghegyi településről* származik (OBERSCHALL 1953. 217., 248.; LOVAG 1971. 148.; BÓNA 1973. 80.; BÓNA 1991. 35.; LOVAG 1999. 23–24. No. 5.; PETROVIĆ 2001. 322. No. 602.; RÉVÉSZ 2006. 50.).

¹³ Keresztek, melyeknek nincs adatunk a leletkörülményekről: Kosztol [Kostol, Sr] *öntött bronz zarándokkereszt* (LANGÓ-TÜRK 2004. 430.); Novi Banovci [Sr] *bronz zarándokkereszt* (LANGÓ-TÜRK 2004. 430.); Szi-szek [Sisak, Sr] *bronz zarándokkereszt* (LANGÓ-TÜRK 2004. 431.); Velika Horvatska [Ho] *öntött bronz zarándokkereszt* (LANGÓ-TÜRK 2004. 431.).

¹⁴ A harmincegy szórvány zarándokkereszt lelőhelye: Borsád-Bencés apátság *zarándokkereszt* (OBERSCHALL 1953. 213., 247.; RÉVÉSZ 2006. 61.); Cece-Menyődpuszta *öntött bronz zarándokkereszt* (OBERSCHALL 1953. 234., 250.; LOVAG 1980. 363.; PETROVIĆ 2001. 328. No. 619.); Cikó *öntött bronz zarándokkereszt* (LOVAG 1980. 363.; PETROVIĆ 2001. 337. No. 642.; RÉVÉSZ 2006. 61.); Galánta-Kertalja [Galanta, Slo] *ólom zarándokkereszt* (LANGÓ-TÜRK 2004. 429.); Jankafalva *öntött bronz zarándokkereszt* (OBERSCHALL 1953. 234., 250.; LOVAG 1980. 366.; LOVAG 1999. 29. No. 31.; PETROVIĆ 2001. 326. No. 614.; RÉVÉSZ 2006. 62.); Kis-kunhalas-Bodola *zománcos bronz zarándokkereszt* (FÉK 1962. 48. No. 565.; BÁLINT Cs 1991. 234. No. 127.; HAMPÉL 1902. 305–306.; HAMPÉL 1905. II. 646–647.; HAMPÉL 1907. 119.; RÉVÉSZ 2006. 62.); Muhi *zarándokkereszt* (OBERSCHALL 1953. 249.; RÉVÉSZ 2006. 63.); Nemeshany *öntött bronz zarándokkereszt, elveszett* (OBERSCHALL 1953. 234., 250.; LOVAG 1980. 366.; PETROVIĆ 2001. 327. No. 618.; RÉVÉSZ 2006. 63.); Novi Banovci [Sr] *öntött bronz zarándokkereszt* (LANGÓ-TÜRK 2004. 430.); Nyitra [Nitra, Slo] *arany zarándokke-*

temetőből származik. Öt temetőbeli szórvány van, illetve öt esetben nem ismert a pontos sírszám. Két sírnál nem lehetett beazonosítani az elhunyt nemét, a gyermeksírről mellékleteként előkerültek száma igen jelentős (20), de előfordul három férfi és két női sírban is.

3. táblázat	TEMETŐBELI SZÓRVÁNY	SÍRSZÁM NEM ISMERT	ISMERETLEN NEMŰ	FÉRFI	NŐ	GYERMEK, FIATAL
ET. MK.	X.	1	2	1	-	2
	X-XI.	2	3	-	1	1
	XI.(-)	2	5	1	-	2
ZK.	X.	1	-	1	1	6
	X-XI.	4	2	2	1	14
	XI.(-)	-	3	2	-	-

A temetők szempontjából az alábbiak szerint oszlik meg: két magányos sírban, egy kiscsaládi, számos nagy sírszámú honfoglaló és templom körüli temetőben egyaránt kerültek elő, melyek a fentiek szerint oszlanak meg az egyes korszakokban.¹⁶

A temetkezési szokás alapján, – ahol ismeret a közelebbi leletkörülmény, – az elhunyt nemétől függetlenül nyakban, nyak környékén helyezkedett el a kereszt, feltehetőleg nyaklánc részeként. Emellett egy-egy esetben volt a bal felkarcsont és a jobb kéz mellett elhelyezve.

4. táblázat	ISMERETLEN NEMŰ	FÉRFI	NŐ	GYERMEK, FIATAL
EREKLYETARTÓ MELLKERESZT	-	-	-	nyakban: 2
ZARÁNDOKKERESZT	nyakban: 1	nyakban: 2	-	nyakban: ¹⁷ 13 kar mellett: 1 kéz mellett: 1

reszt (OBERSCHALL 1953. 238.; SZŐKE 1962. 62.; RÉVÉSZ 2006. 64.), Pécs két emailos, aranyozott bronz öntött zárandokkereszt (OBERSCHALL 1953. 229.; LOVAG 1999. 30–31. No. 37.; RÉVÉSZ 2006. 64.); Prahovo [Sr] kis zárandokkereszt-enkolpion (MESTERHÁZY 1990. 100–103.; PETROVIĆ 2001. 126. No. 67.; RÉVÉSZ 2006. 64.); Szávaszentdemeter [Sremska Mitrovica, Sr] öntött bronz zárandokkereszt (OBERSCHALL 1953. 238., 250.; FÉK 1962. 67. No. 912.; LOVAG 1980. 366.; PETROVIĆ 2001. 328. No. 620.; RÉVÉSZ 2006. 64.); Székesfehérvár zárandokkereszt (OBERSCHALL 1953. 229.; PETROVIĆ 2001. 335. No. 638.; RÉVÉSZ 2006. 64.); Szöny zárandokkereszt (PETROVIĆ 2001. 332. No. 628.; RÉVÉSZ 2006. 66.); Telegd öntött bronz zárandokkereszt (OBERSCHALL 1953. 237., 250.; LOVAG 1980. 367.; LOVAG 1982. 161.; LOVAG 1999. 29–30. No. 32.; PETROVIĆ 2001. 329. No. 622.; RÉVÉSZ 2006. 66.); Tiszakeszi-Szódadomb bronzlemezről kivágott zárandokkereszt (OBERSCHALL 1953. 237., 251.; LOVAG 1980. 367.; PETROVIĆ 2001. 330. No. 623.; RÉVÉSZ 2006. 66.); Vál kisméretű zárandokkereszt (OBERSCHALL 1953. 236., 250.; RÉVÉSZ 2006. 67.); Vál környéke aranyozott, öntött bronz zárandokkereszt (OBERSCHALL 1953. 234.; LOVAG 1980. 367–368.; LOVAG 1982. 162.; LOVAG 1999. 30. No. 36.; PETROVIĆ 2001. 327. No. 616.; RÉVÉSZ 2006. 67.); Versec [Vršec, Sr] egy nagyméretű, öntött bronz zárandokkereszt, egy bronz zárandokkereszt, egy nagyméretű, öntött bronz zárandokkereszt és egy bronzlemezről kivágott zárandokkereszt (LANGÓ-TÜRK 2004. 431.), Veszprém-„Váraj”-Temetőhegy öntött bronz zárandokkereszt (OBERSCHALL 1953. 229.; LOVAG 1971. 146.; LOVAG 1980. 368.; LOVAG 1999. 23. No. 2.; PETROVIĆ 2001. 338. No. 645.; RÉVÉSZ 2006. 68.); Ismeretlen lelőhely két kis zárandokkereszt. (OBERSCHALL 1953. 250.).

¹⁵ Veszprém-Nádortelepen egy öntött bronz zárandokkereszt került elő két X-XII. századi kohó egyikéből (OBERSCHALL 1953. 237.; LOVAG 1980. 368.; PETROVIĆ 2001. 339. No. 646.; RÉVÉSZ 2006. 67.).

¹⁶ A temetők esetében az ásató régész, publikációk adataira támaszkodtam.

¹⁷ Az alábbi elhelyezkedéseket mind ide soroltam be: nyakban, mellkason, állnál, állkapocs alatt, állkapocs jobb oldalán, áll alatt, állkapocs közelében, nyakláncra, koponya alatt, nyaklánc része vagy közvetlenül a koponyacsontok mellett volt megtalálható a sírban.

Ugyanezen időszak bolgár temetőiben,¹⁸ ahonnan ismert keresztmellékletes sír, ugyan csak megfigyelhetőek a pogány rítus mellékletei (amulettek, túlvilági úttravaló, pénz-amulett...) kisebb-nagyobb számban.¹⁹ A keresztmellékletek, ahol ismert a pontos leletkörülmény – az általam vizsgált esetekben – gyermeksírból, nyakban elhelyezve kerültek elő.

A X–XI. században igen nagy számban vannak jelen a magyar leletanyagban a bizánci keresztetek, természetesen mindkét típusa egyaránt. Használatukban eltérés nem figyelhető meg, sírmellékletként, nyakban vagy annak környékén – eredendően nyaklánc részeként – kerültek oda. Már a X. században a honfoglalást követően megjelennek és egészen a XIII. századig megtalálhatók.

A tárgytypus a Közép-Kelet-európai leletanyagra jellemző, ezen a területen belül is elsősorban a keleti keresztény országokban kimagaslóan magas az előfordulásuk (*1. táblázat*), ugyancsak sírmellékletként. A Kárpát-medencében a lelet elterjedési területe (*1. térkép*) nem esik egybe az írott források alapján keleti, bizánci térítésekkel összefüggésbe hozható területekkel. Ez látszólag ellentétben áll azon feltételezéssel, miszerint a tárgytypus jelenléte a temetkezésekben a keleti kereszténységhez köthető.

A bizánci keresztetek kapcsolatban az egyik nézetet Lovag Zsuzsa képviseli, miszerint a bizánci keresztetek elterjedése a szentföldi zarándoklatokhoz kötődik. Más nézet szerint a bizánci korai térítések nyomai a keresztetek jelenléte. E nézetet vallotta Oberschall Magda, és képviseli Szatmári Imre, Istvánovics Eszter, Kiss Gábor, Vályi Katalin. A kereszténységtől függetlennek véli, ékszerként értékelve a keresztetek sírbeli jelenlétét a X. század vonatkozásában a Langó Péter – Türk Attila szerzőpáros,²⁰ és ezt a nézetet képviseli Fodor István is.

Véleményem szerint a lelettypus jelenléte a temetkezésekben egy folyamatot vázol fel, a keresztény térítéseknek, a kereszténység terjedésének anonim, nem a vezetés által támogatott, írott forrásokban tetten nem érhető folyamatát, mely köznép között zajlott. A külpolitikai helyzet a keleti térítéseknek inkább kedvezett, mely már kezdetét vehette a honfoglalást megelőző-

¹⁸ Nem szabad azonban elfeledkezni, hogy a X. századra már közel fél évszázados múltra tekintett vissza a bolgárok kereszténysége, a IX. század közepe táján (864) vette kezdetét a bolgár állam krisztianizációja.

¹⁹ Pliska nyugati erődfalának déli szektor-beli IX–XII. századi 80 síros keresztény rítusú temető. A sírok közül csupán hat mellékletes. 10. nem beazonosított nemű elhunyt sírja. Melléklet: egy *bronzkereszt*, két bronz fülbevaló, bronzgyöngyök és négy bronz karperec mellékletként. Egyéb mellékletek: fülesgomb, karkötő, gyöngyök, gyűrű, fülbevaló. A 21. sír melléklete egy amulett mellkasnál. (DONČEVA-PETKOVA 1984. 181–191.) Preslavi I. 16 síros keresztény rítusú hamvasztásos és csontvázas temető. 15. hamvasztásos sír. Melléklet: korongolt urna, egy kerámiaedény és egy *réz enkolpion* (ereklyetartó mellkereszt). Egyéb mellékletek: amulett, fülbevaló, kerámia, gyöngy. (VAŽAROVA 1976. 248–258.) Nanovica 51 síros keresztény rítusú csontvázas temető. A sírok közül 28 mellékletes. 44. gyermeksírból három kereszt is volt mellékletként elhelyezve: egy egyszerű *bronz kereszt* jobboldalon, egy *bronz enkolpion-kereszt* balra és egy *vas kereszt*. Egyéb mellékletek: gyöngyök, karperec, gyűrű, fülbevaló, gomb. (VAŽAROVA 1976. 311–326.) Tuhovisei 120 síros IX–XI. századi keresztény rítusú csontvázas temető egyik sírjából egy feliratos kereszt, felirata: „Боже, пази този, който го има”, azaz „Isten óvd azt, aki ezt viseli!”. Egyéb mellékletek: pénz, fülbevaló, gyöngyök, gomb, karperec, gyűrű, amulettek, pénzek: I. Baszileosz [876–886] és VI. Leó [886–912] bronz pénzei. (VAŽAROVA 1976. 341.) Zlatogradi 11 síros keresztény rítusú csontvázas temető. Egyik sírjában egy bronz keresztcske. Egyéb mellékletek: gyöngyök, karperec, fülbevaló. (VAŽAROVA 1976. 342.) Gradesnicai 351 síros keresztény rítusú csontvázas temető. Egyik sírjának melléklete volt egy bronz enkolpion-kereszt. Egyéb mellékletek: fülbevaló, bronz gombok, karkötő. (VAŽAROVA 1976. 345–346.) Balgarevo 46 síros keresztény rítusú csontvázas temető. Egyik sírjának melléklete volt egy feliratos kereszt, felirata: „Боже, пази този, който го има”, azaz „Isten óvd azt, aki ezt viseli!”. Egyéb mellékletek: fülbevaló, karperec, gyöngyök. (VAŽAROVA 1976. 351.)

²⁰ A sírba helyezett keresztet ékszerként, pontosabban amulett szerepének értékelik.

en. A térítések két típusával lehet számolni a X. században: az ún. anonim térítésekkel²¹ és a felülről támogatott, ezáltal az írott forrásokban is megjelenő térítésekkel.

Az anonim térítéseket, illetve térítő szerzeteseket motiválhatta a „mártíromság koronájának” elnyerése, miként a századot átható ezredfordulós világvége-várás is, melynek kapcsán számos térítés indult, hogy a még pogány népeket Krisztus hitére vezessék.²²

A bizánci birodalom mindenkori diplomáciai eszköztárának egyik eleme volt a térítés, mellyel a magyarsággal kapcsolatban is élt. Ez különösképpen a X. században lehetett jelentős, mikor egyrészt a magyarsággal egy új terület, a Kárpát-medence feletti befolyást is megszerezhettek ezáltal, másrészt a magyarok ekkor még nem kötelezték el vallásilag magukat. A X. század magyar „külpolitikája”²³ is elsősorban a keleti térítéseknek kedvezett, melyet még erősítettek a magyarság korábbi, honfoglalást megelőző kapcsolatai és az ott szerzett tapasztalatok is. A 953-ban magyarokhoz érkező Hierotheos már a felülről támogatott térítést jelentette hazánkban, kit a konstantinápolyi patriarcha, Theophylaktos „Turkia püpöké”-vé szentelt fel. Hierotheos, mint címe is mutatja, nem csupán Gyula törzsének térítésére érkezett, hanem „egész Magyarország népének görög hitre térítését kapta feladatául”.²⁴ E nagyszabású feladatra, miként azt az analógiák alapján feltételezhetjük, nem egyedül érkezett és itt zajló munkája során további tanítványokat nevelhetett a térítő-munkát segítői.²⁵

A kereszt ebben a korszakban a hit kifejezője volt, mely – ellentétben napjaink szokásával – nem volt kereskedelmi árucikk, vagy divatékszer, hanem meggyőződés, hovatartozás jelzésére szolgált. Ebből következőleg akár Jeruzsálemben készült, akár egy utánpótlást gyártó közelebbi műhely (Szerbia, Balkán) terméke volt, mindenképp a hitbeli hovatartozást jelezte a külvilág felé.

A honfoglalás kori sírok esetében a kereszténység egyes elemeinek, szokásainak, gondolkodásban való megjelenésének korai stádiumát jelzik, mikor már az új vallás is teret hódít, de még a régi is jelen van. Ennek tudható be, hogy a mindenkori társadalmak legsé-

²¹ Az anonim térítés érkezhett kívülről (Bizánc, Bolgár Cárság), de számolhatunk belső térítéssel is. A honfoglalás után a magyarok közt élő, már korábban keresztény hitre tért „bolgár-szláv népesség is közvetítette őseinknek az ortodox kereszténység gyakorlatát”. (H. TÓTH 1995. 31.) Ennek a belső, bolgár-szláv térítésnek a nyoma a magyar nyelv „szókincsének legrégebbi, keleti rítusra utaló rétege” mint például kereszt, karácsony, panasz, pap, szombat, vádol, ... (H. TÓTH 1995. 30.) A bolgár népesség a földrajzi nevek alapján – Melich János és Kniezsa István munkássága nyomán – Budapesttől keletre a Bükk fennsíkig, a Börzsöny, Cserhát, Mátra, Bükk vonulatától délre, a Duna-Tisza közén, és ettől északra, a Hernád vonaláig terjedő területen, Erdélyben, valamint Szerémségben, Duna-Tisza közén és a Tiszántúlon feltételezhető. (H. TÓTH 2000. 23.) Egyelőre problémát jelent a nyelvészet és a régészet adatainak megoldásra váró ellentmondása, miszerint a nyelvészet által felvázolt területeken a bolgár népesség régészeti hagyatéka csak néhány helyen (pl. Hajdú-Bihar megye), igen csekély mértékben érhető tetten. A térítés ezen irányvonalának elfogadása ezen ellentmondás megoldására, további vizsgálatra szorul.

²² Ennek jegyében indult el Adalbert társaival (KŁOCZOWSKI 1994. 101–111.), János és Benedek remeték a lengyelekhez (HALMÁGYI 2009. 4., 5., 8.) és Querfurti Brúnó és térítő társainak – Quedlingurgi Évkönyv szerint 18 társával – útjait is ez motiválta. Brúnó járt 1003–1004-ben és 1004/1005–1008 között Magyar Királyságban, majd ezt követően a besenyők között térített (HALMÁGYI 2009.) – természetesen a nyugati térítések jobban ismeretesei.

²³ A honfoglalást követő évtizedekben a magyarok tudatos békepolitikát folytattak mind Bizánc, mind a bolgárok irányában, míg nyugatra folyamatosan indultak kalandozó hadjáratok. Bizánc irányában 927-től változott a helyzet, és a bolgár-besenyő szövetségeseikkel közös hadjáratok indultak. Simeon cár halálát követően pedig, a bizánci-bolgár szövetség létrejötté után, a bolgárok ellen is. Változást a 943-ban megkötött öt évre szóló békeszerződés hozott, melyek még két alkalommal hosszabbítottak meg további öt-öt évre 948-ban és 953-ban. MAKK 1996. 14–17.

²⁴ MAKK 1996. 17.

²⁵ A térítők nem egyedül mentek, miként ez megfigyelhető Metód és Konstantin-Cirill tevékenységénél; de ugyanez jellemző a nyugati térítésekre is (Adalbert és társai, János és Benedek remeték...).

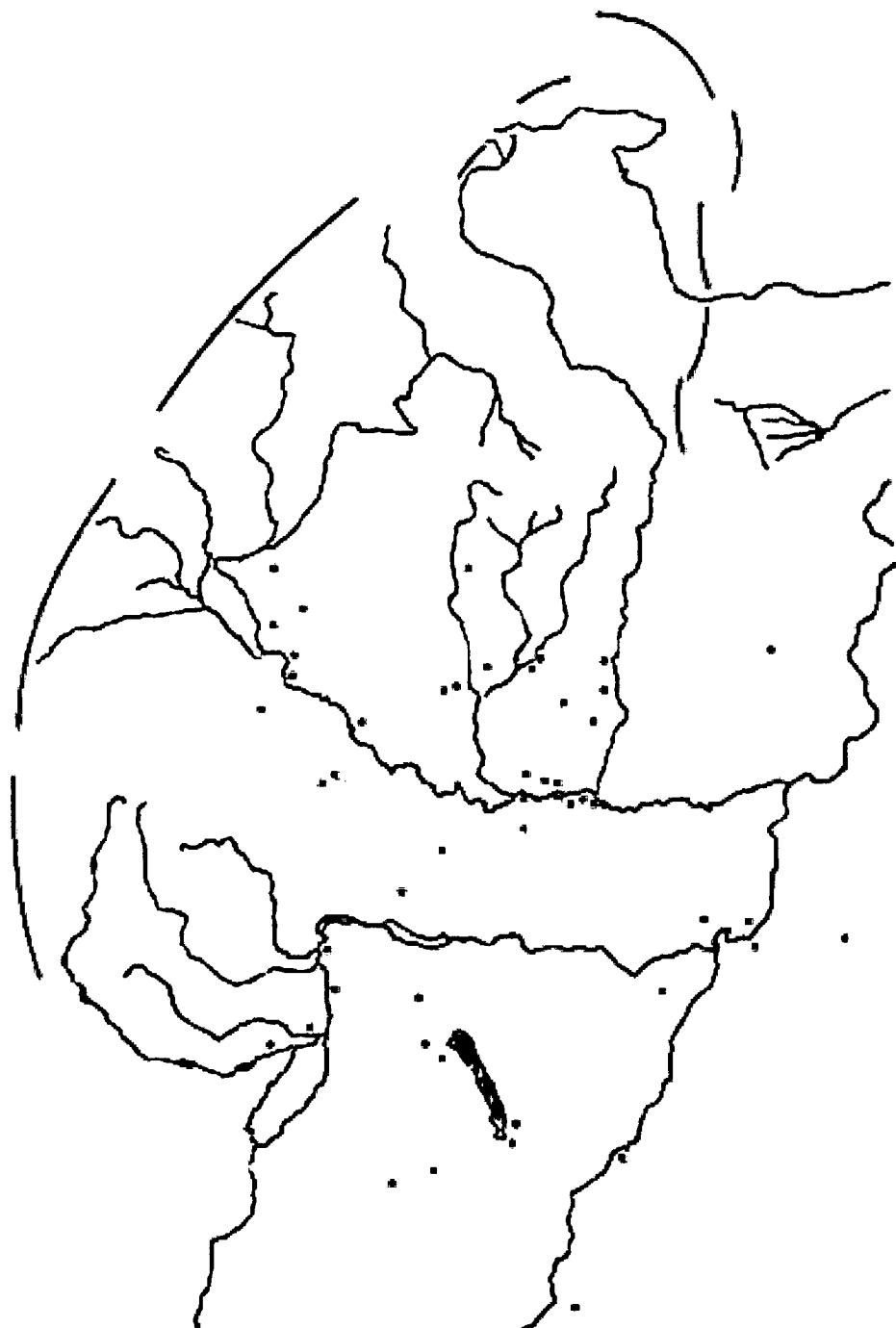
rülékenyebb, legvédtelenebb részénél, azaz a gyermekek sírjaiban jelenik meg elsőként. A későbbiekben már a kereszténység meghonosodásáról van szó, mikor a folya-matban lévő krisztianizáció fokozatosan szorítja ki a régi vallást, de egyes elemei még szokásszinten továbbélnek, fennmaradnak. Ennek tudható be az a jelenség, hogy mind a magyar, mind az általam vizsgált bolgár temetőben a krisztianizáció megindulását köve-tően akár több évszázad múltán is még jelen vannak a pogány mellékletek (amulett, pénz-melléklet), és csak fokozatosan maradnak el a sírok mellékletei közül.

BIBLIOGRÁFIA

- BÁLINT 1937. BÁLINT ALAJOS: A hódmezővásárhelyi ref. Gimnázium régiségyűjtemé-
nye VI–XI. rész. *Dolgozatok* 13 (1937). 28.
- BÁLINT CS 1991. BÁLINT CSANÁD: Südungarn im 10. Jahrhundert. Budapest 1991.
- BÍRÓ – KRALOVÁNSZKY 1959.a BÍRÓ ENDRE - KRALOVÁNSZKY ALÁN: Dunaalmás – Tatai-Gasse,
Sandgrube. *Archaeológiai Értesítő* 86 (1959) 209.
- BÍRÓ – KRALOVÁNSZKY 1959.b BÍRÓ ENDRE - KRALOVÁNSZKY ALÁN: Dunaalmás – Tatai úti homokbánya.
Régészeti Füzetek I:11 (1959) 53.
- BOBČEVA-SALKIN 1974. БОБЧЕВА, Л. – САЛКИН, А.: Средновековен некропол край с. Бълга-
рево. – *Известия на Окръжния исторически музей и историческото*
дружество в гр. Толбухин 1974. с. 173 сл.
- BÓNA 1973. BÓNA ISTVÁN: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu
Dunaújvárosban. *Fontes archaeologici Hungariae*. Budapest 1973.
- BÓNA 1991. BÓNA ISTVÁN: Dunapentele története: a honfoglalástól a 19. század közepé-
ig a már eddig is ismert, valamint újonnan bevont adatok alapján. Dunaúj-
város 1991.
- DONČEVA-PETKOVA 1984. ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА, ЛЮДМИЛА: Некропол при южния сектор на западната
крепостна стена на Плиска. In: *Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов*.
София 1984.
- FÉK 1962. FEHÉR GÉZA – ÉRY KINGA – KRALOVÁNSZKY ALÁN: A Közép-Duna-medence
magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírletelei: Leletkataszter. Régészeti ta-
nulmányok 2. Budapest 1962.
- FODOR 1975. FODOR ISTVÁN: Verecke híres útján. A magyar nép őstörténete és a honfog-
lalás. Budapest 1975. 259.
- FODOR 1982. FODOR ISTVÁN: In Search of a new Homeland. The Prehistory of the
Hungarian People and the Conquest. Budapest 1982.
- FODOR 1985. FODOR ISTVÁN: Honfoglalás kori temető Sándorfalván. Előzetes közle-
mény. *Acta Antiqua et Archaeologia* V. (1985)
- FODOR 1996. „Őseinket felhozád...” A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.
Szerk. FODOR ISTVÁN. Budapest 1996.
- GUBITZA 1910. GUBITZA KÁLMÁN: Bácsi honfoglaláskori sírletelekről. *Archaeológiai Érte-
sítő* 30 (1910) 169–172.
- HALMÁGYI 2009. HALMÁGYI MIKLÓS: Querfurti Brúnó, hittérítő Közép-Európában († 1009).
Kézirat 2009.
- HAMPEL 1902. HAMPEL JÓZSEF: Régiségek a honfoglalás korából. *Archaeológiai Értesítő*
22 (1902) 296–316.
- HAMPEL 1905. HAMPEL JÓZSEF: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I–III.
Braunschweig 1905.
- HAMPEL 1907. HAMPEL JÓZSEF: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest 1907.
- HORVÁTH 1970. HORVÁTH BÉLA: Előzetes jelentés az 1965–1968. évi tisztaörvényi feltárá-
sokról. *Archaeológiai Értesítő* 97 (1970) 128.

- H. TÓTH – BICZÓ 1976.a H. TÓTH ELVIRA – BICZÓ PIROSKA: Kiskunfélegyháza-Kántordomb. *Régészeti Füzetek* I:29. (1976) 60.
- H. TÓTH – BICZÓ 1976.b H. TÓTH ELVIRA – BICZÓ PIROSKA: Kiskunfélegyháza-Kántordomb. *Archaeológiai Értesítő* 103 (1976) 299–300.
- H. TÓTH 1995. H. TÓTH IMRE: A magyarság korai kapcsolatai az ortodox szlávokkal. In: *Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig*. Szerk. H. TÓTH IMRE. Szeged 1995. 27–35.
- H. TÓTH 1995. H. TÓTH IMRE: Magyar-szláv kapcsolatok a IX-XI. században. *Partes populorum minores alienigenae*. Szombathely 2000. 11–26.
- ISTVÁNOVICS 2003. ISTVÁNOVICS ESZTER: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. Jósa András Múzeum: Nyíregyháza 2003.
- JÓSA 1892. JÓSA ANDRÁS: A kárászi sírmezőről. *Archaeológiai Értesítő* 12 (1892) 171–173.
- KISS A 1983. KISS ATTILA: Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 1. Baranya megye X-XI. századi sírleletei. Akadémiai Kiadó: Budapest 1983.
- KISS G 2000. KISS GÁBOR: Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 2. Vas megye 10-12. századi sír- és kincsleletei. Szombathely 2000.
- KŁOCZOWSKI 1994. KŁOCZOWSKI, JERZY: Szent Wociech-Adalbert és a keresztény Európa kialakulása az 100. év körül. In: *Kelet-Közép-Európa szentje: Adalbert (Vojtech-Wojciech-Béla): Válogatott tanulmányok*. Szerk. Somorjai Ádám. METEM: Budapest 1994. 101–111.
- KOVALOVSZKI 1965. KOVALOVSZKI JÚLIA: Orosháza és környéke a magyar középkorban. In: *Orosháza története*. Szerk. Nagy Gyula. Orosháza 1965.
- KÜRTI 1978–1979. KÜRTI BÉLA: Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyón. Előzetes beszámoló. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1978–1979/1. 323–347.
- KÜRTI 1983. KÜRTI BÉLA: Bizánci kapcsolatok. In: *Szeged története* I. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1983. 269–271.
- KÜRTI 2001. KÜRTI BÉLA: Sírok üzenete. Honfoglaló magyarok temetője Algyő határában. Algyő 2001.
- LANGÓ – TÜRK 2004. LANGÓ PÉTER – TÜRK ATTILA: Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica* X (2004) 365–457.
- LOVAG 1980. LOVAG ZSUZSA: Bronzene Pektoralkreuze aus der Arpadenzeit. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXXII (1980) 363–372.
- LOVAG 1999. LOVAG ZSUZSA: Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums. *Seria Archaeologica* III. Budapest 1999.
- LŐRINCZY 1985. LŐRINCZY GÁBOR: Szegvár-Szőlőkalja X. századi temetője. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1985. 141–162.
- MAKK 1996. MAKK FERENC: Magyar külpolitika (896–1196). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2. Szeged 1996.²
- MANOVA 1964. МАНОВА, ЕК.: Археологически проучвания в района на Златоград. *Археология* VI. 1964. 4. с. 20–26.
- MASOV é.n. МАШОВ, СП.: Средновековен некропол край с. Градешница, Врачански. *ИИИ XXXV* (под печат).
- MESTERHÁZY 1990. MESTERHÁZY KÁROLY: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a X-XI. századi magyar sírleletekben. *Folia Archaeologica* 41 (1990) 87–115.
- MRT 6. ECSÉDY ISTVÁN – KOVÁCS LÁSZLÓ – MARÁZ BORBÁLA – TORMA ISTVÁN: Magyarország régészeti topográfiája 6. Békés megye régészeti topográfiája. A szeghalmi járás IV/1. Budapest 1982.
- MRT 9. DINNYÉS ISTVÁN – KÓVÁRI KLÁRA – KVASSAY JUDIT – MIKLÓS ZSUZSA – TETTAMANTI SAROLTA – TORMA ISTVÁN: Magyarország régészeti topográfiája 9. Pest megye régészeti topográfiája. XIII/2. A zobi és a váci járás. Budapest 1993.

- MRT 10.1. JANKOVICH B. DÉNES – MEDGYESI PÁL – NIKOLIN EDIT – SZATMÁRI IMRE – TORMA ISTVÁN: Magyarország régészeti topográfiája 10.1. Békés megye régészeti topográfiája. Békés és Békéscsaba környéke IV./3. Budapest 1998.
- NAGY 1969. NAGY ÁRPÁD: Eger környéki és Tisza-vidéki besenyő települések a X–XI. században. *Egri Múzeum Évkönyve* 7 (1969) 138.
- NEPPER 1993. M. NEPPER IBOLYA: 9–10. századi bolgár-szláv leletek Hajdú-Bihar megyében. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk. Lőrinczy Gábor. Szeged 1993.
- NEPPER 2003. M. NEPPER IBOLYA: Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3. Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei I. rész. Budapest-Debrecen 2002.
- OBERSCHALL 1953. OBERSCHALL MAGDA, BÁRÁNYNÉ: Byzantinische Pectoralkreuze aus ungarischen Funden. In: *Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie* II. Baden-Baden 1953. 207–251.
- PÁRDU CZ 1944–1945. PÁRDU CZ MIHÁLY: Csongrádi leletek. *Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve* I. (1944–1945) 138–141.
- PETROVIĆ 2001. PETROVIĆ, RADMILO: Rečnik vizantijskih krstova. Beograd 2001.
- RÉVÉSZ 2003. RÉVÉSZ ÉVA: A keleti kereszténység jelenléte X–XI. században a Kárpát-medencében. (Szakdolgozat.) Szeged 2003.
- RÉVÉSZ 2006. RÉVÉSZ ÉVA: A keleti kereszténység emlékei a 10–11. századi kárpát-medencei sírleletekben. (Szakdolgozat.) Szeged 2006.
- RÉVÉSZ 2008. RÉVÉSZ LÁSZLÓ: Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei. 5. Heves megye 10–11. századi temetői. Budapest 2008.
- STANCIK 1975. STANCIK ILONA: Szolnok megyei régészeti adatok Hild Viktor jegyzetéből. Szolnok 1975.
- STANOJEV 1989. STANOJEV, NEBOJA: Nekropole X–XV. veka u Vojvodini. Novi Sad 1989.
- STOJANOVA – SERAFIMOVA é.n. Д. СТОЯНОВА-СЕРАФИМОВА: Средновековен некропол край с. Туховище, Благоевградски окръг (под печат).
- SZABÓ 1978–1979. SZABÓ JÁNOS GYÖZŐ: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában IV. A sírok relatív és abszolút kronológiája. *Egri Múzeum Évkönyve* 16–17 (1978–79) 88–89.
- SZATMÁRI 1995. SZATMÁRI IMRE: Bizánci típusú ereklyetartó mellkereszték Békés és Csongrád megyében. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica* I (1995) 219–264.
- SZEMÁN 1988. SZEMÁN ATTILA: X–XI. századi filigrános mellkereszték. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1988–1 (1989) 75–94.
- SZŐKE 1962. SZŐKE BÉLA: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok I. Budapest 1962.
- TARI 1995. TARI EDIT: Árpádkori falusi templomok Cegléd környékén. Cegléd 1995.
- TARI 2000. TARI EDIT: Inárcs, Szent György templom. *Régészeti kutatások Magyarországon 2000*. Budapest 2003. 149–152.
- TOČIK 1968. TOČIK, ANTON: Altmagyarische Gräberfeld in der Südwestslowakei. *Archaeologica Slovaca - Catalogi* III. Bratislava 1968.
- TOČIK 1971. TOČIK, ANTON: Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei I. *Slovenská Archaeologia* XIX-1 (1971)
- TÖRÖK 1956. TÖRÖK GYULA: A szobi Vendelin-földek X–XI. századi temetője. *Folia Archaeologica* VIII. (1956) 130.
- VÁLYI 2000. VÁLYI KATALIN: Régészeti emlékek. In: *Európa és Magyarország Szent István korában*. Szerk.: Kristó Gyula – Makk Ferenc. Szeged 2000. 365–385.
- VAŽAROVA 1976. ВЪЖАРОВА, ЖИВКА Н.: Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI–XI в. на територията на България). София 1976.
- VINSKI 1959. VINSKI, ZDENKO: Augrabungen in Vukovar. *Archaeologia Iugoslavica* III. (1959) 99–109.

1. térkép – Erekyetartó mellkeresztek és zarándokkeresztek a Kárpát-medencében

TEMETŐ, SÍR ²⁶	DATÁLÁS, ÖSSZ. SÍR	LELETKÖRÜLMÉNY
Algyő	X. sz., 83	105. sír: 6 év körüli gyermek sírja. Mellékletek: aranyozott ezüst hajfonatkorong, <i>díszítetlen ólom zárándokkereszt (nyakban)</i> , szemfedő, ruhadísz. ²⁷
Bács (Bač, Sr)	XI. sz. (t.k.t.)	S sír. Nem különválasztható az egyes sírok leletanyaga. Mellékletek: <i>ezüst zárándokkereszt</i> . ²⁸
Balatonmagyaród-Felső-Koloni dűlő		213. sír: Kisgyermek sírja. Mellékletek: <i>ólm zárándokkereszt mellkason</i> . ²⁹
Besenyőtelek-Tepélypuszta I.	X–XI. sz., 14	1. női sír. Mellékletek: <i>bal kulcsosonton egy ólomkereszt</i> , rombusz alakú ruhadíszek (10 db), körte alakú ezüstkarka, füles gomb. ³⁰
Cegléd-Nyúlűfűlehalom	XI–XIII. sz., cca. 52	T: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt (jeruzsálemi típus)</i> . ³¹
Csanádpalota	XI–XII. sz., 27	S sír. Nem elkülöníthető az egyes sírok anyaga. Mellékletek: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt</i> , Kálmán denár. ³²
Csongrád-Felgyő-Gedahalom	X. sz., 45	45. fiatal nő sírja. Mellékletek: <i>öntött bronz zárándokkereszt</i> , ezüstgyűrű. ³³
Detta (Deta, Ro)	X–XII. sz., több sír	S. sír. Melléklet: <i>ólm zárándokkereszt</i> . ³⁴
Dunaalmás	X. sz., 13	S sír. Mellékletek: <i>Bronz ereklyetartó mellkereszt</i> . ³⁵
Felsőjattó – Tornóc (Horný Jatov – Torno-vec nad Vahom, SI)	IX–XI. sz., 528	382. bolygatott sír: karjai a hason egymáson keresztbe fektetve. Mellékletek: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt</i> , vascsat töredékei. ³⁶
Füzesabony-Réti tanya, Koszpérnum domb	X. sz., 1	Magányos gyermeksír (kislány). Mellékletek: <i>zárándokkereszt (elveszett) állcsont alatt, agyagedény</i> . ³⁷
Gyula-Téglagyár	X–XI. sz., cca. 170	T: <i>öntött bronz ereklyetartó mellkereszt</i> (lehet temetőbeli szórvány, de sírlet is). ³⁸
Gyulavarsánd-Lapos-halom (Varsand, Ro)	X–XI. sz., cca. 80	S sír. Mellékletek: <i>öntött bronz ereklyetartó mellkereszt</i> , Árpád-kori pénzek (Salamon, Géza dux, ...), torquesek, karperec, kengyel, hajkarika. ³⁹
Hajdúdorog-Gyűlés	X. sz. közepe – 2. fele	19. leánygyermek sírja. Mellékletek: <i>bizánci típusú, díszítetlen zárándokkereszt</i> , vékony ezüstlánc töredékei. ⁴⁰
Ibrány-Esbóhalom	X. sz.	197. két lány közös koporsós sírja. Mellékletek: <i>ólm zárándokkereszt gyöngysor közepén, dírmotívum</i> . ⁴¹
Ikervár - Virág u.	X–XI. sz., cca. 200	112. 4-5 éves kislány sírja. Mellékletek: nyakában: <i>vasláncocsk</i> a töredékei, átfűrt IV. századi római bronzpénz (308–313), <i>öntött ólm zárándokkereszt</i> . ⁴²
Inárcs, Szent György templom	XI–XII. sz.	T: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt</i> előlapjának töredéke a szentélybeli sír feletti betöltési rétegből. ⁴³

²⁶ t.k.t. = templom körüli temető, S = sírből, T = temetőbeli szórvány, „SZÁM” = sírszám.

²⁷ KÜRTI 1978–1979. 323–347.; KÜRTI 2001. 23.; RÉVÉSZ 2006. 48., 61.

²⁸ GUBITZA 1910. 169–172.; STANOJEV 1989. 22–23.; RÉVÉSZ 2006. 61.

²⁹ LANGÓ-TÜRK 2004. 429.

³⁰ RÉVÉSZ 2008. 63–70.

³¹ TARI 1995. 85–87., RÉVÉSZ 2006. 49.

³² FÉK 1962. 28. No. 163; SZATMÁRI 1995. 240–242.; RÉVÉSZ 2003. 100.; RÉVÉSZ 2006. 49.

³³ PÁRDUZ 1944–1945. 138–141.; RÉVÉSZ 2006. 61.

³⁴ FÉK 1962. 31. No. 227; LOVAG 1980. 363.; PETROVIČ 2001. 314. No. 582; RÉVÉSZ 2003. 98.; RÉVÉSZ 2006. 61.

³⁵ FÉK 1962. 32–33.; BIRÓ – KRALOVÁNSZKY 1959.a 209.; BIRÓ – KRALOVÁNSZKY 1959.b 53.; RÉVÉSZ 2006. 49.

³⁶ SZÓKE 1962. 62.; TOČIK 1968. 168.; TOČIK 1971. 168.; RÉVÉSZ 2006. 50.

³⁷ NAGY 1969. 138.; RÉVÉSZ 2006. 62.; RÉVÉSZ 2008. 181.

³⁸ OBERSCHALL 1953. 213., 247.; SZATMÁRI 1995. 222–225.; RÉVÉSZ 2003. 100.; RÉVÉSZ 2006. 51.

³⁹ MRT 10.1. 325. 2/XXXII.; OBERSCHALL 1953. 216., 248.; SZATMÁRI 1995. 225–226.; PETROVIČ 2001. 320. No. 598; RÉVÉSZ 2003. 99.; RÉVÉSZ 2006. 51.

⁴⁰ FODOR 1996. 230.; RÉVÉSZ 2003. 102.; RÉVÉSZ 2006. 62.

⁴¹ ISTVÁNOVICS 2003. 99. 94. t.; LANGÓ – TÜRK 2004. 429.

⁴² KISS G 2000. 41–83.; RÉVÉSZ 2006. 48., 62.

⁴³ TARI 2000. 152.

Kiskunfélegyháza-Kántordomb	X-XI. sz., cca. 60	S sír. Mellékletek: <i>bizánci típusú, öntött bronz zarándokkereszt</i> . ⁴⁴
Kloštar (Sr)	X. sz. 2. fele – XI. sz.	2. sír. Mellékletek: <i>bronz zarándokkereszt, fülbevalópár, s-végű hajkarika, bronz huzalgűrű</i> . ⁴⁵
Majs-Udvari rétek ⁴⁶	960/970 – XI/XII. sz. fordulója, 1137	234. gyermeksír. Mellékletek: <i>öntött bronz zarándokkereszt bal felkarcsont mellett, 6 db üvegyöngy (nyaklánc), tyúktojás héjtöredékek</i> . 275. gyermeksír. Mellékletek: <i>díszítetlen ólom zarándokkereszt állnál, üvegyöngyosor, I. Béla dux czüst denára</i> . 770. gyermeksír. Mellékletek: <i>öntött bronz zarándokkereszt állkapocs alatt, nyitott bronz karika</i> . 1031. (220.) fiatal személy sírja. Mellékletek: <i>öntött bronz zarándokkereszt állkapocs jobb oldalán, 2 db bronz s-végű hajkarika, aranyfüst bevonásos üvegyöngyök, gerezdes bronz fülesgomb, zárt bronz gyűrű, házi sertés csontdarabok</i> . ⁴⁷
Mindszent-Koszorúsdűlő	honfoglaló temető (X. sz.), 3	1. gyermek NY-K tájolású nyújtott vázas sírja. Mellékletek: <i>lőcsontok, nyitott fülbevaló karika, rajtuk egy-egy kauri csiga, nyakában: 2 db szemesgyöngy és egyenlő szárú bronz-lemezről ereklyetartó mellkereszt</i> . ⁴⁸
Miskolc-Repülőtér	X. sz. 2. fele, 21	8. férfisír: részben feldúlt. Mellékletek: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt</i> . ⁴⁹
Mitrovica- Mačvanska (Sr) ⁵⁰	X. sz. vége – XI. sz. eleje	T: <i>nagyméretű, öntött bronz zarándokkereszt</i> . T: <i>öntött bronz zarándokkereszt</i> . T: <i>öntött bronz zarándokkereszt</i> . T: <i>bronz zarándokkereszt</i> .
Nagylak	XI. sz., cca. 27	S sír. Mellékletek: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt, ezüst denár, s-végű hajkarika, fülesgomb, gyűrű, karperec</i> . ⁵¹
Nyírkarász, Már-ky-és Fülöp földék	XI. sz., cca. 10	S sír. Mellékletek: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt, XI. századi pénzek, halántékgyűrű</i> . ⁵²
Nyírkarász-Garahalom	XI. sz., 1	1. bolygatott sír. Mellékletek: <i>kisméretű, öntött bronz zarándokkereszt</i> . ⁵³
Ógyalla-Abadomb II. (Hurbanovo-Bohatá, Sl)	X. sz. 2. fele – XI. sz. köz., 131	22. gyermeksír. Mellékletek: <i>bronz zarándokkereszt</i> . ⁵⁴
Pecszentmárton (Sînmartin, Ro) ⁵⁵	XI. sz. (?)	S sír. Mellékletek: <i>ereklyetartó mellkereszt</i> . S sír. Mellékletek: <i>ereklyetartó mellkereszt töredéke</i> .
Ptuj (Sr)	X. sz. 2. fele	66. sír. Mellékletek: <i>kis zarándokkereszt</i> . ⁵⁶

⁴⁴ OBERSCHALL 1953. 216., 248.; FODOR 1996. 330–331.; PETROVIĆ 2001. 319. No. 594.; H. TÓTH – BICZÓ 1976.a 60.; H. TÓTH – BICZÓ 1976.b 299–300.; RÉVÉSZ 2003. 99.; RÉVÉSZ 2006. 62.

⁴⁵ HAMPEL 1907. 171., 60. t. 4.; OBERSCHALL 1953. 236.; SZÓKE 1962. 62.; FÉK 1962. 49. No. 581; LOVAG 1980. 366.; RÉVÉSZ 2003. 97.; RÉVÉSZ 2006. 62.

⁴⁶ LOVAG 1980. 366.; KISS A 1983. 73–236.; PETROVIĆ 2001. 314. No. 583–584., 315. No. 586.; RÉVÉSZ 2006. 63.

⁴⁷ RÉVÉSZ 2003. 106. Tévesen több publikációban is 220. sírként jelenik meg.

⁴⁸ OBERSCHALL 1953. 236., 249.; SZÓKE 1962. 62.; FÉK 1962. 53. No. 666; LOVAG 1980. 366.; PETROVIĆ 2001. 331. No. 625; LANGÓ–TÜRK 2004.; RÉVÉSZ 2003. 95.; RÉVÉSZ 2006. 47., 52.

⁴⁹ OBERSCHALL 1953. 218., 237.; KOVALOVSKI 1965. 187.; LOVAG 1971. 150.; LOVAG 1982. 160.; LOVAG 1999. 25. No. 13; SZATMÁRI 1995. 239–240.; PETROVIĆ 2001. 323. No. 605; RÉVÉSZ 2003. 98.; RÉVÉSZ 2006. 52.

⁵⁰ RÉVÉSZ 2003. 100.; LANGÓ–TÜRK 2004. 430.

⁵¹ JÓSA 1892. 171–173.; OBERSCHALL 1953. 213., 228., 247.; FÉK 1962. 59. No. 764; LOVAG 1980. 367.; PETROVIĆ 2001. 320. No. 596.; RÉVÉSZ 2006. 52.

⁵² BÁLINT 1937. 28.; FÉK 1962. 56. No. 717.; BÁLINT Cs 1991. 241–242.; RÉVÉSZ 2003. 97.; RÉVÉSZ 2006. 52.

⁵³ OBERSCHALL 1953. 236. (=KÁRÁSZ); SZÓKE 1962. 62.; LOVAG 1980. 376.; LOVAG 1982. 162.; LOVAG 1999. 29. No. 29.; PETROVIĆ 2001. 329. No. 621.; RÉVÉSZ 2003. 97.; RÉVÉSZ 2006. 63.

⁵⁴ TOČIK 1971. 184–190., 261–265.; RÉVÉSZ 2006. 64.

⁵⁵ FÉK 1962. 66. No. 894.; RÉVÉSZ 2003. 97.; RÉVÉSZ 2006. 53.

⁵⁶ SZÓKE 1962. 62.; RÉVÉSZ 2003. 96.; RÉVÉSZ 2006. 64.

Pusztaföldvár (Arad-Földvári puszta)	XI. század közepe – 1077	S sír. Mellékletek: <i>bronz zárándokkereszt, aranyozás nyomaival</i> . ⁵⁷
Püspökladány-Eperjesvölgy ⁵⁸	X–XI. sz., 637	95. gyermeksír. Mellékletek: <i>öntött bronz, töredékes zárándokkereszt, vascsőrgő, gyöngyök</i> . 107. gyermeksír. Mellékletek: <i>bizánci, öntött bronz zárándokkereszt, Szent István denár a kezében</i> .
Sándorfalva-Eperjes	X. sz. 2 – 3. harmada, 105	14. férfisír. Mellékletek: <i>ólomötvözet bizánci zárándokkereszt áll alatt, bronz üreges fülesgomb, vascsiholó és kova, csont dobókocka, vascsat, vaskés, nyílcsúcs</i> . ⁵⁹
Sárrétudvari-Hízóföld	X. sz., 269	199. gyermeksír. Mellékletek: <i>öntött bronz ereklyetartó mellkereszt</i> . ⁶⁰
Szakony-TSZ Tejgazdaság	X–XI. sz.	9. férfisír. Mellékletek: <i>kisméretű, öntött bronz zárándokkereszt</i> . ⁶¹
Szeged-Óthalom	honf. kori, 42	T: <i>öntött bronz ereklyetartó mellkereszt</i> . ⁶²
Szegvár-Szólókalja	X. sz., 62	1 évesnél fiatalabb gyermek sírja. Mellékletek: <i>bronz zárándokkereszt állkapocs közelében</i> . ⁶³
Székesfehérvár		E. női sír. Mellékletek: <i>ereklyetartó mellkereszt (jeruzsálemi típus)</i> . ⁶⁴
Szentes-Szentilona	X–XI. sz., 5	T: <i>öntött bronz ereklyetartó mellkereszt</i> . ⁶⁵
Szentes-Szentlászló I.	X. sz., 112	26. gyermeksír. Egyik karja mellére hajlítva. Mellékletek: <i>kicsi bronz zárándokkereszt (jobb keze mellett), 2 nyitott bronz haj-karika, sodrott bronz torques, rajta 2 ezüst karika, gyöngysor kauri csigákkal, csörgővel, bronz pityke, 2 fejes gyűrű</i> . ⁶⁶ 73. kisgyermek sírja. Mellékletek: <i>sodrott nyakpereg, Salamon denára, nyakban: öntött bronz ereklyetartó kereszt (feje alatt), néhány gyöngy, Diocletianus (vagy más 296-ig használt) Concordia Militum-típusú átlukasztott denarusa</i> . ⁶⁷
Szentes-Nagytóke-Jámborhalom	XI. (–XII.) sz., 68	6. gyermeksír. Mellékletek: <i>aranyozott bronz ereklyetartó mellkereszt (kijevi típus)</i> . ⁶⁸
Szob-Kiserdő	X. sz. 1. harmada – XI. sz. eleje, 82	60. lánygyermek sírja. Mellékletek: <i>bronzlemezből kivágott zárándokkereszt nyakláncan, agyagedény, Konstantinos Porphyrogennétos & II. Romanos aranyozott bronz harnis solidusa, bronz s-végű hajkarika, gyöngyök, vaskés, fülesgomb, átfűrt vadkanagyar</i> . ⁶⁹
Szob-Vendelin	X–XI. sz., 142	18. férfi sír: karjai ölébe hajlítva. Mellékletek: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt (jeruzsálemi típus)</i> . ⁷⁰

⁵⁷ OBERSCHALL 1953. 236., 250.; SZÓKE 1962. 62.; FÉK 1962. 63. No. 839; LOVAG 1980. 366.; LOVAG 1999. 28. No. 28; FODOR 1996. 299.; PETROVIČ 2001. 316–317. No. 588., 588/1.; RÉVÉSZ 2003. 97.; RÉVÉSZ 2006. 64.

⁵⁸ NEPPER 1993. 207–226.; FODOR 1996. 247., 254.; RÉVÉSZ 2003. 101.; RÉVÉSZ 2006. 64.

⁵⁹ FODOR 1985. 26.; FODOR 1996. 349.; RÉVÉSZ 2003. 99.; RÉVÉSZ 2006. 48.

⁶⁰ FODOR 1996. 272.; NEPPER 1993. 207–226.; NEPPER 2002. 296–389.; RÉVÉSZ 2003. 101.; RÉVÉSZ 2006. 53.

⁶¹ LOVAG 1980. 367.; RÉVÉSZ 2003. 105.; RÉVÉSZ 2006. 64.

⁶² KÜRTI 1983. 269–271.; SZATMÁRI 1995. 232–234.; RÉVÉSZ 2003. 104.; RÉVÉSZ 2006. 53.

⁶³ SZABÓ 1978–1979. 88–89.; LÓRINCZY 1985. 141–162.; RÉVÉSZ 2006. 64.

⁶⁴ OBERSCHALL 1953. 222., 249.; LOVAG 1971. 146.; LOVAG 1982. 160.; LOVAG 1999. 23. No. 1; PETROVIČ 2001. 324. No. 608; RÉVÉSZ 2003. 103.; RÉVÉSZ 2006. 53.

⁶⁵ OBERSCHALL 1953. 218., 237., 248.; SZÓKE 1962. 62.; SZATMÁRI 1995. 236–239.; PETROVIČ 2001. 323. No. 606.; RÉVÉSZ 2003. 96.; RÉVÉSZ 2006. 54.

⁶⁶ OBERSCHALL 1953. 228., 250.; SZÓKE 1962. 61–62.; FÉK 1962. 74–75. No. 1028.; LOVAG 1980. 367.; PETROVIČ 2001. 337. No. 643.; RÉVÉSZ 2003. 95.; RÉVÉSZ 2006. 66.

⁶⁷ OBERSCHALL 1953. 213., 247.; SZÓKE 1962. 62.; FÉK 1962. 74–75. No. 1028; SZATMÁRI 1995. 227–229.; RÉVÉSZ 2003. 95.; RÉVÉSZ 2006. 47–48., 54.

⁶⁸ SZEMÁN 1989. 75–94.; RÉVÉSZ 2006. 54.

⁶⁹ LOVAG 1980. 367.; FODOR 1996. 409.; RÉVÉSZ 2003. 98.; RÉVÉSZ 2006. 66.

⁷⁰ TÖRÖK 1956. 130.; SZÓKE 1962. 62.; FÉK 1962. 75. No. 1048; LOVAG 1971. 152.; LOVAG 1999. 26. No. 17.; PETROVIČ 2001. 334. No. 635.; RÉVÉSZ 2003. 98.; RÉVÉSZ 2006. 54.

Tiszaeszlár-Sinkahegy	X–XI. sz., cca. 50-60	S sír. Mellékletek: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt (szentföldi ~ jeruzsálemi típus).</i> ⁷¹
Tiszafüred-Nagykenderföldek	X. sz. közepe – 970/980, 150-180	S sír: feldúlt. Mellékletek: <i>öntött bronz ereklyetartó mellkereszt (szentföldi ~ jeruzsálemi típus).</i> ⁷² T: <i>öntött bronz zárandokkereszt.</i> ⁷³
Tiszaölök-Rázompusztá I.	XI. sz., cca. 150	103. (V 68) sír: meghatározatlan nemű. Mellékletek: <i>ezüst zárandokkereszt koponya alatti.</i> ⁷⁴
Tiszaörvény-Templomdomb	XI. (–XIII.) sz., 320 (cca. 1000)	440. gyermeksír. Mellékletek: <i>öntött bronz ereklyetartó mellkereszt (jeruzsálemi típus).</i> ⁷⁵
Tótkomlós-Komlós	X. sz. eleje – XI. sz. 2. fele, 21	S sír. Mellékletek: <i>öntött bronz ereklyetartó mellkereszt (jeruzsálemi típus).</i> ⁷⁶
Vajsza-Gombosi út (Vajsza, Sr)	5	S sír. Mellékletek: <i>aranyozott bronz zárandokkereszt.</i> ⁷⁷
Valkóvár (Vukovar, Sr)		378. gyermeksír. Mellékletek: <i>nagyméretű, öntött bronz zárandokkereszt.</i> ⁷⁸ 388. gyermeksír. Mellékletek: <i>ólom zárandokkereszt nyaklánc része.</i> ⁷⁹
Várpálotá-Semmelweis utca		12. fiatal sírja. Mellékletek: <i>ólom zárandokkereszt jobb oldalt a felső bordáknál, varkocskarika, vaskés, szemesgyöngy, vaskarika.</i> ⁸⁰
Veszprém – Madách u.	X–XI. sz. fordulója, 8	Férfi sírja. Mellékletek: <i>törédezéses vas zárandokkereszt bronz berakással (mellén).</i> ⁸¹
Vesztő-Mágori halom, Csolt monostor	XI–XII. sz., 242	I. sír: téglával kirakott. Mellékletek: <i>öntött bronz ereklyetartó mellkereszt (jeruzsálemi típus), 2 db I. László denár.</i> ⁸² T: <i>öntött bronz ereklyetartó mellkereszt.</i> ⁸³
Zalavár-Kápolna		74/96. gyermeksír. Mellékletek: <i>zárandokkereszt közvetlenül koponyacsontok mellett.</i> ⁸⁴

⁷¹ OBERSCHALL 1953. 217., 228., 248.; FODOR 1996. 192–193.; PETROVIĆ 2001. 321. No. 601.; RÉVÉSZ 2003. 98.; RÉVÉSZ 2006. 55.

⁷² FODOR 1975. 259.; FODOR 1982. 364. LVIII. T.; LOVAG 1999. 23. No. 3; RÉVÉSZ 2003. 99.; RÉVÉSZ 2006. 55.

⁷³ FODOR 1975. 259.; LOVAG 1980. 367.; FODOR 1982. 364. LVIII. T.; LOVAG 1999. 28. No. 27.; PETROVIĆ 2001. 338. No. 644.; RÉVÉSZ 2006. 66.

⁷⁴ FÉK 1962. 80. No. 1134.; RÉVÉSZ 2003. 102.; RÉVÉSZ 2006. 67.

⁷⁵ HORVÁTH 1970. 128.; LOVAG 1971. 148.; LOVAG 1999. 24. No. 8.; PETROVIĆ 2001. 333. No. 630.; RÉVÉSZ 2003. 103.; RÉVÉSZ 2006. 55.

⁷⁶ SZATMÁRI 1995. 230–232.; RÉVÉSZ 2003. 103.; RÉVÉSZ 2006. 55–56.

⁷⁷ FÉK 1962. 82. No. 1180.; RÉVÉSZ 2003. 100.; RÉVÉSZ 2006. 67.

⁷⁸ VINSKI 1959. 99–109.; LANGÓ–TÜRK 2004. 431.

⁷⁹ LANGÓ–TÜRK 2004. 431.

⁸⁰ LANGÓ–TÜRK 2004. 431.

⁸¹ OBERSCHALL 1953. 238.; FÉK 1962. 83. No. 1206; PETROVIĆ 2001. 331. No. 626; RÉVÉSZ 2003. 102.; RÉVÉSZ 2006. 48.

⁸² OBERSCHALL 1953. 212., 228., 247.; MRT 6. 184. 12/15. LELŐHELY; SZATMÁRI 1995. 220–222.; PETROVIĆ 2001. 319. No. 595.; RÉVÉSZ 2003. 101.; RÉVÉSZ 2006. 56.

⁸³ SZATMÁRI 1995. 229–230.; RÉVÉSZ 2003. 99.; RÉVÉSZ 2006. 56.

⁸⁴ LANGÓ–TÜRK 2004. 432.

Az állam-fogalom középkori létjogosultságáról *

Vannak fogalmak, amelyeket szinte maguktól értetődően használunk, mintha minden vitán felül állnának, elnyervén mindenkoron érvényes jelentésüket. Holott az axiomatikus merevség lefojtja az élő gondolatokat, e merevség azonban a tudomány természetétől idegen. Hóman Bálint ide vonatkozó megállapítása ezért mit sem veszített erejéből az eltelt évtizedek alatt: „A történeti igazságok egy részének hipotetikus értéke, másrésztől a történetírásban érvényesülő szubjektív elemek időnként szükségszerűen vezetnek a jelenségek átértékeléséhez, ami azonos az alkotó történettudományi munkával. A tudományos munka ugyanis nem egyéb a vizsgált objektumok, jelenségek, események és funkciók, s az ezek megismeréséhez vezető tudományos anyag folytonos értékelésénél...”¹ Különösen indokolt ez a kutatói magatartás olyan – mégoly közkeletű – fogalmakkal szemben, amelyek sokkal később keletkeztek, mint az általuk jelölt jelenség. Egyértelmű, hogy a magyarok Kárpát-medencébe való jövetelüket nem a „honfoglalás”, és 970-ig tartó hadjárataikat nem a „kalandozás” kitételrel látták el.² Kevésbé ismert az, hogy az 1301-ig Magyarországon uralkodó, Álmos fejedelemtől származó dinasztia biztosan nem „Árpád-ház” néven határozta meg magát; ez a praktikus szakkifejezés hosszas előzmények után 1779-től honosodott meg.³ Látszik, hogy alapvető fogalmak várják azt, hogy róluk állást foglaljon a jelenkor. Hatványozottan érvényesül az újragondolás igénye az egyetemes emberi jelenségek leírásakor. A két legnagyobb, egyszersmind legegységesebb közösség-szervező erőt a „nemzet” és az „állam” szóval jelöli a mai magyar nyelv. Ezek közül az „állam” fogalom középkori érvényességéről vallott nézetemet vázolom előzetes áttekintés gyanánt, a teljesség igénye nélkül.

Újabban akadnak, akik az „állam” kifejezés középkorra alkalmazható létjogosultságát elvitatják, avagy legalább aggályosnak tartják. Elsőként Otto Brunner német jogtörténész *Land und Herrschaft* című, először 1939-ben kiadott összegzése említendő. Otto Brunner tételeit Komjáthy Miklós népszerűsítette Magyarországon röviddel a második világháború után. A kutatási előzményekről adott áttekintésében megrója a tisztán jogi képzettségű jogtörténészeket, mondván, államszemléletük történetietlen volt, mert a legkritikább esetben vették észre a fejlődést, a változást, és államideájukat időfelettinek képzelték. (Kár, hogy nem nevezte meg, kikre gondolt.) Okfejtése szerint a XVIII–XIX. századi forradalmak nyomán lett az állam a minden hatalmi erőforrást a maga kezében egyesítő intézmény, ekkor határolódott el a társadalomtól, mint a társadalommal öntörvényű képződmény. Ennek ellenére nem kívánt szakítani az „állam” szó használatával, inkább a középkori és a modern viszonyok közötti alapvető különbséget abban láttatta, hogy az előbbi kor nem ismerte a szuverénnek mondható, teljes és egységes államhatalmat.⁴ A

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretei között készült.

¹ HÓMAN 1938. 445.

² E XIX. századi műszavak meggyőző kritikáját a közelmúltban Király Péter végezte el. KIRÁLY 2006. 11–88.

³ SZABADOS 2006. 215–218. Hogy a történetileg helytálló „Álmos-ház” kifejezés legyőzheti-e valaha a kétszáz évesnél is mélyebb beidegződéssel rögzült „Árpád-ház” megjelölést, az a jövő kérdése.

⁴ KOMJÁTHY 1945–1946. 192–204. V. ö. BRUNNER 1942. XX–XIV., 124–185. Érdekes, hogy a Harmadik Birodalomhoz tudományon túli hűséggel kötődő Brunner bizonyos gondolatait éppen a történelmi materializmus szolgálatába állt Komjáthy Miklós népszerűsítette Magyarországon.

nemzetközi szinten megnyilvánuló kritikus hangvétel ugyanakkor Joseph Strayer révén erősödött fel. Ehhez az először 1970-ben napvilágot látott nagy hatású könyve szolgál zsinórmértékül, ezért az ő fő tételeivel kell kezdenem. Már a cím is feltűnő: *On the Medieval Origins of the Modern State*, vagyis *A modern állam középkori eredetéről* értekezik, ilyenformán időben leszűkíti az általa elemzett jelenség érvényességi körét. Ehhez képest meglepő határozottsággal szól arról, hogy a napjainkban magától értetődő állam bizonyos időszakokban nem létezett, illetve akkor senkit sem érdekelt az, hogy nem létezik. Ezek után azt várnánk, hogy a szerző közölje, ő maga mit ért az állam – immár a tér- és időbeli megkötöttségek nélkül való állam – jelentéstartományán, ám nyíltan kifejti, miért nem ad saját definíciót. Mint mondja, az állam főleg lakosainak szívében és elméjében létezik, és ha ők nem hisznek benne, nincs az a logikai művelet, amellyel életre hívható. Ehelyett az állam-lét néhány nélkülözhetetlen kritériumát sorolja. 1. Emberi közösség idő- és térbeli állandósága, több nemzedéken keresztül egyazon a helyen. Ezzel kapcsolatban jegyzi meg, hogy a gyakori területváltás és a közösséget összetartó erő évszakonként ingadozó mértéke miatt az igazi nomádok nem alkotnak államot. (Hogy mit ért igazi nomád fogalmán, azt sem fejt ki.) 2. Szükséges, de önmagában nem elégséges követelmény a személytelen és viszonylag tartós politikai intézményrendszer. 3. A legfelső hatalom elismerésének szükségessége, ami nem a hatalom monopóliumát, hanem a végső döntéshozást jelenti. 4. A legfontosabb, ám egyúttal leghomályosabb követelmény az, hogy a család, a helyi közösség, avagy a vallási szervezet iránti hűséget az államhoz való lojalitás szorítsa háttérbe, hogy az erkölcsi tekintély által az állam megnyerje magának az egyént, támogassa intézményrendszerét és elméleti, jogi fennhatóságát. Végeredményben az alattvalók elfogadják azt, hogy az államérdek uralkodó jelleggel érvényesül, és az állam megoltalmazása a legfőbb társadalmi jó. A modern állam fenti pontok szerinti kialakulását Nyugat-Európában 1100 és 1600 között követi nyomon. Ennek kapcsán mindazonáltal Joseph Strayer elismeri, hogy állam létezett korábban, így nem tagadja a görög polisz és a Római Birodalom ebbéli minőségét, sőt az Európán kívüli világból a Han-dinasztia korabeli Kínai Birodalomét sem, ugyanakkor kijelenti, hogy a modern állam kialakulását kutatja, ami ezekből az ókori példák közül nem vezethető le közvetlenül.⁵ A magyar történészek közül jellemzően Font Márta és Sashalmi Endre képviseli Strayer álláspontját. Font Márta szerint a középkori államfogalom csak konvenció, mivelhogy nincs rá szavunk, amellyel a modern államtól meg lehetne különböztetni. Számára kétséges, hogy a „*regnum*”, a „*monarchia*”, a „*res publica*” és a „*patria*” szavakkal jelölt hatalmi képződmény kimeríti-e az állam fogalmát. Jelzésértékűnek tartja, hogy a *Korai Magyar Történeti Lexikon (KMTL)* nem szerepelteti az állam címszót, helyette az államszervezetét, ami nem ugyanaz.⁶ Ez így van, csakhogy ez nem bizonyít semmit. A *KMTL* tételei közül kimaradt például az egyházi tized; továbbá nemhogy egy önálló címszóba, de még az Árpád-ház családfájába se került be György, I. András király törvénytelen fia. Azon kívül az államszervezetről írott szócikk révén a szerző (Kriszta Gyula) az állam létezésével is számolt, különben minek a szervezetről értekezett volna? Ettől függetlenül a *Lexikon des Mittelalters*-ben terjedelmes „Staat” szócikk olvasható.⁷ Az állam meghatározására végül két lehetőséget nyújt Font Márta. Ha ez működő intézményrendszer, akkor úgy véli, a térségben a X–XII. századra vonatkozólag ilyen nincs, de ha keresztény uralkodók által létrehozott új hatalmi központ, akkor van. Ezzel

⁵ STRAYER 2005. 3–10.

⁶ FONT 2005a. 7.

⁷ LDMA. VII. 2151–2159.

együtt inkább az uralmi központ, hatalmi központ, uralmi zóna kifejezéseket ajánlja;⁸ annak dacára, hogy ezek közül egyről sem közöl szócikket a *KMTL*. Másutt kategorikusabban ítélt: úgy véli, hogy a ma általános vélekedés szerint ez a fogalom a „középkori politikai képződményekre nem alkalmazható, hiszen a személyi (dinasztikus) uralom egy még nem létező, vagy éppen formálódó intézményrendszerrel nem nevezhető államnak.” Használatát annak tudja be, hogy „jobb híján” vagyunk.⁹ Legújabban az eltérő vélekedéseket már távolságtartással ismerteti: vannak, akik tagadják az állam létezését a kora középkor viszonyai között; mások oly tágan értelmezik ezt a fogalmat, hogy ez a korszak is belefért; megint mások különböző jelzőkkel igyekeznek alkalmassá tenni ezen idők jelölésére.¹⁰ Tanulságos még Sashalmi Endre elutasító véleménye. „*Volt-e modern típusú állam a középkorban? Ha nem, akkor milyen világi társadalmi rend létezett?*” – teszi fel a kérdést, majd úgy válaszol rá, hogy ezt a középkori politikai szerveződések a korszak nagyobb részében nem lehet alkalmazni, mivel a XII. század előtt sem az állam eszméje, sem annak realitása nem létezett.¹¹ Önellentmondása már nyelvi szinten tetten érhető: „modern” államról, vagy „jelző nélküli” államról beszélünk? (Voltaképpen már a „jelző nélküli” kifejezés is jelző.) Egyáltalán miért kell a modern idő ismérveit számon kérni a középkor politikai szerveződésein?¹² Ráadásul azt sem szerencsés ily kategorikusan, bizonyító eljárás nélkül kijelenteni, hogy a XII. század előtt sem az állam eszméje, sem realitása nem létezett: Sashalmi megfelelkezik az ókori államelméletekről (láthattuk, Strayer legalább számolt az ókorral), Platón, Arisztotelész, Pszeudo-Xenophón és mások írásairól. Előbb be kellene láttatnia, hogy ezek a művek nem államelméletek. De akkor kicsodák? A forrástan „rendbetételét” követő lépésként az ókortudomány szóhasználatát is újra kellene gondolat(n)ia. Az áttekinthetetlen mennyiségű szakirodalomból csak két újabb szerzőre, rajtuk keresztül pedig az ókortudatás két távoli területére tekintek. Jan Assmann Egyiptom kapcsán egyik könyvében kifejezetten az állam feltalálásáról beszél, másutt az erős egyiptomi államisággal szembeni ellenkezésből vezeti le az ókori héber állam programszerű gyengeségét,¹³ Jane DeRose Evans a Római Birodalom késő-köztársaságkori életszakaszáig követi nyomon az állami propaganda különböző forráscsoportokban – történeti feljegyzések, művészettörténeti és numizmatikai emlékek – való megnyilvánulásait.¹⁴ Amíg Sashalmi nem forradalmasítja az ókortudomány terminológiáját, addig az antikvitás ezen a téren is gazdag hagyatékából elég e helyt Cicero *De re politica* című értekezésére utalnom. Annak fordítói utószavában Hamza Gábor így fogalmaz: „*Nem egyszer évtizedes vagy éppen évszázados múltra visszatekintő sztereotípiák ismétlésére szorítkozik a politikaelmélet és állambölcselet szempontjából is kétségtelenül gazdag és sok vonatkozásban aktuális Corpus Ciceronianum államelméleti tanulságainak vizsgálata. Az antik állambölcselet és a modern államelmélet között több ponton is kimutatható kontinuitás, összefüggés így gyakran csak felületes elemzés tárgya.*”¹⁵ Az ókor és az újkor eme kapcsolódásainak a tárgy komolyságához méltóan alapos taglalása sokszorosan meghaladná előadásom kereteit. Ehelyett csupán egyetlen szempontra hívom fel a figyelmet: az antik európai államiság-

⁸ FONT 2005A. 7–8.

⁹ FONT 2005B. 5–6.

¹⁰ FONT 2009. 15.

¹¹ SASHALMI 2006. 9–10.

¹² Fogalmi zavaraitól megkímélhette volna magát Sashalmi, ha ismerné Kristónak a régi és az új jelenség közötti lényegi minimumról kifejtett gondolatait. KRISTÓ 1997. 8–11.

¹³ ASSMANN 2004. 165–192.; ASSMANN 2008. 39–67. Utóbbi hatalmas ókori államtörténeti szakirodalommal.

¹⁴ EVANS 1992. 31–32., 39–57., 149–154.

¹⁵ HAMZA 2007. 7–8.

gondolat nem valamiféle lappangó hagyaték újrafelfedezésével hatott a modern korra, hanem a középkor közvetítő közege révén élő örökségként tényleges folyamatosságot mutatott. (Érdeemes a „középkor” szóban tükröződő időszemléletre odafigyelnünk!) A legszembeesőbb nyugat-európai példa minderre a római császárszeme és császári hatalom megújítása iránti vágy, a „renovatio imperii Romanorum”, amit a karoling próbálkozás után a szász I. Ottónak sikerült valóra váltania a Német-Római Császársággal.¹⁶ A magyar középkorból Szent István politikai örökhagyása szintén mélyen gyökerezik az antikvitásban. Az *Intelmek* legújabb kritikai kiadását végző Havas László Cicero, Sallustius és Florus közvetlen illetve közvetett hatását mutatta ki.¹⁷ Ráadásul az ókori eredetű államiság nem csupán fel-felújított szellemi hagyaték formájában élt tovább. A késő antikvitástól a késő középkorig egy folyamatosan működő államegységgel is számolnunk kell: Bizánccal. A bizánci államtörténetet összefoglaló Georg Ostrogorsky szavait felidézve „a hellenisztikus kultúra, a kereszténység és a római államszervezet szintézise eredményezte azt a történelmi jelenséget, amelyet Bizánci Birodalomnak nevezünk.”¹⁸

Látszik, hogy az elutasító vélemények nem kínálnak választási lehetőséget, egyöntetű új terminológiát, de önellentmondásokba ütköznek, és fontos tartalmi szempontokat hagynak figyelmen kívül. Nem csoda, hogy Strayer nézete nem jutott kizárólagos uralomra. A hazai és nemzetközi medievisztikában az állam fogalmának középkorra kiterjedő érvényességét eltérő jelentéstartományokon belül napjainkban is többen vallják. A magyar történeti, jogtörténeti vélekedéseket, továbbá a különböző szemléletű lexikonok szócikkeit Kristó Gyula összegezte 1995-re. Fontos előjáró gondolata, hogy „*nincs világfelfogástól független, tértől és időtől elvonatkoztatható, abszolút államfogalom, mivelhogy az állam meghatározása a filozófia-, a jog-, a történettudomány pillanatnyi helyzetétől való függése mellett is a legszorosabban kapcsolódik az államot egy nagyobb egység részeként szemlélő, ideológiát sugalló és kifejező világnézethez.*”¹⁹ Ennélfogva hogyha az állam időfeletti abszolút fogalma megragadhatatlan, akkor nyugodtan használható minden korban, éppen csak az adott korra érvényes jellemzők körülhatárolásával. Ehhez azonban az szükséges, hogy az egyedi esetből induljunk ki, onnan közelítsünk az általános felé.²⁰ A külföldi kutatás egyre gyarapodó könyvtárnyi irodalmat tud felmutatni, amelynek magyarországi feldolgozása és Magyarországról érkező gazdagítása várat magára.²¹ A jelenkori nézetek közül hármat érintek. Elsőként Walter Pohl gondolatai kíváncsognak ide. Ama nyilvánvaló tény rögzítésén túl, miszerint a korai a késő-középkorban nem létezett modern jelentésében vett állam, úgy véli, hogy a nyugati állam a kora-középkori királyságokból indult fejlődésének, ami később a bürokráciával, az erőszak monopóliumával, a szuverenitással, állampolgársággal, a hatalmi ágak megosztásával kiegészülve alkotta meg a modern állam összetevőit. Végkövetkeztetése, hogy az állam a korai és a késő-középkorban nem valami zárt, hanem egy nyitott rendszer volt, amiben az „identitás” és a „különbözőség” a kapcsolati tényező, amiről a különböző közösségformák és jelentésstruktúrák tájékoztatnak: ugyanis az etnikai azonosság, valamint az egyházi egység az együttműködést teszi lehetővé, de a politikai integrációk versenytársai egymásnak.²² Patrick Wormald óvatos kritiká-

¹⁶ VÁCZY 1936. 349–397.

¹⁷ HAVAS 2004. X–XXII.

¹⁸ OSTROGORSKY 2001. 48.

¹⁹ KRISTÓ 1995. 11.

²⁰ Kristó megszívlelendő módszertani útmutatója szerint „*zsákutcs próbálkozás minden olyan kezdeményezés, amelyik nem a források lehető legmélyebb rétegéig lehatolva teszi meg észrevételeit.*” KRISTÓ 1995. 36.

²¹ A kérdéskörrel szerezhető alapos bibliográfiai tájékoztatást l. AIRLIE – POHL – REIMITZ 2006. 193–220.

²² POHL 2006. 9–39.

val illetve Strayert, mivel úgy találta, hogy szinte csak a francia monarchia jellegzetességeire épített. Wormald lényegében a XI. századi Angliát is államnak tekintette, méghozzá a „nemzetállam” minősítést alkalmazta. A közösségszervező erők megnevezése kapcsán tapasztalt gátlásokat is szóvá tette. Mint mondja, az anakronizmustól való félelmünkben túlon túl kerüljük az „állam” és a „nemzet” szavakat, holott bajosan találhatunk elfogadható helyettesítéseket. Az állam és a nemzet csak egy-egy út a sok közül, ahogy az emberiség megszervezte magát, se több, se kevesebb. *„De vált-e a modern tapasztalat oly keserűvé, hogy úgy érezzük, kényszerítve vagyunk megtagadni ezt az ismeretet távolabbi őseinktől?”* – zárja e kérdéssel előadását.²³ Határozott érveléssel tör lándzsát Chris Wickham az államfogalom középkori létjogosultsága mellett. Egy sor paramétert kínál (Henri Claessen és Walter Garrison Runciman alapján), amely az ideális államot jellemezheti. 1. A törvényes érvényesíthető tekintély központosítása (jog és hadsereg). 2. A kormányzati szerepek szakosodása hivatalos hierarchiával, ami mindig túléli a hivatal viselőjét. 3. A közhatalom kiérlelt fogalma, vagyis olyan uralkodói rendszer, amely ideológiailag elkülöníthető az uralom alatt álló lakosságtól, de magától az uralkodói egyéniségtől is. 4. Független és szilárd erőforrások az uralkodó számára. 5. Egy osztályalapú rendszer a többlet kinyerésére és rétegezésére. Wickham szerint ezek a legalapvetőbb elemek ott vannak a római kor és a kora-középkori Kelet-Mediterráneum erős államközösségeiben, mind a római-germán Nyugat gyengébb politikai képződményeiben.²⁴ A fenti három, külföldi szerző által megfogalmazott vélemény mellé legújabban Makk Ferenc igenlő állásfoglalását kell felidézni, ami 2009-ben gyakorlatilag egyszerre jelent meg magyarul és katalánul. Makk indokoltan teszi szóvá, hogy *„István királyságával kapcsolatban több kutató – figyelmen kívül hagyva a magyar fejlődés sajátosságait – vitatja az állam fogalmának jogosságát.”* Szent István művében olyan uralmi formát láttat, ami belföldön minden más politikai tényezővel szemben, erőfölénye révén biztosította belső autonómiáját, sőt a külföld ellen is sikerrel védte meg szuverenitását. Kiemeli, hogy az István király által létrehozott új intézményrendszer jól szolgálta a központi hatalmat, és a további változások biztos alapját képezte.²⁵

A fentiekből határozottan kirajzolódnak az érvek és az ellenérvek gondolatfűzései. Ettől azonban még nem jutottunk sokkal közelebb az államfogalom és a középkor lehetséges viszonyához. Előadásom elején utaltam rá, hogy az „állam” („lo stato”, „Staat”, „state”) mint szó, mint jelölő, ebben az értelemben sokkal későbbi keletkezésű, mint az általa jelölni kívánt politikai képződmény. Például az ógörög „*politeia*” vagy a latin „*res publica*” mai előnyelvi értelmezése ezért szükségképpen nyelvészeti, fordítói művelet is. Ezt elkerülendő most csak újkori definíciókat idézek, olyanokat, amelyek leírásakor már az „állam” jelölő államot jelölt. Két nagy hatású német jogtudósra illik felhívnom a figyelmet, mindketten a XX. század első felében írták meg államtanukat. Georg Jellinek szerint az emberi akarat-szerveződésen nyugvó legfontosabb társadalmi jelenség az állam. A megismeréshez az alábbi megfontolásokat közli. A társadalmi jelenségek rendszerint nem állandó jellegűek, hanem dinamikus természetűek, folyton változtatják jellegüket, lefolyásukat anélkül, hogy minden kétségtől mentes fejlődési (avagy visszafejlődési) törvényszerűségeket kimutatni úgy, ahogy a természettudomány teszi az életfolyamatokkal. E tudományok tárgya így állandó változásban van. Spekulatív módon ugyan lehet fejlődést látni bennük, de empirikusan sokszor csak változás mutatható ki, s nem a fejlődés. *„Minden társadalomtudomány és így az államtudomány leíró jellegének alapja a történelem, amely a társadalmi tényeket*

²³ WORMALD 2006. 179–189.

²⁴ WICKHAM 2005. 57.

²⁵ MAKK 2009A. 65–67. = MAKK 2009B. 69.

történeti lefolyásukban ragadja meg és ábrázolja, emellett külső és belső összefüggéseiket is kimutatja. Különösen az államok keletkezéséről, sorsáról és pusztulásáról beszámoló politikai történetírás jelentős az államtudományi kutatások számára...”²⁶ Az antik és a középkori államok különbözőségéről is értekező Georg Jellinek tehát kifejezetten igényelte a történelmi megközelítésmódot. Kit kritizált Komjáthy, amikor a jogtörténészek történetietlen államszemléletét emlegette? Jellinek ráadásul még egy kellőképpen rugalmasan érvényesíthető, ugyanakkor tartalmas állam-definíciót is kidolgozott. „Az állam a földfelszín elhatárolt területén letelepedett, legfőbb hatalommal rendelkező és azáltal egységgé összefogott emberi sokaság.”²⁷ A Jellinekkel bizonyos jogelméleti pontokon erőteljesen vitatkozó Hans Kelsen sem lehet elmarasztalni, hiszen ő is számolt az induktív gondolkodási irány szükségességével. Kelsen ezen kívül több értékes szempontot fogalmazott meg, amit a történetkutatás is kamatoztathat. Az ő fogalom-meghatározása szerint „Az állam az emberi magatartásoknak egy bizonyos rendje.” A rend lehet természeti és normatív rend. Egyértelmű, hogy az állam ez utóbbi körbe tartozik, mivel a természeti rend törvényeit nem lehet megszegni, míg a normatív rendtől való eltérés nem szünteti meg annak érvényességét. Kelsen ezt közelebbről is megvilágítja. „Az államot csakis akkor bírjuk az emberek felett álló tekintély gyanánt elképzelni, ha olyan rendet látunk benne, amely az embereket meghatározott magatartásra kötelezi, vagyis ha az emberi magatartást szabályozó normák rendszerének tekintjük az államot.” Az állam ekképp kényszerítő rendet érvényesít, s e kényszerítő gépezet, aminek az államot tekinteni szokták, azonos a jogi renddel. Láthatjuk, hogy Hans Kelsen gondolatai eddig tér- és időbeli megkötés nélkül érvényesíthetőek az eddig ismert társadalmi-politikai képződményekre. Ezek történelmi használhatóságát a német jogtudós kettős példával szemlélteti. A meggyilkolt apa megbosszulása, valamint az adósság behajtása esetében a mód fejlődése (bosszú, törvényi büntetés illetve a behajtás mikéntje) társadalmi munkamegosztás eredménye. „Hogy az állam elnevezést csak az ilyen kényszerszabályozásra alkalmazzák, amely munkamegosztással működő szerveket létesít, az ellen semmi kifogásunk nem lehet. Tudatában kell azonban maradnunk annak, hogy az e kényszerszabályozás és primitív jogrend közötti különbség nem lényegbeli, hanem pusztán technikai és fokozatbeli.”²⁸ Ez az a pont, ahonnan világosan látszik az állam-fogalom történelmi jelentéstartományának rugalmassága. Az induktív és a deduktív megközelítést együtt érvényesítő Kelsen tehát nem szorította magát olyan nyelvi csapdába, mint azok a későbbi kutatók, akik a modern állam ismérveit kérték számon a fogalom időbeli egészén. Elgondolkodtató, hogy Kelsen csak egy olyan problémát vetett fel, ami saját korához kötődik, a szuverenitását, ám ez sem csorbította korábbi okfejtése érvényét. Mint mondja, a szuverenitást az államhatalom egy jellemző tulajdonságának szokás tekinteni. Az állam így „olyan legfelsőbb normatív rend, amely a maga érvényességét nem valamely magasabb rendből vezeti le.” Az egyes történelmileg adott állam akkor tekinthető szuverénnek, ha nem áll felette más jogrend (még a nemzetközi sem), s mellette sincs más jogi közösség, mint hozzárendelt szuverén állam. Vagyis mind alá-, mind mellérendeltség szempontjából független. A jelenkor dilemmája pedig csak abban áll, hogy miként értékelhető a nemzetközi jog normatív ereje. Mi az államegység?²⁹ Noha a szuverenitást a régebbi idők államalakulatain is számon kéri az utókor, de az országok fölé emelkedő nemzetközi jog, amelynek az egyes államok (elvileg)

²⁶ JELLINEK 1994. 25–28. (A magyar válogatás az *Allgemeine Staatslehre* 1920-as kiadása alapján készült.)

²⁷ JELLINEK 1994. 60.

²⁸ KELSEN 1927. 29–42.

²⁹ KELSEN 1927. 47–50.

önként vetik alá magukat, kifejezetten újkori jelenség, ennél fogva a középkori állapotok megítélését nem befolyásolhatja.

Ennyi szempont és definíció láttán illendő magamnak is megfogalmaznom egy választ arra a kérdésre, hogy mi az állam? Az elősoroltakat jelenlegi tudásommal úgy összegezhetem, hogy az állam *egy meghatározott terület lakossága feletti tartós, intézményes és független főhatalom*. Tömören ennyit mondhatok. A részleteket pedig nem egy újabb, idők felett lebegő elméleti konstrukció formájába öntöm, hanem a kútfőkből kiindulva választok egy középkori esettanulmányt, s a forrásidézetekkel kívánom szemléltetni – amennyiben lehet – az államság általánosan kívánt kellékeit, hiszen a fogalom középkori létjogosultságáról feladatom szólni. Igazolhatók-e az elvárt jellemzők forrásokkal? Induktív, történet-tudományos kiindulásból eljuthatunk-e valamifajta elvonatkoztatott állam-létezőig?

Választott példám a magyarság politikai szerveződése. Köztudott, hogy ennek kezdetei a steppei kultúrkörbe vezetnek vissza, ilyenformán a korai magyar múlton azt is lemérhetjük, mennyire jogos a nomád(nak mondott) társadalmi alakulatok esetében államról beszélnünk.³⁰

A világtörténelemben ugyanis a magyarok alkották azt az egyetlen közösséget, amely ízig-vérig steppei típusú szervezettségét nyugat-európai jellegű berendezkedéssel váltotta fel.³¹ A magyar vonatkozású források elé mindazonáltal egy türkökkel kapcsolatos adat kívánczik, a belőle levont következtetés súlya miatt. A nomádállam-fogalom érvénye mellett a kútfők kedvező együttállását egy nomád és egy letelepült rendszer belső írásbeliségeiben megőrzött egymás-szemléletét észrevéve meggyőző erővel érvelt Kristó Gyula. „*Ha a türk nomádok elnek nevezték a magukén kívül a kínaiak berendezkedését, a kínaiak pedig kuonak a türk uralmi szervezetet, akkor ez azt jelenti, hogy kölcsönösen a legmagasabbra értékelték egymás uralmi viszonyait. A türkök szemében a saját legmagasabb berendezkedésük egyenértékű volt a kínai államéval, s a kínaiak is megadták az állam minősítést a türk elnek. Szó sincs arról, hogy ebben a kínai és türk hatalmi szervezet azonos fejlettségi szintje, azonos felépítése és működése jutott volna felszínre... mindkét hatalmi berendezkedés elismerte a másikról, hogy az is uralmi rendszer. Ha ez állam, akkor állam. Más szavakkal kifejezve: Kína a letelepedett népek között érte el azt a társadalomszervezési csúcst, amelyet a türk el a nomád népek között, azaz az állami rangot.*”³² A forrásadottság egy ritka kegyelmi pillanatát ragadta meg Kristó, amikor ez a kétféle minőségű politikai alakzat saját fogalmi eszközeivel folytatott le egy sajátos államtörténeti párbeszédet. Ezzel ellentétben a magyarokról nyerhető tudás egyirányú. A IX–X. századról kizárólag *külső* feljegyzések maradtak ránk, és amikor a XI. század derekától a *belső* emlékezetet is írásba foglalták, a gesták keresztény szellemiségben és latinul, vagyis egy *külső* eredetű szemléleti-nyelvi szűrő közbeiktatásával készültek.

³⁰ Mikor és hol mi az, hogy nomád? Mikor és milyen módon volt/lehetett „nomád” a magyarság? E társadalom mekkora hányadára terjedt ki a nomádság? A nomád társadalom fogalmába belefér-e a földművelés? Nem kívánom e helyt taglalni ezt a mégoly indokolt kérdéskört; ez annál súlyosabb és komolyabb tárgyalást igényel. Kiindulásképpen a Vásáry István meghonosította rövid definíciót – a nomadizmus „a legelőterületek szabályos váltogatásán alapuló nagyállattartó pásztorkodás.” VÁSÁRY 1993. 17. – tartom szerencsésnek. Ez kellően érzékletes ahhoz, hogy a lényegét megragadjuk, de kellően rugalmas ahhoz, hogy ne vesszünk el a részletekben.

³¹ Az Európában tartósan megtelepedő steppei eredetű népek közül a magyarok kívül csak a bolgár épített keresztény államiságot, ám a bolgár fejlődés nem a nyugati-európai, latin-germán, hanem a kelet-európai, bizánci-szláv irányba haladt tovább.

³² KRISTÓ 1995. 94–95.

Elsőként VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár államkormányzati műve kívánczik ide a X. század közepéről. A *De administrando imperio* néven elhíresült munka úgy írja, hogy „A türköknek [a magyaroknak] ez a nyolc törzse nem hunyászkodik meg a maga fejedelmei előtt, de megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak. Első fejük az Árpád-nemzetségből sorban következő fejedelem, s van két másik is, a jila és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek, de van fejedelme minden törzsnek is. Tudni való, hogy a jila és a karcha nem tulajdonnév, hanem méltóság... Tudni való, hogy Bulcsú, a karcha, Kalinak, a karchának a fia, és hogy a Kali tulajdonnév, a karcha meg méltóság, valamint a jila is, amely nagyobb a karchánál.” (40. fejezet)³³ Az előadottakból a politikai egység egészére kötelező szövetségi akaraton túl az intézményes tisztségek megléte világlik ki: a magyarság a X. század közepére viszonylag tartós intézményeket mutatott fel. Ez Strayer kíváncsalmára volt, aki megtalálhatta volna még az állam iránti messzemenő lojalitás ismervét a teljes odaadással vívott harcokban, mint Wickham a törvényes érvényesíthető tekintély jogi és hadi természetű bizonyítékait.

A külpolitikai elismertségben megnyilvánuló szuverenitás egy sorsforduló történelmi idején, a Magyar Nagyfejedelemség Magyar Királysággá való átalakulásakor is jelen van. Ezt az 1018-ban elhunyt Thietmar merseburgi püspök alábbi mondatával bizonyítja: „A császár kegyéből és biztatására Henrik bajor herceg sógora, az országában püspöki székesegyházakat létesítő Vajk koronát és áldást kapott.”³⁴ Vagyis Vajk-István nagyfejedelem már javában szervezte egyházát, amikor III. Ottó ösztönzésére királyi koronát kapott és egyházi áldásban részesült. Az egykorú tudósítás jelentőségét Váczy Péter forráselemzése világítja meg. Váczy az egyházmegyék önálló kiépítésében látta azt a fő mozzanatot, ami miatt nem lehet Istvánt a császári hűbérfüggésbe került szláv és dán fejedelmekkel egy sorba állítani. Ők ugyanis nem voltak szuverén uralkodók, így önálló egyházat sem alapíthattak, területükön csak a pápával együttműködő császár alapíthatott püspökségeket, amelyek aztán a birodalmi egyház alá tartoztak. Mindehhez képest Thietmar hallgatólagoosan elismeri azt, hogy „Vajknak” joga volt ahhoz, amit már folyamatosan tett, ezért e tekintetben is önálló uralkodóként mutatkozott. Váczy utal a nagyobbik István-legenda egyházat szervező Gézájára. Így tehát Szent László idején, a mű írásakor még természetesnek találták azt, hogy egy keresztény fejedelem királyi cím és szentség nélkül alkalmas lehet önálló egyházszerkezetre alapítására.³⁵ A szuverenitás tényét igazolja Györffy György megállapítása is: a magyar királyok István 1002-ben kibocsátott privilégiumától kezdve sosem tüntették fel okleveleiken idegen főhatalmak (császár, pápa) uralkodási idejét, csak a magukét,³⁶ tehát Kelsennek az állammal szemben támasztott fontos feltétele teljesül itt, amennyiben nem állt Magyarország felett semmiféle normatív rend.

Ottó freisingi püspök a XII. század közepén járt Magyarországon. Böven írt politikai viszonyokról is. „Abban mégis a görögök leleményességét utánozzák, hogy semmilyen nagy ügybe nem kezdenek gyakori és hosszú tanácskozás nélkül... királyuk udvarába összejönnek, egyesek az előkelők közül széket hozván magukkal, és nem mulasztják el köz-

³³ MORAVCSIK, ÁMTBF. 48–49. (MORAVCSIK Gyula fordítása.)

³⁴ HOLTZMANN, MGH. SS. Rer. Germ. 9. 198.

³⁵ VÁCZY 1994. 77–79. Váczynek a nagyobbik István-legendára vonatkozó okfejtése helytálló, mert a szerző Gézárt következően „princeps” és „dux” címmel illeti. SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. II. 378–380. Ugyanakkor a kislegenda így ír Istvánról: „az ő apja király volt, de eleinte pogány” (Pater eius rex quidem, sed primum gentilis fuit.) SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. II. 394.

³⁶ GYÖRFFY 1977. 147.; GYÖRFFY, DHA. I. 41. (No. 5/II.)

ügyeik állapotát tárgyalni és megvitatni, a téli hidegben ugyanezt saját lakhelyükön teszik. Hanem mind úgy engedelmeskednek a fejedelemnek, hogy nemcsak nyílt ellentmondással felizgatni, hanem még titkolt suttogással sérteni is bűnnek tartanak. Ezért van, hogy bár az említett királyság hetven vagy még több vármegyére oszlik, mindegyikből a haszon két része a királyi kincstárra esik, csupán a harmadik rész marad az ispánnak. S ebben a nagy kiterjedésű országban senki sem mer a király kivételével pénzt verni, vagy vámot szedni. Hogyha valaki az ispánok közül a királyt akár a legkisebb mértékben megsértette, avagy akár róla igaztalan váddal szól, úgy az udvartól kiküldött bármely legalantasabb állású törvényszolga egyedül – még ha kísérete körül is veszi – elfogja, bilincsbe veri, és különféle kínvallatásra hurcolja. A fejedelem sosem kéri ki a hozzá hasonlók véleményét, ahogy az nálunk szokás, egyetlen vádlottnak sem adatik engedmény, hanem egyedül a fejedelem akarata a törvény mindenki számára. Amikor a király hadat akar vezetni, mind ellentmondás nélkül szinte egy testben egyesülnek; a falvak lakosai kilencen a tizediket, avagy heten a nyolcadikat – sőt ha szükséges, még kevesebben – ellátják a háborúhoz nélkülözhetetlen felszereléssel, a többieket otthon hagyják földet művelni. Akik pedig a katonai rendből valók, azok csak a legsúlyosabb okból mernek otthon maradni.”³⁷ Az államiság legtöbb elvárt elemét a német főpapnál olvashatjuk. A főhatalom közösségsszervező ereje által egybefogott lakosság (Jellinek) általános érvényű definícióján túlmenően az egyes jellemzők szinte kézzelfogható közelségbe kerültek. Szuverén a magyar állam a tekintetben is, hogy nincs mellette más jogi közösség, mint hozzárendelt állam; az emberek felett olyan nagy tekintély áll, ami a magatartást kényszerítő erővel meghatározó normatív rendként érvényesül (Kelsen). A lojalitást szigorúan megköveteli az erkölcsi tekintély (Strayer). A társadalmat teljesen áthatja a központi akarat, ami a jog és a hadsereg vonatkozásában különösen feltűnő; az uralkodó másoktól független és szilárd anyagi erőforrásai gazdasági monopóliummá nötték ki magukat (Wickham). A magyar királyi hatalmat szélsőséges önkényúri vonásokkal ruházta fel Freisingi Ottó, ám ezt két tényező cáfolja. Egyik a német püspök önellentmondása, hiszen maga szól a királyi tanácsról, márpedig egy valódi önkényúr nem osztja meg a döntéshozatal jogát az előkelők hosszasan ülésező testületével. A másik tényező a magyar államszimbolika személytelensége, az államszemlélet objektív összetevője, a Szent Korona tana. Bartoniek Emma mutatta ki, az *Intelme*től nyomon követhetően, ahol a korona a királyi méltóság, hogy államelméletünk e kezdeti, személyes szakaszában is a koronával jelképeződik az államiság, s a regnum az ország, a kormányzás objektuma. És mivel az 1200-as évektől kezdve a korona-fogalomba az alattvalók is beleértődtek, látszik, hogy nem a Szent Korona államszimbolizáló jelentése változott meg, hanem az állam, amelyet szimbolizált.³⁸ Ennek a folyamatnak egyik korai és igen szemléletes állomása a XIV. századi krónikaszerkesztmény egy közismert helye. A tartalma szerint először a XI. század utolsó negyedében lejegyzett történetben I. András sajátos próbára teszi öccsét, Bélát, amikor felkínálja a választást a királyság és a hercegség között e szavakkal: „Ha a királyságot akarod, vedd a koronát, ha a hercegit, vedd a kardot!” (92. fejezet).³⁹

Sokáig lehetne folytatni a közvetlen adatokkal és közvetett utalásokkal szolgáló kútfők idézését és kiértékelését. Egy szemléltető példatárnak természetsszerűleg nem lehet ez a célja. A X–XII. századi magyar viszonyokat bemutató hiteles források közül az a kevés, amit előbb megszólaltattam, elég ahhoz, hogy az állam-lét különböző kíváncsalmait

³⁷ PERTZ MGH. SS. XX. 369.

³⁸ BARTONIEK 1934. 314–331.

³⁹ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 355.

bizonyítsa, származtak legyen ezek a kívánalmak akár a kifejezés korai jelentésérvényét igénylők, akár az e felől kételkedők tollából.⁴⁰ A fentiek értelmében a Magyar Nagyfejedelemség és a Magyar Királyság állam volt, az antik római államiság Bizáncban 1453-ig továbbélő jogfolytonosságáról is esett szó; ez alapján Európában a késő középkorig csak Magyarország és Bizánc alkotott államot? Nem hinném. Értelemszerűen minden önálló politikai alakulat a maga egyedi sajátosságai szerint volt állam. Ezeket a sajátosságokat kizárólag a kútfőig hatolva ismerhetjük meg, és belőlük kiindulva tehetünk megállapításokat arra nézvést, mikor, s miben állt egy adott ország állam(i)sága. Az állam-fogalom középkori létjogosultságát ennél fogva az újabb történetírói divatoktól független régi kútfők igazolják.

BIBLIOGRÁFIA

- ASSMANN 2004. ASSMANN, JAN: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Budapest 2004.
- ASSMANN 2008. ASSMANN, JAN: Uralom és üdvösség. Politikai teológia az ókori Egyiptomban, Izraelben és Európában. Budapest 2008.
- BARTONIEK 1934. BARTONIEK EMMA: Corona és regnum. *Századok* 68 (1934) 314–331.
- BRUNNER 1942. BRUNNER, OTTO: Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschlands im Mittelalter. Brunn–München–Wien 1942.
- EVANS 1992. EVANS, JANE DE ROSE: The Art Of Persuasion. Political propaganda from Aeneas to Brutus. Ann Arbor 1992.
- FONT 2005a. FONT MÁRTA: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Budapest 2005.
- FONT 2005b. FONT MÁRTA: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Szeged 2005.
- FONT 2009. FONT MÁRTA: Államalapítás 970–1038. Budapest 2009.
- GERICS 1995. GERICS JÓZSEF: Domanovszky Sándor, az Árpád-kori krónikakutató úttörője. In: Gerics József: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Budapest 1995. 8–22.
- GYÖRFFY 1977. GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Budapest 1977.
- GYÖRFFY, DHA. GYÖRFFY, GEORGIUS: Diplomata Hungariae Antiquissima. Volumen I. 1000–1131. Budapestini 1992.
- HAMZA 2007. HAMZA GÁBOR: Cicero De re publicá-ja és az antik állambölcselet (bevezetés). CICERO, Marcus Tullius: Az állam (De re publica). HAMZA Gábor fordítása. Budapest 2007.
- HAVAS 2004. HAVAS LÁSZLÓ: Bevezetés. Sancti Stephani Regis Primi Hungariae Libellus de institutione morum – Szent István Intelmek. I. a szöveget gondozta és fordította Havas László. Debreceni 2004. VII–LXIX.
- HOLTZMANN, MGH. Die Chronik des Bishofs Thietmar von Merseburg. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum. Nova Series 9. Hrsg. HOLTZMANN, ROBERT. München 1935.
- JELLINEK 1994. JELLINEK, GEORG: Általános államtan. Budapest 1994.

⁴⁰ Különösen Freisingi Ottó előadásának fényében tarthatatlan Sashalmi Endre sommás állítása: „A szuverenitás egy kézbe való összpontosítását... az abszolút monarchia oldotta meg a 16. század végén, amikor az adott terület feletti politikai főhatalmat, mely akár az egyházfőiséget is magában foglalhatta, a világi uralkodó kezére adta.” SASHALMI 2006. 15. Láttuk, az 1100-as évek Magyarországon már rég teljesültek a politikai főhatalom jellegére irányuló efféle elvárások.

- KOMJÁTHY 1945–1946. KOMJÁTHY MIKLÓS: A középkori államfogalom. *Századok* 79–80 (1945–1946) 192–204.
- KRISTÓ 1995. KRISTÓ GYULA: A magyar állam megszületése. Szeged 1995.
- KRISTÓ 1997. KRISTÓ GYULA: A magyar nemzet megszületése. Szeged 1997.
- LDMA. VII. Lexikon des Mittelalters VII. Hrsg. ANGERMANN, NORBERT. München 1995.
- HÓMAN 1938. HÓMAN BÁLINT Történelmi áttekintés. Hóman Bálint munkái II. Történetírás és forráskritika. Budapest 1938. 439–456.
- KELSEN 1927. KELSEN, HANS: Az államelmélet alapvonalai. Szeged 1927.
- KIRÁLY 2006. KIRÁLY PÉTER: A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. Nyíregyháza 2006.
- MAKK 2009A. MAKK FERENC: A magyarság korai története. Az Uráltól a Kárpátokig. In: *Királylányok messzi földről. Magyarország és Katalónia a középkor-ban*. Katalógus. Szerk. SAROBE, RAMON – TÓTH CSABA. Budapest 2009. 49–69.
- MAKK 2009B. MAKK, FERENC: História primerenca dels hongaresos. Des dels Urals fins als Carpatz. In: *Princeses de terres llunyanes. Catalunya i Hongria a l'edat mitjana*. Catàleg. Ed. SAROBE, RAMON – TÓTH, CSABA. [Barcelona] 2009. 51–71.
- MORAVCSIK, ÁMTBF. MORAVCSIK GYULA: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest 1984.
- OSTROGORSKY 2001. OSTROGORSKY, GEORG: A bizánci állam története. Budapest 2001.
- PERTZ, MGH. SS. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Tomus XX. Ed. PERTZ, GEORGIUS HEINRICUS. Hannoverae 1868.
- POHL 2006. POHL, WALTER: Staat und Herrschaft im Frühmittelalter. In: *Staat im frühen Mittelalter*. Hrsg. AIRLIE, STUART – POHL, WALTER – REIMITZ, HELMUT. Wien 2006. 9–39.
- SASHALMI 2006. SASHALMI ENDRE: A nyugat-európai államfejlődés vázlata. Budapest 2006.
- STRAYER 2005. STRAYER, JOSEPH: On the Medieval Origins of the Modern State. Princeton 2005.
- SZABADOS 2006. SZABADOS GYÖRGY: A magyar történelem kezdeteiről. Az előidőszemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században. Budapest 2006.
- SZENTPÉTERY, SS. Scriptores Rerum Hungaricarum I–II. Ed. SZENTPÉTERY, EMERICUS. Budapestini 1937–1938.
- VÁCZY 1936. VÁCZY PÉTER: A középkor története. Budapest 1936.
- VÁCZY 1936. VÁCZY PÉTER: A magyar koronáról. In: Váczy Péter: *A magyar történelem korai századaiból*. Budapest 1994. 77–93.
- VÁSÁRY 1993. VÁSÁRY ISTVÁN: A régi Belső-Ázsia története. Szeged 1993.
- WICKHAM 2005. WICKHAM, CHRIS: Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean 400–800. Oxford 2005.
- WORMALD 2006. WORMALD, PATRICK: Pre-modern 'State' and 'Nation': definite or indefinite? In: *Staat im frühen Mittelalter*. Hrsg. AIRLIE, STUART – POHL, WALTER – REIMITZ, HELMUT. Wien 2006. 179–189.

Árukidobás a tengeren? – A bizánci nomosz rhodiön nautikosz római jogi párhuzamairól

A hazai bizantinológiában a bizánci jogforrások kutatása az összehasonlító jogtörténet, a medievisztika és a klasszika-filológia módszereinek együttes alkalmazása miatt, meglehetősen periférikusnak számít. Pedig 2009 a bizánci jog nemzetközi kutatásában kitüntetett évnek tekinthető.¹ Éppen 100 évvel ezelőtt, 1909-ben, Oxfordban jelent meg *Walter Ashburner* (1864–1936) jogászprofesszor szövegkritikai kiadásában a bizánci tengerjog kutatásának máig alapvető forrása, a rodoszi² hajózási törvény, a *nomosz rhodiön nautikosz*,³ amellyel a hazai szakirodalom – vízrajzi viszonyainkra tekintettel – kevésbé foglalkozott. Előadásunkban e bizánci törvénynek egyik érdekes és igen különös jogintézményét, a *tengeren törtéző árukidobást* mutatjuk be. Ennek alkalmazása túlmutatott szülőhelye, az ókori Rodosz szigetén. A Római, majd a Bizánci Birodalom, sőt a középkori Európa kereskedő városainak hajózási–tengerjogi statutumai is átvették, tovább fejlesztették. Sőt a mai tengerjogban is megtalálható, mindamellett alapvetően megőrizte kontinuitását a római joggal, az antikvitással.

I.

Rodosz szigete az ókor óta a görögség meghatározó tengeri kereskedelmi központja volt, amely szerepét, Délosz mellett, a Római Birodalom ideje alatt is meg tudta őrizni.⁴ *Sztrabón* is nagy földrajzi munkájában kiemelte, hogy a sziget állandóan önálló tudott maradni, megszüntette a kalózkodást, így hosszú ideig uralkodott a tengeren, valamint egyedülállónak mondja a sziget alkotmányos berendezkedését. Rodosz befolyása a Mediterráneumban elért Ibériáig, ahol gyarmatvárost (Rhodé) is alapított.⁵

A Róma jogfolytonosságát töretlenül folytató Bizánc a szigetet „megörökölte” a Római Birodalomtól. A sziget gazdasági-stratégiai jelentőségét növelte, hogy közel 20 polisz tartozott hozzá Kis-Ázsia és az Égeikum szigeteivel, mint például Kósz, Szamosz, Khiosz, Mütiléné (Leszbosz), Androsz, Naxosz és Paros szigete.⁶ A VII. század második felétől Bizánc számára az arabok jelenléte a Mediterráneumban a bizánci tengeri kereskedelmet is érzékenyen érintette.⁷ Ezt mutatta Szicília, Kréta (826), Málta (870) arab elfoglalása. Habár a birodalom területe gyakorlatilag Kis-Ázsiára és Konstantinápoly városára

¹ 2009 januárjától Páviában tartottak bevezető egyetemi szakkollégiumot a CEDANT (Center for Studies and Research on Ancient Law) keretében „Introduction to Byzantine Law (from Justinian to the Basilica)” címmel. A rodoszi hajózási törvényről PETER PIELER tartott kurzust, a Baszilikáról pedig JAN H. A. LOKIN.

² Előadásunk írásos változatában követve a *Varia Byzantina* sorozatának köteteit, a könnyebb olvashatóság kedvéért, a görög szavak magyar átírásakor a Magyar Tudományos Akadémia által elfogadott elveket követjük (*A magyar helyesírás szabályai*). A magyar nyelvben meghonosodott, közkeletű átírásokat meghagytuk. Így a továbbiakban Rodosz szerepel a Rhodosz helyett.

³ ASHBURNER 1909.; valamint: LEX NAUTICA 1973.

⁴ MARÓTI 2007. Továbbá az ókori előzményekre vonatkozóan bevezető tanulmányt közöl PIRÓTH–SZABÓ.

⁵ Geographika (XIV. 2. 5.) SZTRABÓN 1977. 684–686.

⁶ TODB 1991. 1792.

⁷ A Földközi-tenger keleti medencéjében meghódították Szíriát, Palesztinát, Egyiptomot, Észak-Afrikát.

csökkent, Rodoszt azonban mindvégig sikerült megtartani. Sőt, a szigetnek fontos tengeri stratégiai szerepe lett.

Ugyanis a VII. századtól az elsőként kialakított kisázsiai szárazföldi themák mellett, mint Armeniakon, Anatolikon, Opszikon, létrehozták az első, földrajzi értelemben vett, tengeri themát is.⁸ Ennek közvetlen oka 678-ban Konstantinápoly arab ostroma volt.

Rodosz a VII század második felétől az arab hajóhaddal szembeni határállomássá vált. Ezt a korabeli források is megerősítik. Al-Masūdī rodoszi fegyverraktárról és hajóépítéssel számolt be. A szigetet ezért folyamatosan érték arab támadások. Azóta, hogy Szíria arab kormányzója, Muāvija 649-ben megjelent az első arab flottával a Földközi-tengeren, egyiptomi légénységgel támadásokat indított Rodosz ellen is.⁹ Az arabok 654-ben ki is fosztották, amelynek során elvitték a híres rodoszi kolosszus addig még meglévő maradványait. 807-ben maga Hārūn al-Rashīd is megjelent, de seregével képtelen volt erődjét elfoglalni. Az átmeneti sikereken túl, a szigetet az arabok nem tudták meghódítani. Rodosz aktívan részt vett a bizánci belpolitikában is, hiszen 715-ben II. Anasztasziosz (713–716) uralmával szemben, a themák lázadásában, a rodoszi görög flotta is részt vett. A szigeten összevont themák seregei az arabok elleni vonulás helyett a bizánci fővárosba hajóztak, hogy lemondassák magát II. Anasztaszioszt.¹⁰ 821-ben pedig Szláv Tamás felkelése során a tengerész-thema támogatását megszerezve, a képtiszelet védelmében, nagy hadiflottával megostromolta a fővárost.¹¹

A fent említett okok miatt a tengeri hegemonia megőrzéséért komoly átszervezések történtek. A bizánci területi újjászervezés a tengeri területekre is kiterjedt. Míg korábban egyetlen themában (*Karabiszianoi*) voltak egyesítve a konstantinápolyi és a tartományi flották, III. Leó császár (717–741) leválasztotta a tartományi thema-flottákat és ezekből 740-ben létrehozta Kibürrhaiótón (*Kibyrrhaiótai*) tengeri themát, amely nevét Kibürra helység lakóiról kapta (azaz a „Kibürra-beliek themája”). A thema Kis-Ázsia egész déli partvidékét és tengerét foglalta magában, beleértve Rodoszt is, Anatolikont választotta el a Földközi-tengertől. A sztratégoszának székhelye pedig Attaleiában volt¹² (Ld.: A melléklet térképét.).

A részletekről az egyik legfontosabb forrásként szolgál *Konsztantínosz Porphürogegnétosz* császár ifjúkorinak tartott munkája, a Themák Könyve, (*Peri tón thematón* vagy *De thematibus*), amely történeti áttekintéssel, foglalja össze a birodalom keleti és nyugati themáinak leírását.¹³ A *Bíborbanszületett* a birodalom akkori, X. századi 14 themája¹⁴ közül a Rodoszt is magában foglaló tengeri themát a legutolsó helyre (rang) sorolja, amely thema „szégyenletes és rossz” elnevezést (*ephübriszton kai ponéran*

⁸ SCHREINER 2002. 94–95.

⁹ BRÉHIER 2003. 416.

¹⁰ TODB 1991. 1792.; BRÉHIER 1997. 57–58.; Rodosz bizánci történetére: TORR 1886.

¹¹ BRÉHIER 1997. 75.; MORAVCSIK 1966. 117.

¹² BRÉHIER 2003. 419.; BRÉHIER 1997. 601; Bővebben ld. még: M. GRIGORIN- IOANNIDU 1982. 201–221.

¹³ OLAJOS 2003. VII. A mű Pertusi-féle kiadását használtuk. PERTUSI 1952. 79. Constantino Porfirogenito De thematibus. Introduzione testo critico-commento a cura di A. Pertusi. Citta del Vaticano 1952. (Ezúton köszönöm OLAJOS TERÉZIA professzorasszonynak e kiadás rendelkezésre bocsátását.)

A mű korábbi kiadása az ún. bonni corpus-ban található: Constantinus Porphyrogennitus De thematibus et De administrando imperio. Recognovit Immanuel Bekkerus. Bonnae MDCCCXL. 36–39. p. In: Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Volumen III.

¹⁴ Anatolikon, Armeniakon, Thrakészión, Opszikon, Optimaton, Bukellarión, Paphlagonón, Khaldia, Meszopotamia, Kolóneia, Szebasteia, Lükandia, Szeleukeia, Kibürraiótón. Lásd.: A mellékelt térképvázlatot. In: OSTROGORSKY 2003.

onomaszian) kapott.¹⁵ Mégpedig a Kibürrabeliek „fennhéjázása miatt” (prosz hübrin). E közönséges, hitvány (eutelousz) megnevezés okát a császár abban látja, hogy a themának névadó Kibürra városában „igen gyakran gögös engedetlenség támadt a császári rendeletekkel szemben.”¹⁶ Nyilván az sem véletlen, hogy nem a hatalmas „tengeri védőbástya” Rodosz, hanem erről a poliszról kapta elnevezését e thema.¹⁷ A császár pontosan körülhatárolja a thema területét. Mindenekelőtt sorjában a tengermelletti poliszokkal (parathalasszioi poleisz) kezdi,¹⁸ amelyeket a thema sztratégosza kormányoz.¹⁹

A császár a leírása végén tér rá Rodosz helyzetére.²⁰ Megemlíti Rodosz fegyverraktárát (hoplothékész).²¹ A kulcsmondat pedig: „Rodosz szigete tehát a thema középpontjában fekszik, észak és dél felé, háromszögletű, delta betűt formál.”²² Vagyis a császár nemcsak szárazföldi-tengerparti területeket, hanem tengeri területeket is beleértve tekintette a szigetet, földrajzi elhelyezkedése szerint is, Kibürraiótól thema középpontjának.²³ Kibürrhaiótól megszervezése, a katonai érdeken túl, a tengeri kereskedelem biztonságát és Rodosz iránti bizánci kereskedelemi érdekeltség fenntartását is erősítette. Elég utalni a keresztes hadjáratok során betöltött fontos hajózási állomás szerepére.²⁴

II.

Bár a VII. század Bizánca szegényes jogi forrásokban,²⁵ a történeti szakirodalom azonban, több alapvető „törvényt” kapcsol e korszakhoz: a földműves törvényt (vagy más néven a Mezőgazdasági törvényt)²⁶ (nomosz geörgikosz) a rodoszi hajózási törvényt

¹⁵ PERTUSI 1952. 79.

¹⁶ Ford: Szabó Pál. „διὰ τὸ πολλάκις αὐθαδεῖς τε καὶ ὕβρισταὶ γενέσθαι πρὸς τοὺς τῶν βασιλέων ἐπιταγὰς” PERTUSI 1952. 79.

¹⁷ Hogy Rodosz mellőzése talán kapcsolatba hozható a rodosziak 715. évi lázadásával, az előbbi szöveghely alapján nem lehet eldönteni.

¹⁸ Először Milétosztól lefelé Szeleukeia themáig, a keleten fekvő tengerig: Iaszosz, a bargüliakosz-i öböl, Mündosz, Halikarnasszosz, Artemiszia, a Kerameikosz öböl, Knidosz, Oidémosz öböl, Larüma kikötője, Szüimé, Rodosz -szemben lévő- tengerpartja, Telmisszon, Patara, Xanthosz, Phoinix-folyó, Phoinix városa, Phaszélisz, a pergamoni Altalosz városa, Szülaiosz, Pergé, a kalózok fészke Szidé, Szelgé, a spártai telep, a Kasztellon-hegy, Anemourion, Kis-Antiokheia, a névadó Kibürra városa, Szelinos, a hideg vizű Melasz folyó, Szüké, majd maga Szeleukeia kezdődik. Felfelé haladva a szárazföld belsején egészen a Thrák themáig ismerteti Milétosztól felfelé: Sztratonikeia, Piszüé, Hagia, Tauropolisz, Tlón, Podaleia, Szagalasszosz, egészen a Taurosz hegységig. Kis-Ázsia hegységrendszeréig. PERTUSI 1952. 79.

¹⁹ E császári jellemzést érdemes az ókori földrajzíró, Sztrabón bővebb információival is összevetni. A kibürraiak a lüdek leszármazottai, városuk annyira megerősödött, hogy 3 város csatlakozott hozzá. A „Négyváros” szövetségében Kibürra túlsúlya érvényesült, 30 000 gyalogost tudott kiállítani. A római időkben pedig a kibürrai tartomány Ázsia legnagyobb tartománya közé tartozott (XIII. 4. 17.) SZTRABÓN 1977. 662.

²⁰ A császár, a továbbiakban, Rodosz kapcsán még kitér arra, hogy „A xanthoszi Prótozenosz festő az ottani Dionüszosz templomot a rodoszi festők számára egy festménnyel is felékesítette” (ford.: Szabó Pál). Továbbá megemlíti a sziget városának a Peloponnészorszról származó dór alapítóit és idézi Homérosz Iliász-ának hajókatalógusából a rodosziakra vonatkozó sorokat. PERTUSI 1952. 79.

²¹ Már Sztrabón korábbi földrajzi leírásában is szerepeltek fegyvertárak, raktárak, valamint az, hogy a kikötőkbe a rodoszi népnek, fővesztés terhe mellett, tilos volt a bemenetel (XIV. 2. 5.). SZTRABÓN 1977. 684.

²² Ford.: Szabó Pál.

²³ „ἡ δὲ Ῥόδος ἡ νῆσος μέση μὲν κεῖται τοῦ θέματος, ἀποβλεῖ δὲ πρὸς βορρᾶν τε καὶ νότον, δελτωτὴ τὸ σχῆμα, τὴν δὲ γραμμὴν τρίγωνος.” PERTUSI 1952. 79.

²⁴ 1097–1099 között a rodoszi kereskedelmi hajók szállították az utánpótlást a kereszteseknek Antiokhiába. A szigetet 1309-ben a johanniták foglalták el.

²⁵ OSTROGORSKY 2003. 99.

²⁶ A földműves törvényt, kritikai szövegkiadásban, szintén a korszakkal foglalkozó Ashburner tette közzé 1910-ben. W. ASHBURNER: The Farmer's Law. In: *Journal of Hell. Studies* 30 (1910) 85–108. 32 (1912) 68–95.

(*nomosz rhodiön nautikosz*) valamint a *hadügyi törvény (nomosz sztratiótikosz)*.²⁷ Míg a földműves törvény írásba foglalását a VII. század végére, esetleg a VIII. század elejére feltételezik, addig „testvérét” a rodoszi hajózási törvényt is Kr. u. 600–800 közé helyezik.²⁸ Bár e törvények a „képromboló” császárok jogalkotásába illeszthetők bele, mégis érthető a történészek datálási bizonytalansága mindkét jogforrás pontos keletkezési idejének meghatározásában, hiszen ezek nem egyetlen törvényhozási alkalom eredményei, hanem más jellegű jogforrásból, szokásjogi szabályokból (*consuetudo*) alakultak ki. A rodoszi hajózási törvény a tengeri szokásjogon, évszázados gyakorlatban kipróbált szabályokon alapult, ezekből lett összegyűjtve és írásba foglalva. A tengerjogra különösen érvényes, hogy nem „tisztelet” a történelmi korszakhatárokat, „átlép” rajtuk. Ebből erednek antik és középkori, sőt jelenkori párhuzamaik. Tekintsük át ezeket.

A rodoszi hajózási törvény antik *görög jogi párhuzama* a görögség klasszikus korától ered. A kereskedelem fellendülésével, az egyes görög poliszok önálló szabályozása mellett már, különösen a hellenisztikus görög jogban, majd a római jogban is megjelent a Mediterráneumban közösen alkalmazott, egyfajta görög kereskedelmi „common law”.²⁹ A rodoszi hajózási törvény görög előzményeinek kutatását megnehezíti, hogy ilyen néven írásos görög törvény ebből az időszakból nem maradt fenn.

A római időszakból már van írásos forrásunk. *I. Justinianus* császár (Kr. u. 527–565) megbízásából, a késő római császárkorban 5 év alatt (528–533) összeállított hatalmas jogi összefoglalás, a *Digesta* tartalmaz rodoszi tengerjogi rendelkezéseket.³⁰ Abban a tekintetben nem egységes a szakirodalom, hogy ez az egész rodoszi hajózási jog vagy csak annak egy része lehetett.

Rodosz a bizánci tengeri kereskedelemben és a hajóforgalomban is megőrizte vezető szerepét. Ezt mutatja az is, hogy még a középkori tengeri hajózási szabályok is a rodoszi tengerjogi gyakorlaton, szokásjogon alapultak. A rodoszi hajózási törvény ennek ellenére önállóan sosem jelent meg kéziratban, hanem bizánci joggyűjtemények vagy maga *Basziliika* részeként olyan kéziratokban, amelyek részben vagy egészben tartalmazták szabályait.³¹

A makedón–dinasztia jogi kodifikációjának végpontját a legnagyobb, a *Digestához* mérhető, törvénygyűjtemény jelentette, amelynek munkálatai *VI. (Bölcs) Leó* (886–912) császár uralkodása alatt fejeződtek be.³² A 60 könyvből álló *Basziliika* tárgy szerint foglalta össze a bizánci jogot, így tartalmazott tengerjogi rendelkezéseket is.

A *Basziliika* 53. könyve tengerjoggal foglalkozik, de a szövege nem maradt ránk, ami sajnos lehetetlenné teszi a vizsgálatát.³³ E könyvnek viszont a kéziratokban fennmaradtak a címei. Az 1–6. címek³⁴ elég széleskörű tengerjogi tárgykört mutatnak. „A *hajótu-*

²⁷ Lásd: ASHBURNER: 1909; BRÉHIER 2003. 180.

²⁸ OSTROGORSKY 2003. 99. Erről korábban: OSTROGORSKY 1929–1930. 396. Valamint: ZACHARIAE VON LINGENTHAL 1955; ASHBURNER 1909. 112.

²⁹ SÁNDOR 2000. 342–343.

³⁰ BRÉHIER 2003. 178.

³¹ Elég utalni az előbbiekből a vatikáni görög kéziratokra a XI. századtól (Vaticanus graecus 2073, Vaticanus graecus 845, Vaticanus graecus 844. stb.). Összefoglaló kézírata az ún. *Synopsis Maior*, amely a X. század elejéről való (ASHBURNER 1909. 31.). Ennek első, nyomtatásban is megjelenő kiadása Ioannes Leunclaius nevéhez fűződik, mégpedig a magyar polihisztor Zsámboki János kézírata alapján. (Bázel 1575.)

³² BRÓSZ–PÓLAY 1989. 86; BRÉHIER 2003. 181.

³³ ATKINSON 1954. 94. Atkinson szerint talán nem véletlen, hiszen az 53. könyv nem kifejezetten római, hanem csak *peregrinusokra* vonatkozó joganyagot tartalmazott. ATKINSON 1954. 96.

³⁴ Idézi: ASHBURNER 1909. 99.; ATKINSON 1954. 96–97. Fennmaradtak egy XVII. századi latin nyelvű fordításban (Francesco Venturi *Synopsis-a*) is: A hajósvállalkozás vezetőjéről, a hajóskapitányról, a fogadóokról és azon keresetekről, amelyek velük vagy ellenük indíthatók. A hajó megvédelmezéséről. A hajótörésről, rab-

lajdonosokról, a megbízottakról, a hajósokról, az átvevőkről³⁵ (fuvarozókról), valamint az azok ellen vagy védelmükre történő keresetindításról³⁶ (1.). A hajó megvédelmezéséről (2.). A hajóroncsról, a (ki)rablásról, az (áru) kidobásról és az együttes arányos hozzájárulásról (3.). A hajó megbízásba³⁷ vagy a használatba adásáról, avagy a megegyezéséről³⁸ (4.). A tengeri kölcsönről (5.). A tengerészekről, halászekről, a halászatról és a tengeri jogról (6.). A bor³⁹ eladásáról és vételéről (7.).⁴⁰ Némely kézirat, mint például a Synopsis Maior, tartalmaz még egy sokat sejtető 8. címet is: A rodosziak törvényének fejezetei, illetve a rodoszi törvény árukidobás szerinti fejezetei, avagy a hajózásról.⁴¹

A szakirodalomban élénk vita bontakozott ki a rodoszi hajózási szabályok eredeti jellegéről és a Baszilikához való viszonyáról. A *nomosz rhodiön nautikosz*, mint látjuk, nem egyedüli forrása a bizánci tengerjognak.⁴² A kutatók egy része (Fabrot, Heimbach) feltételezte, hogy a rodoszi törvényt már korábban megalkották majd eredeti és szerves része lett a Baszilikának. Mások (Zachariae von Lingenthal, Ashburner) szerint viszont csak röviddel a Baszilika befejezése után illesztették hozzá, az 53. könyv 8. címeként a kodifikáció textusához.⁴³ Az utóbbi érvet támogatja az a tény is, hogy a Baszilika nem tartalmaz a jusztinianuszi Digestához képest új szabályokat, a hajózási rendelkezéseket megtartották.⁴⁴ A Baszilika Előszava is megemlíti, hogy csak átrendezi, jobb sorrendbe helyezi a Digesta anyagát, nem állítja, hogy új jogot ad hozzá.

Ehhez a sajátosan komplementer két joganyaghoz kapcsolható a rodoszi hajózási törvény, amely inkább kitölti a Baszilikát, – így a Digesta –, joghézagait. Nem rombol le semmit a római jogi alapokból, hanem azokkal a tárgyakkal foglalkozik, amelyeket a

lásról, árukidobásról (*iactus*), és a kármegosztásról, hozzájárulásról (*contributio*). A megbízott, segéd alkalmazásáról, a hajó bevallásáról. A tengeri kölcsönről (*pecunia traiecitia*). A halászekről és halászatról, a tengerijogról (ASHBURNER 1909. 100.).

³⁵ Atkinson figyelmeztet, hogy itt nem a szokásos római jogból ismert fogadóról lehet szó, hanem inkább a fuvarozóról, aki átveszi az árut. ATKINSON 1954. 97.

³⁶ Megjegyezzük, hogy az ἀγωγή szó jelentése kettős. Egyrészt valóban fordítható „szállítás”, „fuvarozás”-ként, másrészt perijogi jelentésében az „idézés”-t is jelentheti, a kereset (*actio*) megindítását vagy a pervezetést. A Baszilika 53. könyve címeinek latin fordítása ezt a jelentést használta „De exercitoribus nautis et cauponibus et actione quae ipsius vel adversum ipsos competit”. ATKINSON 1954. 97.

³⁷ A „ληγατευμένον” mediális-passzív participium véleményünk szerint nem görög, hanem latinból átvett jogi terminológiának tűnik. A latin elküld, megbíz, örökségül hagy jelentésű *lego* ige sejlik fel mögötte. Ebben az értelemben fordítottuk.

³⁸ Ennél pontosabb jogi jelentést nehéz adnunk, hiszen nincs párhuzamos bizánci szövegünk erre vonatkozóan. Atkinson feltételezi „a letétbe helyezés” jelentését is. ATKINSON 1954. 98.

³⁹ Egyáltalán nem meglepő, hiszen egykor Rodosz kereskedelmének egyik fő tételét képezte az állam által ellenőrzött borkereskedelem. ATKINSON 1954. 98.

⁴⁰ Ford.: Szabó Pál.

⁴¹ „ἃ' περὶ ναυκλήρων καὶ πιστικῶν καὶ ναυτῶν καὶ πανδοχέων, καὶ τῆς κατ'αὐτῶν ἡ ὑπερ αὐτῶν ἀγωγῆς.

β' περὶ πλοίου ἐδικουμένου.

γ' περὶ ναυαγίου καὶ ἀρπαγῆς καὶ ἀποβολῆς καὶ συνεισφορᾶς.

δ' περὶ πλοίου ληγατευομένου ἢ ἐν χρήσει διδομένου ἢ ὁμολογουμένου.

ε' περὶ δανεισμάτων διαποντίων.

ς' περὶ ἀλιέων καὶ ἀλιείας καὶ δικαίου θαλάσσης.

ζ' περὶ πράσεως καὶ ἀγοράσις οἶνου.

η' τὰ κεφάλαια τοῦ νόμου τῶν Ῥοδιῶν κεφάλαια νόμου Ῥοδιῶν κατ'ἐκβολὴν ἢ περὶ ναυτικῶν.” Idézi: ASHBURNER 1909. 99.

⁴² ASHBURNER 1909. 98.

⁴³ ASHBURNER 1909. 99.

⁴⁴ ASHBURNER 1909. 255.

Basziliká nem vagy nem tökéletesen szabályoz. Pl.: A hajó megmentőjének díjáról, ami a Baszilikában nem található.⁴⁵ Ez igen figyelemreméltó annak tükrében, hogy a „képtiszteelő” Makedón-dinasztia császári jogalkotási munkája általában hatályon kívül helyezte a képromboló mozgalmat támogató császárok korábbi törvényeit.

Anélkül, hogy ismertetnénk a rodoszi hajózási törvény teljes szöveg hagyományát és nyomtatott későbbi kiadásait, a törvény Ashburner általi kiadása szerkezetében *M. Pardessus* nagy kiadására megy vissza, aki 1828-ban a „*Collection de Lois Maritimes*” című gyűjteményében 3 részre osztotta a rodoszi joganyagot, ezt követték a későbbi kiadások is.⁴⁶

Az I. rész a *Prologosz*, amely a rodoszi jog ókori eredetére vonatkozóan tájékoztat bennünket. Görögös alakban említi Tiberiosz,⁴⁷ Pertinax, Loukiosz Szeptimiosz Szeverosz római császárokat, akik a rodoszi hajózási törvényt meghagyták (*etheszipszan*). Továbbá Veszpaszianoszt és Traianoszt is. Ez a rész nagyszerű adalékokkal szolgálhatna a rodoszi tengerjog ókori történetéhez, de hitelét rontja, hogy a legkorábbi kéziratokból hiányzott, később függelékként illeszt(h)ették hozzá.⁴⁸

A törvény gerincét a II. rész 19 és III. rész 47 fejezete alkotja, amelyek nagyon heterogén, vegyes témakört fognak át, számozott fejezetekre (*kephalaia*, *capitula*) vannak tagolva, a nagyobb témaköri egységek, címek (*titloi*) hiányoznak.⁴⁹

Mi e fejezetek közül kifejezetten a tengeren történt árukidobással (*apobolē*, *ekbolē*⁵⁰) kapcsolatos rendelkezéseket vizsgáljuk. A III. részből ezek az alábbi fejezetek:

9. A hajóskapitányról és utasokról/fuvaroztatókról az árukidobás eldöntéséről.⁵¹

33. Az árukidobás után hajótörést szenvedett hajóról.⁵²

35. A hajóról, amelyről a megmaradt árbocot kidobták.⁵³

43. A hajóról, amelyről a rakományt és a felszerelést dobták ki.⁵⁴

44. A hajóról, amelyről az árbocot és a viharban megmaradt kormányrúd⁵⁵ felső részeit kidobták.⁵⁶

⁴⁵ ASHBURNER 1909. 112.

⁴⁶ REEDIE 1841. 63.

⁴⁷ Talán Tiberius (a későbbi császár), aki egy időre ténylegesen visszavonult Rodosz szigetére, ahonnan Kr. u. 2-ben tért vissza Augustushoz. Vagy Tiberius Claudius Drusus, akihez a szöveg szerint a leendő császár, Neró fordult a rodosziak kérésével, hogy a hajósvállalkozóknak és az utasoknak, kereskedőknek (*emporosz*) a tengeren és viharban megtörtént (kár)eseményei e hozzájárulás megítélésé alá kerüljenek ASHBURNER 1909. 39–40.

⁴⁸ Csupán a XII. századi kéziratokban maradt fenn, ezért későbbi lehet, mint a II. és a III. rész. ASHBURNER 1909. 71.

⁴⁹ A II. rész 19 rövid fejezete foglalkozik többek között: a hajózási vállalkozásokban (*koinónia*, *societas*) részt vevők nyereség részesedésével (*kerdo-koinónia*), a hajón rendészeti szabályokkal, a kapitány (*nauklérosz*) felelősségével, a hajóra felvitt értéktárgyak letétbe helyezésével. Valamint a hajó felértékelésével (16. fejezet).

A törvény III. része ez előbbinél bővebb terjedelmű: 47 fejezetet tartalmaz szintén változatos tárgykörben. Pl.: A hajóról történő lopással, rablással (A hajó horgonya és más felszerelése), a kalóztámadással (1–4. fejezetek), a fedélzeten kitört verekedéssel, emberöléssel (5–7. fejezetek), az utasok/kerekedők hajóra felvitt (személyes) értéktárgyainak a kapitánynál való letétbe helyezésével (12. 14. 15. fejezetek). A hajó megsérülésével, a hajótöréssel (10. fejezet). A tengeri kölcsönről (16. fejezet). Továbbá a második felében több fejezet (24–44. fejezet) szabályozza az út során az árukban és hajóban keletkezett károkhoz való közös hozzájárulás (*συμβολή*, *contributio*) módját és mértékét.

⁵⁰ ἀποβολή, ἐκβολή. A görög jogi kifejezés már a Kr. e. IV. századi athéni szerződésekben feltűnik. Rómában Kr. e. 200 körül datálható Naevius és Varro műveiben. ATKINSON 1954. 97.

⁵¹ „θ' περὶ ναυκληρου καὶ ἐπιβατῶν περὶ ἀποβολῆς βουλευμένων.” ASHBURNER (gr. text) 1909. 6.

⁵² „λγ' περὶ πλοίου μετὰ τὴν ἐκβολὴν κλασματισθέντος.” ASHBURNER (gr. text) 1909. 8.

⁵³ „λε' περὶ πλοίου ἀποβολὴν τῆς καταρτίας ὑπομείναντος.” ASHBURNER (gr. text) 1909. 8.

⁵⁴ „μγ' περὶ πλοίου ἐκβολὴν ποιήσαντος τοῦ γόμου καὶ τῶν ἐξαρτίων.” ASHBURNER (gr. text) 1909. 9.

Bár a címek nem minden esetben fedik a fejezetek pontos tartalmát, e szabályok mind az árukidobás rodoszi szabályainak alkalmazási feltételeit tartalmazzák. Viszont, hogy ezeket megfelelően értelmezni tudjuk, vissza kell mennünk a Digesta szabályaihoz. Itt kapcsolódik a bizánci hajózási törvényünk a római joghoz.

A jusztinianuszi kodifikációba beillesztették az árukidobásról (*iactus, iactus mercium*) addig meglévő rodoszi tengerjogi szabályokat és annak gyakorlatban már alkalmazott feltételeit. A Digesta 14. könyve 2. címében önállóan foglalkozik az árukidobásról szóló rodoszi törvénnyel. D. 14. 2. *Lex Rhodia de iactu mercium* címmel. Innentől, a párhuzamok és eltérések ismertetésével, az összehasonlító jogértelmezésre helyezkedünk, hogy jobban megmutatkozzon a római és a bizánci jog megfelelő szabályainak egymáshoz való viszonya, változása.

Legelőször tisztáznunk kell, hogy egyáltalán miért és mikor dobnak ki a hajóról szándékosan árukat a tengeri szállítás során. Az árukidobás fogalmát a bizánci forrásunk nem határozza meg. Azt a Digestában találjuk. „A rodoszi törvény szerint, ha a hajó megkönnyítése céljából árukat dobtak ki, akkor mindenki arányos hozzájárulásával (*contributio*) megtérítendő az (a kár), amit mindenki érdekében⁵⁷ okoztak.”⁵⁸ Ez a nagyon szabatos és tömör jogi megfogalmazás részletesebb értelmezést kíván. Vagyis nem általában történik az áru kidobása, hanem kifejezetten a hajó megkönnyítése esetén. A Digesta további fontos kitétele: „ez a méltányosság akkor helyénvaló, amikor a kidobás a többiek segítségére, közös veszélyben, a hajó megmentésére lett elhatározva.”⁵⁹ Az ilyen közös veszély leggyakoribb esete a tengeri vihar. A hajón könnyíteni kellett, hogy az ne süllyedjen el a rajta szállított árukkal. Ha megtörtént az ilyen árukidobás, ezt a kárt meg kellett téríteni a károsult árutulajdonosok számára, hiszen az áruik egy részének, egészének tengerbe vetése nyilván súlyosabban érintette azokat a fuvaroztatókat, utasokat, akiknek áruai áldozatul estek a kidobásnak. A többieknek ennek a kárnak a megtérítésében arányosan, hozzájárulás fizetésével kellett részt vállalniuk. Mivel, ahogy ezt Paulus kifejtette: „A legméltányosabb mindenki számára az, hogy a kár váljon közös kárává mindazoknak (is), akik miatt - mások áruinak kidobásával - bekövetkezett azért, hogy saját áruikat épen, sértetlenül birtokolják”⁶⁰. Tehát akiknek áruai így megmenekülnek, arányos hozzájárulással tartoznak azoknak, akiknek áruai odavesztek. „Világos, hogy akiknek az érdekében állt a kidobás, azok hozzájárulással tartoznak, mivel ez a kötelezettség⁶¹ a megőrzött árukért jár. Így a hajótulajdon is részarányosan kötelezett.”⁶² A Digesta továbbá szigorúan megkülönböztette, hogy ilyen közös hozzájárulásra csak kidobás (*iactus*) esetén kerülhet sor: „hivatalos véleményünk szerint mi megkülönböztetjük, hogy a megrongálódás milyen okból következett be, vagyis: vajon csupán az áruk kidobása által következett be a kár vagy valamilyen más

⁵⁵ A kormánysszerkezet felső része, amelybe a rúd van belehelyezve.

⁵⁶ „μὲν περὶ πλοίου ἐκβολὴν τῆς καταρτίας ἢ τῶν αὐχένων ἐν ζάλῃ ὑπομείναντος.” ASHBURNER (gr. text) 1909. 9.

⁵⁷ ti.: mindazoknak, akik ugyanazon a hajón szállították áruikat.

⁵⁸ Ford.: Szabó Pál (Paulus D. 14. 2. 1.). „*Lex Rhodia cavetur, ut si levandae navis gratia iactus mercium factus est, omnium contributione sarciantur quod pro omnibus datum est.*” MOMMSEN 1928. 219.

⁵⁹ Ford.: Szabó Pál (Hermogenianus D. 14. 2. 5.). „*huius aequitatem tunc admitti placui, cum iactus remedio ceteris in communi periculo salva navi consultum est.*” MOMMSEN 1928. 220.

⁶⁰ Ford.: Szabó Pál (Paulus D. 14. 2. 2. pr.). „*aequissimum enim est commune detrimentum fieri eorum, qui propter amissas res aliorum consecuti sunt, ut merces suas salvas haberent.*” MOMMSEN 1928. 220.

⁶¹ tributum

⁶² Ford.: Szabó Pál (Paulus D. 14. 2. 2. 2.). Hiszen az árukidobás célja végső soron a hajó megmentése. A hajófuvarozó őrzési (custodia) - felelőssége már a köztársaság korában megállapított volt a reá bízott dolgo-kért. Ld.: MOLNÁR 1994. 86.

okból, mint például, ha az áru valahol a sarokban fekiúdt és a hullámok ragadták el.”⁶³ Az előbbi Digesta helyekből is látható, hogy a római jogászok pontosan meghatározott feltételek teljesüléséhez kötötték a rodoszi árukidobási szabályok alkalmazását:⁶⁴ 1. A kár bekövetkezte: az áru sérülése, elvesztése, a hajónak vagy annak felszerelésének sérülése, elvesztése, kidobása, kivágása. 2. A károkozásnak szándékosnak és célzatosnak is kell lennie: hogy megmentse egymás árúit a lehető legnagyobb mértékben. 3. E károkozásnak el kell érnie a szándékolt eredményt. A közös biztonság bekövetkezzen, a hajó ne süllyedjen el. Meglegyen az a hatalom, ami elegendő a hajó irányításához.

Az árukidobás szándékosságának nem feltétlenül kell magában foglalnia a kidobott áru tulajdonosának szándékát vagy beleegyezését! Elég a közös, a többségi szándék: „consultum est.” A Digesta nem vizsgálta a tulajdonosok konkrét cselekedetét, „önkéntességét” „buzgóságát”, csupán azt, hogy az eredmény ugyanaz legyen: a szándék a hajó megmentésére irányuljon és a kívánt eredményt érjék el.

Ehhez képest a bizánci rodoszi hajózási törvény alapvető eltérést mutat. Bár az árukidobás bizánci szabályozásában a *III. rész 9. fejezete*⁶⁵ az eddigi római jogi alapelven nem változtat, de a végrehajtását módosítja. „Ha a hajótulajdonos/hajóskapitány (nauklérosz) árukidobást fog elhatározni, kérdezze meg az utasokat/kereskedőket (epibatai), akiknek vagyonuk van a hajón, hogy mi legyen, ezt szavazással döntsék el.”⁶⁶ Vagyis már „demokratikusabbá” vált az árukidobás alkalmazása. A hajóskapitánynak előtte kötelessége a hajón lévők véleményét kikérdezni, majd utána együttesen szavazzanak (pszéphon poieitószan). Szavazás nélkül nem érvényes, a kidobást nem lehet egyedül, önhatalmúan végrehajtani vagy végrehajtatni.

A bekövetkezett kárhoz való közös hozzájárulást is pontosan szabályozza. Az árukidobás után, a veszély elmúltával értékebecslést kell tartani (ektimaó) Ebbe beleszámít a személyes holmi is: ágytakaró, ruha, a díszes öltözék, a fegyverzet is. Az értékebecslés során azonban a hozzájárulás mértékének pénzbeli határt szab, amit a megfelelő súlymértékekben rögzít.⁶⁷ „A hajótulajdonosnak, az utasoknak (kereskedőknek) ez ne legyen több mint 1 litra⁶⁸; a kormányosnak és az al-kormányosnak nem több mint fél litra; a hajósoknak 3 gramma⁶⁹. A (rab)szolgák (paidesz) vagy bárki más, aki nem az eladás céljából hajózik az értéke szerint. Ha valakit viszont eladás céljából visznek, 2 mina.⁷⁰ Ugyanez, ha a vagyont az ellenség vagy rablók vagy (†) közös hadsereg ragadja el a tengerészek vagyonával⁷¹ együtt, ugyanerről közös szavazással döntsenek és ugyanígy számolják össze. Ha haszonról szóló szerződést kötöttek⁷² (szümphónon kerdokoinónia), mindezek (ti. az árukidobás) után, együtt kell szavazni mindarról, ami a hajón van és magáról a hajóról, és minden egyes személy vallja be a nyereséget és a bekövetkezett kárt”.

⁶³ Ford.: Szabó Pál (Callistratus D. 14. 2. 4. 2.). „illa sententia distinguuntibus nobis, deteriore ex qua causa factae sunt, id est utrum propter iacta nudatis rebus damnum secutum est an vero alia ex causa, veluti quod alicubi iacebant merces in angulo aliquo et unda penetravit” MOMMSEN 1928. 220.

⁶⁴ ASHBURNER 1909. 256.

⁶⁵ Ford.: Szabó Pál

⁶⁶ „ἐὰν περὶ ἐκβολῆς βουλευσῆται ὁ ναύκληρος, ἐπερωτᾶτω τοὺς ἐπιβάτας οἱς χρημάτων ἐστὶν ἐν τῷ πλοίῳ. ὅτι δε ἐὰν γένηται, τοῦτο πῆφον ποιείτωσαν.” ASHBURNER (gr. text) 1909. 16.

⁶⁷ Ford.: Szabó Pál.

⁶⁸ Litra római súlymérték (libra), 1 litra általában 0, 33 kg, 333 gr. Szinonimaként is használták a talantonnal. SCHILBACH 1970. 172.

⁶⁹ A gramma római súlymérték. A római nehéz libra 288-ad része, az uncia 24-ed része. SCHILBACH 1970. 184.

⁷⁰ A mina súly és pénzegység. A talanton 60-ad része. SCHILBACH 1970. 171.

⁷¹ ASHBURNER 1909. 91.

⁷² A kereskedők és a hajósok között.

A Digestában minden érdekelt arányos hozzájárulásra kötelezett. Alapelv, hogy a bekövetkezett kárnak a megmentett áruk tulajdonosai között részarányosan kell közössé válnia, megosztódnia, ezért per is indítható volt (Paulus D. 14. 2. 2. pr. „*ut detrimentum pro portione communicetur*”). A hozzájárulás mértéke: „A hozzájárulás összegét pedig az áru értéke⁷³ szerint kell felosztani. Szabad jogállapotú embert értékbécslés tárgya nem lehet.”⁷⁴ Rabszolga viszont, mint *res Mancipi* természetesen lehetett. „A rabszolgákat is, akik a tengerbe veszttek nem kell magasabb értékre felbecsülni az értékbécslés során, mint azokat, akik a hajón megbetegedtek vagy magukat a vízbe vetették.”⁷⁵

A Digestában továbbá el kell különíteni az „odaveszett áruk” értékbécslését és a „megmentett áruk” értékbécslésének szabályait a hozzájárulásban. Míg az odaveszett áruk eredeti, régi vételárát vették figyelembe, addig a megmenekült áruk jelenlegi, piaci érték szerint számítanak! „A kárhoz való hozzájárulás, –értékbécslés szerinti–, részarány (összege),⁷⁶ amellyel helytállni szoktak, azon áruk értékéből tevődik össze, amelyek megmaradtak és azokból, amelyeket kidobtak. Nem számít bele, ha azok az áruk, amelyek elveszttek, többért is eladhatóak lennének, mivel a helytállás⁷⁷ a (bekövetkezett) kárt⁷⁸ és nem az (elmaradt) hasznót⁷⁹ pótolja.”⁸⁰ Azonban azon áruk esetében, amelyeknek az értékével a hozzájárulást kell megadni,⁸¹ az értékbécslés ne annyiért legyen megtartva, amennyiért megvásárolták azokat, hanem amennyiért eladhatóak.”⁸²

A hajózási törvény – Ashburner számára is elég homályosnak tűnő – III. rész 33. fejezete⁸³ az árukidobás után hajótörést szenvedett hajó esetét is szabályozza, amikor is az áruk egy részét csónakban biztonságba helyezték: „Ha a hajótulajdonos az árukat a szerződés szerinti helyre elhelyezte, és a hajó szerencsétlenül járt: a viteldíjat teljes mértékben vegye vissza a kereskedőtől. A már kidobott áruk, melyek az együtt hajózók által már halászcsonakban⁸⁴ biztonságban vannak a hajóval együtt, továbbá a hajón megtalált áruk,

⁷³ A „*praetium*” A vételi érték és a mindenkor eladási érték. A megállapítása értékbécslés (*aestimatio*) útján történt.

⁷⁴ Ford.: Szabó Pál (Paulus D. 14. 2. 2. 2.). „*iacturae summam pro rerum pretio distribui oportet. Corporum liberorum aestimationem nullam fieri posset.*” MOMMSEN 1928. 220. Az emberi test értékbécslésének tilalma csak a szabad emberekre vonatkozott, az együtt utazó rabszolgákat értékük szerint figyelembe kellett venni. FÖLDI 1997. 218–219.

⁷⁵ Ford. Szabó Pál (Paulus D. 12. 2. 2. 5.). „*servorum quoque qui in mare perierunt non magis aestimatio facienda est, quam si qui aegri in nave decesserint aut aliqui sese praecipitaverint.*” MOMMSEN 1928. 220. Az elvesztett dolgokhoz hasonlóan, elég az eladási értéket figyelembe venni.

⁷⁶ *portio*

⁷⁷ A szövegbeli megnevezése: *praestatio*.

⁷⁸ Római jogi fogalommal a *damnum emergens*, a tényleges kár. BRÓSZ-PÓLAY 1989. 343.

⁷⁹ E törvény rendelkezése szerint a kidobott áruk esetében az elmaradt haszon (*lucrum cessans*) nem vehető figyelembe, csak a vételár.

⁸⁰ Mai kifejezéssel élve a kárnszerzés tilalma.

⁸¹ Azon árukkal, amelyekkel helytállni kell a piaci lehetséges többletár is figyelembe vehető. E kétféle elbírálás kérdéseire ld.: FÖLDI 1997. 219–220.

⁸² Ford.: Szabó Pál (Paulus D. 12. 2. 2. 4.). „*Portio autem pro aestimatione rerum quae salvae sunt et earum quae amissae sunt praestari solet, nec ad rem pertinet, si hae quae amissae sunt pluris venire poterunt, quoniam detrimenti, non lucri fit praestatio. Sed in his rebus, quarum nomine conferendum est, aestimatio debet haberi non quanti emptae sunt, sed quanti venire possunt.*” MOMMSEN 1928. 220.

⁸³ Ford.: Szabó Pál.

⁸⁴ Itt Ashburner angol fordítása, véleményünk szerint, pontatlan („into warehouse are safe” ASHBURNER 1909. 109). Lehetségesnek tartjuk, hogy a görög szöveg itt a latin (h)oria szóval jelöli a (halász)csónakot, nem a görög σκάφη kifejezéssel. Ellentétben a Digesta görög szóhasználatával (Ld. 81. jegyzet).

magával a hajóval együtt a hozzájárulásban részt vegyenek.”⁸⁵ Vagyis mind a kidobott, mind a megmentett áruk tulajdonosainak részt kell vennie a közös kár megtérítésében. Ugyanis még a kidobott áruval való helytállás felelőssége sem szűnt meg akkor, ha az illetet utólag megtalálták. Láthatjuk, hogy a bizánci *dologi jog* is megkülönböztette a „kidobott áruk” (*ta ekbeblémena phortia*) és a „megtalált áruk” (*ta heuriszkomena phortia*) jogi sorát. Ugyanígy részt kell vennie magának a hajónak is a kár megtérítésében.

A Digesta szigorúan megkülönböztette azt az esetet, amikor az árukat át tudják rakodni a hajóról egy csónakba és a csónak a biztonságba helyezett, átrakodott árukkal elsüllyed, de a hajó nem; valamint, amikor a csónak megmenekül, de a hajó utóbb mégis elsüllyed. Az előbbi esetben a hozzájárulást megadta az árukidobás rodoszi szabálya szerint, míg az utóbbiban nem, „*ha a csónak az áruk egy részével megmenekült, de a hajó elsüllyedt, nem kell elszámolni azoknak, akiknek áruai a hajón elpusztultak, mivel a hozzájárulás (csak) a megmentett hajóért jár.*”⁸⁶

Külön szabályozza a rodoszi hajózási törvény a kidobás egy sajátos körülményét a III. rész 35. fejezete.⁸⁷ Amikor is a közös veszély elhárítása során a hajó is megsérül, az árboca kitörik. „*Ha a hajón árukidobást hajtottak végre, miközben az árboc magától tört ki, megsérült; minden hajós és kereskedő (emporoi), a rakomány, a megmentett hajó (to ploion szóthenta) vegyen részt a hozzájárulásban.*”⁸⁸

A III. rész 43. fejezete⁸⁹ bővebben fogalmaz. „*Ha a hajót vihar ragadta el és árukidobást hajtottak végre; továbbá, ha megsérült az árboc, a kormány (katartion⁹⁰), a kormányrúd felső elágazása, a horgony és az uszály;⁹¹ mindezek vegyenek részt a hozzájárulásban, a hajó és a megmentett áruk értékével együtt.*”⁹² E fejezetek tanúsága szerint a hajó megsérülése már önmagában is jogot ad a hozzájárulásra, ami már nehezen egyeztethető

⁸⁵ „ἐὰν ὁ ναύκληρος θεῖς τὰ φορτία ἐπὶ τῷ τόπῳ τῶν συνθηκῶν καὶ τι πάθῃ τὸ πλοῖον, τὸ μὲν ναῦλον εἰς πλήρες εἰσκομιζέσθω ὁ ναύκληρος ὑπὸ τοῦ ἐμπορίου, τὰ δὲ ἐν ὅρια ἐκβεβλημένα ἀκίνδυνα εἶναι ὑπὸ τῶν συμπλεόντων τοῦ πλοίου μετὰ τοῦ πλοίου, τὰ δὲ εὐρίσκόμενα ἐν τῷ πλοίῳ ἅμα τοῦ πλοίου εἰς συμβολὴν ἐρχέσθωσαν.” ASHBURNER (gr. text) 1909. 30.

⁸⁶ Ford.: Szabó Pál, (Callistratus D. 14. 2. 4. pr.). „*Si scapha cum parte mercium salva est, navis periit, ratio haberi non debet eorum, qui in nave perdidierunt, quia iactus in tributum nave salva venit.*” MOMMSEN 1928. 220. A rodoszi törvény alkalmazásának további fontos kritériuma. Vagyis, ha a hajó elsüllyedt vagy, ha kalózok elrabolták, nem alkalmazható. Ld.: MOLNÁR-JAKAB: Római jog. 2001. 317.

⁸⁷ Ford.: Szabó Pál.

⁸⁸ „ἐὰν πλοῖον ἐκβολὴν ποιήσῃται τῆς καταρτίας αὐτοματῶς ἀποβαλλομένης ἢ κοπτομένης, πάντες οἱ ναῦται καὶ οἱ ἔμποροι καὶ τὰ φορτία καὶ τὸ πλοῖον σωθέντα εἰς συμβολὴν ἐρχέσθωσαν.” ASHBURNER (gr. text) 1909. 31.

⁸⁹ Ford.: Szabó Pál.

⁹⁰ A pontos fordítását megnehezíti a hajózási kifejezések hasonlósága. Az alapige a καταρτάω= felakaszt. Κατάρτιον jelentése kormányrúd. Hiszen valóban fel és leszerelhető volt a hajó kormánysszerkezete, hogy a sekélyebb folyami vizeken is közlekedhessen (Ld.: A melléklet hajó rekonstrukcióját). A hajózás technikájában még ismeretlen volt az ún. far-tőkekormány. Helyette a hajófarhoz erősített két evező látta el e feladatot. BRÉHIER 2003. 413. Bizánci hajótípus kevés maradt ránk. A közelmúltban Robert Ballard mélytengeri régész a Fekete-tengerben folytatott eredményes kutatásokat. A másik figyelembe vehető szó, a καταρτεῖα jelentése pedig árboc, rúd (MLHG 7. köt. 3739.).

⁹¹ A fordítás itt is kétféle módot kínál. Az ἐφόλκαιον= kormánylapát. De elképzelhető az ἐφόλκιον= uszály, kis hajó a hajó után kötve. Véleményünk szerint, bár Ashburner kizárta, de az előbbi fejezet értelmében lehetséges, hogy biztonsági csónak használatára vonatkozik, amelyet a nagyobb hajók után kötöttek. A szövegben szereplő plur. Gen. alak is az utóbbit támogatja.

⁹² „ἐὰν πλοῖον ἐπὶ χειμῶνι καταληφθῇ καὶ ἐκβολὴν ποιήσῃ τοῦ γόμου καὶ κεράτων κλάσιν καὶ καταρτίου καὶ αὐχένων καὶ ἀγκυρῶν καὶ ἐφολκιων, ταῦτα πάντα εἰς συμβολὴν ἐρχέσθωσαν ἅμα τῆς τιμῆς τοῦ πλοίου καὶ τῶν σωζομένων φορτίων.” ASHBURNER (gr. text) 1909. 36.

össze a római jogi alapelvekkel.⁹³ Itt már nem a feláldozáson van a hangsúly, hanem inkább a bekövetkezett káron.

A Digesta, ha említ is ilyen eseteket, mindig pontosan különválasztja a hajónak az áru megmentése után vagy a mentés alatti sérülésének bekövetkeztét vagy valamilyen felszerelés eltávolítását. Az előbbi esetben nem, az utóbbi esetben alkalmazható az árukidobás szerinti hozzájárulás. „Ha, az áruk megmentése után, a hajó rosszabb állapotba került (megsérült), vagy ha valamilyen felszerelést leszereltek⁹⁴ róla, akkor semmilyen kármegosztást⁹⁵ nem kell viselni⁹⁶, mivel ez teljesen eltérő ok miatt van, mint ami a hajó (megkönnyítése) érdekében vagy azért történt, hogy valaki az árut felvette.”⁹⁷ Viszont: „Abban az esetben, amikor a hajó árbocát vagy más felszerelését⁹⁸ a mindenkit fenyegető veszély elhárítása miatt vágták ki, hozzájárulást kell adni.”⁹⁹ Hasonlóan nyilatkozott Hermogenianus: „Amikor a hajó árbocát azért vágják ki, hogy a hajó az áruival megmenekülhessen, méltányos helye van a hozzájárulásnak.”¹⁰⁰

Láthatjuk, hogy a Digesta csak a hajó és áruinak megmentése érdekében kivágott árboc esetében ad helyt hozzájárulásnak, a bizánci kori szabályozás viszont kiszélesíti a Lex Rhodia alkalmazását. A hozzájárulás megítéléséhez elegendő, ha az árboc az árukidobás során magától sérül meg.

A bizánci törvényünk III. részének 44. fejezete¹⁰¹ kibővíti ugyanezt a tényállást, különválasztva az áru megkárosodását attól függően, hogy okozati összefüggésben van-e a kidobással vagy nem. „Ha a hajó rakományt visz és a viharban a kormányrudat kidobják, avagy a kormányrudak felső elágazása¹⁰² törik el, vagy az uszályok közül valamelyiket elhagyják és ha a vihar miatt a rakomány beázik, akkor szükséges mindennek részt vennie a hozzájárulásban. Ha viszont a rakomány a hajófenékben összegyűlt víz miatt és nem a vihar miatt károsodik, akkor a hajótulajdonos kapja vissza a fuvardíjat, és ami (az áruból) száraznak látszik, legyen kiadva neki, olyan mértékben, ahogyan magának már lefoglalta.”¹⁰³ A rodoszi törvény ebben az esetben csak a hajótulajdonos kárviselését és felelősséget szabályozza. Véleményünk szerint itt viszont biztosítja a szárazon maradt áru visszatár-

⁹³ ASHBURNER 1909. 259.

⁹⁴ A hajó felszereléséhez tartozó dolgokat, pl. kötelet, vitorlát, evezőket, stb. Szokásos gyakorlat volt a kikötőben a tengerjáró hajók kormánylapátját leszerelni és kiemelni a vízből, hogy megóvják azt a sérüléstől. Ld.: MARJAI-PATAKI 1973. 108

⁹⁵ A szövegbeli megnevezése „collatio”. A kár megtérítésére összegyűjtött összeg, követve Földi András értelmezését, kármegosztásnak fordítjuk. FÖLDI 1997. 218.

⁹⁶ Ilyenkor a hajós maga viseli a kárt.

⁹⁷ Ford.: Szabó Pál (Paulus D. 12. 2. 1.). „Si conservatis mercibus deterior facta sit navis aut si quid exarmaverit, nulla facienda est collatio, quia dissimilis earum rerum causa sit, quae navis gratia parentur et earum, pro quibus mercedem aliquis acceperit.” MOMMSEN 1928. 220.

⁹⁸ Itt az „armamenta” helyett már az „instrumentum” pontos jogi kifejezés szerepel. BRÓSZ-PÓLAY 1989. 192.

⁹⁹ Ford.: Szabó Pál (Papinianus D. 14. 2. 3.). „cum arbor aut aliud navis instrumentum removendi communis periculi causa deiectum est, contributio debetur.” MOMMSEN 1928. 220.

¹⁰⁰ Ford.: Szabó Pál (Hermogenianus D. 14. 2. 5. 1.). „Arbore caesa, ut navis cum mercibus liberari possit, aequitas contributionis habebit locum.” MOMMSEN 1928. 220.

¹⁰¹ Ford.: Szabó Pál.

¹⁰² Lehetséges, hogy a kifejezés a kormány szerkezet felső, tartó elágazására vonatkozik.

¹⁰³ „ἐὰν πλοῖον ἔχη γόμον καὶ ἐν ζάλῃ ἐκβολὴ τῆς καταρτίας γένηται ἢ τῶν αὐχένων κλάσις ἢ ἀπώλειά τινος τῶν ἐφορκίων, ἐὰν μὲν ἐκ τῆς ζάλῃς συμβῇ τὸν γόμον βραχύναι, ἀνάγκη πᾶσα εἰς συμβολὴν ταῦτα ἔρχεσθαι. Εἰ δὲ ὁ γόμος ἐκ τῆς ἀντλίας πλείω βλαβῇ καὶ οὐχὶ ἐκ τῆς ζάλῃς, τὰ ναῦλα λαμβανέτω ὁ ναύκληρος καὶ τὰ εἶδη παραδιδότω ξηρὰ μέτρῳ καθὼς παρέλαβεν.” ASHBURNER (gr. text) 1909. 36–37.

tási jogát is.¹⁰⁴ A hajóskapitány (*magister navis*) áru visszatartási jogát említi a Digesta is, hiszen az utasoknak, fuvaroztatóknak „teljesen természetes, hogy ha vannak áruik, a hajótulajdonos azokat tartsa vissza.”¹⁰⁵ Bár előzetesen nem köteles a vagyoni helyzetüket átvizsgálni.¹⁰⁶ A megmaradt áru visszatartásának fontos biztosíték szerepe van. Hiszen a többi megmaradt áru tulajdonosai ebből kérhetik a közös hozzájárulásuk egymás közötti arányos viselését.

Továbbá a hajóskapitány az a személy, akivel szemben -a rodoszi árukidobás szabálya szerint- perelniük kell a résztvevőknek jogaik érvényesítésért. Mivel a hajón az utasok, fuvaroztatók egymással nincsenek, csak a kapitánnyal közvetlenül vannak jogviszonyban, csak vele szemben és általa indíthattak pereket mind a kártérítésre (*actio locati*), mind a kifizetendő hozzájárulás egymás közötti arányos elosztására (*actio conducti*). Ez utóbbi esetben a kapitány, ha nem tartotta vissza a megmaradt árukat még perelhető is lesz (*actio locati*).

A Digesta még egy „finomabb megkülönböztetést” (*„suptilior distinctio”*) tett áru megromlásának oka szerint, de a károsultak szempontjából. Mégpedig különválasztva a kidobott áruk miatt keletkezett kárt és a hajón maradt, de megrongálódott, értékcsökkenő áruk miatt keletkezett kárt. Azt vizsgálva, hogy amennyiben a hajón maradt áru megrongálódása miatt a tulajdonost ért kár nagyobb lett, mint az elvesztett áruk tulajdonosainak fizetendő hozzájárulás, ebben az esetben a hozzájárulásra kötelezett tulajdonos nem köteles kettős kárt viselni.¹⁰⁷ A sajátját és a másokét. „Mert, mint ahogyan annak, aki elvesztette áruit, segítenek, úgy segíteni kell annak is, aki kidobás miatt megrongálódott árut kezd tovább birtokolni. Ezeket adta válaszában Papirius Fronto¹⁰⁸”.

A rodoszi hajózási törvény utolsó fejezete az árukidobás során kidobott áru megmentésével és a megmentőjével foglalkozik. A III. rész 47. fejezete¹⁰⁹ szerint az áru megmentője a részesedését a víz mélységének nagysága szerint kapja meg. „Ha arany vagy ezüst, vagy bármi más a tengerfenékről fel lett hozva, 8 orgüia¹¹⁰ mélységről, akkor a kimentő kapja meg harmadrészt, ha 15 orgüia¹¹¹ mélységről hozta fel, kapja meg a felét a mély tenger veszélye miatt. A tengerből a szárazföldre kisodródott és megtalált vagy a szárazföldre 1 pékhüsz¹¹² -re kivetett megmentett árukból pedig kapja meg a tizedrészét.”¹¹³

¹⁰⁴ Erre utalhat a szövegben a παρέλαβεν ige erős aoristosa is.

¹⁰⁵ Ford.: Szabó Pál (Paulus D. 14. 2. 2. pr.). „Plane commodius est, si sint, retinere eas (magister navis).” MOMMSEN 1928. 220.

¹⁰⁶ Paulus D. 14. 2. 2. 6.

¹⁰⁷ Ford.: Szabó Pál (Callistratus D. 14. 2. 4. 2.). „quia non debet duplici damno onerari.” MOMMSEN 1928. 220.

¹⁰⁸ Ford.: Szabó Pál (Callistratus D. 14. 2. 4. 2.). „Nam sicut ei qui perdiderit subvenitur, ita et ei subveniri oportet, qui deteriores propter iactum res habere coeperit. Haec ita Papirius Fronto respondit.” MOMMSEN 1928. 220. Papirius Fronto: A II. század legnevesebb tanára, Marcus Aurelius nevelője. GRANT 1996. 88.

¹⁰⁹ Ford.: Szabó Pál.

¹¹⁰ Hosszmérték. Nagysága eltérő, 1 orgüia kb. 187-216 cm. 6 láb (podes), 96 ujj, hüvelyk (daktülosz). SCHILBACH 1970. 22.

¹¹¹ A 15-20 orgüia mélységet a tengeri hajózásban a szárazföld, a zátonyok közelségének is tartották a hajósok. Az Újszövetség szövege Pál apostol Rómába szállításkor is így emlékezik meg (Ap. Csel. 27. 28.).

¹¹² 1 pékhüsz kb. 24-32 ujj, kb. 46-70 cm. SCHILBACH 1970. 20-22.

¹¹³ „μὲν ἔδωκεν χρυσίον ἢ ἀργύριον ἢ ἑτερόν τι ἐκ βυθοῦ ἐπαρῆ ἅπτο ὀργυῶν ὀκτώ, λαμβανέτω ὁ ἀποσώζων τὸ τρίτον μέρος. ἀπὸ δε ὀργυῶν δεκάπεντε, λαμβανέτω ὁ ἀποσώζων τὸ ἡμισυ διὰ τὸν κίνδυνον τοῦ βυθοῦ. τῶν δε ἐκριπτομένων ἀπὸ θαλάσσης εἰς γῆν καὶ εὐρισκομένων ἢ ἐπιφερομένων ἐπὶ πῆχυν ἓνα, λαμβανέτω ὁ ἀποσώζων δέκατον μέρος τῶν ἀποσωζομένων.” ASHBURNER (gr. text) 1909. 37-38.

Már a Digesta is említett olyan árukat, amelyeket búvárok (*urinatores*) bizonyos díj fejében kimentettek.¹¹⁴ A bizánci jogban viszont már pontosan meghatározott részesséddéssel, díjszabással ösztönözték az kidobott áruk megmentőit.

A kidobott áru utólagos előkerülésének további jogi vonatkozásai vannak. Már a Digesta szerint is: „*Ha azok az áruk, amelyeket kidobtak, előkerülnek, a kármegosztás összege csökken: ha már a hozzájárulás megtörtént, akkor azok, akik megfizették, pereljenek a locatio-ból eredő keresettel (actio locati) a hajóskapitánnyal szemben azért, hogy az a conductio-ból eredő keresettel (actio conducti) érvényesítse jogát és amit már behajtott, visszaadja.*”¹¹⁵

Más vonatkozása is van a kidobott áru megtalálásának. A hajósok, kereskedők viszszamehetnek megkeresni. Ahogy Paulus megállapította: „*A kidobott áruk a tulajdonos tulajdonában maradnak, nem pedig az azt megragadó személynél, mivel azt nem elhagyott dologként birtokolná.*”¹¹⁶ Az így kidobott árukon (*res iactatae*) ugyanis másnak nem lehet tulajdonjogot birtokbavétellel szerezni, mivel azok nem minősülnek ún. elhagyott dolognak (*res derelicta*). Vagyis ezeket a hajó megkönnyítése céljából és nem a dolog feletti uralom, hatalom feladásának szándékával dobják ki a tengerbe.¹¹⁷ Az ilyen a tengerbe kidobott, vagy a tenger által a partra sodort áruk elvétele már egyértelműen lopásnak számított.¹¹⁸ A Digesta görögül idézi Antoninus¹¹⁹ császárnak erre vonatkozó rendelkezését.¹²⁰

A rodoszi hajózási törvény a Digestával itt bemutatásra került összehasonlításából is láthatjuk, hogy az antik szabályozásbeli párhuzamok mellett a bizánci törvényben legalább annyi eltérés, módosítás történt. Ez természetes is, hiszen a gyakorlatról függő, „élő” évszázados szokásjogi szabályokról van szó, nem egyszeri alkalommal megalkotott törvényről.

Előadásunk végén néhány példát mutatunk az árukidobás szabályának alkalmazásaira az ókortól napjainkig. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy ha az *Újszövetség* egy, a kommentárok által elhanyagolt, epizódját vizsgálat alá vesszük, véleményünk szerint egyetlen alkalommal szabályosan elvégzett árukidobás leírását találjuk az *Apostolok Cselekedeteiben*.¹²¹ Mégpedig a megfelelő görög jogi fogalmakkal együtt.¹²² A vonatkozó részekben *Pál apostolt* viszontagságos tengeri útja során, a kis-ázsiai partvidéktől Itália felé, Mira városában egy nagy alexandriai gabonaszállító kereskedelemi hajóra (276 főnyi

¹¹⁴ Callistratus D. 14. 2. 4. 1. „*merces per urinatores extractae sunt*” MOMMSEN 1928. 220.

¹¹⁵ Ford.: Szabó Pál (Paulus D. 14. 2. 2. 7.). „*Si res quae iactae sunt apparuerint, exoneratur collatio: quod si iam contributio facta sit, tunc hi qui solverint agent ex locato cum magistro, ut si ex conducto experiat ut quod exegerit reddat.*” MOMMSEN 1928. 220.

¹¹⁶ Ford.: Szabó Pál (Paulus D. 14. 2. 2. 8.). „*Res autem iacta domini manet nec fit adprehendentis, quia pro derelicto non habetur.*” MOMMSEN 1928. 220. Ld.: ERDŐDY 2008/I. 97-113; továbbá: Benedek 1983. 7-31.

¹¹⁷ A római jogban akkor ismerték el a foglalás lehetőségét, ha nemcsak a dolog birtokáról, hanem a tulajdonáról is lemondtak. A kidobott áruknál viszont csak birtok-derelictio történt és nem tulajdon-derelictio. Ld.: FÖLDI-HAMZA 1996. 332-333.

¹¹⁸ Julianus D. 14. 2. 8. pr.; hasonlóan Gaius D. 41. 1. 9. 8.

¹¹⁹ Valószínűleg Antoninus Pius császárról (138-161) van szó, aki már trónra lépése előtt megfelelő jogi gyakorlatra is szert tehetett, hiszen őt Hadrianus császár az Itáliában létrehozott négy kerületi bíróság egyikének nevezte ki, később Asia provincia proconsuljaként pedig kiváló hírnévre tett szert. Császárként praefectus praetoriokká kiváló jogászokat nevezett ki, kezdve a sort Marcus Gavius Maximus-szal, aki húsz évig töltötte be ezt a tisztséget. GRANT 1996. 82-83; 86; 90.

¹²⁰ D. 14. 2. 9. E szöveghelyen éppen nem kalózkod, hanem állami adóbérlők által elkövetett rablásról van szó.

¹²¹ Pál apostol 4. útja a Földközi tengeren (Kr. u. 60. k) part menti hajózásnak indult: Az útvonal: Jeruzsálem, Szidón, Ciprus keleti partja, Kilikia, Pamphília, Mira városa érintésével. A szöveghely Knidos-Rodoszt nem említi.

¹²² Pl.: Árukidobás (ekbolé), a hajó felszerelésének (szkeué) fogalmai. Lásd: VARGA 1996. 287.; KISS 1983. 253.

legénységgel) tették át, hogy Rómába szállítsák. A hajó Kréta alatt a nyílt tengeren, viharba került: „*Minthogy pedig a szélvész hányt, vetett bennünket, másnap kidobták a hajóterhet,*¹²³ *és harmadnap saját kezükkel dobálták ki a hajó felszerelését.*¹²⁴” Bár a nagy gabona-szállító hajón már 14. napja éheztek, mégis sor került – a megmenekülés érdekében – a szállítmány kidobására. A leírás azt is sejteti, hogy ez is a hajó könnyítése céljából történt: „*Miután jóllaktak, könnyítettek a hajón; a gabonát kihányták a tengerbe.*”¹²⁵ (ford.: Károli Gáspár, Ap. Csel. 27. 18–19. és 38.).

A *nomosz rhodiön nautikosz* hatása természetesen nem állt meg Róma vagy Bizánc határainál. A Mediterráneum középkori tengeri kereskedelmében épp ugyanúgy továbbélt. Sőt kijelenthetjük, hogy a középkorban éppen Bizánc segítette e szabályok megőrzését, fennmaradását és átmentését más tengeri jogi szabályokba.

Az 1272-es *Raguzai Statutum VII* könyve hajózási rendelkezéseket tartalmaz.¹²⁶ Ebben az árukidobás feltételéről 58. fejezet külön rendelkezik. „*LVIII. Azokról, akik valamit a hajóról a tengerbe dobnak.*”¹²⁷ „*Határozzuk: hogy ha valaki kidobni merészel valamit a tengerbe a hajóról vagy a fahajóról, a hajóskapitány (nauclerus) és a többség beleegyezése nélkül, akik abban a hajón vannak; az, aki kidobta, köteles megtéríteni az egészet (kárt), amit kidobott.*”¹²⁸ Tehát nincs helye a többiek által viselt hozzájárulásnak, hanem annak az egynek kell az egész kárt megtéríteni, aki a kidobással azt okozta. Az árukidobás eldöntéséhez, a bizánci szabályhoz hasonlóan, itt is megkövetelik a többség előzetes egyetértését. Vagyis, enélkül nem „érvényes” az árukidobás végrehajtása.

A 7. fejezet pedig a hajó fa felszerelésében, árbocában, vitorlájában, horgonyában, csónakjaiban bekövetkezett kárral részletesen foglalkozik.¹²⁹ Előírva a hajón keletkezett kár közös megtérítését és ebben a hajó felbecsülését is. Valamint azt, hogy ennek során a hajót is fel kell becsülni, viszont a harmadánál kevesebbet le kell vonni belőle.

Ez a rendelkezés is a bizánci szabályt követi: A hajó felértékelésével ugyanis a rodoszi törvény *II. rész 16. fejezete* foglalkozik. A bekövetkezett kár nagyságának megállapításához szükséges értébecslés (*timészisz*) során természetesen a hajót értékét is fel kell becsülni. Ennek alapja a hajó befogadóképessége. Minden 1000 modiszmosz¹³⁰ után 50 arannyal és a teljes felszereléssel részt kell vennie a *közös hozzájárulásban* (*eisz szümbolén*). Ha pedig régi hajóról van szó, minden 1000 modiszmosz után 30 arannyal, de a vagyon értékebecslési eljárásban ebből a harmadát (*to triton merosz*) le kell vonni.

Hasonló példát folytathatnánk más középkori statutumokkal.¹³¹ A Földközi-tengerről: 1156–60 Pisa (Constitutum Usus), 1214 Curzola, 1227 Ziani, 1258 Barcelona (Ordinance), a katalán Consolato del mare, 1272 Ragusa és Tortosa, 1312 Spalato, stb. Sőt északi Hanza-városokkal: 1270 Hamburg, 1299 Lubeck, 1270 Riga, stb.¹³² Mind megkö-

¹²³ „ἐκβολὴν ἐποιούντο” ÚJSZÖVETSÉG 1934. 397.

¹²⁴ „τῇ τρίτῃ αὐτόχειρες τὴν σκευὴν τοῦ πλοίου ἔριψαν.” ÚJSZÖVETSÉG 1934. 397.

¹²⁵ „ἐκούφιζον τὸ πλοῖον ἐκβαλλόμενοι τὸν σῖτον εἰς τὴν θάλασσαν.” ÚJSZÖVETSÉG 1934. 399.

¹²⁶ LIBER STATUTORUM 1904. (Itt köszönöm meg JUHÁSZ ÁGNESnek a statutum rendelkezésemre bocsátását.)

¹²⁷ „De hiis qui prohibeant aliquid de navi in mari” LIBER STATUTORUM 1904. 169.

¹²⁸ Ford.: Szabó Pál. „Decernimus quod si aliquis presumeret prohibere aliquid in mare de nave vel ligno, sine voluntate nauclerii et majoris partis illorum qui sunt in ligno, ille qui projecit tenetur emendare totum illud quod projecisset.” LIBER STATUTORUM 1904, 169.

¹²⁹ „De dampnis que eveniunt navibus in arboris et antendis.” LIBER STATUTORUM 1904, 154.

¹³⁰ A hajózásban is használt szállítási űrmérték, latinul modius. Pl.: 1 rodoszi tengeri modiosz 30, 99 liter. SCHILBACH 1970. 137.

¹³¹ ASHBURNER 1909. 119.

¹³² ASHBURNER 1909. 270.

vetelik az előzetes beleegyezést az árukidobás végrehajtása előtt. De vannak kivételek. A pisai szabályozás különbséget tesz beleegyezéssel történő (*iactus cum concordia*) és beleegyezés nélküli árukidobás (*iactus sine concordia*) között. Az előbbi esetben, a raguzai szabályhoz hasonlóan, a kidobó személyt terheli a teljes kártérítés felelőssége. Hasonlóan a *Consolato del mare* is elválasztja az árukidobás két lehetséges esetét (239. fejezet). Külön szabályozza az ún. rendkívüli árukidobást, amikor a veszély olyan gyorsan fenyeget, hogy az árukat előzetes megegyezés nélkül dobják a tengerbe. Emellett szabályozza a „rendes” beleegyezéssel történő árukidobást.¹³³

Az ókorban szokásjogi úton kialakult és a középkorban Bizánc által fenntartott szabály utóéletét, tartósságát mi sem mutatja meg jobban, mint két záró példánk. A mai modern tengeri kereskedelmi jog is ismeri az árukidobás jogintézményét. Az angolszász jogterületen az árukidobás neve: *jettison*.¹³⁴ A kidobott árué: *jetsam*.

A tengerjogból még a polgári jogba is átkerült a jogelv. A legszebb recepcióját német jogterületen találhatjuk. A rodoszi szabály alapelvének lényegét, immár a tengerjogtól elszakítva, a német polgári törvénykönyv (ABGB) is átvette. „Ha valaki szükség esetén, hogy saját maga vagy más nagyobb kárát megakadályozza, feláldozza saját tulajdonát, így őt mindenkinek, aki ebből hasznot húzott, arányosan kárpótolnia kell.”¹³⁵

Megállapíthatjuk tehát, hogy ez a különös jogintézmény, egyedülállóan, az ókortól kezdve kifinomult volt szabályozva és, bár módosulva, de mind a mai napig fennmaradt. Ebben pedig a bizánci jog közvetítő-értékmegőrzésének, a rodoszi hajózási törvénynek a szerepe vitathatatlan.

BIBLIOGRÁFIA

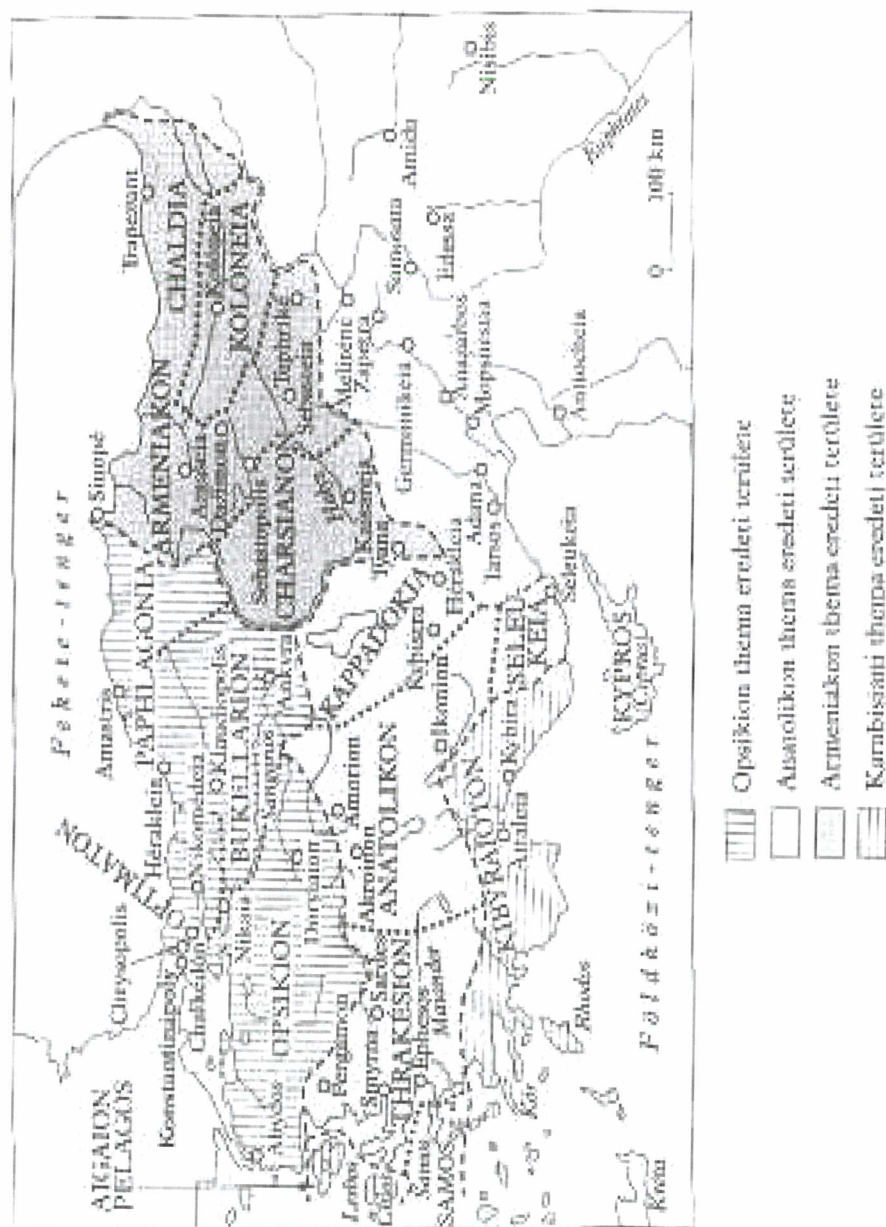
ASHBURNER 1909.	ASHBURNER, WALTER: The Rhodian Sea Law. Oxford 1909.
ASHBURNER 1910.	ASHBURNER, WALTER: The Farmer's Law. <i>Journal of Hell. Studies</i> 30 (1910) 85–108., 32 (1912) 68–95.
ATKINSON 1954.	K. M. T. ATKINSON: Rome and the „Rhodian Sea Law”. <i>Iura</i> 25 (1954) 46–98.
BENEDEK 1983.	BENEDEK FERENC: Derelictio, occupatio, usucapio. In: <i>Jogtörténeti Tanulmányok V.</i> Budapest 1983. 7–31.
BRÉHIER 1997.	LOUIS BRÉHIER: Bizánc tündöklése és hanyatlása I. <i>Varia Byzantina I.</i> Ford. Baán István. Budapest 1997.
BRÉHIER 2003.	LOUIS BRÉHIER: A bizánci birodalom intézményei. <i>Varia Byzantina VII.</i> Ford. Baán István. Budapest 2003.
BRÓSZ-PÓLAY 1989.	BRÓSZ RÓBERT–PÓLAY ELEMÉR: Római jog. Budapest 1989.
ERDŐDY 2008.	ERDŐDY JÁNOS: „Ajándékok, melyeket a császárok a nép közé szórattak” A <i>iactus missilium</i> kérdései a római jogban. <i>Iustum, Aequum Salutare</i> IV. 2008/1. 97–113.
FMH 2000.	FERENCZY ENDRE–MARÓTI EGON–HAHN ISTVÁN: Az ókori Róma. Budapest 2000.
FÖLDI 1997.	FÖLDI ANDRÁS: Kereskedelmi jogintézmények a római jogban. Budapest 1997.
FÖLDI-HAMZA 1996.	FÖLDI ANDRÁS–HAMZA GÁBOR: A római jog története és institutói. Budapest 1996.
GRANT 1996.	MICHAEL GRANT: Róma császárai. Budapest 1996.

¹³³ ASHBURNER 1909. 269, 283–284.

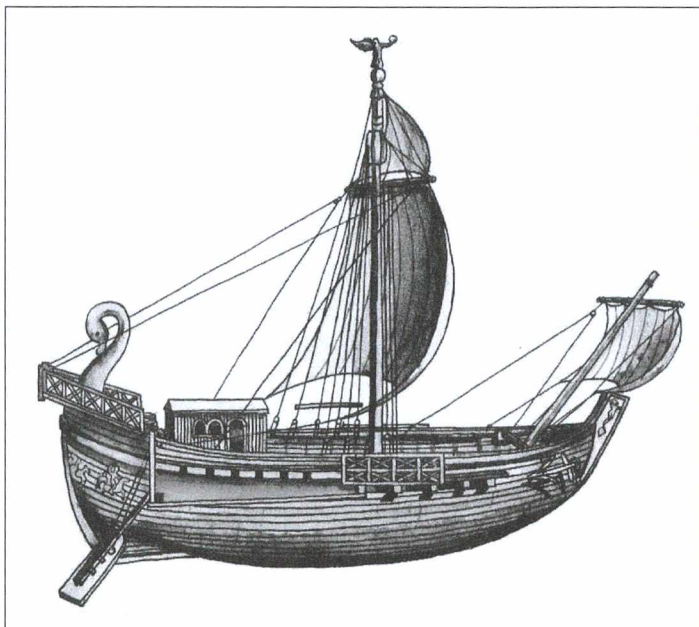
¹³⁴ Fogalma pontosan megfelel az antik és a középkori árukidobás definíciójának: „The act of throwing overboard from a vessel part of the cargo, in case extreme danger, to lighten the ship.” LCD 1985. 855.

¹³⁵ ABGB 1043. §. (Ford.: Píróth Ildikó)

- KISS 1983. KISS SÁNDOR: Újszövetségi görög-magyar szómagyarázat. Budapest 1983.
 LCD 1985. Law and commercial dictionary in five language. 1985.
 LIBER STATUTORUM Liber statutorum Civitatis Ragusii compositus anno 1272. Ed. Bogišić V. et Jireček, C. In: *Monumenta spectantia historico-iuridica Slavorum Meridionalium* IX. Zagreb 1904.
 LEX NAUTICA 1973. The text of Chapter 30 of the Lex Nautica. *Hellenika* 26 (1973) 207–215.
 M. GRIGORIN-IOANNIDU M. GRIGORIN-IOANNIDU: Das Seethema der Kibyrraioten Beitrag zum problem seiner Entstehung. *Bizantina* 11 (1982) 201–221.
 MARJAI-PATAKI 1973. MARJAI IMRE-PATAKI DÉNES: A hajó története. Budapest 1973.
 MARÓTI 2007. MARÓTI EGON: A délosi rabszolgapiac és a kalózkodás. In: „*Feci quod potui*” Szerk. Hoffmann Zsuzsanna. Szeged 2007. 103–116.
 MLHG MŰga lexikán ÝlhV thV EllhnikhV glosshV. Aqhnaí 1953. TàmoV 7.
 MOLNÁR 1994. MOLNÁR IMRE: A római magánjog felelősségi rendje. Szeged 1994.
 MOLNÁR-JAKAB 2001. MOLNÁR IMRE-JAKAB ÉVA: Római jog. Szeged 2001.
 MOMMSEN 1928. Digesta In: Corpus Iuris Civilis. Recognovit: THEODORUS MOMMSEN. Berolini 1928. 219–221.
 MORAVCSIK 1966. MORAVCSIK GYULA: Bevezetés a bizantinológiába. Budapest 1966.
 OLAJOS 2003. In: Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása. Fordította: Moravcsik Gyula, az előszót írta: OLAJOS TERÉZIA. Budapest 2003.
 OSTROGORSKY 1929-1930. GEORG OSTROGORSKY: Über die vermeintliche Reformtätigkeit der Isaurier. In: *Byzantinische Zeitschrift* 30 (1929/1930) 394–400.
 OSTROGORSKY 2003. GEORG OSTROGORSKY: A bizánci állam története. Budapest 2003.
 PERTUSI 1952. Constantino Porfirogenito De thematibus. Introduzione testo critico - commento a cura di A. PERTUSI. Citta del Vaticano 1952.
 PIRÓTH-SZABÓ PIRÓTH ILDIKÓ-SZABÓ PÁL: A lex Rhodia de iactu mercium. In: *Documenta Historica*. Szeged (megjelenés alatt).
 REEDIE 1841. JAMES REEDIE: A Historical view of the law of maritime commerce. Edinburgh–London 1841.
 SÁNDOR 2000. SÁNDOR ISTVÁN: A társasági jog előzményei az ókori jogokban. In.: Jogtudományi Közlöny. 2000. (335–352.) 342–343.
 SCHILBACH 1970. Byzantinische metrologie. München 1970.
 SCHREINER 2002. PETER SCHREINER: Bizánc. Budapest 2002.
 SZTRABÓN 1977. STRABÓN: Geographika (ford.: Dr. Földy József) Budapest, 1977.
 TODB 1991. The Oxford dictionary of Byzantium. New York–Oxford 1991.
 TORR 1886. C. TORR: Rhodes under the Byzantines. Cambridge 1886.
 ÚJSZÖVETSÉG 1934. H KAINH DIAQHKH. Text with critical apparatus. London 1934.
 VARGA 1996. Újszövetségi görög-magyar szótár. Szerk. Varga Zsigmond J. Budapest 1996.
 ZACHARIAE 1955. ZACHARIAE VON LINGENTHAL: Geschichte des griechisch-römischen Rechtes. Berlin 1892. Reprint: Aalen 1955. 313–319.

A themarendszer Kis-Ázsiában a VIII–IX. században.
(Ostrogorsky 2003. Függelék)

Kereskedelmi hajó rekonstrukciója

(Štefan Gulaš–Dušan Leščínsky: A vitorlás hajók története. Budapest 1984. 40.)

A gorai comitatus a XIII. században

MEGJEGYZÉSEK A „HAT GORAI NEMZETSÉG” ÉS A BABONIC-OK KORAI TÖRTÉNETÉHEZ *

1. A gorai comitatus

A gorai comitatus (várispánság / megye, horvát terminológia szerint mindkettő *županija*) egyike a szám szerint mintegy másfél tucatnyira tehető ún. szlavóniai várispánságoknak (Csezmice, Dubica, Garics, Gerzence, Gora, Gordova, Gorica, Kemlék, Körös, Morócsa, Oklics, Orbász, Podgorje, Rojcsa, Varasd, Zagorje, Zágráb), melyek a Dráva és a középkorban Gvozd-nak hívtott hegység közti térségben, azaz a régi Szlavóniában feküdtek.¹ A középkori forrásanyagban e várispánságok a XII. század közepétől bukkannak fel, de rájuk vonatkozó értesüléseink zömmel a XIII–XIV. századból, megszűnésük időszakából maradtak ránk. Ebből következően – csakúgy, mint az Árpád-kori Szlavónia legtöbb egyházi és világi igazgatási intézményét, szervezeti keretét, illetve a velük kapcsolatban felmerülő sajátosságok magyarázatát illetően – a horvát és magyar historiográfiában nem alakult ki konszenzus sem a szlavóniai *comitatus*-ok szláv és/vagy magyar intézményi eredete, sem a kétféle szervezet kölcsönhatásának foka (és főként ezek forrásos megragadhatósága) tekintetében.² Az mindenesetre világos, hogy a szlavón várispánságok területi megoszlását az Árpád-korban egyfajta geográfiai „egyensúlytalanság” jellemezte, amennyiben döntő többségük a Szávától északra terült el, zömük pedig a királyi várszerkezet felbomlásának folyamata során, a XIV. századra beolvadt a drávántúli (és alapvetően a Magyar Királyság szervezeti formáit mutató) vármegyék, mindenekelőtt Körös és Zágráb területébe.³

Gora a Szávától délre eső várispánságok egyike volt, és noha magának a *comitatus*-nak mint területi intézménynek a pontos lokalizációja nem csekély bizonytalansággal terhelt – maga a gorai vár a Kulpa-tól délre, a Glinától keletre állt – a gorai *vidékkel* kapcsolatba hozható XIII–XIV. századi helynévanyag elég határozottan a Glina völgyébe, tágabban a Kulpa–Száva–Una folyók közti térségbe mutatnak. A területiális keretek meghatározása körüli bizonytalanság (a konkrét határookra vonatkozó ismereteink hiányát leszámítva) alapvetően abból a terminológiai problémából fakad, hogy az okleveles adatok *Gora*-ra történő hivatkozásai fogalmilag és tartalmilag is igen nehezen szétválasztható, ill. megkülönböztethető jelenségeket takar(hat)nak. Más *comitatus*-okhoz hasonlóan Gora esetében is nehezen eldönthető, hogy maga a kifejezés⁴ a várispánságra utal-e, esetleg a XIII. század első felében még a kialakulás folyamatában lévő, ám utóbb e fejlődési folyamatban megrekedt „megyére” (amennyiben Gora

* A tanulmány elkészítését az OTKA támogatta (TSZ 049775).

¹ KRISTÓ 2003. 78.

² KRISTÓ 1979. 85., 131.; FONT 1997. 22.; MARGETIĆ 1983. 158–159.; KLAIC 1990. 248–249.; GRGIN 1996. 21–38., különösen 21–29.; LEVAK 2007. 139.

³ KRISTÓ 1979. 130.; KRISTÓ 1988. 309–329.; KMTL 373., 739. (Kristó Gyula)

⁴ A *Gorre comitatus* kifejezés első ízben 1209. évi hamis oklevélben bukkan fel, CD III. 74. sz.; kritikájára ld. RA 81; míg hiteles oklevélben először 1211-ben szerepel, CD III. 84. sz.; Amennyiben a hamis diploma azon információjának hitelt adhatunk, mely szerint [III.] István király idején Gutitemerus volt a gorai ispán, úgy a *comitatus* létét forrásosan nagyjából a 12. század közepéig vezethetjük vissza.

kapcsán egy efféle megkülönböztetés egyáltalán indokolt).⁵ Az mindenesetre bizonyos, hogy az utóbbi értelemben vett gorai *comitatus* végülis nem fejlődött klasszikus vármegyévé, és területe végül (a XIV. századra) Zágráb megyéébe olvadt.⁶ Szintúgy értelmezési nehézségeket vetnek fel azok a forráshelyek, melyek „általánosságban”, vagy pusztá helynévként emlegetik Gora-t,⁷ vagy legalábbis nem utalnak definitíve valamiféle területiséggel rendelkező (igazgatási) intézményhez köthető összefüggésre. Ennek hangsúlyozása azért lényeges, mivel maga a várispánság a XIII. század folyamán „elenyészett”,⁸ ugyanakkor minden jel szerint Gora mint területiális (és alkalmasint szociális) „egység” továbbra is létezett.⁹ Ez a legnyilvánvalóbb módon, a Száván-túli egyházigazgatás középső szintjének térségbeli alakulásában érhető tetten: a XIV. század eleji zágrábi káptalani státútum a zágrábi prépostsághoz tartozókként, de külön egységként (*ecclesiae de Gora ... ad preposituram spectantes sunt*) sorolta fel a gorai terület plébániáit,¹⁰ míg az 1332–1337-es pápai tizedlajstromok általánosságban említik Gora papságát (*sacerdotes de Gara*).¹¹ Az persze kérdéses, hogy ez, az 1330-as években már meglehetősen sűrű plébániahálózattal rendelkező egyházi „kerület”¹² (a későbbi gorai főesperesség¹³) mennyiben vehető egybe a korábbi időszak világi igazgatási egységének (az egykori gorai *comitatus*-nak¹⁴) a határaival, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy az egyházi és világi középszintű igazgatási egységek területi megfelelése – szemben a Magyar Királyság más részeivel – éppen Szlavóniában nem mondható jellemzőnek.¹⁵ Mindazonáltal a XIV. században regisztrált egyházas helyek és a XIII. századi Gora-ra vonatkozó adatok nagy vonalakban egyező módon azonosítják a már említett Glina-völgyet – vagy másként a Petrova gora és a Zrinska gora közti térséget – „gorai területként”, így talán nem kell elzárkóznunk attól a feltevéstől, hogy ebben az esetben az egykori *comitatus* mint „megye” és a későbbi főesperesség területe közel azonos lehetett.¹⁶

A XIII. századi gorai *comitatus* mibenlétére vonatkozó legtöbb értelmezési problémánk abból fakad, hogy a II. András király által 1207-ben a Glina mellett létrehozott

⁵ KRISTÓ 1988. 306–307., 325–326.

⁶ KRISTÓ 1988. 326.

⁷ Gora legkorábbi említése hiteles forrásban András herceg 1200. évi okleveléből való, melyben *Velceta* nevű gorai (*de Gorra*) poroszló szerepel (MEZ I. 9. sz.). Mindazonáltal a zágrábi püspökség 1201. évi, az egyházmegye birtokait összeíró oklevelében (MEZ I. 13.sz.) is felbukkan Gora mint püspökségi birtok neve. A diploma szerint ennek egyik határa ott húzódott, „*ubi est meta sancti Ladislai regis*”, ami talán a király zágrábi püspökségnek tett alapításkori (1091 körüli) birtokadományára utal. Ez ugyan nem szükségképpen jelentené a gorai világi igazgatás (várispánság) egyidejű, XI. század végi megszületésének vagy épp létének (továbbélésének) pozitív bizonyítékát, mindazonáltal ennek lehetőségét sem zárhatjuk ki. KMTL 237. (Kristó Gyula); SZEBERÉNYI 2001. 119. 32. jz.

⁸ Gorai várföldekkel és gorai ispánnal (*comes de Gara*) utóljára 1256-ban találkozunk. CD V. 540. sz. Vö. WERTNER 1897. 472.

⁹ PESTY 1882. 241–243.; KRISTÓ 1988. 326.

¹⁰ MEZ II. 76.

¹¹ MV 162., 164., 166., 167., 169., 171.

¹² Megjegyzendő, hogy a zágrábi püspökség területén egyébként jellemző, az önálló főesperesség szintjét el nem érő, ill. speciális igazgatású egyházi kerületekre (mint amilyen a zágrábi, ill. a császmái prépost fennhatósága alá rendelt Zagorje, ill. Svetačje–Szince) a forrásokban használt *districtus* megnevezés Gora kapcsán nem bukkan fel. Ezt leszámítva azonban Gora egyházigazgatási szempontból teljesen azonos jegyeket mutat e „kerületekkel”. SZEBERÉNYI 1999. 45–48.

¹³ A gorai egyházi „kerület” valamikor a XIV. század második felében szerveződött a zágrábi egyházmegye önálló főesperességévé. KRISTÓ 1988. 306.

¹⁴ 1287-ben a terület (bizonyosan nem egyházi értelemben vett) *districtus*-ként szerepel. CD VI. 513. sz.

¹⁵ KRISTÓ 1988. 306.

¹⁶ SZEBERÉNYI 1999. 47–48. 43. jz.

toplicai (ma Topusko, Horváto.) ciszterci apátságnak¹⁷ juttatott gorai birtok- és jogadó-mány tartalma némileg bizonytalan. A zömmel az apátság chartulariumában (*Tenor privilegiorum monasterii Beatae Virginis Mariae de Toplica*) ránk maradt, forráskritikai szempontból meglehetősen zavaros alapításkori okleveles anyag¹⁸ alapján nem világos teljesen, hogy a királyi adomány végső soron mire terjedt ki, és főként, hogy az pontosan miként érintette a gorai várispánság további működését.

A topicalai apátság az alapításkor „Gora földjét” (*terram de Gora cum omnibus suis appendiciis (...) cum omnibus homines, servis et liberis*) kapta II. Andrástól, olyan jogokkal, miként azt ő hercegeként bírta.¹⁹ A „gorai föld” adományához képest tartalmilag lényegesen megvilágítóbb erejű az a megfogalmazás, amit a király 1211. évi hiteles oklevele ad, mely szerint az apátság az egész gorai comitatus-t (*totum ... comitatum de Gorra*) – kivéve a templomosok és hat gorai nemzetség birtokait – bírja akként (*omnia iura*), ahogy azt korábban Szlavónia hercegei vagy a gorai ispánok bírták (*quo duces Sclavonie seu comites de Gorra eadem antea possederunt*). A tételesen felsorolt javak és szolgálmányok között szerepelnek azon „jobbágyok vagy várnépek” szolgálatai is, akik e servitium-mal előzőleg a hercegeknek és ispánoknak tartoztak (*in servis iobagionibus, sive castrensibus cum integris eorum serviciis et redditibus, quibus duci vel comiti servire consueverant*²⁰), továbbá a királyi rendelkezés szerint az apát vagy udvarbírája olyan teljes szabadsággal és hatalommal ítélkezhet népei felett, mint korábban a gorai ispánok tették (akiknek a joghatósága – csakúgy, mint a báné – alól a terület kivétellett).²¹

Mindezek alapján Kristó Gyula arra a következtetésre jutott, hogy II. András topicalai adománya a XIII. század elején a várispánsághoz tartozó királyi javakat és várelemeket egyházi fennhatóság alá juttatta, és „ezzel a várispánság megszűnt létezni”,²² ugyanakkor Gora megye létével – amire a gorai ispánok alkalmankénti későbbi felbukkanásai utalnak – a továbbiakban is számolt.²³

Az kétséget kizáróan megállapítható, hogy II. András „egész Gora comitatus”-ra vonatkozó 1207/1211-es adománya a gyakorlatba való átültetés terén nem kis feszültségeket teremtett a térségben. Már az 1211-es diploma kibocsátásának egyik oka is a ciszterci monostort az alapítás óta eltelt (meglehetősen rövid) idő alatt földjeiben, szőleiben, tartozékaiban, szolgáltaiban és különösen halászhelyeiben csalárd és erőszakos módon ért sérelmek helyreállításának királyi szándéka volt, melynek érdekében az oklevél felsorolta a comitatus-nak az apátsághoz tartozó főbb részeit (*nomina principalium eiusdem comitatus parcium ad idem monasterium de Toplica pertinencium presenti scripto fecimus annotari*), ami a birtoklajstrom alapján kétségtelenül jelentős területet fedett le a fentebb Goraként

¹⁷ A topicalai apátságra: LAKATOS 1911.; OSTOJIC, III. 209–220.; ANČIĆ 1994. 29–42. Az alapítást a horvát történetírás – elfogadva a fundációról beszámoló oklevél (CD III. 49. sz.) Tadija Smičiklas által adott datálását – egyöntetűen 1205-re teszi, a Szentpétery Imre által elvégzett oklevélkritikai vizsgálat alapján azonban azt 1207-re kell tennünk. SZENTPÉTERY 1917. 333–338., 346., 353.

¹⁸ A chartuláriumra és forrásértékére ld. SZENTPÉTERY 1917. 328–333.

¹⁹ CD III. 49. sz. (1207., datálására: RA 231.sz.) Vö. II. András 1220–1222 körülré datálható (SZENTPÉTERY 1917. 351.) oklevelével: „*terram Toplice et Gorre*” CD III. 98. sz.

²⁰ Mladen Ančić értelmező emmendációja szerint – a „servis” és a „iobagionibus” szavak közé „et”-et téve – a szöveg hely „szolgák és jobbágyok, [a]vagy a vár alávetettjei” (horvát fordításban: „ili u kmetovima [i] jobagionima, ili podanicima utvrde”) értelművé módosítandó. ANČIĆ 1996. 204

²¹ CD III. 84. sz. (1211., vö. RA 258. sz.) Vö. SZENTPÉTERY 1917. 336–337.

²² KMTL 237. (Kristó Gyula)

²³ „A gorai várispánság földjeinek eladományozásával együtt azonban Gora mint megye nem szűnt meg létezni, hiszen gorai ispánokkal a XIII. század eleji adományt követően is találkozunk (...)” KRISTÓ 1988. 326.

meghatározott terrénumból.²⁴ Egy 1217 körül kelt oklevélben a király a bánt, továbbá minden bíróját arra utasította, hogy hassanak oda, hogy a toplicai ciszterek visszakapják a szomszédok által a királyi rendelkezés ellenére visszatartott várnépeket (*de castrensibus suis, quos aliqui de vicinis eius contra privilegium nostrum detinere presumunt*),²⁵ ami arra utal, hogy a vegyes birtoklású²⁶ területen mások (elsősorban a templomos rend²⁷) is igényt formáltak – jóllehet jogtalanul – egykori gorai várelemek (és nyilván földek) feletti jogokra. II. András 1220 körül kelt oklevelében ugyanakkor magukat a toplicai apátság népeit és várjobbágyait (vagy: jobbágyait [és] várnépbelieket?) (*universis populis et iobagionibus castrensibus*) inti határozottan, hogy hűségesen teljesítsék kötelezettségeiket az apát és a testvérek felé.²⁸

Mindez ténylegesen arra vall, hogy II. András Toplicának tett adománya jelentősen megroppantotta a gorai várispánság „gerincét”, ám rendelkezünk néhány olyan adattal is, melyek arra utalnak, hogy a felbomlási folyamat legalább a XIII. század közepéig elhúzódott.

IV. Béla király 1242-ben kelt oklevele arról tájékoztat, hogy János apát kérésére a ciszterci apátság és a „glinaiak” (*Glinenses*) között gorai várföldek (*terre castri de Guora*) megosztására (*divisionem*) került sor, melyet Dénes bán megbízásából Borochun fia: Márk comes hajtott végre, Nikolinus klerikus királyi poroszló, valamint a zágrábi káptalan és a gorai templomos preceptor képviselői, továbbá a pernai és petrinjai hospes-ek embereinek

²⁴ CD III. 84. sz. Vö. ANČIĆ 1996. 235–236.

²⁵ CD III. 101. sz. (1217 k., keltére: SZENTPÉTERY 1917. 352.)

²⁶ A toplicai monostor birtokainak 1211. évi felsorolásakor hangzik el, hogy mivel az apátság földjei közé más földek vannak keveredve, így csak nagy nehézség árán lehetne minden határt pontosan leírni (*quia propter quarumdam aliarum terrarum intermixtionem non sine magno dispendio possent omnes mete terrarum predicti monasterii distinctis limitibus comprehendí*). CD III. 84. sz.

²⁷ A templomosoknak szóló 1209. évi (hamis) oklevelében (CD III. 74. sz.) II. András megerősíti kezükön – többek között – a Gorra comitatus-ban, Pisana földön fekvő villa-t, és a szintén e comitatus-beli civilisek földjét, ill. a rajta élő népek feletti jogaikat. A király ezen felül a templomos mester szolgálatára rendel két gorai szabadot (*servicium duorum liberorum hominum de Gorra*) – kivéve őket és utódaikat a hat nemzetség közös szolgálatából (*a servicio communi sex generationum excepinus*) – olyan kötelezettségekkel, amivel addig neki vagy a bánnak tartoztak. Noha a diploma egésze hasminak bizonyult (vö. RA 250. sz.), bizonyos elemei – ti. az oklevélben felsorolt birtokok közt több olyan is akad (igaz, ezek egyike sem gorai), melyek létét a templomosok kezén más forrásaink is megerősítik (pl. a Prodanus zágrábi püspöktől 1183/1185 körül kapott Glogonica [Vö. CD II. 136. sz., SZEBERÉNYI 2001. 121–122. 37. jz.], vagy a korábban a zágrábi várhoz tartozó Szt. Márton-föld [vö. RA 267. sz.]) –, kiegészítve az 1211-es toplicai oklevél (CD III. 84. sz.) azon kitételével, miszerint a király szerzeteseknek juttatott adományából épp a lovagrend (és a hat nemzetség) földjei maradtak ki, kétségtelenné teszik a templomos rend gorai érdekeltségét a ciszterek térségbeli megjelenésének időszakában, illetve már azt megelőzően is. A toplicai chartulárium egy 1217–1220 közé datálható keltezetlen oklevele (CD VII. 372. sz., datálására: SZENTPÉTERY 1917. 348.), mely az apátság és a templomosok mestere közti megállapodásról szól egymás szerzetesei, szerviensei, jobbágyai és egyéb officialisai befogadásának tilalmáról, markánsan demonstrálja a két egyházi intézmény közti viszályt ebben az időszakban.

Hasonlóképp a gorai ciszterek és templomosok közti jogviták nyomait tükrözi azon per, mely Domaldus comes-nek állítólag az apátság kárára jogtalanul bírt gorai (*in comitatu Gorre*) Mogos nevű földje, és annak a lovagrend javára tett eladományozása kapcsán (IV.) Béla herceg, ill. Guncellus spalatói érsek és Márton korbáviai püspök előtt 1224–1225 folyamán zajlott. CD III. 208. sz., 218. sz., vö. SZENTPÉTERY 1917. 347–349. (Mogos földet Toplica birtokai között sorolja fel az 1211-es oklevél. CD III. 84. sz.) A per, Szentpétery Imre megállapítása szerint a toplicai chartulárium 1213-ra datált hamis okleveleinek (CD III. 95. sz., 96. sz., 97. sz., 100. sz., 103. sz., vö. RA 284–288. sz., ill. SZENTPÉTERY 1917. 339–350.) templomosokkal szembeni tendenciával történt megszerkesztésére is magyarázattal szolgál. Mogos földről – melynek egyébként Domaldus mind birtoklását, mind adományozását váltig tagadta – ugyanakkor megtudjuk, *quod dicta terre esset castrensium comitatus de Gorra*” (CD III. 218. sz.), tehát eredetileg a gorai várispánsághoz tartozott.

²⁸ CD III. 102. sz. (1217–1222 k., keltére ld. SZENTPÉTERY 1917. 351–352.)

jelenlétében.²⁹ Arról sajnos semmi közelebbit nem árul el az oklevél, hogy ezekben a „glinaiakban” kiket tisztelhetünk – nyilván a Glina mentén fekvőségekkel rendelkező birtokosokról lehet szó³⁰ –, mindazonáltal a megosztott birtokok kapcsán Márk comes-nek a király által megerősített jelentésébe foglalt helynevek, ill. a petrinjai hospesek szereplése arra vallanak, hogy a Glina alsó folyásának vidékén, Gora vár közelében fekvő egykori várbirtokokról lehetett szó. Ugyanakkor nem világos, hogy a végül megosztásra került várföldek – zömmel falvak (*ville*) – birtoka vajon már régtől fogva (akár a Toplicának tett II. András-féle adomány óta) vita tárgyát képezte-e mikorra a perpatvar az 1242-es döntés megszületéséig jutott. Az mindenesetre egyértelmű, hogy e várföldek státusza ekkor nem állt vitán felül, de még lényegesebb, hogy a konfliktust – mégpedig az apátság kezdeményezésére – végül megosztás (*seriem divisionis*) zárta. Ez ugyanis arra utal, hogy a „glinaiak” bizonyos fokig joggal tartottak igényt a gorai vár egykori birtokrészeire,³¹ noha nem tudjuk, hogy e jogcím honnan eredt és mikortól datálódott, mint ahogy az is biztosnak tűnik, hogy az oklevélben felsorolt, Toplicához tartozó föld-részekre éppen nem terjedt ki.

IV. Béla 1256. március 24-i oklevele arról tudósít, hogy midőn a tatárok kivonulása után az illetéktelenül elvett várjogok visszavételére (*pro revocandis iuribus castri*) az egész ország területén bírót küldött ki, köztük Chak gorai ispánt (*comes de Gara*),³² ez a gorai *comitatus*-ból való hat nemzetség (*sex generationes de comitatu Gara*) földjeit követelte vissza, és várföldek címén a várnak helyreállítani rendelte (*terras eorundem nomine terrarum castri castro restitui repetebat*). A nemzetségek azonban opponáltak, mondván, hogy öröklött földjeikről van szó (*ille terre ipsorum essent hereditarie*), továbbá arra hivatkoztak, hogy mikor Moys gorai ispán (*comitem de Gara*) korábban a birtokokat szintén a vár javára próbálta elvonni (*in nostra presencia ratione castri in iudicium ipse terre fuissent deducte*), István egész Szlavónia bánja azokat – a tanúkat elfogadva – mégis örökségüknek ismerte el, amiről a királytól privilégiumot is nyertek. Az uralkodó saját oklevelére hivatkozva mindezt 1256-ban újra megerősítette, és a hat nemzetséget megszabadította Chak ispán vádjaitól.³³ Ennek figyelembevételével az mindenképp kétségtelennek látszik – amint arra már Pesty Frigyes is rámutatott³⁴ –, hogy a gorai várispánság, ha a birtokállományát és népeit a korábbi évtizedekben ért adományok révén meg is roppant, de a XIII. század közepén még létezett, ellenkező esetben a gorai vár javára történő birtokrestauráció gondolata fel sem merülhetett volna a tatárjárást követő években.

Ha a fenti adatokat áttekintve megpróbálunk arra a kérdésre választ adni, hogy a II. András által Toplicának jutott gorai donáció mire is vonatkozott, akkor arra következtethetünk, hogy a kiterjedt birtok- és jogadomány természetesen a királyi kézen lévő javakat érintette – ezzel a várispánság megszűnését kétségkívül jelentősen előmozdítva –,

²⁹ CD IV. 151. sz.

³⁰ A „glinaiak” ugyanakkor az azonos nevű folyó mellett található Glina-ról is származhattak. 1284-ben, a zágrábi káptalan kiadványa említ első ízben glinai (*de Glyna*) földet. CD VII. 399. sz. Pesty Frigyes a „Glinenses”-ként megnevezett csoportot minden további nélkül nemeseeknek tekintette. PESTY 1882. 242.

³¹ Lényegesnek tűnő momentum, hogy az oklevél szövege alapján János apát nem általában vitatta a „glinaiaknak” a várföldekkel kapcsolatos jogát, hanem azért kérte a megosztást (*divisionem*), hogy ezek az egyházat a továbbiakban illetéktelenül ne zaklathassák (*ne ulterius per iam dictos Glinenses ipsius ecclesia posset indebite molestari*). CD IV. 151. sz.

³² IV. Béla 1257. március 28-i oklevele szerint ugyanezen Chak királyi kardhordó (*ensifer*) – ispáni titulusanak említése nélkül – szintén illetéktelenül elvett várföldek ügyében járt el egy másik szlavóniai, de a Száván innen fekvő *comitatus*, Gerzence (*ad comitatum de Gerzenche*) területén is, ahol kimondottan várjobbágyok és vármépek földjét állította helyre. CD V. 582. sz.

³³ CD V. 540. sz.

³⁴ PESTY 1882. 243.

ugyanakkor az 1211-es oklevél („egész”) gorai *comitatus* kifejezése mögött éppen nem a várispánságot, hanem nagy valószínűséggel Gora „megyét”, pontosabban Gora *županija*-t kereshetjük.

Erre vall elsősorban az, hogy az „egész *comitatus*”-ra („Gora földjére”) vonatkozó adományból, amennyiben az csak a királyi várispánsághoz tartozó javakra terjedt volna ki, felesleges lett volna kiemelni a templomosok vagy a hat gorai nemzetség földjeit,³⁵ lévén azok – ez főleg a lovagrend kapcsán áll vitán felül, de a hat nemzetség esetében is szerfelett valószínű – már a toplicai apátság alapításának idején sem tartoztak a *ius regium*-hoz.³⁶ Ezzel szemben nagyon is a királyi (adományozási) jog részét képezték Gora *comitatus*-nak azok az 1211-ben név szerint felsorolt „főbb részei” (*nomina principalium eiusdem comitatus parcium*), melyek a monostor alapításakor kerültek az apátság birtokába, mivel ezek minden jel szerint (véltetőleg nagyobb részben) eredetileg ténylegesen a gorai vár birtokai voltak. A toplicai apátságnak a templomosokkal, a „glinaiakkal”, és más, közelebbről nem ismert „szomszédokkal” való jogvitái legalábbis éppen ilyen, korábban a gorai vár (ispánság)hoz tartozó egykori földek és népek körül folytak. E perek ugyanakkor azt is jelzik, hogy a ciszterteken kívül mások is több-kevesebb joggal igényt formáltak ilyen területekre, mi több a tatárjárás után – a királyi birtokrestaurációs politika részeként – maga a gorai várispánság is fellépett efféle törekvéssel. Ezek jogszerűsége ugyan a templomosok esetében talán vitatható,³⁷ a „glinaiakat” illetően valószínűsíthető, de a gorai ispánoknak az egykori gorai várföldek helyreállítását célzó, királyi indíttatású (bár sikertelennek bizonyuló, és éppen nem Toplicával szembeni!) törekvései tekintetében vitán felül áll. Forrásaink elégtelensége okán messzesemenő következtetéseket ugyan nehéz vonni, de az, hogy ez utóbbi birtokrestaurációs törekvés éppen olyan birtokosokkal, ti. – az alább részletesebb vizsgálat tárgyává tett – „hat gorai nemzetséggel” szemben merült fel, akik *expressis verbis* nem tartoztak az „egész *comitatus*”-ra vonatkozó eredeti toplicai adomány hatálya alá, éppen azt erősíti, hogy a II. András-féle donáció „egész” Gora *županija* területére kiterjedt ugyan, és értelemszerűen az *akkor* (még) királyi kézen lévő birtokokra (és azok feletti jogokra) vonatkozott (mondhatnánk, a király korábban hercegeként is bírt „Goraszerte” fekvő javaira és népeire), de egyrészt nem szükségképpen ölelte fel a gorai királyi (vár)birtokok összességét (amennyiben a „glinaiak” várföldek feletti joga az 1207–1242 közötti időből, és nem korábról datálódik), másrészt – és ez a lényegesebb – bizonyosan *nem szüntette meg elvi szinten* a gorai vár várföldek feletti birtoklási jogát (minthogy az a tatárjárás után még láthatólag jogcímet jelentett az ispánok számára gorai várbirtokok visszakövetelésére). Azaz, a Toplicának tett királyi adomány meghatározó módon, de „csak” közvetetten érintette a gorai várispánságot.³⁸

³⁵ Az 1211-es diploma megfogalmazás szerint: „*preter pertinencias Templariorum in eodem comitatu contentas et preter sex generationes cum tenementis earum*” CD III. 84. sz. Az 1213. évi hamis oklevelekben (CD III. 95. sz., 96. sz., 97. sz.) csak a hat nemzetség birtokainak kivétele szerepel a toplicai adomány hatálya alól, csakúgy, mint az 1217–1222 közé datálható királyi diplomában. CD III. 102. sz.

³⁶ Vö. KMTL 30. (Zsoldos Attila)

³⁷ Ugyanakkor az, hogy a toplicai apátság éppen a templomosokkal szemben volt „kénytelen” az oklevélhamisítás eszközához nyúlni 1224 táján (vö. SZENTPÉTERY 1917. 354.), éppen nem erre vall.

³⁸ Az előbbi okfejtés során – a dolgozat elején említett, közismert terminológiai bizonytalanság miatt – szándékosan kerültük a magának a *comitatus* kifejezésnek az értelmezéséből kiinduló érvelést. Mindazonáltal az elmondottakat alátámasztani látszik az a megfigyelés is, hogy míg a gorai *comitatus*-t említő adataink mind-egyikében minden nehézség nélkül értelmezhető a terminus „megye”-ként (*županija*-ként), addig kétséget kizáróan a várispánságra vonatkozó adatoknak csak a vár földjeit vagy népeit expliciten említő oklevelek tekinthetők.

Végső soron tehát arra következtethetünk – Kristó Gyula megállapítását némileg módosítva –, hogy II. András toplicai adománya a gorai *županija*-ra („megyére”) vonatkozott (és e tekintetben III. Béla nevezetes modruši „megye-adományával” vonható párhuzamba³⁹), ami a dolog természetéből fakadóan – hogy ti. a királyi birtokok jórészt a gorai várszervezet birtokállományához tartoztak – ugyan a várispánságot is végletesen meggyengítette és jelentős részben egyházi kézre juttatta (miközben egykori várföldek és várnépek mások kezén is voltak), de létét nem szüntette meg egy csapásra. Ebben az értelmezési keretben a gorai ispánok alkalmoszerű megjelenése 1207 után inkább tűnik a gorai várispánság – vitathatatlanul mind diszfunkcionálisabb – működése, mintsem Gora „megye” léte bizonyítékának. Azaz, a gorai várispánság megszűnését az utolsó gorai ispán említése (1256) *utánra* kell tennünk, noha az aligha tekinthető véletlennek, hogy a vonatkozó oklevél éppen a gorai vár birtokainak (ismételten) sikertelen helyreállítási kísérletét örökíti meg. Másfelől viszont Gora „megye” mint territórium emléke ezután sem tűnt el nyomtalanul, amennyiben az egykori *županija* területének kontúrjai valóban visszaköszönnének a XIII–XIV. századi egyházi „kerület”, a zágrábi püspökség gorai főesperessége határaitban.

2. A „hat gorai nemzetség” és a Babonić-ok

II. András Gora *comitatus*-ra vonatkozó toplicai adományából az 1211-es oklevél (és néhány más királyi és hercegi diploma) tanúsága szerint, – mint arról már szó esett – a templomosok birtokain kívül csupán az ún. „hat gorai nemzetség” vétégett ki. E csoport azért érdemel közelebbi figyelmet – túl azon, hogy vizsgálatuk a fentebb előadottakat más oldalról is megvilágítja –, mivel a horvát történetírás újabban meglehetősen konzekvensen e gorai nemzetségekhez köti a Babonić-ok *valós* eredetét,⁴⁰ ami, tekintve a família Szlavónia XIII–XIV. századi történetében játszott jelentős szerepét nem tekinthető éppen lényegtelen momentumnak, már csak azért sem, mert a koncepció a régió belső (társadalmi) viszonyaira vonatkozó ismereteinket általában is sajátos megvilágításba helyezheti. Az alábbiakban e horvát álláspontot vesszük górcső alá, miközben „a hat nemzetségre” vonatkozó adataink vizsgálatával a Száván-túli területek belső viszonyainak néhány vonását is fel kívánjuk villantani.

A horvát szakirodalmi álláspont, mely szerint „a hat gorai nemzetség” azonos a Babonić-ok elődeivel, alapvetően Nada Klaić felvetéséből indult,⁴¹ amit Mladen Ančić fogalmazott újra határozottabban,⁴² azzal pedig, hogy a Babonić-okkal foglalkozó egyik legutóbbi tanulmány (Hrvoje Kekez tollából) e nézetet teljességgel magáévá tette,⁴³ lényegében a történetírói kánon szintjére emelte e megállapítást, azaz a kurrens horvát historiográfia tényként kezeli.

E nézetek forrásos alapjukat alapvetően abban az 1243 februárjában kelt István tengeremléki bán és név szerint felsorolt zenggi polgárok által jegyzett oklevélben találja, ami a bán és fivére, Babonik comes nemzetsége, ill. a zenggiek közti ellenségeskedések végére kívánt pontot tenni (*super inimicitiis inter nos videlicet inter generationem Babonik comitis et Stephani bani et populum Scenyensem*), a számos egyházi és világi notabilitás

³⁹ KMTL 461. (Kristó Gyula)

⁴⁰ A Babonić-okat a római Orsini-családtól eredeztető fiktív genealógiára: PÓR 1894. 24–25.; THALLÓCZY 1897. 35–41.; ŠUFFLAY 1906. 213–225.; KLAJĆ 1976. 343.; KRISTÓ 1979. 147.

⁴¹ KLAJĆ 1976. 346.

⁴² ANČIĆ 1996. 219–220.

⁴³ KEKEZ 2008. 64.

tanúsága mellett megkötött béke garanciáinak és feltételeinek részletes taglalásával.⁴⁴ Az eredetiben fennmaradt, chirographált oklevél ugyan kelethelyet nem tartalmaz, de nagy valószínűséggel a két fél – egyébiránt emberéletet követelő és egymásnak tetemes károkat okozó – ellenségeskedései helyszíne közelében, valahol Horvátország és Szlavónia határvidéken (netán Zenggben) adhatták ki, mindenesetre a corroboratio szerint a bánén kívül a zenggi communitas pecsétjével is megerősítették a megállapodás szövegét.⁴⁵ A szempon-
tunkból lényeges momentum azonban az, hogy az oklevél részletesen felsorolja a „béke-
szerződést” kötő felek képviselőit, ill. a jogügylet tanúit. E szerint a megállapodást a
zenggiek öt megbízottja, míg a bán és testvére oldalán nemzetségeik (!) öt tagja erősítette
meg (*generationes vero comitis Babonik et Stephani hec sunt*), név szerint Race fiai (*filli
Race*) közül Gemizina, Ladyhovych [részről – *de quibus*] Drazimich, Coranychanych
[részről] Bogdan, Wites Hutinyanim [részről] Chervey, Bonyanim [részről] Radigoz. Ta-
núkként (*testes*) jelen voltak a zágrábi káptalan, a toplicai káptalan (!), és a templomosok
káptalanának (!) képviselői, továbbá „horvátországi nemesek” (*nobiles de Chroacia*:
Karolus de Corbauia, Jacob de Lika, Nemanya de Busah, Lampert de Gezeka), illetve
„Gvozdon túli nemesek” (*nobiles ultra Gozd*: Brocum fia: Marc, Jarozlaus, Pezhet-i (*de
Pezhet*) Péter fia: András, Clochoh-i (*de Clochoh*) Wlchez és Strzelav, ill. Nedelko és
Strahoan) egy-egy csoportja is.⁴⁶

Mielőtt a mai horvát értelmezés kialakulására rátérnénk, fontos megjegyeznünk,
hogy az oklevelet „felfedező” és elsőként kiadó Thallóczy Lajos a fenti szöveget úgy ér-
telmezte, mint a Blagay-család őseire, a Babonić-okra vonatkozó első olyan adatot, amiből
a familia XIII. századi genealógiája, ill. a korai szlavón nemzetségi viszonyok rekonstruál-
hatók. Thallóczy tudniillik a Babonik és István comes-ek mellett felvonuló öt másik nem-
zetségi tagot az eredeti Babonić-genus egy-egy ága, tehát egymással eredetileg vérségi
kapcsolatban lévő rokonság képviselőinek tekintette, akik így együtt, mintegy a felbomlás
előtti utolsó pillanatban reprezentálják a klasszikus („ősi”) délszláv nagycsaládnak, a
zadruga-nak (családközösségnek) a modelljét.⁴⁷

Nada Klaić – Thallóczy nézetének ismeretében,⁴⁸ az általa adott értelmezés elvi
alapját vitatva⁴⁹ – ezzel szemben úgy foglalt állást, hogy az 1243-as oklevél fogalmazója a
generatio kifejezést itt nem „nemzetség” értelemben, hanem kiterjesztve használta: nem
vérségi, hanem társadalmi (rendi) jellegű kapcsolatot értett alatta (annál is inkább, mert az

⁴⁴ DL 38471; THALLÓCZY 1897. 55-56.; CD IV. 162. sz.

⁴⁵ Az eredeti, kifogástalannak tűnő szerkezetű és írásképzű oklevelet Thallóczy Lajos, illetve a horvát történet-
írás is hitelesnek tartja. A Thallóczy-n kívül a szöveget szintén közlő Tadije Smičiklas ugyan néhány ponton
– sajnos nem ismert érvek alapján – gyanúsnak találta az oklevélben szereplő nevek némelyikét, ill. a
datációt, de végső soron nem minősítette egyértelműen negatívan az oklevél hitelét. CD IV. 182. Noha van a
diplomának néhány olyan (terminológiai) eleme, ami esetleg gyanúra adhat okot, az alábbiakban – össz-
hangban a magyar és horvát szakirodalmi állásponttal – magunk is hitelesnek tekintjük a szöveget, azzal a
megjegyzéssel, hogy egy, az oklevél hitelét megdöntő forráskritika, természetesen alapvető pontokon módo-
síthatja az alábbi érvelést is, noha mindenekelőtt Thallóczy, ill. a horvát historiográfiai álláspont alapját
szüntetné meg.

⁴⁶ DL 38471 (Mivel Thallóczy és Smičiklas oklevélkiadásai a nevek átírása – és néhány más szöveghely –
terén eltérő alakokat hoznak, így az alábbiakban saját olvasatomat követem.)

⁴⁷ THALLÓCZY 1897. 58., 65.

⁴⁸ Fontos historiográfiai momentum, hogy Thallóczy nézetei a horvát történetírásba szinte azonnal utat találtak,
részben a Blagay-oklevéltárhoz írt terjedelmes „előtanulmány” egy évvel később megjelent (és némileg át-
dolgozott) német változata (THALLÓCZY 1898.), de mindenekelőtt az eredeti munka főbb elemeit rövidített
formában – de éppen a fentieket tekintve teljes terjedelmében – közlő horvát nyelvű verzió révén is:
THALLÓCZY 1897B. 333–342.

⁴⁹ KLAJĆ 1976. 346. 298. jz.

oklevél egy ízben a zenggiekre is alkalmazza a terminust).⁵⁰ Szerinte a Babonić-fivérek oldalán felsorolt öt *generatio* együtt egyfajta „nemesi közösséget” alkotott, míg közülük egyesek kétségtelenül tagjai voltak a korábbi ismert *sex generationes de Gora*-nak – a Ratetić-ek (Rate fiai) és Bojnjanik elődeit legalábbis felfedezhetjük Béla herceg 1225. évi oklevelében, mellyel a toplicai apátságnak évi 20 márkát adományozott a „hat gorai nemzetség” nyestadójából⁵¹ –, ami ekként a „Gora-ból való hat nemesi közösség”-nek („šest plemićkih općina iz Gore”) értelmezhető. Mivel ezek birtokai Szlavónia és Horvátország zenggiek territóriumával szembeni, vitatott határvidékén feküdtek, így érthető, hogy a Babonić-ok mellé álltak mikor azoknak az Adria-parti városi *communitas*-szal szembeni perpatvara támadt.⁵²

Klaić nézetét – tegyük hozzá: némileg értelmező módon – Mladen Ančić fogalmazta tovább, miszerint a Babonić-okkal 1243-ban szövetkező öt „nemzetség” (*generationes vero comitis Babonik et Stephani*) a bánnal és testvérel együtt éppen „kiadja” a hatos számot, azaz a Babonić-ok minden valószínűség szerint „a gorai županija hat nemzetségeiből” eredtek, őseik a „hat nemzetségre” vonatkozó korábbi adatokban keresendők, mi több ez az eredet-meghatározás Ančić szerint magyarázattal szolgál arra a szoros kapcsolatra is, ami a XIII–XIV. században a toplicai apátok és a Babonić-ok között kimutatható.⁵³

A fenti álláspontok értékeléséhez célszerű áttekintenünk a „hat gorai nemzetségre” vonatkozó – fentebb más összefüggésben részben már érintett – forrásainkat.

Első említésük II. András 1209. évi hamis okleveléből való, melynek egyik passzusa szerint a király két gorai szabad szolgálatát (*servicium duorum liberorum hominum de Gorra*), kivéve őket és utódaikat a hat nemzetség közös szolgálatából (*a servicio communi sex generationum excepimus*) Cononus templomos mesternek rendeli teljesíteni úgy, ahogy azzal addig neki, illetve a bánnak tartoztak.⁵⁴ Hiteles forrásban először a már többször említett 1211-es toplicai „fő” oklevélben szerepelnek, mint az adományból kivett birtokosok (*preter sex generationes*), de mindössze ennyi információt tartalmaznak róluk a fentebb már szintén tárgyalt 1213-ra datált hamis, illetve az 1217–1222 közé keltezhető, hitelesnek minősülő toplicai vonatkozású oklevelek is.⁵⁵

A „hat nemzetségre” vonatkozó legfontosabb forrásunk a horvát vélemény kapcsán már röviden hivatkozott, Béla hercegtől származó 1225. évi oklevél. A toplicai chartulariumban fennmaradt diploma – melynek hitelével szemben kifogás nem merült fel⁵⁶ – szerint Béla az atyja által alapított ciszterci monostornak évi 20 márkát adományozott anyja, Gertrúd, ill. szülei és a maga lelke üdvére a Gorra *comitatus*-beli hat nemzetségtől (és jobbágyaiktól) neki járó marturina-ból (*de marturinibus nostris sex generationum comitatus de Gorra*), kötelezve az érintetteket ennek megfizetésére, eltiltva a bánokat és ispánokat az egyház zaklatásától a nyestbőradó begyűjtésében, illetve egyúttal megerősítve

⁵⁰ KLAJĆ 1976. 346.

⁵¹ CD III. 224. sz.

⁵² KLAJĆ 1976. 346–347.

⁵³ ANČIĆ 1996. 219–220. 92. jz.; Vö. KEKEZ 2008. 64. 23. jz. „A Babonić rokonság [rod] gyorsan emelkedett fel Gora županija hat nemzetsége [rod] közül a XIII. század közepére Gora megye vezető családjává [rod] (...)” KEKEZ 2008. 64. Megjegyzendő, hogy az Ančić és Kekez által a *generatio* horvát fordításaként alkalmazott, magyarul nem problémamentesen (de többnyire *nemzeté*gnek) visszaadható „rod” kifejezés mindenképpen *vérségi* kapcsolatban álló rokoni közösségekre használatos, tehát ezen a téren e szerzők (minimum implicite) eltávolodtak Nada Klaić eredeti koncepciójától.

⁵⁴ CD III. 74. sz.

⁵⁵ CD III. 84. sz., 95. sz., 96. sz., 97. sz., 102. sz.

⁵⁶ RA 572. sz.

az apátságot minden atyjától korábban kapott jogában és birtokában.⁵⁷ Szempontunkból a lényeges momentum azonban az, hogy az oklevél név szerint is felsorolja a „hat nemzetség” egy-egy tagját, akik minden atyafiaikat és rokonukat (*fratrum, cognatorum et proximorum suorum ac successorum*) képviselték: *Pridizlai de Boina, Alpreth, Martini filii Brochonis, Rate, Bizlai, Trmha*.⁵⁸ A horvát történetírók (más-más hangsúllyal ugyan) ezen névsor, ill. az 1243-as oklevélben⁵⁹ a Babonić-ok oldalán felsorolt „generatio”-k kapcsán szereplő nevek egybevetésével (1225: *de Boina* ~ 1243: *Bonyanim*; 1225: *Rate* ~ 1243: *filii Race*) jutottak arra az említett következtetésre, miszerint ez utóbbiak, élükön István bánnal és Babonik comes-szel, azonosak a korábbi időszakban szereplő „hat gorai nemzetséggel”.

Az 1225-ös és 1243-as oklevelekben szereplő nevek összevetése kapcsán leszögezhető, hogy mivel az utóbbi diploma *expressis verbis* nem hivatkozik semmilyen formában a „hat gorai nemzetségre”, így kétséget kizáróan csupán *Rate*, ill. *Race filii* hozhatók kapcsolatba egymással, amint arra mind Thallóczy – álláspontja szerint az egykori Babonić-„családközösség” ágai kapcsán, illetve annak léte bizonyítékeként felsorolt – adatai, mind Karácsonyi János genealógiai adatgyűjtése alapot szolgáltatnak.⁶⁰ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a Rata nemzetségen kívül – mely tehát bátran azonosítható a „hat gorai nemzetség” egyikeként – az 1243-as oklevélben az István bán és Babonik comes-ek oldalán felsorolt másik négy *generatio*-hoz (tehát Thallóczynál a Babonić-rokonság további ágaihoz, míg a horvát nézet szerint a „hat gorai nemzetség” többi tagjához) források hiányában *nem tudunk semmilyen érdemi genealógiát rendelni*, sőt, jószerivel a rájuk vonatkozó XIII–XIV. századi adatoknak is teljességgel híján vagyunk!⁶¹ Ennél fogva mind Thallóczy következtetése, mind a horvát álláspont – noha más-más érvek alapján, de mindkét esetben az 1243-as oklevél adatainak értelmezésére visszavezethetően – erősen vitathatók: az előbbit a feltételezett „Babonić-ágakra” vonatkozó információk általános hiánya,⁶² míg az utóbbit a „hat gorai nemzetséghez” kötő szálak gyengesége teszi kétséges-sé.⁶³ Mindazonáltal, túl azon, hogy mindkét koncepció végeredményben kevés adat önkényesen kiterjesztő jellegű értelmezésén nyugszik, egy további összefüggésre is rámutathatunk, ami e nézeteket tovább gyengíti, a „hat gorai nemzetségre” vonatkozó ismereteinket viszont bővíti.

IV. Béla korábban már citált 1256. március 24-i oklevele, ami a gorai vár részére a *sex generationes de comitatu Gara* rovására történő, ámde sikertelennek bizonyuló

⁵⁷ CD III. 224. sz.

⁵⁸ CD III. 224. sz.

⁵⁹ DL 38471, CD IV. 162. sz.

⁶⁰ THALLÓCZY 1897. 59–61.; KARÁCSONYI 1900. 1115–1117.

⁶¹ THALLÓCZY 1897. 61–65. Thallóczy adatai alapján – amit Karácsonyi is megerősít (KARÁCSONYI 1900. 1107., 1112., 1113., 1118.) – a Ladihovicsokra csupán szórványos 15. századi említésekkel rendelkezünk, míg a Vitéz-Hutinyanim, Bonyanim és Koranicsanics nemzetségek pusztán azonosítása is nehézségekbe ütközik.

⁶² A Rata nemzetség tagjai és a Babonić-ok között kétségtelenül számos birtoklástörténeti összefüggés (elsősorban adás-vételek kapcsán) kimutatható a 13–14. században (Vö. THALLÓCZY 1897. 59–61.), ám *vérségi* kapcsolatokra nem rendelkezünk adatokkal, a többi „ágról” pedig még ennyit sem tudunk elmondani. Így ilyen jellegű összefüggés feltételezésére Thallóczy egyetlen érve az 1243-as oklevélben az István bán és Babonik comes mellett felsorakozók *generationes*-ként való megjelölése maradt, mellyel kapcsolatban – egyet értve Nada Klaić-csal (KLAJČ 1976. 346. 298. jz.) – azt kell mondanunk, hogy az oklevél ezen kifejezése az értelmezési nehézségek miatt ekkora terhet nem bír el.

⁶³ Még abban az esetben is, ha (a Rata nemen kívül) a feltételezett *de Boina* (1225) ~ *Bonyanim* (1243) párhuzam helyes (vö. ANČIĆ 1996. 220. 92. jz.), a horvát álláspont igazolásához a Babonić-fivérekén kívül a másik három felsorolt tag *mindegyikéről* is feltételeznünk kellene, hogy azonosak a „hat gorai nemzetség” 1225-ben említett tagjaival, ill. leszármazottjaikkal, amire semmilyen forrásos lehetőségünk nincs.

várföldvisszavételi ispáni kísérleteket örökítette meg,⁶⁴ mint említettük, azzal zárult, hogy az uralkodó a hat nemzetség által bemutatott királyi oklevél alapján eltiltotta Chak ispánt a goraiak további zaklatásától. A király ugyanakkor annyi kiegészítést fűzött e rendelkezéséhez, hogy mivel azon oklevélben, amit a hat nemzetség bemutatott csupán három nemzetség neve szerepel, ezért a többi között a *Bracon nemzetség* földjeit (*terras generacionis Bracon*) a jelen oklevéllel mint örökségüket különösen is megerősíti.⁶⁵ Az adat jelentőségét az adja, hogy az 1225-ös „névsoron” kívül ez az egyetlen forrásunk, ami néven nevezi a „hat nemzetség” egyikét, a Bracon nemet. Karácsonyi János nemzetségekre vonatkozó munkája alapján ugyan ezen felül semmilyen információval nem rendelkezünk erről a szlavóniai genusról,⁶⁶ mindazonáltal ezt az állítást az alábbiakban néhány adattal megkíséreljük némileg árnyalni.

1225-ben a „hat nemzetség” felsorolásában bukkan fel Brochon fia: Márton neve.⁶⁷ 1242-ben Dénes bán embereként járt el Borochun fia: Márk comes a toplicai apátság és a „glinaiak” közt a gorai várföldekről szóló, már említett vitában, mi több báni emberként ő állította ki azt a jelentést is, melynek alapján a felek közti *divisio*-ra sor került.⁶⁸ Az 1243-as inkriminált oklevélben, igaz, *nem* István bán és Babonik comes *generatio*-i közt, hanem mint a „Gvozdon túli nemes” tanúk egyike bukkan fel egy bizonyos Brocum fia: Márk.⁶⁹ Végül, István zágrábi püspök 1244-ben Brochina-i (*de Brochina*) Brochvn fia: Márk comes-nek adta hű szolgálataiért Drenchina földet, ami korábban az ugyanezen Márk comes nemzetségéből (*de genere*) való Vechezlov fia: Gregorius-é volt, akitől – miután hűtlenségben és gyilkosságban való bűnössége miatt halálra ítélték – András egykori gorai (*de Gora*) ispán konfiskálta a birtokot, mely utóbb a püspökhöz került.⁷⁰

A fenti adatsoron végigtekintve első látásra szembetűnő, hogy a forrásokban szereplő nevek kétségtelenül emlékeztetnek az 1256-ban jelentkező *Bracon* alakra. Mindazonáltal a névalakok formai hasonlóságán túl is van néhány olyan további megfontolás, ami legalábbis valószínűsíti, hogy a fenti adatok a Bracon nemzetséghez köthetők.

Először is, az 1225-ben a „hat nemzetség” egyikeként említett *Brochon* (fia: Márton) és az 1256-ban szereplő *Bracon* alak bátran azonosíthatók, mivel mindkettő kétséget kizáróan a „hat gorai nemzetség” egyikét jelöli. A Borochun~Brochvn fia: Márkra vonatkozó 1242. és 1244. évi adataink minden bizonnyal egyazon személyre vonatkoznak, aki mindkét alkalommal gorai ügyek kapcsán bukkan fel. Azt, hogy gorai ügyekben szereplő Márk comes és az inkriminált 1243-as zenggi vonatkozású oklevélben szereplő Brocum fia: Márk – a névalak formai hasonlóságán túlmenően – azonos személyt takarhatnak, egy, az 1243-as diplomából kikövetkeztethető, történeti földrajzi vonatkozású megfontolás gyámolítja. A „Gvozdon túli nemesek” kifejezés tudniillik – Thallóczy értelmezésével szemben⁷¹ – szlavóniai nemesekre utal, amit az ide sorolt, helynevekkel megjelölt tanúk

⁶⁴ CD V. 540. sz.

⁶⁵ „*Sed cum in privilegiis que ipse sex generationes presentarunt, solummodo trium generationum nomina haberentur, specialiter inter alias terras generacionis Bracon eidem tanquam suas hereditarias presencium testimonio reliquimus quite, pacifice et perpetuo possidendas...*” A nemzetség neve az oklevél eredetije alapján (DL 430) kétségtelenül Bracon-nak olvasható.

⁶⁶ KARÁCSONYI 1900. 1108.

⁶⁷ CD III. 224. sz.

⁶⁸ CD IV. 151. sz.

⁶⁹ DL 38471; CD. IV. 162. sz.

⁷⁰ DL 33915; CD IV. 227. sz.

⁷¹ Thallóczy az oklevélben szereplő „Gozd mögötti nemeseket” (*nobiles ultra Gozd*) – az 1243-ban felbukkanó nevek általa adott csoportosítása alapján (THALLÓCZY 1897. 54.) – a „horvát nemesek” (*nobiles de Chroacia*) egyfajta alcsoportjának tekintette.

(bizonytalanabb azonosítással Pezhet-i [*de Pezhet*] Péter fia: András, egyértelműen Clochoh-i [*de Clochoh*] Wlchez és Strzelav) igazolnak: Pecka a Petrova gora és a Glina, míg Klokoč ugyanezen folyó felső folyása mellett található.⁷² Ha ehhez hozzátesszük, hogy az 1244-ben említett Brochvn fia: Márk „brochinai” (*de Brochina*) volt⁷³ – Bročina falu a Glinától keletre feküdt – akkor egyrészt nincs akadálya annak, hogy az 1243-as „Gvozdon túli” és az 1244-es „brochinai” (Brocum, ill. Brochvn fia) Márkot minden további nélkül azonosítsuk egymással, másrészt kétségtelenné teszi, hogy az 1243-as oklevél „*ultra Gozd*” kifejezése „tengermelléki” (vagy éppen zenggi) perspektívát tükröz, ami nem is meglepő, tekintve hogy az oklevél a tengermelléki bán és a zenggi *communitas* „határvidéki” ügyével foglalkozik. A Bracon nemzetségre vonatkozó adataink gyarapítását végül azzal zárhatjuk, hogy az 1244-es püspöki oklevél egyértelműen arról tanúskodik: Márk comes „nemzetségét” (*de genere*) kétségtelennül számon tartották. Ha ehhez hozzávesszük még azt a tényt is, hogy a „hat gorai nemzetségből” biztosan azonosítható Rata nem esetében is felbukkan a *Rate~Race fiai* alak⁷⁴ a *generatio* megjelölésére, akkor ennek analógiája mentén az 1225-ben és 1256-ban szereplő Bracon nemzetséget, és az 1240-es években felbukkanó Brochvn fia: Márk comes-re és nemzetségére vonatkozó forráscsoportot talán joggal köthetjük össze. Mindazonáltal ez utóbbi a feltevést tovább valószínűsíthetjük XIV. századi oklevelek bevonásával.

A zágrábi káptalan 1357. március 25-én keltezett⁷⁵ okleveléből arról értesülünk, hogy Tamás fia: Jarozlow, Goizlaus fia: Petk, Iwsa fia: Mikós és Thomsa fia: Bank, Brochyna nembeli nemesek, ill. Brochyna-ból való egész nemzetségük (*nobiles de generacione Brochyna in suis et tocius generacionis de eadem Brochyna*) Lajos királytól kapott privilegiális oklevelükkel megjelentek a káptalan előtt, kérve annak átírását és megerősítését. A káptalan, a kérésnek eleget téve el is készítette a transsumptumot Nagy Lajos 1356. június 12-i okleveléről,⁷⁶ mely tudtul adja, hogy a király előtt személyesen megjelentek Endre fia: Pál, Alexander fia: Brakunch, Goizlaus fia: Petk és Tamás fia: Jorizlow, Prechina-i nemesek (sic! – *nobiles de Prechina*)⁷⁷ a Gyurse nemzetségből (*de genere Gyurse*) (!) kérve, hogy az uralkodó [IV.] Béla király Gora megyei öröklött földjeikre vonatkozó (*super facto terrarum eorum here[ditarum] in comitatu de Gora existencium*) privilégiumlevelét erősítse meg, amit Lajos király a kérést jogosnak találva, bárói és prelátsai tanácsára meg is tett, szóról szóra átírva IV. Béla oklevelét. Mivel ez utóbbi szövegét természetesen szintén tartalmazza a Lajos király privilégiumlevelének átíratát közlő zágrábi káptalani kiadvány, így tudjuk, hogy IV. Béla – eredetiben is fennmaradt⁷⁸ – többször említett, 1256. március 24-én kelt, a Bracon nemzetséget is szerepeltető okleveléről van szó.⁷⁹

Amennyiben ezeket az Anjou-kori okleveleket egybevetjük az 1240-es években Márk comes kapcsán említett adatokkal, arra a következtetésre juthatunk, hogy az 1244-

⁷² Azonosításukra: THALLÓCZY 1897. 56., ill. ENGEL 2001.

⁷³ DL 33915; CD IV. 227. sz.

⁷⁴ Vö. THALLÓCZY 1897. 59–61.

⁷⁵ DL 431 (A MOL-adatbázis – tévesen – 1356. 04. 09-i kelettel hozza az oklevelet.); CD XII. 296. sz.

⁷⁶ DL 431; CD XII. 269. sz.

⁷⁷ Nincs okunk kételkedni abban, hogy a zágrábi írnok pontosan írta át Lajos király oklevelét, ugyanakkor az eltérő *nobiles de Brochyna~Prechina* névalakok mögötti csoportot egyértelműen azonosítja Tamás fia: Jarozlow~Jorizlow és Goizlaus fia: Petk szereplése.

⁷⁸ DL 430; CD V. 540. sz.

⁷⁹ DL 431

ben „Brochina-i”-ként is említett Márk,⁸⁰ és a Bracon – ill. a „hat gorai” – nemzetségre vonatkozó birtokjogokat (is) tartalmazó XIII. századi oklevelet Lajos királlyal, majd a zágrábi káptalannal is átirató XIV. századi „Brochina-i nemesek” közötti kapcsolat aligha tekinthető véletlen egybeesésnek. Egyetlen szembetűnő momentum van csupán, ami visszatárhathat minket attól, hogy a XIII. századi Bracon nemet és a XIV. századi nemesek nemzetségét (illetve őseiket) minden további nélkül azonosítsuk egymással: ez utóbbiak „Brochyna nemzetségbeli-”, ill. „Gyurse nembeli”-ként való szerepelése Nagy Lajos oklevelében, ill. a zágrábi káptalan kiadványában. Mivel az utóbbi névalakra az átirat 1356-os diplomán kívül más információval nem rendelkezünk,⁸¹ így ennek felbukkanására nem tudunk magyarázattal szolgálni, különösen, hogy – mint láttuk – a „Gyurse nembeliek” azonosnak tekinthetők a „Brochina nembeliek”-kel. Másfelől mind Márk comes, mind a XIV. századi – néhány más forrásból is ismert⁸² – nemesek kapcsán felbukkan *Brochina* neve, ami ismét visszautal minket a XIII. századi „hat gorai nemzetségre” vonatkozó forrásainkhoz. Amennyiben ti. az 1225-ben a „hat gorai nemzetség” egyik ismert tagja, a *Boina*-iként (*de Boina*) említett Pridizlaus⁸³ kapcsán – függetlenül attól, hogy az 1243-as zenggi vonatkozású oklevélben említett *Bonyanim* névalakkal való azonosítás valóban megáll-e vagy sem⁸⁴ – felvethető, hogy a „hat gorai nemzetségre” alkalmanként birtokuk elhelyezkedése révén is utalhattak (egyébiránt mind Brochina, mind Bojna a Glina völgyébe, a gorai terület középre lokalizálható⁸⁵), így ez a lehetőség éppenséggel a Bracon nemzetségre vonatkozó oklevelet 1356/57-ben átirató „brochinaiakra” is fennállhat.

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy az 1243. évi oklevélben szereplő Babonić-okat, ill. a mellettük felvonuló *generatio*-k képviselőit – a kurrens horvát véleménnyel szemben – nem köthetjük minden további nélkül (testületileg) a „hat gorai nemzetséghez”. Ebben az oklevélben az 1225-ből ismert hat gorai *genus*-ból egyedül a Rata nemet tudjuk megnyugtatóan azonosítani, a Bonyanim nemzetség kapcsán ez már szerfelett kérdéses, míg a Bracon nemzetség tagja – amennyiben a *genus* azonosítását célzó fenti érvelés megáll – 1243-ban kifejezetten nem a Babonić-ok ún. „nemzetségei”, hanem a „Gvozdon túli” (azaz szlavóniai) nemesek között került említésre. E társaság együttes szereplése persze korántsem a véletlen műve, hiszen mindannyian Gora területén (is) birtokoltak, és az is roppant valószínű, hogy e Száván-túli világi birtokosok rokoni kapcsolatokat is áptak egymással – noha ennek közelebbi megvilágítására forrásaink elégtelenek –, mindazonáltal Thallóczy Lajos érvei a Babonić-ok eleit is felölelő, ősi „szlavón családközösség” azonosítására kevésbé tekinthetők elégségesnek. Úgy tűnik tehát, hogy a Babonić-ok „valódi” gyökereit továbbra is másutt kell keresnünk.

⁸⁰ DL 33915; CD IV. 227. sz.

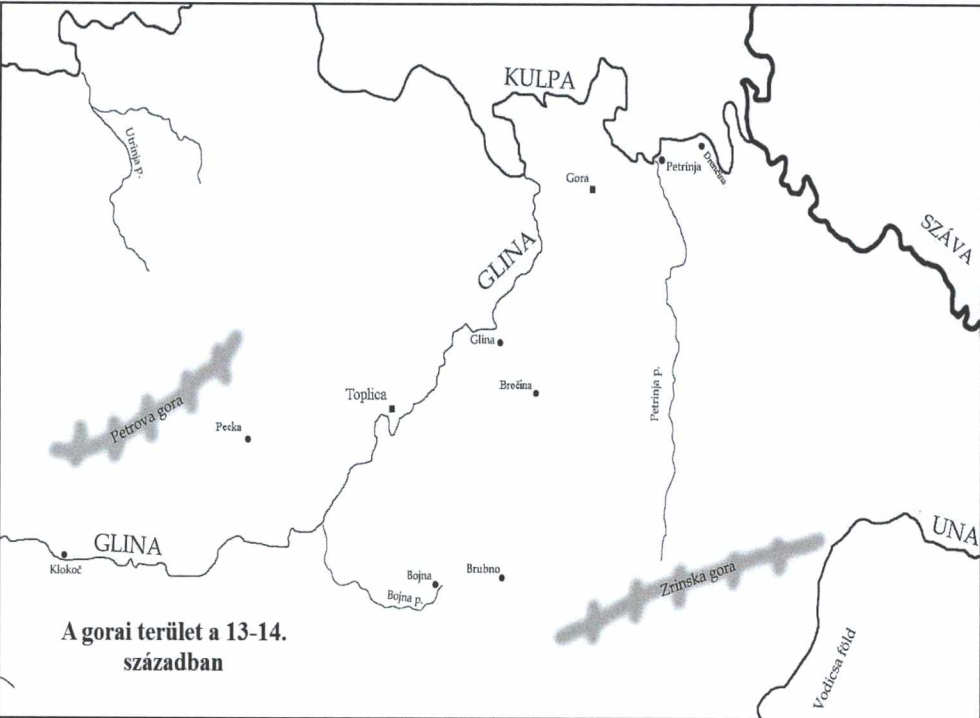
⁸¹ Vö. KARÁCSONYI 1900. 1111.

⁸² 1318. augusztus 21-i zágrábi káptalani oklevélben szerepel Cristan fia: Máté Brochina-i (*de Brochina*) nemes. CD VIII. 413. sz. 1322. október 6-án (Babonić) János szlavón bán, iránta tanúsított hűségükért Saul fia: Tamás és Chernel comes-eknek, Brochina-i (*de Brochina*) nemeseknek adományozza a Knesapola és Brochina közti Dolech birtokot. CD IX. 65. sz.

⁸³ CD III. 224. sz.

⁸⁴ KLAÍČ 1976. 346., vö. ANČIĆ 1996. 216., 237.

⁸⁵ ANČIĆ 1996. 211. Az 1327. február 11-én a Rathe nembeli (*de genere*) Miklós fia: Gemzina a Brumen várhoz közel fekvő *Wrhbulzete* nevű öröklött földjét adta el a zágrábi káptalan előtt. CD IX. 268. sz. A birtok határleírásában szereplő út, „*que tendit de Brumen versus Boynam*” – kiegészítve azzal, hogy Brumen valószínűleg azonos a későbbi Brubno-val (ANČIĆ 1996. 216.) – arra utal, hogy a „hat nemzetségből” biztosan ismertnek tekinthető Rata nem birtokai is a Glina és a Zrinska gora közti térségben feküdtek.

BIBLIOGRÁFIA

- ANČIĆ 1994. ANČIĆ, MLADEN: Cistercitska opatija u Topuskom do pretvaranja u komendu. *Radovi. Zavod za hrvatsku povijest* 27 (1994) 29–42.
- ANČIĆ 1996. ANČIĆ, MLADEN: Vlastelinstvo hrvatskoga hercega u Gorskoj županiji. *Povijesni prilozi* 15 (1996) 201–240.
- CD/ SMIČ. SMIČIKLAS, TADIJA et al. (ed.): Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. I–XVIII. Zagreb 1904–1990.
- DL Magyar Országos Levéltár, Mohács Előtti gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár.
- ENGEL 2001. Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis. (CD-ROM) Szerk. Engel Pál. Budapest 2001.
- FONT 1997. FONT MÁRTA: Megjegyzések a horvát-magyar perszonálunió középkori történetéhez. In: *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Főszerk. Hanák Péter. Szerk. Nagy Mariann. Pécs 1997. 11–25.
- GRGIN 1996. GRGIN, BORISLAV: Županije u razvijenom i kasnom srednjem vijeku. In: *Franko Mirošević (ured.): Hrvatske županije kroz stoljeća*. Zagreb 1996. 21–38.
- KARÁCSONYI 1900. KARÁCSONYI János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest 1900.
- KEKEZ 2008. KEKEZ, Hrvoje: Između dva kralja: plemićki rod Babonića u vrijeme promjene na ugarsko-hrvatskom prijestolju, od 1290. do 1309. godine. *Povijesni prilozi*, 35 (2008) 61–89.
- KLAIĆ 1976. KLAJČ, NADA: Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku. Zagreb 1976.
- KLAIĆ 1990. KLAJČ, NADA: Povijest Hrvata u srednjem vijeku. Zagreb 1990.
- KMTL Korai magyar történeti lexikon (9–14. század) Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál–Makk Ferenc. Budapest 1994.
- KRISTÓ 1979. KRISTÓ GYULA: A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest 1979.
- KRISTÓ 1988. KRISTÓ GYULA: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest 1988.
- KRISTÓ 2003. KRISTÓ GYULA: Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szeged 2003.
- LAKATOS 1911. LAKATOS DÉNES: A topuskói ciszterci apátság története az Árpádok korában. Budapest 1911.
- LEVAK 2007. LEVAK, MAURIZIO: Od gradokmeta do plemenitog ili kmeta: Raspad sustava gradskih jobagiona u srednjovjekovnoj Hrvatskoj. In: *Suzana Miljan – Marko Jerković (ured.): Izabrane teme iz hrvatske povijesti. Selected Themes in Croatian History. Zbornik radova sa znanstvenih kolokvija Dies historiae 2004–2006*. Zagreb 2007. 123–140.
- MARGETIĆ 1983. MARGETIĆ, LUJO: Srednjovjekovno hrvatsko pravo – stvarana prava. Zagreb–Rijeka–Čakovec 1983.
- MEZ Monument historica episcopatus Zagrabienensis saec. XII. et XIII. Ed.: Joannes Bapt. Tkalcíć. I–II. Zagrabiae 1873–1874.
- MV Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár. I/1. Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tized-szedők számadásai 1281–1375. Budapest, 2000. (Reprint)
- OSTOJIĆ OSTOJIĆ, IVAN: Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima. I–III. Split 1963–1965.
- PÓR 1894. PÓR ANTAL: Déli szláv történeti tanulmányok. *Századok* (1894) 21–39.,

- 135–145., 807–825.
- PESTY 1882. PESTY FRIGYES: A magyarországi várispánságok története, különösen a XIII. században. Budapest 1882.
- RA Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II/1. Ed. Szentpétery Emericus. Budapest 1923–1943.; II/2–4. Manuscriptis Emericus Szentpétery adhibitis et completis critice digessit Ivan Borsa. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Borsa Iván. Budapest 1961–1987.
- ŠUFFLAY 1906. ŠUFFLAY, MILAN: Iz arkiva ug. narodnog muzeja. *Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva*, VIII. (1906) 155–177., 213–234.
- SZEBERÉNYI 1999. SZEBERÉNYI GÁBOR: A zágrábi püspökség Szlavónia megszervezésében játszott szerepének egyházszervezeti vonatkozásai. *Az Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola Társadalomtudományi Tanszékének Közleményei* 1. Szerk. Bebesi György. Szekszárd 1999. 39–51.
- SZEBERÉNYI 2001. SZEBERÉNYI GÁBOR: Birtokviszonyok és politikai játszmák. A zágrábi püspökség 12. századi birtokai. *A Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kara Társadalomtudományi Tanszékének Közleményei* 4. Szerk. Kolontári Attila. Szekszárd 2001. 109–132.
- SZENTPÉTERY 1917. SZENTPÉTERY IMRE: II. Endre király oklevelei a topuskói apátság részére. In: *Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szemináriumi vezetőtanárságának harmincadik évfordulója ünnepére*. Budapest 1917. 326–354.
- THALLÓCZY 1897. THALLÓCZY LAJOS: Tanulmányok a Blagay-család történetéből. Adalék Szlavonia történetéhez. (Különnyomat a Blagay-család Oklevéltárából). Budapest 1897.
- THALLÓCZY 1897.B THALLÓCZY, LJUDEVIT: Historička istraživanja o plemenu goričkih i vodičkih knezova. *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 1897. juli–septembar, 333–397.
- THALLÓCZY 1898. THALLÓCZY, LUDWIG VON: Die Geschichte der Grafen von Blagay. Wien 1898.
- WERTNER 1897. WERTNER MÓR: Az Árpád-kori megyei tisztviselők. (Okirati kútfők nyomán). *Történelmi Tár* 1897. 439–486., 653–679. ill. 1898. 105–133.

A turul-monda szövegkapcsolatai a középkori írásos hagyományunkban

A jelen munka nem általában vizsgálja Árpád-ház eredetmondájaként is számon tartott Turul-monda szövegösszefüggéseit, hanem csak egy apró részletéhez kíván hozzászólni. A magyar krónikás hagyomány és Anonymus ugyanis hasonlóan fogalmazta meg Álmos születését, és azt szinte biztosra vették történészeink, hogy a két változat összefüggésben áll egymással, és valaki forrásul használta föl a másikat, ám ennek pontos mikéntje vitatott a mai napig is. A témát ugyan ma már „lerágott csontnak” szokás tekinteni, amihez nehéz új szempontokkal hozzászólni, ám egy közelmúltban megjelent tanulmánynak talán mégis sikerült eddig figyelembe nem vett aspektusokra tekintenie. Szabados György írása – melynek alapját az irodalomtörténész Szentmártoni Szabó Géza gondolatmenete képezte – egy, a napjainkban uralkodó felfogástól eltérő nézetet fejtett ki.¹ A jelen írás erre a nézetre kíván reagálni, kizárólag a monda krónikás hagyományunk és Anonymus gestája közti szövegösszefüggését vizsgálván.

Mindenekelőtt nézzük a két szöveget! A leginkább III. Béla jegyzőjének tartott, és a halála utáni évtizedekben alkotó Anonymus vonatkozó fejezete a következőképp hangzik: „Az Úr megtestesülésének 819. évében Ügyek, Szkítia legnemesebb vezére, miként azt fentebb mondtuk, hosszú idő elmúltával Magog király nemzetségéből való volt, feleségül vette Dentümgyereben Eunedubelian vezér Emese nevű lányát, akitől fiat nemzett, akit Álmosnak neveztek el. Hanem isteni esemény miatt lett Álmos a neve, mivel a várandós anyja számára álmában isteni látomás jelent meg sólyom formájában, amely mintegy odaszállván teherbe ejtette, és úgy tűnt neki, hogy méhéből forrás fakad, és ágyékából dicsőséges királyok sarjadnak, ám nem az ő földjükön terjednek szét. Mivel tehát az álom magyar nyelven *almu*, és az ő születése álom útján lett megjövendőlvé, ezért nevezték őt Álmosnak. Vagy azért nevezték Álmosnak, azaz szentnek, mivel az ivadékatól szent királyok és hercegek születnek.”² A XI. századig (esetleg XII. század elejéig) visszanyúló krónikás hagyományunk XIV–XVI. századi megszövegezésben ismert változata, az ún. XIV. századi krónikakompozíció, szintén szerepelteti a mondát.³ A Képes Krónika szerint: „Ügyek fia Előd Eunodbilía lány[á]tól Szkítiában fiat nemzett, akit Álmosnak neveztek egy esemény miatt, mivel az ő anyjának álmában feltűnt egy madár, mintegy sólyom formájában odaszállván amikor terhes volt, meg hogy méhéből forrás fakad és nem az ő földjén terjed szét. És azért volt ez, mivel az ágyékából dicsőséges királyok sarjadnak. Mivel pedig az álom a mi nyelvünkön *alm*, és az ő születése álom útján lett előrejövendőlvé, ezért nevezték őt Álmosnak...”⁴ Látszik, hogy a két szöveg több ponton is hosszabb szó szerinti egyezéseket tartalmaz, így arról szó sem lehet, hogy mind Anonymus, mind a krónika valamikori szerzője azonos szóbeli hagyományból táplálkozva külön-külön írásba foglalta a mondát, és a tartalmi hasonlóság csak ebből fakadna. A szóhagyomány maximum az egyik

¹ SZABADOS 2007. Az általa kiindulópontként használt írás: SZENTMÁRTONI 2002.

² A latin szöveget ld. az 1. sz. mellékletben!

³ A Budai és a Képes Krónika családja e tekintetben csak kicsit különbözik. A szövegcsaládokra összefoglalóan ld. KRISTÓ 1986.

⁴ A latin szöveget ld. az 1. sz. mellékletben.

forrás esetén jöhet szóba, a másik fél biztosan a már írásban rögzített szöveget használva fogalmazta meg sajátját.

A korábbi szakirodalomban mindkét irányú szöveg hagyománynak voltak képviselői, de a kutatók többsége, főként Györffy György alapján, inkább arra hajlott, hogy Anonymus szövegezése a teljesebb, és a krónika őt felhasználva dolgozott.⁵ Györffy legfőbb érvei azok voltak, hogy a monda keresztényesített stílusa, és szerinte ez Anonymus műve volt, mivel az I. András-kori ősgeszta sokkal „népiesebben” fogalmazott, pogány elemekkel megtűzdelve szövegét. Ezen kívül a madár *astur*ként való megjelenítése is a XIII. századra utal, szerinte ez egy ó-provencál és olasz nyelvből származó neolatin szó, és ezt az ott járatos P. magister hozta magával. Fontos érv az Anonymusnál előforduló Eunedubelianus név, amelyet Györffy szerint az etimologizáló kedvű Névtelen a nőrablás-monda Enech, Dula és Belár nevéből rakott össze, ehhez képest a krónikás hagyomány Eunodbilia alakja az anonymusi elnevezés lerövidített formája. Emellett a Névtelességnél található szöveg grammatikailag tökéletesebb és logikusabb, a krónikás hagyomány írója felhasználta ugyan elődje szavait és kifejezéseit, de néhány helyen rosszul, nyelvtanilag zavarosan rakta össze a mondatokat.⁶

Bár véleményünk szerint Györffy érvei nem egyenlő súlyúak (hogy milyen szemlélet érvényesült az ősgesztában, azt nem ildomos érvként felhasználni egy bizonytalan tétel bizonyítására, és az *astur* szó jelölő voltát is megkérdőjelezték már),⁷ de a maradék filológiai érvei mindenképpen elgondolkodtatóak. A krónika szövege ugyanis tényleg zavarosabb Anonymushoz képest (mint ezt igyekeztünk is érzékeltetni a fenti fordítás során), és az Eunedubelianus alak is teljesebbnek tűnik az Eunodbilia névhez viszonyítva, ráadásul a Névtelességnél megtalálható számos olyan plusz elem, ami a krónikából hiányzik.⁸

Egy 1999-es konferencián Szentmártoni Szabó Géza teljesen új névértelmezéscsokorral állt elő a mondában felbukkanó nevek kapcsán. Szentmártoni előadása egy rövid részlet erejéig kitért a XVI. századi Székely Istvánnál található magyar nyelvű turulmondára is, ahol az a részlet olvasható, hogy: „Az Eleudnak felesége az Enodbilia asszony, az ő terhes volta korába, ki almába imest latta vala.” Ezután következik a monda leírása, a krónikás hagyomány alapján.⁹ Szentmártoni Szabó ezután a hagyományostól eltérő módon adta meg a fenti mondatban található nevek etimológiáját: szerinte az *Eleud* helyes olvasata Ölüd, vagyis Ölyüd. „Az Enodbili (Ünődbéli) név pedig a szarvastehén értelmű ünő szót rejti magában.” Ezen kívül Anonymus tévesen tette meg az *emesu* szót személynévnek, mert itt valójában arról a Székely által is idézett *ímés* vagy *émés* közszórol van szó, amely a „virrasztás közbeni félig éber, félig révült állapotot jelentette, amikor az álom és a valóság határai elmosódnak.”¹⁰ Az *émés* szó szerinte az *émedt*, *émedten* szóból lenne képezve, amely annyit jelentene, hogy „félálomban” és Szentmártoni hoz is néhány példát arra a XVI–XVII. századi magyar nyelvből, hogy az *émedt* szó tényleg létezett a megadott jelentéssel.

Néhány évvel később Szabados György továbbfűzte ezt a néhány etimológiát, egy új történeti elméletet is föllállítva. Úgy találta, hogy a Szentmártoninál olvasható Eleud = Ölyüd feltételezés további bizonyításokat igényelne, ám a másik két etimológiát elfogadhatónak tartotta, szerinte „könnyebb belelátni az »Ünődbéli« értelmet a rövid formába, mint

⁵ Szabados említett tanulmánya röviden áttekinti az ezzel kapcsolatos állásfoglalásokat: SZABADOS 2007. 106.

⁶ GYÖRFFY 1993. 41–45.

⁷ Az *astur* szóra ld.: HORVÁTH 1954. 283. (46. lbj.), 323. (24. lbj.)

⁸ Ld. az 1. sz. melléklet szöveg-összehasonlítását is!

⁹ SZÉKELY 1559. 149v.

¹⁰ SZENTMÁRTONI 2002. 402.

Enech, Dula és Belar... nevét kibontani a hosszabból.” Hasonlóképpen vélekedett az Emese etimológiájáról kínált *ímés*, *émés* szóról is, elfogadva Szentmártoni példáit. Az Eunodbilia alak kapcsán egy további kiegészítést is tett: a krónikás hagyományban valójában „ex filia Eunodbilia” szerepel, tehát a név nem genitivusban áll, mint Anonymusnál, hanem mintha egyeztetve lenne a „filia” szóval, nőnemű végződéssel. Így Szabados az „Eunodbilia lánytól”, vagy „Eunodbiliától [valakinek a] lányától” fordításokat javasolta, hozzátéve, hogy maga Székely is így értelmezte a szókapcsolatot, mikor „Enodbilia asszony” formájában írta át magyarrá a mondat. Ezek után Szabados a következő elméletet állította föl: a krónikás hagyományt kell korábbiaknak tekinteni, mivel az ott olvasható névalakokban hívebben örökölt meg a monda magja: az „ünödbéli asszony” biztosan eredetibb Anonymus értelmezhetetlen (és általa is félreértvén *dux* címmel ellátott) Eunedubelianus alakjánál. Emellett ahogyan Székely évszázadokkal később, ő is asszociált az *émés* szóra a monda kapcsán, amelynek ismerhette is a jelentését, hiszen az előszóban leírt „quasi sompnando” szókapcsolat az „émedten” szó latinra való átültetésének is értelmezhető, így „a félig éber, félig révült tudatállapotot személyesítette meg, és hozta létre az *Emesii* névalakot.” „Ilyenformán nem a krónikások felejtették el megemlíteni az anya személyét a gesta kiaknázása során, hanem Anonymus előzmény nélküli, saját szófejtésére alapozó többlete, hogy megalkotta Emese nevét.”¹¹

Az elmélet ötletes és elgondolkodtató, és bár igaz volta valójában Szentmártoni etimológiáinak helyességén áll vagy bukik, magunk pedig elsősorban nem ezeket kívánjuk most vizsgálni, mégis hozzáfűznénk néhány gondolatot mindezekhez.

Kezdetnek mégis néhány nyelvészetit. Bár a Székely Istvánnál szereplő *ímés* szó etimológiájának a helyessége felett nem kívánunk pálcát törni, de ide kívánczik, hogy az „ímés”, „émés” szó (Székely itteni szövegén kívül) sehol nem mutatható ki, egyetlen más nyelvemlékünkben sem. A példaként mutatott párhuzamok az „émedt”, „émetten” alakokat (és ezek i-ző változatait) hozzák. Szentmártoni Szabó Géza szerint az „émés” erre a töre mehet vissza, ám ennek – mint ő maga is jelzi – Székelytől független nyelvi megjelenése nincsen.¹² Továbbá az émett(-en) szócsalád elsődleges jelentése a különféle szótárak alapján az „ébren”, „ébrenlétben”, „virrasztás alatt” stb. A „félálomban” jelentés előfordul, de másodlagosnak tűnik.¹³ Tehát ha az elképzelt *émés főnév (amely ezek szerint valami XVI. századi *hapax legomenon* lenne) az „émedt” állapot hozadékát jelentené, akkor azt kellene föltennünk, hogy a közölt példákkal ellentétben a XVI. század folyamán a szónak a „félálomszerű állapot” jelentése volt az abszolút hangsúlyos, hogy a főnevesülése is ezt kövesse. Egyébként Székely ezen szavának az értelmezésével már szövegének XIX. százdi kiadója, Toldy Ferenc sem birkózott meg, ő így írta át a mondatot: „Enodbilia asszony az ő terhes volta korába, ki álmába imezt látta vala.”¹⁴ Az „ím ezt” értelmezés logikusnak hangzik, hiszen ez után következik magának a mondának a leírása, ám biztosan rossz: a szóban nem „z”, hanem „s” betű van, és néhány sorral alább maga Székely írja le az „ezt” szót z-

¹¹ SZABADOS 2007. 108–109.

¹² „Az emes azaz émés szó, émést alakban, *valószínűleg* az émik igéből lett képezve... Ez az ige később *csupán* az émedten, émedt alakban fordul elő.” „A Székely Istvánnál olvasható »imest« szó is (ímést, azaz émést) *talán* az émik ige fentiekben rekonstruált származékának értelmezhető.” SZENTMÁRTONI 2002. 402. [*tanulmány szerzőjének kiemelései*]

¹³ ÚMT II. 186.; EMSZT III. 169.; MNYTSZ I. 312.; TESZ I. 762. Az ezekben közölt 8 példa közül összesen kettőnek a jelentése volt „félálomban lévő” is, egyébként „virraszt, ébren van”. A Szentmártoni által példaként hozott hat mondatban is az „ébren” jelentés tűnik elsődlegesnek (SZENTMÁRTONI 2002. 402–403.). Az *ímés, *émés alakot egyetlen általunk vizsgált szótár sem tartalmazta.

¹⁴ TOLDY 1854. 9–10.

vel.¹⁵ A szó értelmezése tehát némileg bizonytalan, Szentmártoni etimológiája, hogy az *émedt* szó származéka lenne, talán nem elvetendő, ám néhány Székelytől független példa az *émés* létezéséről, és azon elsődleges jelentéséről, hogy ez a félálomszerű látomásokat jelentheti, biztosabbá tenné, addig csak hipotézisként kezelendő, ennél fogva az is, hogy összefüggésben állna az Emese névvel.

Az *Eunodbilia* „ünödbéli” alakban való értelmezése már biztosabb lábakon állhat, igaz, a névnek ez már a sokadik logikusnak tűnő olvasata. A szónak már Györffy fentebb ismertetett, etimológiája előtt is tekintélyes irodalma volt,¹⁶ sőt, maga Györffy is gyártott „alternatív”, török etimológiájú elméleteket saját korai szófejtése ellenében,¹⁷ ám úgy tűnik, hogy a későbbiek folyamán inkább az eredetit tartotta valószínűbbnek.¹⁸ A szakma elég vegyes érzelmekkel fogadta mindezt, bár úgy tűnik, hogy mégis az első változat vert gyökeret.¹⁹ 1993-ban új értelmezéssel állt elő a nyelvész Fehértói Katalin, aki szerint egy Euned (Ényed) nevű hely és egy Beliamin nevű személy nevéből lenne összerakva Anonymus vezére, és P. mester „Ényed(i) Bélián” értelemben alkotta meg a nevet, előttünk már ismeretlen indíték alapján.²⁰ Ugyanabban az évben, amikor Györffy kiadványának kiegészített reprintje és Fehértói cikke is megjelent, tőlük függetlenül Balogh László is foglalkozott a névvel. Szerinte a szó eddigi olvasata hibás, kezdőbetűje „e” helyett egy ipszilon, így olvasata *yunedubelia*, amely nem személy-, hanem egy melléknév. A szó olvasatát a „jünédubélia” formában látta valószínűnek, aminek az eleje a Jenő törzs neve, a „-du” szócska egy olyan helynévképző, amely arra utalna, hogy a „Jenő törzs szálláshelye”, végül a „-bel” a *beli*, (valahonnan való) szavunkat jelentené. A legvégső „-ia” toldalékot Györffyhez hasonlóan latin képzőnek tartotta. Így a „*yunedubeli* forma jelentése ’jenödbeli, a Jenő törzs szálláshelyére való’ lehet.”²¹ Annyit azért tegyünk hozzá, hogy a név biztosan nem y-nal kezdődik, Balogh az ún. e caudatát nézte annak, amely a gesta más pontjain is feltűnik,²² elgondolása tehát biztosan nem jó. Mindezek után, egészen Szentmártoni Szabó Gézáig, már nem dolgoztak ki további elgondolásokat a névre ((már a cikke után Erdélyi István Róheim Géza és Györffy 1958-as ötlete nyomán a török megoldási javaslat mellett állt ki),²³ de a fenti próbálkozások is jól mutatják, hogy még a szűkössnek nevezhető Árpád-kori forrásanyagban is akad annyi hely- és személynév vagy közsó, hogy kombinációjukkal egymástól gyökeresen eltérő, de hangalakilag hasonló olvasatokat lehessen produkálni.

Viszont ha Szentmártoni Szabó *ünödbéli* értelmezése helyes (ahol „-beli” végződésnek ez esetben arra kéne utálnia, hogy „szarvastehén formájában megjelenő”),²⁴ akkor Anonymus *Eunedubelianus* szava romlottabbnak tűnik. A krónikás hír eredetiségét az is támogatná, hogy ott „ex filia Eunodbilia” alakban található meg a szintagma, így a szó a

¹⁵ SZÉKELY 1559. 149v. „Ez vala az alom kin a Scithianac iövendö mondoi ezt magiarazac felölle...”

¹⁶ Mindezeket ismerteti: GYÖRFFY 1993. 14–15.

¹⁷ GYÖRFFY 1958. 569–570.

¹⁸ GYÖRFFY 1970. 7. ahol is a magyar etimológiát közölte, ill. GYÖRFFY 1993. 208.

¹⁹ Az 1993-ig terjedő elméleteket és kritikákat röviden ismerteti GYÖRFFY 1993. 207–208. Az itt fel nem tüntetett munkákon kívül Györffy eredeti elgondolását kérdőjelekkel lehetségesnek tartja: SILAGI 1991. 142–143.; Veszprémi László szerint „meglehet”, hogy nevünk a mondott három név összeolvasásából jött létre: MCS 54. (41. lbj.)

²⁰ FEHÉRTÓI 1993. 326.

²¹ BALOGH 1993. 30–31.

²² Anonymus 1975. alapján a kéziratos részen az 1., 50., 51. fejezetekben.

²³ ERDÉLYI 2008.

²⁴ A „-beli” toldaléknak van olyan jelentése, hogy „abból a dologból álló, annak a formájában megjelenő”, ld. pl. a „szóbeli”, „pénzbeli” szavainkat: MÉSZI I. 534–535.

filia bővítményének is tűnhet, ami szintén hűségesebb módon közvetítené a fenti magyar értelmezést. Ezzel szemben mindenképpen fel kell vetni azt, hogy Anonymus alakja bonyolultabb, mégpedig az ilyen típusú szövegromlás általában ritka szokott lenni.

A kérdést viszont magyarázhatja egy eddig számításba nem vett paleográfiai mozzanat is. A gesta egyetlen kéziratának egyetlen helyén megemlített szó a következő szövegkörnyezetben található: „qui [ti: Ügyek] duxit sibi uxorem in Dentumoger filiam *Eunedubeliani* ducis nomine Emesu” A név genitivusként értelmezett alakban áll, és az utána következő „ducis” részének fogták fel, tehát az „*Eunedubeliani ducis*” tartozna szervesen össze. A furcsa szó ilyentén való olvasata Anonymus első kiadójától, Schwandtner János Györgytől származik 1746-ból, ám a későbbi kiadások sem kérdőjelezték meg ennek a helyességét.²⁵ A fordítások a szövegkiadás fényében próbálták értelmezni a szót, így általában a „dux” (herceg, vezér) neveként jelent meg, esetleg helynévnek tekintették.²⁶ Ez utóbbi értelmezés Szabó Károlyé, mint láttuk Balogh Lászlóé, és talán Veszprémy Lászlóé is.²⁷

Ugyanakkor, ha megnézzük a gesta facsimile kiadásában látható eredeti szöveg-
zést, akkor azt találjuk (bár nem szeretnénk újabb félreolvasáson alapuló értelmezéseket adni), hogy a kérdéses szót nem csak a fenti alakban tudjuk kiolvasni, hanem (pusztán paleográfiaiilag) az „*eunedubeliam*” olvasat is lehetséges.²⁸ A középkori írásképen a függőleges szárákkal megalkotott betűk (i, u, n, m) gyakran összetéveszthetőek, és sokszor csak a szó értelme alapján tudjuk kikövetkeztetni a helyes olvasatot. Ez a módszer a vulgáris kifejezések esetén (mint amilyen a jelen példánk is), nem használható. Egyelőre csak feltételezésképpen, nézzük meg, hogy a módosított olvasattal hogy nézne ki a mondat: „[Ügyek] ... qui duxit sibi uxorem in Dentumoger, filiam **eunedubeliam* ducis, nomine Emesu.” Látjuk, hogy ez esetben szavunkat inkább az előtte lévő „*filiam*” szóhoz lehetne sorolni, amely ezáltal jelzőként ugyanúgy hozzáragozódna, mint ahogy a krónika szövegében történik Szabados szerint, tehát nem az „*Eunedubeliani ducis*”, hanem a „*filiam eunedubeliam*” alkotna egy szintagmát. És ha lebontjuk róla a ragnak feltételezett „-m” végződést, akkor alanyesetként egy **eunedubelia* szót kapunk, amely már igen közel áll a krónikás szöveghagyomány „*eunodbilia*” szavához. Ez esetben a fenti mondatot valahogy úgy kellene fordítani, hogy „[Ügyek]... aki Dentumogyerben feleségül vette egy vezér Emese nevű *eunedubelia*-lányát.” Így szavunkat nyugodtan lehetne a Szentmártoni-féle „ünödbéli” jelentéssel értelmezni, és a lány jelzőjének tekinteni, amit – Szabados elgondolásával ellentétben – Anonymus nem értett félre, hanem jelentésének tudatában éppúgy jelzőként alkalmazta volna, mint ahogyan ezt a krónikás szöveghagyomány tette.

²⁵ SCHWANDTNER 1746. 4.; TERNEYI 1747. 10–11.; ENDLICHER 1849. 5.; FLORIANUS 1883. 5.; FEJÉRPATAKY–SZABÓ 1892. 9.; MHK 397.; JUHÁSZ 1932. 4.; SRH I. 38.; GOMBOS I. 231–232.; SILAGI 1991. 36.

²⁶ LETENYEI 1790. 6.: „... a ki magának Feleségül vette a Denti Magyarok tartományában Eunedubelián Hertzegnek egy (Emesu) Emeső nevű leányát”; MÁNDY 1799. 8.: „... vala edgy derék Vezére Sczithiának, ki meg-hazasodott (Dentumoger) Százmagyar földön, vevén feleségül az (Eunedubelianus) Enodbél Vezér leányát (Emesu) Emzsát”; SZABÓ 1860. 7.: „ki nejeül vevé Dentmagyerben az Önedbeli vezér leányát, Emes nevezetű.”; PAIS 1926. 25.: „aki feleségül vette Doni-Magyarban Önedbelia vezérnek Emes nevű leányát.” (a fordításnak számtalan további kiadása is volt, amelyek abban különböznek a fentitől, hogy a „Doni-Magyarban” alakot „Dentü-Mogyerban” formában hozzák, pl.: ANONYMUS 1975. 81.); HKÍF 284. (Veszprémy László ford): „Önedbelia fejedelem Emese nevű leányát vette nőül Dentumogyerben”; MCS 12. (Veszprémy László ford): „Önedbelia fejedelemnek Emese nevű lányát vette nőül Dentumogyerben”

²⁷ SZABÓ 1860. 7. 1. lbj.; Veszprémy: MCS 12., ahol a HKÍF-hoz képest nem „Önedbelia fejedelem”, hanem „Önedbelia fejedelemnek” áll.

²⁸ ANONYMUS 1975. 3v. Ld. a 2. sz. mellékletet a végén (a képalírásban a hagyományos értelmezés szerepel).

A fenti gondolatsort viszont olyan nehézség is terheli, amely lényegében cáfolja egyben, ugyanakkor mégsem volt haszontalan elővezetni, mert véleményünk szerint mégis valahol itt rejtőzhet a krónika-gesta szöveghatárkapcsolat lehetséges kulcsa.

Nézzük az említett nehézséget! Ha az eszmefuttatás igaz volna, akkor feltételeznünk kellene, hogy Anonymus latinul ragoz egy vulgáris szót, lényegében latin melléknévet képzett (volna) egy magyar közszóból. Ha a hagyományos értelmezés mellett tartanánk ki, akkor egy vulgáris tulajdonnevet látott volna el latin raggal a Névtelen. Mivel a hipotézis egyik kulcskérdése, hogy miként bánt Anonymus a nem latin szavaival, és a fentiek közül melyikre találunk példát a művében, ezért érdemes ezt alaposabban körbejárni.

A gestában 186 különböző hely-, és kerekben 100 külön személynév található, ezen kívül 44 tulajdonnévből képzett melléknév, általában népnévi értelemben, és 10 egyéb tulajdonnév, ide értve a nemzetségeket és az olyan máshova be nem sorolható szavakat, mint a „Hetumoger”, vagy „Sobamogera”, továbbá 4 magyar szó, 5 előfordulással.²⁹ Számunkra most csak a személynéveket és közsavakat érintő tendenciái érdekesek.

A 100 személynévből 41-et biztosan ragoz latinul, legalább néhány esetben. 22 névnél nem dönthető el a dolog biztosan, mivel a név összes (általában csak egy) előfordulása alanyesetben található, így a Névtelennek nem kellett szembenéznie a ragozás problémájával, nem tudjuk, hogy mit tett volna velük. Csak 27 név esetén mondhatjuk azt el, hogy a nevet nem látta el raggal, holott a mondatbeli szerepe ezt megkövetelte volna. A maradék 10 esetben azt a furcsa jelenséget figyelhetjük meg, hogy a vulgáris neveket magyar raggal látta el, amely minden esetben (a hangrendtől függetlenül) egy dativusi szerepben álló -nec („-nek”) toldalék.³⁰ Ezek közül kilencet a nem ragozottakhoz kell sorolni (hiszen latin sémák híján magyar toldalékokkal látták el őket), ám egy esetben itt is felbukkan az a jelenség, hogy latin accusativus-ragot kap a név.³¹ A 41 ragozott név közül 20 egyértelműen latinosított forma (Stephanus, Darius, stb.), ezért ragozásuk természetes. A megmaradt 21 esetben ténylegesen vulgáris neveket látott el latin raggal a Névtelen. Ezek közül 13 esetben azt látjuk, hogy a vulgáris szavak a végződésük alapján éppen beállíthatók voltak az egyik declinációba, és Anonymus ez alapján kezelte a nevet.³² Három másik név esetén majdnem ugyanez történt, azzal a különbséggel, hogy a nevek -u végződését használta ki, úgy, hogy tárgyesetben -um accusativus-ragot gyártott belőle.³³ Öt esetben azt látjuk, hogy a név a végződése alapján semmilyen latin ragozási sémába nem fért volna el, Anonymus valamiért mégis raggal szerette volna ellátni, ezért mesterségesen latin végződésűre módosította a szót.³⁴ Természetesen félrevezető lenne,

²⁹ Az alábbi statisztika Juhász László szövegkiadásának a végén található névmutató alapján készült. (JUHÁSZ 1932. 92–100.) Néhány helynév személynévként is jelentkezik egyszerre (Tarcál, Csanád, Csepel), ezek mind a helynevek, mind a személynévek közé be lettek számolva. Az alább következő összegzések mellett, a felesleges lábjegyzetelést elkerülendő, nem tüntetjük föl külön-külön az oldalszámot, csak a fejezetszámot, zárójelben. A fenti mutatóból (vagy akár az SRH-kiadás mutatójából) visszakereshető minden név pontos szöveghatárköre.

³⁰ *Bunger nec* (31), *Eleud nec* (50), *Ondunec* (40), *Tosunec* (41), *Urbunec* (52), *Cundunec* (46), *Edunec* (17, 32), *Edumer nec* (17, 32), *Ousadunec* (32), *Eudunec* (47)

³¹ A Tas név esetében, a 22. caputban, ahol is „ad Zobolsum et Thosum” ment Tétény és fia.

³² Ilyen név: *Athila*, *Almus*, *Bela*, *Boyta*, *Bucna*, *Cadusa*, *Geula*, *Geysa*, *Horca*, *Huba*, *Oluptolma*, *Tuhutum*, *Zulta* (egy esetben egyenesen *Zultus* [51] alakban!), ezekből keletkeztek a *Bele* (Prol), *Tuhuti* (25), stb. alakok.

³³ A három név: *Borsul* *Borsum* (18), *Geloul* *Geloum* (27), *Zobolsul* *Zobolsum* (22, 56). Láttuk, hogy egy ízben a *Thosul* név kapcsán is felbukkan a jelenség, vö. 30. lbj.

³⁴ **Salanus* (Salani, Salano stb.) a *Salan* névből; az *Arpad* névalak mellett használt egy **Arpadius* (*Arpadium*, *Arpadii*, *Arpadio*) alakot is; a *Botond* név mellett **Botondius* (acc: *Botondium*); *Velec* mellett egy ízben **Veluquius* (dat: *Veluquio*); *Zuard* név mellett egy ízben *Zuardum*. Megjegyzendő, hogy ez utóbbi név jó

ha minden áron valamilyen rendszerességet kérnénk számon Anonymustól, de azért láthatjuk, hogy személyneveit viszonylag nagy számban ragozza, ám olyan módon, hogy általában a végződésüket használja ki, de néhány esetben mesterséges latin formájúra is átalakította azokat.

Ami a magyar szavait illeti, illet összesen négyet találunk művében, öt előfordulással, úgy, hogy a szavak nem tulajdonnévi értelemben állnak.³⁵ Ezen öt előfordulás közül kettő nominativusként áll, kettő accusativusként, egy pedig ablativusként, ám abban közösek, hogy a Névtelen még kísérletet sem tett arra, hogy ragozni próbálja őket.³⁶

Látjuk tehát, hogy személynevek esetén akár külön, latin végződéssel is elláthatja neveit, a vulgáris közneveit viszont nem, már ha ennek a néhány példának van bizonyító értéke. Azzal tisztában kell lennünk, hogy az ilyesféle összegzésekből soha nem lehet teljes értékű következtetéseket levonni, hiszen ezeket a kategóriákat mi állítottuk föl és nem a forrás készítője, és a szerzőtől származó kivételek még akkor is akadhatnak, hogy ha az összes egyéb példája ellenkező irányultságot mutat. Ám mindezek figyelembevételével is azt kell mondanunk, hogy *valószínűbb* az, hogy a vizsgált *eunedubeliani* (avagy *eunedubeliam*) szavunkat nem vulgáris melléknévnek kell értelmezni, hisz mindkét esetben ragozva van a szó, vagy a „ducis”, vagy a „filiam” szóhoz tartozva, ezért elég nehezen elképzelhető az, hogy egy latin végződéssel ellátott magyar melléknév lenne dolgunk, ám arra, hogy a tulajdonneveket latin végződéssel látja el – mint fentebb tapasztaltuk – több példa is akadt. A szórend is inkább az „Eunedubeliani ducis” értelmezést valószínűsíti, és nem egy meg nem nevezett, pusztán titulussal jelölt herceg vagy fejedelem „ünödbéli” lányára való utalást.

Az általunk felvetett elmélet tehát nem jó, de ettől még Szabados György felvetése lehet helyes, hogy ti. az „ünödbéli” melléknevet a krónikás hagyomány egyik lejegyzője használta vulgáris melléknévként, és Anonymus az egészet félreértve más módon, főnevesítve másolta le. Ám ez esetben nehéz megmagyarázni, hogy az általa Eunodbia formában olvasott alak miért lett bonyolultabb, és egyáltalán, miért tulajdonnévnek tekintette, mikor a krónikás hagyományban nincsen szó semmiféle *dux* titulust viselő emberről – lényegében „agyonbonyolított” volna egy meg nem értett névformát. Ne feledjük, hogy mikor saját maga „gyárt” személyneveket pl. helynevekből, akkor a személynév változatlan formában követi a helynevet, a Névtelen nem alakítja át azokat.³⁷

Úgy véljük viszont, hogy a két szöveg közti viszonyt és névváltozásokat jól meg lehet magyarázni, ha mégis egy Anonymus–Krónika szövegátvételi sorrenddel számolunk. Ha ugyanis feltesszük azt, hogy a krónika kompilátora Anonymus szövegében éppúgy összetévesztette a szó utolsó betűit, és -ni végződés helyett egy m-betűt olvasott be, akkor könnyen tekinthette maga a kompilátor a szót a lány jelzőjének, vagy valamiféle értelmezőjének (appozíciónak). És mivel az ő szórendjében a lány ablativusban szerepelt („ex filia...”), ezért az *eunedubeliam*-nak olvasott szót is ehhez igazította, így született meg az

pár esetben *Zuardu* alakban szerepel, elvileg tehát abba a csoportba is besorolható lenne, ahol az -u végződésből csinált -um accusativus-ragot.

³⁵ *aldamas* (16), *aldumas* (22) (ezeket egy szó két előfordulásának számoltuk, bár van egy betűnyi eltérés köztük); *almu* (3); *zerelmes* (17); *zerelmu* (17). Nem tekintettük magyar (avagy más népnyelvi) szónak azokat, amelyek az adott nyelvből származnak ugyan, de már latin szónak számítanak (pl. *iobagio*, *kenez*, *marchia*). Ugyancsak kihagytuk a *soba* (45) szót, amelyet egy görög nyelvű közzsóként kezelt.

³⁶ Az *aldamas* ill. *aldumas* accusativusi, a *zerelmu* ablativusi, a *zerelmes* és *almu* szavak nominativusi helyzetben. Megjegyzendő, hogy a IV. declinációnak létezik ugyan -u végződése abl. esetén, ám nem valószínű, hogy a *zerelmu* szónál erről lenne szó, és Anonymus egy fiktív **zerelmus* -us szóból indult volna ki.

³⁷ Ld. pl. Benkő Loránd tanulmánykötetének első két tanulmányát: BENKŐ 1998. 11–27, 28–57.

**eunedubelia* szó, amely vagy már eleve a nem pontos másolás következtében, vagy a későbbi másolások folyamán a XIV–XV. századi kódexekben az ott olvasható *Eunodbil*ia (*Ennodbil*ia, *Eunogbil*ia)³⁸ alakká romlott. Mivel ezek után a magában álló genitivuszi „*dux*” szerepével nem tudott mit kezdeni, ezért teljesen ki is hagyta a szövegből, csakúgy mint utána a lány nevééről szóló részt, hisz az előbbieken már ellátta egy vulgáris névalakkal a lányt. Mindehhez fel kell tennünk azt, hogy a másoláshoz használt Anonymus-kézirat vagy az volt, ami jelenleg is rendelkezésünkre áll, vagy valami olyan, amiben a szó vége szintén kétértelmű paleográfiailag. Ezt feltételezni talán nem olyan nagy merészség, ha figyelembe vesszük azt, hogy Kézai kiaknáztatta Anonymust,³⁹ így a forgalomban lévő másolat(ok) abból az időszakból származnak, amely időben a jelenlegi másolatunk is készült (ne feledjük: az íráskép keletkezése a hasonló írásformák összehasonlításán alapszik, vagyis feltételezzük, hogy azonos időben, megközelítőleg hasonló írásképeket használtak).

Természetesen mindezzel együtt a felvetésünk csak hipotézis marad, de azért érezzük valószínűbbnek, mert így meg lehet lépésről-lépésre magyarázni az *Eunedubelian*i alakból az *Eunodbil*iat, míg fordítva ez nem lehetséges. Ezzel együtt sem gondoljuk, hogy a kérdés meg lenne fejtve, hiszen így adósok maradtunk az anonymusi név pontos magyarázatával, hiszen ha a fenti viszony a helyes, akkor a krónikás névalak „ünödbéli” formában való magyarázata csak közvetlen egyezés lenne, bár a két forrástípus közti sorrend felderítése nem kívánja meg közvetlenül, hogy a névalakokra minden áron magyarázatot adjunk. A továbbiakban még utalnánk Györffy azon felvetésére is, hogy a krónika szövege zavarosabb és romlottabb Anonymushoz képest, ha párhuzamosan összevetjük a két szöveg hagyományt, akkor látjuk, hogy a krónikában szinte semmilyen olyan információ nem található meg ami Anonymusnál nincs meg, ám a Névtelennél több bővítmény is található. A krónikás szöveg helytelenül vette át a *multipl*ico ige passzív alakját is, amely Anonymusnál még a királyok kapcsán található, a krónikában már a „forrás” szóra alkalmazva, ami ugyan érthető, de talán nem a legszerencsésebb. Ezt a krónikás kompilátor is érezhette, mert ezután egy Anonymusnál nem található fordulattal („ideoque factum fuit”) visszautalt a Névtelen korábbi szövegére a dicső királyokról – mellesleg ez a három szó a leghosszabb olyan bővítmény, amely Anonymusnál nincs meg.⁴⁰ Szintén utalt rá Györffy, hogy a Budai-krónikacsalád (és az oda tartozó Pozsonyi krónika) szerint Magorban, a Képes Krónika családja szerint Szkítiában nemzették Álmost. A két eltérő hagyomány kiválóan magya-

³⁸ Az *Eunodbil*ia szót a Képes Krónika, Csepreghy-kódex, Sambucus-kódex és a Római-kódex hozza; a Budai-és Dubnici krónika: *Ennodbil*ia; Teleki-kódex: *Eunogbil*ia; Béldi-kódex: *Ermodbil*ia; Thuróczy-kódex: *Eunobil*ia. Krónikás hagyományunk egyik legkorábbi szövegtestét képző Pozsonyi-krónikában *Ewidbil*ia található (SRH I. 284, SRH II. 31). Az alakok sokfélesége ellenére úgy tűnik, hogy az *Eunodbil*ia tekinthető uralkodó alaknak.

³⁹ Ld pl. Veszprémy László utószavát: MCS 79.

⁴⁰ Érdekes, hogy Dümmerth Dezső pont ezen mondat szerkesztés alapján vélte úgy, hogy a krónikás szöveg hagyomány a teljesebb, mivel a monda magva csak annyiból állt volna, hogy a nő méhéből forrás fakad, de máshol terjed szét. Az utána következő magyarázó rész pedig a sámánjósítás emléke lenne, amikor megmagyarázzák a mondat, Anonymus viszont összekavarta mindezt (DÜMMERTH 1971. 415–418; DÜMMERTH 1986. 34–46.). Utóbbi művében egyébként önmagával is ellentmondásba kerül, hiszen azt írja, hogy az a tény, hogy „Anonymus a saját szövegébe betoldotta Emesével kapcsolatban a »terhes« szót – tehát álomlátása már terhes állapotban történt –, elárulja, hogy ez esetben valóban törekedett a saját elgondolása szerinti »keresztény erkölcs« nevében változtatni, magyarázni. Másfelől éppen e változtatással árulja el, hogy az *eredeti* szövegben nem lehetett szó Álmos anyjának megelőző terhességéről, hiszen az álomlátás értelme éppen az álomban való fogantatáshoz és a totemista képzethez kapcsolódik.” (DÜMMERTH 1986. 45–46.). Holott éppen Anonymus szövegében termékenyíti meg (még ha csak „quasi” is) a madár Emesét, és a krónikás hagyomány kihagyva ezt a mozzanatot, csak a lány terhes voltáról ír, a fenti gondolat sorral Dümmerth tehát az általa eredetibbnek vélelmezett krónikaszöveg elsősége ellen érvel – egyébként nem is rosszul.

rázható Anonymusból, aki szerint *Szktia* vezére, Ügyek *Dentumogerben* vette feleségül Emesét – nála mindkét név megtalálható egyszerre.⁴¹ Tegyük hozzá azt is, hogy a XIII. század második felében több Szent István előtti monda is bekerült a krónikás szöveggyűjteménybe, mint azt Horváth János stíluskritikailag kimutatta, hiszen pl. a Botond-monda, és a Lehel-kürt monda olyan XIII. századra jellemző prózaritmusban íródott, amely idegen attól a tágabb szövegkörnyezettől, amelybe bele vannak ágyazva, betoldás jellegük így vitán felül áll.⁴² Úgy tűnik tehát, hogy a XIII. század közepén, második felében olyan átdolgozások történtek, melynek során több „pogány ízü” mondánk is bekerült latin fordításban krónikáinkba. Ennek a folyamatnak lehetett része az is, hogy az anonymusi turulmondát szintén áttemették, és a tendencia egyfajta betetőzésének tekinthetjük a hun történet részletes kidolgozását is (azt természetesen nem állítjuk, hogy mindez feltétlenül egyetlen kompilátor műve lenne, inkább csak a korszellemre utalnánk).

Összegezve véleményünket: az *Eunedubelianus* nevet a névtelen gestaíró szerzeményének tartjuk, amit a krónikás hagyomány egyik továbbformálója egy paleográfiai mozzanat miatt félreérthetett, és így *eunedubelia alakban értelmezve, akár az ő, akár későbbi másolói tollán (esetleg mindkettőjükön) tovább torzulva *eunodbilia* formában hagyományozódott ránk krónikáinkban.

BIBLIOGRÁFIA

- ANONYMUS 1975. ANONYMUS: *Gesta Hungarorum*. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Hasonmás kiadás. Budapest 1975.
- BALOGH 1993. BALOGH LÁSZLÓ: A titokzatos *eunedubelia* titka. *Névtani Értesítő* 15 (1993) 29–31.
- BENKŐ 1998. BENKŐ LORÁND: *Név és történelem*. Budapest 1998.
- DÜMMERTH 1971. DÜMMERTH DEZSŐ: Álmos fejedelem mítosza és valósága. *Filológiai Közöny* 17 (1971) 404–430.
- DÜMMERTH 1986. DÜMMERTH DEZSŐ: Álmos, az áldozat. Budapest 1986.
- EMSZT III. Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár III. (Elt–Felzs) Bukarest 1982
- ENDLICHER 1849. ENDLICHER, STEPHANUS LADISLAUS: *Scriptores rerum Hungaricarum, monumenta Arpadiana*. Sangalli 1849.
- ERDÉLYI 2008. ERDÉLYI ISTVÁN: *Eunedubelianus*. *Eleink* 7 (2008/1) 73–75.
- FEHÉRTÓI 1993. FEHÉRTÓI KATALIN: Kísérlet Velek, Torda püspök és Anonymus új megközelítésére. *Magyar Nyelv* 89 (1993) 319–328.
- FEJÉRPATAKY–SZABÓ 1892. FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ–SZABÓ KÁROLY: Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok viselt dolgairól. Budapest 1892.
- FLORIANUS 1883. FLORIANUS, M[ATHIAS]: *Historiae Hungaricae fontes domestici* I/2. Lipsiae 1883.
- GOMBOS I. GOMBOS, ALBINUS FRANCISCUS: *Catalogis fontium historiae Hungaricae*. I. Budapest 1937.
- GYÖRFFY 1958. GYÖRFFY GYÖRGY: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. *Századok* 92 (1958) 12–87, 565–615.
- GYÖRFFY 1970. GYÖRFFY GYÖRGY: Anonymus *Gesta Hungarorum*ának kora és hitelessége. *Irodalomtörténeti Közlemények* 74 (1970) 1–13.
- GYÖRFFY 1993. GYÖRFFY GYÖRGY: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Budapest 1993.

⁴¹ SRH I. 284.; SRH II. 31.; GYÖRFFY 1993. 44–45. Ld. még az 1. sz. mellékletet!

⁴² HORVÁTH 1954. 296–305.

- HKÍF A Honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1995. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.)
- HORVÁTH 1954. HORVÁTH JÁNOS: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest 1954.
- JUHÁSZ 1932. JUHÁSZ, LADISLAUS: P. Magister... Gesta Hungarorum Budapest 1932. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum)
- KRISTÓ 1986. KRISTÓ GYULA: A Képes Krónika szerzője és szövege. In: *Képes Krónika* Ford. Bellus Ibolya. Budapest 1986. 459–516.
- LETENYEI 1790. LETENYEI JÁNOS (ford.): Anonymus, az az Béla királynak nevetlen író deákja. Pest 1790.
- MÁNDY 1799. MÁNDY ISTVÁN (ford.): Magyar Sunád, avagy I. Béla királynak nevetlen író-deákja. Debrecen 1799.
- MCS Anonymus: A magyarok cselekedetei. Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Budapest 1999. (Millenniumi Magyar Történelem – Források)
- MHK A magyar honfoglalás kútfoi. Szerk. Pauler Gyula–Szilágyi Sándor Budapest 1900.
- MÉSZ I. A Magyar Nyelv Értelmező Szótára I. (A–D). Budapest 1992.
- MNYTSZ I. A Magyar Nyelv Teljes Szótára I. (A–K) Budapest 1866.
- PAIS 1926. PAIS DEZSŐ (ford.): Magyar Anonymus. Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Budapest 1926.
- SCHWANDTNER 1746. SCHWANDTNER, JOHANN GEORG: Scriptorum rerum Hungaricarum veteres ac genuini. I. Vindobonae 1746.
- SILAGI 1991. SILAGI, GABRIEL–Veszprémy László: Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars. Sigmaringen 1991. (Ungarns Geschichtsschreiber 4.)
- SRH I-II. Scriptorum Rerum Hungaricarum I–II. Edendo operi praeiit Emericus Szentpétery. Utószó: Szovák Kornél–Veszprémy László. Budapestini, 1999²
- SZABADOS 2007. SZABADOS GYÖRGY: Új szempont a turulmonda értelmezéséhez. *Hitel* 2007/12. 105–110.
- SZABÓ 1860. SZABÓ KÁROLY (ford.): Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. Pest 1860. (Magyarország Történetének Forrásai... I/1)
- SZÉKELY 1559. SZÉKELY ISTVÁN: Chronica ez vilagnac ieles dolgairól. Krakkó 1559, facsimile kiadás. Budapest 1960. (Bibliotheca Hungarica Antiqua III.)
- SZENTMÁRTONI 2002. SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA: „Álmomban azt látám” Pütkösd hava és a szerelmi álmok. In: *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Budapest 2002. 389–406.
- TERNYEI 1747. TERNYEI, STEPHANUS: Anonymi Belae regis notarii historia Hungarica de septem primis ducibus Hungariae. Cassoviae 1747.
- TESZ I. A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára I. (A–Gy) Budapest 1967
- TOLDY 1854. Székely István magyar krónikája, 1558 [!]. In: *Tizenhatodik századbeli magyar történetírók*. Szerk. TOLDY FERENC. Pest 1854. 1–66. (Újabb Nemzeti Könyvtár. Harmadik folyam)
- ÚMT II. Új Magyar Tájszótár II. (E–J) Budapest 1988.

1. sz. melléklet - Anonymus és a krónikás hagyomány szöveg-összehasonlítása

Bal oldali hasáb: Anonymus (SRH I. 38.); jobb oldali: Képes Krónika kódexe (SRH I. 284.)

félkövér: szó szerinti egyezések a két szöveg között (a szórend figyelembevétele nélkül)
dőlt: tartalmi, de nem szó szerinti egyezés (szinoníma) formázás nélküli: a másokban meg nem található többlet

Anno Dominice incarnationis DCCC-o XVIII-o **Vgek**, sicut supra diximus, longo post tempore de genere Magog regis erat quidam nobilissimus dux *Scithie*, qui duxit sibi uxorem in Dentumoger *filiam Eunedubeliani* ducis, nomine Emesu, de qua **genuit filium, qui agnominatus est Almus**. Sed **ab eventu** divino est nominatus Almus, **quia matri eius** pregnantis *per sompnium* apparuit divina visio **in forma asturis**, que **quasi veniens gravidavit et innotuit** ei, quod de utero eius egrederetur torrens et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur, sed non in sua multiplicarentur terra. Quia ergo sompnium in lingua Hungarica dicitur almu et illius ortus per sompnium fuit pronosticatum, ideo ipse vocatus est Almus. Vel ideo vocatus est Almus, id est sanctus, quia ex progenie eius sancti reges et duces erant nascituri. Quid ultra!

Eleud filius **Vgeg** ex *filia Eunedubilia* in *Scytia* **genuit filium, qui nominatur Almus ab eventu, quia mater** [!] eius in *sompno innotuerat* avis **quasi in forma asturis veniens**, dum *esset gravida*, et quod de utero eius egrederetur torrens ac in terra non sua multiplicaretur. Ideoque factum fuit, quod de lumbis eius gloriosi reges propagarentur. Quia vero sompnium in lingua nostra dicitur alm, et illius ortus per sompnium fuit pronosticatus, ideo ipse vocatus est Almus

2. sz. melléklet – részlet Anonymus gestájának 3. fejezetéből

q̄duxit

sibi uxorem in dentumoger. filiā eunedubeliani ducis. nomine emesu.

„q̄ duxit / sibi uxorem in dentumoger · filiā eunedubeliani ducis / nomine emesu”

(qui duxit sibi uxorem in Dentumoger filiam Eunedubeliani ducis nomine Emesu)

A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása

*„A kockázat és tévedés vállalása
nélkül nem lehet tudományt művelni.”*

(PUSZTAY 2010. 127.)

*Szvetlana Alekszandrovna Pletnyova
(1926–2008) emlékének*

Kutatási helyzetjelentés, mint bevezetés

A magyar őstörténet hazai régészeti kutatása az elmúlt, mintegy húsz évben jelentős változáson ment és megy keresztül, ugyanakkor újfajta kritikus szemlélet kialakulásáról is beszélhetünk. Egyrészt a korábbinál is csak esetlegesebben váltak itthon is (köz)ismertté a Kárpát-medence X. századi hagyatékával kapcsolatba hozható kelet-európai leletek, másrészt az 1970–80-as évekhez hasonló dinamikájú kutatási intenzitás már nyomokban sem mutatkozott a kutatási együttműködésekben,¹ illetve a témában itthon született dolgozatok mennyiségében és minőségében. Válságról azonban az „átütő”² keleti leletanyag előkerülésének (további) elmaradása miatt nem beszélhetünk, sokkal inkább a korábbi kutatás módszertani szempontú kritikája kérdőjelez meg hosszú időn át alapvetőnek tartott tételeket. Ennek lényege, hogy a régészeti leleteken alapuló etnikus őstörténetírás („ethnoarchaeologia”)³ létjogosultsága – a „tárgy=etnikum” szemlélet⁴ mechanikus alkalmazásának nyilvánvaló tarthatatlansága⁵ miatt – nálunk is alapjaiban kérdőjeleződött meg.⁶

* MTA Régészeti Intézete, H-1014 Budapest, Úri u. 49. e-mail: turk@archeo.mta.hu

¹ Vö. BÁLINT 1996. 939.

² Értsd: mindent megoldó.

³ BÁLINT 2004. 326.

⁴ A tárgyak mellett azonban néha még a konzervatívabbnak vélt temetkezési szokások esetében is fokozott óvatossággal kell eljárunk (szaltovói vonatkozásban erről: AKSÉNOV–TORTIKA 2002.; AFANAS’EV–ATAVIN 2002.). Gennagyij E. Afanasz’ev a kurgán alatti padmalyos temetkezések esetében (melyet több kutató is a polietnikus szaltovói kultúrkörön belül a kazár komponensre jellemző jegyként értékelt) arra hívta fel a figyelmet, hogy a korai alán időszaktól a kunokig terjedő időszakban szinte valamennyi, a kelet-európai sztyepp, illetve az Észak-Kaukázus előterében élt népcsoport hagyatékában megfigyelhető (AFANAS’EV 2008. 402.). Raso Rasev a bolgár etnogenezis kutatásával kapcsolatban szintén utalt arra, hogy a kelet-európai sztyepp VI–VII. századi történetében az frott forrásokból ismert számos eltérő népnévhez kapcsolt régészeti leletkör temetkezési szokásai főbb vonalaiban gyakorlatilag ugyanazok (RAŠEV 2002. 86–87.). Ugyanakkor ha a temetkezési szokásokat részleteiben elemezzük, akkor azt is meg kell állapítanunk, hogy pl. a bolgár variánsnak tartott egyszerű gödörsíros szaltovói temetők között nehéz két teljesen egyezőt találni a temetkezési szokások tekintetében (részletesen ld. Raso Rasev elemzését: RAŠEV 2003). A Kárpát-medence X–XI. századi temetőiről hasonlóan ld. FODOR 2009. 102.

⁵ BÁLINT 1994. A kelet-európai kora középkori régészeti hagyatékkal kapcsolatban ennek kritikájához számos példával ld. AFANAS’EV 2008.

⁶ Ez elsősorban olyan területeken érvényes fokozottan, melyeket korábban gyakran érintettek népvándorlások. Ezekről a vándorlásokról, beköltözésekről ugyanis mára kiderült, hogy nem járnak feltétlenül együtt az anyagi kultúra gyökeres megváltozásával, ugyanakkor gyökeres változás néha (be)vándorlás nélkül is kimutatható (BÓNA 1979.; BÁLINT 2005.; BRATHER 2004.; BÁLINT 2004. 323–326.). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a régészeti szerepe teljesen ignorálható lenne az etnogenetikai kutatásokban, de annak lehetőségei régióként és korszakokként (igen) eltérőek. Például az Urál-vidék egyes sziklarajzain (Kr. e. IV. ée.), illetve bronzkori kerámiáin (Kr. e. III–II. ée.) megfigyelt ábrázolások az adott régió lakosságának néprajzi ha-

A magyar régészeti kutatás számára természetesen alapvető feladat maradt a X. századi hagyatékek genezisének kutatása.⁷ Ennek földrajzi perspektívái öröndetes módon kiszélesedtek⁸ a korábbi egysíkú keletpreferens szemléletmóddal⁹ szemben. Ami viszont nem történt meg, az éppen az „új”¹⁰ keleti leletek adatainak összegyűjtése és kiértékelése,¹¹ ami messze elmaradt azoktól a lehetőségektől, melyet a közelmúlt oroszországi, ukrainai és moldáviai (leletmentő) feltárásainak hatalmas mennyiségű új leletanyaga, és a helyi publikációk számának ugrásszerű megnövekedése kínált.¹²

Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy az új leletek feldolgozása mellett nem kevésbé fontos a már korábban ismert „keleti” régészeti leletek értékelésében bekövetkezett változások nyomkövetése sem,¹³ ez a folyamat ugyanis a VII – X. század vonatkozásában különösen erőteljesnek mondható.¹⁴ Mindezek elmaradása következtében történhet meg,

gyatékában is pontos párhuzamokkal bírnak (magyarul részletesen ld. FODOR 1980. 348–349.; FODOR 2006. 92–93.). Ugyanitt szintén jól ismertek pl. az obi-ugor népek XVII–XVIII. századi temetőinek (pl. Halasz Pogor) és a bennük feltárt leletanyagok VIII–X. századi előzményei. A mordvin területekről szintén ismerünk hasonló példákat, melyekből nemrég Klima László mutatott be néhányat. Peter Simon Pallas XVIII. századi utazónak az erza és moksa női viseletről készült rajzait elemezve egyes ékszerek és viseleti elemek (pl. a csatfibuláról [szjulgam] lelőgő és sugarasan szétágazó csüngők) pontos megfelelőit mutatta ki a VIII–XI. századi Jelizavet-mihajlovkai és a VII–IX. századi Sztaroje bagyikovói temető leletanyagában: <http://renhirek.blogspot.com/2009/02/megint-pallas.html> 2010.02.22. 10:35. Bár a hasonlóságok nem jelentenek feltétlenül *kapcsolatot* is, ezek az említett adatok természetesen nem hagyhatóak figyelmen kívül. Ezen összefüggések mennyiségük és jellegük folytán (a jövőben bővebb archaeometriai és antropológiai vizsgálatokkal kiegészülve) véleményem szerint nem irrelevánsak a helyi népesség etnogenezisének kutatásában és egyelőre munkahipotézisként használhatók.

⁷ A címben jelölt „magyar őstörténet régészete” kifejezést – mely a hazai kutatás bevett, de mára már több szempontból is elavult terminológiája – dolgozatomban csak a fenti, a honfoglalás kori leletanyag keleti gyökereinek kutatása értelmében használom. Ezért az alábbiakban hivatkozott egyetlen leletet és lelőhelyet sem vélek megalapozottnak (egyelőre) felhasználni a magyarok elődeinek keleti vándorútjának rekonstrukciójánál.

⁸ FODOR 1981.; MESTERHÁZY 1990.; MESTERHÁZY 1991.; BÁLINT 2004A; LANGÓ–TÜRK 2004.; BOLLÓK 2006.

⁹ Vö. BÁLINT 1999.

¹⁰ Jóllehet ezen leletek az oroszországi és ukrainai kutatók számára néha már évtizedek óta ismertek voltak, de magyar vonatkozásait nem ismerték fel.

¹¹ 2008-ban jelent meg egy hiánypótló munka a keleti párhuzamokról (ERDÉLYI 2008. 59–206.), mely – minden pontatlansága és már megjelenésekor is bizonyos fokú elavultsága ellenére – valójában az első komolyabb összefoglalás, melynek célja egy teljes kelet-európai adatbázis megteremtése.

¹² A szaltovói kultúra elmúlt tíz évének kutatásával kapcsolatban ebben a vonatkozásban elég csak a *Hazarszkij al'manah* (Harkov) eddigi 6 kötetét, és a donyecki kiadású *Sztyepi Evropy v srednyevkov'ja* sorozat 1., 2., 4., 5., 7. kötetét említeni.

¹³ Természetesen a hazai, öröndetes módon évről-évre folyamatosan bővülő X. századi régészeti hagyatékek folyamatos újraértékelése szintén nem kerülhető el, melynek eredményeként korábban nem, vagy csak kevésbé hangsúlyozott keleti kapcsolatra derült fény. Néhány példa: az íjmarkolatok markolatlécei (BÍRÓ–LANGÓ–TÜRK 2009.), a kurgánba és kurgán alá való temetkezések és a padkák, valamint padmalys sírok hangsúlyosabb szerepe, vagy akár a lovastemetkezések formai változataiban megfigyelhető párhuzamok (pl. a lókoponya északi, vagy déli irányú tájolása) (összefoglalóan ld. TÜRK 2009.).

¹⁴ Ilyen kérdés pl. szaltovói vonatkozásban a kazárok régészeti hagyatékának meghatározására tett újabb kísérletek, illetve az Alsó-Don menti VIII. századi leletanyag relatív időrendje, a Kuvrat-féle bolgár birodalom régészeti hagyatékának megkérdőjelezése, avagy a Maloje Perescsepino-i lelet korai kazár hagyatékként való meghatározása. Ez utóbbi lelet alapján a Mihail I. Artamonovra és Alekszandr I. Ajbabinra visszamenő Perescsepino-kultúra fogalmának kibővítése (és belső-ázsiai kapcsolatrendszerének feltárása), és kronológiai-régészeti összekapcsolása a szaltovói kultúrával. Ide sorolhatjuk még a szaltovói hamvasztásos temetkezések újabb interpretációit, és a szaltovói kultúra Szvetlana A. Pletnyova-féle értelmezésnek a kritikáit (vö. AFANAS'EV 2001.; KOMAR 1999.; KOMAR 1999A; KOMAR 2006.; KOMAR 2006.; KRUGLOV 2006. stb.).

A magyar őstörténet tekintetében ilyen kérdés a Volga–Dél Urál vidéken a kusnarenkovói és karajakupovói kultúrák szétválásztása, valamint ezen leletek egyre markánsabb előfordulása az uráli átjáró, illetve az Urál

hogy Magyarországon mind a mai napig jelennek meg olyan történeti-régészeti dolgozatok is – miközben hivatkoznak orosz és ukrán régészeti szakirodalmakra –, melyek következtései ott már az 1980-as évek végén is gyakran elavultnak számítottak.

A Kárpát-medencei X. századi régészeti hagyatékok genezisének kutatásában véleményem szerint egy olyan akut problémával állunk szemben a szaltovói kultúrkör, illetve annak magyar vonatkozásaival kapcsolatban, mely jelen dolgozatomban témája. Ne feledjük: a szaltovói-ősmagyar kapcsolatok vonatkozásában nem kisebb jelentőségű kérdést véltünk eldöntöttnek, mint pl. az írott forrásokból ismert szállásterület, Levédia lokalizálását!¹⁵ Annak a területnek a meghatározását, ahol a magyarok megismerték a letelepült életmód és a fejlett mezőgazdaság, valamint település- és házkultúra később általuk is használt alapjait, és az ezzel kapcsolatos ótörök jövevényszavakat átvették.¹⁶ Az ilyen roppant nagy horderejű történeti megállapítások alátámasztására felsorakoztatott *releváns régészeti érvanyag csekélységére* ugyan már többen is felhívták a figyelmet,¹⁷ mindennek azonban csak csekély hatása érezhető a hazai történeti interpretációkon.¹⁸ A (vélt) szaltovói kapcsolatok hátterében az a leegyszerűsített elképzelés áll, mely szerint ha a DAI alapján¹⁹ a magyarok a kazárokkal együtt, – vagy éppen azok birodalmának területén – éltek, akkor ebből kifolyólag a szaltovói kultúrában kell keresni a magyarok elődeinek VIII–IX. századi hagyatékát. A szaltovói kultúra ugyanis megfelel a Kazár Kaganátus térbeli és időbeli kiterjedésének egyaránt. Az alapvető probléma azonban ott jelentkezik, hogy ez utóbbi állítást tételes régészeti elemzéssel eddig még senki nem bizonyította be. Aki viszont túllépett a régészeti leletanyag végletekig historikus interpretációján és valóban elemezte is azt – összehasonlítva pl. a szaltovói kultúra variánsait – az gyökeresen más eredményre jutott.²⁰

A hazai kutatás említett helyzete nem okoz meglepetést, ha kritikus szemmel végigtekintünk az itthon e témában született dolgozatok irodalomjegyzékén, ott ugyanis elsősorban interpretációs jellegű, összefoglaló dolgozatokra találunk hivatkozásokat (azt is igen gyakran hibákkal).²¹ A jellegzetes (és főként újabban feltárt) tényleges szaltovói leletek,

keleti oldalán (IVANOV 1999.; BOTALOV 2010.). A sztyepp másik, nyugati végén Moldáviában a helyi (orosz ajkú) régészek újabban már komolyan számolnak a magyar komponenssel a helyi IX. századi emléanyagban. Egy igen érdekes elképzelés is napvilágot látott ezzel kapcsolatban arról, hogy mivel a két helyi szláv törzs, az ulicsek és tivercsek a 940-es évek elejéig valószínűleg nem kerültek a Kijevi Rusz fennhatósága alá (az ellenük vezetett hadjáratok sikertelenségéről van adatunk), továbbá mivel a dunai bolgár állam illetve a Kijevi Rusz között a X. század első harmadában gyakorlatilag nincs nyoma diplomáciai kapcsolatoknak, felvethető, hogy a magyarok fennhatósága a még a 895. évi elköltöztetésüket követően is érvényesült keleten, a Dnyeszter folyó vonaláig (RÁBCEVA–RABINOVIC 2007.). Az új szempontú kutatások között említhetjük a Kijevi Rusz anyagi kultúrájára gyakorolt (főleg annak déli területén) nem csak viking-varég, hanem sztyeppi nomád hatást (pl. a lószerszámok és azok díszítményeik vonatkozásában, vö. KHAMAYKO 2009.).

¹⁵ Vö. ERDÉLYI 1984.

¹⁶ BARTHA 1968. 82–102.; FODOR 1975. 172–195.; BÁLINT 1975. 59–61.; MATOLCSI 1982.; BÁLINT 1989. 50–51.; FODOR 2009. 51–54. stb.

¹⁷ A legfontosabb idesorolt tárgytípusokkal kapcsolatban részletes áttekintést ld. RÉVÉSZ 1998.

¹⁸ A hazai iskolai tankönyvekben ma is az áll, hogy a magyarok a VIII. század közepétől a Kazár Kaganátus északnyugati zónájában éltek, a térképen mindezt berajzolva a szaltovói kultúra két névadó lelőhelyének vidékére (vö. FODOR 2009. 39.).

¹⁹ Bőrbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása*. 38. fejezet (Ford.: Moravcsik Gyula) In: HKÍF 1995. 121–122.

²⁰ Például LÁPUŠKIN 1958.; AFANAS'EV 1987.; AFANAS'EV 2001.; IVANOV 2000. 23.; FLÉROVA–FLÉROV 2000. stb.

²¹ Orosz régészek az elmúlt években többször is felhívták a figyelmet a magyar szakirodalomban található szaltovói kultúrával kapcsolatos pontatlanságokra, illetve nem kellő tájékozottságra (vö. AFANAS'EV 1999. 87.; AFANAS'EV 2001. 45.; FLÉROVA 2003. 173.).

valamint a Szvetlana A. Pletnyova által képviselt szemlélettől eltérő vélemények²² ismertetésével csak elvétve találkozunk.²³

Ezért úgy vélem, hogy érdemes áttekinteni ismereteinket a szaltovói–ősmagyar kapcsolatok kérdéskörben, visszanyúlva egészen az alapokhoz. Munkám első felében a kutatástörténettel kapcsolatban a szaltovói hagyaték interpretációjában bekövetkezett változásokkal, illetve a régészeti érvelésekkel foglalkozom, majd a honfoglalás kori hagyatékban szaltovóinak meghatározott tárgytípusokat tekintem át. Az ún. „vegyes érvelésnek” a látszatát is kerülendő, jelen munkámban nem foglalkozom a szaltovói–ősmagyar kapcsolatok igazolására felhozott *nem–régészeti jellegű érvekkel*.²⁴ Vizsgálódási módszereimet illetően szintén mellőzöm a telepek, háztípusok, házikerámia gyakran idézett kapcsolatainak részletes elemzését, tekintettel ezek X. századi Kárpát-medencei keltezésének mindmáig igen bizonytalan voltára. Mivel a ténylegesen elemezhető X. századi Kárpát-medencei leletanyagot, – vagyis a kronológia alapját – egyelőre a sírleletek adják, ezért mindkét régióban elsősorban ezeket lehet és kell összevetnünk.

A kutatás kezdetei és a kultúra összetett nevének írásmódja

A nálunk hosszú időn keresztül „szaltovó-majakinak” nevezett kultúra két névadó lelőhelye közül a Voronyezs közelében lévő Gyivnogorje falu melletti Majackoje gorogyiscse (Ru, Voronyezsszkaja oblaszty, Liszkinszkij rajon) kutatása 1890-ben kezdődött. A Tyihaja Szoszna folyó doni torkolatánál lévő (4. kép 2.), a környezetéből határozottan kiemelkedő, mintegy 50 m magas természetes mészkőplatón feltárt közel 1 ha kiterjedésű kő(!)vár,²⁵ illetve kamrasíros²⁶ temető első kutatója Nyikolaj E. Makarenko volt. A másik névadó lelőhelyen, a Harkovtól északra lévő Verhnyij Szaltiv (Ua, Harkivsz’ka oblaszty, Vovcsansz’kij mjisz’krada) melletti kamrasíros temető ásatását 1900-ban kezdte meg Vaszilij A. Babenko helyi tanító, amatőr régész.²⁷ Jóllehet 1906-ban Makarenko használta először együtt a két lelőhely nevét az említett zónában feltárt jellegzetes kamrasíros hagyaték megnevezésére,²⁸ a „szaltovo-majackaja régészeti kultúra” komplex – immár a telepeket is magába foglaló – terminusa csak jóval később, 1927-ben került be a tudományos köztudatba. Ez Jurij V. Got’jétől ered, aki gyakran még *donyeckaja kultúrának* is nevezte ezt a leletkört, utalva területi elterjedésére.

A két névadó lelőhely kapcsán szót kell ejteni a kultúra magyar szakirodalomban használatos alakjairól, elsősorban a „szaltovó-majaki” terminusról, mely helyesírási pontatlan és egyben tartalmilag is félrevezető (lehet). A kultúra névadó lelőhelye, a Majackoje gorodiscse ugyanis nem egy, a közelben fekvő Majaki nevű településről kapta a nevét, ami azért fontos, mert ilyen helynév több is ismert Oroszországban és Ukrajnában egyaránt. A lelőhely közelében egy Gyivnogor’je (Дивногорье)²⁹ nevű falu található, míg

²² Pl. AFANAS’EV 1987.; WERBART 1996.; FLÉROVA–FLÉROV 2000.; FLÉROVA 2001.; FLÉROVA 2002.; FLÉROVA 2002A.

²³ BÁLINT 1989. 57–59.

²⁴ Pl. földműveléssel és állattenyésztéssel kapcsolatos őtörök jövevényszavak, frott források adatai Levédia földrajzi lokalizálására, stb. Jóllehet ezek gyakran nagyobb súllyal estek latba e kérdés megítélésénél, mint maguk a régészeti elemzések – ez a „vegyes érvelés” klasszikus esete.

²⁵ Tévesen „földvárát” említi: FODOR 1975. 85. j.; BÁLINT 1980. 381.; BÁLINT 1981. 400.

²⁶ Az orosz szakirodalomból közvetlenül átvett „katakombasír” hibás magyar terminus, tekintve, hogy magyarul a ’katakomba’ szó teljesen más jelentéssel bír. Itt valójában egy bejárati folyosóból (dromosz) és sírkamrából álló kamrasírokról van szó.

²⁷ PRYHODNŰK 2001. 79.

²⁸ Vö. MEDVEDENKO 2006. 14.

²⁹ Vö. [http://ru.wikipedia.org/wiki/Дивногорье_\(местность\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Дивногорье_(местность)) 2010.02.22. 09:18

magának a lelőhelynek az elnevezése feltehetően népetimológiás eredetű.³⁰ A hazai szakirodalomban elsősorban Bálint Csanád³¹ és Fodor István³² munkáira való hivatkozással a „szaltovo(szaltovó)-majaki” alakban terjedt el a kultúra neve. Ha azonban a kultúrának nevet adó „Majackoje gorodiscse” nevéből indulunk ki, az általánosan hivatkozott átírási szabályok alapján nem logikus, hogy miért kellene többes számban visszaadni (‘majaki’) a melléknévből eredő főnevet, akkor már miért nem „majak” (esetleg „majak-i”), hiszen *cgy* várról van szó.³³ Erdélyi István valamennyi dolgozatában *szaltovo-majackoje* alakot használt, éppen ebből a problémából kifolyólag, következetesen utalva a névadó lelőhely tulajdonnévére.³⁴ Ez a forma véleményem szerint is helytállóbb, ugyanakkor nehézsége, hogy oroszul így soha nem használják, mivel a melléknévet egyeztetni kell a mögötte álló (nőnemű) főnévvel.

A „szaltovó-majaki” alakkal azonban nemcsak helyesírási probléma van, az ugyanis alapvető félreértésre is okod ad. Ma csak Ukrajnában legalább négy ‘Majaki’ nevű település ismert,³⁵ közöttük az egyik éppen a Szeverszkij Donyec³⁶ (4. kép 2.) mentén (Ua, Donyec’ka oblaszty, Szlov’jansz’kij mjsz’krada). Ennek határában ugyanakkor egy szaltovói kultúráis lelőhely is található, ráadásul egy gorodiscse. Ezt a Vlagyimir K. Mihejev harkovi régész által feltárt lelőhelyet³⁷ az orosz szakirodalomban ugyan többnyire Carino gorodiscsének nevezik – a keveredést kerülendő –, de az itt feltárt hamvasztásos temető egyöntetűen Majaki-3 néven ismert. Ezért véleményem szerint a magyar „szaltovo-majaki” alak félreértésre ad okot, mert arra enged következtetni, hogy a névadó lelőhely nem a Majackoje gorogyiscse, hanem a Majaki mellett feltárt komplexum. Különösen igaz ez akkor, amikor a szakirodalomban többen, több helyen is földvárnak nevezik a

³⁰ A „majaki” szó kozák tájszólásban, többes számban „zászlós póznát” jelent, amit régen a sztyeppen útjelzőként állítottak fel, míg a mai orosz nyelvben „világítótorny” a jelentése. Egy 1648-ban keletkezett, a kozákok földjeiről szóló leírásban szerepel először a vár neve: „*по реке Тухой Сосне до Маяцкого старинного городища*” alakban. Pletnyova feltételezi, hogy a kultúrának nevet adó lelőhely elnevezése onnan ered, hogy a folyami hajósoknak a folyóparti fehér sziklák szolgáltak egyfajta „világítótornyként,” tájékozódásukat segítve (PLETNËVA 1984. 3.). (A kultúra nevének helyesírásával kapcsolatban adott tanácsaikért Valerij Sz. Fljorovnak és Erdélyi Istvánnak mondok köszönetet).

³¹ BÁLINT 1989. 9.

³² Véleménye szerint a földvár (sic!) neve Majaki (FODOR 1975A. 85. j.), ugyanakkor más munkáiban több alak is előfordul pl. „szaltovo-majacki” kultúra (FODOR 1973. 196.), illetve „szaltovó-majáki” (FODOR 2009. 49.)

³³ Egy „majak-i” alak a magyar helynévképző miatt még elfogadható lenne, de pl. németül már nem (vö. Hg.: Bálint, Cs. Der Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten. *Varia Archaeologica Hungarica*. III. 1990.). Ráadásul németül a másik alak is hibás, helyesen „Saltowo” lenne. Valószínűleg nem véletlen, hogy az említett alak nem is terjedt el széles körben a nemzetközi kutatásban. Németül előfordul a „Saltowo-Majackoje-Kultur” átírás (PLETNJOWA 1978. 75.), angolul többnyire „Saltovo-Mayatsk culture” (AFANAS’EV 1993. 163.). A magyar szakirodalomban mindez talán azért nem zavaró, mert a szóvégi –i, – mely az oroszban a többes számú főnév jele – megegyezik a magyar földrajzi helynévképzővel.

³⁴ ERDÉLYI 2004. 92. Ha következetesen ezen elv szerint járunk el, akkor a ‘szaltovo’ alak helyett ‘szaltov’ (ukránul ‘szaltiv’) alakot kellene használnunk, mivel ez a lelőhely pontos neve. A szó végén lévő –o valószínűleg ejtéskönnyítő hangként került oda, oldandó a mássalhangzó-torlódást, melyet az orosz nyelv – a magyarhoz hasonlóan – lehetőség szerint kerül (Gennagyij E. Afanasz’ev magyarázatáért köszönetet mondok). Ugyanakkor ismert olyan előfordulása a szakirodalomban – ráadásul európai nyelven –, ahol még ez az –o sem szerepel, maximálisan törekedve a lelőhelyek eredeti pontos alakját használatára: „...civilization Saltov-Mayatskoe” (ALBEGOVA 2006. 356.).

³⁵ Az orosz és ukrán helyneveknél gyakori jelenség a többes számú alak (erre Valerij Sz. Fljorov hívta fel a figyelmet, melyért köszönetet mondok).

³⁶ A folyó nevének helyesírásához ld. <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/01-3/bona.htm#nb329> 2010.02.22. 11:07

³⁷ MIHEEV 1985. 12–18.

Majackoje gorodiscsét (amint ez pl. a magyar szakirodalomban is előfordult),³⁸ mert a Majaki melletti gorogyiscse viszont valóban *földvár*.

Összefoglalva: a szaltovói kultúra nevének összetett alakja esetében a magyarban is célszerű megtartanunk az eredeti orosz terminust: szaltovo-majackaja kultúra. Ezt napjaink angol és német nyelvű régészeti szakirodalmában (the Saltovo-Mayatskaya culture,³⁹ die Saltowo-Majazkaja Kultur)⁴⁰ egyaránt megfigyelhetjük.⁴¹

Rövid kutatástörténet a történeti interpretáció tükrében⁴²

A két névadó lelőhelyen megindult XIX. század végi temetőfeltárások eredményeit először 1902-ben a XII. Orosz Régészeti Kongresszuson mutatták be, ahol mintegy 65 kamrasír közel 1600 leletét állították ki Harkovban. A leletek történeti értelmezéséről azonnal megindult a vita, és egymástól eltérő interpretációk születtek. Jóllehet már a kezdetekkor nyilvánvaló volt azoknak a jellegzetes formájú, a helyi előzményektől gyökeresen eltérő szaltovói kamrasíroknak és leletanyaguknak közvetlen rokonsága a Kaukázus északi előterének alán-asz kultúrkörének temetőivel, a kutatók egy része mégis a kazárokhoz kötötte a szaltovói kultúra eredetét.⁴³ Mások, többek között – a magyar őstörténet kutatásban jól ismert – Alekszandr A. Szpicin az említett észak-kaukázusi párhuzamok alapján alán eredetűnek vélte a szaltovói emlékeket. Később Jurij V. Got'e tételelesen cáfolta Dmitrij Ja. Szamokvaszov és Dmitrij I. Bagalej kazár nézetét, egyrészt a régészeti leletek kapcsolatai

³⁸ Valójában mészkőből faragott kváderekből, köpenyfalas technikával készült kővár (vö. 25. j.).

³⁹ A BGN/PCGN orosz-angol átirási rendszer alapján.

⁴⁰ A Duden szótár orosz-német átirási rendszere alapján.

⁴¹ Vö. AHMEDOV–NOVIKOVA 2007. 95., valamint a cikket tartalmazó katalógus a bevezetőjét a 9. oldalon.

⁴² A szaltovói kutatástörténetről részletesen ld. LÁPŠUKIN 1958.; AFANAS'EV 1987. 10–20.; PLETNĚVA 1967. 3–12.; PLETNĚVA 1981.; PLETNĚVA 1999. 7–23.; MEDVEGYENKO 2006.

⁴³ Elsősorban Dmitrij Ja. Szamokvaszov (SAMOKVASOV 1908. 234.) és Dmitrij I. Bagalej (BAGALEJ 1905.), míg Vaszilij A. Babenko nem zárta ki teljesen az alánok szerepét sem (BABENKO 1914.). A kazár teória kialakulásában – a leletek időrendje mellett – valószínűleg az is szerepet játszott, hogy már a XIX. századi orosz történeti irodalomban jól kimutatható az igény a Kazár Kaganátus tárgyi hagyatékának meghatározására. Akkor az orosz történészek kifejezetten pozitívan értékelték a kazárok történeti szerepét, tekintve, hogy a forrásokból egy jól szervezett államalakulat képe bontakozott ki, amely visszaverte az arabok, illetve a keleti nomád törzsek támadásait. Ez egyértelműen kitűnik olyan 1917 előtti orosz történészek munkáiból, mint M. Sz. Hruszevszkij, V. O. Kljucsevszkij, M. K. Ljubavszkij. A munkásságát a forradalom után kifejtő V. F. Parhomenko pedig egyenesen a korai orosz állam létrejöttében játszott pozitív kazár szerepről mint kulturális-gazdasági előzményről írt (a kérdésről részletesen ld. MEDVEGYENKO 2006. 16–17.). Talán ugyanezzel a szemlélettel (bár némileg más előjellel) függhet össze az a napjainkban megfigyelhető, inkább kultúrtörténeti, mint tudományos jelentőségű elképzelés, mely korabeli Rusz Kaganátust feltételez (ld. GALKINA 2001.). Ugyanez a kazár szemlélet tükröződik vissza az 1950-es évek végétől a szovjet kutatásban is. Jóllehet az 1950-es évek elején megjelentek a kazárokat negatívan megítélő történeti-régészeti vélemények (a történeti kutatásban később is), melyek képviselője a régészetben elsősorban — Nyikolaj Ja. Marr nyomán — Borisz A. Rybakov volt (RYBAKOV 1952.; RYBAKOV 1953.). A szovjet régészeti kutatás azonban gyorsan és határozottan reagált, elvetve azt (vö. pl. MERPERT 1953.). Úgy vélem az a nézet, mely szerint a szovjet régészeti kutatásban az alánok szaltovói kultúrában játszott szerepének „túlhangsúlyozása” politikai (sztálinista, illetve orosz nacionalista) nyomásra történt volna (pl. BÁLINT 1996. 938.) a szaltovói kultúra kutatástörténete nem támasztja alá. Kérdés az is, hogy beszélhetünk-e egyáltalán túlhangsúlyozásról, hiszen a *nomád kazárok vezető szerepe* a szaltovói kultúra létrehozásában éppen Szvetlana A. Pletnyova máig ható, és széles körben elfogadott kutatási eredményeinek legfőbb tétele. A szovjet-orosz régészek ezirányú munkáiban és főként érvelésében az alánokkal kapcsolatban – ha volt is ilyen nyomás (az általam megkérdézett valamennyi szovjet-orosz régész tagadta, hogy az 1960-as évek elejétől az *érdemi szaltovói régészeti* kutatásban szerepet játszott volna politikai befolyás) – a két névadó lelőhely körzetében feltárt régészeti és antropológiai anyag megítélése ugyanakkor perdöntő szerepet játszott.

alapján, melyek a Praszkov'ja Sz. Uvarova műve óta nyilvánvalóak voltak.⁴⁴ Másrészt történeti érvek alapján is, nevezetesen, hogy a kultúrának nevet adó lelőhelyek olyan területen kerültek elő, mely az írott források alapján közismerten igen távol fekszenek a feltételezhető kazár települési centrumtól.⁴⁵

A későbbiekben további etnikai azonosítások lehetősége is felmerült, bár azok jelentősége és érvrendszere jóval szerényebb volt, és főként csak a Verhnye szaltovi temető hagyatékának interpretációjára szorítkoztak. Az 1930-as években Fettich Nándor részéről előbb a magyar,⁴⁶ majd 1943-ban George Vernadsky részéről a viking-varég eredet koncepciója látott napvilágot.⁴⁷ Ezek közé sorolható még Szemjon A. Szemjonov-Zuszer 1947-ben publikált véleménye a szláv eredet lehetőségéről, míg később,⁴⁸ 1970-ben Dmitrij T. Berezovec ismét a „nem szláv nyelvű ruszokkal” hozta kapcsolatba a Verhnye szaltovi leletek körét.⁴⁹

A leletanyag feltárása is lendületesen folyt, 1902–1915 között 343 kamra, 3 akna és 7 lótemetkezés került elő a Verhnye szaltovi temetőben,⁵⁰ de Majackoje gorodiscse kutatása is folytatódott.⁵¹ A Verhnye Szaltovból származó gazdag leletanyagból számos tárgy került több távoli múzeumba Moszkvától Helsinkiiig.⁵² Az 1917-es forradalom után hosszú ideig csak esetlegesen folyt a kutatás. Az ásatásokat a harkovi, voronyezi és rosztovi területek múzeumainak helyi munkatársai végezték, egységes kutatási koncepció azonban ekkor még nem volt. Az 1920-as évek végén a Szeverszkij Donyec középső folyásánál kisebb feltárásokat végeztek az izjumi és luganszki múzeumok munkatársai, és folytatódott a szaltovói temető ásatása is a harkovi múzeum vezetésével.

Az 1932–1958 közötti időszakban elsősorban délen, a füves sztyepp vidékén, a Don középső, illetve alsó folyása, valamint a Volga és Don közötti területek kazár kori településeinek ásatása folyt, de a névadó lelőhelyek kutatása sem szűnt meg.⁵³ Az előbbi terület leletanyagában bizonyos hasonlóságok mutatkoztak egyes északi, szaltovói kerámia-típusokkal.⁵⁴ Ennek eredményeként lassan megindult a kultúra fogalmának földrajzi kiter-

⁴⁴ Elsősorban a *Материалов по археологии Кавказа* sorozat 1900-as kötete. A korszak publikációs viszonyai között kiváló minőségben előállított sorozatból 1905-ig 10 kötet jelent meg (részletesen ld. Б. П. Зайцев – А. Ф. Парамонов: Графиня П. С. Уварова – председатель XII Археологического съезда. <http://ysadba.rider.com.ua/almanah/03/3.doc> 2010.02.22. 11:16.

⁴⁵ GOT'JE, 1927. A kérdésről továbbá ld. KUZNECOV 1984. 123. 92. j.; FODOR 1977. 87., 92.; FODOR 1977A. 16.

⁴⁶ FETTICH 1933. 268., hasonlóan foglalt állást ZAHAROW–ARENDT 1935. 69. Ennek tükröződése még a magyarországi szakirodalomban: MOLNÁR 1955.; PERÉNYI 1956.

⁴⁷ G. Vernadsky véleménye szerint a Don-Oszkol menti alán-asz lakosság a VIII. század elején magyar fennhatóság alá került, melyet 735 körül a „svéd” expanzió váltott fel, így gyakorlatilag a szaltovói kultúra „svéd”-varég eredetű lenne (VERNADSKY 1943. 226., 242., 272–401.). Bár a birikai viking temető három női sírjában nyakban, függesztőfüllet ellátott szaltovói típusú övveretek kerültek elő, és bár hasonló leletek megfigyelhetők a Rusz területén is (pl. Gnyozdovo), az idézett történeti koncepciót régészeti szempontból semmilyen érvanyag nem támasztja alá. Az észak-európai elterjedésű szaltovói típusú leletekről újabban ld. PUŠKINA 2007.

⁴⁸ SEMÉNOV-ZUSER 1947. 131–182.

⁴⁹ BEREZOVEC 1970. 72–73. Napjainkban ez a nézet – tudományos érvekkel jóval kevésbé alátámasztva – újra megfigyelhető, pl.: http://sarkel.ru/istoriya/russkij_kaganat_zabytaya_istoriya_dona_serzej_bezzakonov 2010.02.22. 11:24, továbbá GALKINA 2001.

⁵⁰ Vö. BABENKO 1905.; BABENKO 1910.; POKROVSKIJ 1905.

⁵¹ MILÜTIN 1909.

⁵² A szaltovói leletanyag már korán felismert nemzetközi jelentőségét mutatja, hogy az I. Világháborúban a Harkov körzetét rövid ideig megszállva tartó német csapatok berlini régészek irányításával több kamrasírt is feltártak a Verhnye szaltovi temetőben (AKSÉNOV 2006. 72–73.).

⁵³ SEMÉNOV-ZUSER 1952.

⁵⁴ A legnagyobb figyelmet a Cimljanszk környéki leletegyüttes kapta. Itt a Don jobb és bal partján is folytak ásatások, 1949–1951-ben pedig a Volga-Don expedíciók dolgoztak Artamonov vezetésével, rendkívül nagy mennyiségű leletanyagot eredményezve.

jesztése. Mihail I. Artamonov 1940-ben még csak a Don és Donyec vidéki erdős sztyepp lelőhelyeit sorolta a szaltovo-majackaja kultúrába,⁵⁵ koncepciójában egy másik csoportot alkottak „az Alsó-Don-vidék kazár kori települései.” Szerinte ez utóbbi csoport valamivel később alakult ki, mint az első, és a két csoport földrajzilag és etnikailag is határozottan elkülönül.⁵⁶ Artamonov szerint a szaltovói kultúra lakosságának alapját a szarmata-alán korszak őslakossága alkotta, akik a török nyelvű népek Don-vidéki megtelepedése után nyelvileg eltörökösödtek. Fontos ugyanakkor felhívni a figyelmet arra, hogy Artamonov a régészeti leletanyag történeti értékelésénél gyakran jóval óvatosabban fogalmazott, mint ahogy ez a munkáira történő hivatkozások alapján gyakran tűnik.⁵⁷

Az 1950-es évek elején Nyikolaj Ja. Merpert szintén etnikai különbségekkel magyarázta a kultúra erdős és füves sztyeppi csoportja közötti különbségeket. Az egyik csoportba sorolta Majackoje, Podgorovka, Karnauhovo és Szuvorovszkoje lelőhelyeket, a másikba Verhnye Szaltovot, Zlivki-t és Novopokrovskot.⁵⁸ Merpert felfogását követte később Borisz A. Sramko és Dmitrij T. Berezovec is.⁵⁹ Merpert 1951-ben még mellett érvelt, hogy a szaltovói alánok a helyi szarmata törzsektől származnak,⁶⁰ de 1957-ben megváltoztatta álláspontját és a szaltovói kultúra megjelenését az észak-kaukázusi alán törzsek Don-vidéken történő feltűnésével magyarázta.⁶¹ A kultúra erdős sztyeppi variánsát az alánok, míg sztyeppit a bolgárok hagyatékaként határozta meg.⁶² Ő volt az, aki a Verhnye szaltovi temető elemzésével tételezen cáfolta annak létrehozóinak magyar eredetét.⁶³

Az 1950-es évek végére 57-re emelkedett a kultúra ismert lelőhelyeinek száma. Az 1955–1965 között azonban a Don mentén, valamint az Azovi-tenger előterében végeztek kiterjedt leletmentő ásatásoknak köszönhetően⁶⁴ ez a szám 271-re emelkedett.⁶⁵ Az 1950-es évek végén Ivan I. Ljapuskin más értelmezésben, főként földrajzi-régészeti alapon különített el két csoportot. Fontos hangsúlyozni: ő már ekkor felhívta a figyelmet arra, hogy a szaltovói kultúra – az akkora már földrajzilag kiterjesztett értelmében – nem tekinthető egységesnek. Egyik csoportjának a szaltovóit határozta meg, amelynek az ismertető jegyei a kamrasíros temetkezések, a dolichokran koponyák és a félig földbemélyített lakóházak. A másik a Zlivki-típus, melyre az aknasíros temetkezések, a brachyokran koponyák (enyhén mongolid jegyekkel), a jurta alakú lakóházak, valamint a belsőfüles cserépüstök a jellemzőek.⁶⁶ Véleménye szerint a szaltovi és a Zlivki-i csoport együttesen alkotta a szaltovo-majackaja kultúrát. Ugyanakkor a Merpert munkájával közel egyszerre megjelent tanulmányában az észak-kaukázusi alánok szerepét ő is meghatározónak vélte.⁶⁷

⁵⁵ Pl. Majackoje gorodisce, Verhnye Szaltovo, Verhnij Olsanszk, Podgorovka, Pokrovka, Szalovka, Jutanovka, Nizsnaja Ljubjanka.

⁵⁶ ARTAMONOV 1936.; ARTAMONOV 1940.; ARTAMONOV 1962. 309–310., 313–314. Az 1950-es évek után született munkáiban ennek a határozott elkülönítésnek az éle már tompult.

⁵⁷ Vö. AFANAS'EV 2001. 43–44.

⁵⁸ MERPERT 1957.; AFANAS'EV 1987. 10.

⁵⁹ ŠRAMKO 1962.; BEREZOVEC 1975. 421–435.; AFANAS'EV 1987. 12.

⁶⁰ MERPERT 1951. 14–30.

⁶¹ MERPERT 1957. 611.

⁶² Mihail I. Artamonov ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy nincs olyan írott forrás, mely a kazár időszakban bolgárokat említene ebben a régióban (ARTAMONOV 1962. 313).

⁶³ MERPERT 1949. 321–353.

⁶⁴ LÁPUŠKIN 1940.

⁶⁵ PRYHODNŰK 2001. 79. Folytatódott ugyanakkor a Verhnye szaltovi temető kutatása is (BEREZOVEC 1962.).

⁶⁶ LÁPUŠKIN 1961.

⁶⁷ LÁPUŠKIN 1958. 146.

A szaltovói kultúra kutatásában az 1960-as években, – főként annak második felében – Mihail I. Artamonov egyik legkiemelkedőbb tanítványának, Szvetlana A. Pletnyovának a szerepe vált egyre meghatározóbbá. Ő visszatért a korábbi, elsősorban etnikai alapú interpretációs vitához. A kultúra eredete kapcsán – elismerve a Kaganátus etnikai sokszínűségét – egyértelműen a *nomád kazárok* vezető szerepe mellett foglalt állást. 1967-ben publikált, máig ható monográfiájában a Kazár Kaganátus „*állami kultúrájaként*” definiálta a szaltovói hagyatékot, ekkor öt (valójában hét) területi variánssal.⁶⁸ Munkájában elsősorban a nomádok letelepedési folyamatát mutatta be, gyakran inkább a néprajzi párhuzamokkal operálva.⁶⁹ Pletnyova a régészeti leletanyagban egyértelműen mutatkozó hasonlóságok, illetve kapcsolatok alapján, valamint az írott források adatait is bevonva úgy vélte, hogy a kamrasíros temetőket létrehozó népesség a Kaukázus északi előteréből a kazár-arab háborúk miatt északra települt alán lakossághoz köthető.⁷⁰ Ezek átköltözésére a 737. évi arab hadjáratot követően került sor (vö. 4. kép 1.), így a szaltovói kultúra kezdetét a VIII. század 50–60-as éveire tette.⁷¹ Szerinte az erdős sztyeppen alánok, kisebb számban bolgárok és egy harmadik népesség, feltehetően a terület korábbi őslakosai (a nyugat felől bevándorló szlávokkal keveredve) éltek. Pletnyova a magyarok elődeit – Artamonov forráselemzése nyomán – feltételelesen szintén a kultúra hordozói közé sorolta, és bár konkrét régészeti leletanyagot sem akkor, sem később⁷² nem kapcsol hozzájuk, az ún. kutatatlan sztyeppi variáns területén feltételezte szállásterületüket a Don és Dnyeper között.⁷³

A kutatásban és Szvetlana A. Pletnyova munkásságában 1981 jelentette a következő fontosabb állomást, amikor az Arheologija SSSR középkori kötetében az eltelt 15 év új leleteit és eredményeit foglalta össze és értékelte, melyben már szerepet játszottak az 1975–1982 között folyt szovjet-bolgár-magyar expedíció⁷⁴ első eredményei is. Ekkor már a volgai bolgár területeket és a Balkán-Dunai kultúrát⁷⁵ nem sorolta a szaltovói kultúrába, eltűnt az észak kaukázusi alán kultúra szaltovói variánsként való értelmezése is, felbukkant viszont helyette az „alsó-volgai variáns”.⁷⁶ Mindehhez tételes régészeti elemzést azonban nem találunk, sőt néha magát a konkrét leletanyagot sem (pl. alsó-volgai variáns esetében). E koncepcionális változások hátterében feltehetően szerepet játszott, hogy az említett idő-

⁶⁸ Dagesztáni, krími, Azov-melléki, Alsó-Don menti sztyepei (bolgár), valamint Felső-Don menti, erdős sztyepei (alán) területi variánsok (PLETNÉVA 1967. 185.), térképe alapján azonban ide sorolhatónak vélte a dunai és a volgai bolgár régészeti hagyatékot is.

⁶⁹ A munka érdemi eredményeit magyarul is tételesen ismertette Fodor István (FODOR 1969.).

⁷⁰ PLETNÉVA 1989. 268–269. Alekszandr V. Gadlo szerint a doni alánokat a kazár hatalom telepítette át a Kaukázusból az erdős sztyepp vidékére (GADLO 1984. 268.). A forrásokból tudjuk, hogy a 737. évi arab hadjárat kezdetben nem a kazárok, hanem az alánok ellen indult, akiket korábban (721–722) a kazárok is támadtak, hogy megszilárdítsák uralmukat a Kaukázus keleti részén is (DUNLOP 1954. 61.).

⁷¹ PLETNÉVA 1989. 168–169. Olekszij V. Komar ezzel kapcsolatban később meggyőzően érvelt amellett, hogy – amennyiben a szaltovói kronológia tekintetében nem csak a dmitrovkai temetőre támaszkodunk, amint ezt Pletnyova tette –, úgy már a 740-es évektől ismerünk szaltovói leleteket az erdős sztyepp vidékén (KOMAR 1999).

⁷² Később több írásában is úgy vélte, hogy a magyarok elődeinek rövid sztyeppi tartozkodása, illetve intenzív nomadizálása az oka annak, hogy ennek régészeti nyomát nem tudjuk kimutatni (PLETNÉVA 1997. 50.; PLETNÉVA 2003. 114–115.).

⁷³ Bár ebben a művében valójában csak közvetve érinti a magyarok elődeinek kérdését (vö. PLETNÉVA 1967. 6.).

⁷⁴ MATOLCSI 1982.; FLÉROV 1990.; ERDÉLYI 2002. 33–37.; ERDÉLYI 2004. 97–98. A Majackoje gorodiscse lelőhely kutatása 2008-ban Vlagyimir A. Szarapulkin vezetésével (Belgorodi Állami Egyetem) újraindult.

⁷⁵ Ez a politikai eredetű terminus valójában az I. Bolgár Cárság hagyatékát jelenti, román megfelelője: a "Dridu-kultúra" szintén.

⁷⁶ Nagyon valószínű, hogy ennek a variánsnak a hátterében a kései kazár főváros, Itil lokalizálásának igénye áll, melyet a kutatók többsége a Volga alsó folyásánál feltételez az írott források adatai alapján.

szakban lényegesen új típusú leletek kerültek elő: északon, illetve a Kubány mentén újabb hamvasztásos sírokat (3. kép 1–2.)⁷⁷ és birtuális temetőket tártak fel jellegzetes szaltovói leletanyaggal.⁷⁸ Délen a Don alsó folyása és a Szal, valamint a Manyics folyók mentén egyre több négyzetes (és kör) alakú árkokkal körülvett kurgánok alatti (néha korábbi kurgánok betöltésébe beásott), többnyire padmalyos és padkás-padmalyos sír látott napvilágot.⁷⁹ Értékelésük során azonban új vonásaik ellenére ezek már – koruknál és földrajzi elterjedésüknél fogva – szinte automatikusan váltak „szaltovói” leletekké.⁸⁰ Még a gyakran gyökeresen eltérő régészeti és antropológiai kép is magyarázhatónak tűnt a földrajzi variánsok mögött meghúzódó etnikai eltéréseinek képletével. Így az a kérdés, hogy régészeti-leg beszélhetünk-e egyetlen nagy koherens régészeti kultúráról, a historikus interpretáció miatt már fölöslegessé is vált.⁸¹

Ez utóbira hívta fel a figyelmet Gennagyij E. Afanasz’ev, aki az erdős sztyeppen feltárt „alán variáns” hagyatékának⁸² mintaszerű régészeti elemzését tette közzé 1987-ben. Munkájának eredményeként arra a következtetésre jutott, hogy „szaltovo-majackaja kultúrának” valójában csak a két névadó lelőhely, illetve azok körének jellegzetességeit tekinthetjük. Vagyis csak az erdős sztyeppi variáns tekinthető szaltovói kultúrának, és ezzel visszatért a korábbi szűkebb értelemben vett definícióhoz.⁸³ Az általa fontosnak vélt meghatározó jegyek és jelenségek: a kamrasíros temetkezések és a hamvasztásos sírok, a jutanovo-típusú vasolvasztó kemencék, illetve a szaltovói jellegű gorogyiscsék sűrű elhelyezkedése.⁸⁴ Mindezek elterjedése nagyjából az erdős sztyepp egykori déli határával esik egybe.⁸⁵ Az újabb leletanyag alapján azonban az is világossá vált, hogy az erdős sztyepp és a sztyepp variánsainak korábban mereven vett megkülönböztető jegei mégsem egyöntetűek és kizárólagosak. Kisebb arányban, de előfordulnak egymás területén, így például földvárak, jurta alakú házak és belsőfüles cserépüstök vannak az erdős sztyeppen is, minként a gödörsíros temetők sem hiányoznak (pl. Nyetajlovka, Volokonovka). Gennagyij E. Afanasz’ev véleménye szerint a régészeti hagyatékban megfigyelhető eltérések nem értelmezhetőek pusztán történeti/etnikai alapon, hanem azok kialakulásában az ökológiai-gazdasági feltételek is nagy szerepet játszottak. Az öt legjelentősebb erdős sztyeppi temető feldolgozása nyomán arra jutott, hogy a temetkezési szokásokban megfigyelhető jellegzetességek alapján három – földrajzilag is jól elkülönülő – csoport körvonalazható. Keleten a

⁷⁷ A hamvasztásos sírokkal kapcsolatban korábban felvetődött a magyar (ugor) eredet lehetősége is, melyet nagy valószínűséggel elvethetünk, tekintve hogy nemcsak maga rítus (vö. FODOR 2006. 43. j.), de a bennük feltárt leletanyag sem mutat semmilyen „magyar” relevanciát. Ebben a leletkörben egyszerre figyelhetők meg ótörök, alán-asz-adige, finnugor és szláv eredetűnek mondott leletek, de jelenleg még egyik azonosítást sem fogadhatjuk el (vö. KOMAR 2008. 215.). Formai és területi változatai, valamint mellékleteik alapján valószínűleg nem kizárólag egy (nép)csoporthoz köthetőek (AKSÉNOV 2004. és alább 142. j.). A Kaukázus északi előterének az utóbbi években feltárt néhány kamrasírában szintén előkerült néhány hamvasztásos temetkezés (a közöletlen adatért és a hivatkozás lehetőségéért Dmitrij Sz. Korobovnak mondok köszönetet).

⁷⁸ P’ÁNKOV–TARABANOV 1996.; DMITRIEV 2003.; P’ÁNKOV–TARABANOV 2008.

⁷⁹ KLEJN–RAEV–SEMÉNOV 1972.; SEMÉNOV 1983.; IVANOV 2000.; IVANOV 2000A.; IVANOV 2000B.; AFANAS’EV 2001.; KOMAR 1999.; KRUGLOV 2006.; FODOR 2006. 98.

⁸⁰ Sőt, azok teljes hiánya esetén is, pl. „alsó-volgai” és „kutatatlan sztyeppi” variáns esetét.

⁸¹ A szaltovói kultúra fogalmának változásait részletesen tárgyalja: AFANAS’EV 2001.

⁸² AFANAS’EV 1987.; AFANAS’EV 1987A.

⁸³ AFANAS’EV 1987.. munkája gyakorlatilag visszhang nélkül maradt a magyar kutatásban.

⁸⁴ AFANAS’EV 1987. 13–15.

⁸⁵ Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a korszak arid periódusának köszönhetően az erdős sztyepp és a sztyepp határa északi irányban helyenként 80–150 km-re is eltért a maitól (vö. AFANAS’EV 1987. puc. 1).

Tyihaja Szoszna és a Don mentén a Majackoje gorodiscse körüli csoport, nyugatabbra a Verhnye Szaltov–Jutanovka, illetve a Dmitrovka-Nyizsnaljubjanka csoport.⁸⁶

Korábbi véleményét mintegy 15 évvel később az újabb ásatások eredményei alapján is igazoltak, sőt megerősítettnek vélte. Meghatározása szerint a szaltovo-majackaja kultúra az észak-kaukázusi alán-asz kultúrának (II–XIII. század) egy attól időben és térben elkülönült variánsa-időszaka, mely a VIII. század közepétől a X. század végéig létezett a Szeverszkij Donyec mentén (4. kép 1.).⁸⁷

A kamrasíros temetkezési szokás elemzése és az antropológiai anyag vizsgálata⁸⁸ kapcsán ma már világos, hogy szaltovói kultúrát létrehozó alán csoportok az Északi-Előkaukázus nyugati régióiból költöztek el, főként a Kiszlovodszki-medence térségéből (vö. 1. kép 1–2.).⁸⁹ Vannak adatok arra vonatkozóan, hogy a szaltovói népesség egy része a X. században a kazár uralom bukását követően „visszatért” a Kaukázus északi előterébe,⁹⁰ a helyben maradtak egyes antropológiai vonásai pedig még a XIII. században is kimutathatónak látszanak az erdős sztyeppén.⁹¹

Érezhetően az 1980–90-es években felmerült alapvető kritikákra igyekezett válaszolni Szvetlana A. Pletnyova, amikor 1999-es monográfiájában már összeállította a szaltovói kultúra fogalmának elsősorban régészeti kritériumait. Ez a 19 jegy viszont többségében általánosságokat tartalmaz (pl. félig földbemélyített házak kemencével, kővárak, halotthamvasztás, brachykran koponyatípus), de ezen túlmenően még azokat sem sikerült kimutatnia valamennyi regionális variánsban.⁹² Ennek ellenére olyan későbbi megfogalma-

⁸⁶ AFANAS'EV 1993. 91. Ezek között a különbségek között olyanokat említhetünk, mint a kamrasírok eltérő formái és méretbeli kialakítása, a majackojei kamrasíros temetőben a sírok (rituális?) bolygatásának nagy aránya. Az amulettek a Verhnye szaltovi temetőben a fegyveres, ragos mellékletekkel eltemetett férfiak sírjaira, míg a többi csoportban főleg a nőkre jellemzőek, illetve az amulettípusok is eltérőek (vö. ALBEGOVA 2001.). Magán az erdős sztyeppi variánsban belül is további lokális temető/lelettípusok látszanak tehát elkülönülni.

⁸⁷ AFANAS'EV 2001. 54.

⁸⁸ EFIMOVA–KONDUKTOROVA 1993. 75.; BUŽILOVA 1995.

⁸⁹ Ma már elsősorban a Kiszlovodszki-medence T-alakú kamrasírajának halottájtólásai, továbbá olyan speciális jegyei alapján, mint pl. a kamrában a bejáratnál lévő kis üreg, lépcső és a dromosz vége és a kamra alja között, stb. alapján ez utóbbi terület lehetett a Szeverszkij Donyechhez vándorolt alán-asz népesség kiindulási pontja. Ezt az elképzelést közvetve az is támogatja, hogy a komoly népsűrűsége utaló korábbi, Kiszlovodszk környéki telepek, erődök és temetők használata gyakorlatilag abbamarad (vö. 1. kép 2) a IX. század elejére (a temetőelemzések alapján vö. KOROBOV 2009.). A korabeli települési intenzitásra jellemző adat, hogy a Kiszlovodszki-medence mintegy 350 km²-nyi területéről ma több mint 150 erődről van adatunk [az adatért és a hivatkozás lehetőségéért Dmitrij Sz. Korobovnak (Moszkva) mondok köszönetet]. Az írott források az alánok esetében említést tesznek az erődökről, 735-ben például három alán erődöt foglalt el Marwān ibn Muhammad, Armenia kormányzójának egyik serege a határzónában (Kmoskó M.: *Abū Ġāfar Muhammad ibn Ġarīr Al-Tabarī Évkönyveiből*. Kézirat. 40).

⁹⁰ Egyre inkább úgy tűnik, részben későbbi (pl. XVI. századi) grúz források, illetve a régészeti leletanyag alapján is, hogy a „szaltovói alánok” egy része a kazár időszakot követően visszatelepült a Kaukázus északi előterébe, Kiszlovodszk környéki eredeti szállásaikra, illetve keletebbre, Ingus- és Csecsenföld területére (vö. ALBEGOVA 1996.).

⁹¹ Az Aranyhorda-kori novoharkovi temetővel kapcsolatban ezt ld. BUŽILOVA–MEDNIKOVA 2002. 162.

⁹² PLETNEVA 1999. 13., Таблица 1. Jóllehet ezen dolgozatában már több mint 800 szaltovói lelőhelyről tesz említést (jelentős részük terepbejáráson előkerült felszíni telepnyom), ezek tételes felgyűjtése és elemzése ugyanúgy elmaradt, mint a dmitrovkai temető kamrasírajának tételes közlése (PLETNEVA 1989.), ahol be kell értnünk a szerzőnk által fontosnak vélt tárgyak és jelenségek kiemelésével, és az azokból felállított klasszifikációs és tipokronológiai táblázatokkal. Ettől eltérően a szovjet-orosz régészetben más kutatók – már ebben az időben is – számítógépes adatbázisok elemzésére támaszkodtak a hatalmasra duzzadt leletanyag értékeléséhez. Szaltovói vonatkozásban ezek közül a Szeverszkij Donyec menti kamrasírból több mint 1100 temetkezés adatait tartalmazó „Burtas” adatbázist említhetjük, mely Gennagyij E. Afanasz'ev munkája. A Kaukáz-

zásai, mint pl. „a kazár kultúra szaltovói fázisa,”⁹³ jól mutatják a progressziót a téma kétségkívül egyik legnagyobb szakértőjének elképzeléseiben.

A Pletnyova által használt régészeti érvelés problematikus voltának szemléltetésére érdemes röviden megvizsgálni egy esetet, például a magyar kutatásban is gyakran hivatkozott dagesztáni variáns mellett feltüntetett jegyeket. E variáns megalkotásánál alapvető szempont volt, hogy a területen korai kazár megtelepedéssel számolhatunk az írott források alapján. A szaltovói kultúra feltételezése még ma is elsősorban a Kizljár környéki (Dagesztán, Kizljarszkij rajon), Verhnye Csir-jurti temetők anyagán alapul, noha újabb jelentős és releváns régészeti leletanyag az 1960–70-es évek óta sem került elő. Pletnyova közös jegyként értékelte a derbenti és a Don menti erődök esetében a *kővárépítésetet*. A derbenti *kővárépítészet* azonban VI. századi és iráni eredetű, míg a Don menti IX. századi és bizánci hatást mutat (4. kép 1). A várépítéssel kapcsolatban a *nyerstéglák* használatát is hasonló közös jegyként tüntette fel. Dagesztán területén azonban ezek a téglasorok félméterenként zsalus technikával készült vertfal szakaszokkal váltakoznak, míg északon, a Don mentén ilyen nem figyelhető meg, ott pusztán kiegyetlenített téglákat használtak (pl. Szemikarakorszkoje gorodiscse). A Csir-jurti temetőkben továbbá valóban ismerünk *kamrasirokat*, miként a Szeverszkij Donyec mentén is, de a dagesztániak kurgán alattiak, egyedi és nem családi temetkezések, a vázak tájolásában pedig rendszer figyelhető meg ellentétben az északi kamrasírokkal. A *kurgán* alá való temetkezés szintén megfigyelhető a Don alsó folyásánál, a Szal és Manyics folyók völgyében a Szokolovszkaja Balka-típusú hagyatékban, ott azonban a kurgánok betöltése alatt mindig található egy négyzetes, vagy kör alakú árok is.⁹⁴ Az ehhez hasonló pontatlanságokat, vagy csúsztatásokat még tovább lehetne sorolni. Alapos régészeti elemzés tehát nem támasztja alá a Pletnyova által használt és az ő nyomában elterjedt, „szaltovói=kazár” (és fordítva) definíciót. A különbségek jóval hangsúlyosabbak és szétfeszíteni látszanak egy *egységes régészeti kultúra* határait.⁹⁵

Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy pl. a sírkerámiák, illetve házikerámiák egyes típusaiban (ez utóbbiaknál elsősorban a kézzel formált fazekak és tárlóedények említendő), és főként díszítésükben megfigyelhetőek bizonyos hasonlóságok, általánosságok. Formai analógiák a telepobjektumok esetében is előfordulnak, ami ugyanakkor nem meglepő, hiszen a IX. században Kelet-Európa számos régiójában egy jelentős letelepedési folyamat ment végbe.⁹⁶ Mindezek azonban inkább tekinthetők transzkulturális jelenségeknek, önmagukban ugyanakkor nem elegendőek egy régészeti kultúra körvonalazásához. Újabbban ezért többen már nem is a régészeti kultúra fogalmát, hanem más terminológiákat használnak. Afanasz’ev például a Szergej P. Tolsztoz, Maxim G. Levin és Nyikolaj N. Csebokszarov által használt „gazdasági-kulturális típus” és a „történeti-etnográfiai terü-

zus északi előterének alán kamrasírmái közül 1600 a Dmitrij Sz. Korobov által készített „Alan” – már térinformatikai rendszerrel kiegészített – adatbázisban került feldolgozásra (1. kép 1). Alekszej A. Ivanov a kazárokhöz kötött Szokolovszkaja Balka-horizont anyagát gyűjtötte fel a „Hazar,” míg – a sajnos korán elhunyt – Andrej G. Atavin a Volga-Don közötti sztyepp kazároktól kunokig terjedő időszakának nomád kurgánte-metkezéseit térképezte fel a „Nomad” elnevezésű adatbázisban (a témáról részletesen ld. AFANAS’EV 2001. 53.; AFANAS’EV 2008. 403.). Az ezekből az adatbázisokból, gyakran statisztikai módszerekkel is (pl. faktor, klaszter és diszkriminatív analízis) levont eredmények már nemcsak, hogy szinte nem is említhetőek egy lap-pon a korábbi hagyományos elemzésekkel, de gyakran kimutatták, hogy egy-egy korábban etnomarkernek vélt jegy valójában több régióban is előfordul, és inkább társadalmi eltérésekre utal.

⁹³ PLETNÉVA 2003. 88.

⁹⁴ Tételeken ld. FLÉROVA–FLÉROV 2000.

⁹⁵ Módszertanilag ismételtlen hangsúlyozni kell, hogy hasonlóságok nem jelentenek automatikusan (közvetlen) kapcsolatot is. Vö. pl. BÁLINT 2004. 320.

⁹⁶ GADLO 1971.; FLÉROV 1996.; FODOR 2006A. 22.

let” definícióval kísérelte meg értelmezni az erdős sztyepp és a sztyepp kazár kori leletanyaga közötti különbségeket és hasonlóságokat.⁹⁷ A régészeti kultúra megnevezés helyett ma már azon kutatók is, akik alapvetően egyetértenek a Pletnyova-féle historikus érvelésen nyugvó, tág szaltovói kultúra értelmezéssel, olyan terminológiákat használnak, mint pl. „civilizáció”,⁹⁸ vagy a szovjet őskorkutatásból elterjedt „kulturális-történeti egység”,⁹⁹ illetve „szaltoid kultúrák”,¹⁰⁰ stb.

Összefoglalva: „szaltovói kultúrköréről” feltételeesen beszélhetünk, a történelmi-kronológiai keretek mellett a régészeti hagyaték bizonyos vonatkozásában is, elsősorban az összes említett régióban egyformán elterjedt kézzel formált fazekak alapján. Jelenleg a szaltovói kultúra pontos definíciója nem adható meg, elsősorban mivel a hatalmas leletanyag jelentős része – közöttük is főként a telepek anyaga – közöletlen.¹⁰¹ Ezért egyelőre érdemesebb önálló kisebb, bár rokon kultúrákról beszélni, illetve még helyesebb lelethorizontokban, illetve lelettípusokban gondolkodni.¹⁰²

A szaltovói kultúrkör feltételezett variánsai¹⁰³

Szokolovskaja Balka-horizont, illetve a kurgánsírok köre

1972-ben közöltek először a Don alsó folyásánál, majd később keletebbre is, a Szal és Manyics folyó völgyében (2. kép 5.) olyan VIII. századi, többnyire padmalyos kurgán-temetkezéseket, melyeket négyzetes, (vagy kör) alakú árkokkal vették körül (2. kép 1–4.). Ezt a leletkört az orosz kutatás ezért ma is gyakran „négyzetes árkokkal körülvett kurgánok” megnevezéssel illeti.¹⁰⁴ A feltárt leletanyag és főként a temetkezési szokás elemei sok vonásában belső-ázsiai hatást tükröznek,¹⁰⁵ de pl. a solidus leletek¹⁰⁶ és a kora szaltovói övveretek intenzív bizánci kapcsolatokra (is) utalnak.¹⁰⁷ Ezek alapján Alekszandr I. Szemjonov már 1983-ban felvetette, hogy ez lenne a kazárok hagyatéka.¹⁰⁸ Alekszej A.

⁹⁷ AFANAS'EV 1987. 13–15.

⁹⁸ PRYHODNJUK 2001. 80–81.

⁹⁹ KOMAR 2002.

¹⁰⁰ KOMAR 2004.

¹⁰¹ Valerij Sz. Fijorov – a kazár kori leletanyag egyik legjobb ismerője – szóbeli közlése szerint az eddig feltárt leletanyagnak több mint a 80%-a közöletlen.

¹⁰² A régészeti kultúra fogalmának használata ma már az őskori kutatásban is problematikus, vö. Siklósi Zs: A régészeti kultúra fogalmának változása és az etnikai identitás azonosítása az ősrégészeti kutatásokban. *Korall* 24–25 (2006) 73–88; Wotzka, H. P.: Zum traditionellen Kulturkonzept in der prähistorischen Archäologie. *Paideuma* 39 (1993) 25–44; Shennan, S.: Introduction: archaeological approaches to cultural identity. In: Shennan, S. (ed.): *Archaeological Approaches to Cultural Identity. One World Archaeology* 10. London (1989) 1–32.

¹⁰³ A szaltovói kultúrkör (számomra elérhető) temetőinek felgyűjtését és elemzését PhD disszertációm tartalmazza, jelen cikk keretei között ennek eredményeire támaszkodom, a megállapításaimat alátámasztó adatbázis bemutatására itt nincs lehetőség. A két névadó lelőhely anyagával jellemezhető erdős sztyeppi variáns jellegzetességeit itt már nem ismételtem.

¹⁰⁴ VLASKIN–IL'ŪKOV 1990.; FLEROVA 2001.

¹⁰⁵ SEMENOV 1988. 101., illetve a legrészletesebben: KOMAR 2006.

¹⁰⁶ Közöttük ismert néhány félbe, illetve negyedbe vágott, valamint a halott szájában elhelyezett darab is (Verbovij Log IX. 3. kurgán [BEZUGLOV–NAUMENKO 1999, 40], továbbá Szalov 1. kurgán 2. sír [KOPYLOV–IVANOV 2007. Рис. 4. 20]). Talán hasonlóan rituális okból tettek a halott szájába egy esetben egy kisméretű arany csengőt (Oboznoje 2. kurgán 1. sír [KOMAR–PIORO 1999, 150; Табл. 1, 9], míg egy további másik temetkezésben pedig egy arany fülbevaló töredékét (Krivaja Luka XXVII 5. kurgán, [FEDOROV–DAVIDOV 1984. 89.]).

¹⁰⁷ IVANOV–KOPYLOV–NAUMENKO 2000.; KRUGLOV 1990.; KRUGLOV 1992.; KRUGLOV 1992A; KRUGLOV 2002.; KRUGLOV 2002A; KRUGLOV 2006.

¹⁰⁸ SEMENOV 1983.

Ivanov később disszertációjában jelentős részüket feldolgozta (122 temetkezést),¹⁰⁹ és arra a megállapításra jutott, hogy ezek a 25–35 km-es bokrokban elhelyezkedő, legkésőbb a VIII. század végén–IX. század elején megszűnő temetkezések nem tekinthetők a szaltovomajackaja kultúra részének.¹¹⁰

Mind a temetkezési szokások, mind pedig a leletanyag tekintetében közel áll ehhez a lelethorizonthoz a Középső-Volga mentén (a szamarai Volga-könyöknél) ismert „novinki”- és az „uren’-típusú” (Uljanovszk térsége) kurgánsíros horizont. Az uren’ típusú hagyatékban sajátosságot jelent az északi tájolás magas aránya. A novinki-típusú sírok jellemző tájolása keleti, illetve a kurgánok betöltése alatt gyakran több temetkezés, valamint köpakolás is található.¹¹¹

A Szokolovszkaja Balka-horizont antropológiai anyagában jelentős a mongolid arány. Ez a Volga mentén kevésbé jellemző, a Középső-Don menti gödörsíros temetők europid többségéhez képest azonban az.¹¹²

A Zlivki-típusú horizont és a gödörsíros temetők változatai

A Don és a Szeverszkij Donyec középső folyása mentén feltárt Zlivki-i horizont egyszerű gödörsíros temetőit egyöntetűen bolgár-török nyelvű nép(ek) hagyatékaként értékeli a kutatás.¹¹³ Ezek északon határozottan elválnak (a mai Harkov és Luganszk megye határán) a kamrasíros, illetve a hamvasztásos temetkezések északi tömbjétől.¹¹⁴ 1901-ben Vaszilij A. Gorodcov a Csernyeci tó partján, a Zlivki-tanyánál (ma Il’icseвка falu, Krasznolimanszkij rajon) 35 temetkezést tárt fel, melyek egyszerű aknasírok voltak, szegényes mellékletekkel. Gorodcov az akkor már ismert szaltovói típusú hagyaték variánsaként határozta meg e temetőt, elsősorban a kerámiaanyagban mutatkozó hasonlóságok (pl. az angobe bevonat alapján), bár főként az edények méreteiben mutatkozó szignifikáns eltérést ő is elismerte. A szaltovóiaktól eltérő sírformák mellett a Zlivki-i sírok leletszegénységében mutatkozó markáns különbségeket a szaltovói és a Zlivki-i közösségek eltérő társadalmi és gazdasági helyzetével magyarázta.¹¹⁵ A későbbiekben ez, vagyis a Zlivki I. (avagy korai Zlivki)¹¹⁶ temető vált a szaltovói kultúra sztyeppi, ún. bolgár variánsának etalonjává.¹¹⁷

Szvetlana A. Pletnyova 1984-ben az Alsó-Don, illetve a Szeverszkij Donyec menti egyszerű gödörsíros temetők temetkezési szokásaiban, illetve leletanyagában megfigyelhető eltérések alapján a szaltovói kultúra sztyeppi („ősbolgár”) variánsát további 5 lokális típusra osztotta: I. Alsó-Don menti, II. Cimljanszki (sarkeli), III. a Szeverszkij Donyec

¹⁰⁹ Ma kb. 300 ilyen kurgántemetkezés ismert, többségében közöletlen (vö. AFANAS’EV 2009. 409.).

¹¹⁰ IVANOV 2000., továbbá IVANOV 2000A és IVANOV 2000B.

¹¹¹ BAGAUTDINOV–BOGAČEV–ZUBOV 1998.; MATVEEVA 1997.; KOMAR 2001.; FODOR 2009. 47.

¹¹² KOMAR 2008. 215.

¹¹³ ŠVECOV 1981.; TATARINOV–KOPYL–SAMRAJ 1986.; KRASIL’NIKOV 1990.; ŠVECOV 1989.

¹¹⁴ Luganszk megye északi régiójában két aknasíros temetőben (Novo Luganszkoje, Zseltoje) még előfordul egy-egy elnagyolt kialakítású kamrasír (KRASIL’NIKOV 2008. 47.).

¹¹⁵ GORODCOV 1905. Véleményét később Jurij V. Got’e is elfogadta (GOT’E 1930. 62.).

¹¹⁶ A lelőhelyen később többször is végeztek hitelesítő feltárást, melyek során 1983–1986 között a korai temetőtől keletre feltártak egy soros elrendezésű, gyakorlatilag melléklet nélküli, XI–XIII. századi keresztény temetőt (a keltezés alapja egy bizánci aranyszálas selyemtöredék). Ezt nevezik „Zlivki II.” (vagy kései) temetőnek (ŠVECOV 1991. 111., 118–119.).

¹¹⁷ ŠVECOV 1991. 109. Az újabb leletek alapján ma már világos, hogy a zlivki-típusú temetők között is jelentős eltérések vannak pl. a leletanyag mennyiségének, illetve a temetkezési szokások összetettségének tekintetében. Nem véletlenül szorgalmazták ma már többen is az ún. bolgár etnomarkerek újradefiniálásának szükségességét (vö. FLÉROV 2009. 478.).

középső folyása menti, IV. erdős sztyeppi, és V. egy feltételesen elkülönített, a Szeverszkij Donyec alsó folyása mentén „formálódó” típus.¹¹⁸

A szaltovói kultúrkör gödörsíros temetőtípusaival kapcsolatban az újabb kutatási eredmények alapján további három variánst kell megemlítenünk. Közöttük kettő az erdős sztyepp vidékén ismert, ahol a kamrasírok mellett megtalálhatók az egyszerű aknasíros temetők is. Ezek között a két legjelentősebb a „Nyetajlovka”-¹¹⁹ és a „Rzsevka-Mandrovo-típus”.¹²⁰

A nyetajlovkai temető¹²¹ légvonalban mindössze 700 m-re található a Verhnye szaltovi temetőtől, a Szeverszkij Donyec túlsó, keleti oldalán. A temető teljes sírszámát – a már feltárt több mint 500 sír mellett – a lelőhely teljes kiterjedése alapján egyesek 15 000-re becsülik.¹²² Legfontosabb jellegzetessége, hogy mind leletanyagában (pl. máig az egyetlen kazár kori lelőhely az erdős sztyepp régiójában, ahonnan solidusleletet ismerünk),¹²³ mind pedig az ott megfigyelt temetkezési szokásokban élesen elüt a környezetétől és a déli, Szokolovszkaja Balka-horizonttal vethető össze.¹²⁴

A „Rzsevka-Mandrovo-típusú” temetők a legészakibb szaltovói zónában fordulnak elő, elsősorban Belgorodszkaja oblaszty területén. A sírformák között gyakori a padkás, néha „félpadmalyos” változat, illetve a sírgödör két rövidebbik oldala menti kis fülkék bemélyítésének szokása, melyekbe többnyire ételmellékletet, illetve részleges állattemetkezéseket helyeztek. A Zlivki-típushoz képest az itt feltárt klasszikus szaltovói leletanyag jelle-

¹¹⁸ PLETNĚVA 1984A. 11–12. Részletes térképes illusztrációval továbbá ld. BUBENOK 1997. 38–39. és рис. 40.

¹¹⁹ ŽIRONKINA–KRYGANOV–CITOVSKAÁ 1996.; ŽIRONKINA–KRYGANOV–CITOVSKAÁ 1996A.

¹²⁰ VINNIKOV–SARAPULKIN 2008.

¹²¹ A lelőhelynek nevet adó település helyesen Metalovka, de a szakirodalomban a Nyetajlovka alak rögzült, vö. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Металловка> 2010.02.22. 11:32.

¹²² Ugyanez a feltételezett szám az öt Verhnye szaltovi temető(rész) összefüggő temetőként való értelmezése – esetén: 60 000 (vö. FODOR 2009. 51.). Verhnye Szaltovban jelenleg öt (I–V) temető-temetőrészt tartanak nyilván, melyek közül kettő biztosan, de talán több is összefügg, csak kutatási intenzitásuk eltérő (lehetséges összefüggéseikről ld. AKSĚNOV–HORUŽAÁ 2008.).

¹²³ V. Konstantin verete (751–757) a 164-B sírből (KRYGANOV 1998. 363.). A temető közöletlen sírjai között több sírjában is előfordul solidus melléklet (pl. 249., 475. sír) (az adatért és a hivatkozás lehetőségéért Olekszij V. Komarnak mondok köszönetet).

¹²⁴ A Szokolovszkaja Balka-horizontot specialisták többsége közvetlenül a kazárokhöz köti, ezért a fent említett összefüggések alapján a nyetajlovkai temetőt (is) többen az erdős sztyeppen élő kazár (katonai) határvédő kontingens hagyatékaként értékelték (KOMAR 1999A. 16. j; AKSĚNOV 2002. 10.). Másrészt mivel a nyetajlovkai, krasznaja gorkai, valamint a környékén több birtuális, illetve hamvasztásos temető (Csisztyjakovje, Cservona Girka, Szuha Gomol'sa, Majaki-3) használata a IX. század közepén megszakad, felvetődött egy magyar őstörténeti szempontból érdekes elképzelés. Olekszij V. Komar elképzelhetőnek tartja, hogy talán ez lenne a régészeti lenyomata a történeti forrásokból ismert kazár belháború nyomán kiszakadó néprész, a kabarok magyarokhoz való csatlakozásának és elköltöztetésének (KOMAR 1999A. 16. j; az elképzelésről továbbá: FLĚROVA 2002. 183.). Bár a nyetajlovkai temető hagyatéka régészetiileg valóban kapcsolatot mutat a kurgánsíros leletkörrel (pl. Sztolbiscse 12., és 14. kurgán, a novoszadszki és kirovi V. temető, Petrusino VI. 7. kurgán, Baranovka I. 13. kurgán, stb.), azonban a hamvasztásos temetkezések kazárokhöz való kötése egyelőre több mint problematikus elképzelés, amint erre Viktor Sz. Akszjonov is felhívta a figyelmet (AKSĚNOV 2002. 10.). A kérdés másik része, hogy mindehhez a magyarok helyi, keleti hagyatékát is azonosítani kellene, ám ez eddig szintén eredménytelen. A nyetajlovkai temetőből kétségtelenül ismeretek pl. lábhoz, illetve lábhoz bal oldalra tett részleges lovastemetkezések, azonban ezek önmagukban még nem tekinthetők perdöntő bizonyítéknak. A kabarok régészeti azonosítása a Kárpát-medence X. századi leletei között eddig szintén teljesen eredménytelen. A lehetséges párhuzamok között ugyan Viktor Sz. Akszjonov említi még az ún. harang alakú sírgödörben eltemetett, és a sír kiszélesedő végében a lábnál félkör alakban elhelyezett lovastemetkezések sírokat (pl. Dolný Peter 61. sír, vö. TOČÍK 1968. 61–62. Abb 9. 2) és azok szaltovói párhuzamait (AKSĚNOV 1997. 35.; AKSĚNOV 2008.), a típus rendkívül ritka előfordulása azonban egyelőre nem teszi lehetővé érdemben a kérdés régészeti elemzését. Ráadásul harang alakú sírgödöröket a dunai bolgár területről is ismerünk. Mindenesetre a jövőbeni kutatás egyik legérdekesebb kérdése lesz annak okának vizsgálata, hogy miért szűnnek meg a Szeverszkij Donyec menti említett temetők.

ge nem, de a mellékletek nagyobb száma eltérést mutat. A magyar honfoglalás kori leletek szempontjából legérdekesebb vonásuk a lábhoz tett részleges lóbőrös temetkezés szokása, melyek feltűnését az egykori helyi lakosság temetkezési szokásaiban magyar hatásként is értelmezték.¹²⁵

A harmadik, szintén gödörsíros, de jellegében az előbbiektől eltérő változatot a Donyeck-Luganszk régió IX. századi hagyatékában megjelenő és helyenként a XI. századig terjedő, szerény mellékletű nagy sírszámú temetők alkotják.¹²⁶ A „Szidorovo-Lyszogorovka-típusú” temetőkre jellemzőek a széles padkás sírgödrök, melyen gyakran a sír lefedésére szolgáló deszkatető támaszkodott. Ezekre a temetkezésekre szerény mellékletek jellemzőek: kézzel formált, néha korongolt és fényezett kerámia, vaskés, ritkán dirhem, stb. A Ny–K-i tájolású sírok jelentős részénél a halottat a jobb oldalára fektették, arccal délnek.¹²⁷

A hamvasztásos szaltovói sírok között elsőként feltárt novopokrovkai temető (Ua, Harkjivsz’ka oblaszty, Csugujvsz’kij mjisz’krada) mellett ma mintegy tucatnyi lelőhelyről ismerünk urnás és szórthamvas sírokat a kultúra Szeverszkij Donyec menti északi területéről (3. kép 1.). Ezekre összefoglalóan gyakran a 2006-ban mintaszerű teljességben között „Szuha Gomolsa-típusú”,¹²⁸ míg a birituális temetőket (ahol a hamvasztásos temetkezések gyakran az aknasírok betöltésében fordulnak elő),¹²⁹ a „Krasznaja Gorka-típusú” temetők összefoglaló elnevezéssel illeti a kutatás. A szaltovói kultúrkör kétségtől legrejtélyesebb leletkörét a hamvasztásos temetkezések jelentik.¹³⁰ Etnikai azonosításukra számos elképzelés született, köztük a magyarok elődeivel (pontosabban (finn)ugor eredetű népességgel) is kapcsolatba hozták, elsősorban a Szuha Gomolsa temetőben nagy számban feltárt, ún. (kettős) lófejes csüngők párhuzamai alapján.¹³¹ Felmerült még az iráni eredetű népesség lehetősége is,¹³² de a két legvalószínűbb elképzelés a szláv, illetve a bolgár-török (helyi) eredet lehet. Bizonyos temetők esetében felvetődött az ott megfigyelt rétegtani viszonyok alapján másodlagos temetkezési szokásként, vagy más rituáléként(?) való értelmezése is.¹³³ A hamvasztás eredetét korábban a kutatók többsége egyértelműen szláv hatásként értékelte,¹³⁴ melyek a szaltovói területeken feltűnő főleg (késő) penkovka,¹³⁵ illetve volincevói kultúra¹³⁶ jellegzetességeit viselő edények, illetve egyes szláv vasfibulák,¹³⁷ valamint további, a szláv törzsek területeinek régészeti hagyatékában megfigyelt jellemző lelettipusok

¹²⁵ SARAPULKIN 2006.

¹²⁶ KRASIL’NIKOV–KRASIL’NIKOVA 2005.

¹²⁷ KOPYL–TATARINOV 1990., valamint ld. 171. j. Ezen jegyek többsége általánosan megfigyelhető a X–XIV. századi már biztosan muszlim rítusú temetőkben, így többen felvetették, hogy ez a temetőtípus összefüggésben áll a muszlim hit IX–X. századi sztyeppi feltűnésével.

¹²⁸ AKSĚNOV–MIHEEV 2006.

¹²⁹ AKSĚNOV 1999. 139.

¹³⁰ AKSĚNOV 2002.; KOMAR 2008. Urnás és szórthamvas változatuk egyaránt előfordul.

¹³¹ MIHEEV 1982. 166.; MIHEEV 1986.

¹³² ŠRAMKO 1983. 48–50.

¹³³ Olekszij V. Komar hívta fel a figyelmet egyes nyetajlovkai sírok leletkörülményei és rétegtani megfigyelései alapján, hogy bizonyos hamvasztásos sírként értelmezett esetekben valójában az aknasíros temetkezést rituális célból való kiásásáról van szó, és a csontokat másodlagosan égették meg (KOMAR 2008A).

¹³⁴ KUHAARENKO 1952. 49.; PLETNĚVA 1962. 94.

¹³⁵ AFANAS’EV 1987. 13–15.

¹³⁶ A kölcsönhatás az említett szláv kultúrák területén feltűnő szaltovói (hatású) leletekben is megnyilvánult (vö. ŠEGLOVA 1987.).

¹³⁷ AKSĚNOV 1999. 138.

alapján nem tűnik alaptalannak.¹³⁸ Tekintve, hogy a hamvasztásos sírok jellegzetes szaltovói típusú mellékletekkel nagy számban fordulnak elő délen a Kubany mentén is,¹³⁹ illetve hogy a Szeverszkij Donyec menti temetőkből ezek leletanyaga valójában az aknasíros temetőkével közel azonos, így egy bolgár-török eredetű népesség szintén nem zárható ki.¹⁴⁰ A szaltovói kultúrkör különböző területein előforduló hamvasztásos temetkezések összefoglaló elemzéséig egyelőre nem tudunk biztosat mondani ebben a kérdésben.¹⁴¹

A szaltovói kultúrkör további, ma már erősen kérdéses variánsai

Az Azovi-tenger mentén, a Tamany-félszigeten és a Krím-félsziget keleti és északi területének késő antik eredetű bizánci, városias civilizációja a kazárok fennhatósága alá került helyenként (és időnként).¹⁴² Bár itt többen számolnak elsősorban bolgár¹⁴³ és/vagy kazár¹⁴⁴ népesség beköltözésével, a települések esetében valójában időrendi alapon beszél a kazár kori rétegekről a kutatás. Ezekben a rétegekben és néhány temetőben valóban feltűnik a szaltovóihoz hasonló kerámia, illetve övveret,¹⁴⁵ de az újabb kutatások nem számolnak sem jelentős pusztulási rétegekkel, sem ezt követően jelentős számú (nomád) népesség beköltözésével.¹⁴⁶ A Krím-félsziget északi és keleti, sztyepp jellegű területén ismertek a Szokolovszkaja Balka-horizonttal rokon kurgán alatti padmalys temetkezések,¹⁴⁷ a szaltovói kultúra névadó lelőhelyein ismert jellegzetes régészeti hagyatéka *általános* elterjedését azonban egyelőre semmi nem támasztja alá.¹⁴⁸ Ráadásul mindmáig vitatott az is, hogy a szórványosan feltűnő szaltovói jegyek és egyáltalán a Krím-félsziget „szaltovói hagyatéka” kazár, bolgár, esetleg alán eredetű (bevándorolt) népességhez köthető-e.¹⁴⁹ Ezen területek korabeli hagyatékát az orosz középkori régészetben egyre többen egyszerűen a Fekete-tenger északi partja menti bizánci (városi) kultúra részének tartják.¹⁵⁰

A magyar szaltovói kutatásban többször is tárgyalt „dagesztáni variáns” megalapozottsága ma már erősen kétséges.¹⁵¹ A Verhnyij Csir-jurt körüli temetőkompexum máig legjelentősebb (néhány további gyengén kutatott gorodiscse mellett gyakorlatilag egyedüli) lelőhelye. Itt azonban a kurgán alatti kamrasíros temetkezések mellett elsősorban az egy-

¹³⁸ Pl. Cservona Gírka temető 229. számú hamvasztásos (urnás) temetkezésében volincevói típusú edényt tártak fel (AKSĖNOV 2003. 100.).

¹³⁹ Pl. Abrau-Djurszo, Boriszovo, Kazazovo-2; Pszekunszkij-I. stb. (P'ANKOV–TARABANOV 1996.; AKSĖNOV 1999.; DMITRIEV 2003.; P'ANKOV–TARABANOV 2008.).

¹⁴⁰ Viktor Sz. Akszonov ez utóbbiak elemzése kapcsán azt mutatta ki, hogy a Szeverszkij Donyec mentén a VIII–IX. században hamvasztás elsősorban gazdag mellékletű, fegyverekkel és lőszerszámmal eltemetett (többtagú díszített csótárdisz pl. korhasztásos sírból nem ismert) férfiak sírjaiban fordul elő. Mivel ezek a mellékletek, továbbá a lovastemetkezések szokása szláv környezetben nem fordul elő, úgy vélte, hogy a hamvasztás szokásában nem etnikai, hanem a társadalmi tagoltság lenyomata figyelhető meg a bolgár-török, illetve a kazár rangos férfisírok esetében (AKSĖNOV 1999. 139.).

¹⁴¹ KOMAR 2008. 215.

¹⁴² PLETNĖVA 1963.

¹⁴³ BARANOV 1991.; BARANOV–MAJKO–DŽANOV 1991.

¹⁴⁴ AJBABIN 1977.

¹⁴⁵ KUTAJSZOV 2002.

¹⁴⁶ MOGARICĖV–SAZANOV 2007. 91.

¹⁴⁷ AJBABIN 1993.; AJBABIN 2003.

¹⁴⁸ AJBABIN 1977.

¹⁴⁹ GADLO 1971.; AJBABIN 1999.; BARANOV 1990.; BARANOV 1991. Továbbá Баранов, И.А.: Ранние болгары в Крыму (локальный вариант салтово-маяцкой культуры). *Дис. канд. ист. наук.* Киев 1977. НА ІА НАНУ. Ф.12, № 571.

¹⁵⁰ Pl. AFANAS'EV 2001. 44.; ČHAIDZE 2008. 264–272.

¹⁵¹ FLĖROVA–FLĖROV 2000.

szerű gödörsírokban feltárt leletanyag közlése elengedhetetlen lenne a kérdés pontosabb megítéléséhez.¹⁵²

Mint fentebb említettem, az Alsó-Volga mentén körvonalazott szaltovói variáns tézise valójában pusztán az egykori kazár főváros, Itil feltételezett lokalizálására épül. E város további eredménytelen keresése¹⁵³ mellett a folyó ezen szakaszának tágabb térségében nemhogy szaltovói, de kazár kori leletanyagot is csak elvétve ismerünk.¹⁵⁴ Hasonlóan a szaltovói leletanyag hiányával szembesülünk az ún. „kutatatlan sztyeppi variáns” újabb „kutatási eredményei” alapján is a Don–Szeverszkij Donyec folyók és a Dnyeper közti területen, a Donyeck–Harkov vonaltól nyugatra.

A „szaltovói probléma” a magyar régészeti kutatásban

Az ősmagyarok hagyatékának kutatásában már 1905-ben Pósta Béla révén felmerült a szaltovói kapcsolatok fontossága.¹⁵⁵ Fettich Nándor értékes tárgyelemzéseit – és azok néha túlértékelt történeti interpretációját¹⁵⁶ – nyomán Magyarországon az 1950-es éveket¹⁵⁷ követően egyre inkább a Pletnyova-féle („kazár állami kultúra”) szaltovói koncepció adaptálódott, mind a régészeti, mind pedig a történeti kutatásban. Ez egyrészt feltehetően a kora Árpád-kori telep- és kerámiakutatásban mutatkozó bizonyos szaltovói párhuzamok felismerésének köszönhető, másrészt, annak, hogy a régészek és történészek a magyarok elődeit egyaránt a Kazár Kaganátust alkotó népek – így a szaltovói kultúra hordozói között – helyezték el. Magyar részről a konkrét leletanyag hiánya ellenére sem merült fel kritika Pletnyova koncepciójával kapcsolatban.¹⁵⁸ Elhangzott ugyan egy-két kritikai megjegyzés Bálint Csanád,¹⁵⁹ később Révész László¹⁶⁰ részéről azzal kapcsolatban, hogy a szaltovói kultúra, illetve az egykori Kazár Kaganátus területileg nem biztos, hogy teljesen fedik egymást, azonban olyan lényegi kérdéseket a hazai kutatás nem tett fel, mint például:

- 1) Áthidalható-e az a kronológiai eltérés, mely szerint az írott forrásokban a kazárok már a VII. század közepén megjelennek, míg anyagi kultúrájuk, a szaltovói műveltség csak a VIII. század közepétől keltezhető (legkorábban is csak VII. század végétől)?
- 2) Lehet-e a kazárokhöz kötni olyan terület hagyatékát, ahol az írott források alapján biztosan nem számolhatunk (jelentős) kazár megtelepedéssel, vagyis a kultúra két névadó lelőhelyen és környékén?

¹⁵² MAGOMEDOV 1983.; FEDOROV 1996.; GMYRÁ 2002.

¹⁵³ Az utóbbi években ugyan többször is olyan hírek láttak napvilágot – főként az interneten –, hogy orosz régészek megtalálták a kazár főváros, Itil maradványait, pl. <http://www.lechaim.ru/ARHIV/174/VZR/a02.htm> 2010.02.22. 11:51. Ez a lelőhely a Volga deltájának központi részén, a Sztaraja Volga ág (Birjul') jobb partján található. A Szamoszgyelka néven ismert lelőhelyet a XII–XIV. században virágzó Szakszinnal azonosítják, amely az Aranyhorda időszakában is fennállt (VASILEV–GREČKINA–ZILIVINSKAÁ 2003.). A hír szerint asztrahányi régészek elkülönítettek itt egy IX. századi réteget, ez azonban erősen vitatott (a radiokarbon vizsgálat a kérdéses égési rétegre VIII. századi adatot eredményezett [az adatért és a hivatkozás lehetőségéért Vlagyimir Ja. Petruhinnek mondok köszönetet]). Mindettől függetlenül az eddigi feltárások nyomán a forrásokban szereplő zsinagógákkal és mecsetekkel leírt városnak egyelőre semmi nyoma nincs.

¹⁵⁴ AFANAS'EV 2001. 45.; AFANAS'EV 2009. 408.

¹⁵⁵ POSTA 1905. 194–196. A szaltovói kultúra magyarországi kutatástörténeti vonatkozásait ld. PÓSTA 1898.; BÁLINT 1975. 56–57.; MATOLCSI 1982.; ERDÉLYI 1983.; ERDÉLYI 2002. 33–37.; ERDÉLYI 2004. 71–74., 92–93. Továbbá vö. 15. j.

¹⁵⁶ FETTICH 1933.

¹⁵⁷ MOLNÁR 1955.; PERÉNYI 1956.

¹⁵⁸ Ellentétben pl. néhány bolgár régésszel a szaltovói kultúra bolgár vonatkozásaival kapcsolatban (vö. ANGELOVA–DONČEVA–PETKOVA 1991.).

¹⁵⁹ BÁLINT 1989. 56–59.

¹⁶⁰ B. NAGY–RÉVÉSZ 1986. 131–132.

- 3) Elfogadható-e módszertanilag egy régészeti kultúra variánsának a létrehozása úgy, hogy ahhoz semmiféle régészeti leletanyagot nem kapcsolunk, már a létrehozás pillanatában sem?
- 4) Elegendő régészeti bizonyítéknak fogadhatunk-e el olyan általános jegyeket a szaltovói kultúrára meghatározó és kizárólagos jellegzetességeként, mint a félig földbe mélyített ház, a kőből, kiégetett téglából, illetve a nyerstéglából épített várak, vagy a dolichokran és brachykran antropológiai jegyek?

A hazai kutatás néhány dolgozat egyes részletétől eltekintve¹⁶¹ nem tárgyalta érdemben a szaltovói kultúra eredetét, időrendjét és az annak definiálásával kapcsolatos elméleti kérdéseket. A honfoglalás kori régészeti kutatás a szaltovói jellegű analógiákat – a telep- és házrekonstrukciók mellett – a sírleletek relatív időrendjében szerepet játszó első generációs hagyatékek meghatározásához használta fel elsősorban. Ez az eljárás mereven épített arra a tézisre, hogy ha egy tárgy, vagy tárgytípus keleti párhuzamokkal rendelkezik („archaikus”), akkor azt még a betelepültek hoz(hat)ták magukkal, így azok az első leletek között kerültek sírba a Kárpát-medencében 895 után. Révész László 1998-ban már kritika alá vonta számos szaltovói eredetűnek vélt tárgytípus (kizárólagos) szaltovói eredetét, illetve korai sírba kerülését és kimutatta, hogy a fenti leegyszerűsített képlet nem működik.¹⁶² Az alábbiakban néhány tárgytípus esetében még tovább pontosíthatjuk ezt a képet az újabb adatok alapján.

Adatok a honfoglalás kori leletanyag szaltovói eredetűnek meghatározott tárgyainak értékeléséhez

A verebi *karikacsüngős verettel*¹⁶³ kapcsolatban, – mely az egyik leggyakrabban hivatkozott lelet a szaltovói kapcsolatokban kérdésében – általánosságban valóban elmondható, hogy ismertek *hasonló* szaltovói övveretek. Ez azonban nem jelent többet, minthogy a karikacsüngős övverettípus ott is előfordul. Ha azonban formai kivitelüket nézzük elmondható, hogy míg a szaltovói tárgyak esetében a karikacsüngő átmetSZete kerek, addig a verebihez hasonló, lapos átmetSZetű változat legjobb párhuzamát nem a szaltovói, hanem a mordvin területekről ismerjük.¹⁶⁴ Továbbá a felső tag, annak növényi díszítése (és főként a három pont motívum) alapján a verebi lelet a Bols'ie Tyigani övveretekhez áll a legközelebb.¹⁶⁵ A szaltovói övek többsége egyébként bronzveretekkel díszített,¹⁶⁶ azok gyakran mellékszíjakok, a veretek méretét tekintve pedig többnyire jóval kisebbek (elsősorban keskenyebbek) a honfoglalás kori övvereteknél.

Szintén ebbe a leletkörbe sorolta a magyar kutatás a Szentes melletti jámborhalmi temetőből származó középső függesztőfüles, ún. sugaras díszű *bronztükröt*.¹⁶⁷ Ennek leletkörülményeivel kapcsolatban azonban több probléma is felmerül. Tudjuk ugyanis, hogy

¹⁶¹ FODOR 1977.; BÁLINT 1989.

¹⁶² RÉVÉSZ 1998. Fontos azonban azt is hangsúlyozni, hogy pusztán a X. század második felében való eltemetés ténye nem zárja ki a tárgy keleti, akár szaltovói eredetének lehetőségét, vö. az egyenes talpú, ún. szaltovói típusú kengyelek (RÉVÉSZ 1999A). A kettős keltezés kombinációs eseteinek áttekintésére ld. Heiko Steuer 1977-es táblázatát, magyarul közli és elemzi: LANGÓ 2007. 130. kép. Korábban erről a kérdéSRől ld. BÁLINT 1993.; MESTERHÁZY 1994.

¹⁶³ ERDÉLYI 1978.

¹⁶⁴ Krjukovo Kuzsnoje 112. sír (IVANOV 1952. 43. Tab. XXVIII. 11.).

¹⁶⁵ Vö. FODOR 2009. 44. oldalon a kép felső sorában lévő veretek.

¹⁶⁶ Viktor Sz. Akszjonov felvetette, hogy a IX. század első felében–középső harmadában a szaltovói övvereteknél feltűnő ezüst mint alapanyag a térségben megforduló magyarok hatása lenne (AKSÉNOV 2001.). Ezt nehéz megítélni, mivel ezen szaltovói veretek formai kivitele és díszítése is bronzból készült (növényi és geometrikus mintájú korábbi) szaltovói övveretekhez áll közelebb.

¹⁶⁷ BÁLINT 1975. 57.

azt Csallány Gábor eredetileg a lelőhely mellett lakó egyik tanyatulajdonostól kapta ajándékba,¹⁶⁸ tehát valójában egy szórványleletről van szó, az 1. sírhoz való tartozása több mint kérdéses. Legközelebbi formai párhuzamai alapján nagy valószínűséggel késő szarmata kori leletről van szó. Ráadásul a hátoldal díszítése sem elsősorban a klasszikus szaltovói területekről, hanem a Kaukázus északi térségéből, és főként korábbi időszakból ismert.¹⁶⁹ Ráadásul keleti párhuzamait – főként a szaltovói időszakból származókat – ma már nem tükrönek, hanem amuletteknek tartja a szakértők többsége.¹⁷⁰ Nem szól tehát érv amellest, hogy a jámborhalmi „bronztükröt” egyrészt honfoglalás kori sírleletnek tartjuk, másrészt díszítése és anyaga¹⁷¹ alapján szaltovói eredete is kétséges.

Szintén az egyedi leletek közé tartozik a honfoglalás kori leletanyagban ismert két *fülkanál*, melyek közül a gyakran hivatkozott egri lelet állatalakos díszítése nem tekinthető szaltovói jellegzetességnek. Ott a tárgy típus geometrikus díszítése szinte kizárólagos, míg a szemmurvos díszítés legközelebbi megfelelőjét egy VIII. századi leletet jelenti a Középső-Volga vidékről.¹⁷²

A *hólyagos fejű gyűrűk*, illetve a *gömbsorcsüngős fülbevalókhoz* ugyan formailag hasonló kivitelűeket találunk keleten is, de míg a szaltovóiak szinte kivétel nélkül (főként bronzból), addig a honfoglalás kori leletek lemezes szerkezetűek és arany vagy ezüst alapú ötvözetből készültek. Hasonló lehet a karosi temetőben feltárt és *csótárdísznek* meghatározott tárgy,¹⁷³ mely tárgy típus a szaltovói lószerszámok esetében fejhámdíszeknél gyakran megfigyelhető ugyan, de formailag teljesen eltérőek.

A leletanyagban újabban előkerült, vagy felismert szaltovói párhuzamok között elsősorban az egyik karosi sír *veretét* említhetjük.¹⁷⁴ Fodor István legutóbb az *íjtartó tegez*ek végeinek *csontborításához* mutatott be szaltovói párhuzamot.¹⁷⁵ A Kárpát-medence X. századi hagyatékában nemrég kimutatott *íjmarkolatlécek* legjobb párhuzamai a Szoko-lovszkaja Balka-horizontban ismertek.¹⁷⁶ Itt a Bolsaja orlovkai leletegyüttesben¹⁷⁷ kis számban az *obulusokhoz* is találunk analógiákat.¹⁷⁸ Az egyik lévai sír vereteinek¹⁷⁹ pontos megfelelőit is megtaláljuk ugyanebben a leletegyüttesben.¹⁸⁰ A Heves-Kapitányhegyről ismert bronz pántkarperec aranylemezzel bevont technika¹⁸¹ – mint *bimetal ötvöstechnika* – előfordulására a szaltovói övveretek esetében szintén számos példát találunk.

¹⁶⁸ Vö. PASZTERNÁK 1996. 5. kép.

¹⁶⁹ KOVALEVSKAĀ–ALBEGOVA–P’ĀNKOV–JEVSŪKOV 2006, 4. taxon „g” típus.

¹⁷⁰ ALBEGOVA 2001; KOVALEVSKAĀ–ALBEGOVA–P’ĀNKOV–JEVSŪKOV 2006.

¹⁷¹ A szentesi lelet anyaga 2007-ben Moszkvában elvégzett (labor: MGU Geológiai Kar, Geokémiai Tanszék, a mérési laborszám: № 2844, a mérést R. A. Mitojan végezte) anyagösszetételi vizsgálata (ED-XRF) alapján: Cu 59,45% Sn 35,89% Pb 4,37% Ag 0,29%. Ez az anyagösszetétel megfelel a szarmata és még korábbi időszakok klasszikus tükröbronzainak, ugyanakkor hiányoznak belőle a szaltovói „tükrök” döntő többségére jellemző olyan elemek, mint pl. cink, arzén és antimon. Az anyagvizsgálatért és eredményének értékeléséért Natalja V. Jenyioszovának (Moszkva, MGU) mondok köszönetet.

¹⁷² Novinki I. temető (Itsz.: 418/22 SOIKM im. P. V. Alabina, Szamara – Dmitrij Sztasenkov ásatása, 1999), ld. История Татар II. (2006) a II. fejezet utáni számozatlan színes táblák.

¹⁷³ Karos-Eperjesszög II/49. sír (RÉVÉSZ 1996. 143. tábla).

¹⁷⁴ Karos-Eperjesszög II/50. sír (RÉVÉSZ 1996. 144. tábla 39.).

¹⁷⁵ FODOR 2009. 54.

¹⁷⁶ BÍRÓ–LANGÓ–TÜRK 2009.

¹⁷⁷ BÍRÓ–LANGÓ–TÜRK 2009.

¹⁷⁸ Vö. 106. jegyzet.

¹⁷⁹ Levice-Géňa 3. sír (NEVIZÁNSKY 2006. Tab. V. 1–10).

¹⁸⁰ ILŪKOV–KOSĀNENKO 2007. рис. 19. 11.

¹⁸¹ BÓNA 2001. 9. kép.

A két régió kerámiaanyagának gyakran idézett hasonlóságai mellett – bár tételes¹⁸² elemzés nélkül egyelőre közös eredetük, összefüggésük nem zárható ki –, valójában a fentiekhez hasonlóan elsősorban az eltérések szembeötlőek. A legtöbb egyezés kétségtelenül a honfoglalás kori sírkerámiák és a „Zlivki-i” és a „Szidorovo-Lyszogorovka-típusú” szaltovói hagyatékok kézikorongon formált, bekarcolt vonalakkal díszített fazekai kapcsán említhető.¹⁸³ Ezek formai és díszítésbeli hasonlóságai mellett meg kell ugyanakkor említenünk eltéréseiket is, melyek főként a Kárpát-medencei leletek kisebb méretében, a teljes edényfelület díszítésének ritkaságában, és a szemcsés, csillámos homok soványító anyagként való szinte kizárólagos használatában jelentkeznek.¹⁸⁴ Határozott eltérést mutat a jellegzetes *szaltovói fényezett kerámiának* a Kárpát-medence magyar honfoglalás kori hagyatékában továbbra is megfigyelhető általános hiánya.¹⁸⁵

A telepkerámiában a legnagyobb hasonlóság a Wolf Mária által is hangsúlyozott nagyméretű *tárlóedények* esetében kétségtelenül megfigyelhető.¹⁸⁶ A *belső füles cserépbográcsok* esetében a Kárpát-medencében¹⁸⁷ azok X. századi (jelenleg) domináns ritkasága említhető,¹⁸⁸ de a szaltovói leletekhez képest anyaguk és formai kivitelük is – helyenként rendkívül – eltérő.¹⁸⁹ Ráadásul keleten ezen tárgytypus elterjedése (sem) korlátozódik térben és időben pusztán a szaltovói kultúrkörre. Az idézett hasonlóságok mellett ugyanakkor

¹⁸² Miként a hazai X–XI. századi kerámia kutatásban is gyakran elhangzik, hogy a Kisalföld, vagy a borsodi földvár leletei alapján csak feltételesen vonhatunk le általános következtetéseket a Kárpát-medence teljes egészére vonatkozóan, úgy ehhez hasonlóan kell eljárunk keleten a viszonylag jobban közölt Sarkel környéki leletek esetében, illetve a teljes szaltovói kultúrára vonatkozóan.

¹⁸³ ŠRAMKO 1959.; KRAVČENKO–DAVYDENKO 2002. рис. 28–33.; KRASIL'NIKOV–KRASIL'NIKOVA 2005. рис. 8. 2b., рис. 25. 3a. Meg kell ugyanakkor említeni a díszítésekkel kapcsolatban, hogy a Kárpát-medencében gyakori, széles sávokat alkotó bekarcolt hullámvonalak nem jellemzőek a szaltovói anyagra, nálunk pedig a párhuzamosan körbefutó vonalakkól álló, az edény teljes, az aljáig tartó felületét kitöltő díszítés megy ritkaságszámba. Kétségtelen összefüggés mutatkozik azonban abban az edénydíszítési koncepcióban, hogy hullámvonal(ak) felül a vállon, alatta a pedig párhuzamosan bekarcolt vonalak futnak körbe. Idegen viszont a magyar anyagban a perem bevagdálásokkal, illetve ujbenyomkodással tagolt díszítése, mely a szaltovói fazekaknál gyakran még a korongoltak esetében is megfigyelhető.

¹⁸⁴ A szaltovói kerámiák anyaga többnyire kerámiazúzalékkal soványított, míg a Kárpát-medenceiek esetében ez elsősorban szemcsés homok.

¹⁸⁵ A Kárpát-medence X–XI. századi kerámiái között valóban ismert a fényezés (TAKÁCS 2000.; WOLF 2005. 54.), azonban nem elsősorban minták kialakítására használják, miként ez a szaltovói leleteknél általános. A fényezett edények formája és főként anyaga, valamint égetési technikája radikálisan eltérő: a Kárpát-medencében vörös színű palackokon, keleten pedig fekete, redukált égetésű, főként erősen nyomott gömbös testű füles korsókon, kancsókon fordul elő. Keleten a vörös anyagú, polírozott kerámia elsősorban a Krímre, illetve Don-torkolat környékére jellemző. Ráadásul ma már világos, hogy a Kárpát-medence X–XI. századi fényezett kerámiái sokkal közelebbi kapcsolatot mutatnak elsősorban Dél-Dunántúlon megfigyelhető IX. századi helyi előzményekkel (TAKÁCS 2000.). A sírleletek között korábban egy karosi fényezett korsóval kapcsolatban (Karos-Eperjesszög II/66. sír) vetődött fel a szaltovói eredet lehetősége (RÉVÉSZ 1996. 186. 114. kép). A leletet újabban Takács Miklós mediterrán eredetűnek véli (köszönetet mondok Takács Miklósnak a közöletlen adatért és a hivatkozás lehetőségéért, valamint a kerámiával kapcsolatos összes hasznos tanácsáért). E tárggyal kapcsolatosan keleti vonatkozásban annyit mondhatunk el, hogy az néhány IX–X. századi volgai bolgár sírkerámiához áll a legközelebb (pl. Tankejevka 760. sír, ld. KHALIKOVA–KAZAKOV 1977. Taf. XXXI. 3), a szaltovói kultúrában azonban idegen (köszönetet mondok Anna F. Kocskinának és Valerij Sz. Fjorovnak az információért).

¹⁸⁶ WOLF 2006. 54.

¹⁸⁷ FODOR 1975A; TAKÁCS 1986.

¹⁸⁸ Takács Miklós legutóbb három ilyen korú leletet említett (TAKÁCS 2009. 237.), továbbá ld. WOLF 2006. 54.

¹⁸⁹ AFANAS'EV–LOPAN 1996. A kelet-európai kora középkori bográcsokról legutóbb összefoglalóan ld. LOPAN 2007.

tény, hogy a szaltovói bográcsok között a kézzel formáltak aránya jóval nagyobb,¹⁹⁰ és a belső oldalon a perem átfúrásával kialakított fül a legtöbb esetben a bogrács pereméhez képest mélyen ül. Ráadásul a furat nemcsak páros, hanem páratlan is lehet, illetve vízszintes kialakításuk is előfordul. A klasszikus szaltovói bográcsok¹⁹¹ között nem jellemző a fémbográcsokat utánzó és gömbölyű aljú forma. Az erdős sztyepp területén viszont pl. olyan fazék alakú és ún. kagylós fülű változatuk terjedt el, melyek legközelebbi párhuzamait a Kaukázus északi előterének VII. századi hagyatékában találjuk, ugyanakkor a Kárpát-medencében X. századra keltezhető darab még nem került elő.¹⁹² Alapvető készítéstechnikai különbség is megfigyelhető a Kárpát-medencében feltárt X(?)¹⁹³–XI. századi bográcsok többségénél, ugyanis ezeket a fazekaskorongon peremükkel lefelé elhelyezve készítették, így alakítva ki az ívelt aljat.¹⁹⁴ Összefoglalva: a szaltovói kerámiaművességhez a legtöbb és legjobb párhuzamot a Kárpát-medencében nem a X. századi, hanem a késő avar kori leletek között találjuk.

A temetkezési szokásokban mutatkozó olyan párhuzamok,¹⁹⁵ mint a *madárcsont amulettek*, a *padkás és padmalyos sírok*¹⁹⁶ nagyon általános, a szaltovói kultúrkörnél nagyobb területen elterjedt jelenségek, miként az *asztragaloszok* is. A magyar honfoglalás kori anyagban *szalunak* nevezett vasszerszám a szaltovói kamrasírok jellegzetes lelete ugyan, de kora középkori kelet-európai elterjedése szintén jóval szélesebb körű.¹⁹⁷

Hasonlóan egyre több *kurgánba*, illetve *kurgán alá* ásott temetkezést ismerünk a Kárpát-medence X–XI. századi hagyatékában, valamint egy esetben ismert a lábnál kialakított *fülkés* – a szaltovói hagyatéokra igen jellemző – sírforma is. A ritkán előforduló ún. *harang alakú sírgödrök* párhuzamait szintén megtaláljuk a Szeverszkij Donyec menti szaltovói temetőkben. A sírformák mellett a padkán elhelyezett állattemetkezések mutatnak párhuzamot, elsősorban a Szokolovszkaja Balka-horizonttal. Ma már ismerünk részleges szaltovói *lovastemetkezéseket* is, ahol a halott lába körül helyezték el a lócsontokat.¹⁹⁸ A honfoglalás kori lovastemetkezéseknél kis számban a hagyatékban is előfordul a *lókoponya északi*, illetve *déli irányú tájolása*, mely a szaltovói mellett a korai volgai bolgár (VIII–IX.

¹⁹⁰ A kézzel és a kézi korongon formált kerámia meghatározása a magyar és az orosz szakirodalomban tapasztalataim alapján gyakran eltérő (vö. FODOR 2005. 78. és LOPAN 2007. 265.). Ennek lényege, hogy keleten a kézi, vagy lassú korongon formált kerámia fogalma jóval tágabb. A Kárpát-medence kora középkori kutatásában a kézikorongon formált szaltovói kerámiához hasonló anyagok esetében kézzel formált kerámiáról írnak. Ezért a kerámiatípusok, főként a telepkerámiák párhuzamainak összevetése esetében pusztán a szakirodalomra támaszkodni igen kockázatos.

¹⁹¹ FLÉROVA–FLÉROV 1997.

¹⁹² Kagylós fülű bográcsok a Kárpát-medence VIII–IX. századi leletei között egyébként előfordulnak, de azok minden esetben kézzel formáltak (vö. TAKÁCS 1986. 108–111.).

¹⁹³ WOLF 2003. 100–103.; TAKÁCS 2009. 237.

¹⁹⁴ A fémbográcsokat utánzó bikónikus testű, gömbölyű aljú, a fent leírt technikával készült bográcsokat Takács Miklós dunai bolgár eredetűnek tartja a Kárpát-medencei anyagban (megjelenés alatt lévő cikkének ismeretéről és a hivatkozás lehetőségéért köszönetet mondok). Wolf Mária elsősorban kronológiai vonatkozásukat elemezte és rámutatott, hogy bográcsok csak a XI. századot követően terjednek el általánosan a Kárpát-medencében (WOLF 2003. 102.).

¹⁹⁵ A temetkezési szokásokkal kapcsolatban példákkal és részletesen ld. TÜRK 2009.

¹⁹⁶ Ma már tudjuk, hogy a honfoglalás kori hagyatékban jóval elterjedtebbek voltak, mint azt korábban gondoltuk.

¹⁹⁷ KOVÁCS 1984. 39–40. Bár meg kell jegyezni, hogy a mordvin, udmurt, mari és volgai bolgár területeken ezek gyakran egyéb szaltovói jellegű leletekkel, pl. bronz övveretekkel és amulettekkel együtt kerülnek elő.

¹⁹⁸ AKSÉNOV–KRYGANOV–MIHEJEV 1996. A legközelebbi párhuzamok a rzsevkai temető 20., 21., 39. sírja (SARAPULKIN 2006, рис. 2), továbbá pl. Limanskoje ozero 37. sír (AKSÉNOV–TORTIKA 2002. рис. 4. 5; TATARINOV–FEDÁEV 2002. рис. 4). A szaltovói bolgár variáns mellett ma már a dunai bolgár területekről is ismerünk lábhoz tett részleges lovastemetkezést: a Pliszka közelében feltárt Kabinjuk 4. kurgán a VIII. század végére–IX. század elejére keltezhető (RAŠEV 2007. 106–107, рис. 10).

század) temetőikben is ismert. Ennél is nagyobb jelentőséggel bírnak a – sajnos a Kárpát-medencében többnyire rosszul dokumentált – *részleges szarvasmarha-temetkezések*. Az analógiák között a temetés utáni, feltehetően rituális célú *halottbolygatásban* mutatózó kapcsolatok mellett,¹⁹⁹ az *obulusok* néhány esetét²⁰⁰ említhetjük.²⁰¹

Ősmagyarok a szaltovo-majacka kultúra területén?

Bár a honfoglalás kori leletanyagot folyamatosan újra kell értékelnünk a dinamikus bővülő forrásanyag következtében, a szaltovói kapcsolatok területén azonban fordítva is fel kell tennünk a kérdést. Vagyis, hogy van-e a ma már meglehetősen jól ismert szaltovói kultúrkörben olyan leletcsoport, amely a Kárpát-medence magyar honfoglalás kori (másodsorban esetleg a Volga–Káma–Dél-Urál vidék VI–IX. századi) leleteivel kapcsolatba hozható? A Kárpát-medence X. századi leletanyagának egészét azonban a fentebb áttekintett szaltovói leletcsoportok egyikével sem hozhatjuk, akárcsak feltételeken is kapcsolatba. Talán nem véletlen, hogy nem is igen találunk olyan véleményt a szovjet-orosz és ukrán szakirodalomban, mely a magyarok elődeinek (tartós) szaltovói jelenlétével számolna. Mindez persze elméletileg magyarázható lenne azzal, hogy a Kárpát-medencei beköltözést után ezeknek a kapcsolatoknak a nyomai igen gyorsan és nyomtalanul eltűntek, akkor viszont a Középső-Volga vidék,²⁰² a mordvin területek, vagy éppen az utóbbi másfél évből számos új lelettel immár lelethorizonttá bővülő Dnyeper menti Szubbotyicy-leletkörrel kapcsolatban vajon miért mutathatók ki mégis ilyen kapcsolatok?

Összefoglalás

A szaltovo-majackaja régészeti kultúra nem feleltethető meg körültekintés nélkül sem térben, sem időben a Kazár Kaganátus régészeti hagyatékával. A Kaganátus eltérő földrajzi régiókban feltárt (és folyamatosan bővülő) régészeti forrásanyag egyáltalán nem rajzol ki egy egységes régészeti kultúrát. A földrajzi (etnikai?) variánsok között a temetkezési szokásokban, az antropológiai anyagban, és gyakran a leletanyagban is mutatózó markáns különbségek mellett kronológiai eltéréseik jelentik ebben a legnagyobb akadályt. Még nagyobb problémát jelentenek azon variánsok, amelyeknek nem ismerjük összehasonlításra alkalmas leletanyagát. A Pletnyova által kidolgozott és elterjedt szaltovo=kazár (és viszont) elmélet bizonyítás hiányában tarthatatlan. Az említett elképzelés mellett egyedül az a túlságosan historizáló szempont hozható fel, hogy valamennyi terület (feltehetően) a Kazár Kaganátushoz tartozott, vagy azzal szoros összefüggésben állt. Egy régészeti kultúra meghatározása azonban nyilvánvaló módon nem épülhet pusztán egy történelmi-földrajzi érvre, ahhoz a régészeti és antropológiai hagyatékban is koherenciát kell tudni kimutatni. Egyetértünk Gennagyij E. Afanasz'ev érvelésével, mely szerint szaltovo-majackaja kultúráról csupán a két névadó lelőhelyen feltárt hagyaték sajátosságai, illetve annak elterjedése – tehát az ún. erdős sztyeppi („alán”) variáns – kapcsán beszélhetünk. A többi csoport esetében az eltérő

¹⁹⁹ Vö. Türk, Attila Antal: The problems of post-burial rites in the archaeological record of the 10th–11th centuries in the Carpathian Basin and in the area of the Saltovo cultural-historical complex. In: *Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. Abstracts*. Miskolc (2009).

²⁰⁰ Vö. 106. j.! A Szokolovszkaja Balka-horizont említett esetei mellett a Zlivki I. temető 31. sírjából is ismerünk egy szájban előkerült félbevágott dirhemet (ŠVECŮV 1991. 119.).

²⁰¹ Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy az említett jegyek közül számos ismert a Volga–Dél-Urál vidék VI–IX. századi temetkezéseiben is, bár ezek egy részét többnyire ott is szaltovói eredetűnek vélik.

²⁰² STAŠENKOV 2009. Legfrissebb változata új leletekkel kiegészítve: STAŠENKOV 2009A.

rések akkorák, hogy azok – bár egyes vonásaikban rokon –, de önálló kultúrák,²⁰³ esetleg lelethorizontok.²⁰⁴ A folyamatosan bővülő leletanyag alapján a későbbiekben valószínűleg pontosabban megrajzolható lesz a szaltovói kultúrkör belső rendszere.²⁰⁵

A Kárpát-medence X. századi leletanyagában jelenleg mindössze elenyésző szaltovói kapcsolat mutatkozik, mely régészetileg nem támogatja azt az elképzelést, hogy a magyar honfoglalás kori hagyaték létrehozói, illetve azok közvetlen elődei több mint 100–150 évet töltöttek (volna) a szaltovói területeken, mint azt korábban feltételeztük. Hivatkozhatunk ugyan továbbra is kutatási, és/vagy közlési hiányosságokra, ez azonban ismerve napjaink kutatási intenzitását ma már nehezen fogadható el komoly érvnek. Elvben lehet hivatkozni arra is, hogy a magyarok elődeinek kultúrája teljesen beleolvadt a szaltovóiába, vagyis a szaltovói hagyaték valamely már ismert változatának hordozói ők is és ezért nem különíthetők el. Akkor viszont miért nincs több nyoma ennek mégis a magyarok elődeinek onnan közvetlenül kiváló, de még a Kárpátoktól keletre feltételezett emlékei között sem? Hiszen releváns szaltovói párhuzamú leletanyagot alig találunk nemcsak a Kárpát-medence X. századi hagyatékában, de már keleten, a Poltava-Kremencsuk-Dnyipropetrovsk-Zaporizzsja térség IX. századi leletei között sem, a Dnyeper jobb partjáról már nem is beszélve.

A Kárpát-medence X. századi leleteivel ugyanakkor párhuzamot mutató Dnyeper menti Szubbotyicy-horizont²⁰⁶ lelőhelyeinek, – melyek száma az elmúlt másfél évben megháromszorozódott,²⁰⁷ – anyagában (4. kép 2.) a szaltovói elemek reprezentáltsága szintén alacsony. Ami ennél is meglepőbb, hogy ez az arány alacsonyabb, mint az ugyanitt

²⁰³ A kultúra és variánsainak további kultúrákra bontásának lehetősége mellett érvelt legutóbb a hazai kutatásban Langó Péter (LANGÓ 2007. 245.).

²⁰⁴ Tekintve, hogy a régészeti kultúra fogalma már megszületése óta magában hordozza a történeti-etnikai „megfeleltetés” kritériumát (pl. FODOR 1980. 347.), véleményem szerint a leletanyag kapcsán helyesebb a lelettípusok, illetve lelethorizontok terminológiákat használni mint tisztán régészeti fogalmakat. Ez manapság pl. az orosz és ukrán nyelvű kora középkori régészeti szakirodalomban már meglehetősen elterjedtnek mondható.

²⁰⁵ Ez a leletanyagbővülés ugyanis nemcsak nagyobb anyagmennyiséget, de néha unikális eredményeket is hozott az elmúlt években. Ilyennek tekinthető a korai, muszlim rítusú temetők feltűnése a Donyeck-Luganszk régió IX. századi hagyatékában (Szidorovo-típusú temetők vö. KRAVČENKO–GUSEV–DAVYDENKO 1998.; KRAVČENKO–ŠAMRAJ 2000.; KRAVČENKO–DAVYDENKO 2002.; KRAVČENKO–ŠAMRAJ 2000.; KRAVČENKO–ŠAMRAJ 2005.). Továbbá a zsidó kultúrkörrel kapcsolatba hozható néhány újabb lelet pl. héber betűs üvegposhár-töredék Moscsjevaja Balka lelőhelyről. Hasonló bekarcolt jelek és jelképek a Bjelaja Vezsa (Sarkel) feltárt kerámiaanyagban is előfordulnak (közöletlen, vö. AFANAS'EV 2001. 46.), továbbá a Majackoje gorogyiscséből származó bekarcolt köveken is (vö. AFANAS'EV 2007. 79.), valamint egy helyi készítésű menóradíszes pecsétgyűrű a dmitrijevkai temető 38. kamrásírból (a kérdéshez részletesen ld. AFANAS'EV 2001. 46.).

²⁰⁶ Ez a horizont az 1988-ban közölt Ingul menti sírokhoz (BOKU–PLETNĚVA 1988.) hasonló, elsősorban a Dnyeper középső folyása menti (4. kép 2) leletkört jelenti (KOMAR 2008.; KOMAR 2009.; PRIJMAK–SUPRUNENKO 1994.; SUPRUNENKO–MAEVS'KA 2007.). Leletanyagára összefoglalóan (bár lelőhelyenként eltérő mértékben) jellemzőek a lábnál elhelyezett részleges lovastemetkezések, halotti maszkok, illetve szemfedő lemezek, aranyozott ezüst övveretek (gyakran a rozettás lószerszámvereteknél megfigyelhető jellegzetesen díszített szegélyvel) és más fémtárgyak, pl. (aranyozott) ezüst csészék (díszítésükben néha aranyozott poncolt háttérrel). A díszítésekben megfigyelhető növényi és részben állatábrázolások, illetve a leletanyag más (pl. kerámia) tekintetében is erős Volga–Dél-Urál vidéki kapcsolatok a jellemzőek (vö. KOMAR 2008., valamint 200. j.).

²⁰⁷ Vö. Oleksij V. Komar: Chronology of the "Hungarian type" finds in Eastern Europe of 9–10th centuries A.D. című előadása 2009. december 4-én Budapesten a „Die Archäologie der frühen Ungarn Chronologie, Technologie und Methodik. Ein internationaler Workshop des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz” című konferencián.

megfigyelhető Volga–Dél-Urál vidéki VIII–IX. századi régészeti párhuzamoké.²⁰⁸ A Szubbotyicy-horizont tehát – a Kárpát-medencei X. századi leleteihez hasonlóan – közelebbi kapcsolatot mutat a történeti Baskíria területén feltárt VIII–IX. századi temetőkkel,²⁰⁹ mint a közvetlen szomszédságában fekvő, és azzal időben részben párhuzamos szaltovói hagyatékkal.²¹⁰ Ezt most már nemcsak a Szubbotyicy-típusú leletek tipokronológiai párhuzamai – köztük éppen a kis számú, ám jól kidolgozott időrendű szaltovói párhuzamok – alapján állíthatjuk, hanem az első radiokarbon kormeghatározások is ezt látszanak megerősíteni (5. kép 1–2.).²¹¹

Ha elfogadjuk egyrészt a karajakupovo kultúra²¹² – az elmúlt fél évben számos újabb kiváló honfoglalás kori párhuzammal bővült²¹³ – lelőhelyeinek, illetve ennek a hagyatéknak újabban már Szamara környéki²¹⁴ feltűnésének felső időhatárát,²¹⁵ másrészt pedig a Szubbotyicy leletkör időrendjét a Dnyeper mentén,²¹⁶ akkor úgy vélem ez még egy okkal több, hogy a jövőben már ne elsősorban a szaltovói kultúrkör területén próbáljuk kimutatni a Kárpát-medence X. századi anyagi kultúrájának VIII–IX. századi előzményeit. Ezt az időrendet a Volga-Káma, illetve a Dnyeper közti területen az erdővidék nagy sűrűségű (ezáltal jó rétegtannal és tipokronológiával rendelkező) mordvin temetőiből már régóta ismert,²¹⁷ illetve újabb párhuzamok²¹⁸ szintén megerősíteni látszanak.

²⁰⁸ Közöttük egyes esetekben kifejezetten Volga–Dél-Ural vidéki eredetű tárgyakról beszélhetünk, mint pl. a Dnyeszter keleti partján fekvő Slobodzeja lelőhely 15. sírjában feltárt tankejevkaei típusú, vállán fényezett korsó (ŠČERBAKOVA–TAŠČI–TEL’NOV 2008. рис. 7. 3), mely már eleve erősen kopott felülettel és csorbult peremmel került sírba. Érdekes ugyanakkor, hogy a Dnyeszter nyugati partján egyelőre nem számolhatunk a fent említett leletkör feltűnésével, sőt gyakorlatilag elenyésző bármilyen, a IX. századra keltezhető (magyar vonatkozású) anyag. (Ezt a negatív eredményt egyelőre nem kevesebb alapján állíthatjuk, minthogy 2009 októberében Langó Péterrel Kisinyovban módunkban állt részletesen áttekinteni Moldávia valamennyi 1953–2008 közötti feltárásának ásatási dokumentációját).

²⁰⁹ MAŽITOV 1981.

²¹⁰ Vagyis most már biztosan ismerünk olyan IX. századi kelet-európai régészeti lelethorizontot, mely egyszerűen mutat párhuzamot a Volga–Dél-Ural vidék VIII–IX. századi és a Kárpát-medence X. századi hagyatékaival.

²¹¹ A Krivij Rig környékén feltárt Ordzonikidze, 32. kurgán betöltésébe beásott 1. sírból származó mindkét váz szinte azonos, IX. századi □ nagyobb valószínűséggel talán annak második felére tehető □ adatokat eredményezett: az idősebb felnőtt férfi váza: Poz-32981: 1210±35BP; 1 szigma kal.: 770–880AD (68,2%); 2 szigma kal.: 680–900 AD (95,4%) (5. kép 1.). A másik, a fiatalabb férfi váza: Poz-32982: 1220±40BP; 1 szigma kal.: 720–880AD (68,2%); 2 szigma kal.: 680–900AD (95,4%) (5. kép 2.).

²¹² MAŽITOV 1977. 22–28.; IVANOV 1999. 52–58.

²¹³ A Cseljabinszk melletti, már korábban is ismert szinyeglazovói lelőhelyről 2009 nyarán két újabb aknasír anyaga vált ismertté (noha a leletek már 1959-ben előkerültek), itt késő kusnarenkovói típusú kerámiával együtt kerültek elő aranyozott ezüst és bronz, rovátkolt peremű palmettás díszítésű (lőszerszám)veretek. Ezekkel azonos, valamint jellegzetes rozettás (lőszerszám)veretek Cseljabinszktól 60 km-re északra, az Uelgi-tó partján is előkerültek, jelentős mennyiségben és több formai változatban (BOTALOV 2010. 9–14.). A Káma-Urál térségében előkerült legfrissebb, a Kárpát-medence X. századi hagyatékaival kapcsolatot mutató, ám helyi készítésű leletek között első helyen kell említenünk egy Perm környéki temetkezésből előkerült, ráadásul másodlagosan szem, illetve szájfédővé átalakított aranyozott háterű ezüst tarsolylemezt, melyet sajnos nem régész tárt fel (ld. Андрей М. Белавин – Владимир А. Иванов – Наталья Б. Крыласова: *Угры в Предуралья в древности и средние века*. Уфа (2009) рис. 21. 24; рис. 77. 24. (kézirat). Az adatért, a kézirat ismeretért és a hivatkozás lehetőségért Natalja B. Krylaszova és Andrej M. Belavin permi kollégáknak (Permi Állami Egyetem, Régészeti Tanszék) mondok köszönetet.

²¹⁴ Szamara-belterület, Nyemcsanka, 116 km g. Kujbisev, Palimovka, Proletarszkoe gorodiscse, Vlaszt’ truda, stb. vö. STASHENKOV 2009. és 2009A.

²¹⁵ Felső időhatárunk nem korábbi mint a IX. század első harmada (vö. STASHENKOV 2009. és 2009A).

²¹⁶ Főként a IX. század közepe és második fele (vö. KOMAR 2008. 216.).

²¹⁷ MESTERHÁZY 1991A.

Természetesen a szaltovo-majackaja kultúra folyamatosan finomodó tipokronológiája²¹⁹ továbbra is fontos támpont lesz számunkra a VIII–IX. századi kelet-európai előzmények kutatásánál. A kelet-európai fémleletek (öv- és lószerszámveretek, ékszerek) tipokronológiája alapján a kora szaltovói időszak (Sztolbiscse-Sztarokorzuhszinkaja horizont: 740–770),²²⁰ illetve az átmeneti periódus (I/II horizont: 780–800) páratlan részletességgel kidolgozott.²²¹ Sajnos a számunkra, magyar szempontból fontosabb középső, vagy klasszikus (II–IV. szaltovói horizont: kb. 800–940), illetve a késői szaltovói periódusok (V. horizont: kb. 940–965)²²² kidolgozottsága ma ettől még jócskán elmarad. Ehhez azonban elengedhetetlen lesz az elsősorban a Verhnye szaltovi temető teljes anyagának, illetve az ott jelentős mennyiségben előforduló keleti pénzek,²²³ elsősorban dirhemek²²⁴ régóta várt publikálása.²²⁵

BIBLIOGRÁFIA

- AFANAS'EV 1987. АФАНАСЬЕВ, ГЕННАДИЙ Е.: Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона (аланский вариант салтово-маяцкой культуры). Археологические открытия на новостройках 2. Москва 1987.
- AFANAS'EV 1987A АФАНАСЬЕВ, ГЕННАДИЙ Е.: Муравьевский клад (к проблеме онгуро-булгаро-хазарских миграций в лесостепь). *Советская Археология* 1987 № 1. 193–202.
- AFANAS'EV 1993. АФАНАСЬЕВ, ГЕННАДИЙ Е.: Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения Среднего Дона. Москва 1993.

²¹⁸ BÁLINT 1989A; MESTERHÁZY 1991A; RÉVÉSZ 1998. 526. Mordvin területen újabb párhuzamként a híres Ijádai temető 1983–1985 között végzett ásatai során feltárt 20. sír emelhető ki. Ennek leletei között pl. egy, a Szerencs–Budapest-Farkasrét típusú szinte azonos veretes öv említhető, továbbá egy késtok ezüst díszé, melyen aranyozott háttérű, pont-vonalas és rovátkolt szélű palmettás díszítés látható (VORONINA 2007. рис. 15–17., 58., 61–63.). Mindezeket a temetkezés jellegzetes és jól kidolgozott tipokronológiájú „finn-ugor” ékszerei megbízhatóan keltezik a IX. századra (a leletek pontosabb keltezésében nyújtott segítségért Ol'ga V. Zelencováknak (Moszkva) és Gennagyij N. Belorybkinnak (Pensa) mondok köszönetet). A Ijádai temetővel kapcsolatban nemrég Kovács László a kauriviseletben mutatkozó kapcsolatra hívta fel a figyelmet (KOVÁCS 2008. 399–400.).

²¹⁹ FLÉROV 1983.

²²⁰ Olekszij V. Komar ezen a korai, vagy I. szaltovói perióduson belül két további fázist különített el: 1a (740–750) és 1b (745–770) KOMAR 1999. 132.

²²¹ KOMAR 1999B; GAVRITUHIN 2005.

²²² Jóllehet a kelet-európai szaltovói hagyaték legkésőbb a X. század középső harmadában megszűnt, a besenyő és egyes szláv leletek között egyes tárgy-, illetve verettípusok továbbélése megfigyelhető. A romny-borsevo kultúra egyes területein még a XI. század közepéig is készítettek szaltovói hagyományú övvereteket, melyekről többek között a kamenkai temető négy temetkezésében, keresztény leletkörnyezetben való előfordulásuk tanúskodik (1., 5., 13., 14. kurgán, KOMAR 1999. 130.; SUHOBOKOV 1992. рис. 34. 1–9.).

²²³ A szaltovói temetőkben igen érdekes képet mutat a keleti pénzek elterjedése, mivel pl. a Majackoje gorodicse mellett feltárt temetőben nem fordul elő egyetlen egy sem a közölt anyagban. A Verhnye szaltovi temető esetében ugyanakkor csak az 1901–1910 közötti időszak 107 feltárt kamrasírából 19 esetben, összesen 41 db keleti pénz került elő, közöttük 19 db dirhem, melyekből 13 db-ot a Kalifátus afrikai területén vertek. Ezek a pénzek □ az előzetes közlés alapján □ a VIII. század végére–IX. század első harmadára keltezik a temetkezéseket (NOVIKOVA–FOMIN 2006).

²²⁴ KOMAR 1999. 132.

²²⁵ Köszönetemet fejezem ki Bálint Csanádnak, Kovács Lászlónak (MTA Régészeti Intézete) és Polgár Szabolcsnak (SZTE BTK Egyetemes Középkor Történeti Tanszék), valamint Erdélyi Istvánnak, dolgozatom lektorainak az észrevételeikért és értékes tanácsaikért. A radiokarbon vizsgálat értékelésével (5. kép) kapcsolatban Oross Krisztiánnak, a képtáblák összeállításában nyújtott technikai segítségért Langó Péternek és Szinyei Viktornak mondok köszönetet.

- AFANAS'EV 1999. АФАНАСЬЕВ, ГЕННАДИЙ Е.: Салтовская кельтура в хазарских проблемах. Археология черноземного центра России: история исследований, историография. Воронеж 1999.
- AFANAS'EV 2001. АФАНАСЬЕВ, ГЕННАДИЙ Е.: Где же археологические свидетельства существования Хазарского государства? *Российская археология* 2001 № 2. 43–55.
- AFANAS'EV 2007. АФАНАСЬЕВ, ГЕННАДИЙ Е.: Поиск страны фурт-ас. *Достояние поколений*. № 1 (2) Москва (2007) 74–79.
- AFANAS'EV 2008. АФАНАСЬЕВ, ГЕННАДИЙ Е.: К проблеме исторической интерпретации археологических памятников (по поводу книги А.А. Тортики «Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы») In: *Археология Кавказа и Ближнего Востока*. Москва (2008) 402–414.
- AFANAS'EV 2009. АФАНАСЬЕВ, ГЕННАДИЙ Е.: К проблеме локализации Хазарии и Фурт-асии (о противоречии данных археологии и письменных источников. In: *Международный конгресс средневековой археологии Евразийских степей. Конференция «Идель-Алтай: истоки евразийской цивилизации»*. Казань (2009) 7–18.
- AFANAS'EV–ATAVIN 2002. АФАНАСЬЕВ, ГЕННАДИЙ Е. – АТАВИН, АНДРЕЙ А.: Что же такое хазарский погребальный обряд? (Проблемы материала, археологического анализа и интерпетации). *Хазары. Второй Международный colloquium. Тезисы*. Москва (2002) 14–16.
- AFANAS'EV–LOPAN 1996. АФАНАСЬЕВ, ГЕННАДИЙ Е. – ЛОПАН, ОКСАНА В.: Об одном исследовательском парадоксе в поисках этномаркирующий признаков протоболгар. In: *Актуальные проблемы археологии Северного Кавказа. XIX Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа*. Москва (1996) 18–20.
- АНМЕДОВ–NOVIKOVA 2007. АХМЕДОВ, ИГОРЬ Р. – НОВИКОВА, ЕЛЕНА Ю.: Древности Южной России в эпоху сложения Хазарского каганата. In: Menghin, W. (Hg.): *Эпоха Меровингов — Европа без границ. Археология и история V–VIII вв. Merowingerzeit — Europa ohne Grenzen. Archäologie und Geschichte des 5. bis 8. Jahrhunderts. The Merovingian Period — Europe without borders. Archaeology and History of the 5th to 8th centuries*. Staatliche Museen zu Berlin. Berlin (2007) 94–100.
- AJBABIN 1977. АЙБАБИН, АЛЕКСАНДЕР И.: Салтовские поясные наборы из Крыма. *Советская Археология* 1977 № 1, 225–239.
- AJBABIN 1993. АЙБАБИН, АЛЕКСАНДЕР И.: Могильники VIII – начала X вв. в Крыму. *Материалы по археологии, истории, и этнографии Таврики* 3. Симферополь (1993) 121–132.
- AJBABIN 1999. АЙБАБИН, АЛЕКСАНДЕР И.: Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь 1999.
- AJBABIN 2003. АЙБАБИН, АЛЕКСАНДЕР И.: Крым в VIII–IX веках. Хазарское господство. In: Б. А. Рыбаков (ред.): *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. IV–XIII. века*. Москва (2003) 53–86.
- AKSĖNOV 1997. АКСЁНОВ, ВИКТОР С.: К вопросу об этнической принадлежности захоронений с конем Нетайловского могильника. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна* № 396. Харків (1997) 31–37.
- AKSĖNOV 1999. АКСЁНОВ, ВИКТОР С.: К вопросу об этнической принадлежности погребений по обряду кремации салтовской культуры. In: *Матеріали міжнародної археологічної конференції «етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного веку по ранне середньовіччя*. Дніпропетровськ (1999) 137–139.
- AKSĖNOV 2001. АКСЁНОВ, ВИКТОР С.: Контакты венгров с аланами в IX веке — взаимороникновение культур. In: *Северный Кавказ и кочевой мир степей*

- Евразии: V. Минаевские чтения по археологии, этнографии и краеведению Северного Кавказа. Ставрополь (2001) 212–214.*
- AKSĖNOV 2002. АКСЁНОВ, ВИКТОР С.: К вопросу о существовании памятников этнических хазар в верхнем течении Северского Донца. *Хазары: Второй Международный коллоквиум. Москва (2002) 9–11.*
- AKSĖNOV 2003. АКСЁНОВ, ВИКТОР С.: Сидяче поховання з аланского катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів. *Археологічний літопис Лівобережної України. Київ (2003) № 2, 95–102.*
- AKSĖNOV 2004. АКСЁНОВ, ВИКТОР С.: Об этнической неоднородности кремаций VIII-первой половины X вв. Подонцовья (по материалам Сухогомольшанского могильника салтовской культуры). In: *Хазарский альманах. Том 3. Киев-Харьков (2004) 5–24.*
- AKSĖNOV 2006. АКСЁНОВ, ВИКТОР С.: Форпост Верхний Салтов. *Восточная Коллекция 25 (2006) 72–76.*
- AKSĖNOV 2008. АКСЁНОВ, ВИКТОР С.: Новые захоронение с конём Нетайловского могильника (к вопросу о салтовско-мадьярских контактах) In: А.З. Винников (ред.): *Восточнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники Южно. Русских степей в эпоху раннего средневековья. Воронеж (2008) 42–43.*
- AKSĖNOV–HORUŽ AĀ 2008. АКСЁНОВ, ВИКТОР С. – ХОРУЖАЯ, МАЙЯ В.: К вопросу о количестве катакомбных могильников с. Верхний Салтов. *Проблемы Археологии Восточной Европы. Харьков (2008) 19–27.*
- AKSĖNOV–KRYGANOV–MINEJEV 1996. АКСЁНОВ, ВИКТОР С. – КРЫГАНОВ, АНДРЕЙ В. – МИХЕЕВ, ВЛАДИМИР К.: Обряд погребения с конём у населения салтовской культуры (по материалам Красногорского могильника). In: *Материалы I тис. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. Киев (1996) 116–129.*
- AKSĖNOV–MINEJEV 2006. АКСЁНОВ, ВИКТОР С. – МИХЕЕВ, ВЛАДИМИР К.: Население хазарского каганата в памятниках истории и культуры. «Сухогомольшанский могильник VIII-X вв. *Хазарский альманах* Том 5. Киев–Харьков 2006.
- AKSĖNOV–TORTIKA 2002. АКСЁНОВ, ВИКТОР С. – ТОРТИКА, АЛЕКСАНДЕР А.: Протоболгарские погребения Подонья и Придонецья VIII-X вв.: Проблема поливариантности обряда и этноисторической интерпретации. In: *Степи Европы в эпоху средневековья. Том 2. Донецк (2002) 191–218.*
- ALBEGOVA 2001. АЛБЕГОВА, ЗАРИНА Х.: Палеосоциолгия аланской религии VII–IX. вв. *Российская археология 2001 № 2, 83–96.*
- ALBEGOVA 2002. АЛБЕГОВА, ЗАРИНА Х.: Миграция аланских племён в хазарское время по нартовским сказаниям осетин. *Хазары. Второй Международный коллоквиум. Тезисы. Москва (2002) 11–14.*
- ALBEGOVA 2006. ALBEGOVA, ZARINA: Étude paléosociologique de la religion des Alains du VIIIe au Xe siècle d'après les amulettes de la civilisation Saltov-Mayatskoe. In: *Delestre, Xavier – Kazanski, Michel – Périn, Patrick (ed.): De l'âge du Fer au haut Moyen Âge : Archéologie funéraire, princes et élites guerrières. Saint-Germain-en-Laye: Association Française d'Archéologie Mérovingienne (2006) 365–369.*
- ANGELOVA–DONČ EVA–PETKOVA 1991. АНГЕЛОВА, СТЕФКА – ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА, ЛЮДМИЛА: С. А. Плетнёва. На славяно–хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. М., НАУКА, 1989. 285 с. *Археология 1991 № 3, 50–53.*
- ARTAMONOV 1936. АРТАМОНОВ, МИХАИЛ И.: Очерки древнейшей истории хазар. Ленинград 1936.
- ARTAMONOV 1940. АРТАМОНОВ, МИХАИЛ И.: Саркел и некоторые другие укрепления в Северо-Западной Хазарии. *Советская Археология 6 (1940) 130–167.*
- ARTAMONOV 1962. АРТАМОНОВ, МИХАИЛ И.: *История хазар. Москва–Ленинград 1962.*

- BABENKO 1905. БАБЕНКО, ВАСИЛИЙ А.: Древние Салтовские придонеские окраины южной России. *Труды Археологического съезда XII* (1905) 434–464.
- BABENKO 1910. БАБЕНКО, ВАСИЛИЙ А.: Новые систематические исследования Верхнесалтовского катакомбного могильника 1908 г. Москва 1910.
- BABENKO 1914. БАБЕНКО, ВАСИЛИЙ А.: Памятники хазарской культуры на юге России. *Труды Археологического съезда XV* Москва (1914) Том 1.
- BAGALEJ 1905. БАГАЛЁЙ, ДМИТРИЙ И.: Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии. *Труды Археологического съезда XII*. Москва 1905. Том 1.
- BAGAUTDINOV–BOGAČEV–ZUBOV 1998. БАГАУТДИНОВ, РИЗА С. – БОГАЧЁВ, АЛЕКСЕЙ В. – ЗУБОВ, СЕРГЕЙ Э.: Праболгары на Средней Волге (у истоков истории татар Voglo-Камья). Самара 1998.
- BARANOV 1990. БАРАНОВ, ИГОРЬ А.: Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура). Киев 1990.
- BARANOV 1991. БАРАНОВ, ИГОРЬ А.: Болгаро-хазарский горизонт средневековой Сугдеи. *Проблеми на прабългарската история и култура*. София (1991) Вип. 2, 145–159.
- BARANOV–MAJKO–DŽANOV 1991. БАРАНОВ, ИГОРЬ А. – МАЙКО, ВАДИМ В. – ДЖАНОВ, АЛЕКСАНДР В.: Раскопки средневековой Сугдеи. In: *Археологические исследования в Крыму. 1994 год*. Симферополь (1997) 38–45.
- BARTHA 1968. BARTHA ANTAL: A IX–X. századi magyar társadalom. Budapest 1968.
- BÁLINT 1975. BÁLINT CSANÁD: A szaltovó-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól. (On the Avar and Hungarian relations of the Saltovo-Mayak culture.) *Archaeologiai Értesítő* 112 (1975) 52–63.
- BÁLINT 1980. BÁLINT CSANÁD: A Kazár Kaganátus régészeti kutatása a Szovjetunióban. *Magyar Tudomány* (1980/5) 381–386.
- BÁLINT 1981. BÁLINT, CSANÁD: Some Archaeological Addenda to P. GOLDEN'S Khazars Studies. *Acta Orientalia ASH* 35 (1981) 397–412.
- BÁLINT 1989. BÁLINT, CSANÁD: 8.–10. Jahrhundert. In: *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*. Wien–Köln (1989) 44–73.
- BÁLINT 1989A БАЛИНТ, ЧАНАД: Значение восточных аналогий в датировке находок эпохи обретения родины венгры. In: *Материалы VI международного конгресса финно-угроведов*. Том 1. Москва (1989) 13–15.
- BÁLINT 1994. BÁLINT CSANÁD: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: Szerk.: Kovács László: *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel* 1. Budapest (1994) 39–46.
- BÁLINT 1993. BÁLINT, CSANÁD: Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahme. In: Hg.: Müller-Wille, M. – Schneider, R.: *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Methodische Grundlagendiskussion im Grenzbereich zwischen Archäologie und Geschichte*. I. Sigmaringen (1993) 195–273.
- BÁLINT 1996. BÁLINT CSANÁD: A kora középkori kelet-európai steppe régészete és a 9–10. századi magyarok. *Magyar Tudomány* (1996) 937–951.
- BÁLINT 1999. BÁLINT, CSANÁD: Zwischen Orient und Europa. Die „Steppenfixierung“ in der Frühmittelalterarchäologie. In: Hg.: Henning, J.: *Zwische Byzanz und Abendland. Pliska, der östliche Balkanraum und Europa im Spiegel der Frühmittelalterarchäologie*. Frankfurt am Main (1999) 13–16.
- BÁLINT 2004. BÁLINT CSANÁD: A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok. *Varia Archaeologica Hungarica* 16a Budapest 2004.
- BÁLINT 2004A BÁLINT CSANÁD: Bálint Cs.: Mediterráneum és a Kárpát-medence kapcsolatai a kora középkori régészet szemszögéből. In: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs

- (szerk.): *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Monumenta Historica Budapestiensia* 16 (2004) 37–41.
- BÁLINT 2005. BÁLINT CSANÁD: Ki volt „magyar” a honfoglalás korban és Szent István korában? In: Romsics Ignác – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Mi a magyar?* Budapest (2005) 37–56.
- BEREZOVEC 1962. БЕРЕЗОВЕЦЬ, ДМИТРИЙ Т.: Раскопки в Верхнем Салтове в 1959–1960 гг. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР* 12 (1962) 18–22.
- BEREZOVEC 1970. БЕРЕЗОВЕЦЬ, ДМИТРИЙ Т.: Про ім'я носіїв салтівської культури. *Археологія* 24 (1970) 59–74.
- BEREZOVEC 1975. БЕРЕЗОВЕЦЬ, ДМИТРИЙ Т.: Салтівська культура. In: *Археологія Української РСР. Том 3. Київ* (1975) 421–435.
- BEZUGLOV–NAUM NEKO 1999. БЕЗУГЛОВ, СЕРГЕЙ И. – НАУМЕНКО, СВЕТЛАНА А.: Новые находки византийских и иранских импортов в степях Подонья. *Донская Археология* №1 (1999) 35–42.
- BÍRÓ–LANGÓ–TÜRK 2009. БИРО, АДАМ – ЛАНГО, ПЕТЕР – ТЮРК, АТТИЛА А.: Роговые накладки лука Карпатской котловины X–XI. вв. (10th–11th Centuries Antler Overlays of Bow from Carpathian Basin). In: *Степи Європи в епоху середньовіччя. Том 7. Донецьк* (2009) 407–441.
- BOLLÓK 2006. BOLLÓK ÁDÁM: Lehetőségek a honfoglaló magyarság emlékanyagának művészeti értékelésében. (A karosi II/52-es sír készenléti íjtartó tegezének korongja.) (Möglichkeiten in der künstlerischen Wertung des landnahmezeitlichen Denkmateri als. [Die Scheibe des Bereitschafts-Bogenbehälters aus dem Grab II/52 von Karos.]) *Limes* 19 (2006/1) 62–84.
- BOKIJ–PLETNĚVA 1988. БОКИЙ, НИНЕЛА М. – ПЛЕТНĚВА, СВЕТЛАНА А.: Захоронение семьи воина-всадника X в. в бассейне Ингула. *Советская Археология* 1988 № 2, 99–115.
- BÓNA 1979. BÓNA ISTVÁN: Régészetünk és Kelet-Európa. *A Magyar Tudományos Akadémia II. (Filozófiai és Történettudományi) Osztályának Közleményei* 28 (1979) 39–48.
- BÓNA 2001. BÓNA ISTVÁN: Honfoglaló magyarok. In: Petercsák Tivadar – Szabó J. József (szerk.): *Tanulmányok Hevesről. Heves* (2001) 18–25.
- BOTALOV 2010. БОТАЛОВ, СЕРГЕЙ В.: Тур-экспедиция в страну Южноуральская Магна-Югория. Челябинск 2010.
- BRATHER 2004. BRATHER, SEBASTIAN.: Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde–Ergänzungsbände* 42 (2004)
- BUBENOK 1997. БУБЕНОК, ОЛЕГ Б.: Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). Киев 1997.
- BUŽILOVA 1995. БУЖИЛОВА, АЛЕКСАНДРА П.: Палеопатологическая характеристика населения Маяцкого археологического комплекса. *Российская археология* 1995 № 4. 68–76.
- BUŽILOVA–MEDNIKOVA 2002. БУЖИЛОВА, АЛЕКСАНДРА П. – МЕДНИКОВА, МАРГАРИТА Б.: Реконструкция хозяйственной деятельности палеопопуляции по данным антропологии. In: Анатолий Д. Пряхин (ред.): *Новохарковский могильник эпохи Золотой Орды. Воронеж* (2002) 155–162.
- ČHAIDZE 2008. ЧХАИДЗЕ, ВИКТОР Н.: Таматарха. Раннесредневековый город на Таманском полуострове. Москва 2008.
- DMITRIEV 2003. ДМИТРИЕВ, АЛЕКСЕЙ В.: Могильник Дюрсо – эталонный памятник древностей веков. In: Борис А. Рыбаков (ред.): *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. IV–XIII. веков. Москва* (2003) 200–206.
- DUNLOP 1954. DUNLOP, DOUGLAS M.: The History of the Jewish Khazars. Princeton 1954.
- EFIMOVA– ЕФИМОВА, СВЕТЛАНА Г. – КОНДУКТОРОВА, ТАТЬЯНА С. Население салтово-

- KONDUKTOROVA 1995. маяцкой культуры Восточной Европы по данным краниологии. *Материалы по археологии, истории, и этнографии Таврики* 4. Симферополь (1995) 562–583.
- ERDÉLYI 1978. ERDÉLYI ISTVÁN: A verebi honfoglalás kori sírlelet egyes tárgyainak Don menti analógiái. (Analogie de vestiges sépulcraux du Don avec ceux Vereb de l'époque de la conquête árpádienne.) *Alba Regia* 16 (1978) 287–292.
- ERDÉLYI 1983. ERDÉLYI ISTVÁN: A Don-vidéki ásatásainak lehetséges magyar vonatkozásai. *Forrás* (1983 július) 29–33.
- ERDÉLYI 1984. ЭРДЕЛИ ИШТВАН: Венгры на Дону. In: С. А. Плетнёва (ред.): *Маяцкое городище. Труды Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции*. Москва (1984) 20–25.
- ERDÉLYI 2002. ERDÉLYI ISTVÁN: A szaltovo-majackojei műveltség és a majackojei ásatások. In: *A magyar honfoglalás és előzményei*. Budapest (2002) 33–37.
- ERDÉLYI 2004. ERDÉLYI ISTVÁN: Őseink nyomában. A magyar őstörténet kutatása a XX. században. Budapest, 2004.
- ERDÉLYI 2008. ERDÉLYI ISTVÁN: Scythia Hungarica. A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei. Budapest 2008.
- FEDOROV 1996. ФЕДОРОВ, ГАДЖИ С.: Некоторые вопросы осмысления хазарского этноса и хазарской культуры в Дагестане. In: *Актуальные проблемы археологии Северного Кавказа. XIX Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа*. Москва (1996) 149–151.
- FETTICH 1933. FETTICH NÁNDOR: A levéldiai magyarság a régészet megvilágításában. *Századok* 67 (1933) 250–276; 369–399.
- FEDOROV-DAVIDOV 1984. ФЕДОРОВ-ДАВЫДОВ, ГЕРМАН А.: Погребения хазарского времени из урочища «Кривая Лука» в Нижнем Поволжье. In: *Проблемы археологии степей Евразии*. Кемерово (1984) 80–94.
- FLÉROV 1983. ФЛÉРОВ, ВАЛЕРИЙ С.: О хронологии салтово-маяцкой культуры. In: *Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа*. Ростов-на-Дону (1983) 103–109.
- FLÉROV 1984. ФЛÉРОВ, ВАЛЕРИЙ С.: Маяцкий могильник. In: *Маяцкое городище*. Москва (1984) 142–199.
- FLÉROV 1990. ФЛÉРОВ, ВАЛЕРИЙ С.: Маяцкий могильник (раскопки 1979). In: *Маяцкий археологический комплекс*. Москва (1990) 140–191.
- FLÉROV 1993. ФЛÉРОВ, ВАЛЕРИЙ С.: Погребальные обряды на севере Хазарского Каганата. Волгоград 1993.
- FLÉROV 1996. ФЛÉРОВ, ВАЛЕРИЙ С.: Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы. Москва 1996.
- FLÉROV 2009. ФЛÉРОВ, ВАЛЕРИЙ С.: Лепные горшки, котли и другие виды керамики как индикаторы салтово-маяцкой культуры. In: *Диалог городской и степной культур на евразийском пространстве*. Азов (2009) 476–484.
- FLÉROVA 2001. ФЛÉРОВА, ВАЛЕНТИНА Е.: Хазарские курганы с ровиками: Центральная Азия или Восточная Европа? *Российская археология* 2001 №2. 71–82.
- FLÉROVA 2002. ФЛÉРОВА, ВАЛЕНТИНА Е.: Подкурганные погребения восточноевропейских степей и пути сложения культуры Хазарии. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 2. Донецк (2002) 163–190.
- FLÉROVA 2002A. ФЛÉРОВА, ВАЛЕНТИНА Е.: Проблемы исследования ямных и курганных могильников хазарского времени на Нижнем Дону. In: *Хазарский альманах* Том 1. Киев–Харьков (2002) 169–188.
- FLÉROVA 2003. ФЛÉРОВА, ВАЛЕНТИНА Е.: A. Róna-Tas. Hungarians and Europe in the Early Middle Ages: An Introduction to Early Hungarian History. Budapest, Central European Univ. Press, 1999. 556 p., ill. (рец.) *Российская археология* 2003 № 1. 170–176.

- FLĚROVA – ФЛЁРОВА, ВАЛЕНТИНА (НАХАПЕТЯН) Е. – ФЛЁРОВ, ВАЛЕРИЙ С.: Котлы с внутренними ушками: вопросы, вопросы... In: Хузин, Ф. Ш. (ред.) *Билляр и Волжская Булгария: изучение и охрано археологических памятников*. Казань (1997) 63–67.
- FLĚROVA–FLĚROV 2000. ФЛЁРОВА, ВАЛЕНТИНА (НАХАПЕТЯН) Е. – ФЛЁРОВ, ВАЛЕРИЙ С.: Дагестанский вариант салтово-маяцкой культуры: правомерность выделения. *Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа*. Кисловодск 21 (2000) 137–141.
- FODOR 1969. FODOR ISTVÁN: Sz. A. Pletnyeva: Ot kocsevij k gorodam. (Moszkva, izdátyelsztvo „Nauka”, 1967. MIA 142. 196 l.) A nomád szálláshelytől a városokig. *Századok* (1969) 135–138.
- FODOR 1973. FODOR ISTVÁN: Honfoglalás kori régészetünk néhány őstörténeti vonatkozásáról. (Über einige frühgeschichtliche Beziehungen unserer landnahmezeitlichen Archäologie.) *Folia Archaeologia* 24 (1973) 159–176.
- FODOR 1975. FODOR ISTVÁN: Verecke híres útján a magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Budapest 1975.
- FODOR 1975A FODOR ISTVÁN: Cserépüstjeink származása (Происхождение глиняных котлов в Венгрии). *Archaeológiai Értesítő* 102 (1975) 250–264.
- FODOR 1977. FODOR ISTVÁN: Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. In: Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András (szerk.): *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest (1977) 79–114.
- FODOR 1977A FODOR, ISTVÁN.: Altungarn, Bulgarotürken und Ostslaven in Südrussland (Archäologische Beiträge). Vorw. Szádeczky-Kardoss, S. Szeged 1977.
- FODOR 1980. FODOR ISTVÁN: Őstörténet és régészet. *Magyar Tudomány* (1980/5) 346–351.
- FODOR 1981. FODOR ISTVÁN: A magyarság baltikumi és skandináviai kapcsolatai a IX–XI. században (a régészeti leletek alapján) (Verbindungen der Ungarn mit dem Baltikum und Skandinavien zwischen dem 9. und 11. Jahrhundert [Aufgrund der Bodenfunde]). *Szolnok Megyei Múzeum Évkönyve* (1981) 85–89.
- FODOR 1994. FODOR ISTVÁN: Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In: Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. A honfoglalásról sok szemmel 1. Budapest (1994) 47–65.
- FODOR 2005. FODOR ISTVÁN: Fazekasság. In: Szulovszky János (szerk.): *A magyar kézművesipar története*. Budapest (2005) 76–78.
- FODOR 2006. FODOR ISTVÁN: A régészettudomány történetisége. A magyar őstörténet példáján. (Archäologie als historische Wissenschaft. Am Beispiel der ungarischen Urgeschichte.) *Archaeológiai Értesítő* 131 (2006) 89–114.
- FODOR 2006A FODOR ISTVÁN: A magyar gazdálkodás változásai a 10. században. (Die Veränderungen der ungarischen Wirtschaft im 10. Jahrhundert.) In: Fodor István – Sztalmári Imre (szerk.): *A fénylő középkor. Tanulmányok Kovalovszki Júlia tiszteletére*. Budapest–Békéscsaba (2006) 13–33.
- FODOR 2009. FODOR ISTVÁN: Őstörténet és honfoglalás. Magyarország Története 1. Budapest 2009.
- GADLO 1971. ГАДЛО, АЛЕКСАНДР В.: Этнографическая характеристика перехода кочевников к оседлости (по материалам Восточно-Крымской степи и предгорий VIII-IX веков). In: *Этнография народов СССР*. Ленинград (1971) 61–75.
- GADLO 1984. ГАДЛО, АЛЕКСАНДР В.: Северный Кавказ в 4–10 вв. (проблемы этнической истории). *Автореф.... дис докт. ист. наук*. Москва 1984.
- GALKINA 2001. ГАЛКИНА, ЕЛЕНА С.: Русский каганат и салтово-маяцкая археологическая культура. *Автореф... канд. ист. наук*. Москва 2001.
- GAVRITUNIN 2005. ГАВРИТУХИН, ИГОРЬ О.: Хронология эпохи становления Хазарского каганата (Элементы ременной гарнитуры). In: *Хазары. Материалы II*.

- Международного colloquiuma. Москва (2005) 378–426.
- GMYRÁ 2002. ГМУРЯ, ЛЮДМИЛА.: Хазары на Кавказе. In: Булат Хамидуллин (ред.): *История Татар I*. Казань (2002) 277–295.
- GORODCOV 1905. ГОРОДЦОВ, ВАСИЛИЙ А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии в 1901 г. *Труды Археологического съезда XII*. Том 1. (1905) 174–225.
- GOT'JE, 1927. ГОТЬЕ, ЮРИЙ В.: Кто были обитатели Верного Салтова? *Известия Государственной академии истории материальной культуры* 5 (1927) 65–80.
- GOT'JE, 1930. ГОТЬЕ, ЮРИЙ В.: Железный век в Восточной Европе. Москва–Ленинград 1930.
- HKÍF 1995. A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk.: KRISTÓ GYULA. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged 1995.
- ILÜKOV–KOSĀNENKO 2007. ИЛЮКОВ, ЛЕОНИД С. – КОСЯНЕНКО, ВИКТОРИЯ М.; Раннесредневековый комплекс из Большой Орловки. In: Ю. К. Гугуев (ред.): *Средневековые древности Дона. Материалы и исследования по археологии Дона*. Вып. 2. Москва–Иерусалим (2007) 85–113.
- IVANOV 1999. ИВАНОВ, ВЛАДИМИР А.: Древние угры-мадьяры в Восточной Европе. Уфа 1999.
- IVANOV 2000. ИВАНОВ, АЛЕКСЕЙ А.: Раннесредневековые подкурганные кочевнические захоронения второй половины VII – первой половины IX вв. Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья. *Автореф... канд. ист. наук*. Волгоград 2000.
- IVANOV 2000A ИВАНОВ, АЛЕКСЕЙ А.: Находки поясных наборов из курганов хазарского времени Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья. In: *Культуры Евразийских степей второй половины I тыс. н. э. (из истории костюма)*. Том 2. Самара (2001) 118–131.
- IVANOV 2000B ИВАНОВ, АЛЕКСЕЙ А.: К вопросу об этнокультурной характеристике захоронений в “курганах с ровиками” Нижнего Дона и Волжско-Донского междуречья. In: *Хазары*. Москва (2002) 36–38.
- IVANOV–KOPYLOV –NAUMENKO 2000. ИВАНОВ, АЛЕКСЕЙ А. – КОПЫЛОВ, ВИКТОР П. – НАУМЕНКО, СВЕТАНА А.: Поясные наборы из курганов хазарского времени междуречья Дона и Сала. *Донская археология* 2000 № 1, 81–90.
- IVANOV 1952. ИВАНОВ, ПЁТР И.: *Крюковско-Кужовский могильник*. Моршанск 1952.
- KHALIKOVA–KAZAKOV 1977. KHALIKOVA ELENA A. – KAZAKOV EVGENIJ P.: Le cimetière de Tankeevka. In: *Les anciens Hongrois et les ethnies voisines a L'Est*. Publ.: István Erdélyi. Studia Archaeologica 6 (1977) 21–221.
- KHAMAYKO 2009. КНАМАЙКО, NATALYA: Nomad contribution to the Old Russian culture of 10th century A.D. In: *Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. Abstracts*. Miskolc (2009) 13–14.
- KLEJN–RAEV–SEMĖNOV 1972. КЛЕЙН, ЛЕВ С. – РАЕВ, БОРИС А. – СЕМЁНОВ, АЛЕКСАНДР И. – СУББОТИН, АНДРЕЙ В.: Катакомба скифского времени и салтовский курган на Нижнем Дону. *Археологические открытия 1971*. Москва (1972) 133–134.
- КОМАР 1999. КОМАР, АЛЕКСЕЙ В.: Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. *Vita Antiqua*. Київ 1999 № 2, 111–136.
- КОМАР 1999A КОМАР, ОЛЕКСІЙ В.: Коментарі до статті: Тахтай А.К. Погребальний комплекс хазарської епохи із округи г. Чистяково Сталинської області. *Vita Antiqua*. Київ 1999 № 2, 160–169.
- КОМАР 1999B КОМАР, АЛЕКСЕЙ В.: Горизонт Столбище – Старокорсунская и некоторые проблемы возникновения салтовской культуры. *Finn-Ugrica* 1. (4) Казань (2000) 42–66.
- КОМАР 2002. КОМАР, АЛЕКСЕЙ В.: К вопросу о дате и этнокультурной принадлежности шиловских курганов. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 2. Донецк (2002) 11–45.

- КОМАР 2004. КОМАР, АЛЕКСЕЙ В.: Салтовская и “салтоидная” культуры в Поднепровье. In: *Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре* 3–4. Київ–Судак (2004) 87–91.
- КОМАР 2006. КОМАР, АЛЕКСЕЙ В.: Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – нач. VIII в. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 5. Донецк (2006) 7–244.
- КОМАР 2008. КОМАР, АЛЕКСЕЙ В.: Древние венгры. In: *Евразиядагы турк мұрасы – Тюркское наследие Евразии VI-VIII. вв.* Астана (2008) 214–216.
- КОМАР 2008А КОМАР, АЛЕКСЕЙ В.: К вопросу о процедуре обряда „обезвреживания покойников” в Нетайлоском могильнике. In: Анатолий З. Винников (ред.): *Восточнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники Южно- Русских степей в эпоху раннего средневековья*. Воронеж (2008) 45–46.
- КОМАР 2009. КОМАР, OLEKSEJ V.: Ancient Hungarians of Etelkoz (archaeological evidence). In: *Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. Abstracts*. Miskolc (2009) 15–16.
- КОМАР–PIORO КОМАР, ОЛЕКСИЙ В. – ПЮРО, ВЛАДИСЛАВ I.: Курганы хазарского часу на Лутанщині. *Vita Antiqua* №2 (1999) 150–159.
- КОРЬЛ–ТАТАРИНО КОПЫЛ, АЛЕКСАНДР Г. – ТАТАРИНОВ, СЕРГЕЙ И.: Мусульманские элементы в погребальном обряде праболгар Среднедонецья. In: *Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе*. Казань (1990) 52–71.
- КОРЬЛОВ–ИВАНОВ КОПЫЛОВ, ВИКТОР П. – ИВАНОВ, АЛЕКСЕЙ А.: Погребение знатного воина хазарского времени. In: Ю. К. Гугуев (ред.): *Средневековые древности Дона. Материалы и исследования по археологии Дона*. Вып. 2. Москва-Иерусалим (2007) 119–153.
- КОРОВОВ 2009. КОРОВОВ, ДМИТРИЙ С.: К вопросу о расселении аланских племён Северного Кавказа по данным археологии и письменным источникам. *Российская археология* 2009. № 1. 64–76.
- КОВАЛЕВСКАА – КОВАЛЕВСКАЯ, ВЕРА Б. – АЛБЕГОВА, ЗАРИНА Х. – ПЬЯНКОВ, АЛЕКСЕЙ В. –
ALBEGOVA – ЕВСЮКОВ, АНДРЕЙ Н.: Компьютерное картографирование массовых типов
P’ANKOV – раннесредневековых металлических зеркал с центральной петелькой.
JEVSÛKOV 2006. *Археология и геоинформатика* (CD-ROM) Вып. 3. Москва 2006.
- КOVÁCS 1984. KOVÁCS LÁSZLÓ: A Hajdúböszörmény-Erdős tanyai honfoglaló magyar sírlelet. Adatok az avar és a honfoglalás kori szaluk elterjedéséhez (Der landnahmezeitliche ungarische Grabfund von Hajdúböszörmény-Erdős tanya. Angaben zur Verbreitung der Hohlbeile in der Awaren- und Landnahmezeit). *Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 5 (1984) 19–54.
- KOVÁCS 2008. KOVÁCS, LÁSZLÓ: Vulvae, Eyes, Snake Heads. Archaeological Finds of Cowrie Amulets. With malacological identifications by Gyula Radócz. BAR International Series 1846 (2008) Oxford
- KRASIL’NIKOV КРАСИЛЬНИКОВ, КОНСТАНТИН И.: О некоторых вопросах погребального обряда праболгар Среднедонецья. In: *Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе*. Казань (1990) 28–44.
- KRASIL’NIKOV КРАСИЛЬНИКОВ, КОНСТАНТИН И.: Элементы этнокультур Евразии в среде населения степного Подонцовья в хазарское время. In: Анатолий З. Винников (ред.): *Восточнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники Южно-Русских степей в эпоху раннего средневековья*. Воронеж (2008) 47–48.
- KRASIL’NIKOV– КРАСИЛЬНИКОВ, КОНСТАНТИН И. – КРАСИЛЬНИКОВА, ЛЮДМИЛА И.:
KRASIL’NIKOVA Могильник у с. Лысогоровка — новый источник по этноистории степей Подонцовья раннего средневековья. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 4. Донецк (2005) 187–244.

- KRAVČENKO–GUSEV–DAVYDENKO 1998. КРАВЧЕНКО, ЭДУАРД Е. – ГУСЕВ, ОЛЕГ А. – ДАВЫДЕНКО, ВЛАДИМИР В.: Ранние мусульмане в среднем течении Северского Донца (по археологическим данным). *Археологический альманах*. 7 (1998) 113–140.
- KRAVČENKO–DAVYDENKO 2002. КРАВЧЕНКО, ЭДУАРД Е. – ДАВЫДЕНКО, ВЛАДИМИР В.: Сидоровское городище. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 2. Донецк (2002) 233–302.
- KRAVČENKO–ŠAMRAJ 2000. КРАВЧЕНКО, ЭДУАРД Е.– ШАМРАЙ, АНАТОЛИЙ В.: Погребальные комплексы хазарского времени с баклагами с территории Донецкой области. *Донская археология* 2000 № 3–4, 70–82.
- KRAVČENKO–ŠAMRAJ 2005. КРАВЧЕНКО, ЭДУАРД Е.: Мусульманское население среднего течения Северского Донца и распространение ислама в Восточной Европе в хазарское время. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 4. Донецк (2005) 153–186.
- KRUGLOV 1990. КРУГЛОВ, ЕВГЕНИЙ В.: Памятники авиловского типа и проблема их этнокультурной атрибуции. In: *Вопросы этнической истории Волго-Донья в эпоху средневековья и проблема буртасов*. Пенза (1990) 46–50.
- KRUGLOV 1992. КРУГЛОВ, ЕВГЕНИЙ В.: К проблеме формирования хазарской этносоциальной общности. In: *Вопросы этнической истории Волго-Донья*. Пенза (1992) 32–37.
- KRUGLOV 1992A. КРУГЛОВ, ЕВГЕНИЙ В.: Хазарские погребения в бассейне реки Иловли. *Советская археология* 1992 № 4, 176–183.
- KRUGLOV 2002. КРУГЛОВ, ЕВГЕНИЙ В.: Погребальный обряд огузов северного Прикаспия 2-ой пол. IX–1-й пол. XI в. Приложение. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 2. Донецк (2002) 395–446.
- KRUGLOV 2002A. КРУГЛОВ, ЕВГЕНИЙ В.: Хазары — история только начинается. In: *Хазары. Второй Международный colloquium*. Москва (2002) 61–66.
- KRUGLOV 2006. КРУГЛОВ, ЕВГЕНИЙ В.: О «курганах с квадратными ровиками» и проблеме этнической атрибуции погребальных памятников хазарского времени. In: В. В. Мурашева (ред): *Город и степь в контактной евро-азиатской зоне*. Москва (2006) 76–78.
- KRYGANOV 1993. КРЫГАНОВ, АНДРЕЙ В.: Нетайловский могильник. In: *Археологічні дослідження на Україні 1992 року*. Київ (1993) 93–94.
- KRYGANOV 1994. КРЫГАНОВ, АНДРЕЙ В.: Праболгарский ли Нетайловский могильник? In: *III. Дриновские чтения. Проблемы источниковедения, историографии, истории и культуры Болгарии, истории болгаристики*. Харьков (1994) 35–36.
- KRYGANOV 1998. КРЫГАНОВ, АНДРЕЙ В.: Нетайловский могильник на фоне праболгарских некрополей Европы. In: *Культуры Евразийских степей второй половины тысячелетия н.э. (вопросы хронологии)*. Самара (1998) 358–365.
- KUHARENKO 1951. КУХАРЕНКО, ЮРИЙ В.: О некоторых археологических находках на Харьковщине. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры* 41 (1951) 41–51.
- KUTAJSZOV 2002. КУТАЙСОВ, СЕРГЕЙ В.: Салтовские памятники северо-западного Крыма. In: *Сугдея, Сурож, Солдайя в истории и культуре Руси-Украины*. Судак (2002) 155–159.
- KUZNECOV 1962. КУЗНЕЦОВ, ВЛАДИМИР А.: Аланские племена Северного Кавказа. Материалы и исследования по археологии СССР № 106. Москва 1962.
- KUZNECOV 1984. КУЗНЕЦОВ, ВЛАДИМИР А.: Очерки истории алан. Орджоникидзе 1984.
- LANGÓ–TÜRK 2004. LANGÓ PÉTER – TÜRK ATTILA: Nonfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorúsdűlőn. (Adatok a síjbfűzős bizánci csatok és a Délkelet-európai kapcsolattal egyszerű mellkeresztek tipológiájához). (Landnahmezeitliche Gräber in Mindszent-Koszorúsdűlő Angaben zur Typologie der trapezförmigen

- byzantinischen Schnallen und einfachen Kreuzanhänger mit Südosteuropäischen Beziehungen). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica* 10 (2004) 365–457.
- LANGÓ 2007. LANGÓ PÉTER: Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében. Budapest 2007.
- LÂPUŠKIN 1940. ЛЯПУШКИН, ИВАН И.: Раскопки правобережного Цимлянского городища. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры* 4 (1940) 58–62.
- LÂPUŠKIN 1958. ЛЯПУШКИН, ИВАН И.: Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. *Материалы и исследования по археологии СССР* 62. Москва (1958) 85–150.
- LÂPUŠKIN 1961. ЛЯПУШКИН, ИВАН И.: Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. *Материалы и исследования по археологии СССР* 104. Москва 1961.
- LOPAN 2007. ЛОПАН, ОКСАНА В.: Средневековые глиняные подвесные котлы с внутренними ручками-ушками. In: Ю. К. Гугуев (ред.): *Средневековые древности Дона. Материалы и исследования по археологии Дона*. Вып. 2. Москва-Иерусалим (2007) 240–311.
- MAGOMEDOV 1983. МАГОМЕДОВ, МУРАД Г.: Образование Хазарского каганата. Москва 1983.
- MATOLCSI 1982. MATOLCSI JÁNOS: Állattartás őseink korában. Budapest (1982) 116–228.
- MATVEEVA 1997. МАТВЕЕВА, ГАЛИНА И.: Могильники ранних болгар на Самарской Луке. Самара 1997.
- MAŽITOV 1977. МАЖИТОВ, НИЯЗ А.: Южный Урал в VII–XIV вв. Москва 1977.
- MEDVEDENKO 2006. МЕДВЕДЕНКО, НАТАЛЬЯ А.: История и археология Хазарского Каганата в исследовании М.И. Артамонова. Воронеж 2006.
- MERPERT 1949. МЕРПЕРТ, НИКОЛАЙ Я.: Верхнее Салтово (Салтовская культура). Канд. Дис.: ИА АН СССР. Архив ИА АН СССР Р–2. № 884. (kézirat)
- MERPERT 1951. МЕРПЕРТ, НИКОЛАЙ Я.: О генезисе салтовской культуры. *КСИИМК* 36 (1951) 14–30.
- MERPERT 1953. МЕРПЕРТ, НИКОЛАЙ Я.: Против извращений хазарской проблемы в археологии. In: *Против вульгаризации марксизма в археологии*. Москва (1953) 165–190.
- MERPERT 1957. МЕРПЕРТ, НИКОЛАЙ Я.: К вопросу о древнейших болгарских племенах. Казань 1957.
- MESTERHÁZY 1990. MESTERHÁZY KÁROLY: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben I. (Gegenstände byzantinischen Ursprungs in den ungarischen Gräberfeldern des 10.–11 Jh. I). *Folia Archaeologia* 41 (1990) 87–115.
- MESTERHÁZY 1991. MESTERHÁZY KÁROLY: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben II. (Gegenstände byzantinischen Ursprungs in den ungarischen Gräberfeldern des 10.–11 Jh. II). *Folia Archaeologia* 42 (1991) 145–177.
- MESTERHÁZY 1991A. MESTERHÁZY KÁROLY: A Felső-Tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje (Хронология истории ювелирной мастерской на территории Верхней Тиссы и находок из времени приобретения венграми родины). *Agria* 25–26 (1990–1991) 235–274.
- MESTERHÁZY 1994. MESTERHÁZY, KÁROLY: Die Landnahme der Ungarn aus archäologischer Sicht. In: Hg.: Müller-Wille, M.–Schneider, R.: *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Methodische Grundlagendiskussion im Grenzbereich zwischen Archäologie und Geschichte. II. Sigmaringen* (1994) 23–65.
- МИНЕЕВ 1982. МИХЕЕВ, ВЛАДИМИР К.: Коньковые подвески из могильника Сухая Гомольша. *Советская археология* 1982 № 2. 156–167.

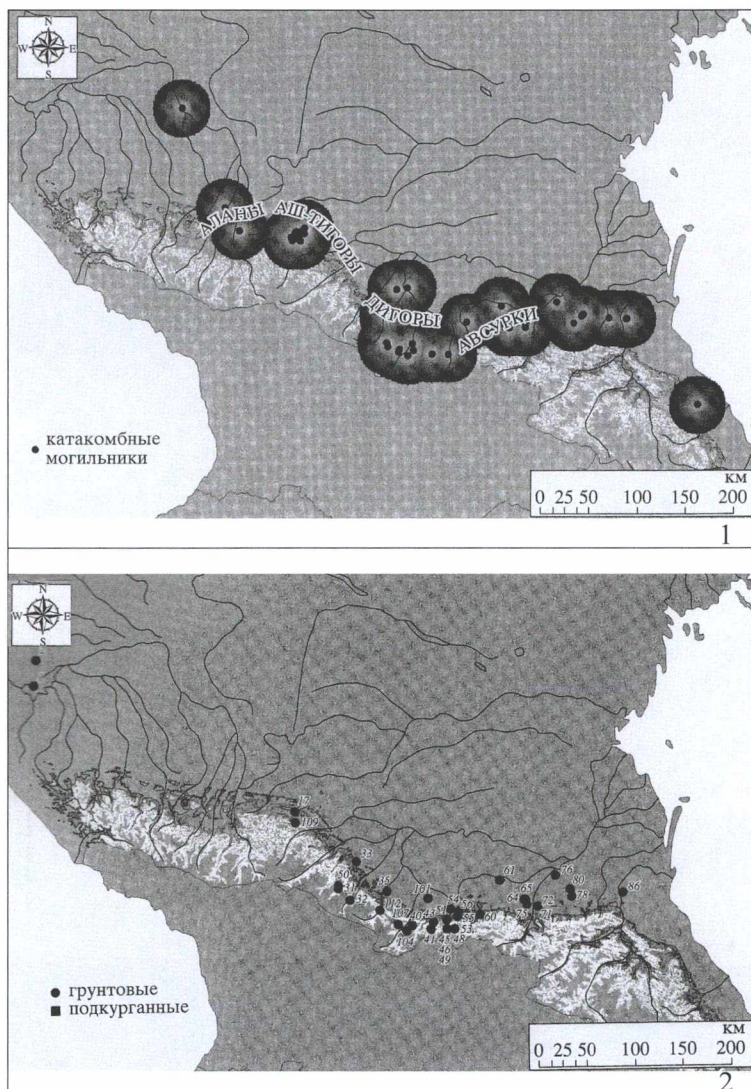
- MIHEEV 1985. МИХЕЕВ, ВЛАДИМИР К.: Подонье в составе Хазарского Каганата. Харьков 1985.
- MIHEEV 1986. МИХЕЕВ, ВЛАДИМИР К.: Сухогомольшанский могильник. *Советская археология* 1986 № 3. 158–173.
- MILÛTIN 1909. МИЛЮТИН, АЛЕКСАНДР И.: Раскопки 1906 года на Маяцком городите. *Известия Археологической комиссии* 29 (1909) 153–163.
- MOGARIČEV–SAZA NOV 2007. МОГАРИЧЕВ, ЮРИЙ М. – САЗАНОВ, АНДРЕЙ В.: Житие Иоанна Готского в контексте истории Крыма «хазарского периода». *Симферополь 2007*.
- MOLNÁR 1955. МОЛЬНАР, ЭРИК: Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа. *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Budapest, (1955) 116–118.
- B. NAGY–RÉVÉSZ 1986. B. NAGY KATALIN – RÉVÉSZ LÁSZLÓ: Egyedi típusú honfoglalás kori új csontmaradványai Hódmezővásárhely-Nagyszigetről. *Communicationes Archeologicae Hungariae* (1986) 123–137.
- NEVIZÁNSKY 2006. NEVIZÁNSKY, GABRIEL: Staromaderské jazdecké pohrebisko v Leviciach-Géni. (old Hungarian Horsemens Necropolis in Levice-Géňa). *Slovenská Archeológia* 54 № 2. (2006) 285–328.
- NOVIKOVA–FOMIN 2006. НОВИКОВА, ЕЛЕНА Ю. – ФОМИН, АЛЕКСЕЙ В.: Восточные монеты из Верхне Салтовского могильника VIII–IX вв. In: В. В. Мурашева (ред.): *Город и степь в контактной евро-азиатской зоне*. Москва (2006) 212–213.
- PASZTERNÁK 1996. PASZTERNÁK ISTVÁN: A magyar középkor kutatásának 100 éve Szentes határában. Visszatekintés két közelgő évforduló kapcsán. *Savaria* 22/3 (1992–1995) 277–292.
- PERÉNYI 1956. ПЕРЕНИ, ЙОЖЕФ: Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами. *Studia Slavica* II. Budapest (1956) 12–15.
- POKROVSKIJ 1905. ПОКРОВСКИЙ, АЛЕКСАНДР М.: Верхне-Салтовский могильник. *Труды Археологического съезда XII*. Том 1. (1905) 465–491.
- P'ÂNKOV–TARABA NOV 1996. ПЬЯНКОВ, АЛЕКСЕЙ В. – ТАРАБАНОВ, ВЛАДИМИР А.: Кремационные погребения Кубани и Подонья салтовского времени: единство происхождения или случайное сходство. In: *Проблемы археологии и истории Восточного Кавказа 170-летию Керченского музея древностей*. Керчь (1996) 61–64.
- P'ÂNKOV–TARABA NOV 2008. ПЬЯНКОВ, АЛЕКСЕЙ В. – ТАРАБАНОВ, ВЛАДИМИР А.: кремационные погребения Кубани и Подонья салтовского времени: опыт сопоставления. In: Г. Е. Афанасьев (ред.): *Древности Юга России. Памяти А. Г. Атавина*. Москва (2008) 275–295.
- PLETNĚVA 1962. ПЛЕТНЁВА, СВЕТЛАНА А.: О связях алано-болгарских племён Подонья со славянами в VIII–IX вв. *Советская археология* 1962 № 1. 83–94.
- PLETNĚVA 1963. ПЛЕТНЁВА, СВЕТЛАНА А.: Средневековая керамика Таманского городища. In: *Керамика и стекло древней Тмутаракани*. Москва (1963) 5–72.
- PLETNĚVA 1967. ПЛЕТНЁВА, СВЕТЛАНА А.: От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. Материалы и исследования по археологии СССР 142. Москва 1967.
- PLETNĚVA 1978. PLETNĚVA, SWETLANA A.: Die Chasaren. Mittelalterliches Reich an Don und Wolga. Leipzig 1978.
- PLETNĚVA 1981. ПЛЕТНЁВА, СВЕТЛАНА А.: Салтово-маяцкая культура. In: *Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР*. Москва (1981) 62–75.
- PLETNĚVA 1984. ПЛЕТНЁВА, СВЕТЛАНА А.: Маяцкое городище. In: С. А. Плетнёва (ред.): *Маяцкое городище. Труды Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции*. Москва (1984) 3–19.
- PLETNĚVA 1984A. ПЛЕТНЁВА, СВЕТЛАНА А.: Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья. In: *Плиска-Преслав. Първобългарската култура: Материали от българо-съветската среща, Шумен, 1976*. Том 2. София (1984) 9–19.
- PLETNĚVA 1997. ПЛЕТНЁВА, СВЕТЛАНА А.: Древние болгары в восточноевропейских

- степях. *Татарская Археология* 1. Казань (1997) 31–60.
- PLETNĚVA 1999. ПЛЕТНЁВА, СВЕТЛАНА А.: Очерки хазарской археологии. Москва–Иерусалим 1999.
- PLETNĚVA 2003. ПЛЕТНЁВА, СВЕТЛАНА А.: Венгры. In: *Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV–XVIII вв.)*. Воронеж (2003) 103–114.
- PÓSTA 1898. PÓSTA BÉLA: Oroszországi tanulmányairól. *Archaeológiai Értesítő* 18 (1898) 246–253.; 334–345.
- PÓSTA 1905. PÓSTA BÉLA: Régészeti tanulmányok az Oroszföldön. (Archaeologische Studien auf russischem Boden.) In: *Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. (Dritte asiatische Forschungsreise des Grafen Eugen Zichy.)* IV. Budapest–Leipzig 1905.
- PUŠKINA 2007. ПУШКИНА, ТАМАРА А.: Сувениры аустрвег. In: Носов, Е. Н. – Мусин, А. Е. (ред.): У истоков русской государственности. Санкт-Петербург (2007) 325–331.
- PUSZTAY 2010. PUSZTAY JÁNOS: A magyar nyelv eredetéről. *Vasi Szemle* (2010) 1. szám 114–128.
- PRIHODNŮK 2001. ПРИХОДНЮК, ОЛЕГ. М.: Хозари – археологічні джерела. In: *Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.)*. Київ 2001.
- PRJMAK–SUPRUNENKO 1994. ПРИЙМАК, ВИКТОР В. – СУПРУНЕНКО, ОЛЕКСАНДР Б.: Венгерское погребение в кургане у с. Твердохлебы Кобеляцкого района. In: Супруненко А. Б.: *Курганы Нижнего Проволскья. Москва–Полтава* (1994) 81–84.
- RAŠEV 2002. РАШЕВ, РАШО С.: Множественность этнонимов — однообразие погребального обряда в степях Восточной Европы в VI–VII вв. *Хазары. Второй Международный colloquium. Тезисы*. Москва (2002) 86–87.
- RAŠEV 2003. РАШЕВ, РАШО С.: Единство и различия в ямния (български) погребален обред на Салтово-Маяцката култура. In: Степанов, Ц. (ред.): *Българи и хазари през ранното средновековие*. София (2003) 16–41.
- RAŠEV 2007. РАШЕВ, РАШО С.: Праболгары на Юго-Западной окраине Евразийской степи. In: Хузин, Ф. III. (ред.) *Средневековая археология евразийских степей*. Казань (2007) 104–117.
- RÂBCEVA–RABINOVIČ 2007. РЯБЦЕВА, СВЕТЛАНА – РАБИНОВИЧ, РОМАН: К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX–X. вв. *Revista Arheologică. serie nouă vol III. nr. 1–2. Chişinău* (2007) 195–230.
- RÉVÉSZ 1996. RÉVÉSZ LÁSZLÓ: A karosi honfoglalás kori temetők. Adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des Oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert). Miskolc 1996.
- RÉVÉSZ 1998. RÉVÉSZ LÁSZLÓ: Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján. (Geschitspunkte zur Bestimmung der Chronologie der landnahmezeitlichen Funde Aufgrund der östlichen Analogien.) *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica* 4 (1998) 523–532.
- RÉVÉSZ 1999A. RÉVÉSZ LÁSZLÓ: Honfoglalás kori temető Tengőd–Hékútpusztán. (Friedhof aus der Zeit der Landnahme in Tengőd–Hékútpusztá.) *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 37 (1999) 267–299.
- RYBAKOV 1952. РЫБАКОВ, БОРИС А.: Русь и Хазария (к исторической географии Хазарии. In: ред. Рыбаков, Б. А.: Сборник статей академику Б.Д. Грекову ко дню 70-летия. Москва (1952) 76–88.
- RYBAKOV 1953. РЫБАКОВ, БОРИС А.: К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси. *Советская археология* 18 (1953) 128–150.
- ŠVECŮV 1981. ШВЕЦОВ, МИХАИЛ Л.: Погребения салтово-маяцкой культуры в

- ŠVECŮV 1989. Поднепровье. In: *Древности Среднего Поднепровья*. Киев (1981) 96–101.
- ŠVECŮV 1990. ШВЕЦОВ, МИХАИЛ Л.: Средневековые бескурганные могильники на территории Донбасса. In: *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе*. Донецк (1989) 53–55.
- ŠVECŮV 1991. ШВЕЦОВ, МИХАИЛ Л.: Могильник «Зливки». In: *Проблемы на прабългарската история и култура 2*. София (1990) 109–123.
- ŠRAMKO 1959. ШРАМКО, БОРИС А.: Кераміка салтівської культури. In: *Ученые записки ХГУ. Тр. Іст. Факультеты* Том 7 (1959) 241–267.
- ŠRAMKO 1962. ШРАМКО, БОРИС А.: Древности Северского Донца. Харьков 1962.
- ŠRAMKO 1983. ШРАМКО, БОРИС А.: Погребение VIII–X вв. у с. Пятницкое в Харьковской области. In: *Древнерусское государство и славяне*. Минск (1983) 48–50.
- ŠEGLOVA 1987. ЩЕГЛОВА, ОЛЬГА А.: Салтовские вещи на памятниках волинцевского типа. In: *Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи*. Воронеж (1987) 77–85.
- ŠČERBAKOVA–TAŠČI–TEL’NOV 2008. ЩЕРБАКОВА, ТАТАЯНА А. – ТАЩИ, ЕЛЕНА Ф. – ТЕЛЬНОВ, НИКОЛАЙ П.: Кочевнические древности Нижнего Поднепровья (По материалам раскопок кургана у г. Слободзея). Кишинёв 2008.
- SAMOKVASOV 1908. САМОКВАСОВ, ДМИТРИЙ Я.: Могилы Русской земли. Москва (1908) 232–234.
- SARAPULKIN 2006. САРАПУЛКИН, ВЛАДИМИР А.: Ржевский грунтовыи могильник салтовомаяцкой культуры. Предварительное сообщение. *Археологическое памятники Восточной Европы* 12. Воронеж (2006) 195–204.
- SEMĚNOV 1983. СЕМЁНОВ, АЛЕКСАНДЕР И.: Романовское погребение и донские памятники предсалтовской культуры хазарского времени. In: В. Я. Кляшко (ред.): *Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа*. Ростов-на-Дону (1983) 98–102.
- SEMĚNOV 1988. СЕМЁНОВ, АЛЕКСАНДЕР И.: К выявлению центральноазиатских элементов в культуре раннесредневековых памятников Восточной Европы. *АСГЭ* 39 (1988) 97–111
- SEMĚNOV-ZUSER 1947. СЕМЁНОВ-ЗУСЕР, СЕМЁН А.: Раскопки коло с. Салтів в 1946 р. *Археологічні пам'ятки* Том 1. Київ (1947) 131–182.
- SEMĚNOV-ZUSER 1952. СЕМЁНОВ-ЗУСЕР, СЕМЁН А.: Дослідження салтівського могильника. In: *Археологічні пам'ятки УРСР*. Том 3. Київ (1952) 271–284.
- STAŠENKOV 1995. СТАШЕНКОВ, ДМИТРИЙ А.: Новые детали погребального обряда памятников раннеболгарского времени в Самарском Поволжье. In: *Средневековые памятники Поволжья*. Самара (1995) 34–52.
- STAŠENKOV 1995A. СТАШЕНКОВ, ДМИТРИЙ А.: Особенности погребального обряда хазарского времени в Среднем Поволжье. In: *Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э.* Самара (1995) 83–85.
- STAŠENKOV 1997. СТАШЕНКОВ, ДМИТРИЙ А.: Об одной группе украшений Самаро-Симбирского Поволжья (серьги салтовского типа). In: *Культуры степей Евразии второй половины I тыс.н.э. (вопросы хронологии)*. Самара (1997) 60–64.
- STAŠENKOV 2009. СТАШЕНКОВ, ДМИТРИЙ А.: Новые комплексы мадьярского круга в Самарском Поволжье. In: *Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. Abstracts*. Miskolc (2009) 21.
- STAŠENKOV 2009A. СТАШЕНКОВ, ДМИТРИЙ А.: Памятники мадьярского круга в Самарском Поволжье In: *Международный конгресс средневековой археологии Евразийских степей Конференция «Идель-Алтай: истоки евразийской цивилизации»*. Казань (2009) 228–229.
- SUNOVOV 1992. СУХОБОВОК, ОЛЕГ В.: Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII

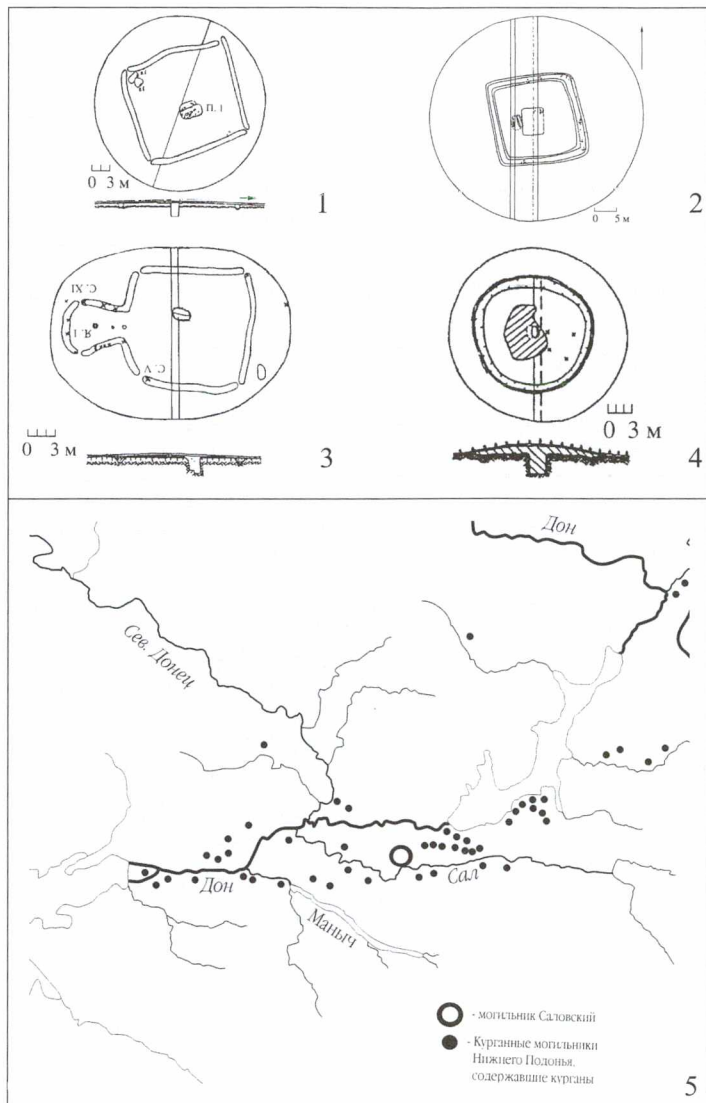
- ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968–1989 рр.). Київ 1992.
- SUPRUNENKO–
MAEV'S'KA 2007. СУПРУНЕНКО, ОЛЕКСАНДР Б. – МАЄВСЬКА, СВЕТЛАНА В.: Давньоугорське поховання у кургані в пониizzi Псла. *Археологічний літопис Лівобережної України*. Полтава 2007 № 1–2, 32–45.
- ŠVECŮV 1991. ШВЕЦОВ, МИХАИЛ Л.: Могильник «Зливки». In: *Проблеми на прабългарската история и култура* 2. София (1991) 109–123.
- TAKÁCS 1986. TAKÁCS, MIKLÓS: Die Árpádenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken. *Varia Archaeologica Hungarica* 1. 1986.
- TAKÁCS 2000. TAKÁCS, MIKLÓS: Polírozott kerámia a koraközépkori Kisalföldön. (Polished Pottery on the Plain in the North-West of Hungary in the Middle Age). *Arrabona* 38 (2000) 7–50.
- TAKÁCS 2009. TAKÁCS, MIKLÓS: Über die Chronologie der Mittelalterlichen Siedlungsgrabungen in Ungarn. Erläuterungen zu zwei chronologischen Tabellen. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungarica* 60 (2009) 223–252.
- TATARINOV–
KOPYL–SAMRAJ
1986. ТАТАРИНОВ, СЕРГЕЙ И.– КОПЫЛ, А.Г. – ШАМРАЙ, АНАТОЛИЙ В.: Два праболгарские могильника на Северском Донце. *Советская археология* 1986 № 1. 209–221.
- TATARINOV–
FEDÁEV 2002. ТАТАРИНОВ, СЕРГЕЙ И. – ФЕДЯЕВ, СЕРГЕЙ В.: Новые раннеболгарские погребения из могильника Дроновка 3 (Лиманское озеро) на Северском Донце. In: *Стени Европы в эпоху средневековья*. Том 2. Донецк (2002) 365–374.
- TOČÍK 1968. TOČÍK, ANTON: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. *Archeologica Slovaca Catalogi* 3. Bratislava 1968.
- TÜRK 2009. TÜRK ATTILA A.: Adatok és szempontok a Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékában megfigyelt sírformák és temetkezési szokások klasszifikációjához. In: Vincze Ferenc (szerk.): *Avarok, bolgárok, magyarok. Konferenciakötet*. Budapest (2009) 87–128.
- VASILEV–
GREČKINA–
ZILIVINSKAÁ 2003. ВАСИЛЕВ, ДМИТРИЙ В. – ГРЕЧКИНА, ТАТЬЯНА Ю. – ЗИЛИВИНСКАЯ, ЭММА Д.: Городище Самосделка – памятник домонгольского периода в Низовьях Волги. In: *Стени Европы в эпоху средневековья*. Том 3. Донецк (2003) 83–122.
- VERNADSKY 1943. VERNADSKY, GEORGE: Ancient Russia. New Haven 1943.
- VLASKIN–IL'ŪKOV
1990. ВЛАСКИН, МИХАИЛ В. – ИЛЮКОВ, ЛЕОНИД С.: Раннесредневековые курганы с ровиками в междуречье Сала и Маныча. *Советская археология* 1990 № 1. 137–153.
- VINNIKOV–SARAP
ULKIN 2008. ВИННИКОВ, АНАТОЛИЙ З. – САРАПУЛКИН, ВЛАДИМИР А.: Болгары в Поосколье (Мандровский могильник). Воронеж 2008.
- VORONINA 2007. ВОРОНИНА, РИММА Ф.: Лядинские древности. Из истории мордвы-мокши конец IX – начало XI века. По материалам Цнинской археологической экспедиции 1983–1985 годов. Москва 2007.
- WERBART 1996. WERBART, BOŽENA I.: Khazars or „Saltovo-Majaki Culture”? Prejudices about Archaeology and ethnicity. *Current Swedish Archaeology* 4 (1996) 199–211.
- WOLF 2003. WOLF MÁRIA: Adatok a X. századi edényművészeti körhöz. A borsodi leletek tanúságai (Informationen zu unserer Töpferkunst des 10. Jahrhunderts. Die Lehre der Funde in Borsod). *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 42 (2003) 85–108.
- WOLF 2006. WOLF MÁRIA: Adatok a X. századi magyarság kerámiaművészetéhez. (Data on Pottery Workmanship of Hungarians in the 10th Century). In: Holló Szilvia Andrea – Szulovszky János (szerk.): *Az agyagművészet évezredei a Kárpát-medencében*. Veszprém (2006) 47–58.
- ZAHAROW–
ARENDR 1935. ZAHAROW, ALEKSZEJ A. – ARENDT, VSZEVOLOD V.: Studia Levedica. Régészeti adatok a magyarság IX. századi történetéhez. (Archäologischer Beitrag

- ŽIRONKINA–KRYG ANOV–CITOVSKAÂ 1996. zur Geschichte der Altungarn im IX. Jh.). *ArchHung* 16 (1935) Budapest
- ŽIRONKINA–KRYG ANOV–CITOVSKAÂ 1996. ЖИРОНКИНА, ОКСАНА Ю. – КРЫГАНОВ, АНДРЕЙ В. – ЦИТКОВСКАЯ, ЮЛИЯ И.: Об одном комплексе погребений Нетайловского могильника. *Древности* (1996) 165–167.
- ŽIRONKINA–KRYG ANOV–CITOVSKAÂ 1996A ЖИРОНКИНА, ОКСАНА Ю. – ЦИТКОВСКАЯ, ЮЛИЯ И.: Новые данные о погребальном обряде Нетайловского могильника. *Культуры Евразийских степей второй половины 1 тысячелетия. н.э.* Самара (1996) 352–268.

1. kép

1. Az Észak-Kaukázus kamrasíros temetőinek (V. század második fele – VIII. század első fele) elterjedése és csoportjai, valamint az alán törzsek elhelyezkedésének rekonstrukciója K. Zuckerman alapján (KOROBov 2009. рис. 5)
2. Az Észak-Kaukázus kamrasíros temetőinek (VIII. század második fele – IX. század vége) elterjedése (KOROBov 2009. рис. 4), melyen jól kivehető a nyugati területeken a lelőhelyek számának erőteljes csökkenése

2. kép

1–4. A Szokolovszkaja Balka-horizont néhány kurgántemetkezése:

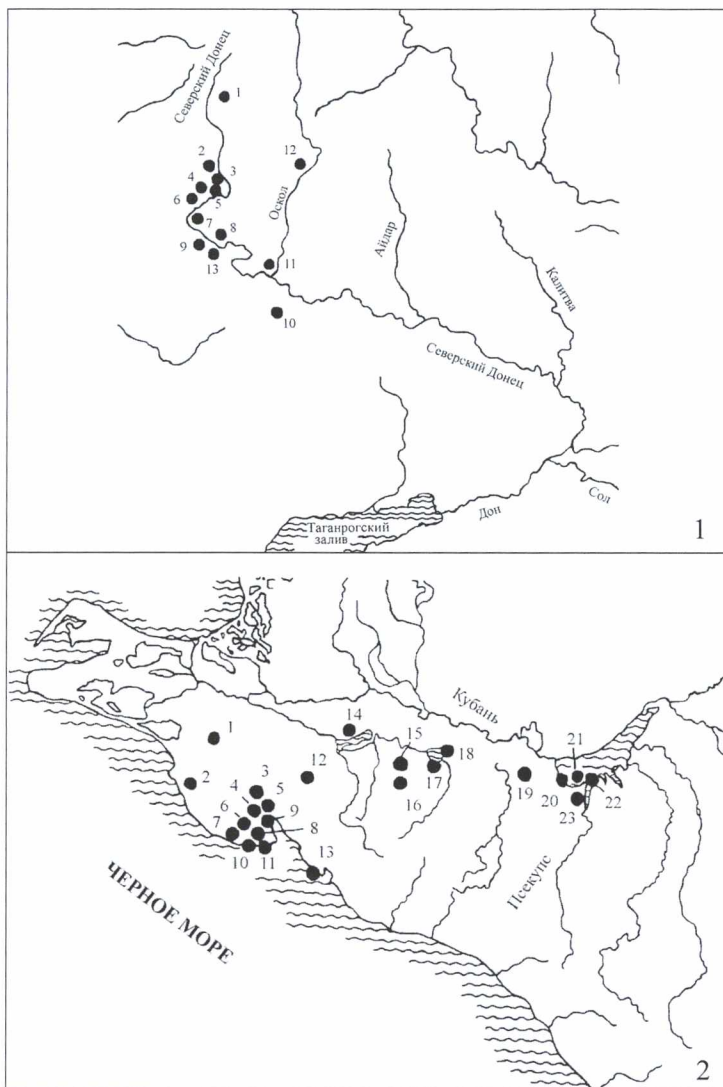
1. Druzba 3. kurgán (FLĚROVA 2001. рис. 1. 1);

2. Krivaja Luka XXVI 5. kurgán (FLĚROVA 2001. рис. 1. 2);

3. Kutyejnyikov II, 2. kurgán (FLĚROVA 2001. рис. 1. 4);

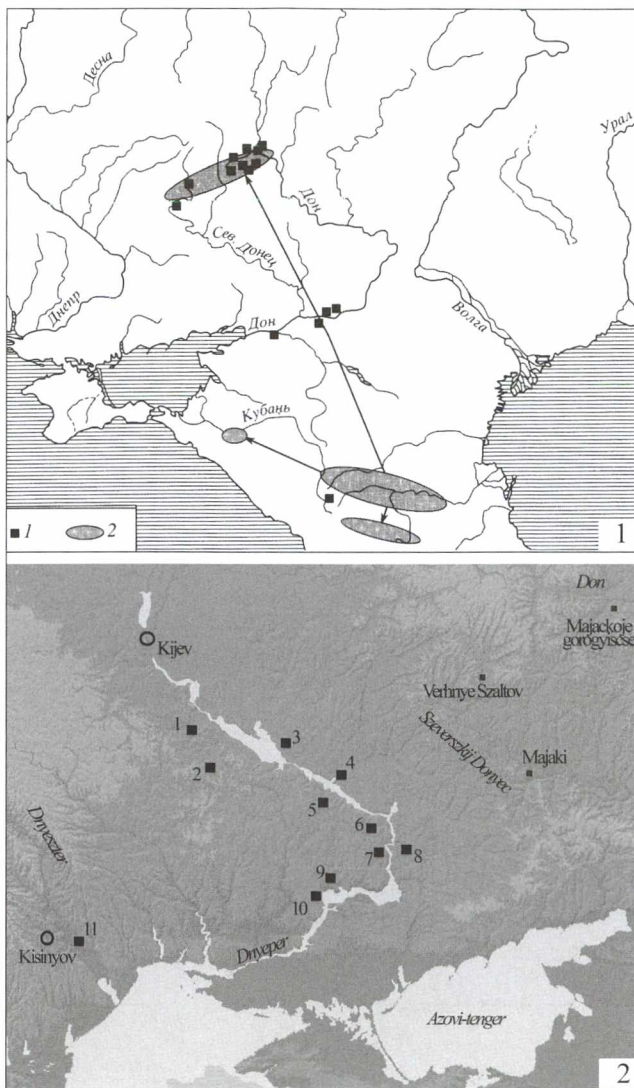
4. Baranovka 1, 13. kurgán (FLĚROVA 2001. рис. 1. 6);

5. A Szokolovszkaja Balka típusú lelőhelyek (VIII. század) elterjedése a Don alsó folyása mentén (КОРЬЛОВ–ИВАНОВ 2007. рис. 1)

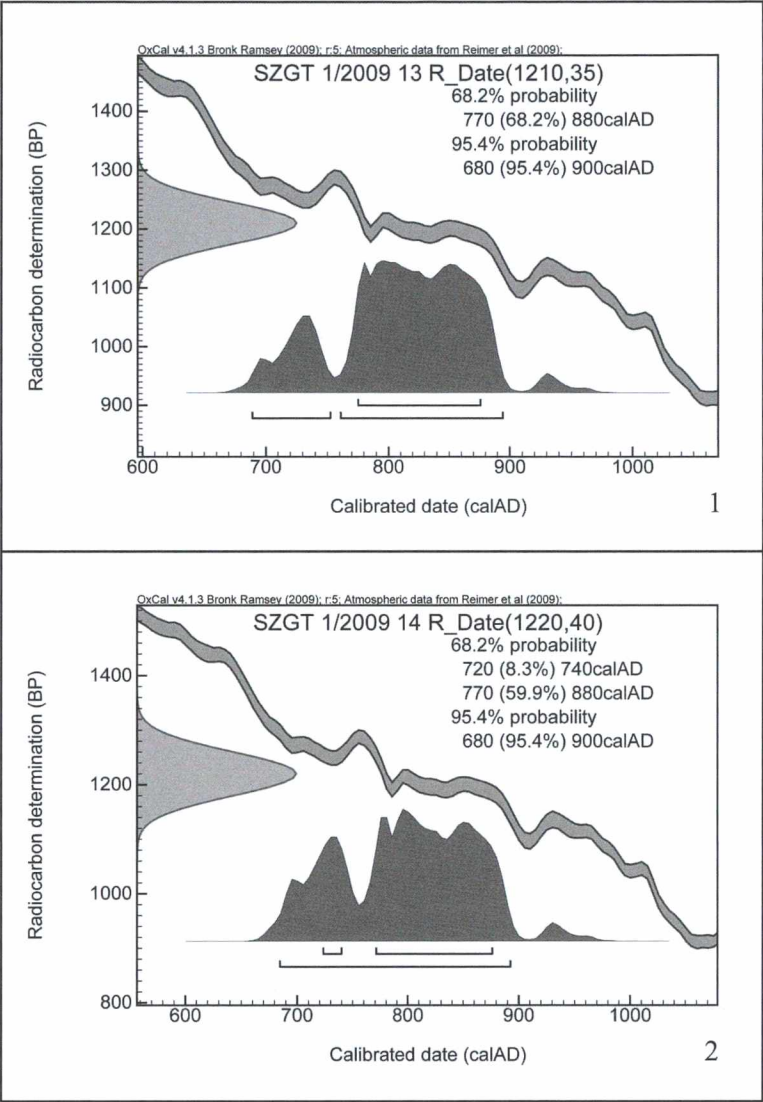
3. kép

1. Hamvasztásos kazár kori temetkezések Donyeci-csoportja (P'ANKOV-TARABANOV 2008. рис. 1)
2. Hamvasztásos kazár kori temetkezések Kubány-Fekete-tengeri csoportja (P'ANKOV-TARABANOV 2008. рис. 2)

4. kép

1. Bizánci-típusú erődök (1) elterjedése Délkelet-Európában (VIII–X. század), és az észak-kaukázusi alán törzsek (2) migrációja (AFANAS'EV 2001. рис. 1)
2. A Szubbotyicy-horizont lelőhelyei (1. Babicsi; 2. Szubbotyicy; 3. Dmitrovka; 4. Tverdohleby; 5. Novonyikolajevka; 6. Korobcsino; 7. Volosszkoje; 8. Manvelovka; 9. Ordzsonikidze; 10. Novoroncovka; 11. Slobodzeja [1–10. Ua, 11. Mol])

5. kép

Az Ordzsonikidze 32. kurgán betöltésében feltárt 1. sírból származó két váz (1. az idősebb, 2. a fiatalabb férfi váza) radiokarbon vizsgálatának kalibrált eredménye

Régészeti adatok középkori malmainkról

A Kárpát-medence középkori malomköleteinek megfelelő számbavétele, általában véve a malmok a régészeti emlékanyagának elemzése még nem készült el.¹ Az eddigi két kezdeményezés meglehetősen kevés leletet vett számba, s összegzés helyett inkább csak a figyelmet irányította rá a problematikára. Kralovánszky Alán 1962-es anyaggyűjtése mindössze három malomkö-lelet kapcsán elemezte a X–XI. század őrlési, illetve általánosságban élelemtermelési és -feldolgozási gyakorlatát.² Vajkai Zsófia 1995-ös dolgozata a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköz-történeti Archívumának katalógusa segítségével már 15 Árpád-kori és 9 késő középkori malomkö adatait dolgozta fel.³ Noha a Munkaeszköz-történeti Archívumban elméletileg leíró kartonnal szerepelnek mindazon tárgyak, amelyeket a fővárosi és vidéki múzeumok őriznek és funkciójukban a mezőgazdasággal kapcsolatba hozhatók, a gyűjtemény mégsem tekinthető teljesnek, hiszen nem tartalmazza az utóbbi évtizedek szép számmal múzeumba került régészeti és néprajzi leletanyagát, számos esetben pedig a kormeghatározás is vitatható, illetve meglehetősen elnagyolt. A hazai leletanyag közöletlensége, számbavételének és rendszerezésének hiánya folytán a középkori kézimalmok rekonstruálásában eddig a kelletténél nagyobb hangsúly esett a keleti szláv területek XIII. századi vagy azt követő leleteinek, az azokkal feltételezett párhuzamoknak.

Dolgozatom célja, hogy a Kralovánszky Alán és Vajkai Zsófia korábbi számbavételei és rendszerezési kísérletét kiegészítve összefoglalja a hazai régészeti kutatások során napjainkig előkerült középkori eredetű malomkö-leletek fontosabb adatait, s azokat elemezve kiegészítse az utóbbi években rendszerezett okleveles említésekből meríthető információkat. Anyaggyűjtésem során a hazai régészeti folyóiratok, monográfiák, tanulmánykötetek, múzeumi évkönyvek, ásatási beszámolók adataival egészítettem ki Kralovánszky és Vajkai korábbi kezdeményezését. A vizsgálatba vonható malomkö-leletek száma így 300-ra, az érintett középkori települések száma pedig 150-re emelkedett.

1. X-XI. századi malomkövek kérdése

Az utóbbi évtizedekben az ország legkülönbözőbb részeiről kerülnek elő X. századra keltezhető malomkövek vagy azok töredékei. Példaként említhető Tatabánya–Dózsakert;⁴ Győr–Vagongyár;⁵ Győr–Ménfőcsanak, Szeles-dűlő;⁶ Edelény–Borsodi földvár;⁷ Szikszó–Vadász-patak partja;⁸ Székelyderzs.⁹

Ezek számos esetben köthetők a magyar etnikumhoz. A Tatabánya–Dózsakertben feltárt kézimalom-töredékek etnikai kötődéséről a nyakukon körbefutó bordákkal díszített

¹ A számbavétel hiányára felhívta a figyelmet: SELMECZI 1999. 34.

² KRALOVÁNSZKY 1962. 120–121.

³ VAJKAI 1995. 38.

⁴ VÉKONY 1988. 290.; VÉKONY 1996. 10.

⁵ TOMKA 2007. 74.

⁶ TOMKA 2000. 11.

⁷ WOLF 1987. 68.; WOLF 1989. 397.; WOLF 1990. 62.; WOLF 2008. 13., 19., 46., 76., 87.

⁸ WOLF 1993. 545–546.

⁹ FERENCZI 1933. 100–106.; KRALOVÁNSZKY 1962. 120–121.

edények nagyszámú töredéke vall. Ilyen edényeket ugyanis a X. századi temetkezések között csak a honfoglaló magyar sírokból ismerünk.¹⁰ Győr–Vagongyár leletanyagát szintén a rendkívüli formagazdagságú kerámialeletek kötik a X. századi magyarsághoz.¹¹ Az Edelény–Borsodi földvár területén feltárt X. századi falu leleteit a palmettás faragványokkal díszített szarvak kötik a magyar etnikumhoz. A Szikszó–Vadász-patak partján és Székelyderzszen előkerült malomkő-leletek pedig a lómellékletes temetkezés miatt határozhatók meg X. századi magyar emlékanyagként.

A X. századi malomkövek eredetét illetően fontos észrevétel, hogy VIII–IX. századi Kárpát-medencéből mindössze 2 malomkő ismert, azoknak a szlávokhoz kötése sem vitán felül álló.¹² A malomkövek azonban nemcsak a kárpát-medencei, de a nyugati szlávoknál is ritka leletnek számítanak, inkább primitív dörzskövek kerülnek elő, kézimalmok kövei pedig csak a XI. századtól terjednek el.¹³ Ezzel szemben a VIII–IX. századi magyarságot körülvevő szaltovo-majackojei kultúrában a leletek tanúsága alapján általánosan elterjedt volt a kézimalom.¹⁴ A régészeti leletekből nyerhető információkat jól kiegészíti a nyelvészet megállapítása: *öröl*, *örvény/örmény*, *kölyű*, *dara*, *árpa*, *búza* VIII–IX. századi bolgár–török jövevényszó,¹⁵ emellett említésre érdemes a finnugor eredetű *köles*. Vagyis a gabonatermelés és -feldolgozás teljes vertikumát átfogják a kézimalommal kapcsolatos bolgár–török eredetű szakszavak. A honfoglaló magyarság gabonaörlési gyakorlata tehát minden bizonnyal magas színvonalú volt.

2. Árpád-kori malomkövek földrajzi megoszlása

Mivel 1945 után elsősorban az Alföldön ért el látványosabb és jobban publikált eredményeket a középkori településrégészet,¹⁶ az ásatásokon előkerült malomkövek publikálása is a Dunától keletre eső területekre vonatkozóan haladt nagyobb ütemben. Méri István 1970-ben közzétett, Árpád-kori falusi gabonaörlő berendezés rekonstrukciós kísérlete kapcsán el is ismerte: „munkám elsősorban az alföldi ásatások eredményeire és tapasztalataira támaszkodott, mivel XI–XIII. századi falusi tárgyi emlékeink java része innen származik”¹⁷. A Dunántúl X–XIII. századi gazdaság- és technikátörténetére vonatkozó elképzeléseket pedig – településásatási publikációk híján – Molnár Eriknek szlávokra tett megjegyzése határozta meg: „a dunántúli szláv társadalom magasabb fokán állott a fejlődésnek, mint a honfoglaló magyar nép”¹⁸. Mivel a közzétett régészeti leletanyag nem mondott ennek látványosan ellent – bár nem is támogatta azt – a szakirodalomban széles körben elterjedt e nézet. Kniezsa István 1955-ben és Moór Elemér 1965-ben nyelvészeti érvekkel próbálta meg alátámasztani Molnár elméletét. Mindketten a vízimalom főbb al-

¹⁰ VÉKONY 1996. 10. Korábban Mesterházy Károly '70-es évek közepén megfogalmazott nézete alapján a kabarok etnospecifikus edénytípusának tartották a bordásnyakú edényeket. MESTERHÁZY 1975. 100. Utóbb azonban a kutatás bebizonyította Mesterházy elképzelésének téves voltát. FODOR 1985. 165–170. Ráadásul az ország területén több helyről is előkerültek bordásnyakú edények, így Borsod (FODOR 1996. 420.) és Békés (JANKOVICH 1994. 408.) megyében is, ez utóbbi helyen a kabar jelenlét pedig semmivel sem igazolható.

¹¹ TOMKA 2007. 70.

¹² GYULAI 2004. 71., 78.

¹³ GRINGMUTH-DALLMER 2000. 66.; KOBYLEŃSKI 2000. 72.

¹⁴ BARTHA 1962. 4.; BARTHA 1968. 89.; BARTHA 1969. 17.; TAKÁCS 2000. 78.; ERDÉLYI 2000. 136.

¹⁵ TESZ II. 608–609. III. 36., 39.; LIGETI 1986. 289., 291., 295.

¹⁶ Az alföldi és dunántúli ásatási eredmények közötti aránytalanságból kifolyólag a faluásatásokat végző magyar szakemberek körében elterjedt az a vélekedés, hogy az Árpád-kori településkutatás „alföldi tudománynak” tekinthető. TAKÁCS 1995. 13.

¹⁷ MÉRI 1970. 69.

¹⁸ SZENTMIKLÓS 1942. 19.

katrészeivel és a molnársággal kapcsolatos valamennyi műszót az óhorvát-ószlovén nyelvből származtatták, s a IX–X. századi dunántúli szlávok esetében magas színvonalú őrlési gyakorlatot feltételeztek.¹⁹ Nyomukban még az utóbbi évtizedben is a Karoling-uralom alatti IX. századi Dunántúltra helyezték a vízimalom első hazai megjelenését.²⁰ Így éles különbség adódott az ország nyugati és keleti felének gabonatermelése, kenyérfogyasztása és műszaki-technikai színvonala között.

Jelen adatgyűjtés azonban számos példával cáfolja az Alföld és a Dunántúl X–XII. századi őrlési gyakorlata között feltételezett nagyfokú színvonalkülönbséget. Az eddig előkerült kézimalom-kövek regionális megoszlása azt mutatja, hogy a Dunántúlon szinte pontosan annyira volt elterjedt eszköz a kézi meghajtású malom, mint az alföldi területeken. A dunántúli malomkö-leletek gyakran egy-egy településen igen nagy mennyiségben fordulnak elő. Példaként említhető Pusztai Rezső és Tomka Péter Kapuvár – Kistölgyfajmajori,²¹ valamint Kvassay Judit Nagykanizsa – récsei út menti ásátása,²² mindkét feltárás 5 malomkővet mentett meg. Az egy telepről azonos időszakból előkerült 5 őrlőkö nyilvánvalóvá teszi azok gyakori használatát, s megszokott háztartási eszköz voltát.²³ Még kirívóbb példa az egykori Kána faluban (ma: Budapest XXII. kerület Kamaraerdő) előkerült 43 őrlőkö-töredék, amelyek legalább 34 különböző kőhöz tartoztak.²⁴ Vagyis a 2009-ig publikált középkori magyarországi malomkövek közül minden nyolcadik kő az egykori Kána falu területéről ismert. Az utóbbi esztendő régészeti kutatásai során tehát a Dunántúlról is igen nagy számban kerülnek elő kézimalmok kövei, s a kutatások egyenetlenségéből eredő korábbi aránytalanság megszűnt.

3. Árpád-kori kézimalmaink műszaki színvonala

Szélesebb, peremes alsó kövel rendelkező kézimalom-forma már a Kr. e. I. századból is ismeretes²⁵ Pannonia provincia területéről. A középkori kárpát-medencei malomkö-leletek esetében azonban nem fordul elő peremes kiképzésű alsó kő.²⁶ A két malomkö általában egyforma nagyságú,²⁷ sőt egyes esetekben még arra is van példa, hogy a felső kő átmérő-

¹⁹ KNIEZSA 1955. I. 185–186.; 192–193.; 325–326.; 327.; 342.; 577–578.; MOÓR 1965. 131. Moór hasonlóan fogalmazott 1967-ben is: „a római kultúra a pannóniai szlovéneket és szlovákokat délnémet, az alföldi bolgárokat pedig bizánci közvetítéssel a magyar honfoglalás előtti időkben már elérte. Ezt bizonyos műveltségi szavak is tanúsítják. Így például a 'malom' jelentésű szlovák *mlýn* szó hosszú velaris *i* hangjából szükségszerűleg következik, hogy a szlovákok ősei a római-délnémet vízimalmot a X. században *мыльня* alakban már ismerték, ami a pannóniai szlovénekre vonatkozólag sem lehet kétséges”. MOÓR 1967. 170.

²⁰ JUHÁSZ 1991. 170.; ENDREI 1994. 441.; MAKKAI 1995. 33–34.

²¹ PUSZTAI 1965. 70.; TOMKA 1968. 64–65.; Rábaközi Múzeum Kapuvár leltári számok: 63.5.1.; 63.565.1.; 65.10.1.; 66.166.39.; 67.143.8.

²² KVASSAY 2007. 57., 60.

²³ VAJKAI 1995. 39.

²⁴ FÖLDESI 2005. 54.

²⁵ Gallia provincia területéről: BAUDRILLART 1904. 1960. a Krím-félsziget területéről: PONOMAREV 1955. I. 62. A Gellérthegy-tabáni telepről az I. század második felére datált fazekasműhely kerámia-leleteivel együtt került felszínre egy nagyméretű peremes kézimalom. PÓCZY 1959. 66., de az aquincumi légióstábor malomkövei között is előfordul peremes alsó malomkö töredéke.

²⁶ Váczy Péter a szláv kézimalmokkal feltételezett párhuzamok alapján hangsúlyozta: „Az alsó követ körülfutó vályú összegyűjtötte a megörölt lisztet és kiszórta a nyíláson.” VÁCZY 1958. 278. (1994. 128.) Ezzel szemben a hazai régészeti leletanyaga alapján az alsó kövek peremének létét tagadja: MÉRI 1964. 41.; SELMECZI 1993. 4.

²⁷ Földesi Szilvia a középkori Kána faluból előkerült 43 őrlőkö alapján jutott erre a megállapításra. FÖLDESI 2005. 54.

je nagyobb, mint az alsóé.²⁸ Az alsónak tehát nincs az őrlemény leszóródását megakadályozó pereme és kifolyója.²⁹ Így az őrlemény körös-körül hullott le.³⁰ Ez némileg lassította a kézimalmokkal végzett munkát, s körülményesebbé tette az őrlemény összegyűjtését, s a perem nélküli kézimalmokat ezért általában valami abroszra, terítőre helyezték.³¹

Antik régészeti adatok tanúsága szerint már a római korban (I. század közepétől) jelentkeztek a középén teljesen átfúrt alsó malomkövek.³² Ez a változás összefügg a kézimalom középkori központosítási szisztémájának kialakulásával: az alsó kövön áthaladó tengely alul egy vízszintes keretre támaszkodott, felül pedig a forgókőbe rögzített keresztvasba illeszkedett.³³ E szerkezeti újítás előnye, hogy a tengelyt tartó keresztfát az alatta elhelyezkedő ék mozgatásával feljebb vagy lejjebb állíthatták, s a kövek távolságának szabályozásával az őrlemény finomsága könnyen és gyorsan – akár őrlés közben is – beállítható, illetve változtatható volt.³⁴ Sajátos követelménye azonban ennek a technikának, hogy állványzat nélkül a malomköpárt nem lehet működtetni. A kárpát-medencei középkori őrlőkő-leletek között teljesen átfúrt alsó malomkö ugyan számos esetben előfordul,³⁵ a régészeti leletekből azonban állványzatul szolgáló asztalra vagy padra nem lehet következtetni.³⁶ Enélkül azonban igen problematikus rekonstruálni a kárpát-medencei középkori kézimalom köztávolság-szabályozási mechanizmusát.

A kézimalmok felhasználhatóságát befolyásolta a kövek mérete és a felső kő meghajtásának módja is. A felső kő forgatására szolgáló hajtókar peremrögzítése ugyanis lehetőséget nyújtott a kövek méretének növelésére. Nem lehet véletlen, hogy a peremhajtású őrlőkőveket többnyire 40 cm-nél nagyobb átmérő és nagyobb őrlési hatékonyság jellemezte.³⁷ Az őrlőfelület növelése pedig lehetőséget nyújtott az őrlemény minőségének a javítására, hiszen minél tovább tart a gabonamagvak dörzsölése a kövek között, annál finomabb lesz a liszt szemcseösszetétele.³⁸

A fenti észrevételek alapján a középkori hazai régészeti anyag számbavétele után – a korábbi álláspontokkal³⁹ szemben – kijelenthető, hogy a XI–XV. században a magyarság által használt kézimalmok szerkezetük és műszaki-technikai színvonaluk tekintetében elmaradtak a szomszédos keletközép-európai területek korabeli eszközeitől. Az Árpád-kori és késő középkori kárpát-medencei kézimalmok többségét egyaránt leginkább csak dara készítésére használták, elsőrendűen az őrlésre alkalmas, nem maghártyás termények, mint a rozs, zab, de a bab, borsó esetében is.⁴⁰ Kisebb arányban a puhább maghártyával rendel-

²⁸ Példaként említhető Csengele – Bogárhát XIII. századi lelete OZSVÁTH 2003. 14–16.

²⁹ KISBÁN 1987. 189.

³⁰ MÉRI 1970. 75.

³¹ BALÁZS 2003. 117.

³² RÜTIMEYER 1924. 229.; BERANOVÁ 1963. 217. Az alsó kövön áthaladó tengelyszerkezetet csak a IV. századból mutatta ki: FORBES 1956. II. 109. De a német régészeti vizsgálatok is arról tanúskodnak, hogy az átfúrt alsó kövön áthaladó hosszabb tengely csak az V. században kezdett elterjedni. LIES 1963. 319.

³³ SELMECZI 1981. 211.

³⁴ SELMECZI 1999. 32.

³⁵ Példaként említhető: FÖLDESI 2005. 54.

³⁶ Méri István mégis egy olyan tönkszerű alátétet feltételez rekonstrukciós kísérlete során, amellyel a hazai néprajzi anyagban egyáltalán nem lehet találkozni. MÉRI 1970. 73–76. László Gyula a honfoglalás kori nők életéről írott cikkének illusztrálására közölt olyan kézimalom-rekonstrukciót, amelyben az állványon lévő malmot hajtórúddal működtették. LÁSZLÓ 1977. 323.; SELMECZI 1999. 35.; 113.

³⁷ SELMECZI 1999. 37.; 40.

³⁸ SELMECZI 1999. 109.

³⁹ SELMECZI 1999. 34.

⁴⁰ SELMECZI 1993. 9.; SELMECZI 1999. 111.; SELMECZI 2005. 336.

kező, toklászos árpa kézimalmon történő őrlése is valószínűsíthető,⁴¹ szintén elsősorban durvább szemcseösszetételű darává. A malmok őrleményének – szerkezeti hiányosságai miatt – csak kisebb része volt liszt, a nagyobbik része durvább szemű dara maradt akkor is, ha többször felöntik. Kézimalmokon tehát inkább dara, kása kedvéért őrltek, bár természetesen lisztjét is felhasználták.⁴² Dara előállítására azonban bizonyos mértékig a mozsár és az őrlő is megfelelt. A darának a mindennapi táplálkozásban betöltött hagyományos szerepe közrejátszott az előállítását szolgáló eszközök történelmi formálódásában, így például az őrlőkövek középkori megőrzésében.⁴³

4. Árpád-kori malomkövek előkerülési körülményei

Árpád-kori malomkö-leleteink közül szép számmal vannak olyanok, amelyeket telepbejárás során találtak meg a felszínen,⁴⁴ illetve szántás közben eke vetett a felszínre.⁴⁵ E körülményekből Méri István joggal következtetett arra, hogy „e malmokkal nem a földbe-ásott házak belsejében, hanem kint őrltek”⁴⁶. Majd – továbbmenve gondolatmenetében – megjegyezte: „fel kell, hogy merüljön az a kérdés is, vajon kézimalmok vagy pl. állati erővel hajtott malmok voltak-e ezek”⁴⁷. Méri István Tiszalök-rázompusztai ásatása alapján Váczy Péter a nagyobb Gellért-legendában szereplő malmot szárazmalomnak tartotta: „Walthernak eszébe sem jut annak a lehetősége, hogy a malmot víz is hajthatja Magyarországon. Azonban ismer olyan malomszerkezetet, melyet az ígásbarom úgy forgat, hogy maga után húzza a forgató rudat. Nyilván az effajta malom általánosan elterjedt lehetett nálunk. A trahendo kifejezés szemléltetően adja vissza, hogy a malomba befogott állat a forgató rudat maga után húzta”⁴⁸. Ezzel szemben le kell szögezni, hogy sem a Gellért- legenda éneklő szolgálóleányról szóló elbeszélésének ilyen értelmezése,⁴⁹ sem pedig a malomkövek épületen kívüli megtalálása nem vehető biztos jelnek a malom állati erővel történő meghajtását illetően. A malomkövek meghajtásának kérdésében döntő tényező ugyanis a kő mérete kell hogy legyen: az állati erővel hajtott szárazmalmok kövének átmérője, a kő vastagsága és súlya jóval meghaladja kézimalmokét.⁵⁰ Míg előbbieik átmérője 70-80 cm feletti, vastagsága 15 cm, súlya pedig 150-160 kg, a kézimalmok esetében az átmérő 35-50 cm, a vastagság 8-10 cm, súlyuk pedig 25-30 kg. Ezeknek a követelményeknek a magyarországi középkori leletek közül egyetlen malomkö felel meg, amely Szentki-

⁴¹ GYULAI 2004. 76.

⁴² KISBÁN 1987. 188.

⁴³ SELMECZI 1981. 226–227.

⁴⁴ 2000-ben Szendrőn találtak késő középkori őrlőkő-töredéket egy káposztaföldön (CZAJLIK 2001. 209.); 2002-ben Berettyóújfaluban került elő Árpád-kori őrlőkő-töredék a felszínen (NEPPER 2003. 179–180.) Felszín alatt, de házon kívül került elő malomkö Edelényben az egykori borsodi ispáni földvárat megelőző X. századi falu helyén (WOLF 2008. 19.).

⁴⁵ Kardoskút-Hatablak Bubik István birtoka (OLASZ 1954. 196.; MÉRI 1957. 56–57.), valamint Fekete József tanyájától 200 m-re K-re (OLASZ 1968. 47.); Kardoskút-Fehértó Hajdú Ernő tanyája (OLASZ 1960. 79.; OLASZ 1963. 90.; OLASZ 1962. 1., 11., 13.); Orosházán (Méri 1964. 41.); Orosháza-Cinkuson (OLASZ 1960. 86.; OLASZ 1962. 1–2.); Gádoros-Petőfi Tsz. (OLASZ 1964. 67.); Nagykőrös-Csípváron (SIMON 1981. 94.); Babót-Csorbákon (TAKÁCS 2007. 151.).

⁴⁶ MÉRI 1964. 42.; MÉRI 1970. 73.

⁴⁷ MÉRI 1964. 42.

⁴⁸ VÁCZY 1958. 279. (vagy 1994. 127.)

⁴⁹ Balogh József 1926-ban szemléletesen bizonyította be, hogy Valter mester kézimalomról beszél a legenda idézett helyén, s Gellért elmélkedésére kézimalom zöreje adott alkalmat. BALOGH 1926. 267.

⁵⁰ BALÁZS 1995. 70.

rály középkori faluból Pálóczi Horváth András ásatásán került elő.⁵¹ Így pedig a szárazmalom X–XIV. századi kárpát-medencei megléte több mint kétséges, megjelenése valószínűleg egybeesett első írott említésével,⁵² vagyis egy 1412. évi okleveles említéssel⁵³ és a pozsonyi adókönyvekbe tett 1434. évi bejegyzés: a Rozmulner, illetve Rassmulner foglalkozású polgárok adójának említése.⁵⁴

1997-ben Kiskunfélegyháza-Amler-bánya lelőhelyen a 4. és 5. épületből került elő Árpád-korra datálható malomkő.⁵⁵ E leletek különlegessége, hogy egyik épületben sem volt kiépített tüzelőberendezés. Ez pedig kizárja azt a feltételezést, hogy lakóházként funkcionáltak volna. Az épületek viszonylag nagyméretűek (20 m² körüli alapterület), menetes és széles lejáratauk, valamint elnagyolt belső kialakításuk voltak. Az épületek egykori vastag járószintje hosszabb használatra utal. E tulajdonságok alapján inkább gazdasági épületek, számos állatok tartására szolgáló földbe mélyített ólak lehettek.⁵⁶ Ezt a megállapítást alátámasztja a feltárt nagymennyiségű állatcsont is. Tekintetbe véve az Árpád-kori malomkövek technikai-műszaki színvonaláról korábban mondottakat és azt, hogy az épületekben semmilyen jel nem utal egyéb emberi tevékenységre, esetleges műhelyfunkcióra,⁵⁷ az előkerült őrlőkövek esetleg az állatok ellátásával állhattak kapcsolatban.⁵⁸

Budapest II. kerületében, a középkori Nyék falu helyén kagylósgödörben élére állított malomkő került elő, mellette sok csigaházzal. A telepen összesen 4 kagylószárító és 15 agyagkitermelő gödört tártak fel.⁵⁹ Szigetszentmiklós határában XIII. századi falu és fazekastelep kagylósgödörében szintén került elő kézimalom felső kövének töredéke.⁶⁰ Mivel a kagylóhéj- és csigaházpor az agyag soványítására szolgált, feltételezhető, hogy egyes kézimalmokon nem élelmiszert, hanem kagylóhéjat és csigaházat öröltek.

5. Kézi- és vízimalmok kapcsolata

Árpád-kori kézi- és vízimalmaink kapcsolatáról, a két őrlőeszköz egymást kizáró voltáról vallott nézeteket évtizedek óta meghatározza Selmeczi Kovács Attila elmélete. Selmeczi 1981 óta több alkalommal hangsúlyozta, hogy a nagyszámú kézimalomkő és Pannonhalma, valamint Dömös szolgálínak (XII–XIII. századi oklevelekben említett) liszt- és kenyéradási kötelezettségei alapján⁶¹ a XI–XIII. században Magyarországon a feudális nagybirtok egyáltalán nem volt olyan malommonopólium, mint Nyugat-Európában, s az uradalmak szemestermény helyett kenyérben vagy lisztben követelték meg a gabonaszolgáltatást.⁶² Hangsúlyozza, hogy az Árpád-kori parasztok – földesúri vízimalmok hiányában

⁵¹ PÁLÓCZI 1971. 94.; PÁLÓCZI 1996. 20.; 58. A malomkő átmérője – a töredék alapján szerkesztett méret szerint 88 cm – semmi kétséget nem hagy afelől, hogy áttételes malomban öröltek rajta. A lelőhely földrajzi viszonyait tekintve egyértelműen közepes nagyságú, közepén hajtós szárazmalom kövéről lehet szó. A kő felső kő, erre utal a keresztvas bevésett helye, valamint az őrlőlapp és kömell kialakítása. BALÁZS 1995. 70.

⁵² VAJKAI 1995. 43.

⁵³ 1412: „*molendinum per tractus pecorum volvens wlgariter zarazmalum dictum*” (vagyis „a barmok ereje által hajtott malmot a köznyelv szárazmalomnak mondja”). SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906. (1984.) 887.

⁵⁴ ORTVAY 1892. II. 32.

⁵⁵ SOMOGYVÁRI 1996. 88.; GALLINA – MOLNÁR 2003. 432. GALLINA – MOLNÁR 2004. 526.

⁵⁶ GALLINA – MOLNÁR 2003. 343–344.

⁵⁷ GALLINA – MOLNÁR 2003. 344.

⁵⁸ Hasonlót feltételezett Méri István is 1954-ben túrkeve-mórici leletek alapján: „A házak felszereléséhez tartoztak az őrlőkövek, amelyeken bizonyára az állatoknak daráltak a szemes élelemből”. MÉRI 1954. 147.

⁵⁹ ALTMANN 1973. 227.

⁶⁰ IRÁSNÉ 1991. 184.

⁶¹ SELMECZI 1993. 8.

⁶² MAKKAI 1974. 45.

– saját kézimalmakon kényszerültek feldolgozni a gabonát.⁶³ Ezen kötelezettség pedig az Árpád-kori gabonatermelő parasztságokat megfelelően termelékeny őrlőeszköz használatára kényszerítette.⁶⁴ Selmeczi kiemelte, hogy „a XIII. században a vízimalmok közel sem jelentettek olyan súlyt a gabonafeldolgozásban, hogy egycsapásra kiszoríthatták volna az akkorra már magas technikai színvonalat képviselő kézimalmokat”⁶⁵. A középkori gabona-őrleő kézimalmokról szólva megjegyzi: „Ezeknek az eszközöknek kellett ugyanis a XI–XIII. században a jobbágygazdaságok teljes gabonakészleteinek feldolgozását ellátniok a Kárpát-medencében csakúgy, mint Kelet-Európában”⁶⁶. Selmeczi Kovács elméletének azonban számos megfigyelés ellentmond:

Első megjegyzésként kiemelhető, hogy a XI–XIII. századi oklevelekben szereplő kenyér (*panis*) terminus túl általános értelmű kifejezés. E korban a kenyér sok minden mást is jelent, jelképesen mindazt az ételmet jelöli, ami a földművelésből származik, és – főként termelési válságok idején vagy a legalacsonyabb társadalmi rétegek esetében – a legkülönbébb alapanyagokból is megpróbálták előállítani.⁶⁷

Másodszor figyelembe kell venni, hogy a Selmeczi elméletében alkalmazott parasztok nehezen megragadható társadalmi kategória egy olyan korszakban, amikor a földművelést végző alávetett szolgák jogi és gazdasági helyzete jelentős változáson megy keresztül.

Pannonhorma és Dömös oklevelekben említett szolgálinak 15 km-es közelében említenek ugyanezen oklevelek földesúri tulajdonú vízimalmokat és azokat üzemeltető molnárokat.⁶⁸

Negyedik észrevétel, hogy az Árpád-kori vízimalmok alacsony száma csak feltételezés. Magam eddig mintegy 600 Árpád-kori vízimalmot említő oklevél adatait gyűjtöttem össze,⁶⁹ ezek alapján a Kárpát-medence a középkori Európa vízi infrastruktúra tekintetében jól ellátott területei közé tartozott. Így nem indokolt a vízimalmok hiányából fakadó szükségmegoldások feltételezése.

Ötödik észrevételem, hogy – miként a tanulmány fenti oldalain is látható – a középkori kézimalmaink csak korlátozott mértékben voltak alkalmasak lisztkészítésre. Így azonban ezek használata legfeljebb részben oldhatta meg a gabonatermelő rétegek ilyen irányú feladatait. Nem tekinthető véletlennek, hogy kézimalmokon nemcsak gabonát őröltek, hanem egyszerűbb darálást igénylő egyéb ipari nyersanyagokat is.

Ezen érvek alapján pedig kijelenthető, hogy a Kárpát-medencében már a XI. század elejétől kimutatható vízimalmok a következő évszázadokban meghatározó szerepre tettek szert a gabonafeldolgozás biztosításában, s a régészeti feltárásokon nagy számban előforduló kézi malomkövek minden bizonnyal csak kiegészítették a földesúri vízimalmok teljesítményét.

6. Vízimalomra utaló leletek

1955-ben Zalalövő közelében, a Zala új medrének kialakítása során IX–XI. századi híd, dorongút és valószínűleg egy vízimalom gerendamaradványai kerültek elő bolygatatlan helyzetben az egykori mederből.⁷⁰ A hajdani malom mellett még a malomkövet is meg-

⁶³ SELMECZI 1999. 46.

⁶⁴ SELMECZI 1993. 9.; SELMECZI 1999. 114.; SELMECZI 2005. 336.

⁶⁵ SELMECZI 1999. 47.

⁶⁶ SELMECZI 1999. 101.

⁶⁷ MONTANARI 1996. 64.; 62.

⁶⁸ VAJDA 2007. a 197.

⁶⁹ VAJDA 2005. 193–220.; VAJDA 2007. 211–245.

⁷⁰ MIHOLICS 1968. 49.

találták (anyaga piroxénandezit), s a malom mögött a terelőgát rögzítő gerendái kerültek napvilágra.⁷¹ Ez a leletegyüttes a Kárpát-medence régészetileg is megragadható legkorábbi vízimalmára utalt, s különösen jól támasztotta alá az 1945 utáni marxista történetírás nyelvészeti állításait.

A zalaalövői vízimalom IX–XI. századra történő datálása körül azonban felmerülnek bizonyos kételyek. A korabeli szakirodalom szerint Frech Miklós és Sági Károly muzeológus a helyszínen talált római és Árpád-kori leletekből következtetett a roncsok korára.⁷² Az 1955. évi feltárásról azonban ma már semmilyen hivatalos dokumentáció nem található a keszthelyi Balatoni Múzeumban (az ásató régészek egykori munkahelyén), sem Zalaegerszegen a megyei múzeumban, sem a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattárában. Növeli a gyanút az 1955. évi feltárás kormeghatározásával szemben, hogy Vándor László a Zalai Megyei Múzeum képviselőjeként 1974-ben Zalaalövönél a közúti hídtól keletre kb. 200 m-re az egykori Zala-mederben egy vízimalom maradványait azonosította be, mivel az árvíz alámosta a magaspartot. A jelentés szerint a malom késő középkori.⁷³ Amennyiben figyelembe vesszük az 1955-ben előkerült vízimalom terelőgátjának cölöpsorairól készített fényképeket,⁷⁴ a képekről kirajzolódó fejlett komplexum (híd, terelőgát, malom, dorongút) valóban inkább a kései középkorra valószínűsíthető, mint a IX–XI. századra. Így pedig az 1955. évi felfedezés óta tulajdonképpen máig publikálatlan és igen vitatható módon datált IX–XI. századi zalaalövői vízimalomlelet nem jelent számottevő bizonyító erőt a kárpát-medencei szlávság IX–XI. századi vízi energia-hasznosításáról. Vagyis a fentebb kifejtettek tükrében a régészeti és történeti források alapján valószínűsíthető, hogy a vízimalmok csak a XI. századtól kezdve terjedtek el a Kárpát-medencében. E folyamatban pedig nem játszottak meghatározó szerepet a szlávok.

BIBLIOGRÁFIA

ALTMANN 1973.	ALTMANN JÚLIA: Előzetes jelentés a nyéki faluásatásról. <i>Budapest Régiségei</i> 23. (1973) 219–228.
BALÁZS 1995.	BALÁZS GYÖRGY: Szárazmalmok. (továbbiakban: BALÁZS 1995) In: <i>Műszaki innovációk sorsa Magyarországon. Malomipar - vaskohászat - textilipar</i> . Szerk. Endrei Walter. Budapest 1995. 70–84.
BALÁZS 2003.	BALÁZS GYÖRGY: Merre forognak a malomkövek? In: <i>Kéve. Ünnepi kötet a 60 esztendő Selmeczi Kovács Attila tiszteletére</i> . Szerk. S. Lackovits Emőke – Viga Gyula. Debrecen – Veszprém 2003. 113–122.
BALOGH 1926.	BALOGH JÓZSEF: Szent Gellért és a „symphonia Ungarorum”. <i>Magyar Nyelv</i> XXII. (1926) 189–196.; 266–273.
BARTHA 1962.	BARTHA ANTAL: Szántottak-vetettek-e a honfoglaló magyarok? <i>Élet és Tudomány</i> XVII. (1962) 3–7.
BARTHA 1968.	BARTHA ANTAL: A IX–X. századi magyar társadalom. Budapest 1968.
BARTHA 1969.	BARTHA ANTAL: Gazdaságtörténet és szavak. <i>Magyar Nyelv</i> LXV. (1969) 14–25.
BAUDRILLART 1904.	BAUDRILLART, ANDRÉ: Mola. In: <i>Dictionnaire des antiquités grecques et romaines</i> III/2. Red. Daremberg – Saglio – Pottier 1904. 1960.

⁷¹ BENDEFY–NAGY 1969. 24.; újabban: SZABÓ 2002². 152.

⁷² MIHOLICS 1968. 49.

⁷³ VÁNDOR 1974. 108.

⁷⁴ Az 1955-ben előkerült maradványokról 1966-ban készített fényképek közzétéve: BENDEFY–NAGY 1969. 22–24.

- BENDEFY – NAGY BENDEFY LÁSZLÓ – V. NAGY IMRE: A Balaton évszázados partvonalváltozásai. Budapest 1969.
- BERANOVÁ 1963. BERANOVÁ, MAGDALENA: Pravěké žernovy v Československu. In: *Vznik a počátky Slovanu*. Red. Jan Eisner. Praha 1963. IV.
- CZAJLIK 2001. CZAJLIK ZOLTÁN: Szendrő, Rakaca-patak. *Régészeti Kutatások Magyarországon* 2000. 209.
- ENDREI 1995. ENDREI WALTER: A kézimalom. In: *Műszaki innovációk sorsa Magyarországon. Malomipar - vaskohászat - textilipar*. Szerk. Endrei Walter. Budapest 1995. 66–69.
- ERDÉLYI 2000. ERDÉLYI BALÁZS: A majackojei (Oroszország) ásatások építészeti eredményei. Turán III. (2000) 133–140.
- FERENCZI 1933. FERENCZI SÁNDOR: A székelyderzsi honfoglaláskori sír. *Székelység* 3. (1933) 11–12: 100–106.
- FODOR 1985. FODOR ISTVÁN: Honfoglalás kori bordázott nyakú edényeink származásáról. *Folia Archaeologica* XXXVI. (1985) 165–170.
- FODOR 1996. „Őseinket felhozád...” A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerk. Fodor István. Budapest 1996.
- FORBES 1956. FORBES, ROBERT JAMES: Food and Drink. In: *History of Technology*. Oxford 1956. II.
- FÖLDESI 2005. FÖLDESI SZILVIA: Megjegyzések a kánai középkori őrlőkövekről. *Régészeti kutatások Magyarországon*. 2004. Budapest 2005. 54–55.
- GALLINA – MOLNÁR 2003. GALLINA ZSOLT – MOLNÁR ISTVÁN: Az intenzív állattartás feltételezett nyomai egy Árpád-kori településen. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologia* 9. (2003) 341–347.
- GALLINA – MOLNÁR 2004. GALLINA ZSOLT – MOLNÁR ISTVÁN: Épületek és szerkezeti elemeik egy késő Árpád-kori településen (Kiskunfélegyháza-Amler-bánya, Déli összekötő híd). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologia* 10. (2004) 525–552.
- GRINGMUTH-DALLMER 2000. EIKE GRINGMUTH-DALLMER: A nyugati szlávok települési régiói, települése és gazdasága az Elba és az Odera között. In: *Európa közepe 1000 körül*. Szerk. Alfried Wiczorek – Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000. 64–67.
- GYULAI 2004. GYULAI FERENC: Az árpa elterjedése és termesztésének története. In: Tomcsányi András – Turcsányi Gábor: *Az árpa*. (Magyarország Kultúrförője VIII/14.) Budapest 2004. 53–79.
- IRÁSNÉ 1991. IRÁSNÉ MELIS KATALIN: XIII. századi falu és fazekastelep Szigetszentmiklós határában. *Communicationes Archaeologiae Hungariae* 1991. 167–190.
- JANKOVICH 1994. JANKOVICH B. DÉNES: Szondázó ásatás Szentes-Rózsáson. In: *A kőkortól a középkorig*. Szerk. Lőrinczy Gábor. Szeged 1994. 405–419.
- JUHÁSZ 1991. JUHÁSZ ANTAL: Malmok, molnárság, sütő- vagy pékmesterség. In: *Magyar néprajz III. Kézművesség*. Főszerk. Domokos Ottó. Budapest 1992. 157–213.
- KISBÁN 1987. KISBÁN ESZTER: Kézimalom. In: *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest 1987. III. kötet 187–189.
- KNIEZSA 1955. KNIEZSA ISTVÁN: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Budapest 1955.
- KOBILIŃSKI 2000. ZBIGNIEW KOBILIŃSKI: A nyugati szláv falu mindennapi élete 1000 körül. In: *Európa közepe 1000 körül*. Szerk. Alfried Wiczorek – Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000. 71–72.
- KRALOVÁNSZKY 1962. KRALOVÁNSZKY ALÁN: Kora Árpád-kori mezőgazdasági eszközök a Közép-Duna-medencéből. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1962. 116–123.
- KVASSAY 2007. KVASSAY JUDIT: Árpád-kori településnyomok Nagykanizsa határában. *Zalai Múzeum* XVI. (2007) 55–70.

- LÁSZLÓ 1977. LÁSZLÓ GYULA: A magyar nők élete a honfoglalás korában. In: László Gyula: *Régészeti tanulmányok*. Budapest 1977.
- LIES 1963. LIES, HANS: Die vor- und frühgeschichtlichen Drehmühlensteine aus dem Bezirk Magdeburg. In: *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* Bd. 47. Red. H. Behrens. Halle Saale 1963.
- LIGETI 1986. LIGETI LAJOS: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest 1986.
- MAKKAI 1974. MAKKAI, LÁSZLÓ: Östliches Erbe und Westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der frühfeudalen Zeit (10–13. Jahrhundert). *Agrártörténeti Szemle* (Supplementum) 1974.
- MAKKAI 1995. MAKKAI LÁSZLÓ: A malom mint a középkori Európa erő- és munkagépe. In: *Műszaki innovációk sorsa Magyarországon. Malomipar - vaskohászat - textilipar*. Szerk. Endrei Walter. Budapest 1995. 33–34.
- MESTERHÁZY 1975. MESTERHÁZY KÁROLY: Honfoglalás kori kerámiánk keleti kapcsolatai. *Folia Archaeologica* XXVI. (1975) 165–170.
- MÉRI 1954. MÉRI ISTVÁN: Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és túrkeve-mórici ásások eredményeiről II. *Archaeologiai Értesítő* LXXXI. (1954) 138–154.
- MÉRI 1957. MÉRI ISTVÁN: Kardoskút-Hatablak. *Régészeti Füzetek* 10. (1957) 56–57.
- MÉRI 1964. MÉRI ISTVÁN: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. (Régészeti Füzetek II/12.) Budapest 1964.
- MÉRI 1970. MÉRI ISTVÁN: Árpád-kori falusi gabonaörlő és kenyérsütő berendezések. Rekonstrukciós kísérlet kiállítási makett készítéséhez. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1969–1970. 69–82.
- MIHOLICS 1968. MIHOLICS JÓZSEF: Völgyfejlődés vizsgálata az Őrségben és Vendvidéken. *Földrajzi Értesítő* XVII. (1968) 47–60.
- MONTANARI 1996. MONTANARI, MASSIMO: Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete. Budapest, 1996.
- MOÓR 1965. MOÓR ELEMÉR: Malom és molnár. *Nyelvtudományi Közlemények* LXVII. (1965) 131.
- MOÓR 1967. MOÓR ELEMÉR: A földműves életforma kialakulása népünkél a szláv jövevényszavak tükrében. *Magyar Nyelv* LXIII. (1967) 170.
- NEPPER 2003. M. NEPPER IBOLYA: Berettyóújfalu, Nagy-Bócs-dűlő. *Régészeti Kutatások Magyarországon* 2002. 179–180.
- OLASZ 1954. OLASZ ERNŐ: Árpád-kori temető Kardoskúton. *Archaeologiai Értesítő* LXXXI. (1954) 196–201.
- OLASZ 1960. OLASZ ERNŐ: Kardoskút-Fehértó. *Régészeti Füzetek* 14. (1960) 79.
- OLASZ 1962. OLASZ ERNŐ: Árpád-kori malomkövek Kardoskúton és Orosháza-Cinkuson. *Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve* 1961–1962. 1–13.
- OLASZ 1963. OLASZ ERNŐ: Kardoskút-Fehértó. *Régészeti Füzetek* 17. (1963) 90.
- OLASZ 1964. OLASZ ERNŐ: Gádosor-Petőfi Tsz. *Régészeti Füzetek* 18. (1964) 67.
- OLASZ 1968. OLASZ ERNŐ: Kardoskút-Hatablak. *Régészeti Füzetek* 21. (1968) 47.
- ORTVAY 1892. ORTVAY TIVADAR: Pozsony város története I–IV. Pozsony 1892–1903.
- OZSVÁTH 2003. OZSVÁTH GÁBOR DÁNIEL: A régészeti malomleletek feldolgozásának buktatói. *Múzeumi kutatások Csongrád megyében* 2002. 5–23.
- PÁLÓCZI 1971. PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: Lászlófalva-Szentkirálypuszta-Bozsik tanya. *Régészeti Füzetek* 25. (1971) 94.
- PÁLÓCZI 1996. PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: Élet egy középkori faluban. 25 év régészeti kutatása Szentkirályon. Budapest 1996.
- PONOMAREV 1955. PONOMAREV N. A.: Isztorija tehnik i mukomolnovo i kripjanovo proizvodstva. Moszkva 1955.
- PÓCZY 1959. PÓCZY KLÁRA: A Gellérthegy-i tabáni eraviszkusz telep topográfiájához. *Archaeologiai Értesítő* LXXXVI. (1959) 63–69.

- PUSZTAI 1965. PUSZTAI REZSŐ: Kapuvár-Kistölgyfapuszta. *Régészeti Füzetek* XVIII. (1965) 70.
- RÜTIMEYER 1924. RÜTIMEYER, LUDWIG: Ur-Ethnographie der Schweiz. Basel 1924.
- SELMECZI 1981. SELMECZI KOVÁCS ATTILA: Kézimalmok. Történeti rétegek – technikai regresszió. *Ethnographia* XCII. (1981) 204–232.
- SELMECZI 1993. SELMECZI KOVÁCS ATTILA: Őrlés vagy darálás. Az eszköz és nyersanyag történeti kapcsolata a kézimalom-használatban. *Agrártörténeti Szemle* XXXV. (1993) 1–13.
- SELMECZI 1999. SELMECZI KOVÁCS ATTILA: Kézimalmok a Kárpát-medencében. Eszköztörténeti monográfia. Budapest 1999.
- SELMECZI 2005. SELMECZI KOVÁCS ATTILA: A nyersanyag és az eszközhasználat kapcsolata a kézimalmoknál. In: *Határjáró. Tanulmányok Juhász Antal köszöntésére*. Szeged 2005. 333–341.
- SIMON 1981. SIMON LÁSZLÓ: Nagykörös – Csípvár. *Régészeti Füzetek* 35. 94.
- SOMOGYVÁRI 1996. SOMOGYVÁRI ÁGNES: Árpád-kori településrészlet feltárása Kiskunfélfegyháza határában. Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében 1995–1996.
- SZABÓ 2002. SZABÓ GÉZA: A víz alatti régészeti kutatások helyzete, lehetőségei Európában és Magyarországon. In: *A régésztechnikus kézikönyve* I. (Panniculus Ser. B. No. 6.) Szerk. Ilon Gábor. Szombathely 2002².
- SZAMOTA – ZOLNAI SZAMOTA ISTVÁN – ZOLNAI GYULA: Magyar oklevél-szótár: régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Budapest 1902–1906. (1984.)
- SZENTMIKLÓSY 1942. SZENTMIKLÓSY LAJOS [Molnár Erik]: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Budapest 1942.
- TAKÁCS 2007. TAKÁCS KÁROLY: Babót határa. *Régészeti Kutatások Magyarországon* 2006. 151.
- TAKÁCS 1995. TAKÁCS MIKLÓS: A 10–14. századi falvak régészeti feltárása a Kisalföldön. Kutatástörténet és perspektívák. *Győri Tanulmányok* XVI. (1995)
- TAKÁCS 2000. TAKÁCS MIKLÓS: Az államszervezés-kori Magyarország gazdálkodása és települési képe. In: *Európa közepe 1000 körül*. Szerk. Alfried Wiczorek – Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000. 78–83.
- TESZ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, 1970.
- TOMKA 1968. TOMKA PÉTER: Kapuvár-Kistölgyfa. *Régészeti Füzetek* XXI. (1968) 64–65.
- TOMKA 2000. TOMKA PÉTER: Államalapítás, ispáni vár, megye. Világi és egyházi központok a X–XI. század fordulóján. (Kalauz az ezredévi kiállításhoz). Győr 2000.
- TOMKA 2007. TOMKA PÉTER: A honfoglalás korától a török időkig. Amit Győr középkori történetéről megismertünk. In: *A Vagongyár alatt – a Vagongyár előtt. Római temető és középkori település a győri Árkád területén*. Kiállításvezető. Szerk. BÍRÓ SZILVIA – MOLNÁR ATTILA – NAGY ANDREA. Győr 2007.
- VAJDA 2005. VAJDA TAMÁS: Okleveles adatok Árpád-kori vízimalmainkról. In: *Medievalisztikai tanulmányok. A IV. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2005. június 9–10.) előadásai*. Szerk. Marton Szabolcs – Teiszler Éva. Szeged 2005. 193–220.
- VAJDA 2007. VAJDA TAMÁS: Újabb adatok Árpád-kori vízimalmainkról. In: *Középkortörténeti tanulmányok 5. Az V. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2007. június 7–8.) előadásai*. Szerk. Révész Éva – Halmágyi Miklós. Szeged 2007. 211–245.
- VAJDA 2007.A VAJDA, TAMÁS: Včasné cirkevne vodné mlyny v Karpatskej kotline.

- VAJKAI 1995. *Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia* VI. (2007) 185–204.
VAJKAI ZSÓFIA: Középkori malmaink. In: *Műszaki innovációk sorsa Magyarországon. Malomipar - vaskohászat - textilipar*. Szerk. Endrei Walter. Budapest 1995. 38.
- VÁCZY 1958. VÁCZY PÉTER: A korai magyar történet néhány kérdéséről. *Századok* XCII. (1958) 265–345. [= Váczy Péter: A honfoglaló magyarságról. In: *A magyar történelem korai századaiból*. (História Könyvtár – Monográfiák 5.) Szerk. Váczy Péter. Budapest 1994.]
- VÁNDOR 1974. VÁNDOR LÁSZLÓ: Zalalövő – Zala meder. *Régészeti Füzetek* 27. (1974) 108.
- VÉKONY 1988. VÉKONY GÁBOR: Későnépvándorláskori és Árpád-kori települések Tatabánya-Dózsakertben. In: *Komárom megye története* I. Főszerk. Gombkötő Gábor. Tatabánya 1988. 283–316.
- VÉKONY 1996. VÉKONY GÁBOR: Honfoglaló magyar szállás. X. századi magyar falu az Által-ér mentén. Régészeti kiállítás a tatabánya-dózsakerti feltárás anyagából. Tatabánya 1996.
- WOLF 1987. WOLF MÁRIA: Edelény – Borsodi földvár. *Régészeti Füzetek* 41. (1987) 67–68.
- WOLF 1989. WOLF MÁRIA: Előzetes jelentés a borsodi földvár ásatásáról (1987–1990). *Jósa András Múzeum Évkönyve* 30–32. (1987–1989). 393–431.
- WOLF 1990. WOLF MÁRIA: Edelény – Borsodi földvár. *Régészeti Füzetek* 44. (1990) 62.
- WOLF 1993. WOLF MÁRIA: Babonás szokások Árpád-kori falvainkban. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31. (1993) 543–563.
- WOLF 2008. WOLF MÁRIA: A borsodi földvár. Egy államalapítás kori megyeszékhelyünk. (PhD-értekezés kézírata) Szeged 2008.

A magyarországi városok közjogi szabadságának tartalma

A jogtörténeti irodalom sokat foglalkozott a középkori városi jogokkal, valamint kiváltságaik és a jogaik eredetével. Főként XIX. század utolsó harmadától meg-sokasodtak azon tanulmányok, amelyek kifejezetten városi jogok kérdéskörére fókuszáltak.¹ Azonban a második világháború után lezajló magyarországi rendszerválto-zást követő évtizedek nem kedveztek e kutatásoknak ráadásul a forráskiadások is jelentős mértékben megcsappantak. P. Szabó Béla meglátása szerint a középkori városi jog kutatása reneszánszát éli.² Ennek szellemében kísérletet teszünk arra, hogy egyrészt a jogkönyvek alapján a városok közjogi szabadságának (terjedelmi korlátok miatt) két elemét jobban megvilágítsuk, másrészt pedig, hogy működésüket, annak területeit bemutassuk. Ennek alapjául három dekretális forrást vettünk górcső alá. A budai jogkönyvet, a selmeci jog-könyvet és végezetül Újlak városának jogkönyvét.

A kiválasztás elsőre talán furcsának tűnhet. Indoka abban áll, hogy az országban leg-inkább elterjedt, horizontálisan legszélesebb spektrumú jog a budai jog volt. Petrovics István egy tanulmányában kifejtette, a részben régebbi szakirodalom állításával szemben, hogy a legtekintélyesebb városok, amelyek anyajogul szolgálhattak: Buda és Selmecbánya.³ Így vált vizsgálódásunk második számú forrásává Selmecbánya jogkönyve. Ám hogyan is illeszkedik e sorba az újlaki jogkönyv? Úgy, hogy a magyar középkor mondhatni utolsó percében 1525-ben készült a tárnoki jog kompilációjaként és megalkotója egy, a budai jogkönyv összeállító-jánál képzetesebb, budai származású jogász volt. Az újlaki jogkönyv értéke azonban nem csak ebben nyilvánul meg, hanem főként abban, hogy első könyvében a délvidéki városi szokás-jogot őrizte meg az utókornak. Míg többi részében a budai jog – mondhatni – modernizált variációját örökölték rák a „tárnoki jog alapján”.⁴

A szabad bíróválasztásról már a legkorábbi kiváltságlevelek megemlékeznek és biztosítják ezt a jogot. A középkori jogfelfogás e szimbolikus és allegorikus köntösbe öl-tőzteti a bővebb tartalmakat. Jelesül az önkormányzatiságot, mint igazgatási autonómiát illetve az ezzel egybefonódó jogszolgáltatást. A szabad bíróválasztás intézményét tehát gyűjtőfogalomnak kell tekintenünk, amely magában foglalta a tanács tagjainak megválasz-tását is. A budai jog illetve az újlaki jogkönyv szerint a választást Szent György napján, a gazdasági év kezdetén tartották.⁵ A Szent György napi választást a legtöbb magyarországi város átvette. Kivételként Selmecbánya említhető. A selmeci jogkönyvben a következő rendelkezés található a bíróválasztás napját illetően. „*Különleges parancsa kötelez ben-nünket esküdteket leghatalmasabb király urunk. Arra, hogy évről évre gyertyaszentelés napján válasszuk meg a város bíróját.*”⁶ Azaz a selmeci jogkönyvvel élő bányavárosokban

¹ Ilyen művek exemplifikatíve: WENZEL 1877.; DEMKÓ 1891.; KIRÁLY 1894.; RELKOVICS 1905.; IVÁNYI 1937.; FEKETE NAGY 1934.

² P. SZABÓ 2005. 445–446.

³ PETROVICS 1993. 268.

⁴ KUBINYI 1973. 165–166.

⁵ ÚJLAK 1983. 114–115.

⁶ A selmecbányai jogkönyv fordítását Junger Péter bocsátotta rendelkezésemre, aki ennek folytán akarata ellenére hálára kötelezett. Ezúton is szeretném neki köszönetemet kifejezni segítőkézségéért. JUNGER 1999. Függelék (számozás nélkül).

a bíróválasztás napja nem április 24, hanem február 2, Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepe. Arra a kérdésre, hogy Selmezbányán miért az *Úr bemutatásának* ünnepén került sor a választás lebonyolítására egyetlen racionális válasz adható. Nem másutt kell azt keresni, mint a város patrocíniumában. Selmezbányán az első templomot Szűz Mária tiszteletére emelték még a XIII. század első felében az Óvárnak nevezett dombon.⁷ Minden bizonnyal a templombúcsú ideje február másodikára, Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepére esett és e jeles eseményt egybekötötték a város számára szintén meghatározó jelentőségű bíróválasztással.

A mai ember úgy vélné, hogy a szabad bíróválasztás során a város lakói önállóan, korlátok nélkül, a maguk számára választottak alkalmas vezetőt a poszt betöltésére. Illúziórombolónak hathat, de nem így történt. A budai jogkönyv 24. artikulusában a következőket olvashatjuk: „*Mikor a bírót megválasztották mutassák be a királynak vagy a várnagynak az Aranybulla következő rendelkezésének megfelelően: Továbbá válasszák meg a falu vagy a város nagyját, akit ők akarnak, és akit nekünk bemutatnak...*”⁸ Az újlaki jogkönyv harmadik könyvének 67. fejezete szintén ezt támasztja alá: „*A bírói testületet, azaz a bírót és az esküdteket a közösség választja. Ezt a szabad választást azonban a királyi felség engedélyezte kegyesen, tehát öfelségét illeti.*”⁹ Hajnik Imre mutatott rá arra a paradox helyzetre, hogy a szabad bíróválasztásban kétoldali korlátozás is érvényesült.¹⁰ A budai jogkönyv nem mondja ki *verbo ad verbum* azt, hogy a korai időkben nekik is a király jóváhagyását kellett kérni a bíró személyéhez, de a fentebbi idézet kogens szabálya ezt sugallja. Vélhetőleg az 1244. évi kiváltságlevélben szerepelt, hogy a király megerősíti vagy jóváhagyja a polgárok választását. Ezt a tényt látszik erősíteni az is, hogy a 25. és 26. artikulus nyomatékosan megerősíti „... *ne legyenek kénytelenek olyan bírót elfogadni, akit mi akarunk vagy adunk...*”, illetve „*A király ne helyezzen föléjük bírót...*”¹¹ A másik irányú korlátozás, hogy a polgárok választanak nem a lakosok, azok közül is – Hajniktól kölcsönözve – a *meliores*, azaz előkelők, vagyonosak.¹² A harmadik korlát, hogy bíró nem lehetett bárki. Személyére vonatkozóan objektív és szubjektív választási feltételeket egyaránt megszabnak jogkönyveink.

Passzív bíróválasztó jog	
Szubjektív feltételek ¹³	Objektív feltételek ¹⁴
Bölcsesség	Letelepedett
Igazságosság	Tulajdonnal bír
„Lélek erőssége”	Minden nemzetsége német
Kollegialitás	Minimum 6 éve a tanács tagja
Közkedveltség	
Nagy tekintély	

⁷ KMTL 598. (Almási Tibor–Wehli Tünde)

⁸ BLAZOVICH 2001. 316.; 59.

⁹ ÚJLAKI 1983. 153.

¹⁰ HAJNIK 1899. 86.

¹¹ BLAZOVICH 2001. 316–317.

¹² HAJNIK 1899. 86. (8. jegyzet) „*közösen vagy józanabb rész válassza meg*” A *meliores* szót elsődlegesen *előkelőbb, vagyonosabb* értelemben kell használni, legfeljebb *derekabb, becsületesebb*. Erre utal a budai jogkönyv 24. cikke, amit pontosít a 32. cikk: „*városban laknak és ingatlanvagyonnal rendelkeznek*”. Vö.: BLAZOVICH 2001. 316, 320; FÜGEDI 1981. 281.

¹³ BLAZOVICH 2001. 269.; 313–314.

¹⁴ BLAZOVICH 2001. 316.

A selmecbányai városi jog nem támaszt ilyen egzakt kritériumokat a bíró személyével szemben. Mindösszesen egy objektív és egy szubjektív eleme van a passzív bíróválasztó jognak. Az objektív feltétel Selmecbányán, hogy *homo novus* bíró nem lehetett, ahogyan Budán sem. Tehát valamennyi időt a városi tanács tagjaként kellett eltölteni ahhoz, hogy valaki bíró lehessen. A budai hat évvel szemben itt a követelmény elég alacsony korlátot szab meg, mindösszesen egy év tanácsi tagság kellett ahhoz, hogy bíróvá választhassák. A szubjektív feltétel is eléggé szűkszavú „arra méltó egyénekből” kellett megválasztani a bírót.¹⁵

A bíróválasztás magában foglalta a tanács tagjainak megválasztását is. Selmecbányán ennek is igen egyszerű szabálya volt. Teljesen megegyezik a bíróválasztás feltételeivel, leszámítva azt, hogy a tanács tagjának nem kellett előtte tisztséget viselnie érthető okokból. Buda esetében a tanácsválasztás két korszakra bomlik. A XV. század elejéig a választás közvetlen volt. Ezt váltotta föl az elektori rendszer, amit a tárnoki jog, az újlaki jogkönyv és egy 1488-as Buda városa által Kolozsvárnak kibocsátott oklevél hagyományozott az utókorra.¹⁶ A tanácstagok passzív választójoga a bírónál enyhébb fokozatú, de az aktív szavazati joggal rendelkezőknél szigorúbb. A budai jogkönyv 22. artikulusa abszolút kizárási feltételeket határoz meg a tanács tagjainak passzív választójoga tekintetében.¹⁷

Abszolút kizárási okok a tisztségviselőkre	
Szubjektív	Objektív
Fösvény	Gyilkos
Szegény	
Iszákos	
Tudatlan	
Tékozló	
Eretnekként élő	
Mindenre igent mondó	
Nem féli az Istent	

A fenti kategóriákba eső személyek semmilyen körülmények között nem voltak választhatók, semmilyen tisztségre. A tanács összetételére vonatkozóan a jogkönyv 27. cikkelye kőgens normaként rögzíti annak etnikai összetételét, amelynek értelmében tíz német mellett két magyar tagot is kell választani a testületbe.¹⁸ Meglátásunk szerint a tanácstagok passzív választójoga annyiban különbözik a bírótól, hogy nem kell minden ágról az őseinek németnek lenni, és nem szükséges előzetes (évben meghatározott) tanácsi tagság. Budán a megválasztott bíró és testület hatáskörébe tartozott az alacsonyabb tisztségviselők (pl.: a pénzbíró, a jegyző, a pesti bíró, céhek képviselői) megválasztása.¹⁹

A választási processzus a városi érdekcsoportok harcát kiélezhette és fegyveres konfliktusokba torkollhatott.²⁰ Ezt erősíti a budai jogkönyv szerzőjének személyes megjegyzése: „*Ha pedig ez történne* (ti.: nem sikerülne megválasztani a bírót), .. *az Úr óvjon...*”²¹ Ilyenről Buda

¹⁵ JUNGER 1999 (Függelék).

¹⁶ BLAZOVICH 2001. 71.; ÚJLAKI 1983. 102., 114–115., 164. KUBINYI 1973. 84.

¹⁷ BLAZOVICH 2001. 315.

¹⁸ BLAZOVICH 2001. 318.

¹⁹ BLAZOVICH 2001. 404; 318–319; 322–323; KUBINYI 1973. 84.

²⁰ KUBINYI 1973. 67–69.

²¹ BLAZOVICH 2001. 320.

kapcsán részleges információkkal rendelkezünk, de más forrásból van adat arra, hogy a kiélezett rivalizálás nem állt meg a pusztá korteskedésben. Ilyennek tekinthetjük Kolozsvár esetét, ahol tíz éves harcot eredményezett a városban az 1327-es választás.²²

A városi alkotmány második eleme az önálló bíraskodás. Hajnik Imre állapította meg, hogy: „*valamely közösséget várossá emelni a teljes polgári és büntető joghatóság átruházásával egyértelmű volt.*”²³ Fügedi Erik mutatott rá, hogy e kiváltság nem a hospesjogból gyökerezik. „*mert a vendégek bírója teljesen szabadon csupán kisebb ügyekben ítélezhetett, korlátlan hatalma nem volt.*”²⁴ A bíraskodás önállósága több szempontból fontos volt a városnak. Egyrészt védte a polgárt más bírói fórumok kiszolgáltatottságával szemben és kizárta a kollízió lehetőségét, úgy az országos jog alkalmazása, mint az egyház *privilegium forija* ellenében. Nem lehet véletlen, hogy a budai és az újlaki jogkönyvben külön rendelkezés is tiltja a szentszék eljárását.²⁵ Másrészt a városnak, mint zárt gazdasági egységnek a területén jelentős jövedelmeket keletkeztetett, illetve tartott meg.²⁶ Az önálló bíraskodáshoz, mint „főszabadsághoz” járulékos privilegialis szabályok is kerültek. Ilyennek tekinthető a párbajnak, mint formális bizonyítási eszköznek a tiltása a város területén. Emellett a kötött tanúbizonyítás a személyek vonatkozásában. A *duellum* tiltását többnyire a város békéjének megőrzésével indokolták a korai városprivilegiumok.²⁷ Budán a 336. és 337. artikulusok tiltják a párviadalt, mint formális bizonyítási eszközt.²⁸ Selmezbányán ennek semmi nyoma, tehát a generális szabály érvényesülhetett. Alátámasztja ezt, hogy selmeci jogkönyv is leggyakrabban az esküt írja elő bizonyításul. Az újlaki jogkönyvben a párbaj tilalma összefonódik egy másik és igen fontos eljárási szabállyal, azzal, hogy a városok polgáraival szemben nem tanúskodhat bárki.²⁹ Erre találhatunk példát a budai jogkönyv 203-as artikulusában is. Ennek a cikkelynek érdekessége, hogy főszabály alól kivételként meghatározza tudományvételt, mint bizonyítási eszközt.³⁰

Az önálló bíraskodásból eredőleg a városbíró a város és a polgárok minden egyes ügye felett teljes körű joghatóságot gyakorolt. A bíró a városban és az ahhoz tartozó bármely jogcímen megszerzett területen elvileg eljárhatott a *territorialitás* elve alapján. Budán és Selmezbányán ugyanez a helyzet.³¹ A budai jog kivételt is tesz. Ilyen kivétel a felségsértés, a házasságtörés és az eretnekek feletti ítélezés. Az első esetben kizárólag a király bíró-

²² „*quod cum anno dominicae incarnationis M^oCCC^o vigesimo septimo dissensiones et discordiae inter generationes Petri filii Feliciani, Bartolomei filii Hennig et Petri magni quondam civium de Kuluswar ab una et inter generationes comitis Stark, Zekul et eorum affines cives videlicet de eandem parte ex altera....etc.*” DL 40979.

²³ HAJNIK 1899. 85.

²⁴ FÜGEDI 1973. 287.

²⁵ BLAZOVICH 2001. 422.; „I. könyv 11. fejezet. A végrendeletek nem tartoznak a szentszék ítélezése alá, kivéve azokat, amelyeket valamilyen jámbor célra hagyományoztak.” ÚJLAKI 1983. 104.

²⁶ A bíraskodás jelentőségére: VARGA 2003. 224–225.

²⁷ Petrovics István hívta fel a figyelmet arra, hogy a párbaj nem minden városban volt tiltott. Besztercebánya 1255-ös privilegiumban „...*cum scuto rotundo gladii debet pugnari, prout Saxonum optinet consuetudo...*” kitétel olvasható. („Kerekaljú pajzsral és karddal kötelesek megvívni, miként a szászok szokása tartja”) Vö.: PETROVICS 1993. 266.

²⁸ BLAZOVICH 2001. 492–493.

²⁹ ÚJLAKI 1983. 103.

³⁰ BÓNIS 1961. 36–39.

³¹ BLAZOVICH 2001. 401. Selmezbányai jogkönyv: „*Hogyha egy bányász, vagy polgár a másik ellen panasszal él, igazát a bíró és a bíróság előtt keresse!*” „6.) Akik legyenek bár bányagrófok, vagy más előkelők és bíró nélkül gonosztevők módjára más ember házába hatolnak ...tiltott dolgot keresve. Hogyha mégis meg-esik...akkor lépjenek fel a város esküdtjei és bírója.” JUNGER 1999. (Függelék)

sága volt jogosult eljárni, míg az utóbbi esetekben a szentszékek.³² Budán és a többi szabad városban valós értelemben véve nem érvényesült, nem érvényesülhetett a szentszéki bírászkodás. Ugyanis a szentszékek a római fórumrendszernek megfelelően többlépcsős bírósági szervezettel rendelkeztek.³³ Minthogy a városok *parochia exempták* voltak, így a város megkerülhette az egyházi fórumokat. Tehát kijelenthetjük, hogy a három kivétel közül kettő a város joghatósága alatt maradt. Sőt Pozsonyban találkozhatunk az *achpucht* feljegyzésében olyan cselekménnyel, ami tárgyi hatályát tekintve szentszéki ítékezés alá esne (legfeljebb *causae mixti fori*), de a város bírója döntött az ügyben.³⁴

A város vezetőjének jogszolgáltatás területén *extraterritoriális* jogosultsága is volt. Egyrészt a polgárokkal szemben fellépni kívánók kizárólag a városi bíróság előtt szerezhettek érvényt jogos vagy jogosnak vélt igényüknek (feltehetőleg a *professio iuris* okán). Másrészt az *extraterritoriális* hatályt megalapozta a filiációs viszony. Budán (és Újlakon is) a bírói tevékenység differenciált volt. Pl. a bíró által kinevezett pénzbíró 40 forintig terjedő ügyekben ítélezési fórum *sententiája* ellen a bíróhoz lehetett fellebbezni. A városi bíró fóruma tehát egyrészt fellebbviteli hatóság volt, míg 40 forintot meghaladó ügyekben első fokú bíróság. Selmecebányán ezekkel kapcsolatosan nem rendelkezik a jogkönyv.

Felelősség tekintetében differenciáltságról nem lehet beszélni. A budai jogkönyv 202. cikkulusa szerint minden ítéletért a bírót illette a felelősség.³⁵ Selmecebányán a jogkönyv 7. cikkelye szerint: „*Ha úgy esik, hogy az esküdtek valakit váddal illetnek, és a bíró a bírósággal egybegyűl, s ebből valami rossz származna az esküdtek maradjanak ártatlannak és a bíró viselje a felelősséget.*”³⁶ Sőt Besztercebányán reparatív kárfelelőssége is volt a bírónak a helytelen ítékezés miatt. Ha harmadszor is helytelen ítéletet hozna a testület, akkor a bírót kellett elmarasztalni, és neki kellett jóvátennie a kárt.³⁷ A bíróval szemben az ítékezés során találkozhatunk a kizárás intézményével a vizsgált jogkönyvek mindegyikében. Selmecebányán a kizárás alapja, ha a bírót illetik váddal. Ilyenkor egy esküdttet tettek meg „ad hoc” bírónak, akinek minden tekintetben meg kellett felelni a bírói poszt kritériumainak. A jogkönyv homályosan fogalmaz azzal kapcsolatosan, ha a bíróra rábizonyult a vád. Valószínűleg hivatalát elvesztette és a cselekmény súlyának megfelelő, a jogkönyvben lefektetett normákkal releváns büntetésben részesült. Ezt erősíti a jogkönyv 13. cikkelye is, amely az esküdtek esetében külön kiemeli, hogy ugyanolyan elbánás alá esnek, mint a többi polgár. A 14. cikk viszont ennek ellentmondani látszik: „*Ha valakit az esküdtek közül elítélnek és ezután azt vallja, hogy jó útra tér, de ezt mégsem teszi... amire elítéltetett az maradjon érvényben.*”³⁸ Budán összeférhetlenségi szabályt is találhatunk a 352. cikkelyben. Vagyis ha valamely rokonnak az ügyében kellene ítéleznie a bírónak „*menjen ki a tanácsházáról arra az időre, amíg a nevezett ügyét tárgyalják.*”³⁹

A fentebbiekből kitűnhet, hogy a városokban a bírák korlátlan uralommal rendelkeztek a közösség jogainak érvényesítésére. Ez azonban nem jelentette azt, hogy döntéseik megváltoztathatatlanok lennének. Ahogy Budán a pénzbíró ítélete ellen jogorvoslatnak volt

³² Felségsértésre: WERBÓCZY 83–85.

³³ Egyházi bírósági rendszere: ERDŐ 2001. 89–90., 109–112., 119–122. Működésükre: VARGA 2003. 221–222.

³⁴ Közreadja: KIRÁLY 1894. 299. „*Her Caepar Lewpold Judex Im 1518. Vermerkt die Bekanntnuss so Barbara von Gall Liewkirchen gethann patt am frewtag vor trinitatis des anno vi s.it. Anfenglich hat Barbara Bekennt In Sand mertten Pharrkirichen, hie zw Prespurk, aus einem truchln bey dem fordern altar gestolln etc...*”

³⁵ BLAZOVICH 2001. 419.

³⁶ JUNGER 1999. (Függelék)

³⁷ JUNGER 1999. (Függelék)

³⁸ JUNGER 1999. (Függelék)

³⁹ BLAZOVICH 2001. 500.

helye a bírónál, úgy a lehetőség nyílt a város bírójának ítéletét is megtámadni. A selmecbányai jogkönyv 15. artikulusában a következő található: „Azokról, akik jogosan, vagy jogtalanul tiltakoznak: Hogyha valaki annak ellenére, hogy teljes igazságot szolgáltatott neki a tárnokmester vagy a király felé fordul panasszal, annak el kell viselnie ezért a bíró és a tanács büntetését. Csak akkor fordulhat valaki a fent említett bírákhoz, ha neki a város bírója és esküdtjei nem adtak igazat.”⁴⁰ A budai jog ennél szigorúbb. Csak olyan esetben engedi meg a fellebbezést, „amelynek ... nincs köze vérhez, élethez vagy halálhoz.”⁴¹

Úgy véljük, hogy az általunk kiragadott példák közül kiviláglik, hogy a város az közjogi szabadságai révén teljesen autonóm módon volt képes eljárni, ügyeit intézni és érdekeit érvényesíteni. Az azonban megjegyzendő, hogy a „önkéntesen” kiragadott példák nem egy folyamatot, hanem inkább pillanatot szemléltetnek.

BIBLIOGRÁFIA

- BLAZOVICH 2001. Buda város jogkönyve I–II. Közreadja: BLAZOVICH LÁSZLÓ–Schmidt József. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 17. Szeged 2001.
- BÓNIS 1961. BÓNIS GYÖRGY–Degré Alajos–Varga Endre A magyar bírósági szervezet és perjog. Budapest 1961.
- DEMKÓ 1891. DEMKÓ KÁLMÁN: A szepesi jog. Keletkezése viszonya az országos jogunkhoz és a németországi anyajogokhoz. Budapest 1891.
- DL Magyar Országos Levéltár, Mohács Előtti gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár
- ERDŐ 2001. ERDŐ PÉTER: Egyházjog a középkori Magyarországon. Budapest 2001.
- FEKETE NAGY 1934. FEKETE NAGY ANTAL: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Budapest 1934.
- FÜGEDI 1981. FÜGEDI ERIK: Városok kialakulása Magyarországon. In: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. Budapest 1981. 311–335.
- HAJNIK 1899. HAJNIK IMRE: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a Vegyes-Házi királyok alatt. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Budapest 1899.
- IVÁNYI 1937. IVÁNYI BÉLA: A városi polgárjog keletkezése és fejlődése figyelemmel Buda és Pest városokra. *Statistikai közlemények* 84 (1937).
- JUNGER 1999. JUNGER PÉTER: Selmec Városának IV. Béla idején szerzett városi-és bányaprivilegiumai. JATE. 1999. (kézirat)
- KIRÁLY 1894. KIRÁLY JÁNOS: Pozsony város joga. Budapest 1894.
- KMTL Korai Magyar Történeti Lexikon. Főszerk. Kristó Gyula, Szerk. Engel Pál–Makk Ferenc. Budapest 1994.
- KUBINYI 1973. KUBINYI ANDRÁS: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: *Budapest Története II.* (Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején.) Főszerk. Gerevich György. Budapest 1973. 11–240. (Különösen: 80–88, 164–169.)
- P. SZABÓ 2005. P. SZABÓ BÉLA: A szepesi jog forrásai. In: *Jogtörténeti tanulmányok VIII.* Szerkesztette: Béli Gábor, Kajtár István, Szekeres Róbert. Pécs 2005. 443–463.
- PETROVICS 1993. PETROVICS ISTVÁN: A korai magyar városfejlődés és az idegen jog. In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, Külföldiek Magyarországon I.* Budapest–Szeged 1993.
- RELKOVICS 1905. DÁVORI RELKOVICS NÉDA: Buda város jogkönyve. Budapest 1905.
- ÚJLAKI 1983. Az újlaki jogkönyv. Fordította: Hegedűs Antal. In: *Népélet és jogalkotás a középkori Újlakon*. Újvidék 1983.

⁴⁰ JUNGER 1999. (Függelék).

⁴¹ BLAZOVICH 2001. 477–478.

- VARGA 2003. VARGA TIBOR RÓBERT: Adatok a 14. századi szentszéki bíraskodásra Erdélyben. In: *Középkortörténeti tanulmányok*. Szerk. Weisz Boglárka. Szeged 2003. 215–226
- WENZEL 1877. WENZEL GUSZTÁV: Magyarország városai és városjogai a múltban és a jelenben. Budapest 1877.
- WERBŐCZY WERBŐCZY ISTVÁN: Tripartitum. Budapest 1990.

*A zágrábi kamara az Árpádok korában **

A z önálló szlavón báni pénzverés kezdetéről eltérő vélemények születtek a szakirodalomban. Truhelka 1256 körüli időpontra helyezte a *Pucruch*-i kamarára vonatkozó 1256. évi oklevél,¹ valamint az 1258-ban megjelenő *moneta usualis* alapján,² mely a báni dénárnak feleltethető meg.³ Hóman Bálint 1255-höz kötötte, amikor először említették a források a hédénáros adót,⁴ mely a kamarahasznának felelt meg Szlavóniában.⁵ A szakirodalomban ez utóbbi vélemény vált elfogadottá.⁶ Velük szemben Rengjeo sokkal korábbi időpontra gondolt, amikor az 1237 körüli időszakra helyezte a kezdetet.⁷ Ez utóbbi véleményt meggyőzően cáfolta V. Székely György, aki 1248–1255 közé helyezte a szlavóniai báni pénzverés kezdetét.⁸

A következőkben megvizsgáljuk mindazon forrásokat, melyek a szlavón kamara felállításának időpontjához közelebb visznek bennünket. A Drávántúl működő kamarára vonatkozó legkorábbi forrásunk 1256-ból származik. 1256. december 16-án IV. Béla három oklevelet adott ki, melyek az esztergomi érseknek a kamarákban fennálló jogait rögzítették. E három oklevél közül egy általános,⁹ a további kettő közül az egyik a *Pucruch*-i kamarára,¹⁰ a másik a drávántúli kamarára vonatkozó rendelkezéseket tartalmazza.¹¹ Ez utóbbi oklevél 1272 körül keletkezett hamisítvány.¹² Az általános előírásokat magában foglaló diplomából megtudjuk, hogy az esztergomi érseket a kamarahasznából tized illette meg, valamint minden márkából – a kamarában, ahol a dénárokat verik – egy pondus finom ezüstöt tartoznak fizetni neki, és hogy a pénzverővasakat (*ferramentum*) és véseteket (*ferramenta cudencia et sculpta*) csak az ő emberei őrizhetik.¹³ 1256. december 16-án IV. Béla oklevélben bizonyította, hogy Benedek zágrábi kanonok és gercsei főesperes a *Pucruch*-i kamarában nem a zágrábi püspök, hanem István bán embereként (*sed tanquam homo bani Stephani*) tartózkodik. A diploma kiállítására azért volt szükség, hogy Benedek zágrábi kanonok jelenlétéből az esztergomi egyháznak kára ne származzon, vagy a zágrábi püspök ebben a kamarában magának jogot ne követeljen.¹⁴ Mint az általános rendelkezéseket tartalmazó oklevélből kiderül, az esztergomi érseknek három jogát sérthette volna a zágrábi püspök: 1. a kamarahaszna tizedéhez 2. a pénzverésből származó jövedelemhez (1 pondus) 3. a pénzverés kellékeinek őrzéséhez kötődő jogait. Ez utóbbi kettő lényegében

* A dolgozat elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00132/09/2) pályázata támogatta.

¹ MES I. 438.

² 1258. júl. 5.: CDCr V. 100.

³ TRUHELKA 1899. 349.

⁴ HO VII. 50.

⁵ HÓMAN 1916a. 335., 452–454.; HÓMAN 1921. 23.

⁶ KRISTÓ 1979. 125.; SZÜCS 1993. 275.; KRISTÓ 1998. 237.; ALMÁSI 2000. 110.

⁷ RENGJEO 1939. 13–14.; Vö. RENGJEO 1959. 3., 18–19.

⁸ V. SZÉKELY 1980. 80–83.

⁹ MES I. 437. (RA 1122. sz.)

¹⁰ MES I. 438. (RA 1123. sz.)

¹¹ MES I. 439. (RA 1124. sz.)

¹² HÓMAN 1916.

¹³ MES I. 437.

¹⁴ MES I. 438. (DF 248 136)

egy, mely a későbbiekben az érsek pisetum-jogában érvényesült.¹⁵ A kamarahaszna tizedéhez fűződő jogait csak akkortól volt értelme védelmeznie az érseknek,¹⁶ amikortól azt ténylegesen beszédtek e területen. Így elsőként tegyünk kísérletet arra, hogy meghatározzuk, mikortól szedtek kamarahasznát Szlavóniában.

1269-ben Béla Szlavónia, Dalmácia és Horvátország hercege a templomosoknak adta a dubicai ispánságot minden tartozékával, név szerint a marturinával és a zsolozsmának nevezett báni megszállással, fenntartva azonban magának az egész Szlavóniában kamarahaszna címén szedett *collecta*-t (*collecta, que per totam Slavoniam ratione lucri camere exigi consuevisent*).¹⁷ A kamarahaszna címén szedett *collecta* összege, melynek szedését IV. Béla rendelte el, hét dénár volt (*collectam septem denariorum, a tempore ipsius patris nostri editam et indictam ratione lucri camere*).¹⁸ A *collecta* kivetésének pontos időpontját is meg tudjuk mondani, hiszen 1269. december 22-én IV. Béla király a zág-rábi egyház népeit a néhai Béla herceg házassága alkalmával és azután is néhány évig szedett hétdénáros *collecta* szedése alól mentette fel.¹⁹ E három adat összekötése alapján kimondhatjuk, hogy a hétdénáros *collecta*-t Béla hercegnek 1264-ben, Kunigunda brandenburgi hercegnővel kötött házassága alkalmával vetették ki elsőként, azaz rendkívüli adóként jelent meg,²⁰ mely rövid időn belül a kamarahaszna címén szedett adóvá alakult át, amit Szlavóniában évente vetettek ki.²¹ Nem volt ismeretlen Szlavóniában a hét dénáros adó fizetése korábban sem. 1255-ben Vogrysa az általa képviselt Dubica megyei *Tolzconth* nemzetség nevében előadta, hogy a marturina és a *pondera* adószedői (*collectores marturinarum et ponderum*) őket zaklatják, holott, ők azt sohasem fizették. István bán meg is erősítette, hogy Vogrysa és nemzetsége sem marturinát, sem hét dénárt (*nullo unquam tempore marturinas nec septem denarios*) nem tartoznak fizetni, kivéve jobbágyaikat, akik marturinaként 10 dénárt (*pro marturinis decem denarios*), ponderaként 6 dénárt (*pro pondere sex denarios*) kötelesek adni.²² Hóman Bálint ezt az adatot a kamarahasznához kötötte,²³ és ezen forrásból kiindulva jutott el a *Pucruch*-i kamara 1255. évi felállításának gondolatához. Az 1255. évi oklevél azonban még nem a kamarahasznára vonatkozó hétdénáros *collecta* szedésének emlékét őrizte meg, hanem egy másik adóra, a nehezékre (*pondera*) vonatkozott,²⁴ melynek rendes összege Szlavóniában hét dénár volt.

Mindezek fényében elmondhatjuk, hogy 1256-ban az érsek még nem a kamarahaszna tizedéhez fűződő jogát, hanem csak a felügyelethez, és az abból származó jövedelemhez kapcsolódó bevételét félthette a *Pucruch*-i kamarában. A pénzverő eszközöket (*ferramenta formalia*) tartalmazó ládát a tárnokmester és az érsek emberének pecsétje alatt őrizték.²⁵ Az érsek embere minden márkából 1 pondus-t kapott dénárokból a pénzverő eszközök őrzéséért (*ratione conservacionis ferramentorum*).²⁶ Szlavóniában a tárnokmes-

¹⁵ Vö. KAHLER 1999.

¹⁶ Hóman Bálint szerint az oklevél az érsek tizedjogához kapcsolódott. HÓMAN 1916a. 334.

¹⁷ CDCr V. 510. (RD 43. sz.)

¹⁸ 1271.: CD V/1. 150. (RA 2130. sz.)

¹⁹ *nos tempore nupciarum carissimi filii nostri, felicis recordacionis Bele ducis collectam septem denariorum exigi fecissemus et postmodum aliquot annos recepissemus, ... ipsam collectam septem denariorum dicto episcopo in populis ecclesie relaxamus* — CDCr V. 508. (RA 1623. sz.)

²⁰ Vö. ECKHART 1908. 79.

²¹ 1279: *collecta septem denariorum, que ratione lucri camere annuatim exigi consuevit* — CDCr VI. 318.

²² HO VII. 50. (RA 1070. sz.)

²³ HÓMAN 1916a. 452.

²⁴ Vö. ECKHART 1908. 30–31.

²⁵ Vö. 1342.: TT 1911. 31–32. (AOKLT XXVI. 42. sz.); HÓMAN 1916a. 469–470.

²⁶ Vö. 1342.: TT 1911. 33. (AOKLT XXVI. 42. sz.)

ter embere helyett a bán embere láthatta el ugyanezt a feladatot, valószínűleg hasonló feltételekkel. Ha az érsek ezen jogát féltette 1256-ban, akkor feltételezhetjük, hogy ekkor még nem volt e kamarában saját megbízottja, ami arra is utalhat, hogy a kamara felállítására ezen időpontot nem sokkal megelőzően kerülhetett sor.

Az 1270-es évek elején újabb vita alakult ki, már a tized miatt, 1272. előtt ugyanis V. István a kamarahasznáért szedett hédénáros collectát (*collectam nostram septem denariorum ultra Drawam pro lucro camere*) Loránd bánnak adta, aki ennek tizedét nem volt hajlandó az érseknek átadni. A tizedet Fülöp esztergomi érsek magának és egyházának követelte, melyhez joga mind privilégiumból, mind a régi szokásból (*tum ex privilegio, tum ex antiqua consuetudine*) eredt. Loránd bán szerint azonban a kamarahaszna collectájából a Drávántúl semmi sem illeti meg az esztergomi érseket, bár elismerte, hogy az egész országban a kamara tizede az érsekhez tartozik, ennek következtében a kamarahaszna tizede is. Az érsek pápai oklevelekkel, és IV. Béla okleveleivel (*per litteras papales et per litteras felicis recordacionis genitoris nostri*) bizonyította, hogy a drávántúli kamarahaszna tizede az övé. Az uralkodó az érseknek adott igazat, és elrendelte, hogy Loránd bán és mindazok, akik a kamarahaszna collectáját a jövőben királyi adományozás útján bírják, a collecta tizedének fizetését ne tagadják meg, hanem a kamarahaszna tizedét az esztergomi érsekségnek adják.²⁷ Loránd bán 1272. március 29-én, bár a királyi rendelkezés értelmében elismerte mindezt, kérte az érseket, hogy ebben az évben ezt engedje el neki.²⁸ Mely oklevelek jöhetnek számításba, melyekből egyértelműen kiderült, hogy a drávántúli kamarahaszna tizede az érseket illeti? Loránd mint egykori szlavón bán valószínűleg pontosan tudta, hogy ilyen nem létezik, hiszen ügyesen érvelt, amikor elismerte, hogy az egész országban az érseket illeti a tized, azonban ez nem vonatkozik a Drávántúlra. Az érseknek csak olyan pápai és királyi oklevelei voltak,²⁹ amelyek a kamarahaszna tizedére, de nem a Drávántúlra vonatkoztak, ezért az oklevélhamisítás eszközhöz nyúlt, és ehhez kapcsolódóan készült el az 1256. december 16-ra, a drávántúli kamarára vonatkozó diploma, mely a *Pucruch*-i kamarát említő oklevél kibővítésével készült. Hóman Bálint négy pontban határozta meg a két oklevél közötti különbséget: 1. a kamara tizede, bárhol is legyen az országban, az érseket illeti 2. a bán a király helyett gyakorolja a pénzverést, így ő is tizedet köteles fizetni 3. az érseknek felügyeleti joga van, amit embere útján gyakorol 4. sem a zágrábi püspök, sem senki más nem követelhet magának jogot e kamarában.³⁰ Mindehhez hozzátehetjük, hogy az oklevél elismerte, hogy a zágrábi püspök István bánnal, a király helyettesével együtt felügyelte a drávántúli kamarát (*quamvis idem episcopus una cum bano Stephano vice nostra procuravit cameram ultra dravanam*),³¹ mely betoldásra vélhetően azért volt szükség, hogy a zágrábi püspök ne hivatkozhasson a későbbiekben arra, hogy a zágrábi kamara az ő felügyelete alatt áll, azaz az érseknek nemcsak a tizedhez való joga, hanem a pénzverésben betöltött szerepe is érvényesülhessen a drávántúli kamarában, mely utóbbit az a rendelkezés is megerősít, mely szerint az esztergomi egyháznak a drávántúli kamarában embere tartózkodjon.

²⁷ *ipsi Lorando Bano, et per consequens omnibus, quibus quouis tempore ipsa collecta lucri camerae ex liberalitate regia donaretur, vocem contradictionis quoad solutionem decimae collectae praenotatae abstulimus, et silentium perpetuum imposuimus, adjudicantes sententialiter ipsas decimas lucri camerae ultra Drawam Archiepiscopo et Archiepiscopatu Strigoniensi ex debito persolendas* — MES I. 595–596. (Reg. Arp. 2180. sz.)

²⁸ MES I. 597.

²⁹ Pl. 1212.: CD III/I. 131.; 1256. dec. 16.: MES I. 437. (RA 1122. sz.)

³⁰ HÓMAN 1916.

³¹ MES I. 439.

Hogy pontosan mikor kapta meg Loránd bán a drávántúli kamarahasznát, nem tudjuk. Rátót nembeli Loránd — Hóman feltételezésével ellentétben — nem szlavón banként kapta meg ezt a jövedelmet,³² hiszen 1270 és 1272 nyara között Joachim töltötte be ezt a tisztséget.³³ Amikor 1270-ben Loránd megkapja Kemlék várát V. Istvántól,³⁴ nem történik a kamarahasznára vonatkozó utalás. Mivel 1272-ben csak az adott évre vonatkozó tized megfizetésének elengedését kéri Loránd, feltételezhető, hogy a két időpont között, azaz 1271-ben kapta meg azt V. Istvántól. Az adományozás okát, mivel előttünk ismeretlen marad az erre vonatkozó kiváltságlevél, csak feltételezhetjük, valószínűleg valamilyen katonai szolgálattételhez kötődött. Azt sem tudjuk megmondani, hogy meddig birtokolta ezt Loránd, elképzelhető, hogy csak V. István uralkodása alatt élhetett e jövedelemmel.³⁵

Mikor állították fel a szlavón kamarát, mely a bán által felügyelt királyi pénzverésnek is helyet adott? 1323-ban I. Károly a pénzverés kapcsán emlékezett meg a IV. Béla király bánja, István által veretett báni dénárokról.³⁶ Gutkeled nembeli István 1248 és 1259 között töltötte be a szlavón báni méltóságot,³⁷ miközben 1254 és 1259 között stájer kapitány is volt.³⁸ Hóman Bálint szerint István pénzverése stájer hatást mutat, amennyiben megszűntette az évenkénti pénzváltást, így a pénzverés szerinte csak stájer kapitánnyá való kinevezését követően indulhatott meg.³⁹ A báni dénárnak megfelelő *moneta usualis* 1258-ban fordul elő elsőként,⁴⁰ 1260-tól jelenik meg a zágrábi dénár,⁴¹ a báni dénár kifejezés pedig 1269-ben bukkan fel a forrásokban,⁴² azonban a zágrábi dénár elnevezés még e mellett is tovább él.⁴³ Mindezen adatokból kiindulva feltételezhetjük, hogy a *Pucruch*-i kamara felállítására, és az abban folyó pénzverésre az 1250-es évek elején kerülhetett sor.

A kamara székhelyének kérdését a szakirodalom Truhelka nyomán úgy fogadta el, hogy eredetileg Pakrácon volt a központ, majd azt 1260-ban áthelyezték Zágrábba, azon belül pedig a Gradecen kereshető a kamara pontosabb helye,⁴⁴ mely utóbbi feltételezést az 1332-től megjelenő *denarius Grecensis* kifejezés támaszt alá.⁴⁵ *Pucruch* azonosítását Pakráccal Hóman Bálint azzal látta alátámaszthatónak, hogy Gutkeled nembeli István bán birtokai Pakrác közelében helyezkedtek el.⁴⁶ IV. Béla 1256. évi oklevele nevezi a bán felügyelete alatt álló kamarát *camera de pucruch*-nak. Az Árpád-kori Pakrácról szinte semmit sem tudunk,⁴⁷ így a hely kiválasztásának körülményeit sem tudjuk megérteni, annál is in-

³² HÓMAN 1916a. 453.; HÓMAN 1921. 198–199.; Loránd 1262 és 1266 között volt Szlavón bán. Vö. RA 1294. sz., 1502. sz.

³³ 1270. jún. 13.: RA 1928. sz.; 1272. jún. 17.: RA 2213. sz.; 1272. augusztus 3-án már Mojs Szlavónia bánja. RA 2224. sz.

³⁴ CDCr V. 456. (RA 1928. sz.)

³⁵ Esetleg 1277-ben bekövetkezett haláláig. Vö. ÁÚO XII. 234.

³⁶ *ad pondus denariorum banalium antiquorum quos Stephanus quondam banus tempore domini Bele regis...cudi fecerat* — AO II. 60. (AOKLT VII. 3. sz.)

³⁷ 1248. (ápr. 3. e.): CDCr IV. 343.; 1259. máj. 26.: RA 1755.

³⁸ 1255.: CDCr IV. 596.; 1259.: CDCr V. 147.

³⁹ HÓMAN 1916a. 335.; 454.; HÓMAN 1921. 23.

⁴⁰ Vö. TRUHELKA 1899. 349.

⁴¹ 1260.: CDCr V. 183.; 1261.: CDCr V. 193.; 1263.: CDCr V. 281.

⁴² 1269.: CDCr V. 519.; 1269.: RD 42.; Hóman Bálint 1272-től számolt a báni dénár megnevezéssel. HÓMAN 1916a. 336.; A XIV. század elejétől a báni dénár alatt már nemcsak a szlavóniai báni dénárokat értik, hanem az annak mintájára, azok pénzlábjában vert pénzeket. HÓMAN 1916a. 349.

⁴³ 1271. máj. 16.: CDCr V. 593.; 1271. júl. 9.: CDCr V. 600.; 1333. ápr. 13.: CDCr X. 95.

⁴⁴ TRUHELKA 1899. 334.; GROTHUSEN 1967. 263.; V. SZÉKELY 1980. 84.; KAMPUŠ 1990. 301–302.;

⁴⁵ VAT. I/1. 256.; 377.

⁴⁶ HÓMAN 1916.

⁴⁷ A XIII. század második felében johannita preceptorium van a településen. Vö. CDCr VI. 261.

kább, mivel az ekkortájt fennálló kamarák székhelyei, mint pl. Buda vagy Szerém, mind közigazgatásilag, mind gazdaságilag – egy-egy terület – jelentős központjai voltak. A kamara Zágrábba történő áthelyezése azonban már 1260-at megelőzően – legkésőbb 1259-ben – megtörténhetett, hiszen már 1260-ban zágrábi dénárnak nevezik az itt vert pénzt.⁴⁸

A Szlavóniára vonatkozó források viszonylagos bőségének köszönhetően a XIII. század második feléből e kamara három vezetőjét is ismerjük. Az első név szerint említett zágrábi kamaraispán (*comes camere Zagrabiensis*) Perchinus volt,⁴⁹ aki 1270-ben jelenik meg e tisztség betöltőjeként,⁵⁰ majd ugyanő 1272-ben, mint a király kamaraispánja (*comes camere domini regis*) szerepel.⁵¹ Perchinus személye egyértelműen Zágrábhöz köthető: zágrábi polgár volt,⁵² sőt 1266-ban és 1275-ben zágrábi podestaként jelenik meg,⁵³ mely tisztséget vélhetően e két időpont között folyamatosan betöltötte. Perchinus kamaraispán volt 1270–1272 között, esetleg – Walter budai rektorhoz hasonlóan – podestai tisztének betöltésének végéig, azaz 1275-ig.

1287. augusztus 25-én IV. László király Merculinus királyi kamaraispánnak (*comes camere nostre*) adományozta utód nélkül elhalt atyafiának, Perchinus comesnek Magyarországon, Szlavóniában, a Tengeremelléken és Zágrábban levő minden birtokát.⁵⁴ Perchinus comes nem más, mint az előbb említett korábbi zágrábi kamaraispán, akit, miután Károly szicíliai királynál járt követségben, hazafelé rablók öltek meg. Halála után Miklós szlavón bán minden szlavóniai birtokát elfoglalta, mivel azonban Merculinus, Perchinus *avunculus*-a oklevelekkel bizonyította, hogy a birtokok fele őt illeti, IV. László már 1279-ben visszaadta azokat Merculinusnak, míg a birtokok másik felét Perchinus testvérének, Antalnak adta.⁵⁵ Merculinus 1292. augusztus 10-én már mint királyi kamaraispán és zágrábi polgár (*comes camerae regis civis Zagrabiensis*) jelenik meg.⁵⁶ Mindezek alapján azt bizonyosan állíthatjuk, hogy 1287–1292 között Merculinus a zágrábi kamara kamaraispánjaként működött.

III. András június 23-án a zágrábi királyi kamarát (*cameram nostram de Zagrabia*) Ganusnak, aki Medve várából károkat okozott a zágrábiaknak, adta úgy, hogy a várból ne érje a zágrábiakat támadás, hanem királyi javakból (*de nostris rebus*) lássák el az őriséget.⁵⁷ Bár az oklevél nem utal arra, hogy III. András Ganust egyben zágrábi kamaraispánnak is kinevezte, a szöveghelyet nem értelmezhetjük másként.

⁴⁸ CDCr V. 183.

⁴⁹ Truhelka az 1256. évi forrásokban megjelenő Benedek zágrábi kanonokot és gercsei főesperest (1256. dec. 16.: MES I. 438.; +1256. dec. 16.: MES I. 439.) is a kamaraispánok közé sorolja (TRUHELKA 1899. 343.), amely azonban nem fogadható el. Benedek kanonok, mint ahogy a forrás is mondja, a bán embereként (*homo bani Stephani*) felügyelte a kamarában folyó munkálatokat, de nem ő állt ekkor a kamara élén.

⁵⁰ CDCr V. 574.

⁵¹ HO VIII. 147. (RD 100. sz.)

⁵² 1270.: *cum comes Perchinus civis Grecensis* – HO VIII.123.; 1270.: *comes Perchinus civis Grecensis* – CDCr V. 572.; 1271. júl. 9.: *ab una parte Perincholo comite, cive de Monte Grech* – CDCr V. 599.; 1272. febr. 9.: *ab una parte Perincholo de monte Grech* – CDCr V. 619.

⁵³ 1266. ápr. 11.: *ab altera Perincholo potestate de monte Grech* – CDCr V. 378.; 1275.: *comitis Perchyni potestatis de Monte Grecensi et Anthonii fratris sui* CDCr VI. 137.; 1277-ben livóni ispán: *Perchinus comes trium camporum* CDCr VI. 204.; 1279. nyarán már nem élt, vö. CDCr VI. 330. (RA 2974. sz.)

⁵⁴ RA II/2–3. 384.

⁵⁵ CDCr VI. 330. (RA 2974. sz.)

⁵⁶ CDCr VII. 103.

⁵⁷ CDCr VII. 179. (RA 4354. sz.)

Ezen a ponton azonban álljunk meg egy pillanatra, és vegyük közelebbről szemügyre Medvevár történetét. Medve várát Fülöp zágrábi püspök (1248–1262) építette,⁵⁸ akinek esztergomi érsekké tételekor, 1262-ben a vár IV. Béla királyhoz került, majd 1273-ban IV. László visszaadta a zágrábi püspöknek.⁵⁹ János zágrábi püspök (1288–1295) Gárdonyt nevezte ki várnagynak,⁶⁰ aki a várat III. Andrásnak adta át 1291-ben.⁶¹ III. András a velencei Torusto Miklóst nevezte ki várnagynak, aki 1295-ben testvérével, Janinusszal együtt kibékült a gréchegyi polgárokkal a Wenk fia Péter megölése miatt támadt viszály lezárásaként.⁶² Miklós halála után (1295u.) testvére, Janinus lett a várnagy, aki azonos lehet azzal a Gannal, aki Mihály zágrábi püspök 1296 és 1298 között kelt oklevélben medvevári várnagyként szerepelt.⁶³ Janinus meggyilkolását (1299k.) követően Medvevár Miklós és Janinus testvére, Márk zágrábi kanonok birtokába került, aki azt Babonics fiainak, Istvánnak, Jánosnak és Radisnak adta át.⁶⁴ A Babonicsok 1300 előtt vették zálogba Medvevárat, hiszen 1300. május 14-én II. Károly nápolyi király már megerősíti Medvevár birtokában őket.⁶⁵ Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy a zágrábi kamarát megkapó Ganus azonos a velencei Torusto Miklós testvérével, Janinusszal, aki 1295 és 1298 között lett medvevári várnagy. Mivel III. András oklevelében a kamara átadására a medvevári őrség ellátása miatt került sor, feltehető, hogy Ganinus/Janinus a diploma kiadásakor már medvevári várnagy volt. Mihály zágrábi püspök fentebb említett év nélküli oklevelében még nem említette őt úgy, mint kamaraispánt, csak medvevári várnagyként emlékezett meg róla, valószínűleg a kamara átadására is csak ezen diploma kibocsátását követően kerülhetett sor. Mivel Mihály már 1296-ban zágrábi püspökként jelenik meg,⁶⁶ III. András pedig 1296. júniusában,⁶⁷ és 1298-ban júniusában is Budán tartózkodott,⁶⁸ az év nélküli június 23-án kelt, a kamara átadását elrendelő oklevél kiadását így 1296–1298 közé helyezzük.⁶⁹ Ganinus nem sokáig tölthette be ezt a pozíciót, hiszen 1300 előtt Medvevár már a Babonicsok kezére került, akik azt Janinus testvérétől, Márktól kapták meg Janinus halálát követően, azaz legkésőbb 1299-ben.

Szlavóniában az 1250-es évek elején hozták létre a Pucruch-i kamarát, melyet legkésőbb 1259-ben Zágrábba helyeztek át. Az 1255. évi oklevélben megjelenő hétdénáros adó még nem köthető a kamarahasznához, mivel a hétdénáros *collecta*-t elsőként 1264-ben vetették ki, és ez vált az 1260-as évek végére Szlavóniában a kamarahaszna címen beszedett adóvá. Ennek megfelelően 1256-ban az esztergomi érsek még nem a kamarahaszna tizedét, hanem a pénzverésben betöltött szerepét kívánta védelmezni. Az előbbire csak 1272-ben került először sor, amikor Rátót nembeli Loránd királyi adományként élvezte a szlavóniai kamarahasznát. Fontos azonban azt is megjegyezni, hogy ő ekkor már nem töl-

⁵⁸ 1252: CDCr IV. 481., vö. CDCr IX. 402.

⁵⁹ CDCr VI. 52–53. (RA 2426. sz.)

⁶⁰ CDCr IX. 402.

⁶¹ HO VIII. 295. (RA 3734. sz.)

⁶² ÁÚO V. 128–129.

⁶³ *Ganinus castellanus de Medved* – CDCr VII. 325.; Az év nélkül kiadott oklevél Mihály zágrábi püspök oklevele, aki 1296–1303 között töltötte be ezen egyházi hivatalát.

⁶⁴ CDCr IX. 403. (AOKLT XII. 338.)

⁶⁵ CDCr VII. 388.; Vö.: 1313. jún. 10.: CDCr VIII. 337–338. (AOKLT III. 535. sz.)

⁶⁶ CDT I. 555.; 1297. jan. 20.: CDCr VII. 263.

⁶⁷ 1296. jún. 15.: RA 4060. sz.; 1296. jún. 22.: RA 4062. sz.; 1296. júl. 5.: RA 4065. sz.

⁶⁸ 1298. jún. 21.: RA 4181. sz.

⁶⁹ Tkalčić 1294 körül keletkezettnek tekintette. Tkalčić: Mon. I. 233.; Smičiklas 1294. június 23-i dátummal adta ki, CDCr VII. 179.; 1294. évinek tekintette Grothusen is. Grothusen 1967. 205.; Szentpétery Imre [Bor-sa Iván] a keltezetlen oklevelek között sorolta fel. RA 4354. sz.

tötte be a szlavón báni méltóságot, magát a jövedelmet személyes adományként kapta, és bírta néhány évig. A zágrábi kamarának három kamaraispánját ismerjük: Perchinust, Merclinust és Ganust. Mindhárman a király kamaraispánjai voltak, ráadásul mindhárman a királyi udvar számára ismert, és szolgálatokat tevő személyek voltak. Perchinus személyében az uralkodó olyan egyént választott a kamara élére,⁷⁰ aki Zágráb podestája, azaz általa a város élére kinevezett előljáró volt, és aki hasonló időben töltötte be ezt a tisztséget (1266–1275), mint Walter kamaraispán a Buda rektorságot (1265–1275).⁷¹ Mercurinus Perchinus rokona volt, aki a királyoknak különböző szolgálatokat tett,⁷² így IV. László István szlavón bánnal szemben Perchinus birtokait neki juttatta. Ganinus pedig Medvevár királyi váron keresztül tartozott szorososan a királyhoz. A kamaraispánok kiválasztása is mutatja, — a pénzek felirata (*Moneta regis pro Slavonia, Moneta ducis pro Slavonia*) mellett⁷³ —, hogy Zágrábban királyi kamara működött, ahol a bán csak a király megbízottjaként felügyelte a pénzverést,⁷⁴ mintegy olyan szerepet betöltve a zágrábi kamarában, mint a többi kamara esetében a tárnokmester.

BIBLIOGRÁFIA

- ALMÁSI 2000. ALMÁSI TIBOR: A tizenharmadik század története. Budapest 2000.
- AOKLT Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301–1387. Szerk. Kristó Gyula–Blazovich László–Géczi Lajos–Almási Tibor–Kőfalvi Tamás–Tóth Ildikó–Makk Ferenc–Piti Ferenc–Sebők Ferenc. I–XV (1301–1331), XVII (1333), XIX–XX (1335–1336), XXIII–XXVII (1339–1343), XXXI (1347). Budapest – Szeged 1990–2007.
- AO Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Szerk. Nagy Imre – Nagy Gyula. Budapest 1878–1920.
- ÁÚO Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzéteszi: Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest–Budapest 1860–1874.
- CD Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera: Georgii Fejér. I–XI. Budae 1829–1844.
- CDCR Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Ed. Smičiklas, T. – Kostrenčić, M. I–XVII. Zagrabiae 1904–1981.
- CDT I. Codex diplomaticus Transsylvaniae. I. 1023–1300. (Erdélyi okmánytár.) Op. Sigismundus Jakó. Budapestini 1997.
- DF Magyar Országos Levéltár, Mohács Előtti gyűjtemény, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
- ECKHART 1908. ECKHART FERENC: A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig. Arad 1908.
- GROTHUSEN 1967. GROTHUSEN, KLAUS-DETLEV: Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts. Ein Beitrag zum Städtewesen Südosteuropas im Mittelalter. Wiesbaden 1967.
- HO Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Kiadják: Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Paur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső. I–VIII. Győr–Budapest 1865–1891.

⁷⁰ Vö. ZSOLDOS 2005. 197–199.

⁷¹ Vö. ZSOLDOS 2005. 199.

⁷² RA II/2–3. 384.

⁷³ Vö. RENGJEO 1959. 18–27.

⁷⁴ Vö. HÓMAN 1916a. 336.; HUSZÁR 1977. 65.; KRISTÓ 1979. 125.; KRISTÓ 1983. 220.; V. SZÉKELY 1980. 85.

- HÓMAN 1916. HÓMAN BÁLINT: Egy 1256. évi esztergomi oklevélpár. *Turul* 1916. 101-104.
- HÓMAN 1916.a HÓMAN BÁLINT: Magyar pénztörténet. Budapest 1916.
- HÓMAN 1921. HÓMAN BÁLINT: A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Budapest 1921.
- HUSZÁR 1977. Münzstätten in den im frühmittelalter Entstandenen ungarischen Städten. In: *La formation et le développement des métiers au moyen age (V^e–XIVe siècles)*. Colloque international organisé par le comité des recherches sur les origines des villes tenu à Budapest 25–27 Octobre 1973. Sous la direction de László Gerevich et Ágnes Salamon. Budapest 1977. 63–67.
- KAHLER 1999. KAHLER FRIGYES: A középkori pénzügyi igazgatás kérdéséhez – a pizetumjog. In: *Emlékkönyv Bíró–Sey Katalin és Gedai István 65. születésnapjára*. Szerk. Bertók Krisztina — Torbágyi Melinda. Budapest é.n. [1999.]
- KAMPUŠ 1990. KAMPUŠ, IVAN: Prilog poznavanju poreznog sustava u Slavoniji u vrijeme Arpadovića. *Historijski Zbornik* 43. (1990) 287–315.
- KRISTÓ 1979. KRISTÓ GYULA: A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest 1979.
- KRISTÓ 1983. KRISTÓ GYULA: Különkormányzat az Árpád-kori Dráván-túlon és Erdélyben. In: Kristó Gyula: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest 1983. 208–240.
- KRISTÓ 1988. KRISTÓ GYULA: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest 1988.
- KRISTÓ 1998. KRISTÓ GYULA: Magyarország története 895–1301. Budapest 1998.
- MES I. Fernandus Knauz: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I. Strigonii 1874.
- NUBER 1899. NUBER, CARL FRANZ: Beitrag zur Chronologie slavischer Münzen. *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*. VI. (1899) 467–477.
- RA Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica*. I–II. Ed. Szentpétery Imre–Borsa Iván. Budapest 1923–1987.
- RD Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta ducum, ducissarum stirpis Arpadianae necnon reginarum Hungariae critico-diplomatica*. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Zsoldos Attila. Budapest 2008.
- RENGJEO 1939. RENGJEO, IVAN: Početak kovanja slavonskih banovaca. Napredak – Kalendar. Sarajevo 1939. 19.
- RENGJEO 1959. RENGJEO, IVAN: Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien. Graz 1959.
- V. SZÉKELY 1980. V. SZÉKELY GYÖRGY: Slawonische Banalmünzprägung. Budapest 1980.
- SZÜCS 1993. SZÜCS JENŐ: Az utolsó Árpádok Budapest 1993.
- TKALČIČ: MON. I. Monumenta historica episcopatus Zagradiensis. I. Edidit: Joannes Bapt. Tkalčič. Zagrabiae 1873.
- TRUHELKA 1899. TRUHELKA, ČIRO: Die slavonischen Banaldenare. Ein Beitrag zur croatischen Numismatik. *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*. VI. (1899) 328-477.
- TT Történelmi Tár
- VAT. I/1. Monumenta Vaticana historiam regni hungariae illustrantia. Vatikáni Magyar Okirattár. I/1. Budapestini 2000.
- ZSOLDOS 1995. ZSOLDOS ATTILA: Városlakók a királyi család szolgálatában. *Történelmi Szemle* 2005. 193–206.

Tartalomjegyzék

ALMÁSI TIBOR	
Előszó	3
B. HALÁSZ ÉVA	
Hahót Miklós szlavón báni működése (1343–1356)	5
DERZSI JÚLIA	
Városi és körzeti fellebbviteli bíraskodás Brassóban és a Barcaságban (1558–1580)	13
G. TÓTH PÉTER	
A csanádi székeskáptalan hiteleshelyi vonzáskörzete (1239–1353)	21
HALMÁGYI MIKLÓS	
Önazonosság és idegenfelfogás Rodulfus Glaber műveiben	51
HEGYI GÉZA	
Az erdélyi dékánkanonoki tisztség betöltése az Árpád- és az Anjou-korban	63
HOROGSZEGI ZOLTÁN	
Az egyszerű ember mindennapjai Zsigmond herceg számadásainak tükrében ..	75
IGAZ LEVENTE	
A steppei eredetű harcmódor nem steppei környezetben történő használatának néhány kérdése	83
JUHÁSZ ÁGNES	
A raguzai (dubrovnikai) diplomácia a XIV. század közepén (1343–1367)	95
KISS GERGELY	
Premontrei prépostságok az esztergomi érsek joghatósága alatt. A királyi egyházak jogállásának kérdéséhez	109
KISS P. ATTILA	
A gepidák avarkori továbbélésének vizsgálatáról	119
KOVÁCS SZILVIA	
A kunok 1094-es hadjárata a Bizánci Birodalom területén	135
MARTON SZABOLCS	
Tinódi Lantos Sebestyén és Thuróczy krónikájának összehasonlítása Zsigmond császár személyén keresztül	147
MISLOVICS ERZSÉBET	
A szőlőbirtoklás, a bortermelés és borkereskedelem a középkori magyarországi zsidóság körében	153
NÓTÁRI TAMÁS	
Marca és commarcanus a Lex Baiuvariorumban	161
PETROVIČOVÁ, MÁRIA	
Bártfa város jegyzői a XV. században	169
RÁBAI KRISZTINA	
Adalékok Zsigmond lengyel herceg számadásaihoz	179
RÉVÉSZ ÉVA	
Zarándokkeresztek a X–XI. századi sírokban	189
SZABADOS GYÖRGY	
Az állam-fogalom középkori létjogosultságáról	203

SZABÓ PÁL	
Árukidobás a tengeren? – A bizánci nomosz rhodión nautikosz római jogi párhuzamairól	215
SZEBERÉNYI GÁBOR	
A gorai <i>comitatus</i> a XIII. században. Megjegyzések a „hat gorai nemzetség” és a Babonić-ok korai történetéhez	233
SZŐCS TIBOR	
A turul-monda szövegkapcsolatai a középkori írásos hagyományokban	249
TÜRK ATTILA	
Adatok és szempontok szaltovói kultúrkörnek a magyar őstörténet régészeti kutatásában játszott szerepéről	261
VAJDA TAMÁS	
Régészeti adatok középkori malmainkról	307
VARGA TIBOR RÓBERT	
A magyarországi városok közjogi szabadságának tartalma	319
WEISZ BOGLÁRKA	
A zágrábi kamara az Árpádok korában	327

Kiadja:

Szegedi Középkorász Műhely

Borító- és kötetterv: *Makk Péter*

Felelős kiadó: *Sebők Ferenc*

Nyomdai kivitelezés:

E-press Nyomda Kft.

ISBN 978-963-306-006-3

